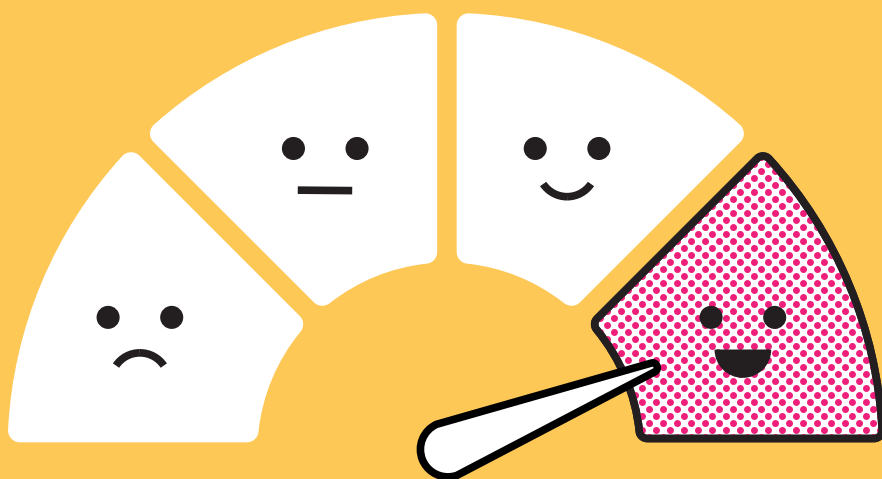

Christen Democratische
Verkenningen

Lente 2021

Jeugd in de knel

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Prof. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
Prof. dr. S.C. van Bijsterveld [voorzitter]
Mr. C.J.L. van Dam NPM
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. P.E. Heerma
A.Z. van Helden MA
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Drs. G. de Jong
Prof. dr. L.J. Lietaert Peerbolte
Drs. J. Prij [redactiesecretaris]
Dr. P.J.G. van Velthoven
Mr. drs. D.P.J. Woestenberg

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Leerdam

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementen-administratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abonnementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementenadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abonnementen@bua.nl

© 2021 Boom uitgevers Amsterdam

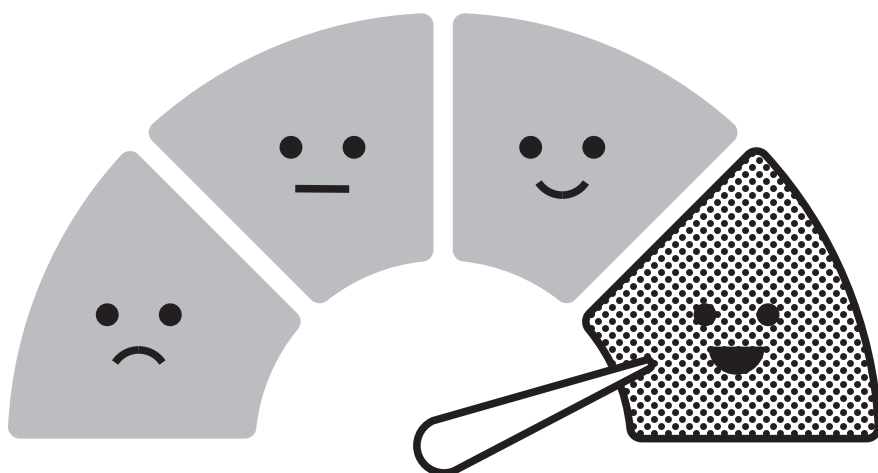
ISSN 0167-9155

Jaargang 41

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatskunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD V

Christen Democratische
Verkenningen

Lente 2021

Jeugd in de knel

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Intro

door Marc Janssens

7

Actualiteit

Dwars: CDA moet herbronnen Eens, anders wordt de partij zouteloos

door Rob van de Beeten

12

Oneens, er is een tijd om te herbronnen en een tijd om te herpakken

door Simon Polinder

14

Vanuit de basis: interview met Sammy Mahdi

'Christendemocratisch verhaal vergt dappere politici'

door Marc Janssens

16

Uitgesproken politiek

Framing

door Désanne van Brederode

22

Het CDA-gehalte van de Tweede Kamerverkiezingen 2021

door Hans Vollaard

23

Thema: Jeugd in de knel

Eerst het zuur dan het zoet

door Hielke Onnink
en Niels Honkoop

30

Data te belangrijk om aan China en de VS over te laten

door Boudewijn Wijnands

35

Preventie van ziekte vervreemdt mensen van zorg voor zichzelf

door Gerard Adelaar

40

Column

Samen erin, samen eruit

door Herman Van Rompuy

45

Redactioneel

Tien wegwijzers voor goede jeugdhulp

door Adger van Helden,
René Peters en Jan Prij

48

Interview met Damiaan Denys en Miranda Fredriks

‘Het leven wordt gezien als een ziekte’

door Jan Prij en Sjoerd
Wielenga

54

Het toenemend jeugdzorggebruik gekeerd

door Tom van Yperen en
Sylvia Vlaardingerbroek

62

De gordiaanse gezinsknoop

door Peter Cuyvers

68

Thema: Jeugd in de knel

Een samenleving krijgt de uitvallers die ze verdient

door Bert Wienen

73

Uit de praktijk: interview met Adri van Montfoort

Overheid, wees bescheiden en geef professionals de ruimte

door René Peters

78

Stel ouders en hun netwerk weer centraal bij het opgroeien

door Corien van Starkenburg
en Adger van Helden

82

Uit de praktijk: interview met Jolanda van Gerwe Laagdrempelig oefenen in sociale redzaamheid

door René Peters

88

Verbonden door ouderschap

door Dorien Vervest

92

Uit de praktijk: interview met Marco Mout

WALHALLAb zorgt voor nieuwe jeugdzorg

door Jan Prij

96

Boek & Cultuur

Frank van den Heuvel

Pieter Omtzigt

Een nieuw sociaal contract **106**

Jan Jacob van Dijk

Pieter Gerrit Kroeger

Tand des tijds

Het CDA in de nieuwe eeuw **110**

André Poortman

Theo Boer, Elise van Hoek en
Dick Mul (red.)

Geboren, niet gemaakt.

Reflecties op het levensbegin

Henk Jochemsen en

Maarten Verkerk (red.)

Morgen wordt alles beter.

*Mogelijkheden en ethiek van
gentechnologie* **114**

Evert Jan Slootweg

Bert de Vries

Ontspoord kapitalisme

Hoe het kapitalisme ontspoorde en

na de coronacrisis kan

worden hervormd **120**

Uit de kunst

**Niet meer bang om geen gelijk
te hebben**

door Rien Fraanje **126**

Vanuit de achterbanken

Verkeerde wissel

door Jan Schinkelshoek **128**

Bron: Pixabay

Intro

.....

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van
Christen Democratische Verkenningen.
marc.janssens@wi.cda.nl / @janssensmarc

‘It’s the society, stupid!’ Met deze variant op de slogan ‘It’s the economy, stupid!’ die Bill Clinton in de verkiezingscampagne van 1992 tegen George Bush sr. muntte, is bijna alles gezegd. Het gaat om de samenleving.

In dit lentenummer van *Christen Democratische Verkenningen* staat de jeugdzorg centraal. We gaan in op de vraag hoe het toch komt dat zoveel jongeren een vorm van jeugdhulp krijgen, in sommige gemeenten maar liefst één op de zeven. Dat ligt niet zozeer aan deze jongeren zelf, maar aan de samenleving die we met elkaar gecreëerd hebben, zo blijkt.

Diverse punten vallen op. In de samenleving ligt de lat qua geluk zo hoog dat jongeren al snel het gevoel hebben hier niet aan te kunnen tippen. Ze zien leeftijdgenoten op sociale media de leukste dingen beleven, en denken al gauw dat zij er niet bij horen of gaan zich eenzaam voelen. Om negatieve gevoelens bij jongeren te voorkomen hebben we als politiek en samenleving daarom vol ingezet op preventie, wat echter als een boomerang lijkt terug te komen. Aandacht voor het voorkómen van negatieve gevoelens heeft als paradoxaal effect dat jongeren menen dat ze zich eigenlijk nooit rot of somber mogen voelen. Preventie problematiseert bepaald gedrag, in plaats van dat jongeren leren dat het leven nu eenmaal niet altijd leuk is. Daar komt bij dat deze negatieve gevoelens bij jongeren vaak gemedicaliseerd worden: ze worden niet alleen als abnormaal gezien, maar ook als ongezond. Met die preventieve, gemedicaliseerde blik hebben we een utopische samenleving gecreëerd waarin het afwijkende – hoe anders ook beleiden – niet mag bestaan en met alle macht moet worden bestreden.

Het is opvallend hoe vaak in dit nummer het woord ‘normaliseren’ valt. De christendemocratie is de politieke overtuiging die waarden en normen hoog in het vaandel heeft staan, maar je kunt de norm ook rigide of verkeerd stellen. Diverse auteurs roepen op tot een debat over de hoge normen

die we zijn gaan stellen, waardoor veel gedrag hierbuiten valt. Daarnaast moeten we kijken naar de blinde vlekken in onze samenleving. Het individualisme viert hoogtij, waardoor jongeren in enkel op henzelf gerichte hulptrajecten terechtkomen. Het stempel ‘probleemjongere’ geeft hun het idee dat er wat mis is met henzelf, terwijl we de samenleving eromheen ongemoeid laten. ‘Je kunt bij een verslaafd kind een casemanager inschakelen, maar als je de drugsdealers niet uit de wijk haalt, wordt het kind niet echt geholpen’, aldus psychiater Damiaan Denys. Ondertussen laten we veel laakbaar gedrag onbesproken, omdat we niet over het privéleven van anderen willen oordelen. Het is verademend te lezen hoe een jonge medewerker van het initiatief WALHALLAb twee gescheiden ouders dwingt om samen over hun zoon te praten, waar deze ouders als gevolg van hun vechtscheiding altijd dit gemeenschappelijke gesprek hebben weten te vermijden.

Het gaat dus om de samenleving, waaraan de politiek dienstbaar moet zijn. Het is beangstigend te moeten constateren dat we in Nederland een jeugdhulp hebben gecreëerd waarin – met de beste bedoelingen – allerlei instanties en bedrijven floreren, maar waarin veel jongeren zelf tussen de wal en het schip terechtkomen. De systeemwereld heeft het dan gewonnen van de leefwereld, om in de terminologie van het WI-rapport *Zij aan zij* te blijven.

Niet dogmatisch

De christendemocratie en daarmee ook het CDA heeft nog veel werk te verzetten. Het besef dat we ons op de samenleving moeten concentreren betekent immers niet dat de partij van de samenleving als vanzelf het goede antwoord biedt. Er is geen politieke stroming die zo’n complexe maar uitdagende filosofie heeft als de christendemocratie. De sociaaldemocratie bouwt op een sterke of zelfs almachtige overheid; het liberalisme focust op het individu en verwacht het heil van de markt. De christendemocratie kent de minst ‘dogmatische’ benadering, zoals de Belgische staatssecretaris Sammy Mahdi het mooi omschrijft, en moet met twee of zelfs meer woorden spreken. Dat is geen gemakkelijke opgave, omdat de verleiding van oneliners en stevige taal voortdurend op de loer ligt. Bij alle debatten, of het nu om de jeugdhulp, milieu en landbouw, integratie en migratie of steun aan Zuid-Europese landen gaat, is het benadrukken van zowel het enerzijds als het anderzijds van belang, aldus Mahdi. Christendemocraten lopen het risico dat ze in debatten of zelfs in hun overtuiging de ene kant benadrukken, ten koste van de andere. Een ander gevaar is volgens Mahdi dat ze in hun streven om niemand voor het hoofd te stoten, geen van beide kanten van een vraagstuk benadrukken, zodat hun enerzijds-anderzijds verwordt tot een krachteloos politiek gemompel.

.....

Heeft een van deze ‘verleidingen’ het CDA opgebroken bij de laatste verkiezingen? In de kranten zijn evaluaties verschenen, en ook in deze CDV wordt uitgebreid geëvalueerd. Feit is dat het christendemocratische verhaal onvoldoende geformuleerd is of in ieder geval onvoldoende aantrekkelijk is gebleken voor een groot deel van de kiezers. Liberale partijen hebben gewonnen, terwijl er juist een eensluidende roep om afscheid van het neoliberalisme had geklonken. Een partij als D66 sierde zich ook nog eens met kreten over ‘waarden’ waar vanouds de christendemocratie patent op had.

Toch is het te gemakkelijk te menen dat het vanzelf goed komt wanneer het CDA waarden en normen, waarmee kiezers de partij associëren en die telkens hoge ogen gooien als thema dat hun stem bepaalt, weer centraal stelt. Natuurlijk is een heldere campagne in aanloop naar de verkiezingen een must, net zoals eendracht meer helpt dan verdeeldheid, maar belangrijker is dat onze politici diep doordrongen zijn van de waarde van het christendemocratische verhaal voor de samenleving. Niet om er zelf machtiger of in aantal groter van te worden, maar om de samenleving van dienst te zijn, omdat die niet gebaat is bij een overheid die ver in levens van mensen binnendringt, of bij een markt die floreert maar ondertussen mensen dreigt te vermalen.

Moed en denkkraft

In *Christen Democratische Verkenningen* staat die christendemocratische visie centraal, dit keer gericht op de jeugd en de jeugdhulp, die er werkelijk om schreeuwen dat niet systemen maar mensen in hun onderlinge verbanden weer tot hun recht komen. Kritiek op de politiek is nodig, ook zelfkritiek, maar eveneens kritiek op de samenleving waaraan we allemaal een bijdrage leveren. Dit vraagt niet om politici die wekelijks een dik christendemocratisch handwerk doorploegen, maar wel om politici die de christendemocratie dagelijks in- maar zeker ook weer uitademen. Dat vergt denkkraft en moed: denkkraft om de systemen waarin we de samenleving gegoten hebben te ontrafelen; en moed om weer vertrouwen te geven aan mensen zelf en hun onderlinge samenlevingsverbanden, én om je als politicus daadwerkelijk aan dit veelzijdige christendemocratische verhaal te verbinden. Een verhaal dat veel rijker is dan ‘iedereen vrijlaten, maar niemand laten vallen’. *That’s not a society, stupid!*

Actualiteit

Het CDA moet herbronnen

Eens, anders wordt de partij zouteloos

door Rob van de Beeten De auteur is oud-Eerste Kamerlid voor het CDA.

Na iedere verkiezingsnederlaag ontstaat een onbedwingbaar verlangen naar introspectie, en dat gaat meestal gepaard met een pleidooi voor herbronning. Voor het CDA anno 2021 geldt dat die herbronning in feite al gaande was vóór de coronacrisis uitbrak, vóór het CDA zichzelf een leiderschapscrisis aandeed en vóór de verkiezingsnederlaag van 17 maart jongstleden. Het WI leverde immers met het rapport *Zij aan zij* een brede visie op de thema's voor 2030, waarbij aansluiting werd gezocht bij de bekende uitgangspunten van het CDA: gespreide verantwoordelijkheid, gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap.¹

Zowel de timing van het initiatief als de tijdshorizon laat zien dat voor een politieke partij – zeker een christendemocratische – analyse, reflectie, denkwerk en de vertaling daarvan in een praktisch program een permanente opgave vormen. Aandacht voor ambachtelijke uitvoering van een verkiezingsprogram zal af en toe domineren, bijvoorbeeld wanneer regeringsverantwoordelijkheid wordt genomen, maar ook dan kan het CDA het zich niet veroorloven

om de intellectuele arbeid te verwaarlozen.

Dat is uitdagend in een politieke constellatie waarin politici vaak niet eens de tijd gegund wordt om na te denken alvorens op een incident te reageren. Bij nadere beschouwing is dat niet alleen uitdagend, maar ook existentieel. De tijd dat politieke partijen konden rekenen op vaste kiezers, op een *Stammwählerschaft*, ligt al ver achter ons. Toch blijkt ook het CDA telkens weer verrast wanneer een groot deel van de verloren kiezers simpelweg overleden blijkt te zijn. Dat is dodelijk voor een politieke partij, maar nog dodelijker wanneer dit fenomeen het denken en doen gaat beheersen, dus wanneer het CDA zich vastklampt aan de laatste trouwe kiezers.

Drie-eenheid van principes, profiel, program

Politieke partijen zijn allang geen massapartijen meer; ze zijn zelfs nog maar ten dele kaderpartijen. Zij moeten veel meer een beweging zijn, maar dan wel een beweging waarvan de essentialia op orde zijn en waarvan de kiezers – zelfs als zij de herkomst en bijvoorbeeld de religieuze connotatie

van beleidsvoorstellen niet delen – zeggen: ‘Daar heb ik vertrouwen in.’ Voor het CDA is, meer nog dan voor andere partijen, van belang dat principes, profiel, program en personen op elkaar aansluiten. Dat voorkomt dat de partij zouteloos wordt, terwijl een toekomstbestendige christendemocratie juist goed op smaak moet zijn.

Het werk van het WI – analyserend, reflecterend en denkend – is vanzelfsprekend vooral gericht op de principes en het profiel. Het zou ook herkenbaar moeten zijn in het program. Na de nederlaag bij de Kamerverkiezingen van dit jaar is het vooral van belang dat dat werk doorgaat en dat een nieuwe partijvoorzitter zich inzet voor de doorwerking in een volgend program, in kadervorming, ledenwerving en toekomstige kandidaatstelling. Het gaat er dus vooral om voortdurend in de buurt van de bron te blijven om daaruit te

Voortdurend herbronnen is nodig om te voorkomen dat we gaan dwalen

kunnen putten, en te voorkomen dat we gaan dwalen, waarna we weer op zoek moeten naar de bron.

Het is dan ook te hopen dat de komende evaluatiecommissie niet alleen analyseert wat fout ging en wat daarvan te leren is, maar vooral ook op zoek gaat naar de kansen voor de komende jaren en stimuleert daarmee aan de slag te gaan.

Authentieke en herkenbare koers

Politici als Lubbers en Balkenende hebben ook in hun ambachtelijke en zakelijke politiek mensen laten zien en voelen dat zij handelden vanuit principes en een typisch christendemocratisch profiel. Dat werd ook door kiezers herkend en erkend. In de herinneringen van Lubbers die Theo Brinkel recent publiceerde,² valt op hoe belangrijk die principes voor Lubbers waren, maar ook dat hij er soms mee worstelde. Dat was in het kruisrakettendebat voor iedereen zichtbaar, en dat heeft per saldo alleen maar bijgedragen aan zijn gezag als politicus en aan zijn herkenbaarheid als christendemocraat.

Ook de komende jaren staan thema's op de agenda die raken aan het bestaan: niet alleen op korte termijn de coronacrisis, maar zeker ook het langetermijnbelang van een nieuw ecologisch evenwicht. En het toeslagenschandaal heeft pijnlijk duidelijk gemaakt dat er op veel terreinen

sprake is van een kloof tussen systeemwereld en leefwereld, niet alleen bij de overheid.

Het past in de traditie van de christendemocratie om deze thema's vanuit haar principes en profiel aan te pakken. Dat

zal niet zonder worsteling gaan, en ook niet zonder politiek conflict, maar kiezers begrijpen dat. Zolang het CDA bij die strubbelingen een authentieke en herkenbare koers blijft volgen, zal dat vertrouwen én electorale steun opleveren. Maar dat lukt niet zonder voortdurend te putten uit de bron.

1 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*. Den Haag: CDA, 2020.

2 Theo Brinkel, *Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers*. Amsterdam: Ambo|Anthos, 2020.

Het CDA moet herbronnen

Oneens, er is een tijd om te herbronnen en er is een tijd om te herpakken

door Simon Polinder De auteur is associate lector Christelijke Professie aan de Christelijke Hogeschool Ede, mede namens Lelie zorggroep. Hij is bezig met de afronding van zijn proefschrift *Towards a new Christian realism? The Amsterdam School of philosophy and the role of religion in international relations*.

Het CDA heeft zetels verloren. Dat is teleurstellend. Al vrij snel na de uitslag verscheen de ene na de andere analyse over wat er allemaal fout is gegaan en wat er moet veranderen. Dat is een goede zaak. Tegelijkertijd zie ik analyses verschijnen die veel lijken op wat er bij eerdere verloren verkiezingen is geschreven. Dat kan betekenen dat er structureel iets aan de hand is, hoewel er natuurlijk altijd mensen zijn die een crisis gebruiken om hun punt te maken. Bijvoorbeeld dat het CDA te weinig progressief is, of juist dat het CDA conservatiever moet zijn. Ook komt weer de vraag voorbij of deze uitslag betekent dat het CDA zich moet gaan herbronnen. Wat mij betreft niet. Er is een tijd om te herbronnen en een tijd om te herpakken.

Doorslaan

Laat ik vooropstellen dat ik herbronnen ontzettend belangrijk vind. Sterker nog, het is mijn werk.

We moeten blijven doordenken wat het christendemocratische gedachtegoed in deze tijd vermag in relatie tot concrete politieke vraagstukken. Ik meen alleen niet dat deze verkiezingsuitslag daar de meest logische aanleiding voor is, en wel om de volgende redenen.

Er is de afgelopen jaren heel veel aan herbronning gedaan. Het rapport *Zij aan zij* is verschenen en in discussie gebracht.¹ Er is een mooi verkiezingsprogramma geschreven² en vanuit het Wetenschappelijk Instituut verschenen prachtige publicaties, zoals *Om een gemeenschappelijk huis*.³ Daarnaast heeft Pieter Omtzigt een nieuw en belangrijk thema op de agenda gezet.⁴ Het is mij onduidelijk wat herbronning zou kunnen opleveren, wat het precies zou moeten oplossen en ook waar het over zou moeten gaan.

Daarbij denk ik dat christelijk geïnspireerde organisaties zoals het CDA kwetsbaar zijn voor de neiging – die wellicht meekomt met het christelijke

– om voortdurend het heil te zoeken in de bronnen. Niet elke tegenslag is een oproep om terug te gaan naar de bronnen. Je kunt hier ook in doorslaan of een ongezonde neiging tot introspectie ontwikkelen. Waar ik dit op persoonlijk niveau tot op zekere hoogte nog wel kan waarderen, ben ik hier kritischer over als organisaties dit doen. Voornamelijk omdat niet altijd duidelijk is namens wie ze dan wat precies gaan herbronnen.

Bovendien kan van een herbronningsproces de onbedoelde suggestie uitgaan dat er, als je er wél in zult slagen om vanuit je bronnen politiek te bedrijven, een verkiezingswinst te wachten staat. Deze suggestie ontkent echter de dynamiek van de politiek. Van politiek realisten heb ik geleerd dat politiek het domein is van de onbedoelde en onverwachte uitkomsten. Met andere woorden: er is geen directe lijn van input naar uitkomsten. Daarom ben ik ook zo huiverig

Politiek is het domein van onbedoelde en onverwachte uitkomsten

voor mensen die vanuit de verkiezingsnederlaag met terugwerkende kracht precies kunnen vertellen waar het aan schortte. Moeten we niet veeleer zeggen dat we goed stonden voorgesorteerd, maar dat er een hoop *bad luck* was? Dat *fortuna* ons niet gunstig gezind was? Op rechts bleek er te veel concurrentie te zijn, Mark Rutte bleek in coronatijd ongenaakbaar op leiderschap en bestuurlijk gezag, en linkse kiezers wendden zich tot D66.

Spiegel

Dat betekent niet dat er geen fouten zijn gemaakt, maar die lijken meer te liggen op campagneniveau dan dat er een herbronningscarroussel moet worden opgetuigd. Zelf kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat er in campagnetijd gemakkelijker een mismatch ontstaat tussen de lijsttrekker, de boodschap en de bronnen. Valt hier wellicht iets te repareren? Is er wel een adequate verhouding tussen het campagne-team, de lijsttrekker, het bestuur, de fractie en het WI?

Als laatste vind ik ook dat wij als leden in de spiegel moeten kijken. In het Oude Testament staat het verhaal dat het volk Israël een koning wil net zoals de omringende volken. Die wordt hun schoorvoetend toegekend. Aanvankelijk verschool Saul zich ‘achter de vaten’, maar er werd een appel op hem gedaan. Hebben we ons in de keuze voor en in de positionering van Wopke Hoekstra niet te veel laten leiden door

het beeld dat we een premier wilden, een soort Rutte maar dan jonger, meer een familyman? Heeft het streven om de grootste te willen worden ook niet een verdwazend effect? Is dat streven in deze tijd nog wel iets wat past

bij christendemocratisch denken? Het kan geen kwaad daar kritisch naar te kijken.

Herpakken en doorpakken

Als het op bronnen aankomt, hebben we een zee om uit te putten. Herbronnen is echter nu niet het medicijn voor de kwaal. Beter is het om ons te herpakken, en daarna door te pakken op het verwezenlijken van dat wat er aan plannen en goede ideeën ligt.

1 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*. Den Haag: CDA, 2020.

2 CDA, *Nu doorpakken. Verkiezingsprogramma 2021-2025*. Den Haag: CDA, 2020.

3 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Om een gemeenschappelijk huis. Handboek christendemocratie in de praktijk*. Amsterdam: Prometheus, 2020.

4 Zie: Pieter Omtzigt, *Een nieuw sociaal contract*. Amsterdam: Prometheus, 2021.

‘Christendemocratisch verhaal vergt dappere politici’

Het grote gevaar van christendemocratische partijen is dat ze problemen uit de weg gaan, omdat ze mensen uit hun achterban met diverse verlangens niet voor het hoofd willen stoten, zegt de Vlaamse staatssecretaris Sammy Mahdi. ‘Wij zijn voor boeren én voor het milieu. Maar omdat we zien dat dit samen problemen oplevert, blijven we vaag en zeggen uiteindelijk niets. Dat is dodelijk. Christendemocratisch leiderschap betekent dat je altijd het enerzijds én het anderzijds van een kwestie benadrukt. Als een van beide ondersneeuwt, verlies je geheid.’

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Direct na de exitpoll van de Tweede Kamerverkiezingen op 17 maart verstuurde Sammy Mahdi, christendemocraat en namens de Vlaamse CD&V staatssecretaris voor Asiel en Migratie in de Belgische federale regering, deze tweet: ‘Zorg, normen en waarden en leiderschap blijken de drie thema’s die #TK21 hebben bepaald. Christendemocraten zijn aan bezinning toe, want dit zouden onze thema’s moeten zijn.’ Uit dit bericht spreekt bezorgdheid, erkent Mahdi. ‘Ik geloof erg in de potentie van de christendemocratie, omdat ze het beste voor onze samenlevingen te bieden heeft.

Maar ik ben ook pessimistisch. Als we de komende tien jaar niet ons eigen verhaal durven te vertellen, kan het afgelopen zijn. De christendemocratie staat voor een strijd op leven en dood.’

Mahdi (1988) is een christen-democraat in hart en nieren. Sinds oktober vorig jaar is hij bewindspersoon in de Belgische regering-De Croo, en daarvoor was hij van 2017 tot 2020 voorzitter van de jongerenafdeling van CD&V. Zijn vader is eind jaren zeventig uit Irak naar België gevlucht, zijn moeder is Vlaamse. De christendemocratie heeft hij niet met de paplepel ingegoten gekregen, maar is

een gevolg van een overtuigende keuze, vertelt hij daags na de verkiezingen in Nederland, die voor het CDA teleurstellend verliepen. 'Ik heb niet zozeer voor een partij, CD&V, gekozen, maar veeleer voor de christendemocratie als ideologie. Van alle politieke stromingen frustreerde zij me het minst, omdat ze niet dogmatisch is door slechts één oplossingsrichting aan te bieden. De christendemocratie gelooft niet dat als we het individu maar vrijlaten en de staat zo klein mogelijk houden, we de beste oplossing voor de problemen in de samenleving krijgen. Maar ze gelooft ook niet in een almachtige overheid die alles kan oplossen. Nee, ze gaat met een soort boerenverstand te werk en heeft als centrale overtuiging dat iedereen een verantwoordelijkheid draagt ten opzichte van de ander. Niet de overheid is in eerste instantie voor jou verantwoordelijk, en jij bent ook niet enkel verantwoordelijk voor jezelf: we zijn voor elkaar verantwoordelijk. En we moeten ons beleid zó inrichten dat overheid, organisaties en mensen dit zo goed mogelijk ondersteunen.'

Heeft een geloofsovertuiging bij u nog een rol gespeeld om voor de christendemocratie te kiezen?

'Bij mij persoonlijk niet, hoewel ik wel vind dat iedereen volledig vrij moet zijn om zijn geloof te beleven en te belijden en daarin niet door de staat mag worden gedwarsboomd, zeker in een samenleving die steeds leger en vluchtiger wordt. Ik merk nogal eens dat christendemocraten zich niet op hun gemak voelen bij bepaalde geloofsovertuigingen, zoals de islam. Terwijl hét antwoord op radicalisme binnen de islam is dat we de islamitische gemeenschap de ruimte geven om zich te kunnen ontplooiën. Hierin verschillen we, in ieder geval in België, sterk met het liberalisme. Dat laat liever moskeëën in garageboxen ontstaan, waar geen enkel toezicht meer op is, en imams uit het buitenland komen die dingen zeggen die we niet willen horen. Als christendemocraten zijn we ervoor om moskeëën

Sammy Mahdi

te erkennen, zodat we zicht kunnen hebben op de financiering vanuit het buitenland. Daarin verschillen we zowel van de linkse als van de rechtse politiek in België.'

U zegt expliciet gekozen te hebben voor een politieke stroming en van daaruit mensen voor de christendemocratische politiek te willen winnen. Maar stemmen mensen tegenwoordig niet eerder voor een bepaalde persoon of uit eigen belang?

'Mensen kiezen voor een duidelijk verhaal. Wat drijft een politicus of een partij tot bepaalde keuzes in de politiek? Dat verhaal moet een partij op elk thema zo goed mogelijk uitwerken. Neem de N-VA hier in Vlaanderen. Die zal altijd benadrukken waarom veel problemen beter opgelost kunnen worden als Vlaanderen een vorm van zelfbestuur krijgt. En de liberalen zullen

steeds aangeven waarom het individu algehele vrijheid moet krijgen om gelukkig te worden. Zo moet de christendemocratie voortdurend aangeven op welke manier onze overtuiging het best is, niet alleen voor de samenleving als geheel, maar ook voor ieder persoonlijk. Bepaalde thema's zijn daarbij zeer christendemocratisch.'

Zoals?

'De zorg is dat op dit moment bij uitstek. Zeker midden in de gezondheids crisis rond corona waarin we nu zitten. CDA en CD&V zouden de zorgpartij moeten zijn, omdat we opkomen voor de zwaksten in de samenleving. En niemand is zo zwak als degene die zich zorgen maakt om zijn lichamelijke of geestelijke gezondheid. We moeten dus veel investeren in de zorg. Mensen moeten de zorg krijgen die ze nodig hebben, zeker in deze coronacrisis. Heel veel mensen zijn nu eenzaam door de lockdowns, maar er zijn ook velen die het knobbeltje dat ze ergens zien, niet laten onderzoeken uit vrees in een ziekenhuis COVID-19 op te lopen.

Dit zou ons thema moeten zijn. We moeten niet denken dat we als centrumpartij geen eigen verhaal hebben. Dat hebben we en moeten we luid en duidelijk vertellen. Maar de vraag is of dat ook gebeurt.'

Wat is het christendemocratische verhaal op uw eigen terrein als staatssecretaris, dat van asiel en immigratie? Christendemocraten staan hier nogal verschillend in. De een benadrukt barmhartigheid, de ander het draagvlak en de eigen, door christelijke waarden gedomineerde cultuur. Hoe hierin een eigen verhaal te verkondigen?

'Christendemocraten gaan er, net als conservatieven, van uit dat de samenleving niet maakbaar is, maar dat het goede via organische verbanden als familie, traditie en

gemeenschap tot stand moet komen. Het is duidelijk dat als je barmhartigheid hoog in het vaandel draagt, zoals wij doen, je je moet bekommeren om mensen die op de vlucht zijn voor oorlog en geweld. Tegelijk, en dat wordt door ons nog weleens vergeten, moeten we ons inzetten voor de integratie van nieuwkomers. Het is niet christendemocratisch om een vluchteling of asielzoeker te laten opsluiten in de eigen bubbel, waardoor hij of zij geen uitzicht krijgt om echt deel te nemen aan onze maatschappij. Bubbels leven in onze samenleving te veel naast elkaar, in plaats van met elkaar. We delen met conservatieven dus dat we streng zijn aan de poort en op de integratie moeten inzetten, maar we verschillen met hen omdat wij wel barmhartig willen zijn. Christendemocraten moeten altijd het enerzijds en het anderzijds benadrukken.'

De zorg is bij uitstek een christendemocratisch thema

Waar rechts-conservatief én links-progressief elk één kant van de zaak benadrukken, moet de christendemocratie dus altijd met twee woorden spreken?

'Ja, het gaat ons altijd om het enerzijds én het anderzijds, maar het enerzijds mag nooit zo beklemtoond worden dat het het anderzijds overschaduwde en andersom. Tegelijk mag het ook niet betekenen dat we daarom maar geen van beide benadrukken, want dat is onze grootste valkuil. Wat mijn portefeuille betreft: we moeten heel simpel erkennen dat het Europese asielbeleid mislukt is. Twee derde van de mensen die naar Europa toe komen, heeft geen recht op een verblijf. Maar hun komst zet onze samenleving zo zeer onder druk dat we hier iets tegen moeten doen. Dat betekent sterkere Europese buitengrenzen, een betere screening aan die grenzen, en een veel harder onderscheid tussen vluchteling en migrant. Dit gebeurt nu allemaal te weinig. Voor echte vluchtelingen moeten we ruimte blijven bieden. Om dit te

verdedigen moeten we de mensen in onze uitleg tegemoetkomen. Toen ik laatst 156 Syrische vluchtelingen uit Turkije naar België heb laten overkomen, heb ik twee dingen gezegd. Enerzijds dat het goed is dat we dit doen omwille van de nood van deze mensen, maar anderzijds ook omdat we anders een heel systeem omverblazen. We zijn voorstander van opvang in de regio. Als je dat in stand wilt houden, moet je de nood van Turkije erkennen, dat inmiddels 3,6 miljoen vluchtelingen herbergt. Het is daarom onze taak een heel klein stukje van de taart voor onze rekening te nemen, om er zo voor te zorgen dat het grootste deel van de taart in de regio blijft.’

Hoe kijkt u in dit verband aan tegen de opstelling van het CDA tegenover vluchtelingen in kamp Moria op Lesbos? De partij is niet bereid vluchtelingen naar Nederland te laten overkomen.

‘Ik kan begrijpen dat hier in Nederland en ook in het CDA zo tegen aangekeken wordt. Vanuit de ratio redeneert men dan: vluchtelingen laten overkomen helpt niet om een structurele oplossing te vinden voor de problematiek, dus doen we het niet. Maar hier geldt dat er meer is dan ratio. Natuurlijk los je de problemen niet op door een klein groepje naar hier te laten komen. Ik vergelijk het met een dakloze op straat die je twee euro geeft. Los je zijn problemen hiermee structureel op? Nee, maar je helpt hem tijdelijk wel en bent even solidair met hem. Zo moeten we ook naar de problemen op Moria kijken: structureel is mensen laten overkomen geen oplossing, maar als je ziet dat daar een kamp in brand staat, dat vluchtelingen op straat lopen en zelfs verkracht worden, dan moet je je solidair tonen en jouw kleine aandeel nemen en je niet verschuilen achter het feit dat andere Europese landen ook niet over

de brug komen. Tegelijk moet je tegen deze landen zoals Polen en Hongarije wel hard optreden. Het gaat altijd om het enerzijds én het anderzijds. Christendemocraten zijn vaak bang dat als ze het ene benadrukken, een bepaalde groep boos wordt. En dat als ze het andere benadrukken, er een andere groep boos wordt. En dus benadrukken ze maar niets en zwijgen ze. Maar wie bang is, heeft niets te zoeken in de politieke arena.’

Die neiging om het debat te ontwijken omdat je als politicus in beide kanten iets van de waarheid ziet maar ook niemand voor het hoofd wilt stoten, is zichtbaar in het Nederlandse debat over de landbouw. Het CDA is vanouds een boerenpartij, maar beseft ook dat er iets voor het milieu en het klimaat moet gebeuren, wat voor boeren consequenties heeft. Hoe adviseert u de partij om hiermee om te gaan?

‘CD&V heeft naast subsidiariteit en personalisme rentmeesterschap als een van de drie pijlers van de christendemocratie geformuleerd, en volgens mij is dat wat betreft de laatste bij het CDA ook het geval.

Rentmeesterschap betreft zowel de landbouw als het milieu. Ik zeg altijd dat het de schuld van de christendemocratie is dat er groene partijen in Europa zijn ontstaan, die bij ons met name in steden als Brussel, Leuven en Antwerpen veel aanhang hebben gekregen. Klimaat, milieu en levensomstandigheden zoals de luchtkwaliteit zouden ónze thema’s moeten zijn. Dat betekent niet dat we ons niet tegelijk om de landbouw moeten bekommeren. Ook hier gaat het om enen. Daarbij is het van belang te erkennen dat een Vlaamse koe veel minder CO₂ uitstoot dan een Ierse of een Argentijnse. Niet omdat onze koeien beleefder zijn, maar omdat onze wetenschappers koploper zijn op het gebied van innovatieve

Mensen uit Moria laten overkomen helpt structureel niets, maar je moet het uit solidariteit wel doen

landbouw en voeding. Bovendien vraag ik me af of er veel Nederlanders en Belgen zijn die zó ver voor het milieu gaan dat ze helemaal geen stukje vlees meer willen eten. We moeten de landbouw dus helpen om verder te innoveren.'

Een goed milieubeleid betekent niet dat je boeren in de steek laat.

'Ik zou sowieso niet weten waarom je iemand in de steek zou laten; dat geldt ook voor boeren. Wat hebben we eraan als we hier een enorme koolstoftaks heffen waardoor het voor boeren onmogelijk wordt een bedrijf te runnen, zodat bedrijven naar het buitenland vertrekken?

We moeten boeren niet in de steek laten maar hen juist helpen het goede te doen. Soms schuilt dat in kleine technische oplossingen. Zo is de irrigatie in Vlaanderen enorm geholpen door de bandenspanning van

tractoren aan te passen, waardoor de grond minder verdicht raakte en het water beter wegzakte.

Christendemocraten moeten vooroplopen in het innovatieve landbouwbeleid. Ik heb de verkiezingscampagne in Nederland niet intensief

gevolgd, maar ik heb het idee dat het CDA hierover te weinig het debat is aangegaan, omdat de partij het een moeilijk onderwerp vindt. Ze ziet de boeren als haar vrienden, maar vindt dat er ook wat voor het milieu en het klimaat moet verbeteren. Moeilijk, moeilijk. Dus zeggen ze er maar niets over. Dat is zo eigen aan christendemocraten. Maar als je geen leiderschap durft te tonen, ga je het verliezen.'

Heeft het CDA meer thema's laten liggen?

'Zoals gezegd heb ik de campagne niet intensief gevolgd, maar als er één thema christendemocratisch is, dan is dat waarden en normen. En ook daar drukken we te weinig ons

stempel op. Het gaat dan om waarden en normen in de hele breedte van de samenleving, die aan het verruwen is. Mensen die politieagenten of ambulancepersoneel aanvallen, mensen die op straat spugen, maar ook homoseksuelen die zich niet meer veilig voelen. Het hele debat over veiligheid is een debat over waarden en normen. Ook hier geldt dat christendemocraten een standpunt vaak niet te veel willen benadrukken, uit angst te stigmatiseren. Natuurlijk moeten we niemand stigmatiseren. Maar we moeten problemen wel benoemen om te voorkomen dat mensen door andere politici gestigmatiseerd worden.'

Hier geldt dus eveneens het enerzijds-anderszijds, maar dan niet om weg te duiken maar juist om alles te benadrukken.

'Ja, christendemocraten hebben niet meer de luxe om het debat niet aan te gaan. We komen uit een verzuilde samenleving waarin iemand in België in een katholiek ziekenhuis geboren werd en via de katholieke studentenvereniging bij de christendemocratie uitkwam. Die vanzelf-

sprekendheid is er niet meer. Het gevaar is nu dat we als volkspartij zoveel mensen willen bedienen dat we heel breed worden, maar tegelijk ook heel vaag. Terwijl we juist alles vanuit onze ideologie moeten aanvliesen, wat een enorme diepte in het denken en het politiek handelen geeft.'

Mogen CDA en CD&V wel een belangenpartij zijn van specifieke groepen, of moeten ze enkel voor het algemene belang opkomen?

'We moeten opkomen voor de belangen van de christendemocratie. Dat betekent opkomen voor kwetsbare groepen en dat kunnen afhankelijk van de situatie asielzoekers, zieken maar ook boeren of ondernemers zijn. Er wordt vaak

gedacht dat christendemocraten vooral voor het maatschappelijk middenveld moeten opkomen, maar dat is niet zo. In onze filosofie nemen maatschappelijke organisaties een belangrijke rol in de samenleving in, maar de christendemocratie is geen spreekbuis van deze organisaties, alsof zij even hun wagonnetje aan onze partij kunnen hangen. Zo simpel is het niet. We gaan van onze visie op de samenleving uit. En dat betekent opkomen voor mensen, maar soms ook hard zijn.'

Heeft u vertrouwen in de toekomst van de christendemocratie in Europa? Op dit moment is Duitsland het enige land waar ze nog echt de dienst uitmaakt.

'Het belangrijkste is dat we in ons eigen verhaal blijven geloven. Ik heb helaas gemerkt dat het hiervoor geen garantie biedt dat mensen lid zijn van een christendemocratische partij.

Net zoals je vanbinnen Ajax-fan kunt zijn terwijl je een PSV-shirt aanhebt, zijn veel mensen lid van een christendemocratische partij, terwijl ze niet echt in de christendemocratie geloven.

Veel mensen zijn lid van een christendemocratische partij, terwijl ze niet echt in de christendemocratie geloven

Daarom is het ontzettend nodig in ons verhaal te blijven investeren: wat maakt CDA en CD&V tot de partijen die ze zijn? Wie zijn onze geestelijke voorouders? Waarom is de encycliek *Rerum Novarum* belangrijk geweest voor onze visie op armoede en werkgelegenheid? Waarom is niet alleen Plato van belang, maar ook Levinas?

Als een politicus van onze partijen van dit alles niet doordrongen is, is het gevaar groot dat hij of zij vanuit de buik politiek gaat bedrijven. Dat is een enorm risico, want mensen verwachten van ons leiderschap op basis van ons verhaal. Alleen daarmee kunnen we hen weer voor ons winnen.'

Framing

door Désanne van Brederode De auteur is schrijver. In deze rubriek belicht ze een woord of uitdrukking uit het politieke taalveld.

Het woord is al weer enige tijd aan een opmars bezig, maar in de afgelopen verkiezingstijd dook het opeens overal op: framing. Naming-and-shaming, of enkel blaming; die kenden we al. Framing is de milde variant, waarbij degene die zich geframed weet niet ergens van wordt verdacht of beschuldigd – nee, hij beklaagt zich erover dat hij gemakzuchtig door de tegenpartijen of door de media in een hokje wordt gezet. Gestereotypeerd, gekarikaturiseerd, of op bevooroordeelde wijze ingedeeld bij een bepaalde groep. De quarantaine van het cliché. Zie daar maar eens uit te breken.

‘Geframed worden’ schijnt iets te zijn wat iemand overkomt of erger nog: wat iemand wordt aangedaan, opzettelijk. Terwijl niemand zelf ooit framet. Vreemd is dat.

Ik weet inmiddels hoe het werkt. De keren dat ik op sociale media reageerde op complotdenkers die opeens lyrisch waren over Baudet en Van Haga, werd ikzelf geframed als framer. ‘Hoezo wil je me waarschuwen voor extreemrechts? Omdat ik vrijheid belangrijk vind en Forum toevallig ook? Je kent me niet eens, en me dan wel framen ... Dat noem ik geen gesprek.’ En dat werd het dan dus ook niet. Verwijt iemand kortzichtige framing en je hebt geen argumenten

meer nodig. Zelfs geen krachttermen of scheldwoorden: zielig klagen volstaat.

Om de mens achter de politicus beter te leren kennen, interviewde Ruud de Wild (die nu eens niet als radio-dj geframed wilde worden, maar als kunstschilder) de lijsttrekkers van de grote partijen in zijn tot tv-studio omgebouwde atelier. De vraag naar hun favoriete popsong was het vertrekpunt. Ten slotte schilderde Ruud dan een abstract doekje waarop de titel van het nummer prijkte, samen met wat citaten uit de songtekst, bij wijze van bedankje. Liefdallig format. Omdat de gasten dus de lijsttrekkers waren en er door Ruud lekker met verf werd gekliederd, heette het programma *Ingelijst*. De meest letterlijke vertaling van ‘framed’. Geen gast die daarover viel. Of alleen al opmerkte: ‘Kon er bij de NPO niet eens geld voor een fraaie, ambachtelijke lijst af?’, nadat hij of zij het presentje had uitgepakt. Natuurlijk niet. Bij Ruud was er juist alle ruimte om eerlijk en authentiek te zijn, menselijk, gelaagd en verrassend. Men zat zichzelf er o zo chill en zogenaamd ver buiten de arena én de comfortzone te showen: kijk mij eens uit de opgelegde hokjes breken! Je zou het net zo goed ‘zelffframing’ kunnen noemen. Het ene hokje uit, het andere in. Beetje vernis erover, klaar.

Het CDA-gehalte van de Tweede Kamerverkiezingen 2021

De verkiezingen als geheel voldeden behoorlijk aan de criteria ‘christelijk’, ‘democratisch’ en ‘appellerend’.

Het CDA zelf heeft zijn belangrijkste troef, waarden en normen, onvoldoende uitgespeeld. Het leek langzamerhand te verzeilen in de sfeer van Judas, Kajafas en Korinthe, ofwel de afdeling verraad, samenzwering en scheuringen. Toch is ook mildheid op zijn plaats.

door Hans Vollaard De auteur is universitair hoofddocent aan het departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht.

De lijsttrekkers van de twee winnende liberale partijen getuigden openlijk van hun geloof in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen. Zo sprak D66-leider Sigrid Kaag van haar godsvertrouwen dat ze had meegenomen uit haar katholieke opvoeding, en zij zag de barmhartige Samaritaan terug in het D66-programma.¹ Op zijn beurt gaf VVD-leider Mark Rutte aan dat hij troost putte uit de christelijke traditie. Kerk betekende voor hem: gezamenlijkheid, samenkomen.² Dat ‘samen’ kwam terug in de VVD-slogan: ‘Samen sterker verder.’ Dat doet allemaal sterk denken aan het CDA, ook al boekte dat het op één na slechtste verkiezingsresultaat in zijn geschiedenis. De vraag in deze terugblik is daarom hoe christelijk, democratisch en appellerend de Tweede Kamerverkiezingen 2021 toch nog waren.

Christelijk?

Alleen al de verkiezingsdag laat christelijke sporen zien. Verkiezingen vinden in Nederland niet op zondag plaats, zoals in veel andere landen. De vrees is dat anders sommige kiezers niet gaan stemmen. Dat is overigens ook de reden voor groeiende reserves onder gemeenten om kerken te gebruiken als stembureaus. De gemeente Tilburg bleef met een beroep op de scheiding van kerk en staat het gebruik van kerken afwijzen.³ Andere gemeenten gingen juist meer kerken gebruiken, omdat die geschikt waren om coronaproof verkiezingen te organiseren.

Het christendom was ook op een andere manier te zien. SGP-magazine *De Banier* had geteld hoeveel expliciet christelijke verwijzingen verkiezingsprogramma's bevatten.⁴ De SGP verwees het vaakst naar God, de Bijbel en een zogeheten (joods-)

christelijke traditie. Ook de ChristenUnie deed dat geregeld. Gods zoon kwam logischerwijs ruim aan bod bij Jezus Leeft. Het CDA beperkte zich tot een enkele verwijzing naar de Bijbel als basis voor zijn grondbeginselen en naar christelijke waarden. God kwam er niet in voor – net zomin als bij seculiere partijen. Wel vroeg JA21 aandacht voor christenvervolgung in het Nederlandse buitenlandbeleid. PVV en Forum voor Democratie wensten daarnaast het behoud van een (joods-)christelijke traditie in Nederland. Ubuntu Connected Front keerde zich juist tegen de christelijke Sinterklaastraditie, terwijl Splinter oproepen tot gebed zoals klokgelui wilde verbieden. En de VVD wenste acceptatie van lhbt'ers 'op de biblebelt'. Voor de rest betroffen religieuze opmerkingen Allah of algemene uitspraken over bijvoorbeeld onderdrukking door of van gelovigen. Het expliciet christelijke gehalte van verkiezingsprogramma's was dus beperkt.

Ook al neemt hun aantal af, nog altijd beschouwen zo'n vier op de tien Nederlanders zichzelf als christen

Wel kenden veel programma's het protestantse trekje om zo veel mogelijk schriftelijk uit te werken. Zelfs het PVV-programma was dit keer meer dan vijftig pagina's dik.

Verder kwam niet alleen bij Kaag en Rutte het christendom aan bod. PvdA-leider Lilianne Ploumen sprak over de betekenis van haar katholieke kerklidmaatschap. CDA-lijsttrekker Wopke Hoekstra liet optekenen dat hij zeker in God geloofde en Jezus' woorden 'Hebt uw naaste lief als uzelf' als kernboodschap van het christendom beschouwt.⁵ Kees van der Staaij (SGP) en Gert-Jan Segers (ChristenUnie) stonden vaker stil bij hun geloof. Segers was de enige lijsttrekker die in het laatste tv-debat expliciet verwees naar God. Ook FvD-aanvoerder Thierry Baudet sprak van het christendom. Voor hem is het geen persoonlijk geloof, maar

een cultuurbron. Gelet op de sympathie waarop Baudet kan rekenen in SGP-kringen, was het overigens opmerkelijk dat hij op campagne op Tholen de SGP omschreef als 'een soort heel impotent christendom', omdat met het toekeren van de 'andere wang' geen kruistochten te organiseren zouden zijn.⁶

Ook al neemt hun aantal af, nog altijd beschouwen zo'n vier op de tien Nederlanders zichzelf als christen. Daarnaast overtreft het aantal kerkleden ruimschoots het aantal boeren of het ledenaantal van partijen, vakbonden of omroepen.⁷ Het is wel de vraag in hoeverre kerkleden zich laten leiden door de kerkelijke leiding. De bisschoppen riepen de katholieke kiezers op om zich uit te spreken voor de waardigheid van ieder mens, een samenleving die openstaat voor migranten, vluchtelingen en armen, en vooral voor 'het eigenlijke normaal', dat wil zeggen het normaal 'van het Rijk Gods'.⁸

Door de beperkte media-aandacht zullen maar weinig kerkleden daar iets van hebben meegekregen.

Katholieken die minstens één keer per maand naar de kerk gaan (3 procent van de bevolking) overwogen

uiteindelijk vooral een stem op CDA, VVD en D66. Veel protestantse kerkgangers (7,6 procent van de bevolking) hadden een voorkeur voor de ChristenUnie, maar ook voor CDA, SGP en VVD.⁹ De helft van de kerkgangers was uiteindelijk van plan voor een seculiere partij te stemmen, van radicaal-rechts, seculier midden tot alle soorten links. Dat is niet zo vreemd. Van oudsher zijn christenen immers betrokken bij seculiere partijen. Denk aan de vele protestanten die liberale partijen vroeger herbergden, of aan de christelijke voorlopers van PvdA en GroenLinks. Zoveel christenen, zoveel meningen – zoals het altijd al is geweest.

De SGP kan nog rekenen op een hechte sociale gemeenschap die vrij trouw op haar stemt. En het CDA kent met het oudste electoraat van alle partijen nog een redelijk aandeel

gewoontekiezers. Door individualisering maken echter veel kerkgangers hun eigen, bewuste keuze in het stembokje. Daarbij wensen veel christenen, ook regelmatige kerkgangers, religie en politiek niet met elkaar te verbinden. Geen wonder dat het aandeel kerkgangers dat op de christelijke partijen stemt, al langer flink varieert, van 50 procent (2012) en 60 procent (1998) tot dik 70 procent (2002, 2006).¹⁰

Gezien het slinkende aantal (kerkgaande) christenen en hun bewustere partijkeuze is het een prestatie dat ChristenUnie en SGP hun zetelaantal in de Tweede Kamer hebben gehandhaafd. Vanuit het oogpunt van electorale aantrekkelijkheid is het wel te begrijpen dat het CDA niet meer al te nadrukkelijk naar boven wijst. Bij vorige verkiezingen deed het nog wel een appel op het cultuurchristendom met termen als '(joods-)christelijke traditie', ook al bleef het een worsteling of dat nu een verwelkomende cultuur voor migranten betekende of niet. Het CDA gebruikte op dit punt nu een andere christelijke notie in zijn verkiezingsprogramma: 'Het toelaten van mensen zonder hun echt een plaats te kunnen bieden in onze samenleving is niet echt barmhartig.'¹¹ Over de vraag of zo de barmhartige Samaritaan de juiste navolging krijgt, verschillen christenen van mening. Denk maar aan Kaag; die wilde 'niemand laten vallen'. In ieder geval legt het CDA op dit punt een andere nadruk dan de katholieke kerk en ook de Raad van Kerken.¹²

Democratisch?

Elk mens telt – dat is een kernidee van het (christen)democratisch gedachtegoed. Hoe was dat bij deze verkiezingen? De overheid probeerde de angst voor coronabesmettingen weg te nemen door de mogelijkheid van poststemmen voor de 2,4 miljoen kiezers ouder dan 70 jaar, drie in plaats van twee machtigingen per kiezer, meerdaagse verkiezingen en ruimere stembureaus. Tevergeefs bepleitten onder meer Ieder(in)

en Partij voor de Dieren om ook kwetsbare kiezers jonger dan 70 jaar de mogelijkheid tot poststemmen te geven.¹³ Uiteindelijk noemde één op de vijf niet-stemmers angst voor coronabesmetting als reden om niet op te komen.

De vraag is wel of met poststemmen en machtigingen elk mens echt telt, omdat het dan makkelijker is dat iemand anders de stem van een kiezer (mede) bepaalt. Het is dan ook lastig om het grondwettelijk recht op geheim stemmen te bewaren, zo gaf de verkiezingswaarnemingsmissie van de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) in 2017 al aan.¹⁴ Het vertrouwen in het verkiezingsproces lag uiteindelijk onder kiezers van ChristenUnie, CDA, VVD, PvdA, D66 en GroenLinks boven de 80 procent.¹⁵ Bij kiezers van radicaal-rechtse partijen lag dat beduidend lager. Meer transparantie kan het vertrouwen versterken; men zou bijvoorbeeld het tellen van de stemmen

65-plussers zijn in de nieuwe Kamer fors ondervertegenwoordigd, terwijl die in andere landen nog als president worden verkozen

kunnen laten volgen via een webcam, zoals in de Verenigde Staten wel gebeurt.

De OVSE had eerder ook aanbevolen om meer aandacht te geven aan de mogelijkheden voor mensen met een beperking om te stemmen. Verkiezingsprogramma's waren in ieder geval vaak beschikbaar in eenvoudige taal (zoals GL en 50PLUS), via een voorleesknoop (onder meer VVD en SP), in gebarentaal (bijvoorbeeld D66 en PvdD) of in braille (zoals CDA en ChristenUnie).¹⁶ Het College voor de Rechten van de Mens rapporteerde echter toch nog klachten van mensen met een beperking bij de verkiezingen.¹⁷

Met 79 procent week de opkomst weinig af van eerdere verkiezingen. Meer nog dan corona

waren gebrek aan vertrouwen en gebrek aan interesse in politiek belangrijke redenen voor niet-stemmers.¹⁸ De wensen van niet-stemmers komen niet altijd overeen met wat stemmers willen. Een opkomstplicht zou daarom goed zijn om de partijen te prikkelen meer de steun van niet-stemmers te verwerven, zodat ook hun stem meetelt. Het kiesstelsel kan dus nog democratischer.

Het motto 'Elk mens telt' betreft ook het verkozen worden. Er waren dit keer de nodige vrouwelijke lijsttrekkers. Het aantal verkozen vrouwen in de Tweede Kamer steeg weer, al is dat in het verleden hoger geweest.¹⁹ Het aantal mensen met een migratieachtergrond steeg eveneens. Niettemin blijft er een overwicht aan mannelijke, autochtone en theoretisch opgeleide Kamerleden die werkzaam zijn (geweest) in politiek en bestuur. Provincies als Drenthe, Zeeland en Flevoland komen er

vervolgens voor minister van Financiën Wopke Hoekstra als lijsttrekker. De inzet van Hoekstra was het premierschap en meer dan dertig zetels. Inzet op 'eenheid, saamhorigheid en de partij verbinden' was volgens hem nodig om vervolgens 'met een ijzersterk verhaal naar de kiezer te gaan'.²⁰

Appellerend?

Het CDA behaalde onder Hoekstra uiteindelijk vijftien zetels. Met een verlies van vier zetels werd het de vierde partij van het land. Dat is geen slecht resultaat voor een regeringspartij, die immers ook impopulaire maatregelen moet nemen. Waar de tevredenheid met de regering was toegenomen in het begin van de coronacrisis, nam juist richting de verkiezingen de steun voor de coronamaatregelen af. En de CDA-ministers Hugo de Jonge (Volksgezondheid, Welzijn en Sport) en Ferd Grapperhaus (Justitie en

Veiligheid) vormden daarvan met VVD-premier Rutte het gezicht. Ondertussen droeg het CDA verantwoordelijkheid voor stikstofmaatregelen, wat niet bij alle boeren in de achterban op evenveel waardering kon

rekenen. Daar komt nog bij dat regeringspartijen die niet de premier leveren, vaak verliezen. Denk maar aan de PvdA in 2017. Dus een paar zetels verlies is zo'n slecht resultaat nog niet.

Het verlies is echter wel een slecht resultaat in het licht van de goede uitgangspositie die het CDA had. In februari 2021 gaf 16 procent van de kiezers namelijk aan dat de kans groot was dat ze op het CDA zouden stemmen (dik twintig zetels dus), terwijl 41 procent een kans zag.²¹ Alleen de VVD scoorde qua stemkans hoger, met respectievelijk 28 procent grote kans en 30 procent een kans. Het CDA had ook een andere troef in handen: Wopke Hoekstra. Vanaf het begin van de coronacrisis gaven kiezers aan meer belang te hechten aan een stabiel bestuur en de lijsttrekker. Hoekstra scoorde op die punten goed. 48 procent van de kiezers zag hem aanvankelijk als betrouwbare premierskandidaat.

Een paar zetels verlies is zo'n slecht resultaat nog niet

bovendien bekaaid af. En 65-plussers zijn fors ondervertegenwoordigd, terwijl die in andere landen nog als president worden verkozen. Diversiteit was er wel in politiek opzicht, met zeventien partijen die erin slaagden om een of meer zetels in de Tweede Kamer te bemachtigen – een naoorlogs record. Wel is de vraag hoeveel van die diversiteit zal doorklinken in het regeringsbeleid. Het is zeker voor onervaren kleinere fracties een zware klus om via wetgeving en controle het regeringsbeleid te beïnvloeden én daarnaast te concurreren om (kiezers)aandacht.

Het motto 'Elk mens telt' geldt niet alleen het gehele electoraat, maar ook de invloed van partijleden. D66 en 50PLUS hadden een lijsttrekkersverkiezing, net als het CDA. Dat ging daar met het nodige interne trammelant gepaard. En toen trok de verkozen lijsttrekker zich later ook nog terug. De CDA-leden stemden

Alleen Ruttes VVD lag op deze punten (ver) voor op het CDA. En dat is toch opmerkelijk. Rutte en Hoekstra droegen immers beiden verantwoordelijkheid voor het met voeten treden van de rechtsstaat in de toeslagenaffaire.²² Het CDA had echter op dit punt met zijn Kamerlid Pieter Omtzigt nog een troef in handen, omdat deze een belangrijke rol had gespeeld om die affaire boven tafel te krijgen.

Hoekstra noemde nog een andere troef van het CDA: een ijzersterk verhaal. Zeker de laatste twintig jaar bevindt het CDA zich met zijn economische en culturele voorkeuren in het rechtse vaarwater van de conservatief-liberale VVD.²³ De VVD was dan ook nu weer de belangrijkste concurrent. Nu werd de VVD door kiezers het vaakst genoemd als partij met de

beste oplossingen voor economie, aanpak van de coronacrisis, werkgelegenheid, overheidsfinanciën en veiligheid. Het CDA kon zich inhoudelijk echter onderscheiden van de VVD doordat het minder het liberale individualisme is toegedaan en kan putten uit de christelijke traditie.

Daardoor kan het morele noties en het belang van gemeenschappen makkelijker als politieke boodschap uitdragen. Het is daarom niet voor niks dat het CDA door kiezers het vaakst wordt gezien als partij met de beste oplossingen op het vlak van waarden en normen. En daarmee heeft het CDA inderdaad een ijzersterk verhaal. Het kan allerlei kiezers aanspreken, omdat die er hun eigen aanvulling aan kunnen geven, van christelijke waarden tot aanpassingsnormen voor (islamitische) migranten en fatsoenseisen.

Bron: iStock

Daarnaast waren waarden en normen voor maar liefst 61 procent van de kiezers van belang bij hun partijkeuze. Alleen gezondheidszorg (64 procent) was nog belangrijker.

Hoe heeft het CDA nu zijn troeven uitgespeeld in de campagne? Nog onervaren in het campagne voeren, kwam Hoekstra niet lekker uit de verf in debatten en had hij een in coronatijd ongepaste werkbespreking met schaatser Sven Kramer in Thialf. Kiezers zagen vervolgens in hem steeds minder een goede debater en premierskandidaat, terwijl de waardering voor D66-leider Kaag op die punten juist steeg.²⁴ Rutte bleef als leider het meest gewaardeerd tijdens de campagne. Alleen al in het licht van leiderschap is het daarom niet verwonderlijk dat het CDA vooral verloor aan VVD en D66.²⁵ Terwijl Rutte en Kaag niet schroomden om een morele kaart uit te spelen, onderscheidde het CDA zich daar niet

Het CDA had zich inhoudelijk kunnen onderscheiden van zijn belangrijkste concurrent, maar verspeelde dat in de campagne

zo mee. Pieter Omtzigt had wel laten zien wat gerechtigheid zoeken betekende. CDA-leider Hoekstra speelde de morele kaart nauwelijks, ook al gaf het toekomstperspectief *Zij aan zij* uit 2020 daarvoor allerlei aanknopingspunten.²⁶ In plaats daarvan benadrukte Hoekstra onderwerpen als economie, overheidsfinanciën en veiligheid, waar de VVD juist als de betere kandidaat gold. Kortom, het CDA had zich inhoudelijk kunnen onderscheiden van zijn belangrijkste concurrent, maar verspeelde dat in de campagne.

Het CDA liet zich wel op een andere manier inspireren door de christelijke traditie. Het kwam namelijk meer in de sfeer van Judas, Kajafas en de gemeente Korinthe. Voor de minder Bijbelvaste lezers: dat is de afdeling

verraad, samenzwering en scheuringen. Tijdens de campagne klonk bijvoorbeeld de suggestie of het niet beter was geweest als Omtzigt de CDA-leider zou zijn geweest, terwijl van hem gezegd werd dat hij meermalen had bedreigd zich af te splitsen.²⁷ Andere kandidaat-Kamerleden probeerden tevergeefs op eigen houtje een zetel te verwerven. Eén van hen flirtte vervolgens met aansluiting bij de BoerBurgerBeweging. Oud-interim-voorzitter Henk Bleker zocht zijn heil ondertussen bij Forum voor Democratie. Het gaf niet het beeld dat het CDA 'zij aan zij' een appel op de kiezers deed.

Mildheid en genade

In het seculariserende Nederland hadden de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 nog allerlei christelijke en democratische kenmerken. Het CDA zelf boerde echter minder goed. De VVD had met haar lijsttrekker, competentieprofiel en stemkans een veel betere uitgangspositie – en buitte dat zonder al te veel interne verdeeldheid goed uit. Het CDA had een goede tweede partij kunnen meeblazen, maar speelde zijn kaarten niet goed uit. Het wist normen en waarden niet goed uit te dragen, extern noch intern.

Ook de premierwaardigheid van Hoekstra kwam niet goed uit de verf. Voor hem past echter mildheid en genade: hij werd pas op het laatste moment lijsttrekker. Voor de hele partij is er echter huiswerk te doen. Het CDA heeft met Lubbers en Balkenende eerder laten zien zich opnieuw te kunnen oprichten. Er bleek op zich nog duidelijk kiezerspotentie voor het CDA. CDA-succes bij de komende verkiezingen hangt deels af van de zwaktes van de grootste concurrent, de VVD. De vraag is echter vooral of de partij nog genoeg bindmiddel heeft om eensgezind – zij aan zij – in het kabinet te gaan of zich te onderscheiden in het oppositioneel gekrioel.

- 1 Maaike van Houten, 'Sigrid Kaag: "D66 denkt vanuit de barmhartige Samaritaan, maar zonder de letter c"', *Trouw*, 27 februari 2021.
- 2 Rijksoverheid, 'Is een goed leven een perfect leven?' [toespraak; online Protestantse Lezing van minister-president Mark Rutte op Hervormingsdag 31 oktober 2020, opgenomen op 29 oktober 2020 in de Kloosterkerk in Den Haag], rijksoverheid.nl, 31 oktober 2020. Zie www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/10/31/is-een-goed-leven-een-perfect-leven
- 3 L. Vogelaar, 'Stemmen in de kerk kan nog niet overal', *Reformatorisch Dagblad*, 17 maart 2021.
- 4 J. Schippers, De SGP maakt het verschil! Een vergelijking op speerpunten met andere partijen, *De Banier*, jrg. 100, no. 2, maart 2021.
- 5 Wilfred Hermans, 'Wopke Hoekstra: "Mijn gezin is het belangrijkste deel van mijn leven"', *EO Visie*, maart 2021. Zie <https://visie.eo.nl/artikel/2021/03/wopke-hoekstra-ik-ben-een-buitengewoon-feilbaar-mens>. Overigens zei Hoekstra eerder, minder stellig, dat hij hoopt dat God bestaat.
- 6 Zie de beelden via Twitter: <https://twitter.com/gwdubbedam/status/1363940659871236099>
- 7 Joep de Hart en Pepijn van Houwelingen, *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke geloofsgedrag*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, december 2018, p. 150 e.v.
- 8 Rooms-Katholieke bisschoppen van Nederland, 'Kiezen voor "het eigenlijke normaal"', open brief, Utrecht, 10 maart 2021. Zie www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2021/03/Bisschoppelijke-Brief-Verkiezingen-Tweede-Kamer-2021-def.pdf
- 9 Eduard Sloot, 'Helpt van de kerkgaande christenen stemt niet op een christelijke partij', *Nederlands Dagblad*, 5 maart 2021 (percentages van het Centraal Bureau voor de Statistiek).
- 10 Eigen berekeningen op basis van het Nationaal Kiesonderzoek 1998-2017.
- 11 CDA, *Nu doorpakken. Verkiezingsprogramma 2021-2025*. Den Haag: CDA, 2020, p. 99.
- 12 Raad van Kerken, 'Opvang 500 vluchtelingenkinderen in NL', raadvankerken.nl, 11 maart 2020. Zie www.raadvankerken.nl/nieuws/2020/03/opvang-500-vluchtelingenkinderen-in-nl
- 13 Ieder(in), 'Kabinet belooft veilige verkiezingen, niet iedereen is er gerust op', iederin.nl, 4 maart 2021. Zie <https://iederin.nl/kabinet-belooft-veilige-verkiezingen-niet-iedereen-is-er-gerust-op>
- 14 OVSE/ODIHR, *Nederland. Parlementsverkiezingen 15 maart 2017. Eindrapport OVSE/ODIHR Verkiezingswaarnemingsmissie*. Warschau: OVSE/ODIHR, 7 juni 2017. Zie www.osce.org/files/f/documents/c/6/322761.pdf
- 15 Joost Schellevis, 'Meeste mensen hebben vertrouwen in de verkiezingen, enig wantrouwen is "van alle tijden"', nos.nl, 19 maart 2021. Zie <https://nos.nl/artikel/2373291-meeste-mensen-hebben-vertrouwen-in-de-verkiezingen-enig-wantrouwen-is-van-alle-tijden.html>
- 16 Ieder(in), *Partijprogramma's Tweede Kamer Verkiezingen 2021. Analyse*. Utrecht: Ieder(in), maart 2021. Zie <https://iederin.nl/wp-content/uploads/2021/03/Analyse-Verkiezingen-Partijprogrammas-maart2021.pdf>
- 17 College voor de Rechten van de Mens, 'Meldpunt Onbeperkt Stemmen: Verkiezingen nog steeds niet volledig toegankelijk voor mensen met een beperking', mensenrechten.nl, 21 maart 2021. Zie <https://mensenrechten.nl/nl/nieuws/meldpunt-onbeperkt-stemmen-verkiezingen-nog-steeds-niet-volledig-toegankelijk-voor-mensen>
- 18 NOS Nieuws, 'Verkiezingen in cijfers: hoge opkomst onder jongeren en zorg belangrijkste thema', nos.nl, 18 maart 2021. Zie <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373083-verkiezingen-in-cijfers-hoge-opkomst-onder-jongeren-en-zorg-belangrijkste-thema>
- 19 PDC Informatie Architectuur, 'Voorlopige verkiezingsuitslag: PDC ziet toename aantal Kamerleden met migratie-achtergrond', tkverkiezingen.com, 18 maart 2021. Zie https://www.tkverkiezingen.com/id/vlh6klggdesn/nieuws/voorlopige_verkiezingsuitslag_pdc_ziet
- 20 Jan Hoedeman, 'CDA-lijsttrekker Wopke Hoekstra: "Ik ga voor het premierschap"', *Het Parool*, 14 december 2020.
- 21 Peter Kanne en Milan Driessen, *De TK-verkiezingen van 2021: terug- en vooruitkijken. Rapport*. Amsterdam: I&O Research i.o.v. de *Volkskrant*, februari 2021.
- 22 Zie: Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, *Ongekend onrecht. Verslag Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag*. Den Haag, 17 december 2020.
- 23 Hans Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA', in: Huib Pellikaan en Sebastiaan van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*. Utrecht: Het Spectrum, 2006, pp. 107-136.
- 24 Jeroen Kester, 'Kiezers vinden Sigrid Kaag (D66) nu geschikter als premier dan Wopke Hoekstra (CDA)', eenvandaag.avrotros.nl, 16 maart 2021. Zie <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/kiezers-vinden-sigrid-kaag-d66-nu-geschikter-als-premier-dan-wopke-hoekstra-cda>
- 25 Eelco Harteveld en Sjoerd van Heck, 'Onderzoek nu zelf de kiezersstromen: wisselvallig maar voorspelbaar', *StukRoodVlees*, 23 maart 2021. Zie <https://stukroodvlees.nl/onderzoek-nu-zelf-de-kiezersstromen-wisselvallig-maar-voorspelbaar>
- 26 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*. Den Haag: CDA, 2020.
- 27 L. Aharouay, 'Zo'n verlies had het CDA niet verwacht', *NRC*, 18 maart 2021.

Eerst het zuur dan het zoet

Het CDA verloor deze verkiezingen vier zetels en werd tegelijkertijd de vierde partij van Nederland. Hoe moet de partij deze verkiezingsuitslag interpreteren? Is deze te wijten aan een slechte campagne, of is er meer aan de hand?

door Hielke Onnink en Niels Honkoop De auteurs zijn respectievelijk voorzitter en vicevoorzitter van het CDJA.

Structurele uitdagingen

Wie een antwoord wil op de vragen uit de intro, zal eerst moeten stilstaan bij de structurele ontwikkelingen waar het CDA mee te maken heeft. Het CDA bevindt zich in een sterfhuisconstructie. Het ledenbestand loopt leeg¹ en de grootste electorale concurrent is het kerkhof. Daar komt bij dat het CDA onder jonge kiezers zeer slecht scoort.²

Het tweede structurele probleem voor het CDA is de ontzuiling en secularisering van Nederland. Niet alleen kent Nederland steeds meer niet-christelijke kiezers, maar bovendien stemt de christelijke kiezer steeds vaker op partijen zonder christelijke wortels.³ Het CDA slaagt er onvoldoende in om zowel christelijke als niet-christelijke kiezers te binden rondom een gemeenschappelijk verhaal.

Tot slot heeft het CDA een imagoprobleem. Uit interne peilingen blijkt dat de partij wordt gezien als ouderwets, kleurloos en voor oude mensen. 60 procent van de Nederlanders

geeft aan dat het CDA niet een partij is waar je bij wilt horen.⁴

Deze uitdagingen zijn niet nieuw. De partij schrijft er al jaren evaluatierapporten vol over. De commissie-Frissen schreef in 2010: 'Het CDA is geïsoleerd geraakt van de opkomende netwerksamenleving, die weinig meer opheeft met de klassieke partijen en structuren van naoorlogs Nederland.'⁵ De commissie-Rombouts riep in 2013 op om het rapport-Frissen uit te voeren.⁶ De commissie-Krijger gaf daar in 2019 weer haar eigen codes en taal aan: 'Het ontbrak aan diepgang; aan een duidelijk, onderscheidend en toekomstgericht CDA-verhaal met concrete uitgewerkte plannen en ideeën.'⁷ Het CDA speelde op safe en verloor daarmee structureel in de steden en onder jongeren.⁸

Het CDA kent zijn opdracht, maar pakt deze niet op. Wie cynisch is, zou een nietje kunnen slaan tussen oude rapporten en deze als 'evaluatie 2021' aanbieden – het zou de partij een langdurig evaluatieproces besparen.

De evaluatie van 2021 kan, zoals Ingrid van Engelshoven zou zeggen, ‘quick and dirty’.

Het resultaat

Het verkiezingsresultaat bevestigt dit. De uitslag laat zien dat op geen van de geschetste structurele problemen een geslaagd antwoord is gevonden. Het CDA had deze verkiezingen het oudste electoraat van alle partijen; ouder dan 50PLUS. De partij verloor de meeste stemmen aan het kerkhof, gevolgd door de VVD en D66. Tegen de legendevorming: het CDA verloor slechts 1 procent van zijn kiezers aan de BoerBurgerBeweging.⁹ In tegenstelling tot wat vaak in het CDA beweerd wordt, verloor het CDA niet de boze en teleurgestelde burger. Het CDA zou in 2017 nog als vluchtheuvel voor hen fungeren.¹⁰ De partij verloor juist haar constructieve kiezer aan alle hoeken van het politieke spectrum.

Opvallend is ook het verlies onder jongeren.

Slechts 30 procent van de jongeren (18-34 jaar) uit 2017 bleef het CDA trouw. Onder jongeren verloor het CDA het meest aan thuisblijvers: 11 procent, gevolgd door 10 procent Volt en 10 procent VVD. Als alleen jongeren mochten stemmen, behaalde het CDA 7 zetels, en de VVD zou de grootste zijn. Ter vergelijking: bij de Europese Parlementsverkiezingen in 2019 stemden nog meer jongeren CDA dan VVD.¹¹

Wie dacht dat het CDA niet nóg dieper kon zakken in de steden, heeft het ook mis. Net als in de provincie zien we daar een relatief verlies van 20 tot 40 procent. Doordat kaartjes vaak rekenen met procentpunten, geeft het verlies op kaarten een vertekend beeld.¹² Tot slot is het opvallend dat het CDA-electoraat nog maar voor 40 procent uit vrouwen bestaat. Kortom, het CDA is een partij van oude grijze mannen uit de provincie geworden.

Wat ging er mis?

Heeft het CDA dan niks gedaan om deze structurele uitdagingen aan te pakken?

Zeker niet. In november 2019 lanceerde het Wetenschappelijk Instituut in opdracht van de partij het rapport *Zij aan zij*.¹³ Met deze perspectiefnota gaf het CDA taal en codes aan de uitdagingen van het komende decennium.

In plaats van dit rapport te omarmen en breed uit te dragen, liet de partij zich uit het veld slaan over een enkel zinnetje over landbouw.¹⁴ Dat is gek. Uit de vele zogenoemde 2030-Talks in het land bleek dat *Zij aan zij* enthousiast werd gedragen door partijleden. De daaropvolgende concrete uitwerking van het CDJA, *Geloof in Nederland*, getuigt daarvan,¹⁵ evenals het definitieve *Zij aan zij*.¹⁶ Alhoewel in het verkiezingsprogramma veel van *Zij aan zij* en *Geloof in Nederland* terugkomt,¹⁷ heeft het CDA onvoldoende deze nieuwe taal en codes uitgedragen. De fractie bedacht dat het wijs was om tijdens de laatste algemene beschouwingen nog met een compleet nieuwe visie te komen, namelijk die van de

In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, verloor het CDA niet de boze en teleurgestelde burger

coöperatieve samenleving.¹⁸ In de campagne was dan ook weinig terug te zien van *Zij aan zij*.

Achteraf gezien had het CDA deze campagne thematisch goud in handen. De belangrijkste thema's voor kiezers waren deze campagne gezondheidszorg (64 procent), normen en waarden (61 procent) en betrouwbaarheid van de overheid (61 procent).¹⁹ Op gezondheidszorg is geen enkele partij *issue owner*, maar op normen en waarden is dat het CDA.²⁰ Met het verhaal van Pieter Omtzigt over een nieuw sociaal contract²¹ heeft het CDA een zeer aansprekend verhaal om die opdracht op te pakken. De partij is echter onvoldoende in staat geweest om aanvullend de campagne in te gaan op haar eigen thema's, waar de kiezer bij deze verkiezingen nu juist het meest behoefte aan had.

Het CDA heeft deze campagne evenmin gestreden tegen de VVD. De werkelijke uitdager bleek het coronavirus. Het virus zorgde eerst voor een late lijsttrekkerswissel, en dwong de campagne daarna tot foutjes. Bovenal zorgde een toename van besmettingen, in tegenstelling tot de verwachte daling, ervoor dat de kiezer het hart onvoldoende kon openen voor een postcoronaverhaal over 'doorpakken'.

Er gingen ook dingen wel goed. Waar na de campagne van 2017 nog geklaagd werd over gebrekkige financiën en de daardoor noodzakelijke profilering richting de *somewheres*, de bezorgde burgers wonend in de provincie,²² heeft de partij deze verkiezingen grote stappen gezet om meerdere kiezersgroepen te bereiken. Het CDA heeft flink geïnvesteerd in zijn onlinemachine de afgelopen jaren. Daardoor heeft de partij kiezersgroepen specifiek kunnen identificeren en benaderen. Het CDA heeft

De partij heeft kiezersgroepen specifiek kunnen identificeren en benaderen

hierdoor gerichter kunnen inzetten op steden en jongeren. Alhoewel wellicht deze verkiezingen het effect daarvan tegenvalt, blijven de verzamelde data én de opgedane ervaring beschikbaar voor de partij, ook voor komende verkiezingen.

Ook via de profilering van Wopke Hoekstra en een nieuwe huisstijl heeft het CDA een nadrukkelijke poging gedaan om nieuwe kiezersgroepen aan te spreken en het imago van de partij te verbeteren. Politicoloog Matthijs Rooduijn analyseert dat het CDA Hoekstra heeft neergezet als een daadkrachtig en vernieuwend leider en als iemand met vooruitstrevende opvattingen.²³ Door tegelijkertijd Hoekstra als familieman te personaliseren, kan het CDA een veilige beweging maken naar jonge, kosmopolitische en meer progressieve kiezers.

Dat dit uiteindelijk onvoldoende uit de verf

is gekomen is te verklaren. Iedereen weet door welke scheve schaats het imago van Hoekstra en het CDA geschaad werd. Wat betreft de nieuwe huisstijl kan men zich afvragen of die niet te laat kwam, en ook of die wel in lijn was met de diepe economische en maatschappelijke crisis waar de samenleving zich in bevindt.

Hoe nu verder?

Deze verkiezing bracht het CDA de op één na slechtste uitslag in zijn partijgeschiedenis, en tegelijkertijd was dit de eerste campagne waarbij gepoogd werd, zij het klein, om het structurele tijt te keren. Na het zuur komt het zoet, als het CDA tenminste stevig doorpakt met het keren van de structurele problemen. Daarvoor moet de partij nog wel het volgende doen.

Ten eerste: inhoud

Wie een van de 39.000 CDA-leden midden in de nacht wakker maakt en vraagt waar het CDA voor staat, krijgt waarschijnlijk evenveel verschillende antwoorden. Dat moet weer één duidelijk en sterk verhaal worden.

De analyses die het CDA maakt over de uitdagingen voor de eenentwintigste-eeuwse samenleving zijn goed, leven in de samenleving, en zijn al in meerdere rapporten opgeschreven. Er is een grote hang naar minder individualisering en meer samenleving, waarbij waarden en normen centraal staan. Er is behoefte aan een dienstbare en betrouwbare overheid die burgers niet behandelt als potentiële fraudeurs, en die niet van klimaatcrisis, naar migratiecrisis, naar stiftstofcrisis holt.

Er zijn daarom genoeg kansen voor het CDA, maar de partij moet haar visies van *Zij aan zij*, het nieuwe sociaal contract, de coöperatieve samenleving en al die andere rapporten wel tot een samenpakkend en begeistertend verhaal maken, zodat ieder gewekt CDA-lid hetzelfde zegt. Daarbij is het essentieel dat de partij een aantal thema's vindt waarop het issue owner kan worden.

Momenteel is het CDA alleen op waarden en normen issue owner, en dat is te weinig voor een goede uitgangspositie in een volgende campagne.²⁴

Ten tweede: de organisatie

Is het CDA in staat om met dezelfde politiek verantwoordelijken van de afgelopen jaren deze omslag te maken? Dat is een van de eerste vragen die de interim-voorzitter moet beantwoorden.

Oud-partijvoorzitter Rutger Ploum sprak over verdiepen, vernieuwen, verbreden. Dat betekent meer oog hebben voor talent en kwaliteit, en minder vervallen in particularistische belangen. Het CDA zal dus nog meer een beroep moeten doen op zijn jongeren en ander nieuw talent. Toekomstige ministers en lijsttrekkers worden bij de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen gekweekt als jongeren een kans krijgen op een verkiesbare plek op de lijst.

Ook op landelijk niveau kunnen jongeren meer gehoord worden. De positie van het CDJA wordt in tegenstelling tot die van andere jongerenorganisaties stukje bij beetje verminderd. In de jaren '80 zat het CDJA in het dagelijks bestuur van het CDA. Later werd dat het partijbestuur, nu is het de verenigingsraad. Het laatste voorstel van het Landelijk Bestuur is om de geborgde zetels in afdelingsbesturen af te schaffen. Niks vernieuwen en verbreden, maar vergrijzen en versmallen.

Het CDA is niet alleen een grijze partij aan het worden, het wil dit blijkbaar ook zijn. Dat mag, maar wees dan eerlijk: dan kun je fuseren met 50PLUS, zoals in het Europees Parlement al gebeurd is.

Na de verkiezingsnederlaag is een groot deel van de fractiemedewerkers in de Tweede Kamer de wacht aangezegd. Begrijpelijk, want bij verlies zul je ook financieel moeten inleveren, maar dit betrof wel voor een groot deel de jonge garde. Ergens is het wrang dat we tijdens de campagne hoog van de toren blazen over meer vast werk voor jongeren, en dat vervolgens zelf

niet nakomen. Als CDA doen we er goed aan om jong talent te signaleren en zo veel mogelijk aan ons te binden, als werkgever, als netwerk én als vereniging.

Ten derde: marketing en imago

Tot slot heeft het CDA een serieus imagoprobleem. Zoals eerder aangegeven zegt 60 procent van de Nederlanders dat het CDA een partij is waar je niet bij wilt horen, maar de ontzuiling en de secularisatie brengen een tweede probleem met zich mee: in de beeldvorming van jonge niet-christelijke kiezers is het CDA een christelijke partij. Het CDA moet zijn imago op dit punt oppoetsen, want terwijl 40 procent van de kiezers het CDA niet eens in overweging neemt door de C in de naam, wijst slechts 6 procent van de Nederlanders onze kernboodschap af.²⁵

Hoe dan? Met de leus 'Schwarz macht geil' ging de huidige premier van Oostenrijk, Sebastian

Het CDA is niet alleen een grijze partij aan het worden, het wil dit blijkbaar ook zijn

Kurz, in 2010 succesvol naar de stembus.²⁶ De EVP-collega's uit Oostenrijk zijn vandaag de dag de grootste onder jongeren. De opdracht is dus eigenlijk om de christendemocratie weer 'sexy' te maken – zoals ze in zekere zin was onder de hoede van Ruud Lubbers en Jan Peter Balkenende. Een kwart van de jongeren stemde Balkenende.

In goede tijden voor het CDA zijn vorm en inhoud matchend en uniek. Daarnaast ligt er een opdracht om de christendemocratie beter neer te zetten als politieke overtuiging, in plaats van een soort politieke geloofsbelijdenis. Ook kan het CDA zich nog meer profileren als brede volkspartij met authentieke personen: gelovig én niet-gelovig, jong én oud, uit de stad én uit de provincie, autochtoon én allochtoon. Wij hebben die mensen in huis.

Het CDA staat op een kantelpunt in zijn

bestaan. Als de huidige trend voortzet en er geen nieuwe kiezersgroepen worden aangesproken,

Nederland heeft een scherp tegengeluid nodig tegen de populistische flanken én het liberale individualisme

zal het CDA inkrimpen tot een partij in de marge, zonder ooit weer de rol van betekenis

te spelen die ze ooit had. Maar niet alleen voor de partij zelf is het van belang dit tij te keren:

het eenentwintigste-eeuwse Nederland heeft een scherp tegengeluid nodig tegen de populistische flanken enerzijds en het liberale individualisme anderzijds. Dat geluid moet een CDA-geluid zijn. Het kan, als we willen. Uiteraard staan wij,

en met ons vele andere jonge christendemocraten, klaar om hieraan een bijdrage te leveren.

- 1 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 'Ledentallen van politieke partijen', dnpp.nl, 18 februari 2021. Zie <https://dnpp.nl/themas/leden>
- 2 Matthijs Rooduijn, 'Plaatjes van de electoraatjes: het CDA', StukRoodVlees, 25 februari 2021. Zie <https://stukroodvlees.nl/plaatjes-van-de-electoraatjes-het-cda>
- 3 Thomas Borst, "'Helpt christelijke kerkgangers stemt op seculiere partij'", NRC, 5 maart 2021. Zie www.nrc.nl/nieuws/2021/03/05/helpt-christelijke-kerkgangers-stemt-op-seculiere-partij-a4034336
- 4 Interne Motivaction-peiling, 29 december 2020.
- 5 Léon Frissen e.a., *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief. Rapport commissie-Frissen*. Den Haag: CDA, november 2010, p. 64.
- 6 Ton Rombouts e.a., *Om eenheid en inhoud. Evaluatie Tweede Kamerverkiezingen 2012. Rapport commissie Rombouts*. Den Haag: CDA, 27 oktober 2012.
- 7 Alex Krijger e.a., *Nu kiezen. Voor een brede volkspartij met lef en perspectief. Evaluatie verkiezingen 2019*. Den Haag: CDA, september 2019, p. 30.
- 8 Krijger e.a. 2019.
- 9 Eelco Hartevelde en Sjoerd van Heck, 'Onderzoek nu zelf de kiezersstromen: wisselvallig maar voorspelbaar', StukRoodVlees, 23 maart 2021. Zie <https://stukroodvlees.nl/onderzoek-nu-zelf-de-kiezersstromen-wisselvallig-maar-voorspelbaar>
- 10 Hans Janssens, 'De brede volkspartij als waarborg en tegenwicht voor populisme', *Christen Democratische Verkenningen* 36 (2017), nr. 2, pp. 104-110.
- 11 Ipsos, *EPI9. Verkiezingsonderzoek Ipsos in opdracht van de NOS*. Amsterdam: Ipsos, 29 mei 2019.
- 12 Nederlands Dagblad, 'Tweede Kamerverkiezingen 2021', Verkiezingensite.nl, maart 2021. Zie <https://verkiezingensite.nl>
- 13 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030. Uitnodiging tot discussie*. Den Haag: CDA, 2019.
- 14 Zie over deze kwestie verschillende artikelen in het gedeelte 'Actualiteit' van het vierde CDV-nummer uit 2019.
- 15 Niels Honkoop, Arne de Kruijf, Reinder van Meijeren en Hielke Onnink, *Geloof in Nederland. Aanzet tot een verkiezingsprogramma voor het CDA*. Den Haag: CDJA, 2020.
- 16 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*. Den Haag: CDA, 2020.
- 17 CDA, *Nu doorpakken. Verkiezingsprogramma 2021-2025*. Den Haag: CDA, 2020.
- 18 Gijs Herderscheë, 'Terug naar de basis: CDA verklaart de "Haagse tekentafels" failliet', *de Volkskrant*, 13 september 2020. Zie <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/terug-naar-de-basis-cda-verklaart-de-haagse-tekentafels-failliet-b05160ae>
- 19 NOS Nieuws, 'Verkiezingen in cijfers: hoge opkomst onder jongeren en zorg belangrijkste thema', nos.nl, 18 maart 2021. Zie <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373083-verkiezingen-in-cijfers-hoge-opkomst-onder-jongeren-en-zorg-belangrijkste-thema>
- 20 Peter Kanne en Milan Driessen, *De TK-verkiezingen van 2021: terug- en vooruitkijken. Rapport*. Amsterdam: I&O Research i.o.v. de Volkskrant, februari 2021.
- 21 Pieter Omtzigt, *Een nieuw sociaal contract*. Amsterdam: Prometheus, 2021.
- 22 Nelleke Weltevrede en Herman de Vries, 'Waarom politieke marketing onmisbaar is voor het CDA', *Christen Democratische Verkenningen* 38 (2018), nr. 3, pp. 26-30.
- 23 Rooduijn 2021.
- 24 Kanne en Driessen 2021.
- 25 Interne Motivaction-peiling, 27 januari 2021.
- 26 Martin Thür, "'Schwarz macht Geil' - JVP Wahlkampfauftritt 2010', YouTube, 23 november 2015. Zie www.youtube.com/watch?v=SsBWC7zie94

Data te belangrijk om aan China en de VS over te laten

In de VS zijn de data van de grote bedrijven, in China van de overheid. Maar data zouden van de burgers en de samenleving moeten zijn. Het is daarom dringend nodig met een specifiek christendemocratisch antwoord te komen op Europees en nationaal niveau.

door Boudewijn Wijnands De auteur is founder en CEO van Deedmob, lid van de Nederlandse denktank DenkWerk en covoorzitter van het CDA Amsterdam.

Nederland heeft in het verleden vaak achter de feiten aangelopen bij de ontwikkeling van de online wereld. Dit heeft tot grote problemen geleid – van nepnieuws tot de macht van de zogenoemde big tech.¹ De Europese Commissie is bezig om dit te repareren. Maar de online wereld ontwikkelt zich snel door. Morgen wordt het internet het zenuwstelsel van onze datagedreven samenleving, waarin verbonden objecten autonome beslissingen nemen met algoritmen. Bigtechbedrijven uit China en de VS zijn verwickeld in een race om deze datagedreven wereld naar zich toe te trekken. Als wij onze economie willen beschermen en meester willen zijn over de algoritmen die onze leefwereld vormgeven, moeten ook wij gaan bouwen aan de datagedreven wereld met de juiste regulering. Data

zijn namelijk het nieuwe goud. Om dit in cijfers uit te drukken: sinds 2020 zijn de beursgenoteerde techbedrijven in Amerika meer waard dan onze gezamenlijke Europese aandelenmarkt.² Data zijn het belangrijkste ingrediënt van de moderne economie. Helaas worden grote hoeveelheden data echter gecontroleerd door een kleine groep techbedrijven (denk aan bedrijven als Facebook, Google en Amazon). Dit

Grote hoeveelheden data worden gecontroleerd door een kleine groep techbedrijven

is absoluut onwenselijk voor onze Nederlandse samenleving. Hierdoor kunnen Nederlandse bedrijven steeds moeilijker concurreren en komt privacy voor individuele burgers in het geding.

Om dit te voorkomen moet Nederland zijn eigen overheid en bedrijven stimuleren (of in sommige gevallen zelfs verplichten) data op grote schaal te gaan delen. Hierdoor krijgen kleinere Nederlandse bedrijven een eerlijkere kans om te concurreren met deze grote Amerikaanse dataslurpers, zodat ook zij in staat zijn om op basis van deze grote hoeveelheden data nieuwe producten en services te ontwikkelen. Nederland heeft een goede uitgangspositie: er zijn voorlopers met de juiste kennis, waaronder de Data Sharing Coalition (een verbond van bedrijven en instellingen op initiatief van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat). Nu is het tijd voor het CDA, het bedrijfsleven en de politiek om in actie te komen.

Christendemocratisch gedachtegoed heeft een lange traditie om oplossingen te zoeken voor complexe vraagstukken. Hierin moet een balans gevonden worden tussen de belangen van de economie, het individu en de samenleving. Het stimuleren van datadeling past in deze gedachte; het is een belangrijke voorwaarde tot het creëren van een eerlijke, toekomstbestendige en maatschappelijke economie.

Nederland loopt achter de feiten aan

Hoewel het internet is uitgegroeid tot een essentieel onderdeel van de Nederlandse samenleving, is de vormgeving ervan onder het mom van 'vrijheid en innovatie' op haar beloop gelaten. Maar 'vrijheid' is vandaag ver te zoeken: burgers zitten vast binnen ecosystemen van bijvoorbeeld Google en Facebook, en worden gemanipuleerd met gepersonaliseerde content en advertenties. Bovendien wordt 'innovatie' van Nederlandse bedrijven gehinderd door poortwachters als Apple en Amazon. Zij weigeren hun ecosystemen open te stellen voor concurrenten of vragen torenhoge commissies.

De Nederlandse overheid heeft zich de afgelopen decennia laten verrassen door de ontwikkelingen in de online wereld. Twintig jaar geleden zijn we verrast toen Amerikaanse bedrijven met de bouw van de 'digitale

infrastructuur' startten: de fundamentele diensten die de spelregels van het internet bepalen, zoals Googles zoekmachine, Apples inlog-ID en Amazons cloud. Deze diensten hebben enorm veel bijgedragen aan de waarde van de online wereld. Maar de bedrijven achter de digitale infrastructuur zijn hun centrale positie op het internet ook gaan gebruiken voor het verzamelen van onvoorstelbare hoeveelheden data. Met deze data hebben ze honderden nieuwe producten ontwikkeld, waardoor enorme ecosystemen zijn ontstaan. Het massale datastofzuigen van dataconglomeraten heeft geleid tot de afbrokkeling van privacy van burgers en tot een gebrek aan eerlijke concurrentie in internetmarkten.

Een oneerlijke datastrijd

Inmiddels is de Europese Commissie begonnen met een 'reparatie' van de online wereld. Sinds twee jaar kennen we de AVG, en afgelopen december zijn de Digital Markets Act (DMA) en de Digital Services Act (DSA) aangekondigd om dataconglomeraten en platformbedrijven aan banden te leggen. Maar de online wereld staat niet stil. In de datagedreven economie zullen bedrijven met veel data winnen. Algoritmen kennen namelijk een sterk leereffect: hoe meer data ze hebben om te verwerken, hoe beter het product. Een beter product trekt meer gebruikers en heeft dus meer data om te verwerken. Dit is ook de reden waarom Googles zoekalgoritme nog steeds ongeëvenaard is. Daarnaast geldt dat bedrijven met diverse data zullen winnen; zo zal bijvoorbeeld 85 procent van de toepassingen in slimme steden gebruikmaken van data uit verschillende sectoren. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het scannen van nummerborden van auto's en het bijhouden van de rijgegevens. Een dataconglomeraat dat actief is in allerlei markten heeft dus een groot voordeel ten aanzien van bedrijven die enkel over data uit hun eigen sector beschikken. Dit is een essentieel groot probleem voor Nederlandse bedrijven die geen toegang hebben tot deze grote hoeveelheden data, en creëert een oneerlijke wedstrijd.

Het grote risico in de transitie naar de datagedreven wereld is dat dataconglomeraten uit de VS en China de economie naar zich toe trekken. Hiervan zien we al signalen. Zo zijn usual suspects als Amazon, Apple, Google en Alibaba leidend in zelfrijdende auto's, slimme huizen en datagedreven gezondheidszorg. Dataconglomeraten hoeven niet zélf alle datagedreven toepassingen te ontwikkelen, ze kunnen ook partnerschappen sluiten waarbij zij de data en AI leveren. Dit doet Google bijvoorbeeld met Plex voor bankieren: Google regelt alle dienstverlening, de bank heeft enkel nog de leningen en tegoeden op zijn balans staan. In dit toekomstscenario zijn dataconglomeraten niet alleen poortwachters van internetmarkten, maar van onze hele economie. Dit leidt ertoe dat Nederlandse bedrijven moeilijker nieuwe producten kunnen ontwikkelen op basis van data, aangezien zij daartoe geen toegang hebben. Ook de afzetmarkt wordt grondig beperkt; Amazon verkoopt bijvoorbeeld allang niet meer alleen boeken, maar heeft zelfs een supermarktketen in Amerika overgenomen. Amazon wordt zo ook een toekomstige concurrent voor Albert Heijn, waar in het begin alleen de lokale boekwinkel de dupe was van de Amerikaanse grootmacht.

Door data te delen staan we samen sterk

Om dit scenario te voorkomen is het reguleren van dataconglomeraten niet genoeg. Als Nederland niet zelf ook de transitie doormaakt naar de datagedreven economie, zal ons land immers gaan achterlopen. Om te beginnen hebben Nederlandse bedrijven daarom toegang nodig tot veel en diverse data, afhankelijk van de sector, en dus moeten ze onderling data gaan delen. Dit is geen eenvoudige opgave. Ten eerste gebruikt ieder bedrijf zijn eigen 'datataal'. Deze taal moet worden gestandaardiseerd, zodat data vrij kunnen worden uitgewisseld. Ten tweede moet er een systeem komen dat de

betrouwbaarheid van datadelen waarborgt. Een bedrijf moet ervan uit kunnen gaan dat de data die het deelt niet worden misbruikt en dat de privacy van zijn klanten niet in het geding komt.

Om de datataal te standaardiseren en vertrouwen te creëren voor datadeling, moeten bedrijven en overheden samenwerken om zogeheten afsprakenstelsels te ontwikkelen. Dit kan kleinschalig beginnen per sector in Nederland, maar moet op de lange termijn uitgroeien tot een crosssectoraal en Europees systeem. Het is een grote opgave, maar het kan. Eerder hebben we gezien hoe telecombedrijven ervoor zorgden dat iedereen elkaar kon bellen, ongeacht telecomprovider, door een afsprakenstelsel voor onderlinge gegevensuitwisseling (gsm). Ook hebben de Nederlandse banken de afgelopen jaren samen het betalingssysteem iDEAL op deze manier ontwikkeld. Inmiddels kunnen wij als consument

Politiek en bedrijfsleven moeten wel met spoed in actie komen

in alle winkels en webshops gemakkelijk betalen, ongeacht onze bank, door afsprakenstelsels van Nederlandse banken (pinnen en iDEAL). Vergelijkbare initiatieven moeten worden gestart in andere sectoren.

Nederland heeft een goede uitgangspositie om datadelen op schaal te realiseren. Er zijn enkele voorlopers met veel kennis, zoals de Data Sharing Coalition en de Nederlandse AI Coalitie (NL AIC). En Nederland is traditioneel goed in maatschappelijke samenwerking. Maar politiek en bedrijfsleven moeten wel met spoed in actie komen. Dataconglomeraten uit de VS en China bouwen hard door aan de datagedreven wereld, en wanneer zij eenmaal een voorsprong hebben, zijn ze moeilijk in te halen. Een gezond gevoel van paniek is dus op zijn plaats.

Bron: iStock

Een christendemocratisch antwoord

We lopen als Nederland achter de feiten aan. Enkele grote bigtechbedrijven uit de VS en China bepalen de richting, terwijl Nederlandse bedrijven en met name de Nederlandse overheid veel over zich heen laten komen.

In tegenstelling tot wat vaak wordt gesuggereerd, is er ook een grote rol voor nationale keuzes en inrichting van de online wereld – het is niet alleen aan Europa. De online wereld wordt in de Europese Unie gezien als hoogste prioriteit na het klimaat. De door de Europese Commissie in het leven geroepen Digital Services Act en Digital Markets Act zijn ambitieuze voorstellen. Met de DMA moet eerlijkere concurrentie online worden gewaarborgd, en met de DSA wordt online dienstverlening opnieuw gereguleerd en krijgen platforms meer verantwoordelijkheid. Deze voorstellen zijn echter niet genoeg. Omdat het mede om een nationale digitale leefomgeving gaat, ligt hier wel degelijk ook een nationale taak; we kunnen het niet aan de EU overlaten.

Helaas staat de online wereld veel te laag op de agenda van de Nederlandse politiek. Het Ministerie van Economische Zaken start wel goede initiatieven, maar de urgentie is te laag. Nederland moet veel meer zijn verantwoordelijkheid pakken; daarvoor is meer kennis en capaciteit nodig. Dit begint binnen het CDA. Laten we een oproep doen aan het nieuwe kabinet: creëer een Ministerie van Digitale Zaken en Dataverkeer, zodat er meer aandacht komt voor dit belangrijke onderwerp. Roep op

tot meer publiek-private samenwerkingen om datadeling te stimuleren tussen de overheid, bedrijven en de maatschappij. Ook zal er door alle partijen moeten worden geïnvesteerd in zowel kennis als technologische oplossingen, om datadeling met elkaar zo goed en zo veilig mogelijk te laten verlopen. Dit is mogelijk: zo is ons iDEAL-betalingsverkeer op deze manier tot stand gekomen.

In de VS zijn de data van de grote bedrijven, in China zijn ze van de overheid. Voor christendemocraten is het cruciaal dat het eigenaarschap van data in balans moet worden gebracht tussen de burgers, het bedrijfsleven en de samenleving. Als we echter niet snel een enorme inhaalslag maken, zullen we overgeleverd zijn aan hetzij Amerikaanse bedrijven zonder scrupules (die primair door geld gedreven zijn), hetzij de Chinese overheid, die machtgedreven is. Daarom is er nu een Europees, Nederlands

Helaas staat de online wereld veel te laag op de agenda van de Nederlandse politiek

en specifiek christendemocratisch antwoord nodig. Nu missen we de boot, en dat is niet alleen economisch een groot probleem, maar vooral ook maatschappelijk. En daar gaat het de christendemocratie uiteindelijk om. Laten we daarom starten met het toegankelijk maken en het delen van data. Dit is van groot belang voor onze toekomstige Nederlandse en Europese maatschappij.

1 Meer lezen over dit onderwerp? Lees de rapporten van de denktank DenkWerk (www.denkwerk.online), met name het volgende: DenkWerk, *De datagedreven toekomst.nl. Hoe we vormgeven aan onze toekomst in de datagedreven wereld*. Amsterdam: DenkWerk, 2021.

2 Jesse Pound, 'U.S. tech stocks are now worth more than the entire European stock market', CNBC.com, 28 augustus 2020. Zie <https://www.cnbc.com/2020/08/28/us-tech-stocks-are-now-worth-more-than-the-entire-european-stock-market.html>

Preventie van ziekte vervreemdt mensen van zorg voor zichzelf

Preventie van ziekten lijkt mooi, maar is in de praktijk een geïstitutionaliseerde benadering door experts. Die vervreemdt mensen van zorg voor zichzelf en is contraproductief. De overheid kan beter bevorderen dat gezond leven iets is van de samenleving zelf.

door Gerard Adelaar De auteur heeft *De onverbeterlijke mens. Reflecties op medicalisering* geschreven.¹

Heel veel mensen lijken vervreemd van een gezonde leefwijze. De toename van welvaartsziekten toont enerzijds dat marktwerking en veronderstelde vrijheid op het terrein van eten en bewegen niet vanzelf tot gezondheid leiden. Politici en beleidsmakers zien anderzijds preventie als wondermiddel. In preventie is vervreemding van een gezonde leefwijze echter evenzeer het uitgangspunt als in de vrijmarktbenadering. Preventie is wel gericht op voorkomen in plaats van genezen, maar betekent een

van experts. Het biedt tegenwicht aan zowel de vervreemding van de markt als die van preventie.

Gaandeweg de coronacrisis werd steeds duidelijker dat patiënten met overgewicht, vooral een fikse hoeveelheid buikvet, een grotere kans maken dan anderen om met een infectie op de ic te belanden. Ze bleken daar ook ongunstiger perspectieven te hebben op voorspoedig herstel en overleving. Een gezonde leefwijze kan dus gaan over leven en dood.

Veel mensen leven niet gezond. Dit is bepaald niet beperkt tot enkele gulzige types; deze vervreemding gaat en masse voor de bevolking op. Tussen 1990 en 2018 nam

het aandeel volwassen Nederlanders met overgewicht (BMI > 25) toe van één op drie naar één op twee. In dezelfde periode verdrievoudigde het aandeel volwassen personen met ernstig

Zelfregulering en preventieakkoorden hebben nauwelijks verbetering gebracht

geïstitutionaliseerde benadering en heerschappij van experts die weten wat wenselijk is voor mensen. Goed gezondheidsbeleid daarentegen gaat uit van de kracht van mensen zelf, en niet

overgewicht (BMI > 30) naar 15 procent. Zet dit beloop zich door, dan is in 2040 62 procent van de volwassenen te zwaar.²

Hieruit blijkt de vervreemding door vrije markt en vrije keuze, die resulteerde in een toegenomen consumptie van bewerkte producten en een afgenomen inname van onbewerkt voedsel. De prijs is hierbij zeer bepalend, zeker voor mensen met een kleine beurs. Zelfregulering en preventieakkoorden hebben nauwelijks verbetering gebracht, mede wegens stevig gelobby in slappe polder.

Naast de verandering van eten en drinken levert ook de vermindering van beweging een belangrijke verklaring voor de groei van welvaartsziekten als overgewicht en diabetes type 2. Minder dan de helft van de bevolking beweegt op dit moment voldoende. Onder de jongeren van 12 tot en met 17 is dat slechts 31 procent.³

Gezien het voorgaande kunnen we stellen: zonder moderne leefwijze doen welvaartsziekten zich nauwelijks voor, en met een andere levenswandel is men er vaak weer vanaf.

Welbeschouwd zijn welvaartsziekten dus geen ziekten waarvoor een behandeling nodig is.

Vervreemding

Mogen wij dan niet kiezen wat wij eten en drinken, doen en laten? Jazeker, maar kiezen wij wel zelf? De veronderstelde individuele keuze wordt bepaald door de beschikbaarheid en betaalbaarheid van producten; reclames, gewoonten en afhankelijkheden die van jongs af aan worden aangewend; aanwezigheid van synthetische stoffen in gebruiksvoorwerpen, cosmetica, wasmiddelen en verf, plastics, pesticiden, lucht en omgeving, en het samenspel van dit alles. Hoe vrij is de vrije keuze?

De vervreemding via de markt heeft nog een gezicht, namelijk dat van veronderstelde zelfkennis via technologieën. Hier treft men degenen die doorgaans financieel gezegend zijn

maar niet weten of ze goed geslapen hebben zonder raadpleging van een slaapanalyseapp, geen ommetje maken zonder stappenteller, geen sportieve activiteit ondernemen zonder technologisch advies daarover, en niet nietsdoen zonder iets te doen met een meditatieapp. Voor de aandachtige toeschouwer van het mensenrijk zijn het bevreemdende vormen van vervreemding.

Toverwoord

In deze sfeer van vervreemding, waarin mensen niet goed zelf weten en voelen wat goed voor hen is, is 'preventie' het toverwoord geworden. Sommigen opperden in de coronacrisis dat het verstandig zou zijn om personen met overgewicht als eerste te vaccineren, zodat de lockdown voor een deel versoepeld zou kunnen worden. Anderen zagen dat nog steeds als een vorm van dweilen met de kraan open. Zij riepen mensen op om

De preventiesystematiek past evenzeer bij vervreemding als de marktbenadering

gezond te leven en goed te bewegen. Dit deden zij niet alleen wegens de relatie tussen overgewicht en een ernstig verloop van een corona-infectie, maar ook wegens de bredere rol van een goede weerstand bij een infectie, én om de massale stilzitterij van de lockdown het hoofd te bieden. En jawel, voorkomen is beter dan genezen. 'Preventie' was in verkiezingsdebatten dan ook een term die vriend en vijand verenigde.

De preventiesystematiek past echter evenzeer bij vervreemding als de marktbenadering. Mensen zijn vervreemd van natuurlijke hygiëne en voeding, schoon water en frisse lucht. Preventie brengt deze uiterst eenvoudige beginselen vervolgens onder de gewijde invloedssfeer van experts. Deze ontfermen zich over mensen, waarmee hun de kans wordt ontnomen zelf inzichten op te doen en voor zichzelf en voor anderen te zorgen. Preventie

past bij een geïnstitutionaliseerd systeem, een beheersingsplan voor een kudde mensen, een ‘populatie’ – en niet bij de eigen mogelijkheden en wensen van personen, dus bij de kracht van de samenleving.

Preventie is daarnaast een duur grapje. De expertocratie is diep doorgedrongen in de maatschappij. Preventie verschilt daarin niet wezenlijk van aanzienlijke delen van de medische sector. Ook het preventieparadijs zal vermoedelijk gekenmerkt worden door een onontwarbare en uitdijende kluwen van belangen, macht en onbevattelijk veel geld. Hierbij faciliteert de overheidsbegroting meer het middel, namelijk deze expertocratie, dan het doel, te weten de volksgezondheid.

Gemarkeerd mag verder worden dat preventie veelal geen volledige verschuiving inhoudt van genezen naar voorkomen. ‘Geïndiceerde preventie’ bijvoorbeeld betekent

Het gezondheidsbeleid dat de markt corrigeert zonder te vervallen in het uiterste van preventie, bevat in elk geval onderzoek, regulering en opvoeding

dat wordt ingegrepen om te voorkomen dat beginnende kwesties, bijvoorbeeld rugklachten of neerslachtigheid, uitmonden in een serieuze aandoening. Bij ‘zorggerelateerde preventie’ heeft iemand zich reeds gemeld als patiënt, en wordt gewerkt aan een onderliggende kwestie zoals ernstig overgewicht of een rookverslaving. Onder ‘selectieve preventie’ past het vaccineren van zware mensen om een ernstig verloop van een mogelijke infectie met COVID-19 te voorkomen. Er is een medisch specialisme in opkomst, namelijk ‘leefstijlgeneeskunde’, gericht op leefstijl als ‘medicijn’. Kortom, het dempen van de put begint als het kalf daarin al enigermate is weggezonden.⁴

Kracht van de samenleving

Goed gezondheidsbeleid is zo veel mogelijk gericht op voorkomen en zo min mogelijk op genezen, en gaat tegelijk echt uit van de kracht van de samenleving. De eerste verandering, naar zo veel mogelijk voorkoming en zo min mogelijk medicalisering, is al fundamenteel, maar de tweede is nog wezenlijker. Deze betekent dat we radicaal uitgaan van de gezondheid van mensen zelf, van hun vrijheid, zelfstandigheid en zelfrealisatie. Machtsuitoefening door experts en de bijbehorende complexiteit passen daar niet bij.

Het ideaal is dat mensen zelf weten wat goed voor hen is, en dat zij zich daarnaar gedragen. Hiertoe corrigeert de overheid bedrieglijke vrijheden van de markt, en maakt tegelijk geïnstitutionaliseerde preventie zo veel mogelijk overbodig. Meer zelfkennis, minder zelfvervreemding.

Het gezondheidsbeleid dat de markt corrigeert zonder te vervallen in het andere uiterste, namelijk dat van geïnstitutionaliseerde preventie, bevat in elk geval onderzoek, regulering en opvoeding. Ook is het bovendepartementaal. De miljarden bij het Ministerie van VWS kunnen voor expertocratieën te aanzuigend werken.

Hierna komen de drie genoemde bestanddelen kort aan de orde:

1. **Onderzoek.** Dit dient als tegenwicht tegen lobby en reclame, en tegen twijfelzaaij over de kwalijke effecten van producten. Het is gericht op blootlegging van *negatieve*, schadelijke kanten van het huidige aanbod en gebruik van voedsel en dranken, van bewegsgewoonten, chemische stoffen, luchtvervuiling, pesticiden, fysieke en mentale werkomstandigheden, enzovoort. De overheid is nodig om objectief tegenwicht te bevorderen, want zulk onderzoek is in verhouding vaak niet lucratief.⁵ Tegenwicht kan voorts bestaan uit onderzoek naar manieren van leven, eten en bewegen die

juist goed zijn voor natuur en mensen.

De uitkomsten van dit *positieve* onderzoek worden niet ingezet voor regulering richting burgers, maar voor de vergroting van kennis en bewustzijn.

2. *Regulering*. De overheid dient echt te gaan reguleren, ter bevordering van machts-evenwicht, via het aanbod, dus niet door een dictaat aan burgers. Dit geldt voor leefomgeving, aanbod van voedsel, wellicht prijzen en andere zaken: we weten al veel, en het hiervoor genoemde onderzoek zal ertoe leiden dat we nog meer te weten gaan komen. Jaren van zelfregulering en gepolder met lobbykrachten hebben gewone mensen aan het kortste eind doen trekken. Regulering als tegenwicht hiertegen werkt beter dan de verantwoordelijkheid bij individuele personen deponeren. Machtsverhoudingen, omgeving en prijs stipuleren de persoonlijke keuze, en het vlees is zwak. Bij deze regulering past tevens een verbod op reclame voor voedingsmiddelen die buiten een vast te stellen normering vallen.
3. *Opvoeding*. Op-voeding dus. Het is zaak kinderen een vorming te geven inzake voeding en beweging die hen voor het leven goed zal doen. Hoe vroeger de op-voeding wordt ingezet, hoe meer de personen zelf

en de samenleving daarvan de vruchten zullen plukken. Jong geleerd is oud gedaan. Dat geldt niet alleen voor het aanleren van een taal of het omgaan met anderen. In de jonge jaren doet men inzichten op, maakt zich patronen eigen, doet wel of niet een suikerafhankelijkheid op, gaat wel of niet van een sport houden.

We beginnen met die op-voeding bij drie cruciale instanties die het er nu veelal niet best afbrengen: het consultatiebureau, de kinderopvang (de benaming mag ambitieuzer) en de basisschool. Waarom doen scholen aan vorming op vrijwel elk terrein, maar wordt onderhavig thema dikwijls als eigen verantwoordelijkheid beschouwd? Alsof de drang om ongezond te zijn zwaarder weegt dan de vrijheid om gezond te leven. Bovendien zal de aanpak via kinderen en hun ouders bijdragen aan bewustwording en gedragsverandering die de ganse samenleving zullen doortrekken. Dan kunnen we over enige jaren een ontstellende toename van mensen met een gezond gewicht noteren.

Weg van vervreemding door marktwerking, en weg van vervreemding door preventie. Dat is de weg van het radicale midden.

1 Gerard Adelaar, *De onverbeterlijke mens. Reflecties op medicalisering*. Utrecht: Klement, 2017.

2 Sanne Djojosoeparto, Carlijn Kamphuis en Maartje Poelman, namens het Food-EPI-projectteam Nederland; onderdeel van het JPI-HDHL Policy Evaluation Network, *The Healthy Food Environment Policy Index (Food-EPI): Nederland. Een overzicht van rijks overheidsbeleid met betrekking tot de voedselomgeving in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2020.

3 Nederlandse Sportraad, Onderwijsraad en Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, *Plezier in bewegen. Een oproep tot dagelijks twee keer een half uur sporten en bewegen in het onderwijs*. Den Haag:

Nederlandse Sportraad/Onderwijsraad/Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, 2018; Nederlandse Sportraad, *De opstelling op het speelveld. Naar een sterke sportbranche voor een vitale samenleving*. Den Haag: Nederlandse Sportraad, 2020.

4 Tegelijk kent preventie, eenmaal ingezet, een intrinsieke expansiedrift naar meer en vroeger in het leven ingrijpen.

5 De zinsnede over onderzoek naar obesitas in het verkiezingsprogramma van het CDA heeft hiermee een mooie eerste uitwerking gevonden. Zie: CDA, *Nu doorpakken. Verkiezingsprogramma 2021-2025*. Den Haag: CDA, 2020, p. 24.

Bron: iStock

Samen erin, samen eruit

door Herman Van Rompuy De auteur was premier van België (2008-2009) en de eerste voorzitter van de Europese Raad (2010-2014). Hij is lid van de christendemocratische CD&V.

De coronacrisis heeft nieuwe ongelijkheden geschapen en oude versterkt. We zitten in dezelfde storm, maar niet in dezelfde boot. Rechtvaardigheid spreekt mij trouwens meer aan dan de hetze over 'vrijheid'.

Sommigen kunnen zich beter beschermen tegen besmetting dan anderen; hoger opgeleide telewerkers beter dan lager geschoolden die zich meer verplaatsen of vlugger hun baan kwijtraken.

Ouderen worden veel zieker en sterven veel vaker, terwijl jongeren eenzamer zijn en jonge gezinnen onder grotere druk staan.

De armoede neemt overal spectaculair toe, vooral door werkloosheid en gedwongen inactiviteit.

Er is ongelijkheid inzake vaccinatie, waar iedere prioritering controversieel is. Maar de kwetsbaarsten komen terecht het eerst aan bod.

Gelukkig heeft de Europese Commissie gezamenlijke aankopen gedaan en zo een 'vaccinoorlog' vermeden. Het verloopt trager dan verwacht, maar het gebeurt wel gezamenlijk. Zo niet, dan zou de eenheidsmarkt uiteenvallen en zouden de Europese economieën en de eurozone nog meer uiteengroeien naargelang men vooraan in de vaccinwachtrij zou staan.

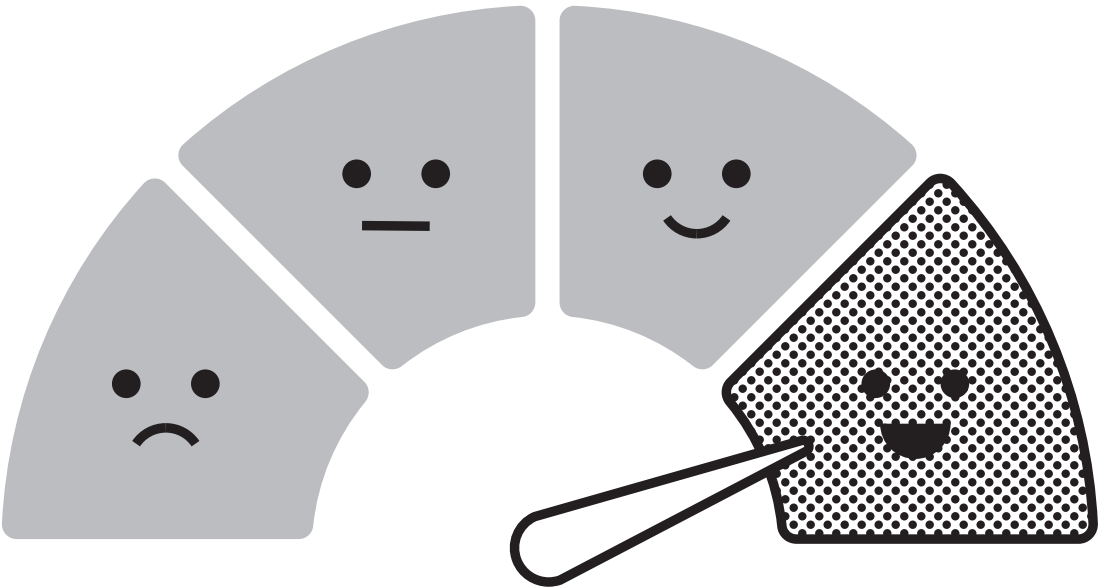
Om precies die divergentie te vermijden werd het Europees Herstel-

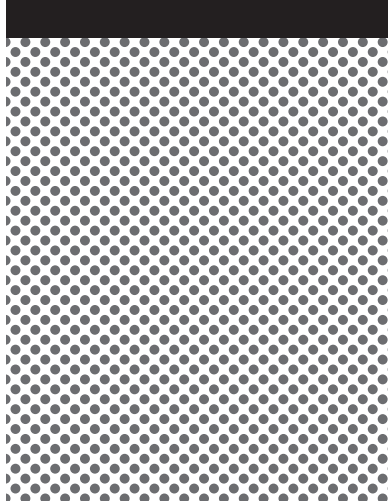
fonds opgericht, waaruit het meeste geld gaat naar de streken die het zwaarst getroffen zijn door de pandemie. Dus zowel inzake vaccins als inzake de economie gaat het om solidariteit.

Ongelijkheid is er tussen Europeanen naar de wijze waarop ze nationaal geregeerd worden. De politiek beslist over leven en dood.

Regeringen pogen die ongelijkheden zo veel mogelijk te beperken. Dat resulteert overal in een gigantische stijging van de begrotingstekorten en van de openbare schuld. Haast alle economen vinden het zelfs een goede zaak om de economie te ondersteunen. In de crisis van de eurozone bezuinigden landen zich kapot, waardoor hun economieën in vergelijking met de VS veel te diep wegzakten.

Tussen continenten zijn er ook enorme verschillen inzake ziekte, maar binnenkort nog meer inzake vaccins. Zoals gewoonlijk helpen de EU en de lidstaten arme landen vooral door schuldenverlichting en door hun steun aan COVAX, dat werkt aan een wereldwijde rechtvaardige toegang tot vaccins. Vaccinsolidariteit in plaats van vaccinnationalisme. Rusland en China doen aan propagandistische 'vaccindiplomatie', door hier en daar vaccins te bezorgen. Voor de wereld als geheel zou ook moeten gelden: samen in de pandemie, samen eruit.

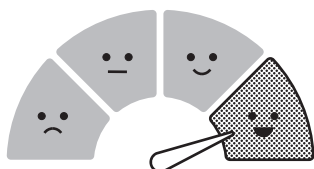

Jeugd in de knel

Tien wegwijzers voor goede hulp aan onze jeugd

Vanuit een christendemocratische visie is zorg geen commercieel product, maar zijn mensen van nature op onderlinge zorg aangewezen: in het gezin, op scholen, in buurten en in steden. Hoe kunnen we deze netwerken versterken en een visie op zorg formuleren die de zeggenschap van ouders en jongeren vergroot? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat kinderen die écht hulp nodig hebben, deze ook krijgen? Tien wegwijzers voor goede hulp aan onze jeugd.

door Adger van Helden, René Peters en Jan Prij Van Helden is CDA-wethouder in de gemeente Katwijk, Peters is Tweede Kamerlid voor het CDA, en Prij is redactiesecretaris van CDV.

De eenvoudige jeugd-ggz blijkt een lucratieve markt. *NRC* schrijft op 21 maart jongstleden: ‘Durfinvesteerdere zien brood in hulpverlening aan tieners en jongeren met lichte psychische klachten. De markt hiervoor is zo lucratief dat een Franse investeringsmaatschappij, Apax Partners, recent de grootste Nederlandse keten voor jeugd-ggz Mentaal Beter heeft gekocht.’ Jongeren met complexe problematiek, zoals jongeren met suïcidale klachten, zijn echter ‘onrendabel’, en komen op een wachtlijst terecht.¹

Perverse gevolgen van de markt van welzijn en geluk

De voornoemde verschijnselen zijn perverse gevolgen van een markt van welzijn en geluk die op volle toeren draait.² De zwaardere ‘onrendabele’ gevallen vallen buiten de boot: ze worden als een hete aardappel door het systeem doorgegeven omdat ze in geen enkel diagnose-behandelcombinatie passen en het voor (commerciële) instellingen dus redelijk eenvoudig is om deze dure cliënten aan een andere, meer gespecialiseerde aanbieder over te laten. Je zult maar licht verstandelijk

beperkt zijn en tevens lijden aan een verslaving, of depressief zijn boven op je autismeproblematiek ...

Maar ook de talrijke kinderen met lichte klachten, die dus als groeimarkt zijn ontdekt, worden er niet gelukkiger op. Zij gaan gebukt onder het adagium 'Gij zult gelukkig zijn!'.³ Dit nieuwe gebod dat de hedendaagse mens van de wieg tot het graf begeleidt, heeft vooral voor de jeugd funeste gevolgen. De druk om te presteren is al lange tijd hoog onder jongeren, en de angst om buiten de boot te vallen houdt daarmee gelijke tred.

Veel problemen hebben te maken met zeer ambitieuze streefniveaus en torenhoge verwachtingen.⁴ De geluksnorm is te hoog geworden,⁵ en de bandbreedte van wat we 'normaal' vinden te smal.⁶ Hulpverleners en de overheid worden momenteel geacht de mouwen op te stropen om 'afwijkingen' van de norm zo vroeg mogelijk te vinden en ingrijpen te legitimeren. Onze medische en individualistische blik op de ontwikkeling van het kind is daarbij onderdeel van het probleem.⁷ En voor een diagnose geldt: baat die niet, schaden doet ze wel!

Moraal is niet uit te besteden

De overaccentuering van het 'ik' en de achteruitgang van het 'wij' maken ons kwetsbaar en eenzaam. Dat is de analyse van de onlangs overleden rabbijn Jonathan Sacks in zijn boek *Moraal*.⁸ Moraal is niet uit te besteden aan een externe instantie, aan marktpartijen of aan de staat. Moraal bouwen we samen op, zij aan zij, en iedereen is daarbij nodig.

Maar 'ondanks goede voornemens worden opvoedingstaken nog altijd uitbesteed aan gespecialiseerde instituties', zo wordt gesteld in de bijdrage van Van Starkenburg en Van Helden.⁹ Dit is in strijd met de christendemocratische visie van gespreide verantwoordelijkheid. Het kan niet zo zijn dat de ambitie om lichte hulp dichtbij te bieden er vaak voor zorgt dat gewone opvoedvragen verworden tot jeugdhulpvragen. Het is daarom beter om de eigen netwerken rondom jongeren en hun opvoeders in te schakelen om de opvoeding te ondersteunen. Op die manier wordt de pedagogische civil society versterkt en wordt er recht gedaan aan de Afrikaanse uitdrukking 'It takes a village to raise a child'. Van Starkenburg en Van Helden stellen dat het vertrouwen in ouders en hun directe omgeving moet worden hersteld, en dat het debat over de jeugdzorg ook moet gaan over de volgende vraag: wat is normaal?

De jeugdzorg is zodanig opgetuigd tot een ingewikkelde bedrijfstak en hulpindustrie dat normale pedagogische principes uit het zicht verdwijnen. Volgens Marco Mout van WALHALLab is anders kijken naar jongeren daarom cruciaal; men moet niet problematiseren, maar bemoedigen, stimuleren, uitdagen.¹⁰ Dat is ook zoals liefdevolle ouders normaal gesproken tegenover hun kinderen handelen. Precies dit besef moet weer tussen de oren komen. Het is niet normaal om kinderen te problematiseren, of om conflicten tussen scheidende ouders over de rug van hun kinderen uit te vechten.¹¹

Heruitvinding van de pedagogische civil society

Voor de auteurs en geïnterviewden van deze CDV is het duidelijk: de sleutel voor een oplossing ligt in de heruitvinding van wat wel de 'pedagogische civil society' wordt genoemd. Er moet worden gestreefd naar versterking van het moreel weefsel van de samenleving waarin niet het ik centraal staat, maar het wij, en waarin niet zelfzorg

het adagium is, maar ‘samenredzaamheid’. Er is *community building* nodig, meer nog dan een verandering van stelsel, al is het misschien wel nodig dit op onderdelen aan te passen.¹²

Het is vooral zaak de capaciteit tot collectieve zelfhulp te herstellen die een van de onderscheidende kenmerken van een sterke maatschappij was en nog steeds moet zijn. We moeten onze gezinnen, gemeenschappen en vrijwilligersorganisaties nieuw leven inblazen. De navolgende CDV-bijdragen schetsen een alternatieve visie op hulp aan onze jongeren die bij uitstek christendemocratisch te noemen is. Binnen deze christendemocratische visie zijn mensen in beginsel niet selfmade; het zijn geen egotrippers, maar zorgdragers, wezens die op onderlinge zorg aangewezen zijn, in eerste instantie via niet-geprofessionaliseerde netwerken. Een gezin is een voorbeeld van zo’n netwerk, zo’n kring. Jongerenzorg begint dan ook bij gezinnen. Als daar het klimaat niet goed is, is het dweilen met de kraan open. Maar het kan ook gaan om de buurt (jongerenwerk), scholen, de kerk, goede huisartsenzorg. Het gaat dan, zoals dat heet, om functionele decentralisatie, door het versterken van de maatschappelijke verbanden.

Enkele uitgangspunten van een christendemocratisch alternatief laten zich misschien al formuleren. Het is cruciaal in te zien dat ‘goed goed genoeg’ is, voor een meer ontspannen zorgvisie. Daarbij zal de overprofessionalisering aangepakt moeten worden, die momenteel haar eigen vraag (en tekorten) creëert. We hebben

Overprofessionalisering, die momenteel haar eigen vraag creëert, moet worden aangepakt

kinderen en hun gezinnen geproblematiseerd en ze gemaakt tot doelwit van een bombardement aan beleidsinterventies. Hun de regie op het eigen leven weer teruggeven zou het doel moeten zijn, juist om te voorkomen dat

kinderen en hun gezinnen worden overgenomen door een leger aan hulpverleners. Dat geldt zelfs voor de zwaardere patiënten; in plaats van deze complexe gevallen uit te leveren aan een systeem van drang en dwang, zou ook hier de simpele eerste vraag moeten zijn: ‘Wat heb je zelf nodig?’¹³

Het gaat erom normale regels van fatsoen in ere te herstellen. Dat begint met het vermogen om goed te luisteren naar anderen, en niet met het zo hard en stevig mogelijk verkondigen van het eigen gelijk. Het gaat over wat Sacks het ‘herontdekken van de kracht van verbondspolitiek’ noemt, met als basis de gulden regel van de moraal of de praktisch ethiek: behandel anderen zoals jij door hen behandeld wilt worden; heb anderen lief zoals jezelf.¹⁴

We moeten weer investeren in samenredzaamheid, in gezamenlijkheid, in zorg voor elkaar. Niet voor niets zijn zorg, een betrouwbare overheid en normen en waarden voor de kiezer cruciaal, zo bleek rond de recente Kamerverkiezingen. De tragiek is dat dit thema’s zijn die kiezers bij uitstek als christendemocratisch herkennen, maar dat zij deze niet bij het CDA zagen terugkomen. De samenleving is meer christendemocratisch gevormd dan campagnestrategieën voor mogelijk houden.

Het gaat daarbij niet in eerste instantie om economische politiek maar om morele politiek; niet primair om de vorming van economisch kapitaal, maar vooral om de gezamenlijke vorming van sociaal en cultureel kapitaal. Door niet alleen en zelfs

niet voornamelijk te investeren in economisch kapitaal (bestaanszekerheid) maar vooral in sociaal kapitaal (gemeenschapszin) en cultureel kapitaal (zingeving), kan de zorgverlening ontsnappen aan de schaarstelogica die het zorgsysteem in haar greep houdt. Het sociale en het culturele kapitaal hebben namelijk een belangrijke morele en spirituele dimensie: hoe meer we ervan uitdelen, hoe meer we ervan hebben. Het onderlinge vertrouwen dat al doende ontstaat raakt niet op naarmate we het inzetten; het groeit voortdurend, en kan aldus gaan werken als een vliegwiel voor kwaliteitsverbeteringen, het kenmerk van traditionele *high-trust*-samenlevingen.

Tien wegwijzers voor goede jeugdzorg

In deze CDV zit meer werk materiaal dan in slechts tien wegwijzers verzameld zou kunnen worden. Zo zijn de tien thematische artikelen op zichzelf ook te lezen als evenzovele wegwijzers in de wereld van de jeugdhulp. Toch doen we hierna een poging. We hopen daarbij het in beginsel eindeloos uitdijende formele zorgsysteem in te dammen door allereerst bij het begin te beginnen. Herstel van elementaire beginselen van fatsoen, opdat we al doende onszelf humaniseren en zij aan zij gaan van een 'ik-samenleving' naar een 'wij- samenleving'.

1. Problematiseer de kinderen niet

Dit is een belangrijke eerste constante in alle bijdragen. Anders kijken naar jongeren is cruciaal; men moet niet problematiseren, maar bemoedigen, stimuleren, uitdagen. Kinderen dienen gezien en gehoord te worden en zich geliefd en welkom te weten. Precies dat ontbreekt vaak in de geïnstitutionaliseerde zorgsystemen: er wordt door tal van deskundigen wel óver, maar niet mét het kind gepraat.

2. Heb vertrouwen in ouders en in het netwerk rondom een kind

Normaal gesproken problematiseren ouders de kinderen niet en is hun ouderlijke zorg liefdevol. Het is nodig om ouderlijke zorg volledig op waarde te schatten; ouders doen het oneindig veel beter dan vakkrachten. Kijk wanneer ouders tijdelijk wegvallen eerst naar familieleden, vrienden, buren. Ook zij behoren tot de vertrouwde kring van het kind en kunnen bijspringen, zoals dat al sinds mensenheugenis gebeurt. Herstel het vertrouwen in ouders en hun directe omgeving.

3. Investeer in community building en in de morele infrastructuur van de samenleving

Zet niet in op het aanbieden van tal van individuele zorgtrajecten, maar herstel het vermogen tot collectieve zelfhulp en preventie. Bestaanszekerheid, gemeenschapszin en zingeving zijn daarbij kernwoorden. Fatsoenlijke basisvoorzieningen zijn cruciaal, want armoede en schulden en de bijbehorende stress helpen gezinnen in de vernieling.

4. Pas de gemeentelijke organisatie aan deze visie aan

Sloop de inhoudelijke en financiële schotten binnen de organisatie en in de begroting, zorg dat gemeentelijke afdelingen met elkaar communiceren, en maak van zorg en sociale zaken de zwaarste portefeuille van de gemeente. Zorg voor ambtenaren die sturing kunnen geven, en maak de gemeentesecretaris integraal verantwoordelijk voor adequate doorzettingsmacht.

5. Baken af; niet alles is een probleem waar de overheid bovenop moet springen

Maak de vraag 'Wat is normaal?' onderdeel van het debat over de jeugdhulp, en laat daarbij zo mogelijk variëteit toe. In amper twintig jaar tijd is het aantal kinderen dat hulp krijgt gegroeid van 1 op de 27 naar 1 op de 8. Bij gelijkblijvend beleid zullen dat er binnen een paar jaar nog veel meer zijn. Dat is niet normaal, en kan en moet anders.

Baat het niet, schaden doet het wel. Een kind dat professionele hulp krijgt gelooft dat er iets mis met hem is. Mensen stellen hun verwachtingen van iemand met een diagnose en/of hulp naar beneden bij. Er zullen andere keuzes gemaakt moeten worden. Wij stellen voor om de keuzes te maken langs de lijn van individueel naar collectief, en om niet langer alles 'erg' te vinden, maar te focussen op kinderen met de zwaarste en ingewikkeldste problemen. Voorbeelden te over. Dyslexie bijvoorbeeld is niet iets wat maar zelden voorkomt. We zetten dus in op excellent taalonderwijs en remediale activiteiten op school, in plaats van op individuele zorgtrajecten via commerciële bedrijven.

6. Zoek de juiste partners

De belangrijkste partners die bijdragen aan bestaanszekerheid, gezamenlijkheid en zingeving, zijn de woningbouwcorporaties, de sociale diensten, kerken, (sport)verenigingen, de brede welzijnsorganisaties (buurthuizen), scholen, consultatiebureaus, de GGD en sociale ontwikkelbedrijven. Met deze partijen moeten langjarige afspraken gemaakt worden om samen op te trekken tegen armoede en eenzaamheid, en voor een inclusief ontwikkelingsperspectief. Daarna bekijkt de gemeente welke specifieke aanbieders voor jeugdzorg kunnen bijdragen aan deze brede visie. Maak als gemeenteraad ruimte voor informele initiatieven waarbij ouders, buurtbewoners, vrijwilligers en andere betrokkenen rondom het gezin meer voor elkaar kunnen betekenen.

7. Ga langdurige samenwerkingsverbanden aan op basis van een gezamenlijke visie

Met de partners die zich committeren aan de gezamenlijke visie moeten (onder voorwaarden) langjarige contracten worden afgesloten. Deze partners wordt bestaanszekerheid geboden in ruil voor commitment aan de visie en een geleidelijke afname van het budget door te normaliseren en keuzes te maken. Innovatie wordt beloond door eventuele financiële voordelen (mits ontstaan door maatregelen die aantoonbaar ten goede van cliënten komen) niet af te romen. Veranker effectief gebleken werkwijzen die het pedagogische klimaat versterken in het subsidie- en inkoopbeleid en in de samenwerkingsafspraken.

8. Geef leerruimte en vertrouwen aan professionals

Met huisartsen en wijkteams worden afspraken gemaakt over de toegang tot de zorg. Nu kunnen verwijzingen door de huisarts als een te snelle route naar specialistische jeugdhulp fungeren.¹⁵ Toegang dient te verlopen via de poh-ggz (praktijkondersteuner huisarts op ggz-gebied) en de wijkteams, waarbij de ervarenste krachten de eerste gesprekken voeren en waar mogelijk ook zelf direct hulp geven. Professionals dienen niet alleen verantwoordelijk te zijn voor de inhoud, maar ook voor de verdeling van de schaarse middelen. Zij kunnen het best inschatten hoe de beschikbare euro's

in termen van tijd en aandacht moeten worden besteed. Wachtlijsten worden niet toegestaan; afbouw van hulp wordt gestimuleerd.

Het geven van de juiste hulp op het juiste moment is niet eenvoudig. Ontwikkel dus een lerend systeem met terugkoppeling naar de verwijzer, en zorg voor stabiele wijkteams zonder al te veel personeelwisselingen. Wijkteams dienen te bestaan uit ervaren mensen die direct hulp of advies kunnen bieden. Maak een database van klachten en opmerkingen, en houd trends in de gaten.

9. Zet in op multiprobleemgezinnen

Breng de gezinnen met de moeilijkste, duurste en ingewikkeldste problematiek in kaart en pak hun problemen in gezamenlijkheid aan, zo veel mogelijk onder regie van de mensen zelf. Er mag en kan veel meer dan iedereen denkt; er kan volop worden gebruikgemaakt van discretionaire bevoegdheid. Gebruik bijvoorbeeld de Doorbraakmethode van het Instituut voor Publieke Waarden (IPW), waarbij allereerst het grootste probleem wordt aangepakt en er maatwerk geleverd wordt.¹⁶ De kans dat een dergelijke manier van werken uiteindelijk duurder zal uitpakken, is nul. en gemiddelde gemeente is per jaar nu namelijk ongeveer twintig miljoen euro kwijt aan de circa vijfhonderd ‘zwaarste’ huishoudens.¹⁷

10. Investeer het bespaarde geld

Investeer het geld dat met de voorgaande stappen is bespaard in community building, bestaanszekerheid, gemeenschapszin (ontmoetingen, verenigingsleven) en zingeving (participatie, meedoen). En zo is de cirkel rond.

-
- 1 Frederiek Weeda en Jeroen Wester, ‘Durfinvesteersders zien brood in tieners met lichte psychische klachten, zwaardere patiënten belanden op wachtlijst’, *NRC*, 21 maart 2021.
 - 2 Naar de bestseller *De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie* van Hans Achterhuis uit 1979, die een nieuwe actualiteit heeft gekregen.
 - 3 Pascal Bruckner, *Gij zult gelukkig zijn!* Amsterdam: Boom, 2002.
 - 4 Zie het interview met Denys en Fredriks in deze CDV.
 - 5 Zie onder meer de bijdrage van Van Yperen en Vlaardingerbroek in deze CDV.
 - 6 Zie de bijdrage van Van Starkenburg en Van Helden in deze CDV.
 - 7 Zie de bijdrage van Wienen in deze CDV.
 - 8 Jonathan Sacks, *Moraal. Waarom we haar nodig hebben en hoe we haar kunnen vinden*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2020.
 - 9 Zie de bijdrage van Van Starkenburg en Van Helden in deze CDV.
 - 10 Zie het interview met Marco Mout in deze CDV.
 - 11 Vechtscheidingen worden vaak gejuridiseerd door middel van een uitgebreid stelsel van rechtsbijstand, wat vaak leidt tot escalatie van de problemen; zie hierover in deze CDV de bijdrage van Dorien Vervest en het interview met Adri van Montfoort.
 - 12 Zo stellen Denys en Fredriks voor om de jeugdzorg voor zwaardere patiënten onder de tucht van de markt weg te halen en deze niet meer decentraal te regelen.
 - 13 Zie bijvoorbeeld in *NRC* het interview met Koos Neuvel, wiens dochter overleed aan anorexia: Romy van der Poel en Wubby Luyendijk, ‘Vader van Nora vraagt zich af: wat als je begint met luisteren naar een meisje met anorexia?’, *NRC*, 24 maart 2021. In het interview met Marco Mout in deze CDV worden soortgelijke ervaringen benoemd.
 - 14 Sacks 2020.
 - 15 Zie met name het interview met Adri van Montfoort in deze CDV.
 - 16 Zie www.doorbraakmethode.nl. Zie ook het volgende interview met Eelke Blokker van het IPW: René Peters, ‘Gesprek 22: Eelke Blokker. “Ruim eerst het grootste probleem uit de weg dat makkelijk op te lossen is”’, in: *Zorgen over de jeugdzorg. René Peters in gesprek met ervaringsdeskundigen, wetenschappers, bestuurders en professionals*. Heeswijk-Dinther: Abdij van Berne, 2021, pp. 92-95.
 - 17 Zie de bijdrage van Peter Cuyvers in deze CDV.
-

‘Het leven wordt gezien als een ziekte’

door Jan Prij en Sjoerd Wielenga Prij is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*. Wielenga is zelfstandig journalist.

De jeugdzorg – en dan met name de jeugdpsychiatrie – moet en kan anders worden ingericht, betogen de Amsterdamse psychiaters Damiaan Denys en Miranda Fredriks. Want er moet een einde komen aan lange wachttijden, administratieve rompslomp, een versnipperd zorglandschap en vervangen door: het grote aantal hulpverleners voor kinderen, met discontinuïteit van behandeling tot gevolg. Want niet de zorgsector, maar het kind moet centraal staan.

Een kind van 18 dat 45 hulpverleners heeft gehad. Het klinkt bizar, maar is soms helaas wel de werkelijkheid, zeggen Damiaan Denys en Miranda Fredriks. Ze zijn beiden werkzaam bij Amsterdam UMC: Fredriks als kinder- en jeugdpsychiater, gespecialiseerd in eetstoornissen en andere aandoeningen op het grensvlak van somatiek en psychiatrie, en Denys als hoofd van de afdeling psychiatrie. Denys is bovendien filosoof en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Onlangs verscheen zijn boek *Het tekort van het teveel. De paradox van de mentale zorg*, waarin hij de samenleving en het zorglandschap fileert.¹ ‘De jeugdzorg is een schoolvoorbeeld van hoe het politieke beleid van de afgelopen vijftien jaar tot een slechtere zorg heeft geleid’, trapt Denys het gesprek af met een verwijzing naar de Zorgverzekeringswet uit 2006 en de bijpassende decentralisatie van

de jeugdzorg, voltooid in 2015. ‘De effecten zijn lange wachtlijsten, gebrek aan transparantie en administratieve overlast. Ik hoor steeds vaker van geschoold personeel dat een andere baan zoekt: “Ik dóé het niet meer; het vak is te onaangenaam geworden.”’

Hoe komt dat?

Denys: ‘Het grote fundamentele probleem is de versnippering. Er bestaat bij het opgroeien van een kind geen natuurlijke breuk tussen kind-zijn en volwassen-zijn. We hebben dat artificieel geknipt, en aan die artificiële grens hebben we artificiële beroepen met artificiële opleidingen gekoppeld. Toen ik studeerde had je het vak psychologie; nu heb je het vak kinder- en jeugdpsychologie. De zorg wordt dus kunstmatig opgeknipt in deelgebieden, maar een tiener met een eetstoornis of schizofrenie bekommert zich niet om

Damiaan Denys (l) en Miranda Fredriks (r)

de vraag welke hulpverlener hem helpt. Als hij maar geholpen wordt! De zorgsector heeft een focus op de aanbodkant: op de professionals, de instituten, de gemeenten en de verzekeraars. We keken niet naar het kind, maar naar de randvoorwaarden.'

De zorg wordt kunstmatig opgeknipt in deelgebieden

Wat moet er veranderen?

Denys: 'We moeten denken vanuit het kind zelf. Als een kind een goede diagnose krijgt, voorkomt dat dat het onterecht in de jeugdzorg terechtkomt. Want dat is nogal wat: aan de jeugdzorg kleef je toch een stigma. Je wilt kinderen zo lang mogelijk binnen de normaliteit helpen en zo lang mogelijk de abnormaliteit uitstellen. Dat is onze plicht. Bovendien, als we de versnippering in de zorg opheffen, verdwijnt de administratiedruk. Het is belachelijk dat ongeveer een kwart van de tijd van professionals in de jeugdzorg naar

Interview in het kort:

- * Al het menselijk lijden is op een grote psychiatrische hoop gegooid
- * Door het grote aantal hulpverleners per geval gaat er vaak diagnostische kennis verloren
- * Decentralisatie van zorg heeft tot versnippering en een overdadig zorgaanbod geleid
- * Het is belachelijk dat een kwart van de tijd in de jeugdzorg naar administratie gaat
- * Laat de scheiding tussen jeugdzorg en volwassenenzorg los
- * Gedegen triage en diagnostiek zijn cruciaal
- * Het is belangrijk dat artsen een sociale kaart krijgen zodat ze weten waar ze kinderen naar kunnen doorverwijzen
- * Ernstig zieke kinderen moeten in door de overheid bekostigde specialistische landelijke centra worden behandeld

administratie gaat. Die tijd moet naar het kind gaan, en niet naar de organisatie van de zorg.'

Maar achter de decentralisaties schuilde juist de gedachte dat er integraal vanuit het kind gedacht kan worden, minder versnipperd en dicht bij de leefwereld van mensen. Is het wel fair om de decentralisatie de schuld te geven van de huidige versnippering?

Denys: 'Toen de decentralisatiebeweging met de Wet op de jeugdzorg in 2006 werd ingezet, was de slogan al: "We willen de zorg dicht bij de patiënt brengen." Maar het belang van de professional is onderschat tijdens deze veranderingen. Goede psychiatrische hulpverlening aan kinderen met uitzonderlijke diagnoses is een vak met maar een paar experts in Nederland, onder wie Miranda. Deze mensen hebben unieke kennis en opereren niet lokaal, maar landelijk. Vanaf 2006 tot aan de definitieve overheveling van de kinder- en jeugdpsychiatrie naar de jeugdzorg in gemeenten in 2015, had men niet door dat sommige kennis zo uniek is dat je daarvoor expertisecentra nodig hebt, die per definitie dorp en stad overstijgen. Maar de kinderen met complexe diagnoses staan nu lang op de wachtlijst van de psychiater, omdat er te weinig gespecialiseerde psychiaters centraal worden ingezet.'

Fredriks: 'Bovendien zijn de hulpverleners en ouders het overzicht in de zorg kwijt. Van alles wordt onder de noemer "jeugdhulp" geschaard, daardoor zien zowel ouders als hulpverleners door de bomen het bos niet meer. Ik pleit voor gedegen selectie en triage aan de toegang, met goede diagnostiek en facilitering van multidisciplinaire samenwerking tussen professionals bij complexe problematiek. Met als doel om geen kennis verloren te laten gaan op het moment dat de jongere 18 jaar wordt en niet meer voor jeugdzorg in aanmerking komt. De continuïteit van behandeling en zorg moet gegarandeerd zijn.'

Jongeren in de jeugdzorg kunnen nu verzuchten: 'Ik heb al twintig mensen gezien, en nu moet ik me aan weer iemand anders toevertrouwen.'

Fredriks: 'Het is inderdaad treurig dat het nodig is, vooral omdat al die behandelaars leiden tot discontinuïteit in de behandeling en tot verlies van vertrouwen in de zorg. Er is grote behoefte aan een behandelcoördinator of casemanager, en dan niet alleen voor het kind, maar voor het hele gezin. Waar het om gaat is dat er één persoon moet komen die in het versnipperde landschap het gezin blijft volgen. Door al die verschillende hulpverleners gaat er vaak diagnostische kennis verloren. Dat is schadelijk. Voor het kind is het van groot belang dat de hulpverlening niet wordt gestopt vanwege leeftijd. Je problemen zijn dan niet ineens anders.'

Weerbarstig

Als het aan Fredriks ligt, is de behandel-

coördinator afkomstig van de organisatie die hoofdbehandelaar is.

Denys is niet overtuigd. 'Maar Miranda, dan heeft het gezin er weer iemand bij! Zo iemand zou niet

nodig moeten zijn. Het gezin moet gewoon geen achttien hulpverleners zien.'

Fredriks: 'Waarom zien ze achttien mensen? Omdat het kind autisme én een eetstoornis heeft en ook nog trauma's heeft doorgemaakt bijvoorbeeld. En bovendien hebben de ouders psychische problemen. En wisselen hulpverleners van baan, zijn ze ziek enzovoort. Dan kom je aan zoveel hulpverleners. Juist in zulke complexe situaties moet er een persoon zijn die de coördinatie heeft, zodat er zorg op maat komt voor wat dat kind nodig heeft, onafhankelijk van de organisatie van die zorg.'

Denys: 'Je kunt de zorg toch ook anders inrichten? Je kunt voorspellen hoeveel procent van alle kinderen in aanmerking komt voor complexe psychiatrische zorg. Vervolgens bepaal je hoeveel professionals er per regio nodig zijn om deze kinderen direct te kunnen behandelen. Dan heb je die andere zeventien mensen dus niet

nodig. En dus ook geen casemanager die ze alle achttien moet spreken. Het probleem is nu dat er amper een rem is op de toegang tot de zorg.’

Fredriks: ‘Dat zou het perfecte plaatje zijn, inderdaad.’

Miranda Fredriks, u pleit voor één persoon als aanspreekpunt voor het gezin. Maar exact dat was de gedachte achter de decentralisatie van 2015 van jeugdzorg, werk en inkomen van provincies naar de gemeenten. Kennelijk is dat onvoldoende gelukt. Waarom blijft u toch in deze aanpak geloven?

Fredriks: ‘Ik bedoel niet alleen een aanspreekpunt; het gaat om meer dan dat. De huidige situatie maakt dat professionals in staat moeten worden gesteld om eenvoudig multidisciplinair samen te werken rondom de patiënt, ook met professionals buiten de eigen organisatie. Er moet vanuit de hoofdbehandelende organisatie een behandelcoördinator komen die inhoudelijk snapt wat er nodig is, maar ook boven de inhoud van de problematiek staat. Iemand die de behandellijn aanhoudt, multidisciplinaire overleggen organiseert met de verschillende betrokken hulpverleners over de organisatiegrenzen heen, en de gemeente en de ouders hierbij betreft, zodat professionals kunnen doen waar ze goed in zijn.’

Wat staat de uitvoering in de weg van Denys’ plan om per regio de aantallen patiënten te voorspellen?

Denys: ‘In de jaren zeventig was de zorg zo georganiseerd. Maar het leven zag er toen iets eenvoudiger uit: een kind ging naar school, had ouders en grootouders. Dat was z’n systeem. De huidige samenleving is anders: meeroudergezinnen, een gedeelde opvoeding, een grote impact van sociale media. Het systeem is veel ongrijpbaarder geworden.’

Bovendien wordt tegenwoordig al het menselijk lijden op een grote psychiatrische hoop

gegooid, signaleren Denys en Fredriks. Niet alle vormen van psychisch lijden zijn immers ook psychiatrische aandoeningen. ‘Het vraagt een diagnostische vaardigheid om daarin onderscheid te maken’, zegt Denys. ‘Die expertise is er wel, maar wordt niet altijd gebruikt. Vergeet niet: in de *mental health business* gaat veel geld om. Sommige hulpverleners hebben er baat bij om niet-psychiatrisch lijden wel als zodanig te diagnosticeren. Dat gaat ten koste van de patiënten die het echt nodig hebben. Zodoende komt er dus te weinig grote problematiek bij de expert terecht. En de experts krijgen te weinig de mogelijkheid om de problematiek waarvoor ze zijn opgeleid op een goede manier te behandelen.’

U bedoelt dat mensen met bijvoorbeeld een burn-out ten onrechte de diagnose depressie krijgen?

Denys: ‘Inderdaad. Pas las ik in de krant dat tachtig procent van de jongeren depressief

is. Maar het kán niet dat tachtig procent van alle jongeren de psychiatrische diagnose depressie heeft gekregen. We moeten hygiënischer en gedisciplineerder praten over psychiatrische aandoeningen. Je zegt toch ook niet: “Tachtig procent van de mensen

heeft longkanker”, als je bedoelt dat mensen last hebben van hun luchtwegen vanwege een kapotte houtkachel? Het probleem is dat van oorsprong psychiatrische woorden als “angststoornis” en “depressie” sociale termen zijn geworden. Het is niet erg om jezelf “depri” te noemen als je niet lekker in je vel zit, maar laten we niet vergeten dat een depressie een psychiatrische diagnose is.”

Fredriks: ‘Als zulke onzorgvuldigheid leidt tot verkeerde diagnostiek, zorgt dat voor hogere zorgkosten, langere wachttijden en minder doorstroom in de ggz. Goede selectie en triage bij de toegang, dus een intake met gedegen kennis van de psychiatrie, kan voorkomen dat kinderen met problemen onnodig op een van de schaarse plekken terechtkomen. Daar schort het nu aan:

jongeren die ook prima gebaat zouden zijn met andere, lichtere hulp, houden nu de plek bezet van kinderen die die intensieve zorg echt nodig hebben.'

Denys: 'In Nederland van 2021 zijn er ouders die met de handen in het haar zitten omdat hun kind levensbedreigende klachten heeft, maar vanwege de maandenlange wachtlijst nergens kan worden opgenomen. Dat zegt toch genoeg!'

'Iedereen wist dat het niet goed ging met Famke', kopte NRC onlangs over een meisje dat in beeld was bij de hulpverlening, maar toch door haar eigen vader vermoord werd.'

Fredriks: 'Kinderen als Famke zijn supercomplexe kinderen en juist zij vallen buiten de boot, mede door dat versnipperde zorglandschap. In de stappen ervoor is ook iets misgegaan: had niet voorkomen kunnen worden dat zo'n meisje in zo'n complexe situatie terechtkwam? Je wilt het liefst dat jongeren niet in een instituut worden geplaatst, maar hoe zorg je daarvoor? Je kunt niet alles voorkomen, maar we zullen van zulke heel nare situaties moeten leren wat we eerder beter hadden kunnen doen. We weten al wel dat de versnippering zal moeten stoppen.'

Waar moeten de kinderen met gewone problemen – die nu de wachtlijst bezet houden voor de complexe gevallen – naartoe?

Fredriks: 'Een gesprek met de poh-ggz, de schoolpsycholoog, een eerstelijns vrijgevestigde psycholoog of de opvoedpoli kan al helpend zijn. Maar huisartsen moeten wel hun weg weten te vinden in het zorgaanbod. Door de decentralisatie en versnippering van het zorglandschap is dat niet altijd het geval. Het is dus belangrijk dat huisartsen, kinderartsen of jeugdartsen een sociale kaart krijgen zodat ze weten waar ze de kinderen naartoe kunnen verwijzen. Ik hoor vaak dat ouders de weg niet weten, maar dat geldt ook voor huisartsen en kinderartsen, die dan kinderen

met ingewikkelde problematiek als patiënt hebben.'

Wie zou zo'n sociale kaart moeten maken?

Fredriks: 'Dat is in het versnipperde zorglandschap nog niet zo eenvoudig. Voor eetstoornissen gebeurt dat op het moment door K-EET, de Nederlandse Academie voor Eetstoornissen (NAE) en Stichting Kiem, met het aanbod per regio over de verschillende lagen, dat wil zeggen voor de eerstelijns zorg, voor de gespecialiseerde zorg en voor de derdelijns complexe zorg, nodig in geval van comorbiditeit: het tegelijkertijd voorkomen van twee of meer aandoeningen of stoornissen bij één persoon.'

Informele mentoren

De vraag is welke rol het eigen netwerk van jongeren in de jeugdhulp zou kunnen hebben. Sinds enkele jaren bestaat bijvoorbeeld de

JIM: Jouw Ingebrachte Mentor. Kinderen in de jeugdhulp kunnen zo'n eigen mentor uit het eigen netwerk kiezen, zoals een sporttrainer, leraar, buurvrouw of vriend van de familie. De JIM-aanpak komt van de aan de Universiteit van Amsterdam verbonden orthopedagoog

Levi van Dam, die later op het concept promoveerde.³ Uit recent onderzoek waaraan hij meewerkte, blijkt dat het samenwerken met zelfgekozen mentoren op de lange termijn effectief is. In de meeste gevallen zijn dreigende uithuisplaatsingen afgewend, waardoor jongeren thuis of in hun vertrouwde omgeving konden blijven wonen. Ook wordt dankzij de inzet van een JIM bijvoorbeeld schooluitval voorkomen. De positieve effecten kunnen tot in de volwassenheid voortduren.

In 2018 omarmde minister De Jonge de aanpak al. CDA-Tweede Kamerlid René Peters liet zich door de JIM-aanpak inspireren en diende in januari een initiatiefnota in voor een wet waarmee kinderen in de jeugdhulp

het recht hebben een eigen mentor te kiezen. Jeugdbescherming Gelderland liet zich inspireren door de JIM-aanpak en werkt sinds enige tijd met ‘burgervogden’ en JIMs.

Zou zo’n vrijwillige, zelf ingebrachte mentor kunnen bijdragen aan een cultuur van vertrouwen, om zo uit het doolhof te komen?

Fredriks: ‘Ik vind het op zich een goed initiatief, ook omdat de jongere deze mentor zelf kiest. Het is belangrijk voor de patiënt en ouders om een aanspreekpunt te hebben, vooral als de situatie heel complex is en je het gevoel hebt tegenover een “leger van professionals” te staan ... Lastig is wel dat deze mensen geen psychiatrische expertise hebben en dat het onduidelijk is waar hun verantwoordelijkheden liggen als het niet goed gaat. Bovendien speelt er soms bij ouders ook problematiek; dat is best complex. Het zal afhangen van de bekwaamheid van de vrijwilliger of hij of zij dat aankan, met afbakening van verantwoordelijkheid.’

Denys: ‘Ik heb heel veel moeite met zo’n mentor. Het stuit me tegen de borst dat je overal in je leven een coach bij nodig zou hebben. Zo ver zijn we gekomen: we hebben een coach nodig om te huwen, te scheiden, om een dier aan te schaffen, om naar school te gaan en om rijexamen te doen. Complete waanzin!’

Dit soort informele mentoren is gericht op jongeren in de jeugdzorg.

Denys: ‘We moeten anders gaan denken. We hebben een samenleving gecreëerd waarin een mens zichzelf niet meer staande kan houden. Je kunt elk gezin volpompen met vertrouwenspersonen en *mental* dit en *mental* dat. Maar we moeten iets aan de samenleving veranderen, anders is het dweilen met de kraan open.’

Het gaat hier om vrijwilligers in de samenleving: een oom, een buurvrouw, een vriend van de familie.

Denys: ‘Het leidt tot problemen. Miranda wees er al op: waar ligt de verantwoordelijkheid als het misgaat met een jongere? De mentor ontbeert de expertise als het misgaat. Je creëert nieuwe problemen: de toevoeging van een mentor leidt juist weer tot extra versnippering. Het concept lijkt heel elegant, maar het is zeer problematisch dat zo’n informele mentor de verantwoordelijkheid deels wel en deels niet op zich neemt.’

Hoe moet het dan wel?

Denys: ‘Het levert meer winst op om te investeren in de diagnostiek. Wat is er precies met het kind aan de hand? Sommige problemen van kinderen hebben een andere oorsprong dan het kind zelf. Vaak ligt het echte probleem – en dus ook de oplossing – in de samenleving. Je kunt bij een verslaafd kind een casemanager inschakelen, maar als je de drugsdealers niet uit de wijk haalt, wordt het kind niet echt geholpen.’

Waarom leidt een goede diagnose tot minder overbodige zorg?

Denys: ‘Een goede diagnose zorgt ervoor dat mensen meteen de goede zorg krijgen. Op dit moment wordt een dure psycholoog of psychiater aan het einde van de keten geplaatst. Mensen hebben dan al jaren in de hulpverlening gezeten. Het zou voor kinderen beter zijn als ze eerder door die psychiater gezien worden. Dat klinkt bizar, maar het betaalt zich terug in minder overbodige behandelingen. De expertise zal zich uitbetalen.’

Fredriks: ‘Goede diagnostiek aan de ingang is enorm belangrijk. Cruciaal is ook dat dan de belemmerende en beschermende factoren van het kind en het gezin in kaart worden gebracht. Daarnaast is het zaak dat gezinnen weer vertrouwen krijgen in de zorg. Nu wantrouwen

ouders en kinderen de hulpverlening vaak, omdat ze al achttien hulpverleners hebben gezien, vaak met wisselende diagnoses en discontinuïteit van behandeling.’

Secularisering

Eerder in het gesprek sprak Denys over de jaren zeventig. Tien jaar eerder begon de culturele revolutie van de jaren zestig. Dat roept de vraag op of de toen ingezette secularisering invloed heeft gehad op ons gevoel van onbehagen. De samenleving hoorde immers eeuwenlang elke zondag dat het leven een aards tranendal is – een interbellum tussen het paradijs en het nieuwe Jeruzalem. ‘Hier beneden is het niet’, heette het. Met andere woorden: er werd erkend dat lijden bij het leven hoort.

Is dat laatste besef door de secularisering weggefallen, en lopen we daarom massaal naar de hulpverlener als we niet lekker in ons vel zitten?

Denys: ‘Secularisering heeft zeker invloed gehad op de manier waarop we leven. De vanzelfsprekende zingeving die door God of de ideologie werd gegeven, is nu volkomen afwezig. We moeten dus op zoek naar een andere manier van zingeving en hebben onszelf met een ingewikkelde opdracht opgezadeld. De meerderheid van de mensen vervult die opdracht niet naar behoren. Wij weten niet waar de zin van het bestaan ligt. We mogen kiezen van onszelf waar de zin in ligt: in EMDR, een vakantie in Nepal, mindfulness of een huisje op de Veluwe? God zal weten wat, maar Hij zwijgt – want we zijn gesecculariseerd. Maar dit alles heeft weinig impact op de ernstige psychiatrische problematiek van kinderen zoals autisme, ADHD en persoonlijkheidsstoornissen. En de andere problemen, doorsneeproblemen, waren er altijd al. Maar vroeger liep een moeder niet zo snel naar de spoedeisende hulp omdat ze denkt dat haar kind een eetprobleem heeft. Dat was verborgen achter schaamte en schuld. Er was

veel verborgen problematiek. Daarna kwam er een fase – in de jaren tachtig – dat mensen daar wel mee voor de dag kwamen. Maar inmiddels zijn we erin doorgeschoten.’

Doorgeschoten in die zin dat we het kind problematiseren?

Denys: ‘Ja, het leven wordt gezien als een ziekte. Het kind heeft al een probleem voordat het naar school gaat. Want gaat het wel doen wat de ouders ervan verwachten? Wordt het wel een tafelgast bij *De Wereld Draait Door* of een beroemde schrijver? Dat verwachten we momenteel van onze kinderen.’

Fredriks: ‘Ik herken dat beeld. Veel problemen die ik bij kinderen zie hebben te maken met zeer ambitieuze streefniveaus en torenhoge verwachtingen die ze van zichzelf hebben.

Ze hebben het idee dat ze maximaal moeten functioneren op elk gebied. En de druk die ze halen uit sociale media ... We zien dat ze daar zelfs in hun ziekte in zekere zin competitief willen zijn; ze willen dan bijvoorbeeld het beste zijn in niet-eten.’

Opvoedbladen adviseren steeds vaker dat ouders

niet meer moeten zeggen dat een kindertekening ‘mooi’ is, omdat het kind dan te veel druk ervaart.

Fredriks: ‘Je kunt inderdaad beter zeggen: “Wat ben je lekker bezig” of “Wat ben je goed aan het werk”, dan: “Wat een geweldige tekening!” Ook op voetbal en hockey zou het moeten gaan om het samen bezig zijn, in plaats van dat er steeds wordt gevraagd of het kind gewonnen of gescoord heeft. De hele maatschappij is op het resultaat gericht, en niet op het proces. Het resultaat zie je in de huidige generatie studenten: ze krijgen een burn-out omdat ze denken dat ze drie studies tegelijk moeten doen voor hun cv, en dan ook nog het liefst cum laude.’

Veel problemen hebben te maken met zeer ambitieuze streefniveaus en torenhoge verwachtingen

Hoe kun je die druk verminderen?

Denys: 'Ik zag een kind dat een coronatest kreeg. Als beloning kreeg het een dapperheidsdiploma én een knuffel en nóg een geschenk. Een kind dat zo'n onderzoekje ondergaat, krijgt drie beloningen. Wat gaat zo'n kind op die manier van het leven verwachten? Het is heel bizar dat we een samenleving hebben gecreëerd waarin mensen niet meer kunnen functioneren.'

Fredriks: 'Als je tegenslagen weghoudt bij kinderen, worden ze minder weerbaar. Je hebt ouders die als er ook maar iets is met het kind, meteen bij de juf, voetbaltrainer of huisarts staan. Kinderen moeten toch wat getraind worden op tegenslagen in het leven, want die komen er later natuurlijk onherroepelijk.'

Ministers van VWS

De vraag is wat Denys en Fredriks verwachten van de politiek. Stel dat zij ministers van VWS zouden zijn, wat zouden ze dan willen veranderen?

Damiaan Denys zou om te beginnen een langetermijnvisie van dertig jaar vaststellen, in plaats van de huidige kortetermijnvisies die de overheid hanteert. 'Ik zou allereerst de marktwerking eruit halen. De ernstig zieke kinderen – ongeveer één procent van het totaal aantal kinderen – wil ik niet overlaten aan de marktwerkingsproblematiek. Je kunt uitrekenen wat de prevalentie is van psychische stoornissen bij kinderen. Dan kun je bijvoorbeeld voorspellen hoeveel Amsterdamse kinderen over vijf jaar lijden aan anorexia, ADHD, enzovoort. Als je

dat van alle Nederlandse regio's weet, kun je het aanbod daarop toespitsen met centra in het hele land. Die centra vrijwaar je van administratieve verplichtingen. De maatschappij moet dat betalen, evenals je gevangenen betaalt. Het gaat hierbij dus om de abnormale problematiek. De normale zorg wordt bekostigd door de overheid en de burger zelf. Mensen mogen ervaren dat zorg geld kost. Als je niet lekker in je vel zit, hoef je niet direct naar de psycholoog te stappen; je kunt ook eerst eens wat anders proberen, bijvoorbeeld sporten of met vrienden afspreken. Zorg is niet gratis.'

Ook Miranda Fredriks zou als VWS-minister een einde maken aan de marktwerking. De zorg zou weer teruggaan naar de behandelaren, met de zorgprofessionals in de regio. Ze zou faciliteren dat professionals multidisciplinair en tussen organisaties gemakkelijker kunnen samenwerken rondom de patiënt – over alle schotjes heen

dus, zodat zorg op maat geleverd wordt. De knip van 18 jaar zou ze schrappen. 'We zouden gesloten jeugdzorgopnames moeten zien te voorkomen door te investeren in de zorg rondom het kind thuis of

in vervangende gezinshuizen. Ook moeten de triage en de diagnostiek bij de toegang optimaal zijn; deze moeten worden uitgevoerd door gespecialiseerde psychologen en psychiaters, om te voorkomen dat de "gewone" patiënten bij de kinderpsychiater terechtkomen. Zo kunnen kinderen die het echt nodig hebben, eerder geholpen worden.'

Lever de intensiefste psychiatrische zorg niet over aan de markt

1 Damiaan Denys, *Het tekort van het teveel. De paradox van de mentale zorg*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2020.

2 Anne-Martijn van der Kaad en Kim Bos, 'Iedereen wist dat het niet goed ging met Famke', *NRC*, 12 februari 2021. Zie <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/02/12/>

iedereen-wist-dat-het-niet-goed-ging-met-famke-a4031623

3 Zie bijvoorbeeld: Levi van Dam en Sylvia Verhulst, *De JIM-aanpak. Het alternatief voor uithuisplaatsing van jongeren*. Amsterdam: Boom, 2016.

Het toenemend jeugdzorggebruik gekeerd

Maar liefst een op de acht kinderen maakt gebruik van jeugdzorg. Gemeenten en aanbieders staan onder grote financiële druk, waardoor het moeilijk is om te investeren in kwaliteit. In 2019 kregen gemeenten van het rijk 3,8 miljard euro voor de uitvoering van de jeugdzorg, maar eind 2020 stelde een onderzoeksbureau dat de sector daarbovenop nog eens minstens 1,3 miljard euro per jaar tekortkomt. Hoe komt dit, en wat moet er gebeuren om de situatie te verbeteren?

door Tom van Yperen en Sylvia Vlaardingerbroek Van Yperen is expert kwaliteit jeugdstelsel bij het Nederlands Jeugdinstituut en bijzonder hoogleraar Monitoring en innovatie zorg voor jeugd aan de Rijksuniversiteit Groningen. Vlaardingerbroek is vakgroepleider Opgroeien en Opvoeden bij het Nederlands Jeugdinstituut.

Het groeiend jeugdzorggebruik

Het jeugdzorggebruik is in twintig jaar tijd spectaculair gestegen. Kreeg in 2000 nog 1 op elke 27 kinderen en jongeren tussen 0 en 18 jaar jeugdzorg, nu is dat 1 op de 8.¹ In 2019 ging het om meer dan 425.000 jeugdigen. De grootste stijging zit bij betrekkelijk lichte vormen van zorg, zoals therapieën voor emotionele problemen en ondersteuning bij opvoedproblemen. Het gebruik van zware zorg blijft tegelijkertijd onverminderd hoog. Zo zien we in de afgelopen jaren dat steeds ongeveer 40.000 kinderen jeugdbescherming krijgen. Vaak gaat het daarbij om gezinnen die zeer veel problemen hebben. Ook zijn er jaarlijks zo'n 40.000 kinderen die hulp nodig hebben in combinatie met een uithuisplaatsing (van wie ongeveer de helft met een jeugdbeschermingsmaatregel). Ook het gebruik van speciale onderwijsvoorzieningen, met name voor kinderen met gedrags- en psychische problemen, is de laatste twintig jaar toegenomen.² Het hoge jeugdzorggebruik leidt tot grote financiële tekorten bij de gemeenten, terwijl gezinnen nog onvoldoende snel en goed geholpen worden. Eind 2020 stelde een rapport van Andersson Elffers Felix (AEF) dat de sector structureel 1,3 tot 1,5 miljard euro per jaar tekortkomt.³

Verklaringen

Hoe is dat hoge jeugdzorggebruik te verklaren? Er zijn drie hoofdfactoren.⁴

De eerste hoofdfactor betreft *de ontwikkelingen in het opgroeien en opvoeden van kinderen*. Psychosociale problematiek lijkt niet toe te nemen. Wel lijkt er sprake van meer maatschappelijke en mentale druk door bijvoorbeeld het streven naar een rijk sociaal leven, een goed uiterlijk en goede prestaties op school. In 2014 zei ongeveer driekwart van de jongeren de druk als hoog te ervaren; volgens experts groeit dat aantal, al zijn exacte cijfers niet voorhanden.⁵ Tegelijk is er een hoge geluksnorm: van allerlei kanten horen we dat je vooral moet ‘genieten’. Maar het gewone leven kent tegenslagen, worstelingen en perioden met een dip. Er staan veel professionals klaar om ons te helpen daarmee om te gaan.

De tweede hoofdfactor is *de gebrekkige werking van het stelsel*. Veel problemen van kinderen en jongeren worden veroorzaakt doordat ouders psychische problemen hebben of worstelen met hun bestaanszekerheid. Ook missen gezinnen vaak eenvoudige pedagogische steun, zoals gemakkelijk toegankelijke bijles of een pedagogisch opgeleide sportcoach voor de kinderen. Voor een goede aanpak is een samenhangend gezinsbeleid nodig (‘sociaaldomeinbreed’), maar dat loopt vaak spaak. Vóór 2015 was het stelsel enorm versnipperd. De jeugdzorg was het terrein van de provincies, de zorgverzekeraars en de AWBZ. Preventie en jeugdwelzijn vielen onder de gemeenten. Samenwerking met het onderwijs was er mondjesmaat, net als met

de schuldhulpverlening en de volwassenen-ggz. Een van de belangrijkste redenen om de jeugdzorg in 2015 naar de gemeenten te decentraliseren, was om jeugdzorg, jeugdwelzijn, jeugdgezondheidszorg en Wmo onder één aansturing te brengen en van daaruit de samenwerking met onderwijs, schuldhulp en

volwassenen-ggz te verbeteren. Dat lukt echter nog niet goed genoeg. Gemeenten hebben sinds 2015 lokale teams opgericht die een laagdrempelige toegang naar hulp bieden. Tegelijk is er nog te weinig geïnvesteerd in het verbeteren van jeugdwelzijn en preventie, en komt de samenwerking met de volwassenen-ggz en het onderwijs moeilijk van de grond. De toegang tot jeugdzorg is dus eenvoudiger geworden, terwijl er te weinig is gedaan om problemen te voorkomen of oorzaken aan te pakken. Dan is ook niet te verwachten dat het jeugdzorggebruik zal dalen.

De derde hoofdfactor betreft *de hoge verwachtingen over en tegelijkertijd de beperkte stand van de effectiviteit van de preventie en de jeugdzorg*. De samenleving en de politiek lijken te denken dat preventie en jeugdzorg veel problemen kunnen oplossen, maar onderzoek laat zien dat dit maar beperkt kan. Dat komt doordat de kennisonwikkeling in de sector nog jong is, doordat bestaande kennis te weinig wordt gebruikt, en door gebrekkige samenwerking in de ondersteuning van gezinnen. Door beter gebruik van de bestaande kennis en door betere samenwerking valt er op het gebied van effectiviteit veel winst te boeken, maar dat wil nog niet zeggen dat de preventie en jeugdzorg alle problemen oplossen.

De toegang tot jeugdzorg is eenvoudiger geworden, terwijl er te weinig is gedaan om problemen te voorkomen of oorzaken aan te pakken

De oplossingsrichtingen

Extra geld alleen is niet de oplossing. Het kan zelfs afleiden van de werkelijk noodzakelijke verandering. Wat is er – los van een ruimer budget – dan nodig om jeugdzorg minder nodig te maken? In de eerste plaats: *debat*. Leggen we de geluksnorm te hoog? Wat is een gewone opvoedvraag en wat een hulpvraag? Wat mogen we verwachten van preventie en jeugdzorg? Wat kunnen ouders, buurt, school en samenleving zelf of samen doen? Daarnaast vraagt het om: *echte vernieuwing van het stelsel*. Investeer in verbetering van de pedagogische kwaliteit in de omgeving van gezinnen (buurt, kinderopvang, school), én in de effectiviteit van preventie, lokale teams en intensieve hulp. Cruciaal is de samenhang: een effectieve jeugdzorg kan niet zonder een sterke basis, (terugval)preventie en basale steun van een wijkteam. Twee onderdelen van de aangedragen oplossingen verdienen hier meer aandacht.

Versterking basis en preventie nader bekeken

Soms hoor je het argument dat een versterking van de basis en preventie juist tot meer jeugdzorg kan leiden en de kosten kan opdrijven.⁶ Dit zou komen door de toegenomen aandacht voor risico's en problemen in het opgroeien en opvoeden. Je ziet meer kinderen, jongeren en opvoeders, waardoor er ook meer problemen zichtbaar worden. Dat effect is logisch als preventie vooral problematiseert in plaats van normaliseert.

Een voorbeeld. Er zijn veel ouders die worstelen met het lastige gedrag van hun

kinderen. Ook leerkrachten, werkers in de kinderopvang en sportcoaches tobben ermee. Als we hier extra op letten, zien we vaak een patroon van boos reageren op dat gedrag, wat het kind weer boos maakt, waardoor het ongewenste

De diagnose 'gedragsstoornis' is een frequente aanleiding om jeugdzorg of speciaal onderwijs in te schakelen

gedrag verergert, en dat lokt dan wederom boze reacties uit, enzovoort. Dat patroon kan hardnekkig worden en voor langere tijd de opvoedrelatie gaan domineren. Inzet van professionele zorg om dit probleem te doorbreken lijkt dan goed van pas te komen. Dat gebeurt dan ook massaal: de diagnose 'gedragsstoornis' is een frequente aanleiding om jeugdzorg of speciaal onderwijs in te schakelen.

We kunnen dat lastige gedrag echter ook zien als normaal, veelvoorkomend gedrag van kinderen en jongeren, en de worsteling van opvoeders om daarmee om te gaan is dan ook een normaal verschijnsel. We weten uit onderzoek veel over hoe de negatieve spiraal is te voorkomen of te doorbreken, en bekend is ook hoe ouders het gedrag in goede banen kunnen leiden ('normaliseren'). Die kennis zit verpakt in veel opvoedvoorlichting en -cursussen. Ze geven handen en voeten aan de belangrijkste principes van het opvoeden, zoals:

- stel duidelijke grenzen, leg ze uit en zeg vooral ook wat je *goed* gedrag vindt;
- wees consequent in het handhaven van regels en geef complimenten als het goed gaat;
- maak tijd om leuke dingen te doen met het kind (voorlezen, erop uit, samen koken of bakken, een serie bingen);
- zorg ook goed voor jezelf (het is heel normaal en gezond als een ouder er even op uit wil, zonder kinderen).

Studies laten zien dat de opvoedrelatie hiermee vaak in goede banen is te leiden. Het scheelt ouders bovendien veel stress, omdat ze zich minder ergeren en zich competentier voelen, en omdat het omgangsklimaat veel fijner is. Ook voor leerkrachten zijn dergelijke voorlichting en cursussen beschikbaar: ze leren dan om de opvoedprincipes toe te passen in hun dagelijkse lespraktijk. De kinderen vinden het daardoor fijner op school, de leerkrachten hebben minder stress, en er is meer leertijd omdat er meer orde is in de klas.

Soortgelijke kennis is ook voorhanden als het gaat om veelvoorkomende andere ‘problemen’, zoals angst, somberheid en druk gedrag. Niet alles is ermee op te lossen, maar een deel wel. Ook weten we dat het helpt als kinderen lekker buiten kunnen spelen, als buurtgenoten elkaar helpen, als ondernemers en instanties in de stad weekendbaantjes en stages bieden, en als er voldoende gelegenheid is voor vrijetijdsbesteding. Essentieel daarbij is *community building* waarbij volwassenen en jongeren elkaar steunen en samen met professionals zorgen voor een goed voorzieningenaanbod voor het gewone opgroeien en opvoeden. Er zijn veel voorbeelden van hoe dat handen en voeten krijgt.⁷

Bron: Pixabay

Maak het concreet

‘Versterk de basis.’ ‘Doe meer aan preventie.’ Zonder concretisering zijn dit loze kreten. De concretisering gebeurt deels door de kennis en ervaring te benutten waarvan we zojuist voorbeelden gaven: zet goede opvoedcursussen in, leer ook vrijwilligers – zoals sportcoaches – en professionals – zoals leerkrachten – om met de normale opvoedstrubbelingen om te gaan, creëer een fijne speelomgeving, doe aan community building, enzovoort. Het krijgt ook vorm in een samenhangend jeugdbeleid. Zoals gezegd zijn gemeenten er nog weinig aan toegekomen hierin te investeren. In de kern draait het daarbij om drie dingen:

1. *Gezamenlijke ambitie om de staat van de jeugd te verbeteren.* Weet wat nodig is voor de kansrijke ontwikkeling van alle kinderen, en ondersteun activiteiten van jongeren, ouders, vrijwilligers en professionals die daaraan bijdragen. Kijk daarnaast naar de veelvoorkomende vragen en problemen bij het opgroeien en opvoeden, en bekijk voor welke complexere problemen er veel zorg nodig is. Gebruik bestaande jeugdmonitors en gesprekken met bewoners en deskundigen om een beeld per gebied of wijk te krijgen (de zogeheten ‘wijkprogrammering’).⁸ Bespreek met het jeugdwelzijn, de jeugdgezondheidszorg, de lokale teams, het onderwijs, de volwassenen-ggz en andere partijen of ze dit beeld herkennen. Formuleer concrete, gezamenlijke ambities om de situatie van de jongeren, kinderen en gezinnen te verbeteren.
2. *Versterk het aanbod.* Maak met deze partijen afspraken om bij de vragen en problemen state-of-the-artkennis en ervaring in te zetten over wat werkt. Veranker dat in het subsidie- en inkoopbeleid en in de samenwerkingsafspraken. Maak bijvoorbeeld bij de financiering van aanbieders van jeugdwelzijn en jeugdgezondheidszorg afspraken over het stapsgewijs meer gaan werken met effectief gebleken werkwijzen om het pedagogisch klimaat in het gezin, de buurt en de school te versterken, en leg vast hoe zij daarvoor samenwerken met partijen als het onderwijs. Onderzoek laat zien dat zo bestaand budget van jeugdwelzijn en jeugdgezondheidszorg doelmatiger is in te zetten, én dat op deze manier de benodigde jeugdzorg (inclusief de daarmee gemoeide kosten) is terug te dringen.⁹
3. *Spreek een lerend systeem af.* Effectiever werken en daar op de juiste manier op sturen is niet eenvoudig, omdat elke situatie weer anders is en om maatwerk vraagt. Zaak is dat de betrokken professionals (bestuurders, managers, inkopers, uitvoerend professionals enzovoort) afspreken hoe zij al lerend steeds beter worden in hun vak, ieder in de eigen rol. Monitoren van resultaten (*outcome*) is daarbij cruciaal, en dan niet om elkaar daarop af te rekenen, maar om te leren wat goed gaat en waar het beter moet. Er zijn goede voorbeelden en landelijke afspraken beschikbaar om dat vorm te geven.¹⁰

Het jeugdzorggebruik laat zich alleen beperken als het beleid breder kijkt dan de koker van de Jeugdwet. Veel jeugdproblemen komen voort uit de situatie waarin kinderen en jongeren opgroeien. Een goede aanpak vraagt om een gezamenlijke ambitie en een vergaande samenwerking van burgers, gemeenten en organisaties in jeugdwelzijn, jeugdgezondheidszorg, onderwijs, jeugdzorg en andere sectoren.

Artikel in het kort:

- * De geluksnorm is (te) hoog. We kunnen lastig gedrag ook zien als normaal, veelvoorkomend gedrag
- * Een effectieve jeugdzorg kan niet zonder een sterke basis, (terugval)preventie en basale steun van een wijkteam
- * Veel problemen van kinderen en jongeren worden veroorzaakt door de thuissituatie en de matige pedagogische kwaliteit in de omgeving van gezinnen. Investeer in community building
- * Formuleer gezamenlijk realistische en concrete ambities om de situatie van kinderen, jongeren en gezinnen te verbeteren
- * Spreek met alle betrokken professionals af hoe zij al lerend steeds beter kunnen worden in hun vak, ieder in de eigen rol, en monitor de resultaten

- 1 Tom van Yperen, Ans van de Maat en Joanka Prakken, *Het groeiend jeugdzorggebruik. Duiding en aanpak*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut, 2019. De cijfers zijn afkomstig van de volgende website: <https://www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp>. In 2020 zijn de getallen wat lager (zie <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/84856NED>), vermoedelijk als effect van de coronacrisis.
- 2 Tom van Yperen, Afke Donker en Chaja Deen, 'Trends in gebruik speciale onderwijsvoorzieningen', in: Centraal Bureau voor de Statistiek (red.), *Jaarrapport Landelijke Jeugdmonitor 2020*. Den Haag/Heerlen/Bonaire: CBS, 2020, pp. 124-131.
- 3 Aukje Hilderink e.a., *Stelsel in groei. Een onderzoek naar financiële tekorten in de jeugdzorg*. Utrecht: Andersson Elffers Felix, 2020.
- 4 Zie voor toelichting Van Yperen e.a. 2019.
- 5 Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 'De mentale druk op jongeren lijkt toe te nemen' [webartikel als onderdeel van de themaverkenning 'Zorgvraag van de toekomst' in het kader van de Volksgezondheid Toekomst Verkenning (VTV) 2018]. Zie <https://www.vtv2018.nl/druk-op-jongeren>
- 6 Zie bijvoorbeeld: Wim Groot, reactie op stelling 'Preventie maakt jeugdhulp duurder', in: Tijmen Zentveld (red.), *Financiën Jeugdhulp. Hoe krijgt u deze op orde?* [online magazine]. Sociaalweb, 2018; Hilderink e.a. 2020.
- 7 Zie bijvoorbeeld: Deniz Ince en Hilde Kalthoff, met medewerking van Peter Nikken, Josette Hoex, Mariëlle Balledux en Esther van Beekhoven, *Opgroeien en opvoeden. Normale uitdagingen voor kinderen, jongeren en hun ouders*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut, 2020; Nederlands Jeugdinstituut, 'Sterke basis voor de jeugd' [online dossier] (zie <https://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Sterke-basis-voor-de-jeugd>).
- 8 Denis Wiering, Bouke Caton, Jeannette Jonker, Herma Ooms, Frouke Sondejker, Nikki Udo en Tom van Yperen, *Wijkprogrammering. Methodiehandleiding*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 2019.
- 9 Zie bijvoorbeeld: Daphne Weedage, Ger van den Berg, Lisa van Beek, Tom Geijssen, Tom van Yperen en Wim Spit, *Effectieve preventie Rotterdam. Business case en maatschappelijke kosten-batenanalyse 2020-2023*. Rotterdam: Ecorys/Nederlands Jeugdinstituut, 2019; Yolanda de Koster, 'Eindelijk met het jeugdbudget in de zwarte cijfers', website Binnenlands Bestuur, 14 september 2020 (<https://www.binnenlandsbestuur.nl/sociaal/nieuws/eindelijk-met-het-jeugdbudget-in-de-zwarte-14101005.lynxk>); Yolanda de Koster, 'Beuningen heeft geen tekort op jeugdzorg', website Binnenlands Bestuur, 26 juni 2019 (<https://www.binnenlandsbestuur.nl/sociaal/nieuws/beuningen-heeft-geen-tekort-op-jeugdzorg.9969260.lynxk>).
- 10 Zie bijvoorbeeld: Jorgen Schram, Martijn van der Steen, Mark van Twist en Tom van Yperen, *Vormgeven aan verantwoordheden. Publieke verantwoording in de Jeugdhulp. Een handboek voor praktische houvast*. Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, 2015; Nederlands Jeugdinstituut, 'Werken met outcome' (<https://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Monitoring/Outcome-monitoren/Werken-met-outcome>).

De gordiaanse gezinsknoop

Gemeenten zijn in staat om een gerichte lokale aanpak van multiprobleemgezinnen gestalte te geven. Die gezinnen waren mede de aanleiding om te decentraliseren, zodat ze hulp ‘van dichtbij’ zouden kunnen krijgen, maar paradoxaal genoeg dreigen juist zij nu slachtoffer te worden van de ‘zelfredzaamheidsideologie’. Wat ze nodig hebben zijn gemeenten die heel bewust en actief deze groep opsporen en actief ondersteunen.

door Peter Cuyvers De auteur is pedagoog en als fellow verbonden aan het Wetenschappelijk Instituut voort het CDA.

Recent publiceerde het Sociaal en Cultureel Planbureau een rapport over ‘vijf jaar decentralisatie’: *Sociaal domein op koers*?¹ Het rapport lijkt op het eerste gezicht een behoorlijk negatief oordeel te vellen, maar wie de moeite neemt om het te lezen – alleen de samenvatting is eigenlijk al genoeg – ziet dat de analyse een stuk genuanceerder is. Sterker nog, het rapport legt eigenlijk vrij nauwkeurig de vinger op de gevoeligste plek, waardoor het ook de basis is voor de oplossing van het grootste probleem. Dat probleem betreft de gierend oplopende kosten, waardoor niet alleen de kwaliteit van de jeugdzorg onder druk staat, maar ook op allerlei andere voorzieningen moet worden bezuinigd.

Wat is dan die gevoeligste plek? Kort door de bocht samengevat gaat het erom dat juist de ‘zwaarste gevallen’ nog steeds buiten de boot vallen. De overal in het land als universele oplossing neergezette ‘teams’ (sociale teams, wijkteams, gezinsteams enzovoort) doen het prima voor de grote meerderheid van de ouders en kinderen, maar schieten op allerlei fronten tekort als het gaat om de harde kern van de probleemgevallen, dat wil zeggen de één à twee procent zogenoemde multiprobleemgezinnen (mpg’s) die elke gemeente in ons land kent. Of liever gezegd: níét (echt) kent, want onderzoek laat zien dat ongeveer de helft van deze gezinnen niet of nauwelijks bekend is bij het lokale jeugdbeleid.² En dat terwijl deze gezinnen enorme bedragen per jaar kunnen kosten; het gaat op landelijk niveau jaarlijks om een totaal van minimaal zeven miljard euro. Er staat ‘minimaal’ omdat dit bedrag is vastgesteld op basis van de *directe* uitgaven. Eerdere studies lieten echter al zien dat de *indirecte* kosten, bijvoorbeeld in de belasting van de hulpverlening, ook zeer hoog zijn.³ Om nog maar te zwijgen van de kosten van de zogeheten intergenerationele

overdracht: kinderen uit deze gezinnen beginnen met een enorme, vrijwel onoverbrugbare, achterstand in de samenleving. Om het voorgaande in perspectief te zetten: een gemiddelde gemeente van circa honderdduizend inwoners is per jaar ongeveer twintig miljoen euro kwijt aan de plusminus vijfhonderd ‘zwaarste’ huishoudens. Dit betekent dat één à twee procent van het totale aantal een kwart opslokt van het gehele budget voor het sociale domein. En deze kosten zijn structureel, want over vijf jaar gemeten gaat het voor negentig procent om steeds dezelfde gezinnen.⁴

Voor de goede orde: het zou volledig onjuist zijn om de schuld van dit gebrek aan succes bij de interventies alleen bij de wijkteams te leggen. Het SCP-rapport fileert op dit punt vooral ook de randvoorwaarden voor deze teams; in de praktijk is bijvoorbeeld de sterke verkokering die problemen opleverde bij de rijksoverheid, bij veel gemeenten nog niet opgeheven. Mpg’s ‘vallen’ altijd in minstens drie ‘domeinen’, zoals jeugdzorg, sociale zekerheid, Wmo en vaak ook de veiligheidssector.⁵ En er zijn maar weinig gemeenten waar de uitwisseling van gegevens tussen deze beleidssectoren goed is geregeld, om van samenwerking nog maar te zwijgen. Een en ander is, zoals het SCP ook constateert, weer mede een gevolg van het woud van verschillende regels en wetten per beleidssector, iets waar gemeenten zelf nauwelijks iets aan kunnen doen. Kortom, de titel van het WI-rapport over jeugdbeleid uit 2005, *De Gordiaanse jeugdknoop*,⁶ is onverkort van toepassing op het lokale beleid na de decentralisaties. Nu zijn het echter de gemeenten die hun eigen lokale ‘gezinsknoop’ zouden moeten doorhakken.⁷

Maar laten we eerlijk zijn: noch gemeenten, noch provincies zijn er in de afgelopen jaren, toen zij verantwoordelijk waren voor het jeugdbeleid, in geslaagd die knoop serieus door te hakken. Dit terwijl het zelfs een speerpunt van het kabinet-Rutte II geweest is. Toen was al duidelijk waar het grote probleem lag, namelijk in de absurde verstrengeling van wet- en regelgeving, waardoor de bij mpg’s absoluut nodige doorzettingsmacht nooit tot stand is gekomen. Het is dan ook niet vreemd dat gemeenten hiermee worstelen en er nog beslist niet uitgekomen zijn. Het is zelfs de vraag of zij daar überhaupt in kunnen slagen met de instrumenten die ze nu tot hun beschikking hebben.

Ik durf over dit laatste toch een paar positieve opmerkingen te maken, omdat er wel degelijk enkele randvoorwaarden zijn veranderd, waar echter nog onvoldoende van wordt gebruikgemaakt. Hierna volgt een kort overzicht.

1. De belangrijkste (en ook nieuwe!) randvoorwaarde is dat door de decentralisaties voor het eerst *de budgetten onder hetzelfde beheer vallen*. De gemeente beheert alle budgetten, dus is in principe in staat tot iets wat niet eerder mogelijk was, namelijk ‘1Gezin1Plan1Budget’. Alle gegevens over mpg’s laten hetzelfde patroon zien, namelijk versnippering van kosten over veel instellingen ... terwijl de meest praktische oplossingen vaak naar verhouding niet eens echt duur zijn. We zien her en der dan ook al succesvolle

Een gemiddelde gemeente is per jaar ongeveer twintig miljoen euro kwijt aan de circa vijfhonderd ‘zwaarste’ huishoudens

experimenten: voor de honderdduizend euro per jaar die een mpg gemiddeld kost worden dan de schulden gesaneerd (geen huisuitzetting!) en er wordt een ‘gezinsmanager’ aangesteld die zaken regelt als transport, bijles, sportschool enzovoort: juist de basaalste zaken van het bestaan, die deze gezinnen echter zelf niet (meer) onder controle hebben.

2. Het is vanuit het lokale beleidsperspectief een stuk eenvoudiger om in te grijpen als er allerlei regels op elkaar dreigen te botsen. (Ook dit was natuurlijk een van de decentralisatiedoelen.)

Gemeenten moeten de eigen lokale ‘gezinsknoop’ doorhakken

Het is dan wel essentieel dat het besef bij alle bestuurders en ambtenaren doordringt *dat er veel meer kan en mag dan iedereen denkt*. Vrijwel alle wetten en regels geven

discretionaire bevoegdheden aan de uitvoerders.⁸ Bovendien kunnen gemeenten vrij eenvoudig besluiten om (voorschot)middelen ter beschikking te stellen aan speciale trajecten voor individuele huishoudens (zie weer punt 1).

Bron: iStock

3. Last but not least hebben gemeenten veel mogelijkheden om *hun informatiepositie te verbeteren*. Helaas moet gezegd worden dat ze daar tot nu toe weinig van gebruikmaken, mede door grote zorgen over het overschrijden van de nieuwe AVG-normen.⁹ Interessant in dezen is dat in aansluiting op aanbevelingen uit het WI-rapport *De Gordiaanse jeugdtknoop* alle gemeenten beschikken over een wettelijk instrument dat specifiek is ontworpen om informatie over jeugd te bundelen, namelijk de verwijzindex risicojongeren (VIR). Dit instrument wordt echter om diverse redenen, zoals het niet participeren van cruciale groepen hulpverleners, maar weinig benut. Nu gemeenten als financier optreden zou het weinig moeite moeten kosten om dat probleem te verhelpen en de VIR in te zetten als een instrument om data op gezinsniveau bij elkaar te brengen. Daarnaast is er een nieuwe wet in ontwikkeling die zich ook specifiek richt op uitwisseling van informatie over multiprobleemgezinnen: de Wet aanpak meervoudige problematiek sociaal domein (Wams). Ook komt het Ministerie van Justitie en Veiligheid binnenkort met een speciale methodiek om kostengegevens over huishoudens te kunnen bundelen.¹⁰

Mijn stelling is dat met goed gebruik van deze drie randvoorwaarden gemeenten in staat zijn om een gerichte lokale aanpak van multiprobleemgezinnen gestalte te geven. Dat moet een

aanpak zijn die expliciet wordt geformuleerd met als doel de één à twee procent van de huishoudens *die echt niet in staat zijn om het zelf te redden, ook niet met een beetje hulp van de*

Ook multiprobleemgezinnen dreigen slachtoffer te worden van de zelfredzaamheidsideologie

buren, zeer gericht te ondersteunen, en wel in het belang van de kinderen die in deze huishoudens opgroeien. Waarmee ik aankom bij de laatste, zeer terechte, constatering uit het SCP-rapport, namelijk dat de mogelijkheden van ‘eigen kracht’ en ‘sociale steun’ niet overschat mogen worden. De weef- dan wel denkfout bij de decentralisaties lijkt toch te zijn dat we vergeten zijn dat de *allerzwaksten* in de samenleving altijd, chronisch en structureel, serieus hulp nodig hebben. Dat geldt niet alleen voor het jeugdterrein; we zien ook op grote schaal dat daklozen, psychiatrische patiënten en extreem eenzame ouderen het slachtoffer geworden zijn van de ‘zelfredzaamheidsideologie’. Dat lot dreigt – zeker in en na de coronacrisis – ook voor de multiprobleemgezinnen. Zij waren mede de aanleiding om te decentraliseren, zodat ze hulp ‘van dichtbij’ zouden kunnen krijgen, maar paradoxaal genoeg blijken zij nu juist de slachtoffers van deze ideologie. Zonder barmhartige samaritanen blijven ze, soms letterlijk, langs de kant van de weg liggen. Wat ze nodig hebben zijn gemeenten die heel bewust en actief deze groep opsporen en actief ondersteunen.

Artikel in het kort:

- * Door de absurde verstrengeling van wet- en regelgeving is de bij multiprobleemgezinnen absoluut nodige doorzettingsmacht nooit tot stand gekomen, ondanks de decentralisatie
- * Toch is door de decentralisatie een drietal voorwaarden om te kunnen doorpakken in positieve zin veranderd:
 - Budgetten vallen in principe onder hetzelfde beheer, en daarmee is 1Gezin1Plan1Budget binnen handbereik
 - Er mag en kan veel meer dan iedereen denkt; er kan volop worden gebruikgemaakt van discretionaire bevoegdheid
 - Alle gemeenten beschikken met de verwijzindex risicjongeren (VIR) over een wettelijk instrument dat specifiek is ontworpen om informatie over jeugd te bundelen

- 1 Mariska Kromhout, Patricia van Echtelt en Peteke Feijten, *Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.
- 2 Peter Cuyvers, *Aandachtshuishoudens in het sociale domein. Samenloop van criminaliteit, sociale zekerheid en jeugdzorg*. Den Haag: c6Volg, 2018.
- 3 Daphne Kann-Weedage, Mariska Zoon, Anne Addink, José van Boven, Marianne Berger en Erik Jan de Wilde, *Aantal en kosten van multiprobleemgezinnen in Almelo*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut, 2016; I. Horstik en A. Veuger, *Kwetsbare gezinnen Woerden. Rapportage*. Utrecht: Stade Advies BV, 2012.
- 4 Cuyvers 2018.
- 5 Recent onderzoek laat zien dat als de veiligheidssector betrokken is, de kosten per huishouden twee tot drie keer zo hoog worden.
- 6 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *De Gordiaanse jeugdknoop. Jeugdbeleid met meer gezin en meer gezag*. Den Haag: WI CDA, 2005.
- 7 In de plaats Gordium – de oude hoofdstad van de streek Frygië in het huidige Turkije – lag in een tempel voor de Griekse oppergod Zeus een knoop, die onderdeel was van de strijdswagen van koning Gordias (stichter van de stad) en door hem was gemaakt. De knoop was een kluwen van draden die onmogelijk ontward kon worden. Volgens een orakel zou degene die deze gordiaanse knoop wist los te maken de heerser van de wereld worden. Iedereen faalde, tot Alexander de Grote zijn zwaard trok en de knoop doorhakke ...Het gaat er hier om dat er (nog steeds!) niemand in staat is om het kluwen van wetten, regels,

diverse hulpverleners enzovoort rond een complex gezin uit elkaar te halen. Of het nu gaat om de wijkteams, projecten 1Gezin1Plan, Doorbraak: het blijft letterlijk bij 'prutsen' aan één of twee touwtjes.

- 8 Dit is overigens iets wat we in het hele sociale domein zien, recent weer in de publiciteit gekomen met het gedoe rond een wekelijkse tas met boodschappen voor een vrouw in de bijstand. Diverse specialisten hebben in de media betoogd dat zulke draconisch lijkende wetten pas draconisch worden ná het besluit van een gemeente om sancties op te leggen. De landelijke overheid heeft zich bij de Participatiewet inderdaad enorm verzet tegen 'generieke' regelingen voor uitzonderingen, maar er is juridisch gezien geen enkel bezwaar als er besloten wordt om in een *individueel* geval na toetsing van de situatie geen sancties op te leggen.
- 9 Recent heeft de rechter het zogenoemde SyRI-systeem afgeschoten, iets wat in de media veel te simplistisch is uitgelegd als een soort verbod op het combineren van data. De werkelijkheid is echt anders: de rechter heeft juist uitgesproken dat het *principe* van het bij elkaar brengen van data (in het belang van de hulpverlening!) niet in strijd is met het Europese recht, dus ook niet met de AVG. De reden dat SyRI niet door de beugel kon was dat men zich in de uitvoering niet had gehouden aan de *voorwaarden* voor het gebruik van gegevens, zoals adequate informatie naar de burgers en minimalisering van opgevraagde data.
- 10 Waarschijnlijk is deze methodiek ten tijde van de publicatie van dit artikel al beschikbaar.

Een samenleving krijgt de uitvallers die ze verdient

Het enorme aantal kinderen dat jeugdhulp nodig heeft is een symptoom van de samenleving die we zelf hebben gebouwd. Onze medische en individualistische blik op de ontwikkeling van het kind is onderdeel van het probleem. Hulpverleners en de overheid worden momenteel geacht de mouwen op te stropen om ‘afwijkingen’ van de norm zo vroeg mogelijk te vinden en ingrijpen te legitimeren. We moeten echter de variëteit leren waarderen. Fysieke ingrepen, zoals werken met kleinere klassen, zijn een effectievere vorm van collectieve preventie.

door Bert Wienen De auteur is als associate lector Jeugd werkzaam op hogeschool Windesheim.

De afgelopen jaren steeg het aantal kinderen met jeugdhulp verder en nam ook de duur van de opnames van kinderen toe. In diverse gemeenten heeft maar liefst een op de zeven kinderen een vorm van jeugdhulp toegekend gekregen: van pleeghulp tot opnames in een psychiatrische kliniek, en van een angstbehandeling tot hulp vanwege een vechtscheidingssituatie. Kortom, alles wat op dit moment onder de Jeugdwet valt. Deze stijging vraagt om reflectie. Zijn kinderen dan zoveel moeilijker geworden?

Natuurlijk kan niet onbenoemd blijven dat we op dit moment in een vreemde tijd leven omdat corona de samenleving beheerst. Maar ook los van corona wordt er al langer gesproken over een toename van angst en somberheid bij kinderen en jongeren. Het is daarbij opvallend dat we medische taal gebruiken om deze eigenschappen van kinderen te benoemen. We hebben het zomaar over ‘angststoornissen’ of ‘depressie’. Dat is opvallend, omdat we met die medische taal doen alsof deze problemen alleen maar te verklaren zijn vanuit het individuele kind. De angst of depressiviteit zit in het kind, of nog sterker: het is een hersenstoornis in het kind.

Juist in deze tijd hebben we echter kunnen leren dat als je de scholen sluit, dit direct effect heeft op het welbevinden van leerlingen. Kortom, keuzes in de context van kinderen doen ertoe. Het welbevinden van leerlingen is te beïnvloeden door keuzes binnen en rond de school.

De context

Binnen jeugdhulp wordt sterk medisch-psychologisch gekeken naar kinderen, en problemen van kinderen worden sterk medisch-psychologisch geduid. Het medisch-psychologisch beschouwen van problemen betekent dat oorzaken voor problemen allereerst gezocht of gelokaliseerd worden in het kind (belangrijkste startvraag: ‘Misschien heeft dit kind ADHD?’) of mogelijk in de directe interactie rond het kind (belangrijkste startvraag: ‘Misschien mist deze ouder opvoedingscompetenties?’). De medische handelingspraktijk bestaat dan uit een ‘behandeling’ waarbij de jeugdhulpverlener, de psycholoog en de psychiater met ouders eerst het nulpunt in kaart brengen: waar staat het kind nu, en wat was de levensloop tot nu toe? Na deze classificatie en diagnose wordt het behandelingsdoel geformuleerd: waar willen het kind en de ouders naartoe? Daarna stippelt men samen de route uit: welke, liefst wetenschappelijk verantwoorde, praktijken kennen we om dit doel te bereiken?¹

Een belangrijk nadeel van deze manier van zoeken naar oorzaken van problemen, is dat de context van het kind buiten beeld raakt. Daardoor raken ook oorzaken en oplossingen met betrekking tot deze problematiek buiten beeld. Als depressiviteit bij jongeren vooral wordt opgevat als een stoornis in het individu, dan is een behandeling vaak het eerste waarnaar men kijkt. Maar oorzaken van deze gedragingen of gevoelens rondom depressie buiten het individu (de samenleving die doordendert, keuzestress, enzovoort) blijven buiten beeld.²

Met medische taal doen we alsof het probleem in het kind zit

Een goed voorbeeld van de invloed van de context bij gedrag dat we als een probleem zijn gaan beschouwen, zien we bij ADHD. De jongste jongetjes in de klas hebben een veel grotere kans om deze diagnose

te krijgen dan hun oudere leeftijdsgenoten, omdat ze nu eenmaal de jongste in de klas zijn.³ En vanwege de hogere normen (al dan niet mede veroorzaakt door allerlei bijles- en internet-oefen-programma's) moeten deze jonge jongetjes steeds langer op hun stoel zitten om daadwerkelijk aan de normen te kunnen voldoen. En als dat niet lukt, dan gaan deze jongste jongetjes gedrag vertonen waarvan psychologen en psychiaters hebben afgesproken dat ‘ADHD’ te noemen en dat ook zo op te schrijven in de DSM, het handboek van psychologen en psychiaters.⁴

We hebben dus twee voorbeelden waarbij de normen in en rond de school en rond jongeren van invloed zijn op het verkrijgen van diagnoses. Die school en die context zijn belangrijk als we iets willen begrijpen van die stijging van het aantal diagnoses en kinderen in de jeugdhulp. De normen die gehanteerd worden (een gemiddelde leerling zit rustig op zijn of haar stoel, kan zelfstandig werken, kan werken in groepen, is geconcentreerd, kan spreken voor groepen) doen er dus toe. Je kunt een kind en een jongere niet los zien van de normen in die omgeving. Het medisch beschouwen van problematiek door deze te diagnosticeren leidt af van oplossingen en oorzaken in de pedagogische context van het kind, en zo blijft verholen dat normen rondom kinderen stijgen.

Deze ontwikkeling wordt in belangrijke mate versterkt vanuit de overheid. Want ook de overheid is gewend geraakt om gedragingen of gevoelens te benoemen

in medische taal. In de campagne ‘Hey, het is oké’ roept de overheid niet op om over gevoelens te praten, maar over psychische stoornissen. En als je dan op de campagnesite leest wat er bedoeld wordt, dan bedoelt men angst, je somber voelen of gespannen zijn.⁵ In plaats van een neutrale boodschap als ‘Praat over je gevoelens’ of ‘Zoek iemand op als je het moeilijk hebt’, gebruikt de overheid actief medicaliserende taal. Is het dan vreemd dat steeds meer mensen hun gevoelens eveneens medisch gaan beschrijven? En als je iets eenmaal op deze wijze medisch hebt gemaakt, is het logisch dat men daarvoor aanklopt bij de medici: de psychologen en psychiaters.

Variatie

Er is echter meer aan de hand dan alleen deze oorzaak-gevolgrelatie vanuit de pedagogische context. De focus van de samenleving lijkt namelijk ook te veranderen. Als normen belangrijk worden, gaat de samenleving als vanzelf de aandacht verplaatsen van de norm naar de afwijking van die norm.⁶ Afwijkingen die dan, omdat ze als afwijking worden gezien, ‘aankloppen’ of ‘hulpverlening’ legitimeren. Het is opvallend hoe vaak deze redenering voorkomt in het huidige politieke klimaat. We stellen een norm van een ideale ouder vast, idealiseren deze norm, en legitimeren de inzet van hulpverlening of een aanpak op basis van de afwijking. Kijk bijvoorbeeld naar de zogenoemde 1000 dagenaanpak.⁷ TNO stelt in dat kader: ‘De eerste 1000 dagen van een kind (...) zijn cruciaal voor zijn of haar ontwikkeling, gezondheid en welzijn gedurende het leven. Door ouders zo vroeg mogelijk van de juiste adviezen te voorzien en door snel in te grijpen bij beginnende problematiek, kunnen we voorkomen dat er later zwaardere zorg nodig is.’⁸

Bij afwijkingen van de norm volgen een ‘invasie van experts’ en menukaarten met interventies

De belangrijke vraag die zich opdringt: wat vinden we nu ‘de juiste adviezen’ en wat vinden we nu ‘beginnende problematiek’? Welke norm wordt hier gehanteerd? De voorgaande opvatting leidt ertoe dat het minste of geringste wordt opgepakt als risico en ook moet worden aangepakt. Vanuit dit idee (is het maakbaarheid?) vindt er een ‘invasie van experts in het gezinsleven’ plaats⁹ en zijn er menukaarten met interventies ontwikkeld om in te grijpen bij afwijkingen van de norm.¹⁰ Kort gezegd: als we willen nadenken over de toename van de afgelopen jaren in de jeugdhulp, zullen we deze focus op afwijkingen van de norm zeer kritisch moeten bespreken.

Hoe dan wel? De les van het riool

Overheden zien preventie als een belangrijke manier om de instroom in de jeugdhulp te beteugelen. Het gevaar – of de praktijk – is echter dat juist door de vorm waarin preventie nu georganiseerd wordt, steeds meer kinderen jeugdhulp nodig hebben. Preventie gericht op het individu of op de relaties rond het individu bereikt veelal het tegenovergestelde. Als een jongere ervaart dat hij of zij de wereld niet kan overzien door alle keuzes die er moeten worden gemaakt, en het gevoel heeft daar alleen voor te staan, dan heeft preventie met als doel de jongere weerbaarder te maken (met als expliciete boodschap: ‘Inderdaad, jij moet het alleen doen, wil je in

deze maatschappij overeind blijven') niet veel nut. Als we onzekere ouders massaal bestoken met wat goed ouderschap is (zie wederom de 1000 dagenaanpak), zonder dat ze daaraan kunnen voldoen, dan bekrachtigen we alleen maar de onzekerheid en de stress rondom opgroeien en opvoeden, in plaats van die te normaliseren.¹¹

Als bestuurder en politicus wil je echter wel iets doen aan die stijging in de zorg, en het is niet zelden dat er vanuit preventief oogpunt van alles wordt gedaan. In het voorgaande heb ik uitgelegd waarom dan de enge focus op het kind niet in alle gevallen behulpzaam is. Het leidt af van de context en van keuzes en oplossingen in die context. Het punt is alleen: als je iets eenmaal medisch hebt gemaakt of hebt genoemd, kun je eigenlijk niet meer terug. De vraag is dus: wat kunnen we dan wel?

Op scholen waar ik kom maken we vaak analyses: welke vormen van zorg, hulp en ondersteuning worden er allemaal vanuit de Jeugdwet, passend onderwijs en allerlei andere wet- en regelgeving ingezet op de school? En waartoe? En wat levert al die inzet op, en waaraan meet je vervolgens af of deze inzet wel of niet goed is? Dan voer ik geregeld een 'rioolgesprek'. Die term onstond als volgt: de aanleg van het riool was nog niet zo lang geleden de oplossing voor veel medische problematiek (ontstekingen, ziektes); een ingreep in het fysieke domein bleek de oplossing voor iets wat als medische problematiek geduid werd. Wij zullen het riool van deze tijd moeten gaan vinden.

Werk toe naar het afschaffen van predicaten als dat van 'Excellente School', en stop met het openbaar maken van toetsgegevens

Ander ideaal

We kennen op dit moment een overheid die lijkt te geloven in maakbaarheid: de mouwen moeten opgestroopt om afwijkingen van de norm zo vroeg mogelijk te vinden en

dan direct in te grijpen. Maar het is wellicht helpender om de problematiek anders te bezien, en kritisch te kijken naar de normen rondom kinderen. Kan dáár niet het verschil worden gemaakt? Werk toe naar het afschaffen van predicaten als dat van 'Excellente School', en stop met het openbaar maken van toetsgegevens. Het zijn die normen die de druk in het onderwijs verhogen. En zorg voor tijd, en voor rust. Voer bijvoorbeeld een norm in voor een maximale klassengrootte van vijftien leerlingen. Zo hebben leraren de kans om zich te richten op het bieden van goed onderwijs en het leggen van echt contact, zodat leerlingen gezien worden en afwijkingen van de norm niet direct tot een probleem worden gemaakt. Zorg dat maatwerk mogelijk is binnen het onderwijs; zouden sommige leerlingen bijvoorbeeld niet een ontheffing kunnen krijgen voor delen van de lestijd? In een project dat ik op dit moment uitvoer in een gemeente, blijkt dat het, als er op een school tijd en ruimte wordt toegevoegd, mogelijk is om het aantal angstige leerlingen te verminderen en om de angstige leerlingen die dan nog overblijven op school te behandelen. Voer als gemeenten en onderwijs het gesprek over 'het riool', analyseer samen hoe het jeugdhulpgebruik op scholen is, en stel jezelf dan de volgende vragen: Doen we nu het goede? Kunnen we iets verzinnen als het riool, een ingreep vanuit het fysieke domein dat preventief werkt? Hoe kunnen we vanuit dat perspectief de school ruimte en tijd geven?

Al met al gaat het nu bij preventie nog te veel over individuen die ‘regisseur’ van hun eigen gezondheid moeten zijn. Alsof pech of een ziekmakende context niet bestaan. En als het met die individuen niet meer gaat, dan moeten ze aan de bak. Dan worden ze gestimuleerd en uitgedaagd om de juiste keuzes te maken. Natuurlijk is voor deze individuele aanpak best wat te zeggen, maar toch zouden we meer dan ooit moeten kijken naar het collectief. Collectieve preventie door het aanpassen van de eisen die de samenleving nu aan kinderen stelt. Dat begint bij het besef dat het enorme aantal kinderen dat jeugdhulp nodig heeft vooral een symptoom is van de samenleving die we zelf hebben gebouwd.

Artikel in het kort:

- * Onze medische en individualistische kijk op problemen van het kind is zelf hoogst problematisch
- * De nadruk op individuele preventie is contraproductief
- * Voer ‘rioolgesprekken’ in: zoek naar fysieke interventies in de omgeving die zorgen voor collectieve preventie
- * Breng met kleine fysieke ingrepen en met aangepaste normen ruimte en tijd en rust in het onderwijs

-
- 1 Bert Wienen, ‘Waarom de jeugdhulp verstopt zit’, website Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 1 december 2019.
 - 2 Wienen 2019.
 - 3 Martin Whitely, Melissa Raven, Sami Timimi, Jon Jureidini, John Phillimore, Jonathan Leo, Joanna Moncrieff en Patrick Landman, ‘Annual Research Review. Attention deficit hyperactivity disorder late birthdate effect common in both high and low prescribing international jurisdictions. A systematic review’, *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 60 (2019), nr. 4, pp. 380-391. doi: 10.1111/jcpp.12991
 - 4 Laatste editie in Nederlandse vertaling: American Psychiatric Association, *Handboek voor de classificatie van psychische stoornissen (DSM-5)*. Amsterdam: Boom, 2014.
 - 5 Zie www.heyyhetisoke.nl.
 - 6 Floortje Scheepers, *Mensen zijn ingewikkeld. Een pleidooi voor acceptatie van de werkelijkheid en het loslaten van modeldenken*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2021.
 - 7 Rijksoverheid, ‘Kabinet investeert in eerste 1000 dagen kind’ [nieuwsbericht], Rijksoverheid.nl, 12 september 2018. Zie <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2018/09/12/kabinet-investeert-in-eerste-1000-dagen-kind>
 - 8 TNO, ‘Toekomst van een kind verbeteren in de eerste 1000 dagen’. Zie <https://www.tno.nl/nl/aandachtsgebieden/gezond-leven/roadmaps/youth/de-eerste-duizend-dagen-van-het-kind>
 - 9 Jan Macvarish, *Neuroparenting. The expert invasion of family life*. Londen: Palgrave Macmillan 2016.
 - 10 Bijvoorbeeld bij het actieprogramma ‘Kansrijke Start’; zie <https://menukaart.kansrijkestart.nl>.
 - 11 Wienen, 2019.
-

Overheid, wees bescheiden en geef professionals de ruimte

door René Peters De auteur is Tweede Kamerlid namens het CDA.

Wat is nodig voor effectieve jeugdhulp en een goede inrichting van wijkteams? Aan het woord is Adri van Montfoort, adviseur sociaal domein en directeur van Stichting De Thuisbasis Sociaal werk.

Hoe komt het dat de jeugdzorg voor veel gemeenten zo'n hoofdpijndossier aan het worden is?

‘De beloften van de decentralisaties waren groot: gemeenten staan dichterbij de mensen, kennen hun problemen, en zijn dus beter in staat om snel de juiste hulp te verlenen. Door in te zetten op lichte problemen kan voorkomen worden dat deze uitgroeien tot grote problemen. Dat bespaart veel energie, menselijk leed en uiteindelijk ook geld, omdat er minder zware, gespecialiseerde zorg nodig zal zijn. Een deel van dat “te besparen geld” werd als bezuiniging ingeboekt: drie jaar lang vijf procent. Dat leek geen enkel probleem. Tot zover de theorie. De praktijk liep anders. Gemeenten zijn van alles gaan betalen. Ook nutteloze zaken, of zaken waarvan het nut of de effectiviteit helemaal niet bewezen is. Met als idee bezig te zijn met preventie, is ingezet op lichte zorg voor kleine problemen. Maar de gezinnen met ingewikkelde problematiek bleven gewoon, en daarmee ook de vraag naar

zware en gespecialiseerde zorg. Er zijn inmiddels gemeenten waar één op de zeven kinderen professionele hulp krijgt om gezond groot te worden. De vraag naar zorg is in theorie oneindig. Inmiddels komen gemeenten ontzettend veel geld tekort. Begrijpelijk dus dat ze extra geld vragen aan het rijk. Niemand vindt het een goed idee dat gemeenten de basisinfrastructuur van verenigingsleven en (sport)faciliteiten afbouwen omdat ze het geld nodig hebben om de rekening van de jeugdzorg te betalen. Toch is het geen goed idee om gewoon extra geld over te maken en te hopen dat dat het probleem oplost. Dat doet het namelijk niet. Er is meer nodig.’

Wat dan?

‘Allereerst is het nodig om de zorgplicht van de gemeente te beperken. Voor welke dingen moet de gemeente betalen, en welke dingen horen bij de mensen zelf? In de Jeugdwet is de definitie van jeugdhulp bewust vaag gehouden om gemeenten bewegingsruimte te geven, maar dat

Adri van Montfoort

wil niet zeggen dat gemeenten van alles en nog wat moeten vergoeden. Gemeenten kunnen in de huidige wet al scherpere keuzes maken, en dat begint door de financiële druk nu ook te komen. Een afbakening van de zorgplicht in de wet zou hier echter bij helpen, dus ook Den Haag moet aan de slag. Als gemeenten verantwoordelijk zijn voor het betalen van de rekening, dan moeten ze ook kunnen bepalen wat er betaald wordt.’

‘Niet alleen is jeugdhulp te breed gedefinieerd, er zijn ook te veel verschillende verwijzers, op wie de gemeente te weinig invloed heeft. De meeste kinderen worden verwezen door de huisarts, en ook jeugdartsen en medisch specialisten verwijzen kinderen vanaf hun spreekuur. De gemiddelde arts heeft te weinig tijd voor de gesprekken die nodig zijn voor een goede afweging bij vragen

over opvoeden en opgroeien. Voor het overgrote deel gaat het niet om medische vragen, maar om een terrein waar de genoemde medici niet voor zijn opgeleid. Verwijzing door de huisarts kan daardoor gaan werken als een snelle route naar specialistische jeugdhulp. Het gevolg: iedereen bepaalt, en de gemeente betaalt. Hier is een wetswijziging nodig, zodat de gemeente meer invloed krijgt op de verwijzingen.’

Rechtbanken en scheidingszaken

‘Volgens de Jeugdwet is de rechter geen verwijzer naar vrijwillige jeugdhulp. Maar door het rijk, de rechtspraak en de VNG is afgesproken dat de rechter bij een echtscheidingszaak kan verwijzen naar een standaard hulpaanbod. Alle rechtbanken hebben een formulier gekregen waarop dit “uniform hulpaanbod” (UHA) staat, inclusief de jeugdhulpaanbieder. De rechter kruist dit aan tijdens de zitting als de ouders zeggen dat ze wel hulp willen, en vervolgens is de afspraak dat de gemeente dit blindelings volgt. Maar net als de huisarts tijdens het spreekuur heeft de rechter in een zitting weinig tijd, en evenmin is de rechter opgeleid om de gehele opvoedingssituatie in kaart te brengen. De bedoeling achter deze actie – het zo snel mogelijk oplossen van strijd tussen de ouders – is mooi, maar het effect is dat er weer een losse instroom naar specialistische jeugdhulp is bijgekomen. De overheid neemt steeds meer verantwoordelijkheid van de mensen zelf over, vooral bij echtscheidingsruzies. Maar sommige mensen vechten door, hoeveel hulp en maatregelen de overheid ook inschakelt. Sowieso zou de overheid veel meer bescheidenheid passen. Niet alles is maakbaar.’

Ouders die rechtszaken tegen elkaar voeren, dat is toch ongewenst?

‘Een rechtszaak kan de strijd erger maken en biedt lang niet altijd een oplossing van het conflict, dat klopt. De algemene voorkeur voor bemiddeling deel ik, en het is goed dat er tegenwoordig veel bemiddelaars zijn en dat de meeste advocaten zoeken naar een oplossing waar beide ouders mee kunnen instemmen. Als de ouders zelf een advocaat of een bemiddelaar

moeten betalen, of een eigen bijdrage moeten betalen, dan zie ik dat als een vorm van “eigen kracht”: het is hún strijd, en zij zijn verantwoordelijk voor de oplossing. Nu zet de overheid steeds meer jeugdhulpverlening en jeugdbescherming in, met het doel de strijd tussen de ouders te verminderen. Scherp gezegd neemt de overheid daarmee de verantwoordelijkheid over van de ouders. De overheid wekt de verwachting dat de jeugdhulpverlener of de jeugdbeschermer ervoor kan zorgen dat de ouders stoppen met vechten. Dit doet de overheid onder meer door “Scheiden zonder Schade”, een megalomaan programma met maar liefst vijfenveertig actielijnen. Er is echter geen bewijs dat alle extra acties ertoe leiden dat de strijd tussen de ouders stopt en dat het beter gaat met de kinderen. Ik durf de stelling aan dat de helft van de ondertoezichtstellingen te maken heeft met vechtscheidingen. Het dringt maar langzaam tot ons door dat niet alleen het aantal vechtscheidingen problematisch is, maar ook de manier waarop we er als overheid mee omgaan. We bemoeien ons steeds meer met het privéleven van mensen. Ik lees dat sommige politieke partijen gratis relatietherapie willen aanbieden om grotere problemen te voorkomen. Dat klinkt mooi, maar het is weer een uitbreiding. Het begint als een vrijwillig aanbod, maar het kan er op enig moment toe leiden dat ouders die weigeren zo’n therapie te ondergaan, te maken krijgen met drang en uiteindelijk met dwang.’

‘Het proces is steeds hetzelfde. Er is een maatschappelijk probleem en de overheid wil dat oplossen. Het probleem wordt vertaald in een of meer organisaties die ermee aan de slag gaan. Als na verloop van tijd blijkt dat het probleem nog steeds bestaat, komt er een extra organisatie bij, en dan komen er meer regels en geleidelijk ook meer dwang. We zien dit ook bij de aanpak van kindermishandeling en huiselijk geweld. Geweld in afhankelijkheidsrelaties is een ernstig en veelvoorkomend maatschappelijk probleem.

Logisch dat de overheid daar iets tegen wil doen. Er is nu echter een “keten” ontstaan met veel mogelijkheden om het probleem door te schuiven. Inmiddels hebben we wijkteams, Veilig Thuis, “drang”, een “jeugdbeschermingstafel”, de Raad voor de Kinderbescherming, en via de rechtbanken vervolgens de gecertificeerde instellingen oftewel de jeugdbescherming. De overheid heeft in 2019 de meldcode “aangescherpt”; dat is overheidstaal voor een meldplicht. Het gros van de meldingen bij Veilig Thuis wordt gedaan door politiemedewerkers, scholen en hulpverleners die al in het gezin zitten. Veilig Thuis stuurt een klein aantal van deze meldingen door naar de Raad voor de Kinderbescherming, en een nog kleiner deel daarvan leidt na onderzoek en via de rechtbank tot een maatregel die uitgevoerd moet worden door de jeugdbescherming. Maar het overgrote deel van de gedane meldingen stuurt Veilig Thuis na “triage” door naar de wijkteams,

die in veel gevallen al contact met het gezin hadden.

Dat kan een averechts effect hebben, doordat de gezinsleden hun vertrouwen in de hulpverlening verliezen. Er is een duur, ingewikkeld en formeel-afstandelijk

systeem ontstaan. Uit goede bedoelingen weliswaar, maar zonder te weten of het werkt, en met te weinig oog voor mogelijke negatieve bijeffecten.’

Wat zou er dan wel moeten gebeuren?

‘Een van de doelen van de Jeugdwet is normaliseren. Niet alles is een probleem waar we als overheid bovenop moeten springen. Begin met de vraag welke mensen het belangrijk vinden dat het goed blijft gaan met een kind. Dat zijn de eigen gezinsleden, maar ook familieleden, en daarbuiten zijn er meestal nog andere mensen die willen meedenken. Eén van de manieren om dit te doen is de zogenoemde Eigen Kracht-conferentie. Als een gezin een ingewikkeld probleem heeft, wordt de omgeving van het gezin opgetrommeld om samen te bedenken hoe het opgelost kan worden. Iedereen is dan deel van het plan én van

De overheid neemt de verantwoordelijkheid over van de ouders

de oplossing. Deze aanpak hebben we afgekeken van de Maori's in Nieuw-Zeeland, maar we hadden ook in onze eigen geschiedenis kunnen kijken. Onder Napoleon werd in Nederland de "familieraad" ingevoerd: bij beslissingen over kinderen moest de rechter een groepje van zes familieleden vragen om een oplossing voor te stellen. Later is dit afgezwakt tot een adviesrol voor familieleden; dat heeft tot 1987 in de wet gestaan. Toen werd gezegd dat bemoeienis van familieleden met de opvoeding van een kind ouderwets was. Maar volgens mij past het wel in de Nederlandse cultuur dat mensen samen oplossingen voor problemen zoeken. Er zijn dan ook al veel initiatieven, maar ik pleit voor nog meer aandacht voor familieconferenties, burgervoorzitters, een informele mentor (JIM), een herwaarder van het oude instituut van peetoom en peettante, enzovoort. Dit zijn allemaal geen wondermiddelen, maar die heeft de professionele wereld ook niet te bieden.'

De waarde van professionals

'De overheid moet bescheiden zijn en niet denken dat alle maatschappelijke problemen kunnen worden opgelost door organisaties, regels, meldcodes, richtlijnen, standaarden en omvangrijke programma's. Gemeenten moeten de juiste hulp aan gezinnen organiseren, en niet zomaar alles wat eventueel goed kan zijn voor een kind gaan betalen. Er moet dus helder

Mensen hebben behoefte aan hulp en niet aan oeverloos gepraat

worden afgebakend wat jeugdzorg móét en wat jeugdzorg kán zijn. De wetgever moet de gemeenten een sterkere positie geven bij verwijzingen door artsen. Onder die voorwaarden kunnen de wijkteams goed aan de slag. Mensen hebben behoefte aan hulp, en niet aan oeverloos gepraat. Het is belangrijk dat wijkteams bestaan uit ervaren en excellente mensen die direct hulp of advies kunnen bieden. Mensen die weten welke problemen zo klein zijn dat er geen professionele hulp voor nodig is, maar die ook kunnen inschatten wanneer er direct opgeschaald moet worden. Het is belangrijk dat de gemeente als opdrachtgever van het wijkteam zuinig is met beleid en oog heeft voor de uitvoering. Ik adviseer de gemeenten om de afdeling beleid zo klein mogelijk te houden. Natuurlijk gaat er heel af en toe iets verkeerd; hoe graag we dat ook zouden willen, niet alles is te voorkomen. Het is van belang om professionals in zo'n geval

te steunen, anders gaan ze risicomijdend gedrag vertonen. Professionals horen verantwoordelijk te zijn voor de inhoud, maar ook voor de schaarse middelen. Zij kunnen bepalen welk kind of welk

gezin echt hulp nodig heeft, en ook welke hulp dat dan is. Zij weten hoe een euro het best en het efficiëntst kan worden ingezet. Zij kunnen prima maatwerk bieden. Professionals hebben duidelijke financiële kaders, bewegingsruimte en rugdekking nodig. Zolang ze die krijgen, is er veel mogelijk.'

Artikel in het kort:

- * Niet alles is een probleem waar de overheid bovenop moet springen
- * De wetgever moet de toegang tot jeugdhulp via rechtbank en huisarts voorkomen
- * Professionals horen niet alleen verantwoordelijk te zijn voor de inhoud, maar ook voor de verdeling van de schaarse middelen
- * Wijkteams dienen te bestaan uit ervaren en excellente mensen die direct hulp of advies kunnen bieden

Stel ouders en hun netwerk weer centraal bij het opvoeden

Ondanks goede voornemens worden opvoedingstaken nog altijd uitbesteed aan gespecialiseerde instituties. Dit is in strijd met een christendemocratische visie van gespreide verantwoordelijkheid. Beter is daarom de eigen netwerken rond jongeren en hun opvoeders in te schakelen om de opvoeding te ondersteunen. Op die manier wordt de pedagogische civil society versterkt en wordt er recht gedaan aan het adagium ‘It takes a village to raise a child’.

door Corien van Starkenburg en Adger van Helden De auteurs zijn de CDA-wethouders van de gemeente Katwijk.

‘Ondanks alle politieke onrust is er één transitie onomstreden: de transitie van de jeugdzorg’, schreef Movisie in november 2012. ‘We kennen allemaal de verhalen over falende jeugdhulpverlening (...). Het moet anders, maar hoe?’¹ Movisie betoogde toen dat de decentralisatie van de jeugdzorg naar gemeenten kansen bood voor de zogenoemde pedagogische civil society. ‘Vrijwilligersinitiatieven op het terrein van opvoeding, leefbaarheid en vrijetijdsbesteding kunnen belangrijke partners worden.’² In het essay *Kinderen, mij een zorg* uit 2013 wordt de conclusie getrokken dat in ‘het oude stelsel de problemen rond opvoeding en ontwikkeling te veel in het ziektemodel

werden getrokken’,³ wat een belangrijke aanleiding was om kritisch naar het stelsel te kijken in aanloop naar de decentralisatie. Belangrijk uitgangspunt van de Jeugdwet was dan ook om het algemene opvoedkundige klimaat te

Er zijn nauwelijks aanwijzingen dat de samenleving sinds de decentralisaties zorgzamer is geworden

versterken, en meer de nadruk te leggen op welke gedragingen tot normale aspecten van opvoeden en opgroeien behoren. Vijf jaar na de decentralisaties zien we dat hiervan nog veel te weinig is terechtgekomen. We moeten constateren dat de kosten zijn gestegen en dat de uitstroom achterblijft.⁴ Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) constateert in zijn analyse van de resultaten van vijf jaar decentraal beleid dat er ‘in het sociaal

domein nauwelijks aanwijzingen [zijn] dat de samenleving sinds de decentralisaties zorgzamer is geworden. (...) In hoeverre leden van het sociale netwerk (meer) bereid zijn om zich te laten betrekken bij opvoed- en opgroei problemen van hun familie of vrienden is niet bekend.⁵

Hoe kan het dat men toen al zag dat het versterken van eigen netwerken rondom jongeren en hun opvoeders een belangrijk instrument was om de transformatie te doen slagen en het toch onvoldoende terug te vinden is in het huidige zorglandschap? Te midden van alle oplossingsrichtingen binnen de jeugdzorg willen wij pleiten voor een maatschappelijke discussie over wat eigenlijk normaal is, en over waar het primaat voor opvoeding en zorg zou moeten liggen.

Heb vertrouwen in ouders

Wat ons betreft biedt het oorspronkelijke concept van de pedagogische civil society daarvoor nog steeds goede handvatten. Hoogleraar Micha de Winter, de grondlegger van het begrip, definieerde het in 2008 als ‘de gemeenschappelijke activiteiten van burgers rondom het grootbrengen van kinderen’.⁶ Voor de christendemocratie is dit een vanzelfsprekend gegeven. Het belang van het gezin en het netwerk daaromheen voor een kind wordt uitgebreid beschreven in een studie van het Wetenschappelijk Instituut (WI) uit 2006: ‘Het gezin biedt kinderen een veilige omgeving, maar bereidt ze tegelijk ook voor op de samenleving.’⁷

En in het in 2010 verschenen

WI-rapport *Vertrouwen in ouders* beschrijft Peter Cuyvers dat het uitgangspunt binnen het christendemocratisch denken ‘is dat juist in de liefde binnen het gezin het fundament ligt van een samenleving waarin mensen niet alleen voor

zichzelf kiezen, maar waarin ze de ander zelfs belangrijker vinden dan zichzelf; in feite de essentie van goed ouderschap. Vanuit dat perspectief zijn ouders (vrijwel) onvervangbaar.’⁸ In het rapport wordt beschreven hoe er steeds minder erkenning is gekomen voor die rol van ouders en familie. Zo kon het gebeuren dat steeds meer opvoedingstaken ‘uitbesteed’ zijn aan instituties. Dit staat haaks op de christendemocratische politieke visie die gebaseerd is op gespreide verantwoordelijkheid. De hoofdboodschap van dit rapport is dan ook: ‘Heb vertrouwen in ouders.’⁹ In reactie op eerdergenoemd SCP-rapport bevestigt Ans van de Maat, bestuurder van het Nederlands Jeugdinstituut, dit: ‘In plaats van weer te sleutelen aan het stelsel, is het zaak aandacht te hebben voor wat er écht wringt. De ambitie om lichte hulp dichtbij te bieden, zorgt er nu voor dat gewone opvoedvragen vaak verworden tot jeugdhulpvragen. Het is nodig om meer focus aan te brengen in hoe we de zorg inzetten om juist die kwetsbare groep jongeren te bereiken.’¹⁰

Het vertrouwen in ouders en hun directe omgeving moet dus terug. Dat moest het in 2010, dat moest het in 2015, en dat is ook in 2021 de opdracht als we de

De ambitie om lichte hulp dichtbij te bieden, zorgt er nu voor dat gewone opvoedvragen vaak verworden tot jeugdhulpvragen

hoge kosten, maar vooral ook de weeffouten in de jeugdzorg willen aanpakken. Dan moeten politieke discussies dus niet alleen gaan om instrumenten in de jeugdzorgketen, maar juist over dat directe netwerk rondom het kind, omdat de pedagogische civil society benadrukt dat ‘de omgeving buiten het directe gezin van cruciale betekenis is voor de ontwikkeling van het kind’ en dat het dus ‘een gemiste kans is als men de sociale netwerken rondom het gezin niet mobiliseert om problemen te helpen oplossen’.¹¹

De kracht van dat gezin, van die familie, van het netwerk rondom een kind, van onze gemeenschap, staat anno 2021 zwaar onder druk. Dat komt onder andere door de grote maatschappelijke en mentale druk door bijvoorbeeld het streven naar een rijk sociaal leven, een goed uiterlijk en goede prestaties op school, zoals Tom van Yperen en Sylvia Vlaardingerbroek elders in dit CDV-nummer beschrijven.

Unilever stopt met ‘normaal’ op schoonheidsproducten

Het debat over de jeugdzorg moet dus ook hierover gaan: wat is normaal? Dat dat maatschappelijk debat gevoerd wordt, blijkt onder andere uit de keuze van Unilever om te stoppen met het woord ‘normaal’ op schoonheidsproducten.¹² Deze beslissing heeft Unilever genomen omdat wereldwijd onderzoek naar de ervaringen van mensen ten aanzien van de beautysector laat zien dat het gebruik van het woord

‘normaal’ om haar of huid te beschrijven, de meeste mensen het gevoel geeft te worden buitengesloten.¹³ In het licht van deze actie van Unilever zouden we kunnen stellen dat we het woord ‘normaal’ ook in het maatschappelijk debat

*Uitgaan van de eigen kracht van ouders
of opvoeders betekent niet dat ze alles zelf
hoeven te doen*

over jeugdzorg moeten heroverwegen. De bandbreedte van wat we normaal vinden, is te smal geworden, stelt het eerdergenoemde AEF-rapport.¹⁴ Als kinderen en hun gezinnen afwijken van de norm, is er al gauw iets ‘mis’, en wendt men zich tot hulp om weer ‘normaal’ mee te kunnen doen.

Dit gesprek over wat normaal is, over welk gedrag er gewoon hoort bij het opgroeien, moet vooral gevoerd worden in het gezinsnetwerk, dus met alle mensen rondom het gezin, ieder met hun eigen ervaringen met opgroeien en opvoeden. Breder gezien gaat het, zoals het WI-rapport *Vertrouwen in ouders* het noemde, om ‘het netwerk van de *moderne “extended family”*, dat zich flexibel kan aanpassen aan de moderne levensloop, waarin sterke en zwakke fasen elkaar afwisselen’;¹⁵ want het gezin anno 2021 heeft allerlei verschijningsvormen. In die zin staat niet de traditionele samenstelling voorop, maar vooral de functie. En dan ligt bij het pedagogisch model de focus op het versterken van het gewone opvoeden én op het versterken van de netwerken rondom kinderen heen. Uitgaan van de eigen kracht van ouders of opvoeders betekent namelijk niet dat ze alles zelf hoeven te doen. Ze moeten daar waar nodig juist ondersteund worden, want uit onderzoek is gebleken dat als ouders tevreden zijn over de opvoeding, dat een positieve invloed heeft op hun eigen welzijn en dat van hun kind.¹⁶

Bron: Pixabay

We zijn allemaal opvoeders

Hoe dat kan, heeft het Nederlands Jeugdinstituut met vele partners onderzocht in het project 'Allemaal opvoeders'. Hierin is verkend hoe jeugd, ouders, buurtbewoners, vrijwilligers en andere betrokkenen rondom het gezin meer voor elkaar kunnen betekenen. Duidelijk is geworden dat dit vraagt om een andere rol van de overheid en de hulpverlening.¹⁷ Centra voor Jeugd en Gezin (CJG) of wijkteams kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Zij moeten van een voornamelijk gezinsgerichte benadering overstappen op een omgevingsgerichte insteek. Zij kunnen initiatieven stimuleren waardoor burgers zich meer betrokken voelen bij de opvoeding van de kinderen in hun omgeving.

Uit het gehouden actieonderzoek in Ede is gebleken dat een aanpak waarin je werkt vanuit de kracht van de wijk, ook iets vraagt voor de manier van verantwoorden.¹⁸ Omdat het proces van het betrekken van de omgeving zo belangrijk is, maar ook steeds heel verschillend, zal de verantwoording daarvan niet goed te vatten zijn in modellen en procedures. Er moet dus ruimte zijn voor een meer verhalende verantwoording. Dat heeft ook consequenties voor de sturing vanuit de gemeente: gemeenteraden moeten zich afvragen of voor deze andere verantwoording in de kaders en verantwoording voldoende ruimte is.

Initiatieven steunen ouders bij het opvoeden

De gemeente Katwijk heeft daar met de Maatschappelijke Agenda (MAG) invulling aan gegeven. Daarin zijn doelen benoemd, het *wat*. De gemeente stuurt met een aantal ‘opdrachten’ alleen op het bereiken daarvan, niet op *hoe* de partners dat willen doen. Door gebruik te maken van de denkkraft en energie van inwoners en partijen werkt men samen aan een pedagogische civil society. De gemeente Katwijk neemt de uitdrukking ‘It takes a village to raise a child’ letterlijk, en vraagt van haar inwoners om zelf de regie te nemen, oplossingen te bedenken in de eigen netwerken, en de kracht aan te spreken die zij als gemeenschap bezitten. Dit kan bijvoorbeeld door in te zetten op de verbinding tussen formele en informele zorg. Om te komen tot meer preventie, ontmoetingen en hulp dicht bij huis, de MAG-opdracht, hebben we al onze partners letterlijk samen aan tafel gevraagd en uitgedaagd om te komen met plannen voor informele zorg. Individueel waren de partners niet tot plannen gekomen, maar aan deze tafel ontstonden meer initiatieven dan waar financieel ruimte voor was. Voor ons het bewijs: samenwerken levert betere plannen én meer resultaat op! Een mooi voorbeeld van informele steun in de gemeente is het Mamacafé. Het Mamacafé is de plek waar moeders met hun kinderen andere moeders kunnen ontmoeten, ervaringen kunnen delen en inspiratie kunnen opdoen voor de opvoeding van hun kinderen en voor het ouderschap.

Een initiatief waar ouders digitaal informatie kunnen vinden rondom thema’s als zorg, schermgebruik, middelengebruik, welbevinden en gezondheid is het Digitaal Plein Katwijk. Verschillende partners hebben de handen ineengeslagen om op lokaal niveau informatie te delen en tegelijkertijd de gelegenheid te bieden voor inwoners om vragen te stellen. Hier worden in artikelen, filmpjes en webinars vragen behandeld als de volgende: ‘Kan ik mijn zoon van 14 verbieden alcohol te drinken, ondanks dat ik zelf soms een biertje drink?’, of: ‘Wij zijn thuis allemaal niet heel dun, maar eten wel veel gezond. Hoe kan ik nou weten wanneer ik op het juiste gewicht ben?’ Een staand initiatief dat zwaardere zorg voorkomt is de Stichting Autisamen. De stichting is opgericht door een aantal ouders die elkaar in 2014 ontmoetten op het schoolplein. Al snel besloten zij hun ervaringsdeskundigheid aan het werk te zetten: ze begonnen diverse ‘autiproof’ activiteiten te organiseren voor kinderen met een diagnose op het autismespectrum, maar ook voor hun broers en zussen. Er zijn inmiddels zo’n zeventig gezinnen die actief deelnemen. Samen met deze partners gaan we door ‘tellen en vertellen’, door gebruik van data en intensief contact tussen gemeente en partners, monitoren of we de gewenste resultaten zien.

Grenzen aan de pedagogische civil society

Natuurlijk zijn er grenzen aan wat er opgevangen kan worden binnen een *extended family*. Een goede verbinding tussen pedagogische civil society en de gespecialiseerde zorg is van levensbelang voor de kwetsbaarste jongeren. Een eenzijdige focus op de pedagogische civil society mag niet tot gevolg hebben dat de jongeren met wie écht iets aan de hand is, niet meer de hulp krijgen die zij nodig hebben.¹⁹ De ontwikkelingen van de laatste jaren maken dat op dit moment deze groep het meest last heeft van lange wachtlijsten en onvoldoende plekken. Dat alleen al is een enorme aanleiding om deze oude wijn nu echt in nieuwe zakken te doen en het gedachtegoed van de pedagogische civil society door te ontwikkelen in de praktijk.

Artikel in het kort:

- * Het vertrouwen in ouders en hun directe omgeving moet worden hersteld
- * Het debat over de jeugdzorg moet ook gaan over de vraag: wat is normaal?
- * Maak als gemeenteraad ruimte voor informele initiatieven waarbij ouders, buurtbewoners, vrijwilligers en andere betrokkenen rondom het gezin meer voor elkaar kunnen betekenen
- * Bied als raad ruimte voor een flexibele verantwoording; vermijd starre bureaucratie
- * Een goede verbinding tussen pedagogische civil society en de gespecialiseerde zorg is van levensbelang voor de kwetsbaarste jongeren

-
- 1 Movisie, 'Transitie jeugdzorg kans om het echt anders te doen', *MOVISIES* (2012), nr. 15 (november). Zie <https://www.movisie.nl/artikel/transitie-jeugdzorg-kans-om-echt-anders-te-doen>
 - 2 Movisie 2012.
 - 3 Anke van Dijke en Linda Terpstra, *Kinderen, mij een zorg. Betekenis en grenzen van de pedagogische civil society*. Amsterdam: SWP, 2013.
 - 4 Aukje Hilderink e.a., *Stelsel in groei. Een onderzoek naar financiële tekorten in de jeugdzorg*. Utrecht: Andersson Elffers Felix, 2020.
 - 5 Mariska Kromhout, Patricia van Echtelt en Peteke Feijten, *Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020, p. 96.
 - 6 Micha de Winter, 'Het moderne van kindermishandeling', in: Willem Koops, Bas Levering en Micha de Winter (red.), *Opvoeding als spiegel van de beschaving. Een moderne antropologie van de opvoeding*. Amsterdam: SWP, 2008, pp. 150-164.
 - 7 Peter Cuyvers, *Gezocht: maatschappelijke vernieuwers. Gevonden: het gezin*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006, p. 60.
 - 8 Peter Cuyvers, *Vertrouwen in ouders. Een christendemocratische visie op gezins- en familiebeleid*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2010, p. 7.
 - 9 Cuyvers 2010, p. 7.
 - 10 Nederlands Jeugdinstituut, 'SCP: Hulp aan kwetsbare jongeren nog niet op orde', [nji.nl](https://www.nji.nl), 18 november 2020. Zie <https://www.nji.nl/nl/Actueel/Nieuws-uit-het-jeugdveld/2020/SCP-Hulp-aan-kwetsbare-jongeren-nog-niet-op-orde>
 - 11 Pieter Hilhorst en Michiel Zonneveld, *De gewoonste zaak van de wereld. Radicaal kiezen voor de pedagogische civil society*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2013, p. 10.
 - 12 NOS Nieuws, 'Unilever stopt met "normaal" op schoonheidsproducten', nos.nl, 9 maart 2021. Zie <https://nos.nl/artikel/2371886-unilever-stopt-met-normaal-op-schoonheidsproducten.html>
 - 13 Unilever, 'Unilever zegt nee tegen "normaal" met nieuwe positive beauty visie' [persbericht], [unilever.nl](https://www.unilever.nl/news/persberichten/2021/unilever-zegt-nee-tegen-normaal-met-nieuwe-positive-beauty-visie.html), 9 maart 2021. Zie <https://www.unilever.nl/news/persberichten/2021/unilever-zegt-nee-tegen-normaal-met-nieuwe-positive-beauty-visie.html>
 - 14 Hilderink e.a. 2020.
 - 15 WI CDA 2010, pp. 10-11.
 - 16 Nederlands Jeugdinstituut, *Allemaal opvoeders. Weet wat werkt bij opvoedvragen*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut, 2017
 - 17 Movisie, 'Vijf inzichten voor het werken aan een pedagogische civil society', [movisie.nl](https://www.movisie.nl), 6 maart 2020. Zie <https://www.movisie.nl/artikel/vijf-inzichten-werken-aan-pedagogische-civil-society>
 - 18 Mariël van Pelt, Evert van Rest en Sanneke Verweij, *De wijk in?! Een actieonderzoek naar besluitvorming over de rol van de sociaal professional bij de pedagogische civil society*. Utrecht: Movisie, 2019.
 - 19 Van Dijke en Terpstra 2013.
-

Laagdrempelig oefenen in sociale redzaamheid

door René Peters De auteur is Tweede Kamerlid namens het CDA.

Stichting Join us bestrijdt eenzaamheid onder jongeren tussen 12 en 25 jaar door eenzame jongeren samen te brengen en te helpen sociaal sterker te worden. Jolanda van Gerwe, oprichter van Join us, spreekt in dit interview over eenzaamheid, de behoefte aan verbinding en succesvol jongerenwerk.

Wat is volgens jou cruciaal voor geluk?

‘Een mens heeft eten nodig, drinken en een dak boven zijn hoofd. Bestaanszekerheid zeg maar. Zonder bestaanszekerheid, door schulden en armoede bijvoorbeeld, ervaren mensen stress, worden ze ongezonder en ongelukkiger, en zijn ze minder goed in staat tot het nemen van verstandige beslissingen. Naast die bestaanszekerheid heeft een mens een arm om zich heen nodig. Het gevoel ertoe te doen, dat iemand op hem of haar zit te wachten. Een mens is geen individu. Het is een persoon in relatie tot andere personen. Het belang van gemeenschapszin hebben we lang niet onderkend. In ons streven naar individuele vrijheid zijn we doorgeslagen; onze maatschappij is te individualistisch geworden. Ontwikkelingspsycholoog Steven Pont zegt het als volgt: “Niet het kind moet centraal staan, maar de groep. Het zijn

niet de rijke of de knappe kinderen die het gelukkigst zijn in deze wereld. Het zijn de kinderen die sociaal het vaardigst zijn, de kinderen met de meeste aansluiting.” Volgens Pont is sociale uitsluiting onze grootste angst. Niet voor niets was verbanning uit een gemeenschap lange tijd zo’n beetje de zwaarste straf die een misdadiger kon krijgen. Als we willen dat onze jeugd gelukkig wordt, moeten we zorgen dat kinderen sociaal vaardig zijn en aansluiting vinden. Een kind dat lekker in zijn vel zit, presteert beter op alle gebieden. In onze individualistische samenleving is het hoogste streven dat mensen zelfredzaam zijn. Maar dat is onmogelijk. Mensen zijn sociaal redzaam. Of niet natuurlijk. En in dat laatste geval hebben ze een grote kans om ongelukkig te zijn en te blijven. Het is eigenlijk heel simpel. Zonder verbinding worden mensen ziek.’

Jolanda van Gerwe Foto: Luc van Moorsel

***Zonder verbinding worden mensen ziek.
Hoe groot is dat probleem?***

‘Bij verreweg de meeste jongeren gaat het maken van verbindingen vrijwel vanzelf. Althans, zonder lockdown en gesloten scholen en sportverenigingen. Maar ook zonder corona voelt 46 procent van de jongeren zich soms eenzaam. Op zich is dat normaal. Maar zo’n 8 procent van de jongeren voelt zich dagelijks eenzaam, maand in, maand uit. Dat is 200.000 keer een mens. Corona en alle maatregelen hebben de mentale gezondheid van onze jeugd geen goed gedaan. De krantenkoppen liegen er niet om. Het aantal kinderen met suïcidale gevoelens blijft maar stijgen. Tachtig procent van de jongeren zou tegen een burn-out aanzitten. Drugsgebruik schijnt enorm toe te nemen, en de crisisdienst van de ggz kan de toestroom bijna niet meer aan. Gek genoeg is deze tijd voor jongeren die ook vóór corona

eenzaam waren redelijk comfortabel: zij zijn eindelijk niet meer de eeuwige uitzondering voor wie de tijd lijkt stil te staan, want nu staat iederéén stil. Voor deze groep jongeren – nu weliswaar ook al afgesloten van de kleine toevallige gesprekjes op straat, waar ze juist op teerden – komt de echte klap waarschijnlijk direct na de crisis. Ik verwacht dat de meeste jongeren goed in staat zullen zijn de draad weer snel op te pakken, maar de kinderen die al minder sociaal vaardig en al eenzamer waren, beginnen met een nóg grotere achterstand. Het is niet voldoende om tegen jongeren te zeggen: “De scholen zijn weer begonnen, word lid van de scouting en de voetbalclub, en zo lossen we die eenzaamheid eventjes op.” Deze jongeren hebben dat in hun leven al vaker geprobeerd, en telkens hun neus gestoten. Ze beschikken niet over de tools om dat zomaar even te doen. Daar moeten we ze dus bij helpen.’

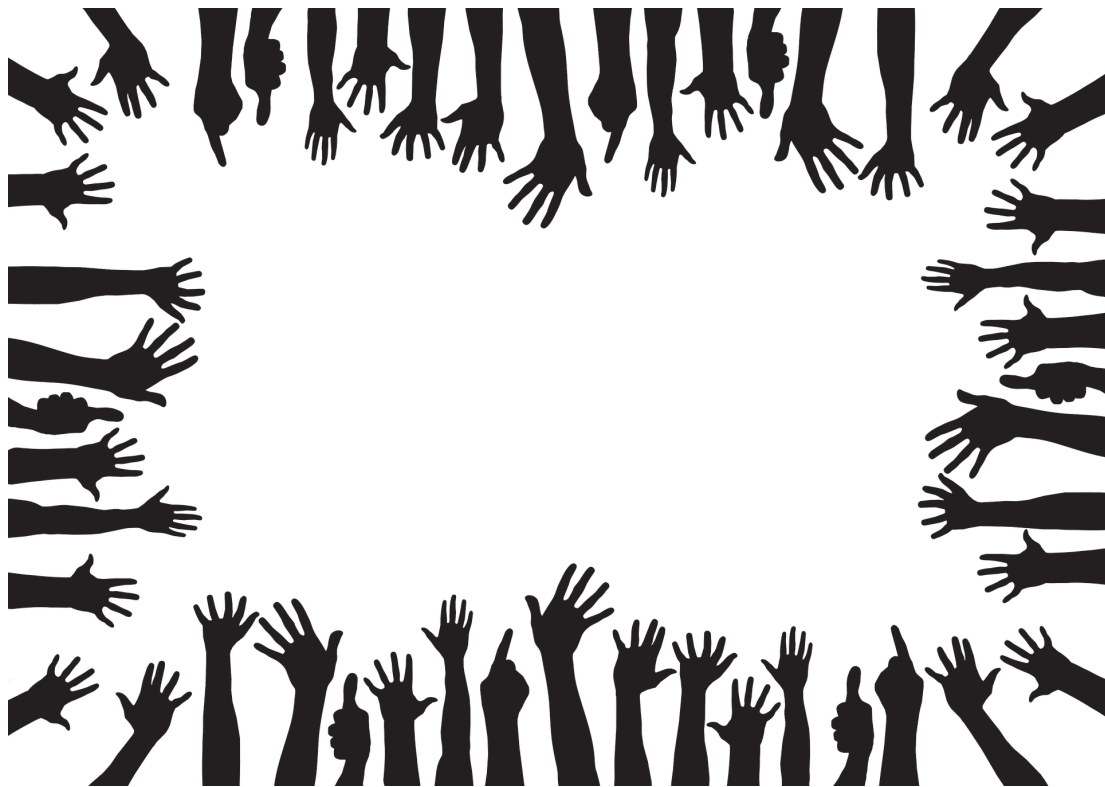
Jeugd in de knel

Hoe kun je helpen om eenzaamheid te verminderen?

‘De regering heeft veel geld vrijgemaakt om jongeren te helpen mentaal weer gezond te worden. Ik reken erop dat dat niet allemaal individuele zorgtrajecten worden waar wel veel geld mee te verdienen valt maar die uiteindelijk niet zullen helpen. We moeten van een individuele naar een groepsaankpak. Sociale vaardigheden en het leggen van duurzame contacten leer je niet met een paar gesprekken met volwassenen; die oefen je samen. Daarom heb ik Join us opgericht. Met onze stichting vinden wij eenzame jongeren en brengen we ze op een gezellige manier bij elkaar. Op een informele en laagdrempelige manier oefenen we hoe zij sociaal redzaam worden. Hoe ze zelf een

We moeten van een individuele naar een groepsaankpak

passend netwerk kunnen opbouwen én behouden. Heel normaal eigenlijk, en niks apart. Natuurlijk valt er altijd nog iets te leren voor deze jongeren. Dat is naar mijn idee binnen de gespecialiseerde gezondheidszorg ook een deel van het probleem. Stoppen met zorg lukt veel te weinig, omdat het altijd beter kan en er altijd nieuwe doelen te bereiken zijn. Dat is natuurlijk zo. Wanneer we goed genoeg zoeken valt er bij ieder kind en binnen elk gezin voldoende te verbeteren. Maar op die manier houden we jonge mensen binnen de zorg gevangen. En dat doet iets met ze. Een kind met een diagnose gaat zich gedragen zoals van hem of haar verwacht wordt. En anderen passen hun verwachtingen daaraan aan. Ik geloof dat ze dat het pygmalioneffect noemen. Maar kinderen zijn

Bron: Pixabay

niet maakbaar. Niet alles is een echt probleem. De maatschappij past zich echt niet aan aan de diagnose van ieder mens. Een mens, met al zijn eigenaardigheden, kan binnen bepaalde grenzen wel leren omgaan met de maatschappij.'

Kun je iets meer over de aanpak van Join us vertellen?

'Het gekke is dat veel gemeenten voor hun eigen rapportages graag zicht willen op de diagnoses van onze jongeren. Maar zelf doen we er niets mee. Het is niet zo moeilijk om jongeren te vinden die meer sociale contacten willen en daar wat ondersteuning bij kunnen gebruiken. De inzet van social media is meestal wel genoeg. Mond-tot-mondreclame en doorverwijzing vanuit de wijkteams doen de rest. Aan het begin van een traject dat jongeren bij ons lopen, stellen ze samen met getrainde jongerenwerkers doelen op. Die doelen kunnen in onze ogen best klein zijn, maar voor jongeren zijn ze vaak heel groot. Zodra de doelen bereikt zijn, kunnen ze uitstromen. En dat is een echt feestje. "You dit it!" Van de groep krijgen jongeren een kaart vol complimenten en het volle vertrouwen dat men sterker en vaardiger is geworden, en dus sociaal redzaam binnen het eigen netwerk verder kan. Dat wil zeker niet zeggen dat daarna alle lijntjes verbroken worden. Binnen de groepen van Join us ontstaan waardevolle contacten

tussen jongeren. En sommige jongeren worden ervaringsvrijwilliger bij onze stichting. Moet je je voorstellen wat dat met iemand doet: begonnen als "kwetsbare" jongere, en nu in staat om als vrijwilliger andere jongeren vooruit te helpen.'

'Onze aanpak staat als een huis. En steeds meer gemeenten gaan zien dat investeren in gemeenschapszin en zingeving voor jongeren geen geld kost, maar uiteindelijk veel geld bespaart.

Ik zei het al: een mens is een persoon in relatie tot andere mensen. Wie dat mist, wordt ziek en ellendig. De symptomen van al dat leed proberen we vaak op te lossen met individuele zorgtrajecten waar je vervolgens nooit meer vanaf komt. Hoe verschrikkelijk is

dat! Gelukkig kunnen wij ook in coronatijd ons werk doorzetten en verder groeien. Allereerst in online groepen waar acht jongeren, een begeleider en een ervaringsvrijwilliger bij elkaar komen. Maar gelukkig ook fysiek (coronaproof), omdat we werken met jongeren die dat echt niet kunnen missen. Bestaanszekerheid, gemeenschapszin en zingeving: dat hebben mensen nodig. Te veel mensen missen juist deze voor de hand liggende zaken. Ze zijn niet zo vanzelfsprekend. Ik ben dankbaar dat we met Join us meer dan een klein steentje kunnen bijdragen aan een gelukkig leven van zoveel jonge mensen.'

Bestaanszekerheid, gemeenschapszin en zingeving: dat hebben mensen nodig

Artikel in het kort:

- * Onze maatschappij is te individualistisch geworden
- * Sociale vaardigheden zijn de sleutel tot geluk
- * Sociale vaardigheden en het leggen van duurzame contacten leer je niet met een paar gesprekken met volwassenen; die oefen je samen
- * Zonder verbinding worden mensen ziek

Verbonden door ouderschap

Een op de vier van de zeventigduizend kinderen die met een scheiding worden geconfronteerd, zegt hiervan ernstig last te hebben. In plaats van te faciliteren dat ouders individueel de juridische strijd met elkaar aangaan, is een andere visie nodig. We moeten van problematiseren naar normaliseren, en ervoor zorgen dat de ex-partners meer focussen op het gezamenlijk ouderschap.

door Dorien Vervest De auteur is werkzaam bij een innovatiegerichte aanbieder van specialistische jeugdhulp, en lid van het CDA.

Jelle (7) wordt op vrijdagavond door zijn papa bij mama opgehaald. 'De uren voorafgaand zie ik hoe mama stil en nerveus is, ze belt papa waar hij blijft als hij weer te laat komt. Ik voel me zenuwachtig en vind het niet fijn mama te moeten missen. Als papa me ophaalt begint mama tegen papa over de gymtas die ik niet bij me had op school. Binnen de kortste keren staan ze tegen elkaar te schreeuwen, en krijg ik buikpijn. Ik probeer ertussen te komen; ik was namelijk de tas vergeten, die lag in de hoek bij de kapstok bij papa. Omdat ze niet luisteren besluit ik stilletjes in de auto te stappen. Ik heb buikpijn, mama is boos op papa en dat is mijn schuld.'

Een verhaal als het voorgaande staat niet op zichzelf. Er zijn talloze voorbeelden te noemen waarin het scheidende mensen niet lukt met elkaar te verbinden op wat echt belangrijk is: het welzijn van de kinderen. De samenleving is steeds ingewikkelder geworden, waardoor druk op relaties ontstaat. Dit lijkt te komen door individualisering: door een te sterke focus op het eigenbelang komt het gedeelde belang onder druk te staan. De gevolgen hiervan zijn groot: er is een toenemend aantal scheidingen die complex en problematisch verlopen, wat schadelijk is voor de ontwikkeling van de kinderen die met deze situaties geconfronteerd worden. Het lijkt soms wel alsof we als samenleving zijn vergeten hoe we als mensen met elkaar in gesprek kunnen gaan, in plaats van onderlinge tegenstellingen en verschillen uit te vergroten.

Wat is de omvang van het probleem?

Jaarlijks strandt veertig procent van alle partnerrelaties in Nederland. Terwijl er steeds minder huwelijken worden gesloten, zie je al jaren een stijging in het aantal relaties dat sneuvelt.¹ Een enorm grote groep kinderen heeft hieronder te lijden: een op de vier van de zeventigduizend kinderen die met een scheiding worden geconfronteerd zegt ernstig last te hebben van de scheiding van zijn ouders.² Twintig procent van de ouders lukt het

niet om tot goede afspraken, communicatie en regelingen te komen. In deze situaties worden kinderen geconfronteerd met langdurige, slepende conflicten, en zij kunnen klem komen te zitten in de strijd tussen hun ouders. De focus van de strijdende ex-partners ligt bij de ander, en raakt steeds verder verwijderd van het ouderschap. De strijd gaat in vele gevallen gepaard met eindeloze juridische procedures, torenhoge maatschappelijke kosten, en een groot gevoel van machteloosheid bij alle partijen. Het gebeurt geregeld dat er ondertoezichtstellingen worden uitgesproken om alles nog enigszins in goede banen te leiden, maar de verwijdering tussen ouders en kinderen zet vaak toch door, niet zelden met contactbreuk tussen de kinderen en een van de ouders tot gevolg. Van alle kinderen die met een scheiding te maken kregen, heeft vijftien procent geen contact meer met een van beide ouders.³

Twintig procent van de ouders lukt het niet om tot goede afspraken, communicatie en regelingen te komen

Om deze problematiek aan te pakken is in september 2018 het uitvoeringsprogramma ‘Scheiden zonder Schade’ gestart, in opdracht van de minister van Justitie en Veiligheid (JenV) en de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), en in partnerschap met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). Het programma, dat onder leiding staat van André Rouvoet, werkt aan een nieuwe manier van hulp bieden bij scheiding. Het doel is om conflicten en juridische strijd te voorkomen, door ervoor te zorgen dat ex-partners met ondersteuning van hun sociale netwerk zelf problemen oplossen, en anders vroegtijdig hulp en begeleiding inzetten.

De reorganisatie van relaties

Het gezin waarin een kind opgroeit met zijn ouders is de basis die een kind nodig heeft om te groeien, zich te ontwikkelen en zijn talenten te ontplooien. De belangrijkste hechtingsfiguren zijn voor ieder kind zijn ouders. De band die direct na de geboorte wordt gelegd geeft kinderen vertrouwen en een bodem om zich te kunnen ontwikkelen. Als ouders gaan scheiden – zelfs al is dat omdat het echt niet gaat tussen de partners – verdwijnt de vanzelfsprekendheid waarmee een kind opgroeit.

De papa en mama van Britt (6) en Job (10) zijn sinds een jaar gescheiden. Vooral Britt vindt het moeilijk haar draai bij papa te vinden. Haar papa woont in een nieuwe buurt. Haar kamer is anders, en ze kent nog weinig kinderen. Op zaterdag gingen ze toen papa en mama nog samen waren altijd samen eten bij opa en oma. Nu papa en mama uit elkaar zijn gebeurt dat niet meer, dus Britt mist in het weekend ook opa en oma van mama's zijde. Britt vertelt dit niet aan papa, omdat hij al verdrietig is.

Voor ouders én kinderen is een scheiding een heftige emotionele en relationele gebeurtenis; het is een *life event* dat diep ingrijpt in het leven zoals het was met vrienden en familie. De levens van de scheidende partners en hun kinderen staan bij een scheiding op hun kop; mensen zijn gekwetst, boos, verdrietig. Ook op praktisch gebied, bijvoorbeeld rondom financiën en wonen, zijn er vaak ingrijpende gevolgen. Daar waar mensen scheiden brengt dit schade met zich mee; de uitdaging

is die schade zo veel mogelijk te beperken en het scheidingsproces dusdanig te ondersteunen dat iedereen zich kan aanpassen aan de nieuwe situatie. Na die reorganisatie moet de scheiding bij iedereen een plek hebben gekregen, zodat alle betrokkenen positief naar de toekomst kunnen kijken en de ex-partners de focus weer op het ouderschap hebben.

Van problematiseren naar normaliseren

Pas de laatste jaren is er bij instituties aandacht voor scheidingen, en dan voornamelijk voor geëscaleerde scheidingen. Ik kies hier bewust voor deze neutrale term, want de term ‘vechtscheidingen’ werkt mijns inziens stigmatiserend richting mensen die in deze situatie verkeren, en is weinig hoopvol. Als er veroordelend over scheidingen wordt gesproken, maakt dat de drempel om vroegtijdig steun of hulp te zoeken hoger. Het zou veel gewoner moeten zijn om steun en hulp te bieden, liefst al in een vroeg stadium. Gemeenten zouden daarom niet alleen een jeugdhulp- en scheidingsloket moeten inrichten; er zou ook meer informatie gegeven moeten worden aan de mensen in de omgeving van het scheidende stel. Hoe kunnen familieleden en vrienden de ex-partners steunen? Hoe kan men de verbinding op ouderschap versterken, in plaats van mee te gaan in de strijd of partij te kiezen? Is er voldoende oog en oor voor de behoeftes van de kinderen die met de scheiding geconfronteerd worden? Zo’n perspectief verbindt de omgeving in een gezamenlijk

belang, wat helpend is voor ouders en kinderen.

Dit perspectief is nog niet de praktijk. De ontwikkelingsbehoefte van kinderen en de behoeften van ouders staan daardoor vaak onder druk. Daar waar

Het juridiseren van problemen draagt eerder bij aan het verder escaleren van het conflict dan aan het oplossen ervan

behoeften onder druk komen te staan, ontstaat machtsstrijd, wat weer kan leiden tot juridische strijd. De strijd wordt dan ‘uitgevochten’ in een juridisch kader; mensen stappen ieder met hun eigen advocaat naar de rechter. Dat is spijtig, want deze werkwijze draagt eerder bij aan het verder escaleren van het conflict dan aan het oplossen ervan. Bovendien krijgen kinderen hierdoor niet het goede voorbeeld: zij leren slechts dat ze voortdurend strijd moeten blijven leveren. Veel meer dan nu het geval is zou de omgang met conflicten deel moeten uitmaken van de normale ontwikkeling (scholing) van kinderen richting volwassenheid.

Vragen over hoe zorgtaken tussen ouders worden verdeeld horen primair niet thuis bij een rechter. De kwesties die tussen ex-partners spelen en het vinden van een weg hierin zouden met behulp van mediation moeten worden opgepakt, en er zou passende hulp voor ouders en kinderen moeten zijn. Het huidige stelsel van jeugdhulp is nog onvoldoende ingericht op het bieden van zulk maatwerk. Daar moet verandering in komen: in complexe scheidingen dienen de kwesties, de omvang en de impact zich zeer divers aan, en de aanpak zou daarop moeten kunnen aansluiten. Vanuit gemeenten worden nog vaak schotten gezet tussen volwassenenzorg en jeugdhulp; dat is misschien sowieso niet verstandig, maar bij scheidingen is het extra lastig. Ik zou willen oproepen goed te kijken wat er nodig is, en een mix van volwassenen- en jeugdhulp dan niet te schuwen.

Sinds 2017 worden er in het kader van het zogenoemde uniform hulpaanbod (UHA) pilots gedraaid door de rechtbanken, gemeenten, de Raad voor de Kinderbescherming en jeugdzorgaanbieders in geheel Nederland. De eerste ervaringen zijn positief: door de samenwerking tussen hulp en recht kan er meer langdurig bereikt worden. De rechtbanken verwijzen ouders naar een passend hulpaanbod, waarbij een korte wachttijd gegarandeerd is. Er dient teruggerapporteerd te worden aan de rechtbank, die vervolgens met de Raad voor de Kinderbescherming en de ouders de rapportage over de voortgang weegt ten behoeve van de kinderen.

Focus op ouderschap

De stress en de emoties die een scheiding met zich meebrengt, brengen doorgaans niet de beste kant in mensen naar boven. De stem van het kind, waar toch zo vaak over gesproken wordt, wordt door de ouders dan niet meer gehoord. Zo heb ik de afgelopen jaren gezien dat mensen door handelingsverlegenheid en gebrek aan kennis en goede hulp steeds meer vastlopen in conflicten, en zich steeds machtelozer gaan voelen. Dit brengt mensen op een pad dat leidt van huisarts en schoolmaatschappelijk werk, via sociale wijkteams en kinderpsychologen, naar advocaten en rechters, en uiteindelijk een gezinsvoogd. Dit slopende traject langs allerlei verschillende instanties gaat van kwaad tot erger, en zorgt in feite voor meer problemen, in plaats van ze op te lossen.

De meeste ouders willen het beste voor hun kinderen; laten we hen steunen in dat doel, en zorgen dat ze voornoemd traject niet meer hoeven te volgen.

De meeste ouders willen het beste voor hun kinderen; laten we hen steunen in dat doel

Artikel in het kort:

- * Mensen om het gezin heen moeten goed geïnformeerd worden over hoe ze kunnen steunen bij een scheiding, zodat zij niet de strijd maar het ouderschap versterken
- * Huisartsen en medewerkers bij gemeenten moeten goed geschoold worden in het werken in conflictsituaties
- * Durf te investeren in maatwerk, ook als dat betekent dat volwassenen- en jeugdhulp wordt gecombineerd
- * Gebruik geen stigmatiserende taal zoals 'vechtscheiding'. Zorg voor taal die erkenning biedt en verbindend werkt

1 Nederlands Jeugdinstituut, 'Scheiding: cijfers 2019'.

2 Platform 'Scheiden zonder Schade', *Scheiden... en de kinderen dan? Agenda voor actie*. Den Haag:

Platform 'Scheiden zonder Schade', februari 2018, p. 2.

3 Platform 'Scheiden zonder Schade' 2018, p. 2.

WALHALLAb zorgt voor nieuwe jeugdzorg

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

De jeugdzorg is een bureaucratisch complex geworden, waarin jongeren zelf niet meer centraal staan. Hoe het anders kan, leert WALHALLAb in Zutphen, waar niet de protocollen maar de jongeren belangrijk zijn. ‘We dagen uit. We voeden op. We stellen grenzen. En bieden ongekennde, innovatieve ontwikkelruimte.’

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat minder jongeren gebruikmaken van de formele zorgsystemen? Dat is een van de vragen die in deze CDV centraal staan. Ik vermoed dat bij WALHALLAb in Zutphen een deel van het antwoord te vinden is, en ga op bezoek. Maar wat is het gebouw aan de Waterstraat precies? Een school? Jeugdzorg? Een leerwerkplaats?

‘Geen van alle. We zijn WALHALLAb; wen maar aan die naam’, zegt Marco Mout, oprichter en geestelijk vader ervan, als hij mij na een hartelijke ontvangst rondleidt in het prachtige gebouw. Ik zie vrolijke toiletten (‘plee-stations’), een muzikale chillroom, verschillende vrolijk vormgegeven werkplaatsen, kunst- en computerruimtes – allemaal plekken die door de jongeren zelf zijn ingericht en voorzien zijn van indrukwekkende machinerieën. Gewerkt wordt volgens

de meester-gezelmethode die Mout in de voorgaande jaren perfectioneerde. Leerlingen leren ‘een eigen meester te zoeken om hun iets te leren wat ze zelf graag willen weten, of om hun kennis bij te brengen die ze nodig hebben’.

Kennis komt immers niet vanzelf naar je toe.

WALHALLAb werd onder meer bekend door jongeren die landelijk opvielen door hun specifieke talent

en door de effectieve aanpak van de thuiszittersproblematiek. Iedereen vanaf 6 jaar kan er terecht, met of zonder ‘etiket’. ‘Wij zien hoe dan ook geen probleemjongeren. Alleen al deze etikettering en stigmatisering vormen een kwalijke neiging die meer kwaad dan goed doet’, aldus Mout. ‘Wij beginnen ermee dat we goed kijken naar wat kinderen nodig hebben. We geven aandacht, ruimte en begrenzing. Simpel zat.’

*We geven aandacht,
ruimte en begrenzing.
Simpel zat*

Foto: WALHALLab door Ryan Jansen en Sven Janssen

Ik vertel Marco dat WALHALLab mij erg aanspreekt, omdat het initiatief wars is van de hokjesgeest waarin we mensen vastzetten, beklemmen en beperken. Vanwege een lichte motorische beperking die mij al gauw als niet normaal bestempelde en de kleuterschooltijd voor mij ingewikkeld maakte, waren de opgetrommelde deskundigen het er snel over eens dat ik naar de lomschool zou moeten.¹ Gelukkig zagen mijn ouders in dat die overgang desastreus zou zijn en is deze uiteindelijk niet doorgegaan. Als het aan de deskundigen had gelegen, was ik niet naar de lagere school gegaan! En was ik ongetwijfeld niet afgestudeerd in economie en filosofie, of als niet-journalist redactiesecretaris van CDV geworden.

Hokjesgeest

WALHALLab doorbreekt alle hokjes. Het is van alles wat, en daardoor niet goed te plaatsen. Dat levert ook ongemak op.

‘Dat ongemak is interessant en tegelijk een spiegel. Hoe komt het toch dat wij zo rigide denken over talenten van anderen? Je eigen lomschoolverhaal is daar een voorbeeld van, en ik kan talloze verhalen vertellen over jongeren hier die simpelweg niet gezien worden in hun kwaliteiten.’

‘Zelf heb ik jarenlang in de media gewerkt zonder al te specifieke mediaopleiding. Ik leerde vooral van de “meesters” om mij heen en stond aan de wieg van onder andere RTV West, een regionale omroep in Zuid-Holland. Ik

Jeugd in de knel

heb in die tijd, toen Bram Peper nog burgemeester van Rotterdam was, ook al projecten voor jeugd gedaan.'

'Ik ben acht jaar lang regisseur-producent geweest op het North Sea Jazz Festival en heb alles gedaan wat ik leuk vond, zoals regisseren, produceren, presenteren. Ik heb altijd gezegd: "Na tien jaar stop ik en ga ik die wereld uit." Dat egowereldje was leuk voor een bepaalde tijd, maar voor mij niet zaligmakend voor de rest van mijn leven.'

Wat dan wel?

'Als jonge jongen had ik al het gevoel dat ik iets anders moest doen met mijn leven. Een economieleraar zei tegen mij: "Je bent creatief, maar je moet ook proberen dat op een of andere manier productief te maken." Een idee heeft waarde; daar had ik nog nooit bij stilgestaan. Waarde was voor mij fabrieksmatig werk; dat zijn dingen, producten.

Dat een visie óók waarde heeft, werd me toen ineens duidelijk.'

'Ik wil dingen doen die ik zinnig vind. Die mediatijd was leuk en leerzaam voor een tijdje, maar ik wilde ook rond de wereld fietsen. Als jonge scholier op weg naar school in Rotterdam werd ik ingehaald door een wielrenner die tegen mij zei: "Jij kunt hard fietsen. Volgens mij kun jij de wereld rond trappen." Ik dacht: "Zou dat waar zijn? Er zijn toch niet overal fietspaden?" Die zijn er inderdaad niet overal, maar ze zijn ook niet per se nodig om toch per fiets over de wereld te kunnen gaan. Een leuke metafoor: het is onze manier van denken die ons in de weg zit. Uiteindelijk heb ik alles verkocht, op wat kunst en wat persoonlijke dingen na, en ben ik gaan fietsen. Ik heb er tweeënhalf jaar over gedaan.'

'Collega's vroegen indertijd: "Weet je wel wat je opgeeft?" Dat wist ik dondersgoed: zekerheid. Waarom ik het deed? Ik denk dat je af en toe jezelf moet opschudden. Op een dag kwam ik in een klein dorpje aan de kust in Nieuw-Zeeland terecht. Schoolkinderen vroegen waar ik vandaan

kwam. Ik zei: "Ga maar een gat graven door de wereld, en waar je weer naar buiten komt, daar kom ik vandaan." Hun docent vroeg: "Wilt u op onze school morgen iets vertellen over uw reis?" Ik ging op die uitnodiging in, maar 's avonds in mijn tentje bij het schoolplein vroeg ik mezelf af wat ik die kinderen ging vertellen. Over de oorlogszuchtige Taliban in Afghanistan waar ik geweest was? Nee, dat is geen goed verhaal voor kleine kinderen. Over mijn bijna-doodervaringen in Tibet? Idem dito. Mijn tijd in Florence dan maar, toen ik in de leer was bij een beeldhouwer?'

'Die avond heb ik mijn hele verhaal netjes in hokjes ingedeeld en toegesneden op de verschillende groepen, en daar was ik nog behoorlijk trots op ook. Die ochtend kwam ik de school binnen in een grote hal, waar alle kinderen mij al nieuwsgierig aankeken. "Waar zijn jullie klassen?" vroeg ik. Bleken ze geen klassen te hebben! Ik kreeg te horen: "Alle leeftijden zitten

hier door én naast elkaar. Er kan een 8-jarige naast een 16-jarige zitten." Mijn hele voorbereiding viel in duigen. Toen heb ik het verhaal in één keer verteld, met alles erop en eraan. Je kon een speld horen vallen. Ik kreeg

allerlei vragen, en er was veel enthousiasme. Iemand vroeg: "Meneer, kan ik dat ook?" En ik antwoordde: "Dat denk ik wel. Je hebt sterke benen volgens mij."

'Na afloop van het gesprek praatte ik na met de hoofdonderwijzer en de zes leraren die de klas rondliepen en zei: "Ik heb zoiets nog nooit gezien." "Nee, gek hè?" antwoordde de hoofdonderwijzer. En ik begreep gelijk wat hij bedoelde. Ineens zag ik wat ik zelf bij het onderwijs nooit begrepen heb: waarom zitten dezelfde leeftijden bij elkaar? Je leert dan niets van oudere of jongere kinderen. Waarom zitten we per doelgroep bij elkaar in gesloten bubbels? En hij zei nog iets essentieels: "Er wordt hier niet gepest. Kinderen corrigeren elkaar als ze over de schreef gaan." Wat mij het meest bijbleef, was de relaxte open sfeer die er hing, wat jij net ook in het WALHALLAb

Hoe komt het dat wij zo rigide denken over talenten van anderen?

signaleerde. Altijd als ik hier ben, zie ik die hoofdonderwijzer nog staan.'

Je dacht toen: 'Dat wil ik ook.'?

'Niet echt. Vrienden zeiden vroeger dat ik leraar moest worden, maar dat zat helemaal niet in mijn systeem. Sterker nog: ik moest daar niet aan denken, afgaande op wat ik van school zag. Maar het was wel wat ik deed in Nieuw-Zeeland. "Our guest is going to educate us", had de hoofdonderwijzer de leerlingen verteld, toen hij mijn introduceerde – net zoals jij mij net iets leerde door jouw verhaal over de lomschool te vertellen.'

'Toch beschouw ik mijzelf niet als een onderwijsvernieuwer. Ik spreek vaak op symposia, waar ik dan als zodanig gepresenteerd word, maar dat wil ik niet. Het onderwijs moet zichzelf met open geest verbeteren. Ik ben druk genoeg met de opbouw en uitbreiding van mijn visie en missie in de vorm van WALHALLab.'

Hoe is het dan wel gegaan?

'Puur toevallig ben ik in 2004 in de prachtige torenstad Zutphen terechtgekomen. Ik zag een toren staan buiten het centrum, de Kruittoren uit 1328. Ik wist het direct: die wordt van mij! Ik kwam terecht in een veertiende-eeuws monument vol Harry Potter-achtige elementen: spinrag, dode vleermuizen, verschillende verdiepingen en spannende ruimtes. Het bleek de opmaat voor een moeizaam project van tien jaar in deze ijskoude toren. Uiteindelijk kreeg ik in 2014 een vergunning voor een wc, een rioolaansluiting, een houtkachel en een keukentje. Inmiddels hadden we al wel onze eerste successen met eigenwijs jongerenwerk geboekt, zoals de eerste jongeren weer op de been geholpen, van de drugs gehaald en met een aantal supertalenten de media gehaald, van *de Volkskrant* tot *De Wereld Draait Door*. De toenmalige burgemeester complimenteerde de jongeren dat ze de stad op een goede manier aan het promoten waren. Hij had werkelijk geen idee wat voor moeizaam gevecht ik aan het leveren was voor een toiletje en een kachel voor die jongeren.'

Wat was de trigger om er al die jaren toch mee door te gaan?

'Dat was een gebeurtenis in 2007. Een moeder uit Arnhem-Zuid had gehoord dat ik en mijn medewerkers ruimte aan jongeren boden. Ze had een zoon van 17, was zelf verwickeld in een vechtscheiding, en vertelde dat haar zoon niet meer naar school ging en de hele dag op de bank lag te blowen of zat te gamen. Haar vraag was of hij bij mij terecht kon. Ik dacht in eerste instantie: "Dat ga ik niet doen", en zei dat ook, maar haar verhaal liet me niet los. Hoe is het mogelijk dat er zoveel van die jongens blowend thuiszitten, en dat we dat nog normaal vinden ook? Ik heb haar teruggebeld, en zei tegen haar: "Hij is gelijk morgen welkom, om 8.00 uur in Zutphen." "Dat zal moeilijk worden," zei ze, "want hij komt normaal nooit voor 12.00 uur zijn bed uit." Maar de volgende dag om 8.00 uur stond hij er. "Ik moet van mijn moeder", zei hij nog. En

ik lachte wat, om hem uit te dagen: "17 jaar, en dan nog klakkeloos doen wat je moeder zegt?"'

'We raakten in gesprek. Toen ik vroeg wat hij echt graag wilde doen in zijn

leven, vertelde hij me dat hij een taiko wilde bouwen. Ik wist niet eens wat dat was, maar zei: "Goed plan!" Uiteindelijk is hij zes maanden bezig geweest om een waanzinnige Japanse trom te bouwen – want dat is een taiko – uit een enorme boomstam. Ik dacht dat dat zo hoorde. Totdat de beroemde Japanse taikodrumgroep Dadadadan Tenko uit Osaka naar Europa kwam. Een bevriend theaterdirecteur belde om ons een vrijkaartje te geven, want hij had het verhaal van de taikobouwer gelezen in de krant. Maar ik wilde meer: ik wilde dat de taiko van die jongen op het podium zou komen te staan; de Japanners moesten het instrument zelf zien. Zij belden mij vervolgens direct: zo'n instrument uit één stuk hadden ze nog nooit gezien. Normaal wordt de taiko namelijk in stukken opgebouwd, net als een eiken vat.

De jongen heeft die avond in het theater met de groep mogen optreden. Hij zat nietsvermoedend in de zaal, toen hij plotseling naar voren werd geroepen door de leider van de band. Daarna is hij zes maanden mee geweest op tournee in Japan, en is nu leraar op een vrije school in Leiden.'

'Die jongen met zijn taiko – dat was het moment dat ik dacht: "Nu ga ik het aanpakken." Ik had gezien dat mijn aanpak iets kon bereiken. Het ging eigenlijk heel simpel, met aandacht, ruimte en ook begrenzing. Dat is geen raketwetenschap, eerder nuchter denken. Je moet duidelijk laten weten dat je kennis hebt. De moeder van de taikobouwer zegt nu: "Japan was het keerpunt. Ik heb mijn zoon terug." De afgelopen vier, vijf jaar dat WALHALLab is gegroeid, heb ik honderden ouders dat horen zeggen: "Ik heb mijn kind terug."'

De zorgindustrie

Waar zijn ze hun kinderen dan precies in kwijtgeraakt?

'Mensen vinden dit niet fijn om te horen, maar we hebben met zijn allen een enorme zorgindustrie opgebouwd, ook in de jeugdzorg. Ik denk dat iemand die niet in die wereld zit, dat het best kan zien.'

'Neem de thuiszittersproblematiek. Op een studiedag hierover met al die bureaus die hier dure programma's en "trajecten" voor hebben, kreeg ik van de ene na de andere bedrijfsdirecteur en zorgmanager te horen dat ze vanaf de intake wel twee tot drie jaar bezig waren om de jongeren weer naar school te krijgen. Ik wist niet wat ik hoorde, en dacht: "Bij ons is dat zes maanden, maximaal", en het volgende moment dacht ik: "Dit is big business." Nog een voorbeeld. Op een spreekbeurt voor mensen uit de jeugdzorg was mijn eerste vraag: "Wie vindt dat de jeugdzorg anders moet, met minder protocollen, managementlagen, pappen en nathouden, valse handelingsverlegenheid,

enzovoort?" Alle aanwezigen staken hun vingers op. Maar toen ik vroeg wie bereid was zijn baan te verliezen, bleef het stil. We moeten stoppen met al die trainingen, dat regel en die ellenlange zorgtrajecten. Aandacht, ruimte en grenzen: meer heb je in de regel niet nodig. Neem nu anorexia; daar staat een omvangrijke hulpindustrie voor klaar. En dan moet je eens kijken wat wij bij WALHALLab met deze jongeren doen. Als ze ons eerder hadden ontdekt, hadden ze nooit een eetstoornis gekregen, zeggen ze. Omdat ze gewoon aandacht en tijd kregen. Een moeder van wie de dochter door suïcide om het leven is gekomen, zei me: "Mijn dochter was een creatief meisje, ze was gevoelig. Ze had geen eetstoornis, ze kreeg alleen geen aandacht." Zoiets raakt me enorm. Ik denk echt dat we door heel veel etiketten en bijpassende behandelmethoden veel meer kapotmaken dan ons lief is.'

'Ook bij autisten zie ik vaak dat de diagnose

en de bijpassende aanpak hen eerder bevestigen in hun problemen dan dat ze ervan verlost worden. Natuurlijk blijf je autist, maar leer er goed mee omgaan. Zoiets mag ik niet zeggen, omdat ik zogenaamd niet deskundig zou zijn, maar hoe kan het dan dat

wij bij WALHALLab zoveel jongeren ontvangen die juist in het onderwijs en in de jeugdhulp zijn vastgelopen en met wie de zelfverklaarde deskundigen geen raad meer weten?'

Geen roepende in de woestijn

Krijg je voldoende gehoor met je analyse?

'Ik voel me absoluut geen roepende in de woestijn, want ik krijg steeds meer medestanders; we werken nauw samen met scholen, leerplicht en ondernemers. Het is niet voor niets dat we met partners als Stichting Beroepseer en FNV Zorg & Welzijn de denktank Jeugdsprong hebben opgericht. In de jeugdzorg werken mensen die zich met hart en ziel voor de kinderen willen inzetten, maar de manier waarop we het

georganiseerd hebben is waanzinnig. Er is een tachtig procent verkeerde aanpak ontwikkeld rond jeugd. Hoe kun je anders verklaren dat wij zoveel jongeren hier krijgen die door de jeugdzorg of het onderwijs werden losgelaten?

Ze zeggen: “Ik ben een probleemjongere.”

Dat doen we onze jongeren aan. Veel kinderen die hier komen zeggen: “Ik ben bij de psycholoog geweest, dus er is iets mis met mij.” Dat doen wij onze kinderen aan. Tegen de tijd dat ze bij ons komen, hebben ze dat al van tal van deskundigen gehoord, want tegenwoordig moeten de jongeren (nota bene veelal aangeduid als ‘zorgcliënten’) bij alle zorgoverleggen zitten. Wij doorbreken dat benauwde handelen door jongeren van alle achtergronden door elkaar te laten werken en leren en lol hebben.’

Wij problematiseren jongeren niet, maar bemoedigen, stimuleren, dagen uit

‘Ik heb ook fantastische steun gehad, bijvoorbeeld van Hans de Boer van VNO-NCW, die ik sprak in het Paleis op de Dam op een bijeenkomst met onder meer de koning en staatssecretaris Paul Blokhuis. Hij wist dat wij

bij WALHALLab anders kijken naar jongeren; we problematiseren niet, maar bemoedigen, stimuleren, dagen uit. Ik vroeg hem steun, bedrijven met spullen en ambassadeurs. De volgende dag had hij zijn halve netwerk aan mij doorgegeven. Zijn

onverwachte overlijden, afgelopen januari, voelde als een persoonlijk verlies.’

Wat wil je bereiken?

‘Een WALHALLab in elke stad. We trainen nu diverse lokale start-upteams. Er is veel interesse, ook uit België en Duitsland. We willen het goed

Foto: WALHALLab door Ryan Jansen en Sven Janssen. Jongeren aan het werk met Marco Mout

Jeugd in de knel

doen: een WALHALLA start je niet zomaar. Het vereist een nieuwe, ondernemende manier van denken en doen. We zoeken de zakelijke creatieven en de gevoelige doorpakkers. Mensen met aandacht voor jeugd én met vakkennis.'

Hoe kan iemand hier binnenkomen?

'Iedereen is sowieso welkom, of je nu thuiszitter bent, autist, een uitvaller of gewoon een ontzettend creatieve of technische vwo'er. Onze inkomsten komen uit eigen projecten, les gelden, workshops, trainingen voor mensen uit het onderwijs, de jeugdzorg, de politiek en het bedrijfsleven. We krijgen geoormerkte subsidies voor thuiszitters en werken nu aan diverse projecten op het gebied van de maatschappelijke diensttijd (MDT). Dat ondernemende straalt ook af op de jongeren. Wij verduurzamen samen met onze teams en leerlingen basisscholen in het project SchoolSparen. Erg leuk om op deze scholen de scholieren actief

te laten meehelpen met die verduurzaming, en we promoten ook nog eens techniek en vakkennis. In korte tijd hebben we zo met veel lol acht scholen verduurzaamd, met steun van elektrotechnische groothandel Koninklijke

Oosterberg. Omdat we een groot arsenaal aan machines en materialen nodig hebben, is ons supporters- en sponsornetwerk erg belangrijk. Er komt geen cent voor (techniek)onderwijs onze kant op, dus moeten we ... ondernemend zijn. Dat lukt soms goed, soms wat minder. Maar zo is onze maatschappij: dit past in dat hokje en dat past niet in dit hokje. Jammer, maar gelukkig zie ik bij de relevante ministeries en diverse politici veranderingen: ze steunen "doen wat werkt".'

'Dat ondernemende maakt het hier leuk. Alles wat je nodig hebt zijn een stel creatieve meesters, medewerking van installatiebedrijven, en een aantal veel te dure energievoerslindende gebouwen om mee aan de slag te kunnen. Twintig kinderen van de ene school gaan mee naar de volgende school om te vertellen hoe het werkt.

Zij wekken het enthousiasme van leerlingen van andere scholen en zorgen ervoor dat steeds meer kinderen gaan meedoen.'

Wat valt je verder op als je naar de jeugdzorg kijkt?

'De schrikbarende hoeveelheid vechtscheidingen. En wat men ook zegt: de kinderen zijn de dupe. Een moeder belt en zegt dat het met haar 12-jarige zoon niet goed gaat op school. Hij kan zich slecht concentreren en is niet op zijn gemak. Thuis was er volgens haar niets aan de hand. "Nou ja, wel een scheiding, maar dat is al vijf jaar geleden." Dan weet ik eigenlijk al genoeg. Dat werkt zo niet bij kinderen. Het was een mega-vechtscheiding. Wij gaven aan dat we wel met hun zoon aan de slag wilden, maar niet zonder met beide ouders tegelijk gepraat te hebben. Wilden ze niet, omdat ze niet meer met elkaar wilden praten. "Dan hebben jullie dikke

pech", zei assistent Joost. Zij hadden tot nog toe de hele jeugdzorg weten te omzeilen, omdat ze niet met elkaar in gesprek wilden. Niemand kon dat afdwingen, vanwege de privacy die we zo extreem belangrijk vinden. Het bleef maar dooretteren.

"Jullie komen samen, en wel nu", zei Joost. En ze kwamen.'

'Ze zaten hier aan tafel, zo ver mogelijk van elkaar vandaan. De een keek naar links, de ander keek naar rechts. "Draai je stoel eens om," zei Joost, "en kijk elkaar aan. Stelletje kinderen!" Dat zei hij, met zijn 23 jaar! "Heb ruzie over van alles en nog wat – over je koelkast, je auto, je tuin – maar niet over de opvoeding en de toekomst van jullie kind. Als je met je vriendin in bed ligt, en je zoon aan zijn lot overlaat, ben je een slechte vader. En als door de week je zoon bij jou is zonder dat je grenzen en regels stelt, dan ben je een slechte moeder."

'Hoe vaak wij dit soort gesprekken niet moeten voeren ... dat wil je niet weten. Al die ouders zeggen dat het voor het eerst is dat dit

Niemand durft door te pakken, maar wij gaan niet om de hete brij heen draaien

tegen hen gezegd wordt. Ze zitten in loopgraven waar ze door de zorg nog eens in worden bestendigd ook. Niemand durft door te pakken. Maar wij gaan niet om de hete brij heen draaien. De sleutel van al die gesprekken? We pakken de ouders wél aan. Anders lukt het niet.’

‘Wij kijken hier naar het kind. Als ik een organisatie hoor beweren dat ze het kind centraal zetten en ze lossen een vechtscheiding niet op, dan weet ik genoeg. Hetzelfde geldt voor scholen die heel veel uitvallers hebben.’

Wat is jullie geheim?

‘Als je wilt kunnen doen wat wij doen, moet je bevrijd zijn van protocollen. Een van onze gedragsdeskundigen werkt vier dagen per week bij een grote zorginstelling. Zij werkt hier één dag in de week vrijwillig, omdat dat energie geeft. Niet op een strak kantoor, maar in deze gekke, creatieve omgeving. Ik zeg altijd: “Waar

het protocol begint, stopt het nadenken.” Steeds meer organisaties in de jeugdzorg zien trouwens zelf ook dat een andere werkwijze nodig is. Maar hoe die eruit moet zien?’

‘Ook scholen en gemeenten wijzen inmiddels jeugdigen actief door naar WALHALLAb, want hier kunnen ze direct aan de slag; ze komen hier niet op een wachtlijst of in een ellenlang traject terecht. We laten de jongeren voelen dat ze

keihard nodig zijn, en dat werkt direct.’

‘Er is in Nederland een zorgsysteem gecreëerd met twee gezichten: Dr Jekyll en Mr Hyde, dat idee. Aan de buitenkant is er een mooi zorgsysteem waar mensen een forse boterham aan verdienen, maar de werkelijkheid daarachter is dat er tal van kinderen tussen de wal en het schip vallen en niet meer in de jeugdzorg terecht kunnen omdat ze te lastig zouden zijn. Dat moeten we echt niet willen. Wij bij WALHALLAb doen er wat aan!’

Waar het protocol begint, stopt het nadenken

Artikel in het kort:

- * WALHALLAb biedt jongeren een creatieve en innovatieve leerplek op basis van een meester-gezelrelatie
- * Anders kijken naar jongeren is cruciaal; men moet niet problematiseren, maar bemoedigen, stimuleren, uitdagen
- * De jeugdzorg moet anders, met minder protocollen, managementlagen, pappen en nathouden en valse handelingsverlegenheid
- * Tal van kinderen vallen tussen de wal en het schip: zij kunnen niet meer in de jeugdzorg terecht omdat ze te lastig zouden zijn

1 School voor kinderen met leer- en opvoedings-moeilijkheden (lom). In 1998 zijn de lomscholen met

de mlk-scholen (voor moeilijk lerende kinderen) samengevoegd in het speciaal basisonderwijs.

Boek & Cultuur

Oneerlijke strijd tussen wetgevende en uitvoerende macht

door **Frank van den Heuvel** De auteur is oud-redactielid van *Christen Democratische Verkenningen*.

De korte samenvatting van het recente boek van CDA-politicus Pieter Omtzigt is: de strijd tussen de wetgevende/controleerende en de uitvoerende macht. Onderliggend zijn er veel meer vraagstukken die hij aan de orde stelt en die ons staatsrecht, onze democratie en onze samenleving raken. Het boek, met een portret van de auteur zelf en zijn ervaringen, strijd en doorzettingsvermogen, kent een aanloop naar zijn tien voorstellen voor 'een nieuw sociaal contract' in het slothoofdstuk van zijn boek. En juist dat laatste schreeuwt om uitwerking en scherpe agendering.

De kabinetsformatie

Het is boeiend als je dit boek leest op de historische dag van de kabinetsformatie, die dan in een verkennende fase zit. Eén foto zegt die dag meer dan verkiezingsprogramma's, talkshows en doorrekeningen van allerlei planbureaus. In die ene foto kwam alles bij elkaar: een met corona besmette minister Ollongren die schielijk het Binnenhof verlaat en in onze doorgesloten angst wel het gezicht afschermt, maar niet de officiële stukken, met daarop vier woorden over Omtzigt. Het symboliseert veel. Het was al vreemd en een slag in het gezicht van dualisme en machtscheiding dat Eerste Kamerlid

Jorritsma verkenner was. En dat alles tegen het decor van de verkiezingsuitslag die zo veelzeggend is. Zeker, het CDA heeft verloren en de VVD een beetje gewonnen. Verder zien we D66, dat eigenlijk geen kant op kan en behalve enkele zetels winst niks heeft, omdat krimp links verloren heeft. Haar gedans op tafel bij de exitpoll was direct het hoogtepunt; het was vergelijkbaar met het 'uil van Minerva'-moment dat Baudet twee jaar eerder had na zijn winst bij de Provinciale Statenverkiezingen. Sindsdien gaat het omlaag en wordt het 'nieuwe leiderschap' van Sigrid Kaag een boemerang. Daarnaast zien we een fors blok populisme annex one-issuepartijen die van hun achterban alleen maar het zuivere eigen geluid mogen roepen en daarom buiten ieder kabinet vallen. En tot slot een premier die tien jaar zit en geen afstand wil doen, alle trucs kent, mensen en partijen tegen elkaar uitspeelt en vervolgens weer aan zijn borst drukt. In dat decor volksvertegenwoordiger zijn is boeiend, uitdagend.

Over Ariëns en Nolens

Terug naar het boek. Beschreven, middels een interview, wordt hoe een jonge Pieter Omtzigt zich ontwikkelt, leest, studeert en details leert doorgronden. Zijn eerste

Pieter Omtzigt

Een nieuw sociaal contract

Prometheus | 2021 | 224 pp. | € 20,- |

ISBN 9789044648058

woordvoerderschap, 'Pensioen', is een *leftover* in een grote fractie waar hij pas na de kabinetsformatie mag aanschuiven. Eigenlijk tekenend dat juist dit onderwerp overblijft; een onderwerp dat miljoenen mensen raakt en over vele miljarden gaat, maar inderdaad: minder sexy. Met dit dossier start Omtzigt zijn strijd voor gepensioneerden die tussen wallen en schepen vallen. Vul voor 'gepensioneerde' 'MH17-slachtoffer', 'christen in het Midden-Oosten' of 'toeslagouder' in en zijn queeste, strijd is helder. Overal in de wereld zijn er 'kleine luyden' die aandacht, bescherming en actie vragen. Voor hen vchten ook onze voorgangers, Kuyper en Schaepman. Voor mensen in de knel. In Brabant was het pater Gerlacus van den Elsen voor de boeren, in Twente kapelaan Alphons Ariëns voor

de textielarbeider, en in Limburg priester Wiel Nolens voor de mijnwerker. Soms is het goed wanneer we onze historie, ons eigen verhaal afstoffen.

Rule of law en modellen

Na het persoonlijk interview komen drie totaal verschillende onderwerpen aan de orde: professor Cleveringa, Europa en modellen. Cleveringa was de Leidse hoogleraar die opstond tegen de Duitse bezetter toen de joodse docenten ontslagen werden. Hiermee is Cleveringa ook voor Omtzigt een inspiratiebron. Dan Europa. Vaak is Omtzigt kritisch naar Europa. In de basis zit het goed, want hij denkt en redeneert vanuit het subsidiariteitsbeginsel: eerst kijken wat lokaal, regionaal, nationaal kan, en dan pas naar Brussel. In dit kader benadrukt

hij ook de rechtsstatelijkheid en de *rule of law*, die Europa sterker kunnen maken, maar ons ook, bijvoorbeeld in lastige gevallen als corruptie op Malta, bij de les moeten en kunnen houden. De derde ‘proloog’ op weg naar de toeslagen is een hoofdstuk over modellen. Modellen belemmeren, zegt Omtzigt, die econometrie studeerde, het echte denken; bovendien is de praktijk altijd anders. Politici moeten ervoor waken te vertrouwen op modellen, omdat die slechts een klein deel van de waarheid weergeven en het zicht vertroebelen – zoals de calamiteit zich niet aan het onlangs opgestelde rampenplan houdt. Omtzigt hekelt de ‘koopkrachtplaatjes’, de doorrekeningen door het Centraal Planbureau en de mogelijkheid voor de uitvoerende macht om modellen te gebruiken voor dwaalsporen en verkeerde sturing en uitkomsten.

Onmacht bij alle machten

Het grootste deel van het boek gaat over het zogenoemde toeslagenschandaal zoals zich dat de afgelopen jaren heeft ontplooid en dat vaak aan de orde kwam in parlement en media. Dit leidde uiteindelijk tot de val van het kabinet-Rutte III. Omtzigt beschrijft zijn strijd – gevoerd samen met Renske Leijten van de SP en enkele journalisten – van de eerste vraag (‘Zijn er ouders die schade hebben geleden door de terugvordering?’) en het antwoord daarop van staatssecretaris Wiebes (‘Daar is niets van gebleken’) tot de debatten kort voor de verkiezingen. Omtzigt benoemt de hardheid en de rigiditeit van het stelsel van toeslagen. Ook zet hij terecht vraagtekens bij de houdbaarheid van dit rondpompen van geld, en bij de daarmee gepaard gaande complexiteit in

regelgeving, toepasbaarheid en uitvoering. Dat de betrokken bewindslieden het probleem klein wilden houden, spoorde Omtzigt aan om door te gaan, nog steviger. Hij maakte mee hoe de uitvoerende macht met vele ambtenaren, uitvoeringsorganisaties en adviseurs het parlement als de wetgevende, maar meer nog als de controlerende macht op een dwaalspoor zet en niet volledig informeert, soms omdat ze het zelf niet weet. Ook de rechterlijke macht komt er in dit trias-politica-spel niet goed uit. Onmacht bij alle machten.

Tussen de regels door is te lezen dat het werk van een Tweede Kamerlid bijna onmogelijk is. Zoveel rapporten, zoveel wetten met eindeloze memories van toelichting, zoveel informatie. Met nu weer zeventig nieuwe Tweede Kamerleden verspreid over vele kleine partijen. Er is sprake van een dodelijke cocktail van vijf elkaar versterkende, dus verzwakkende, dynamieken: Kamerleden zitten korter, de partijen zijn hopeloos versplinterd, de workload neemt toe, de dossiers worden complexer, en de scoringsdrang groeit, want herverkiezing vraagt om aandacht. Door deze cocktail is het voor de wetgevende macht steeds lastiger om de rol als (mede)wetgever goed in te vullen. Omtzigt en Leijten zijn uitzonderingen. En door dit alles heeft de uitvoerende macht het eenvoudig; zeker als er een premier zit die ‘zijn baantje’, zoals hij het zelf noemt, al zo lang doet. Het is niet voor niks dat nagenoeg alle grondwetten in de wereld een maximum van twee termijnen voorschrijven: dat is beter voor politiek, partij én poppetjes.

Émile Zola en Thomas van Aquino

Ondanks affaires moeten we er ook voor waken dat we na ieder incident

weer vele nieuwe ambtenaren, extra controledrift en uitdijende bureaucratie creëren. Zoals we deze coronacrisis ook zien dat de overheid groter en machtiger wordt, terwijl de oplossingen ook bij ondernemingen en samenleving liggen. Met als recent drama de door de overheid opgezette en geregisseerde vaccinatiestrategie en -uitvoering. Hier hadden ondernemingen als Unilever (koeling), Jumbo (logistiek) en de evenementenondernemingen (registratie) een rol kunnen spelen, in plaats van meer overheid. Dus als we, zoals Omtzigt betoogt, naar 'een nieuw sociaal contract' gaan, dan moet daar een balans in zitten, waar alle geledingen een rol in hebben. Een balans tussen overheid, marktsector en samenleving. Als christendemocraten zijn we voor een kleinere overheid. Niet als startpunt, maar als resultante van meer samenleving. En zeker, die overheid moet betrouwbaar zijn en dienstig aan haar burgers. Het zijn de kreten die Émile Zola in zijn 'J'accuse ...!' schreef toen hij het opnam tegen de Franse overheid naar aanleiding van het ontslag van de joodse militair Alfred Dreyfus.

In deze verhoudingen staat de mens centraal, niet als individu, maar als persoon. En dat brengt ons, en Omtzigt refereert daaraan in zijn boek, bij het katholieke sociaal denken. Dit denken plaatst de persoon in de samenleving met anderen, waaronder zeker ook de overheid. Dit personalisme is een alternatief voor het individualisme. Het katholieke denken komt op meer plaatsen terug bij Omtzigt. Begrippen als 'solidariteit' en 'publieke gerechtigheid' zijn zijn richtsnoer. En het katholieke denken, dat meer in richting en leidraad denkt dan in modellen, kent zijn wortels

bij Thomas van Aquino, die Omtzigt opvoert in de eerste zinnen over het nieuwe sociaal contract. Thomas van Aquino, die nagedacht heeft over het begrip 'rechtvaardigheid': het ultieme dat de rechtsstaat goed moet organiseren voor zijn burgers, zijn mensen. Omtzigt wil terecht terug naar de geest van de wet. Naar de juiste verhouding tussen overheid en burger. Centraal staan dan: machtscheiding, rechtsstaat, en vertrouwen tussen overheid en burger, die liever als mens gezien wordt.

Perspectief!

En dat is wat Omtzigt met zijn 'nieuw sociaal contract' voor ogen heeft. Het boek lezende krijgen we velerlei voorbeelden van onrechtvaardig handelen door overheden vanwege wantrouwen, vooringenomen standpunten en doelbewust tegenwerken. Als katholiek politicus ligt er voor Omtzigt nu de volgende uitdaging: na het ontrafelen en het aan de orde stellen van zoveel misstanden, moet hij nu ook vooruitkijken, perspectief bieden en benoemen. Dat betekent dat naast vasthoudendheid, boosheid en strijd, ook optimisme en relativisering nodig zijn. Dat willen mensen ook zien. En ondanks alle geluiden en speculaties rondom de auteur dezer dagen, is de sterkste combinatie het CDA en Pieter Omtzigt. In voetbaltermen: Pieter moet blijven zien dat misschien FC Barcelona zonder Messi niks is, maar dat Messi zonder FC Barcelona óók niks is. Juist de combinatie wint prijzen! Het is van belang om zonder boosheid vooruit te kijken en een nieuw sociaal contract op te stellen en dit realiseren in de samenleving. Dat is vaak nog moeilijker dan terugkijken, maar wel hard nodig.

Waardevolle analyse, slordige omgang feiten en bronnen

door Jan Jacob van Dijk De auteur was tot 2020 bijzonder hoogleraar christelijk-sociaal denken aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Het CDA verdient een goed boek over de afgelopen 25 jaar, net zoals elke relevante politieke partij het verdient om een goede beschrijving te krijgen van de gebeurtenissen binnen de partij, inclusief een verklaring van die gebeurtenissen, en van haar plek op het politieke toneel. Voor het CDA geldt dat het in de afgelopen 25 jaar hoogtepunten en dieptepunten heeft gekend, een stevige vinger in de Haagse pap heeft gehad en op momenten ook langs de zijlijn stond.

Het CDA kent wat die geschiedschrijving betreft een goede traditie. Over zijn voorlopers zijn vele boeken geschreven, over de kopmannen van weleer zijn kloeke en zeer lezenswaardige biografieën verschenen, en ook het ontstaan van het CDA en de wederwaardigheden van de eerste vijftien jaar hebben goede publicaties opgeleverd. Eén van die boeken was *De rogge staat er dun bij* van Jaap Stam en Pieter Gerrit Kroeger. Dat die laatste auteur de moeite heeft genomen om op dat boek nu een vervolg te schrijven, is op zich lovenswaardig.

Koers van het CDA

Het boek is een combinatie van een ragfijne analyse van de verkiezingsuitslagen en een collectie van vele feiten en anekdotes. Op dat laatste kom ik verderop nog terug. Eerst de verkiezingsuitslagen.

Het CDA heeft hoogtepunten en dieptepunten gekend in de genoemde 25 jaar. In 2002 scoorde het CDA een winst van 14 zetels en was het, met 43 zetels, verreweg de grootste partij. Nog geen acht jaar later schreef het geschiedenis door 20 zetels te verliezen, en de beker was daarmee nog niet helemaal leeg, want in 2012 kwam het uit op 13 zetels. Zo groot was de ARP in haar eentje in 1973. Aan de hand van de verkiezingsuitslagen komt Kroeger tot een aan de ene kant logische, en een aan de andere kant voor veel CDA'ers verrassende conclusie. Het CDA heeft de verkiezingen verloren in de stedelijke gebieden en in de Randstad. Jan Peter Balkenende scoorde in 2002, 2003 en 2006 hoog in de stedelijke gebieden. Natuurlijk ook in de meer rurale provincies en gemeenten, maar 5 procent van de stemmen in Rotterdam levert meer stemmen op dan 35 procent in

Pieter Gerrit Kroeger

*Tand des tijds. Het CDA in de
nieuwe eeuw*

Prometheus | 2020 | 528 pp. |

€ 24,99 | ISBN 9789044633665

Gulpen-Wittem of in Haaksbergen. Doordat het CDA zich de laatste tien jaar te veel heeft gericht op de niet-stedelijke gebieden, heeft het deze plek niet meer kunnen terugpakken zoals in 2002.

Een verdere analyse van de verkiezingsuitslagen leert ons nog iets meer. Je kunt geen stemmen terughalen bij groepen als die zich nooit aangetrokken hebben gevoeld tot jouw partij. Kroeger laat zien dat het CDA zijn stemmen niet haalt bij mensen die eerder LPF, PVV of FvD hebben gestemd. Wil het CDA winst halen, dan moet het de benodigde stemmen bij VVD, SP of – de grootste groep – de thuisblijvers weghalen. Daarmee toont Kroeger aan dat een koers die gericht is

op de boze burger onvoldoende is om weer in het centrum van de macht te komen. Er is méér nodig om de grootste partij te worden.

Donner-doctrine

Kroeger meent dat hij hiermee de zogeheten Donner-doctrine heeft ontkracht. Dat is maar de vraag. Bij een doctrine hoort dat helder wordt omschreven wat die doctrine precies inhoudt, en dat doet Kroeger niet. Op basis van het boek (p. 423) meen ik te mogen concluderen dat de Donner-doctrine inhoudt dat populistische partijen gedwongen moeten worden tot bestuurlijke verantwoordelijkheid. Deze partijen zullen vervolgens een slecht resultaat scoren, waarna hun aanhangers

zullen zien dat het gevoerde beleid hun niets heeft opgeleverd. Deze doctrine staat haaks op het Belgische cordon sanitaire waarmee het Vlaams Belang buiten de regeringen werd gehouden en tot grote hoogte kon stijgen. Deze beschrijving past ook in de geest van de opmerkingen van Donner in 2010, toen hij de regeringsdeelname van het CDA verdedigde met de volgende woorden: 'Het land moet wel geregeerd worden.' Als we kijken naar de Nederlandse situatie bevat de Donner-doctrine nog steeds een kern van waarheid. Na het eerste kabinet-Balkenende implodeerde de LPF van 26 naar 8 zetels. In 2012 verloor de PVV 9 van haar 24 zetels.

Ik zou van de anekdotes kunnen genieten, mits ze zouden kloppen

Regeringsverantwoordelijkheid door populistische partijen werd beloond met slechte verkiezingsuitslagen. Dat geldt trouwens voor vele politieke partijen, want ook het CDA deed het in 2012 niet goed, en de PvdA kende in 2017 een dramatische uitslag. Deze doctrine geldt dus voor méér partijen dan alleen de populistische.

Kroeger komt echter tot een andere conclusie. Hij meent dat de uitslagen laten zien dat Donner ongelijk had. Dat is dus niet waar. Tenzij Kroeger ervan uitgaat dat Donner zijn eigen doctrine alleen maar bedacht om het CDA ervan te laten profiteren. Maar zou het ook zo kunnen zijn dat Donner meer aan het landsbelang dacht dan aan het

partijbelang? Dat na een kort intermezzo er weer nieuwe verkiezingen zouden komen, waardoor na de afstraffing van de populistische partijen weer een stabiele coalitie tot stand zou kunnen komen? Het past in het denkkader van de auteur om niet van deze laatste mogelijkheid uit te gaan.

Pim Fortuyn op een CNV-leerstoel?

Tand des tijds is enerzijds gebaseerd op gedegen analyses van de verkiezingsuitslagen, en anderzijds op vele gebeurtenissen binnen de partij, die uitgebreid aan bod komen. Dit laatste stuk is voor de gemiddelde lezer smeug. In diverse recensies smulden de recensenten van deze anekdotes en feitjes. Ik zou daar ook van kunnen genieten, mits ze zouden kloppen. En dat laatste is zeer geregeld niet het geval. Zo heeft Pim Fortuyn nimmer een CNV-leerstoel bekleed: de Albada-leerstoel is ingesteld door het Centrum voor Arbeidsverhoudingen Overheidspersoneel (CAOP); Jan Peter Balkenende heeft wél tien jaar lang een CNV-leerstoel bekleed, als hoogleraar christelijk-sociaal denken. Tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 heeft Sybrand Buma niet gebruikgemaakt van een campagnebusje, heeft deze nooit met pech stilgestaan op de Van Brienenoordbrug, en heeft hij er ook nimmer lol over gehad met Ruth Peetoom. Kroeger beweert van wel.

Met uitzondering van twee personen – de auteur en Camiel zelf – heeft niemand de bijdrage van Camiel Eurlings tijdens het Rijnhal-congres als een laatste waarschuwing aan Verhagen beoordeeld.

Integendeel: deze wordt gezien als een over de top geuite steunverklaring aan hem. Wie de gastenlijsten van de jaarlijkse bijeenkomsten tussen CDA en CDU in Château St. Gerlach bestudeert, zal nimmer de naam van Angela Merkel of de Oekraïense president Porosjenko tegenkomen, terwijl zijn aanwezigheid als een actie van de Duitse bondskanselier wordt gepresenteerd om het CDA alsnog voor het associatieverdrag met Oekraïne te laten stemmen. En wie de krantenkoppen van *Trouw* van 15 oktober 2007 bestudeert zal zien dat juist het CDA zich verzette tegen de suggesties van Plasterk om de basisbeurs maar af te schaffen – maar volgens Kroeger schitterde het CDA door afwezigheid in dit debat.

Het voorgaande is – helaas – slechts een bloemlezing van de anekdotes en feiten die niet kloppen. Het kan gebeuren dat een enkel feit niet klopt; dat kan iedere auteur overkomen. Maar als het er vele zijn, zoals hier, dan doet dat afbreuk aan de centrale boodschap van het boek. Zeker als deze feiten en anekdotes worden gebruikt ter ondersteuning van de these dat binnen het CDA de macht van personen centraal heeft gestaan.

Bronnenmateriaal

Tot slot nog een beschouwing over de manier waarop de auteur aan zijn basismateriaal is gekomen. In het eerdergenoemde boek *De rogge staat er dun bij* putte Kroeger uit zijn vele bronnen binnen en buiten de partij. Hij was actief geweest binnen de Tweede Kamerfractie, en als politiek assistent van Wim Deetman had hij dicht bij het

vuur gezeten. Dat geldt voor de periode 2000-2020 veel minder. Wel is hij gevraagd om deel uit te maken van de commissie-Frissen, die de dramatische uitslag van 2010 onderzocht. Kroeger was een belangrijk auteur van het uiteindelijke rapport. Om tot dat rapport te komen zijn vele gesprekken gevoerd, die allemaal een vertrouwelijk karakter hadden. Het zijn juist deze gesprekken die een belangrijke bron vormen voor dit boek, aangevuld met gesprekken met een beperkt aantal hoofdrolspelers. Ik weet niet of een dergelijke omgang met die vertrouwelijkheid toekomstige gesprekspartners bij verkiezingsevaluaties tot een grote mate

Gesprekken met een vertrouwelijk karakter vormen een belangrijke bron voor het boek

van openhartigheid zal uitnodigen. Het zou toch zonde zijn als men zich in die situatie voortaan op de vlakte houdt.

De waarde van *Tand des tijds* ligt in de eerder besproken analyse van de verkiezingsuitslagen. Daarvoor is het boek op het juiste moment verschenen: vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen. Hopelijk weten campagneteams hiervan te profiteren.

Een betere morgen in de maak

door André Poortman De auteur is wetenschappelijk medewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Later dit jaar verschijnt een rapport van hem over christendemocratie en de ethiek aan het begin van het leven.

Voor veel mensen is het een mysterie wat er allemaal in wetenschappelijke laboratoria gebeurt. Terwijl bij veel ontwikkelingen belangrijke ethische vragen te stellen zijn. Twee recent verschenen en zeer leeswaardige boeken gaan daar uitvoerig op in. In de Lindeboomreeks verscheen het boek *Geboren, niet gemaakt*, onder redactie van Theo Boer, Elise van Hoek en Dick Mul. Het boek behandelt ethiek aan het begin van het leven in brede zin: genetische modificatie, abortus, voortplantingstechnologie en anticonceptie komen aan bod. Het boek bevat waardevolle informatie over de huidige stand van zaken rondom deze thema's. Kort erna verscheen bij KokBoekencentrum het boek *Morgen wordt alles beter*, onder redactie van Henk Jochemsen en Maarten Verkerk. Dit boek gaat heel specifiek in op de mogelijkheden en ethiek van gentechnologie. De boeken komen beide uit de zogenoemde prolifehoek, maar hebben tegelijk gebruikgemaakt van een breder netwerk van specialisten op het gebied. Daarbij is redacteur Henk Jochemsen van *Morgen wordt alles beter* als auteur van enkele belangrijke hoofdstukken betrokken

bij *Geboren, niet gemaakt*. In de bespreking kies ik een actuele insteek: ik verbind de ethische reflecties van beide boeken met de nota *Medische ethiek* van het kabinet-Rutte III, waarin de onderwerpen worden besproken die de komende jaren op de politieke agenda zullen staan.¹ Ik realiseer me dat ik daarmee interessante delen van beide boeken geen recht doe. Tegelijk hoop ik de boeken geen onrecht aan te doen, door juist voor hun waardevolle ethische bijdragen aandacht te vragen.

In het lab

De komende jaren vragen minstens vijf ethische thema's politieke aandacht. Hugo de Jonge, minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport in het kabinet-Rutte III, heeft (onder meer) deze ontwikkelingen benoemd in de nota *Medische ethiek*. Een cruciaal punt is het verbod op het kweken van embryo's in de huidige Embryowet. Deze wet verbiedt namelijk embryo's tot stand te brengen speciaal voor onderzoek. Als een embryo wordt gekweekt, moet dat met het oog op een zwangerschap zijn. Dat punt uit de wet staat ter discussie, want om veelbelovende technologie goed

Theo Boer, Elise van Hoek en Dick Mul (red.)

Geboren, niet gemaakt. Reflecties op het levensbegin

Buijten & Schipperheijn Motief | 2020 | 240 pp. | € 19,95 | ISBN 9789463691093

Henk Jochemsen en Maarten Verkerk (red.)

Morgen wordt alles beter. Mogelijkheden en ethiek van gentechnologie

KokBoekencentrum | 2020 | 176 pp. | € 17,99 | ISBN 9789043534086

te onderzoeken moeten er embryo's worden gekweekt speciaal voor onderzoek. Een voorbeeld van die technologie is CRISPR-Cas9, een techniek waarmee relatief eenvoudig defecten in DNA kunnen worden gerepareerd waardoor genetische afwijkingen niet langer doorgegeven worden aan de volgende generatie. Voordat deze techniek toegepast zou kunnen worden, moet er veel onderzoek gedaan worden naar toepasbaarheid en veiligheid. Hetzelfde geldt voor het kweken van menselijke organen in speciaal tot stand gebrachte dierlijke embryo's, en voor geslachtskeuze

wanneer het embryo drager is van een erfelijke afwijking (dus niet zelf aan de aandoening zal lijden). Daarnaast zal er de komende jaren onderzoek gedaan worden naar kunstmatige embryostructuren als alternatief voor het onderzoek met embryo's.

Een ethiek van voorzichtigheid

Ethiek is een weerbarstig veld. Vaak ligt het juiste antwoord op ethische vraagstukken niet meteen voor de hand. De auteurs van beide boeken erkennen dat. Jochemsen en Verkerk spreken van 'langzame vragen',² oftewel vragen waarop niet direct een antwoord

gegeven kan worden. Het probleem is dat ethiek draait om waarden.

En 'ethiek is doordrenkt van het besef dat die waarden ook kunnen botsen'.³

Dat besef is heilzaam, zo stellen Boer en Mul in een eerste inleidend hoofdstuk, omdat het moralisme en dogmatisme kan voorkomen: 'In het gesprek over de ethiek van het ongeboren leven kan het geen kwaad wanneer gesprekspartners, in een sfeer van wederzijds respect voor gemaakte keuzes, proberen uit te spreken waarom zij vinden dat de tegenpartij misschien wel een punt heeft'.⁴

Een ethische benadering van medisch-wetenschappelijke en

Ethiek heeft naast voorzichtigheid ook moed nodig

maatschappelijke vraagstukken zou zich moeten kenmerken door voorzichtigheid, aldus Boer en Mul. Jochemsen en Verkerk gebruiken hetzelfde woord in hun benadering. Zeker als de oplossing voor die vraagstukken wordt gezocht in ingrijpende en onomkeerbare ingrepen. En het is, volgens Boer en Mul, niet alleen vanwege de onomkeerbaarheid maar ook omdat deze thema's worden omgeven 'met gevoelens van twijfel, besef van mysterie en onvolledig menselijk kennen'.⁵ Zo zien de auteurs het probleem bij het bepalen van de status van embryo en foetus niet als ontologisch, maar als epistemologisch

van aard. Daarmee bedoelen ze dat het geen vraagstuk van 'zijn' is (wat is een embryo?), maar van 'kennen' of 'weten'.⁶ We weten er simpelweg niet genoeg van. Ze verbinden aan de voortgaande ontwikkeling van cultuur (zoals de mogelijkheden van medische wetenschap en biotechnologie) de noodzaak van beschaving. Ontwikkeling betekent namelijk ook: 'jezelf bijschaven, in toom houden, ook waar je de technische mogelijkheden hebt om verder te gaan'.⁷

De vraag blijft na het lezen van deze beschouwing of voorzichtigheid niet gepaard moet gaan met een ander kader. Voorzichtigheid kan ook in besluiteloosheid ontaarden, en dat is nu net niet de bedoeling bij deze belangrijke thema's. In mijn optiek heeft ethiek ook een houding van moed nodig: de moed om besluiten te nemen; om niet alleen maatschappelijke ontwikkelingen af te wachten, maar om zelf nieuwe kaders te stellen en soms ook grenzen te verleggen.

Aan de grenzen van het leven

Beide boeken gaan diep in op de opvattingen rondom de status van het embryo en het ongeboren leven.⁸ De menselijke ontwikkeling begint vanaf de conceptie, de samensmelting van een zaadcel met een eikel, zoveel is duidelijk. Jochemsen en Verkerk leggen het biologische proces in hoofdstuk 3 van hun boek helder uit. Maar daarmee is nog geen antwoord gegeven op de vraag waar het leven van de menselijke persoon begint. Is dat bij de conceptie? Op het moment dat een embryo een

menselijke vorm aanneemt (Hippocrates en Aristoteles)? Op het moment van de geboorte, vanaf de eerste ademteug (Plato en Seneca)? Of op de veertigste dag na de conceptie, met de aanleg van de structuren die rationele activiteit mogelijk maken (Thomas van Aquino)? Het antwoord op die vragen is niet eenduidig te geven. Nogmaals: we weten er te weinig van. In hoofdstuk 9 van *Geboren, niet gemaakt* geven Henk Jochemsen en Elisa Garcia daarbij een overweging:

Persoon-zijn is een filosofische en morele categorie die alleen door middel van filosofische reflectie op concrete entiteiten kan worden toegepast. Afhankelijk van de invulling van dat begrip kan men het embryo zien als persoon of als persoon in wording, waarbij verschil van mening bestaat over het moment waarop die persoonsstatus bereikt is.⁹

Het interessante aan dit citaat is dat we er dus niet alleen maar te weinig van weten, maar ook dat er veel verschillende standpunten te geven zijn rondom de status van het beginnend leven.

Los van het punt waar het menselijk leven begint zijn er dingen te zeggen over de beschermwaardigheid. Jochemsen en Garcia pleiten ervoor om het embryo vanaf het allereerste begin volledige beschermwaardigheid toe te kennen. In het boek *Morgen wordt alles beter* onderstrepen Jochemsen en Verkerk deze visie nog eens.¹⁰ Dat roept meteen de vraag op of hier toch niet een ontologische claim wordt gedaan, een

die dan wel vanuit voorzichtigheid ontstaat, maar desalniettemin zwaar betekenis geeft aan het allereerste begin van het leven.

De beschermwaardigheid van het embryo is een spannend punt, omdat veel technologie nader onderzoek vereist dat alleen met speciaal voor dat doel gekweekte embryo's kan worden uitgevoerd,¹¹ terwijl kunstmatige, niet-bevruchte embryo's nog geen alternatief zijn.¹² Het verbieden van het speciaal kweken van embryo's voor onderzoek zet voorlopig al het toekomstige onderzoek naar nieuwe technologie op losse schroeven, zolang er nog geen alternatieven zijn. Dat brengt ons terug bij de vraag of voorzichtigheid op dit punt wel het enige kader zou moeten zijn.

Het lab gewogen

In hoofdstuk 2 van *Geboren, niet gemaakt* bespreekt René Fransen enkele van de actuele medisch-wetenschappelijke ontwikkelingen: kwaliteitscontrole tijdens ivf-behandelingen, ontwikkelingen rondom kiembaanmodificatie, het kweken van kunstmatige embryo's zonder bevruchting, het gebruik van stamcellen als alternatief voor embryo-onderzoek, en het vermengen van mens en dier. Bij elk van deze ontwikkelingen schetst Fransen de mogelijkheden en kanttekeningen bij het onderzoek. In hoofdstuk 11 van hetzelfde boek spreken Henk Jochemsen en Bert-Jan Heusinkveld zich vervolgens inhoudelijk uit over enkele van deze ontwikkelingen. Hun uitspraken staan in het licht van

de opmerking dat we naar hun mening in onze samenleving al te ver gaan met de reproductie.¹³ Zo keren ze zich tegen het kweken van embryo's speciaal voor onderzoek. Verder tekenen ze bezwaar aan tegen de praktijk van invitrogametogenese (ivg) waarbij zonder eierstokken of testikels geslachtscellen gekweekt worden en worden samengebracht om embryonaal leven tot stand te brengen. Ze wijzen onder meer op het risico van voortplanting zonder toestemming (bijvoorbeeld met cellen van overleden personen), op het risico van ongebruikelijke voortplanting (een kind dat genetisch maar van één persoon afkomstig is) en op de verleiding van

een hoofdstuk aan deze gedachte 'Lang zullen ze leven in utopia'. De waarschuwing is niet voor niets. Met de nieuwe technologie, met name wanneer we DNA gaan modificeren, lijkt het verbeteren van het menselijk ras binnen handbereik te komen. Tegelijk is het goed te beseffen dat het menselijk genoom enorm complex is, net als de erfelijke processen. Daarbij wordt de ontwikkeling van de mens ook bepaald door andere factoren dan zijn genen: de omgeving waarin hij opgroeit en de persoonskenmerken.¹⁶

Het confronteert ons echter wel met een belangrijke vraag: hoe zien we lijden, en hoe willen we onvolmaaktheid een plaats geven in onze samenleving? Die vraag zal de komende tijd moeten meespelen in de besluitvorming over nieuwe technologie. Ter geruststelling schrijven Jochemsen en Verkerk dat het ook goed is ons 'te realiseren dat op dit moment de Nederlandse samenleving en zorg zo zijn ingericht dat al het mogelijke wordt gedaan om ook mensen met (verstandelijke) beperkingen volledig tot hun recht te laten komen en al hun mogelijkheden te benutten'.¹⁷

Tot slot

Met deze twee boeken wordt een waardevolle bijdrage geleverd aan de ethische reflectie op medisch-technologische ontwikkelingen. Als het om deze thema's gaat mogen we niet alleen gericht zijn op wetenschappelijke ontwikkeling en progressieve vooruitgang op dat gebied. Daarvoor staat er te veel op het spel: de

Het gevaar met dit standpunt is dat de besluitvorming aan anderen wordt overgelaten

human enhancement: de verbetering van het menselijk ras.¹⁴

Utopia: stad aan de horizon

In een essay over technologie uit 2019 van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA wordt gewaarschuwd voor een al te optimistische blik op technologie. De belofte van technologie is dat in sommige gevallen levens minder lijden zullen ervaren, maar technologie brengt niet de hemel op aarde. We moeten waken voor de idee van een technologische heilstaat.¹⁵ In *Geboren, niet gemaakt* besteden Henk Jochemsen en Bert-Jan Heusinkveld

menselijke waardigheid en ook wellicht onomkeerbare veranderingen waar we volgende generaties mee opzadelen. Tegelijk is het de vraag of deze boeken niet te veel leunen op een ethiek van voorzichtigheid en terughoudendheid. Door de deur naar het kweken van embryo's dicht te houden – voor alle duidelijkheid: het gaat om embryo's in een zeer vroeg stadium van slechts enkele cellen die gebruikt worden voor onderzoek – wordt op dit moment veel onderzoek naar veelbelovende technologie tegengehouden. Daarbij bestaat het gevaar dat met dit standpunt de besluitvorming aan anderen wordt

overgelaten, die wellicht vanuit een ander ethisch kader tot afwegingen komen. Het lijkt mij zaak de definitieve oordelen nog even uit te stellen en het debat in te gaan met heldere uitgangspunten, maar ook met een open blik.

1 *Kamerstukken II*, 34990, nr. 1 (nota *Medische Ethiek*, 6 juli 2018).

2 *Morgen wordt alles beter*, p. 45.

3 *Geboren, niet gemaakt*, p. 19.

4 *Geboren, niet gemaakt*, p. 19.

5 *Geboren, niet gemaakt*, p. 24.

6 *Geboren, niet gemaakt*, p. 23.

7 *Geboren, niet gemaakt*, p. 25.

8 *Geboren, niet gemaakt*, hoofdstuk 9 en 10; *Morgen wordt alles beter*, hoofdstuk 3 en 11.

9 *Geboren, niet gemaakt*, p. 186.

10 *Morgen wordt alles beter*, pp. 184-187.

11 Zie: *Geboren, niet gemaakt*, p. 42; *Morgen wordt alles beter*, pp. 110-111.

12 Zie: *Geboren, niet gemaakt*, p. 44; *Morgen wordt alles beter*, p. 111.

13 *Geboren, niet gemaakt*, p. 223.

14 *Geboren, niet gemaakt*, p. 220.

15 Rogier Havelaar en Pieter Jan Dijkman, *Mens-zijn in de digitale samenleving. Perspectief op technologisch burgerschap*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2019.

16 *Morgen wordt alles beter*, p. 63.

17 *Morgen wordt alles beter*, p. 156.

Het kapitalisme op het juiste spoor, met Keynes als machinist

door Evert Jan Slootweg De auteur is lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

Oud-minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Bert de Vries heeft met zijn boek *Ontspoord kapitalisme* een kritische analyse gegeven van de gevoerde economische politiek van de laatste jaren. Overheden hebben een sociaal-economisch systeem georganiseerd dat is ontspoord. Overheden zijn ook de enige die het systeem weer op de rails kunnen zetten. Dan zullen ze wel moeten hervormen, en afscheid moeten nemen van een aantal naïeve economische theorieën die aan de basis hebben gestaan van de genoemde ontsporing. Deze ideeën hebben forse consequenties in de praktijk gehad. Met het perspectief dat het systeem kan worden hervormd, geeft De Vries ook een opdracht mee aan de huidige generatie politici. Daarbij is hij niet te beroerd om een aantal aanbevelingen te doen voor hoe ze het systeem weer op de rails kunnen krijgen. Wanneer iemand opgevoed is met de drieslag schepping-zondeval-verlossing, zal dat zijn systeem waarschijnlijk nooit helemaal verlaten.

Eerst wil ik de structuur en de korte inhoud van het boek schetsen. Daarna wil ik ingaan op De Vries' aanbeveling om het ontspoorde kapitalisme

duurzaam te hervormen door te komen tot een Europees stelsel van Bretton Woods. Kan dit slagen?

Vijf delen

Het boek bestaat uit vijf delen. In het eerste deel worden de ontsporingen van de 'echte' economie besproken. De Vries begint daarin met de drijvende kracht waaraan we volgens de econoom Joseph Schumpeter onze welvaartsstijging te danken hebben: de technische vooruitgang. De technische vooruitgang zorgt door creativiteit voor een stimulans in de productie, maar heeft ook als gevolg dat er verliezers zijn. Aanpassingspijn, waarvoor bestuurders in het verleden sociale vangnetten hebben ontwikkeld, die steeds meer worden afgeschaald. Het volgende thema in dit blok is de ontwikkeling van de internationale handel. Daarin zet hij scherpe kanttekeningen bij het vrijhandelsdogma van de meeste economen. De Vries laat aan de hand van de economische ontwikkeling van bijvoorbeeld Engeland, de VS en China zien dat ze hun dominante positie niet hebben verworven door vrijhandel, maar door een slimme politiek waarin men de eigen industrie,

Bert de Vries

Ontspoord kapitalisme. Hoe het kapitalisme ontspoorde en na de coronacrisis kan worden hervormd

Prometheus | 2020 | 688 pp. |

€ 29,99 | ISBN 9789044644371

maar bovenal de eigen inwoners, beschermde. Het laatste thema gaat in op de machtsconcentratie bij bedrijven en de groeiende ongelijkheid van de verdeling van vermogen en inkomen. Het boek krijgt vaak een extra dimensie wanneer De Vries verhaalt van de dispuuten die hij had met oud-collega's. Bijvoorbeeld die met Onno Ruding, waarin de laatste voorstander was van verlaging van het toptarief in het belastingstelsel, omdat dit een drukkend effect zou hebben op de salarissen van deze groep. De Vries ziet in de extreme groei van de topsalarissen sindsdien zijn toenmalige twijfels bevestigd.

In het tweede deel gaat De Vries in op de geschiedenis van de economische ideologie. Economische paradigma's beïnvloeden het economische beleid. De Vries schetst in grote lijnen vier fasen sinds de eerste industriële revolutie: de eerste fase is die van het klassiek liberalisme, opgevolgd door het ordoliberalisme, na de oorlog het keynesianisme, om ten slotte uit te komen bij het neoliberalisme. Ook hier sluit hij het deel af met een paar inzichtjes in hoe het keynesianisme in Nederland vervangen werd door het neoliberalisme. Als belangrijk kantelpunt wijst hij op de Studiegroepen Begrotingsruimte.

Binnen deze uit topambtenaren bestaande stuurgroepen werd het neoliberale geluid steeds sterker, wendde men zich af van de traditionele keynesiaanse uitgangspunten, en werd volgens de auteur de hoogte van de staatsschuld veel te belangrijk gemaakt. Neoliberalisme in de ogen van De Vries is de leer van Hayek en Friedman. Zijn grote kritiek op dit denken is dat het niet probeert te streven naar een kapitalisme met een menselijk gezicht, maar dat het zo radicaal in markten denkt dat het elk niet-marktconform beleid als een teken van een glijbaan naar een totalitaire staat ziet. Vraag is wel of wat we nu ‘neoliberaal beleid’ noemen, niet veeleer

Fijntjes wijst De Vries erop hoe ideeën en praktijk van de muntunie steeds verder uit elkaar zijn gaan lopen

voortkomt uit de sturingsfilosofie van het New Public Management.

In het derde deel behandelt De Vries het financiële systeem. Ook hierin een historische schets van de ontwikkeling van het geldsysteem. De ontwikkelingen worden beschreven vanaf de gouden standaard tot het huidige private geldsysteem. Daarbij gaat De Vries in op de totstandkoming van de Europese muntunie. Als we de auteur moeten geloven werd door het toenmalige kabinet tamelijk lichtvaardig besloten dat Nederland daarin als vanzelfsprekend zou meedoen. Mooi uitgewerkt is de vergelijking tussen de

VS en de EU wanneer het erover gaat een muntunie te zijn. Fijntjes wijst De Vries erop hoe ideeën en praktijk steeds verder uit elkaar zijn gaan lopen. Belangrijk argument voor de totstandkoming was dat de welvaartsverschillen tussen de EU-landen kleiner waren dan in de VS. Ondertussen doen veel meer lidstaten mee, maar zijn de welvaartsverschillen tussen de EU-lidstaten onderling veel groter dan die tussen de staten binnen de VS.

Het vierde deel gaat in op de verschillende crises die het gevolg zijn van de ontsporingen binnen de echte economie, de economische ideologie en het financiële stelsel. Scherp geeft De Vries aan dat het neoliberale denken de EU-landen al te zeer in zijn greep heeft: de VS wisten veel sneller van de grote recessie te herstellen, omdat men daar teruggreep op keynesiaans ingrijpen.

In het vijfde en laatste deel, getiteld ‘Toekomstmuziek?’, geeft De Vries een aantal aanbevelingen om het ontspoorde kapitalisme weer op de rails te krijgen. Ten eerste wil De Vries de muntunie herzien. Daarvoor grijpt hij terug naar het voorstel van Keynes in Bretton Woods, maar dan voor Europa. Ieder land krijgt weer zijn eigen munt, die gekoppeld wordt aan de euro, die de rol heeft van de *bancor* in het systeem van Keynes. Slagen landen met tekorten op de lopende rekening van de betalingsbalans er niet in om deze weg te werken, dan kan men devalueren. Landen met structurele overschotten dienen een strafrente te betalen en moeten revalueren. De ECB wordt in dit systeem omgevormd tot een Europees

Monetair Fonds met daarin de taken om het grensoverschrijdend betalingsverkeer af te wikkelen en om toe te zien op evenwichtige wisselkoersen. Ten tweede wil De Vries het financieel systeem stabiliseren. Daarom kiest hij voor een publiek geldstelsel onder toezicht van centrale banken, en niet voor een privaat geldstelsel. Praktisch betekent dat volgens De Vries dat alle girale tegoeden die worden aangehouden bij private banken, verhuizen naar rekeningen bij de centrale bank. In plaats van een schuld aan hun rekeninghouders krijgen private banken dan een even grote schuld aan de centrale bank. Geldschepping wordt een taak van de publieke bank. De overgang naar een dergelijk systeem kan alleen wanneer Nederland uit de Europese muntunie vertrekt. Vandaar ook het pleidooi van De Vries om te komen tot een herziening van de muntunie.

Lichtere vorm van economische coördinatie?

De Vries is van mening dat de EU, om echt slagvaardig te kunnen handelen in geval van crises, een politieke unie moet worden of moet kiezen voor een lichtere vorm van economische coördinatie. Omdat de kiezers de stap naar een hechtere politieke unie niet vertrouwen, ziet De Vries meer heil in de lichtere vorm. Dit is overigens van de auteur geen keuze tegen Europese samenwerking. Het gegeven dat hij van mening is dat schulden van centrale banken uit zwakke lidstaten moeten worden kwijtgescholden, zet hem buiten het populistische discours. Mijn eerste bezwaar tegen dit voorstel is dat ik

niet vermag in te zien dat Frankrijk en Duitsland ooit stappen in die richting gaan zetten. Het antwoord via onder meer de instelling van een herstellfonds is er eerder een van meer in elkaar investeren. Duitsland wil gezien het belang van de afzetmarkten voor zijn industrie niet dat zwakkere lidstaten omvallen. De terugkeer naar nationale munten die aan elkaar gekoppeld zijn zie ik daardoor niet gebeuren. Mijn tweede bezwaar is dat een dergelijk systeem tot een lossere onderlinge relatie zal leiden. Zou dit geopolitiek niet tot gevolg hebben dat kleinere, kwetsbare lidstaten eerder zwichten voor de lokroep van Chinese en Russische investeerders?

Ik zie Nederland liever in de rol van bruggenbouwer tussen Berlijn en Parijs

Wordt hiermee de Europese Unie niet uit elkaar gespeeld?

Zwakste schakel

Dan dringt zich wel de vraag op waar Nederland dan voor moet kiezen. De laatste jaren koos men voor een beleid waarin Nederland samen met enkele andere middelgrote sterke economieën (Oostenrijk, Zweden, Denemarken) tegengas gaf tegen meer onderlinge Europese solidariteit. Zonder in naïviteit te vervallen, waarbij ik de nationale soevereiniteit als uitgangspunt neem, zie ik Nederland liever in de rol van bruggenbouwer tussen Berlijn en

Parijs om te komen tot juist zwaardere coördinatie. Daarin zal wederkerigheid een sleutelwoord moeten zijn. Een Europese Commissie die sneller kan optreden wanneer zich een crisis voordoet, daarvoor voldoende middelen ter beschikking heeft, maar die naast respectering van rechtsstatelijke criteria ook noodzakelijke sociaal-economische structuurversterking kan afdwingen. Hoe sterker de zwakste schakel, hoe sterker de Europese ketting.

Tot slot

Voor iedereen die zich bezighoudt met economisch beleid en praktische politiek is dit boek aan te raden. Het leest vlot, en de auteur geeft naast schetsen van historische ontwikkelingen ook inzicht in zijn eigen rol en durft daarover ook kritisch te zijn. Daarnaast valt er voor mensen die van de technische kant van de economie houden genoeg te genieten. De Vries is zeer belezen en goed op de hoogte van recent economisch

onderzoek en van de invloed daarvan op beleidsopvattingen. Het gevaar van in grote lijnen de economie beschrijven is wel dat het soms te schetsmatig is. Ook de boektitel is wat raadselachtig gekozen. Deze suggereert dat het kapitalisme ooit zuiver was, maar uit de band is gesprongen. De regulering van de markteconomie heeft verschillende fases gekend. Ook keynesiaans ingrijpen in de economie door de overheid is nooit echt weggeweest, al klopt het wel dat verschillende politici die keynesiaans beleid uitvoeren dit soms proberen te verbloemen. De aanbevelingen van De Vries, met betrekking tot zowel de muntunie als de geldschepping via publieke banken, verdienen wel een bredere discussie. Misschien een mooi startpunt voor discussie door diverse wetenschappelijke instituten en planbureaus binnen en buiten Nederland.

**Voor de lezers van CDV
nu voor slechts € 10,-**
Scan de QR-code en vul bij
uw bestelling de code:
jeugdzorg21 in om de korting
te ontvangen. Alleen geldig
bij Berne boek- en
abdijwinkel.

HOOPGEVENDE VERHALEN OVER DE JEUGDZORG

van Tweede Kamerlid
René Peters

René Peters, oud-wethouder en CDA-Tweede Kamerlid, ging voor zijn nieuwe boek in gesprek met ervaringsdeskundigen, wetenschappers, bestuurders en professionals op het gebied van jeugdzorg. Dat resulteerde in heldere, hoopgevende en inspirerende verhalen.

Sinds 2015 worstelen gemeenten met het organiseren van de zorg voor de Nederlandse jeugd. De problemen binnen de jeugdzorg stapelen zich op: gebrek aan geld en samenwerking, lange wachtlijsten, bureaucratie en kwetsbare kinderen voor wie geen goede hulp is. Maar deze problemen zijn van alle tijden. Waar komen ze vandaan? En hoe kan het beter?

Verhalen vol passie, liefde, realiteitszin en geloof dat het beter kan maken dit boek een must read voor iedereen die de zorg voor onze jeugd na aan het hart ligt.

**BERNE
MEDIA**

boek- en abdijwinkel, uitgeverij,
liturgie en ontwikkeling

Niet meer bang om geen gelijk te hebben

door **Rien Fraanje** De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

Het is werkelijk prachtige televisie. En verbluffend ook, vooral in deze tijd die geseculariseerd heet te zijn. Kijk het maar na op de website van *De Wereld Draait Door*, de uitzending van 21 februari 2020. Rapper Typhoon is uitgenodigd omdat hij na zes jaar weer nieuwe muziek heeft gemaakt. De teksten van de nieuwe liedjes getuigen van het diepe dal waardoor hij heen is gegaan. En hij spreekt ongegeneerd op primetime bij BNNVARA nota bene een geloofsbelijdenis uit: het was God die hem er weer bovenop hielp.

Glenn de Randamie debuteert onder zijn artiestennaam Typhoon in 2007 met de cd *Tussen licht en lucht*, maar breekt zeven jaar later pas echt door, met zijn tweede album *Lobi Da Basi*. Vanaf dan ontwikkelt zijn carrière zich stormachtig. Muziekrecensenten zijn zonder uitzondering lovend over de teksten die hij schrijft. Hij wordt bedolven onder jury- én publieksprijzen voor zijn teksten en songs. Hij vindt ook zijn weg naar het grote publiek: hij speelt op festivals en treedt op voor uitverkochte zalen. Iedereen trekt aan hem en hij zit zelf ook nog vol ideeën. Een klein jazzprogramma voor in de theaters, een kamermuziekfestival of een popconcert: voor Typhoon maakt

het niet uit, hij doet het allemaal tegelijk.

Dat leven eist zijn tol; hij loopt zichzelf voorbij. 'Ik ben de afgelopen jaren niet altijd de mooiste versie van mijzelf geweest', vertelt hij aan Matthijs van Nieuwkerk. 'Een artiestencliché waarvan ik dacht dat het mij nooit zou overkomen. Dat ik zo ver buiten mijzelf zou gaan dat ik daar zowel anderen als mijzelf mee tekortdeed.'

Wanhoop

En toen liep hij vast; er was leegte, Typhoon zat er volledig doorheen. Een burn-out? Nee, eigenlijk méér dan dat, bekent Typhoon. Fundamentele, en existentiële. In de genoemde uitzending vertelt hij dat hij op een zeker moment in zijn aantekenboekje schreef: 'God, SOS.'

Typhoon is erin geslaagd om aan zijn wanhoop van toen woorden te geven. In 'Alles is gezegend' rapt hij: 'Ik deed een hoop dingen fout, vergeef me O Heer. / Ter verdediging, ik handelde uit noodweer. / Ik voelde me onoverwinnelijk en loog weer. / Maar dat nooit meer.' En in het volgende couplet: 'Wie wil je zijn op het hoogtepunt van het feest? / Ik was verslaafd aan het zoeken. / Ben het

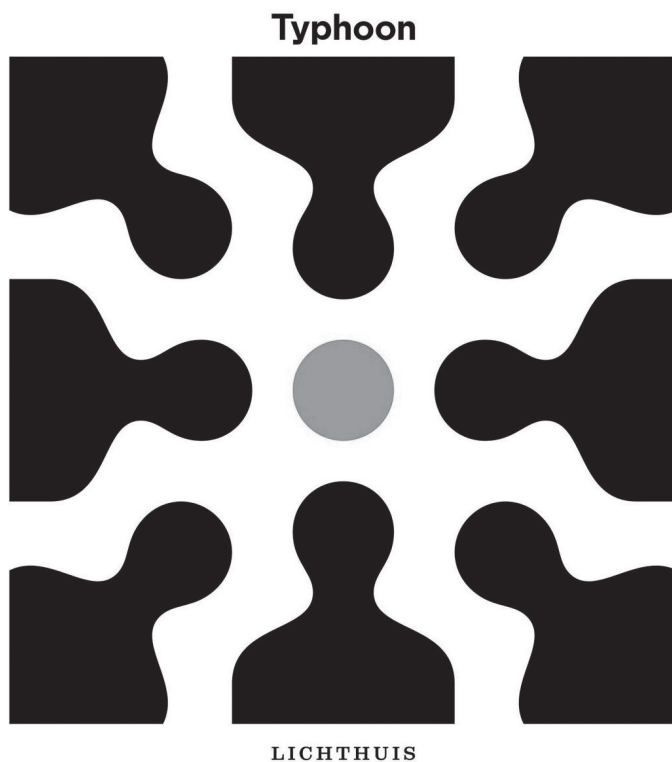
denk ik nooit geweest. / Maar vandaag met een kroon op mijn hoofd, ik leef. / Ik dank God want ik ben er nog steeds. / Ik was al thuis vanaf het prilste begin / ... / Oog in oog met iemand die me door en door kent.'

De twee songs die hij vorig jaar winter in een van de laatste uitzendingen van DWDD introduceerde zijn inmiddels met acht andere nieuwe nummers op een album gezet, *Lichthuis*, dat afgelopen najaar verscheen. Deze liedjes zouden er niet zijn geweest zonder die gitzwarte periode in zijn leven, maar het album is geenszins een donkere plaat geworden. Hier klinkt een man die wijzer is geworden, lichter ook, en die hoop verkondigt. Dit is hoe loutering klinkt.

Religieus zonder schroom

Typhoon verkondigt zonder schroom een religieus geïnspireerd verhaal. Meestal worden die alleen verteld aan de randen van de dag, ergens rond het middaguur in het weekend of na tien op NPO2. Of in specifieke doelgroepkranten of -tijdschriften. In de mainstreammedia is er vaak alleen aandacht voor religiositeit als die in verband kan worden gebracht met misstanden of vermeende intolerantie. Glenn de Randamie wordt overal uitgenodigd; iedereen wil hem spreken. Op 19 juli 2020 mocht hij een hele zondagavond zijn televisieavond samenstellen voor *Zomergasten*. Kort daarvoor maakte de regering bekend dat hij lid wordt van een zogenoemd Adviescollege dialooggroep slavernijverleden, dat het maatschappelijke debat over racisme en het slavernijverleden moet begeleiden.

Luister naar hoe De Randamie spreekt over zichzelf en je weet: dit is op zijn lijf geschreven. Typhoon speelt

geen rol, maar leeft zijn geloof. In een tijd waarin we zijn gaan geloven dat er alleen voor of tegen, ja of nee en zwart of wit bestaat, verstaat hij de kunst om groot engagement te laten samengaan met mildheid en nuance. Misschien juist omdat hij weet dat niemand onfeilbaar is, zichzelf inclusief. Bij de presentatie van de genoemde dialooggroep merkte hij op: 'Niemand scoort een tien in dit debat. Vooruit is de enige optie. Wees moedig in je ongemak.'

Of zoals hij het heeft gedicht in het nummer 'Walnootboom' op datzelfde nieuwe album: 'Wees niet meer bang om geen gelijk te hebben. / Wees niet bang om te dienen.'

Typhoon, *Lichthuis*.
Top Notch Music BV,
2020.

Verkeerde wissel

door Jan Schinkelshoek De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

De wissel stond weer verkeerd.

In de aanloop naar de verkiezingen voor de Tweede Kamer zijn van alle kanten zoveel beloften gedaan dat het opnieuw dreigt spaak te lopen.

De verkiezingsprogramma's van links tot rechts boden, als altijd, tegen elkaar op: hoger minimumloon, meer windparken op zee, belastingverlaging voor de middengroepen, terugkeer van de basisbeurs. Na 17 maart hebben de partijleiders zich onder leiding van de informateur teruggetrokken om de puzzelstukjes bij elkaar te leggen en er een zo goed mogelijk 'totaalplaatje' van te maken, de opmaat voor het uiteindelijke regeerakkoord.

Verkiezingscampagnes hebben sinds jaar en dag iets van een weekmarkt. Waar krijg je de meeste waar voor je geld? Wie heeft de goedkoopste aardappelen? We hebben elkaar aangepraat dat je zo stemmen wint. Het is een soort transactiedemocratie, die garant staat voor teleurstellingen en zelfs frustraties. Al was het maar omdat niemand kan leveren wat hij belooft. Het regeerakkoord, het stuk papier waarop de nieuwe coalitie plechtig opschrijft wat ze gaat doen, is per definitie niets meer dan een halfbakken programma. Niemand krijgt helemaal z'n zin. Om iets binnen te halen, moet je iets weggeven.

Dat is de kracht van de Nederlandse vorm van democratie, zegt iedereen trots. Het is een consensusdemocratie, een beschaafde manier waarin minderheden met elkaar omgaan en uiteenlopende partijen elkaar het licht in de ogen gunnen. Dat de prijs hoog is – niemand voelt zich comfortabel met het eindresultaat, het nieuwe kabinet is van niemand – neemt het Binnenhof op de koop toe. Zo'n regeerakkoord geldt als de beste manier om het land, verdeeld als het is, regeerbaar te houden. Ook als een meerderheid (de coalitie) een minderheid (de oppositie) de wil oplegt. Het land moet wel worden bestuurd, toch?

Het klinkt zo vanzelfsprekend dat het verbloemt hoezeer de politiek – laten we het algemeen houden – de verkeerde accenten zet. Aan het Binnenhof zijn ze vooral bezig punten te scoren, bij te houden wat men heeft binnengehaald. Zie het bombastische lijstje met meer dan honderd punten dat de ChristenUnie bijhoudt. Het verbloemt dat bij het regeren – preciezer: het besturen, het uitvoeren, het omzetten van beleid in praktijk, de uitwerking van al die goedbedoelde plannen – steeds meer fout gaat. De affaire bij de Belastingdienst is niet meer dan het topje van de ijsberg. Daar, bij de controle, laat de Tweede Kamer keer op keer steken vallen. Het parlement heeft het hoofd er niet bij. Het is zo bevangen door scoringsdrift, zo bezig mee te sturen, dat het zich veel te weinig afvraagt of het gaat zoals het zou moeten gaan.

Misschien wordt het er met de 'nieuwe' Tweede Kamer beter op. Maar dan moet het parlement wel alsnog de wissel omzetten.

In het volgende nummer

.....

In de ban van de sport

Sport vervult een belangrijke functie in onze samenleving. Sommigen menen zelfs dat ze de rol van religie heeft overgenomen als het gaat om het bieden van zingeving en verbinding. In deze CDV onderzoeken we de dominantie van sport in de hedendaagse maatschappij, en ook de rol die de overheid daarbij speelt. Moet die sport meer stimuleren, of gaat ze soms juist te ver in het bevoorrechten van (top)sport? Veroverst de prestatiecultuur de sport te veel? En hoe te handelen bij internationale toernooien in discutabele landen?

Jeugd in de knel

We hebben kinderen en hun gezinnen geproblematiseerd en tot doelwit gemaakt van een bombardement aan beleidsinterventies. Hun de regie op het eigen leven weer teruggeven zou het doel moeten zijn, juist om te voorkomen dat deze kinderen en hun gezinnen worden overgenomen door een leger aan hulpverleners. De jeugdhulp moet uit de greep van drang en dwang komen. Herstel van het vertrouwen in kinderen en ouders en de netwerken daaromheen is daarvoor de eerste stap.

.....

‘Veel problemen hebben te maken met zeer ambitieuze streefniveaus en torenhoge verwachtingen’

- **Miranda Fredriks en Damiaan Denys [op pagina 60]**

.....

‘De ambitie om lichte hulp dichtbij te bieden zorgt er nu voor dat gewone opvoedvragen vaak verworden tot jeugdhulpvragen’

- **Corien van Starkenburg en Adger van Helden [op pagina 83]**

.....

‘Wij problematiseren jongeren niet, maar bemoedigen, stimuleren, dagen uit’

- **Marco Mout, WALHALLAb [op pagina 101]**

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Zomer 2021

In de ban van sport

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Prof. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
Prof. dr. S.C. van Bijsterveld [voorzitter]
Dr. J.J. van Dijk
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. P.E. Heerma
A.Z. van Helden MA
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Drs. G. de Jong
Prof.dr. L.J. Lietaert Peerbolte
Drs. J. Pij [redactiesecretaris]
Dr. P.J.G. van Velthoven
Mr. drs. D.P.J. Woestenberg

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Leerdam

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abonnementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementenadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abonnementen@bua.nl

© 2021 Boom uitgevers Amsterdam

ISSN 0167-9155

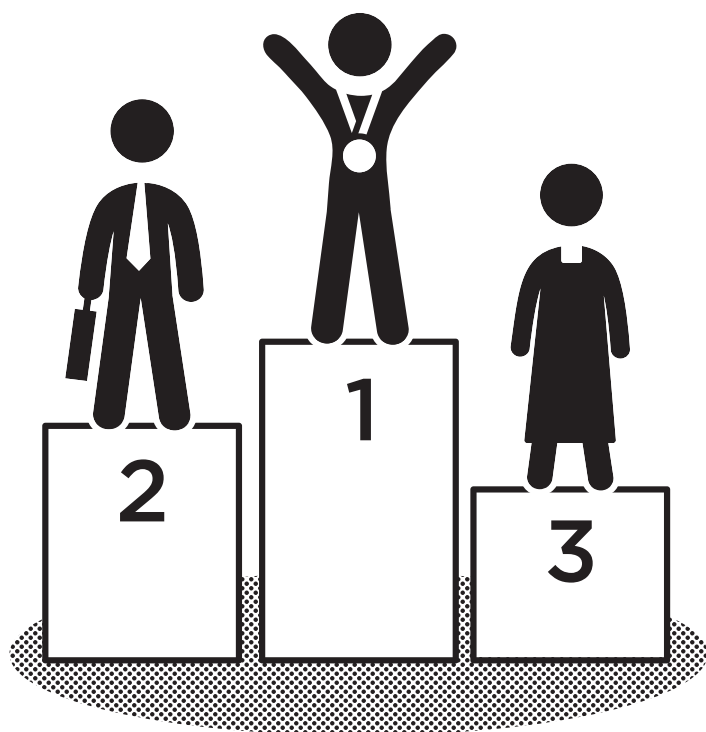
Jaargang 41

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatskunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Zomer 2021

In de ban van sport

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Intro

door Marc Janssens

7

Actualiteit

Dwars: korter regeerakkoord versterkt monisme

**Eens, verandering van de
politieke lifestyle vergt juist
uitgebreider regeerakkoord**

door Wim Deetman

12

**Oneens, kort akkoord leidt tot
meer debat; meer zelfreflectie
Kamer is echter nóg gewenster**

door Ton Rombouts

14

Vanuit de basis: interview met Pieter Jan Dijkman

**Christendemocratisch verhaal
verdient meer toewijding**

door Marc Janssens en Jan Prij

16

Een weg uit de verwarring

door Bas Aghina en Theo Brinkel

24

Macht en tegenmacht in de christendemocratie

door Geerten Boogaard

28

Thema: In de ban van sport

**Uitgesproken politiek
Cultuurchristendom**
door Désanne van Brederode **34**

**Op zoek naar een nieuwe
rechtscultuur**
door Maurits Potappel **35**

**Samenwerken in de strijd
tegen georganiseerde
criminaliteit**
door Esther Leferink **40**

Column
Het bonum commune
door Janne Nijman **45**

Redactioneel
**Sport actief maar houdt het
spel in ere!**
door Rien Fraanje, Marc Janssens
en Bert Jan Lietaert Peerbolte **48**

Interview met Sven de Langen
**Investeren in topsport is in
ieders belang**
door Jan Prij **50**

**Stadions zijn onze nieuwe
kathedralen**
door Rien Fraanje **57**

**Maar de meeste van deze is
de sport**
door Stefan Paas **63**

**Boycot: de politiek brandt er
haar handen niet meer aan**
door Wim Zonneveld **67**

Thema: In de ban van sport

**Gebruik WK in Qatar om
slavernij, corruptie en
discriminatie tegen te gaan**

door Inge van Dijk **73**

**De sportende politicus
in de Nederlandse
verkiezingscultuur**

door Harm Kaal **76**

**Een toekomstbestendig
sportstelsel vraagt regie van
de overheid**

Annet Tiessen-Raaphorst **82**

**Interview met Tsjalle van
der Burg**

**Lokale overheden en de steun
aan profclubs** **88**

**Topsportsucces tegen elke
prijs?**

door Agnes Elling en
Marit Dopheide **94**

Intermezzo

**Johan Huizinga,
*Homo Ludens***

100

**De maatschappelijke waarde
van sport en bewegen**

door Ine Pulles **102**

Boek & Cultuur

Jacob van de Beeten

Rob de Wijk

*De slag om Europa. Hoe China
en Rusland ons continent uit
elkaar spelen*

110

André Poortman

Miriam Rasch

*Frictie. Ethiek in tijden van
dataïsme*

116

Jan Dirk Snel

Hubert Smeets

*Een wonderbaarlijk politicus.
Hans van Mierlo, 1931-2010*

121

Uit de kunst

Sport kan ook kunst zijn

door Rien Fraanje

126

Vanuit de achterbanken

Nieuwe gracht

door Jan Schinkelshoek

128

Bron: Pixabay

Intro

.....

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van
Christen Democratische Verkenningen.
marc.janssens@wi.cda.nl / @janssensmarc

Hoe gezond is de dominante aanwezigheid van sport in onze samenleving? Ogenscheinlijk een merkwaardige vraag, omdat geen andere overtuiging minder onomstreden lijkt dan de gedachte dat sport en bewegen goed is voor lichaam en ziel. Een gezonde geest in een gezond lichaam (*anima sana in corpore sano*) is dan ook het adagium van de vele joggers, wielrenners, voetballers, hockeyers en sportschoolbezoekers die in het weekend of door de week hun favoriete sport beoefenen. Sport en bewegen zorgt voor ontspanning, zeker als de geest door de dagelijkse dingen van het leven te zeer in beslag genomen wordt. Maar wie dit Latijnse motto goed bekijkt, valt nog iets anders op: de beginletters van de woorden vormen samen de naam van een bekend sportmerk: Asics. Het Japanse bedrijf Onitsuka besloot zijn naam in 1977 te veranderen en bleek daarmee een goed gevoel voor de tijdgeest te hebben. Sport en commercie hebben elkaar gevonden.

Dat sport en bewegen goed is voor lichaam en geest, maar ook voor het creëren van een groepsgevoel, ontspanning, leren omgaan met teleurstellingen enzovoort, komt in deze CDV zeker aan bod. Als de coronacrisis iets heeft uitgewezen, dan is het wel de waarde die we met zijn allen aan onze regelmatige sportactiviteit hechten. Daarnaast willen we echter ook een andere kant belichten. Mede door de commercialisering van (top)sport zijn er andere zaken de sportwereld binnengedrongen: prestatiedruk, het grote geld, corruptie, sport als vorm van religie die zich niet aan bepaalde regels hoeft te houden die voor andere branches wel gelden. We hoeven het afgelopen jaar maar aan het overtreden van de coronaregels bij de viering van voetbalkampioenschappen te denken, aan de misstanden in de turnwereld, of aan de grootheidswaan rond de Super League, en we kunnen het zien: voor we het weten is het niet meer zo dat wij van sport genieten en er ons voordeel mee doen, maar dat sport iets met ons en onze samenleving doet, op een manier die vraagtekens oproept.

Juist omdat sport van grote waarde is, willen we ons in dit themanummer over vragen buigen die verder gaan en onder andere

de relatie tussen sport en overheid betreffen. Is sport vooral een maatschappelijk initiatief, of heeft de overheid (lokaal dan wel nationaal) een belangrijke rol ten aanzien van (top)sport en zo ja, welke is dat dan? Moet er een sportwet komen, omdat het sportbeleid in Nederland nu te vrijblijvend is? Wat mogen gemeenten doen als een plaatselijke profclub in geldnood is? Zijn de vele Nederlandse medailles op de Olympische Spelen resultaat van een succesvol topsportbeleid of schuilt daarachter de pijn van ongezonde prestatiedruk? Verbindt sport altijd, of is er ook sprake van uitsluiting? Waarom zetten veel politici zich graag als sportief of in ieder geval als sportminnend neer, en welke glibberige kanten zitten er aan deze zelfrepresentatie? Wat heeft de politiek in het verleden gedaan met de oproep om sporttoernooien in landen met discutabele regimes te boycotten, en wat zou er nu met het oog op het WK voetbal in Qatar moeten gebeuren? En ten slotte: als sport voor veel mensen ten aanzien van verbinding en zingeving de rol heeft overgenomen die religie vroeger had, moet een christendemocratische, op waarden gerichte partij als het CDA zich dan toeschietelijk of juist terughoudend opstellen ten opzichte van sport? Zou er, net als een scheiding van kerk en staat, niet ook een scheiding van sport en staat moeten komen?

Partij in verwarring?

Christendemocratie, waarden en overtuiging: ook in het deel 'Actualiteit' komen ze aan bod. CDV-redacteuren Bas Aghina en Theo Brinkel hebben hun gedachten opgeschreven naar aanleiding van de lijsttrekkersverkiezing van het CDA, de verkiezingscampagne en de uitslag, die er samen voor gezorgd hebben dat de partij in verwarring is. Alleen de waarden zoals die in het *Program van Uitgangspunten* staan kunnen de eenheid en het juiste debat in de partij terugbrengen, stellen ze. Ze hopen daarmee te voorkomen dat de bestuurlijke rol, met haar nadruk op rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid, en de vertegenwoordigende rol, die meer nadruk legt op publieke gerechtigheid en solidariteit, tegenover elkaar komen te staan. 'Beide zijn nodig om te kunnen samenwerken, op een gezonde manier verschillen van mening op te lossen en – *at the end of the day* – de handen in gebod te kunnen vouwen.'

In de rubriek 'Dwars' staat een debat tussen Wim Deetman en Ton Rombouts naar aanleiding van de recente discussie over macht en tegenmacht en een nieuwe bestuurscultuur. Rombouts verwacht dat als er een korter akkoord komt – hij is daar overigens sceptisch over – dit tot een lossere en meer duale verhouding tussen kabinet en Kamer zal leiden. Deetman stelt daarentegen dat er juist nu een groter regeerakkoord nodig is om de nieuwe bestuurscultuur te verankeren. Zo vindt hij dat erin vastgelegd moet worden dat noch regeringsfracties noch bewindslieden zich

.....

op het akkoord mogen beroepen, maar dat zij het beleid op inhoudelijke gronden blijven verdedigen. Ook kan worden vastgelegd dat de coalitie bij evident onjuiste informatie de betreffende bewindspersoon naar huis stuurt. Ook Geerten Boogaard gaat in op dit recente debat, dat aangezwengeld is door de toeslagenaffaire en het boek van Pieter Omtzigt. In een essay naar aanleiding van Omtzigts boek en twee andere publicaties bepleit Boogaard een versterking van de zelfstandige rol van volksvertegenwoordigers binnen politieke partijen. Macht en tegenmacht in de partij dus.

Pieter Jan Dijkman, directeur van het Wetenschappelijk Instituut, gaat in de interviewrubriek ‘Vanuit de basis’ in op de blijvende waarde van de christen-democratische visie, maar vooral van de verinnerlijking ervan. ‘Het probleem van het CDA is niet het gebrek aan een christendemocratische visie, het probleem is het gebrek aan toewijding aan die visie, aan de innerlijke overtuiging’, stelt hij.

Ten slotte

Speciale aandacht vraag ik voor de column van Désanne van Brederode in de rubriek ‘Uitgesproken politiek’, omdat het haar laatste is. We bedanken haar hartelijk voor haar spitse bijdragen, die ons vanaf 2017 elke keer aan het denken zetten. Dit keer neemt ze het begrip ‘cultuurchristendom’ en het gedweep ermee op de korrel.

Met deze uitgave *In de ban van sport* gaan we de zomer van 2021 in. Een sportrijke zomer, want door de coronacrisis zijn veel internationale sporttoernooien, waaronder het EK voetbal en de Olympische Spelen in Tokyo, een jaar doorgeschoven. Die coronacrisis heeft ons de waarde, maar ergens ook het relatieve van sport doen inzien. Om met de historicus Johan Huizinga, die ook in deze CDV aan bod komt, te spreken: sport is goed, maar mag nooit haar spelkarakter verliezen.

Actualiteit

Korter regeerakkoord versterkt monisme

Eens, verandering van de politieke lifestyle vergt juist uitgebreider regeerakkoord

door Wim Deetman De auteur is onder meer Kamerlid, staatssecretaris en minister van Onderwijs en Wetenschappen geweest, en was daarna voorzitter van de Tweede Kamer, van 1989 tot 1996. Van 1996 tot 2008 was hij burgemeester van Den Haag en van 2008 tot 2015 lid van de Raad van State.

Het huidige debat gaat niet over de noodzaak van een regeerakkoord, maar over de dwingende wens voor een globaal akkoord. Dat zou bijdragen aan het herstel van het vertrouwen tussen regering, parlement en burgers. Het is de vraag of dat klopt. De huidige politieke crisis is immers het gevolg van het gedrag van politici en ambtelijke vertegenwoordigers van de overheid. Dan gaat het toch om de politieke lifestyle die moet veranderen, en niet over de wenselijkheid van een globaal akkoord.

Wat is precies het probleem? De basisomgangsregels tussen parlement en regering worden onvoldoende in acht genomen. Dat pakt slecht uit voor burgers. Vier punten trekken aandacht:

1. Vanwege de controlerende taak van het parlement heeft de regering de grondwettelijke plicht om alle relevante en gevraagde informatie te verschaffen aan de leden van de Tweede en de Eerste Kamer, tenzij er strijd is met het staatsbelang. Deze plicht gaat verder dan de Wet openbaarheid

bestuur, die handelt over het op verzoek aan burgers verschaffen van overheidsdocumenten.

De grondwettelijke plicht vergt constructieve en actieve aandacht van kabinet en afzonderlijke bewindspersonen. De ambtelijke organisatie van departementen heeft hier een stimulerende en ondersteunende taak. Bij verzaken van de grondwettelijke plicht is de sanctie immers: ontslag van kabinet of bewindspersoon. De discipline is desondanks zoekgeraakt. Soms accepteerde de Tweede Kamer dat, wat de eigen positie als gelijke van de regering geen goed heeft gedaan.

2. Een bijzondere kwestie is de kennelijk korte memorie van de minister-president. Daardoor wekte hij de indruk bewust onjuiste informatie te hebben verschaft. Hij heeft zich fel verweerd. De meerderheid in de Tweede Kamer heeft zijn verweer geaccepteerd door het vertrouwen in hem niet op te zeggen, en daarmee is de kous af. Onverlet blijft het

aangetaste gezag van de minister-president; hier kan een regeerakkoord niets aan afdoen.

3. De vertrouwenscrisis tussen burgers en overheid blijft maar duren. Ook de overheid dient zich aan de geldende regels te houden. Zij staat niet boven de wet, ook niet bij de (ambtelijke) uitvoering. Bij wetgeving en uitvoering dienen dienstbaarheid aan de burgers en het betrachten van gerechtigheid ijkpunten te zijn.
4. Men gebruikt een regeerakkoord als alibi voor het wegduiken voor politieke verantwoordelijkheid. De traditie dat een kabinet in de regeringsverklaring en het debat daarover het regeerakkoord voor zijn politieke verantwoordelijkheid neemt om zo ook buiten regeringspartijen steun te vinden, is verbleekt. Hetzelfde geldt voor regeringspartijen. En hoe vaak maken bewindslieden en soms ook leden van regeringsfracties zich er niet

zich te verantwoorden voor het accepteren van een weigering door de regering.

2. Bij onjuiste informatie is de Kamer zelf aan zet. In het regeerakkoord kan vastgelegd worden dat regeringsfracties bij evident onjuiste informatie het ontslag van de betreffende bewindspersoon zullen bevorderen.
3. Verder wordt vastgelegd dat bewindspersonen er binnen hun portefeuille op toezien dat in de uitvoering dienstbaarheid en gerechtigheid betrachten jegens burgers de norm voor het handelen is. Zij dienen jaarlijks inzicht te geven in de activiteiten die zij daarvoor ondernemen. Vergelijk hetgeen minister Dales ooit deed om ambtelijke corruptie te voorkomen.
4. Leg vast dat noch regeringsfracties noch bewindslieden zich zullen beroepen op het akkoord waaraan zij zich hebben verbonden. Zij verdedigen hun beleid op inhoudelijke

gronden. Wordt onverhoopt toch verwezen naar het regeerakkoord, dan wordt de minister-president of de desbetreffende fractievoorzitter gevraagd te verklaren waarom deze afspraak in het regeerakkoord niet is nagekomen.

Leg vast dat noch regeringsfracties noch bewindslieden zich zullen beroepen op het akkoord

af door uiteindelijk te verwijzen naar het regeerakkoord als een noodlot dat hen zelf heeft getroffen? Dat is niet het nemen van inhoudelijke politieke verantwoordelijkheid, maar vluchtgedrag vanwege verleende steun.

De politieke lifestyle moet veranderen. Afspraken in een regeerakkoord kunnen dat bevorderen:

1. Over de informatieplicht kan worden afgesproken dat gevraagde informatie onverkort wordt gegeven. Wanneer dat niet mogelijk is, worden daarvoor schriftelijk de overwegingen meegedeeld. In het Reglement van Orde wordt vastgelegd dat daarover in een openbare commissievergadering wordt beraadslaagd. De Kamervoorzitter houdt een openbaar overzicht bij van geweigerde informatie. Zo wordt het parlement gedwongen

De politieke lifestyle kan zo veranderen en ruimte bieden aan niet-regeringspartijen voor meer beïnvloeding van het beleid.

Ten slotte nog dit. De exclusieve aandacht voor de grote vraagstukken in een globaal regeerakkoord beperkt zonder meer de aandacht voor andere essentiële zaken, zoals de humanitaire grondslagen van het asielbeleid, het respect voor burgers in de zin van artikel 1 van de Grondwet, en het respecteren van de gewetensvrijheid van individuele burgers (de grondwettelijke vrijheden). Enige fundamentele reflecties zouden in een regeerakkoord niet misstaan. Juist nu. Al was het maar om een tegenwicht te bieden tegen de neoliberale bovenstroom in de samenleving. Wat was het voor ons ook al weer? Niet bij brood alleen!

Kortom: een minder globaal regeerakkoord is verstandiger en lang nog niet zo slecht.

Korter regeerakkoord versterkt monisme

Oneens, kort akkoord leidt tot meer debat; meer zelfreflectie Kamer is echter nóg gewenster

door Ton Rombouts De auteur is oud-burgemeester van 's-Hertogenbosch en lid van de Eerste Kamer namens het CDA.

Ik moet nog zien of het er daadwerkelijk van komt, maar als er een korter regeerakkoord komt, dan zal de verhouding tussen regering en Tweede Kamer meer duaal worden. Zelfbeperking is echter niet het grootste talent van politici. Onderhandelaars hebben het zich in het verleden wel vaker voorgenomen, maar het is er nooit van gekomen.

Onder de huidige omstandigheden zijn sowieso vier of misschien wel vijf partijen nodig om tot een nieuwe regeringscoalitie te komen. En die hebben uiteenlopende ideeën over de grote thema's. Er zullen compromissen gesloten moeten worden. Met 'voor elk wat wils'.

Daarom herhaal ik: ik zie het nog niet gebeuren, maar als partijen erin slagen een korter regeerakkoord overeen te komen, dan heb ik er vertrouwen in dat dit de verhoudingen tussen het kabinet en de Tweede Kamer lossen zal maken. De coalitiefracties in de

Kamer zullen zich immers letterlijk minder (lees: aan minder onderwerpen) gebonden weten. Over niet vastgelegde onderwerpen zal meer debat mogelijk zijn met en tussen de fracties waarop de regeringscoalitie steunt. En dat is winst.

Nu moeten we van een korter regeerakkoord ook weer niet alle heil verwachten. Ook over niet in het regeerakkoord vastgelegde onderwerpen zullen ministers en staatssecretarissen informeel overleg met 'hun eigen' fracties en de andere fracties van de coalitie blijven zoeken. Om zich vooraf (dat is: vóór het plenaire debat in de Tweede Kamer) van voldoende steun voor hun wetsvoorstellen verzekerd te weten. Is dit slecht? Nee, dit is nu eenmaal inherent aan het systeem van de parlementaire democratie, waarin wetten alleen tot stand komen bij meerderheid van stemmen. Het behoort tot het politieke handwerk van bewindslieden om steun voor kabinetsvoorstellen te organiseren, dus

om voldoende stemmen ‘voor’ te verzamelen. Dit kan door tijdens de debatten meer dan de helft van de volksvertegenwoordigers ervan te overtuigen dat hun voorstellen hun steun verdienen. Maar er is niets op tegen dat ministers en staatssecretarissen dit ultieme moment niet willen afwachten en vooroverleg zoeken met coalitie- en niet zelden ook oppositiefracties.

Als burgemeester heb ik wethouders geregeld voorgehouden dat zij ‘eigenlijk maar één ding hoefden te kunnen’: voorstellen van het college van burgemeester en wethouders door de gemeenteraad loodsen. Alle andere aspecten van het wethouderschap kunnen zij – een beetje ongenueanceerd gezegd – door hun ambtenaren laten doen. Beleid ontwikkelen, onderhandelingen voeren, speeches schrijven. Echter, aangezien ambtenaren tijdens de gemeenteraadsvergaderingen niet het woord mogen voeren, zal een wethouder – zoals ook een

aspect van de Haagse cultuur: de geringe bereidheid tot zelfreflectie. Politici hebben bij kritiek steevast de neiging ‘een vlucht naar voren’ te maken. En om nieuwe plannen, nieuw beleid te verlangen van ... anderen. In casu van het kabinet.

Het zou de Tweede en ook de Eerste Kamer sieren om bij beleidsevaluaties eerst en vooral naar zichzelf te kijken. Wat kunnen wij zelf in de komende jaren beter doen? Hebben bij de toeslagenaffaire niet ook de beide Kamers van ons parlement ‘steken laten vallen’? Hierover wordt nauwelijks meer gesproken. Was de commissie-Bosman, die onderzoek deed naar de uitvoeringsorganisaties, niet ook kritisch over de rolneming van de Tweede Kamer? Ook hierover horen wij sinds het uitkomen van het rapport niets meer.

Als wij het belangrijk vinden dat er echt een nieuwe bestuurscultuur komt, zou het dan niet verstandig zijn dat alle onderdelen van de wetgevende macht (lees: de regering en de beide Kamers der Staten-Generaal) bereid zijn eerst naar zichzelf te kijken: naar hun eigen functioneren, naar hun eigen

Politici hebben bij kritiek steevast de neiging ‘een vlucht naar voren’ te maken

minister in de Tweede Kamer – dit deel van zijn werk zelf moeten doen. Dit politieke handwerk is zijn of haar corebusiness. In wezen wordt een politiek bestuurder hierop afgerekend: krijgt hij of zij iets voor elkaar of niet? Er is wat mij betreft dus niets mis met informeel overleg tussen regering en parlement. Tussen leden van een kabinet en ‘hun’ fracties.

Een korter regeerakkoord zal ondanks dit informele vooroverleg – zo verwacht ik – tot levendiger debatten leiden, maar voor de na de toeslagenaffaire door alle politieke partijen bepleite nieuwe bestuurscultuur is echt méér nodig. Veel meer. In het bestek van dit artikel beperk ik mij tot een tot nu toe onderbelicht

bijdrage in het wetgevingsproces? Zij moeten focussen op hun eigen rol, want hebben wij de afgelopen jaren niet kunnen vaststellen dat de Eerste Kamer steeds vaker ‘Tweede Kamertje’ is gaan spelen, en dat de Tweede Kamer veelvuldig op de stoel van de regering is gaan zitten?

Een korter regeerakkoord: ja, graag! Meer zelfreflectie en zelfbeperking: misschien nog wel liever!

Vanuit de b

Christendemocratisch verhaal verdient meer toewijding

Het CDA heeft nog altijd een rijk en eigentijds verhaal dat veel kiezers kan aantrekken, meent Pieter Jan Dijkman. Maar dan moet de partij zich wel blijven oefenen in het christendemocratisch denken en handelen. 'Het probleem van het CDA is niet het gebrek aan een christendemocratische visie, het probleem is het gebrek aan toewijding aan die visie, aan de innerlijke overtuiging.'

door **Marc Janssens en Jan Prij** Janssens is hoofdredacteur en Prij redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Sinds 2017 is Pieter Jan Dijkman (1980) directeur van het Wetenschappelijk Instituut. Voor die tijd was hij zeven jaar hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*. 'In 2010 vroegen Raymond Gradus en Jan Schinkelshoek me om mee te werken aan het doordenken van de christendemocratie. Van huis uit lag een keuze voor het CDA misschien niet direct voor de hand. Ik kom uit, wat werd genoemd, een orthodox-protestants, hervormd milieu, met deels SGP- en vroeger deels CHU-voorkeuren. Ik heb voor de christendemocratie gekozen uit overtuiging. Of beter gezegd, ik ontdekte: dit ben ik, de filosofie van de christendemocratie valt samen met mijn visie op de mens en de ordening van de samenleving.'

Heeft het geloof een rol gespeeld bij die keuze?

'Ja, dat wel. Ik was al vroeg politiek

betrokken en in mijn tienerjaren verzamelde ik krantenknipsels over politiek en christelijke politiek. Tijdens mijn lagerschoolperiode in Barneveld ben ik een keer het gemeentehuis binnengestapt, omdat we een interview moesten houden met iemand die we interessant vonden. Ik wilde de burgemeester wel spreken. Een vriendelijke mevrouw van de receptie leidde me zowaar naar een kamer met een groot eikenhouten bureau, dat van CDA-politicus David van Boven. "Dit is niet de burgemeester, maar hij lijkt er wel op", zei ze. Hij bleek de locoburgemeester en wethouder te zijn, een uiterst aimabele man. In dat gesprek is, met een beetje fantasie, het zaadje van de christendemocratische overtuiging geplant.'

'Hoe kun je nu de christelijke levensovertuiging op een goede manier verbinden met politiek? Je kunt de politiek toch moeilijk belasten met de taak om het geloof als absolute norm aan

de samenleving voor te houden. Maar hoe dan wel? Dat was voor mij de vraag. Destijds heeft het boek *Waakzaam en nuchter* van Gerrit de Kruijf mij geholpen.¹ In feite was dat het model van het “dubbeldenken” van christendemocraten: enerzijds denken ze vanuit een christelijke levens-overtuiging, en anderzijds doen ze een handreiking naar een plurale, seculiere samenleving.’

Gaf dat dubbeldenken ook de mogelijkheid te kiezen voor een seculiere partij?

‘Nee. Om de eenvoudige reden dat dit idee van dubbeldenken wortelt in een lange, christelijke denktraditie van goed en vreedzaam samenleven over grenzen van geloof, levensovertuiging en culturele identiteiten heen. Ik ben ervan overtuigd dat in de christelijke traditie een potentie verborgen ligt die nog beter benut zou kunnen worden, zeker in tijden van vluchtigheid, rationalisering en technocratisering. De christendemocratie biedt een eigenstandige visie op mens, maatschappij en overheid, een visie die niet bij seculiere partijen te vinden is. Onze visie heeft wel een universele strekking en is herkenbaar voor tal van mensen, ook als zij zich niet als christelijk of gelovig beschouwen.’

‘Daarmee wil ik natuurlijk niet zeggen dat christelijk geïnspireerde partijen de zingever van een samenleving zouden zijn. Dat zou geen recht doen aan het goede en zinvolle dat al besloten ligt in een samenleving, net als het kwade. De politiek is er niet om de samenleving goed te maken, de politiek heeft tot taak het gemakkelijker te maken om goed te zijn. Het zit dus veel meer in het scheppen van de juiste voorwaarden, zodat mensen het goede kunnen doen, dan in het opleggen van wat wij als goed bestempelen.’

‘In feite is dat ook de kern van onze overtuiging dat in het centrum van de christendemocratische politiek de samenleving zelf staat, en niet de staat of de markt. Dat betekent dat de christendemocratie niet alleen een normatieve opvatting aanreikt over de inrichting van de samenleving, maar ook een

Pieter Jan Dijkman

praktische. Eigenlijk is de christendemocratie een verzameling van sociale praktijken.’

Hoe bedoelt u?

‘Het CDA heeft vier begrippen als de kern van zijn overtuiging geformuleerd: publieke gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Het misverstand is vaak dat deze vier uitgangspunten abstracte, hoogdravende idealen zouden zijn. Maar nee, ze zijn heel praktisch en hebben te maken met heel alledaagse sociale praktijken. De uitgangspunten zijn, zoals Bob Goudzwaard dat vorig jaar in CDV nog formuleerde, “gegevenheden” die al in de samenleving aanwezig zijn.² Ze zijn een wezenstrek van mensen, levensvoorwaarden zelfs. Neem het begrip solidariteit. Dat is in onze opvatting niet zozeer een abstract principe, dat door een overheid afgedwongen moet worden. Veel meer is het zo dat solidariteit voortkomt uit de feitelijke constatering dat mensen van nature solidair zijn. Die solidariteit zit in ons mensen. En als die solidariteit afwezig is, dan verlangen we er wel naar.’

Is dit altijd al de christendemocratische overtuiging geweest, of is er sinds de totstandkoming van het CDA sprake van een ontwikkeling in het denken?

‘Denk alleen al aan de naam, Christen-Democratisch Appèl. Toen die naam bedacht werd, in 1972, reageerden commentatoren vrij schamper. Wie noemt zich nu een appel? Je noemt jezelf toch een partij of een unie? Toch drukt die naam een diepe gedachte uit: de partij is niet op zichzelf gericht, maar op de ander. Haar bestaansrecht ligt zelfs in de verbinding die ze wil aangaan met de samenleving.’

‘Mensen als Arie Oostlander en Hans Borstlap, de eerste medewerkers van het Wetenschappelijk Instituut, hebben die gedachte verder doordacht. Arie Oostlander schreef in 1975 een belangrijk artikel.³ In die jaren werd veel gediscussieerd op de vierkante millimeter over de rol van het christelijk geloof in de politiek. Moet je CDA-politici nu wel of niet kunnen aanspreken op hun geloof? Oostlander verlegde het accent van het christelijke gehalte van de grondslag naar de politieke overtuiging. Volksvertegenwoordigers waren alleen aan te spreken op de politieke overtuiging, dat werden de vier uitgangspunten. En die vier hoefden CDA-politici niet zelf uit te vinden of te organiseren, ze waren al onderdeel van de werkelijkheid; het ging erom ze zo goed en verantwoord mogelijk te benutten. Vandaar dat CDA’ers er nooit op uit zijn om de samenleving radicaal te vernieuwen, te vervangen of te beheersen. Ze willen juist dat die samenleving méér samenleving wordt en zich ten volle kan ontplooiën.’

‘Deze nuchtere benadering zag je ook terug in een concept als “de zorgzame samenleving”, zoals Elco Brinkman en Ruud Lubbers dat begin jaren tachtig introduceerden. Gemeenschap was in hun ogen niet een abstracte cultureel-identitaire aangelegenheid, maar een kwestie van zorgzaamheid op concreet, lokaal niveau. Daar waar mensen voor elkaar zorgden, was sprake van gemeenschap en een zorgzame samenleving.

Het kan geen kwaad dit soort overwegingen in herinnering te roepen.’

Gemeenschapsdenken

Waarom?

‘Het gemeenschapsdenken is al enige tijd aan een revival bezig. In een herijking van het begrip gemeenschap zou weleens een sleutel kunnen liggen voor een nieuwe betrokkenheid op de publieke zaak.’

‘Het CDA heeft zich sinds eind jaren negentig vaak laten leiden door wat werd genoemd de communitaristische filosofen. Maar er is een verschil tussen een communitaristisch en een christendemocratisch gemeenschapsbegrip. Het communitaristische gemeenschapsbegrip is in de eerste plaats romantisch. De gemeenschap

is in zichzelf goed. In de tweede plaats is het constructivistisch: op basis van een ideaaltipe gemeenschap wordt onderwerping aan de gemeenschap gevraagd. En in de derde plaats is het vaak ook nostalgisch: onze prachtige gemeenschap

wordt op allerlei manieren bedreigd en moet worden hersteld.’

‘Het christendemocratische gemeenschapsbegrip is anders, rijker en realistischer. Het ziet gemeenschap altijd als, zoals theoloog Erik Borgman het noemt, “gemeenschap-in-opbouw”. Het begint met het accepteren van alle bewoners die er zijn en met wie wij een gemeenschap proberen te vormen. Wij zijn elkaar gegeven, hoe verschillend we ook zijn, en dat maakt als zodanig dat wij een gemeenschap met elkaar vormen. Dat wil niet zeggen dat gemeenschappen in de christendemocratie als vanzelf goed zijn. Integendeel. Gemeenschappen kunnen ontsporen en hebben altijd externe normen nodig om een goede gemeenschap te kunnen zijn. In de christendemocratie wordt gewaakt voor nostalgie.

*Er is een verschil tussen
een communitaristisch en
een christendemocratisch
gemeenschapsbegrip*

Het gevaarlijke is immers dat degenen die toch al moeite hebben om hun plek in de samenleving te vinden, worden gezien als een bedreiging voor onze prachtige gemeenschap en buitengesloten dienen te worden. Maar waar ben je als je buiten de samenleving staat? Dat kan dus niet. De gedachte alleen al is kwalijk.'

Sluit het CDA-verkiezingsprogramma voldoende aan bij dit denken vanuit een samenleving?

'Zeker. Ik zou natuurlijk niet anders durven zeggen, al was het maar omdat ik zelf adviseur van de programcommissie was. Uiteraard kun je altijd commentaar op onderdelen hebben. In de christendemocratie willen wij altijd de verantwoordelijkheden maximaal verdelen tussen staat, markt en samenleving, waarbij wij de waarde van de samenleving vooropstellen. Maar intussen pleiten we in het verkiezingsprogramma wel voor een nieuwe regeling voor kinderopvang. In deze regeling wordt de kinderopvang rechtstreeks door de overheid gefinancierd en gecontroleerd. Je kunt best discussiëren of dat wenselijk is. Principieel: zijn wij voor een vorm van staatsopvoeding voor kinderen tot 4 jaar? En ook praktisch: er zal een explosie van crèches komen; hoe gaan we dat betalen, en waar halen we alle benodigde pedagogische medewerkers vandaan? Vanuit christendemocratisch perspectief was het beter geweest de kinderbijslag te verhogen. In dat geval redeneren we vanuit de ouders zelf, en worden zij beter in staat gesteld om werk en gezin te combineren of met andere ouders te zoeken naar creatieve vormen van kinderopvang. Je moet oppassen dat je de verantwoordelijkheden van een samenleving niet uitholt.'

Het is een verkeerde invulling van het begrip subsidiariteit?

'Ja. Wij vatten subsidiariteit vaak op als een juridisch begrip dat de taken van de verschillende

overheden afbakent. Maar in de pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* en *Quadragesimo Anno*, uit respectievelijk 1891 en 1931, is subsidiariteit de uitdrukking van een rijke visie op menselijke waardigheid: subsidiariteit vertrekt vanuit de vraag hoe mensen ten volle mens kunnen zijn en zelf een samenleving kunnen helpen opbouwen. Als ze ergens écht niet meer toe in staat zijn, moeten we kijken of hun omgeving kan helpen. Lukt dat niet, dan kunnen we kijken of maatschappelijke organisaties, zoals kerken en buurtverenigingen, kunnen bijspringen. Pas als die daartoe niet in staat zijn, komt – helemaal aan het einde – de overheid in beeld, met de vraag of die *subsidium*, dat is hulp, kan bieden. Subsidiariteit is dus een heel rijk, gelaagd begrip, dat in eerste instantie kijkt naar de creatieve verantwoordelijkheid van mensen zelf, en pas in de uiterste nood een beroep doet op de overheid.'

Subsidiariteit doet pas in uiterste nood een beroep op de overheid

Gereedschapskist

De PvdA en links benadrukken vanouds de rol van de overheid, de

VVD en rechts meer de rol van de markt, en het CDA en de christendemocratie de rol van de samenleving. Na een periode van neoliberalisme en marktdenken kijkt iedereen nu weer naar de overheid. Is het gevaar voor het CDA niet dat het telkens met de dominante stroming meewaait en onvoldoende zijn eigen denken daartegenover stelt?

'Het is onmiskenbaar dat de samenleving vaak slechts denkt in de dichotomie van staat en markt en dat ook het CDA soms vrij willekeurig put uit de gereedschapskist van staat of markt. Vooral het etatistische denken, het denken louter vanuit de overheid, zie ik als een gevaar voor de partij. De afgelopen jaren stond vaak de bv Nederland centraal, waarbij de relatie tussen overheid en burgers klaarblijkelijk als een zakelijk ruil-contract wordt gezien. Het laatste kabinet-Rutte met CDA en ChristenUnie is gelukkig

wel een duidelijke correctie op dit denken geweest. In het regeerakkoord van Rutte-II met VVD en PvdA kwam het woord “samenleving” überhaupt niet voor en was er nul aandacht voor vrijwilligerswerk en mantelzorg. De eerste vraag in het CDA moet altijd zijn: hoe kan de samenleving op een meer coöperatieve wijze worden ingericht, welke waarden dienen leidend te zijn en wat vraagt dat van een samenleving, staat en markt? Staat en markt zijn in dat perspectief onmisbaar, maar dienstbaar, ten dienste aan die samenleving.’

In Zij aan zij hekelt het Wetenschappelijk Instituut de kolonisatie van de leefwereld van mensen door de systeemwereld van besturen.⁴ Toch heeft ook het CDA vaak zijn invloed kunnen uitoefenen. Hoe zijn we in de dominantie van de systeemwereld terechtgekomen?

‘Dat is een ontwikkeling van decennia waarin politiek in toenemende mate haar legitimiteit is gaan ontleen aan vooruitgang, economische groei en het garanderen van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Het symbolische summum daarvan werd bereikt in de paarse jaren, toen het enkel nog maar draaide om “werk, werk, werk”, terwijl de politiek ten diepste gaat over het gesprek wat van waarde is, om goed samen te leven en samen te werken. Het was terecht dat Balkenende in zijn eerste kabinetten het normen-en-waardendebat centraal stelde en tegelijk een stevige hervormingsagenda neerzette rond de sociale zekerheid en het zorgstelsel. In zekere zin waren die kabinetten een antwoord op de onvrede over het feit dat Nederland wel technocratisch bestuurd werd, maar niet moreel geleid.’

Is die dominantie van de systeemwereld, namelijk dat de overheid de burger eerder tot last dan tot

hulp is, er niet gekomen door een neoliberale ideologie die met de ene hand alles aan de markt wil overlaten, maar met de andere hand via de overheid en bestuursinstanties die burger toch wil controleren, omdat ze hem niet vertrouwt?

‘Ik denk dat daarin wel een kern van waarheid zit. Ergens in de jaren tachtig, negentig heeft er een omslag plaatsgevonden van een overheid die de maakbaarheid van de samenleving preekte naar een overheid die de verantwoordelijkheid van de samenleving vooropstelde, maar daarbij wel het risico liep uit te gaan van de maakbaarheid van ieders eigen succes. We zijn verantwoordelijk voor ons eigen geluk, en daarmee ook voor ons eigen falen. “Succes is een keuze”, hoor je vaak. Maar hoe meer we gericht zijn op individueel succes, hoe ongelukkiger we zullen zijn. Leven is ook altijd leven met een tekort.’

De overheid wil in toenemende mate alles controleren, protocolleren, risico’s uitsluiten; gekmakend is dat soms

‘Zoals de samenleving niet meer accepteert dat er fouten worden gemaakt, zo accepteert de overheid dat ook niet meer. Een volk krijgt altijd het bestuur dat het verdient. De overheid wil in toenemende mate alles controleren, protocolleren, risico’s uitsluiten. Gekmakend is dat soms. Het leidt tot een

toezichtcultuur waarin de schijn van veiligheid dicteert. Een meer christendemocratische waardeoriëntatie, met aandacht voor noties als vertrouwen en verantwoordelijkheid, zou in deze tijd weleens heel ontspannen kunnen werken op onze totale beheersingsdrift.’

Mensbeeld

Heeft dit ook met het huidige dominante mensbeeld te maken, dat erg verschilt van het christendemocratische?

‘Inderdaad. Politiek begint met een mensbeeld. Tegenwoordig lijken twee mensbeelden dominant.

Het eerste is dat van de selfmade man, de mens die zijn eigen leven schept. Luister naar bijna elke willekeurige speech van liberale politici en je hoort het volgende: “Als je je inzet voor de samenleving, zul je daarvoor beloond worden.” Dat is een tamelijk meritocratische visie. En zo belanden we in een samenleving die gefundeerd is op verdiensten en die relaties reduceert tot ruilverhoudingen: je krijgt terug wat je verdient. In feite is dat ook het ongelukkige aan de term “sociaal contract”, zoals Pieter Omtzigt dat in zijn overigens waardevolle boek gebruikt. Een contract roept de associatie met een zakelijke ruilverhouding op: voor wat hoort wat. Maar niet alle verhoudingen zijn vast te leggen in een reeks afspraken; er bestaat ook nog zo iets als deugdeethiek. Liever zou ik spreken van een verdrag, waarin het woord “verdragen” zit: in de samenleving zijn we elkaar gegeven met onze goede en slechte eigenschappen, en we zullen het met elkaar moeten doen.’

‘Het tweede dominante mensbeeld ziet de mens voor alles als slachtoffer van overheids machten of kapitalistische krachten. Dat is het mensbeeld van socialistische en populistische partijen. Zij zeggen: “Jullie stakkerige mensen worden allemaal benadeeld en wij gaan dat oplossen.”’

‘Beide mensbeelden zijn wezenlijk anders dan het christendemocratische, omdat ze de samenleving voorstellen als een strijdtoneel waarbij het individu óf als geslaagd persoon óf als slachtoffer centraal staat. In beide gevallen is een machtsstrijd nodig om een bepaald levensdoel te bereiken. De christendemocratische mensvisie stelt daartegenover de mens in gemeenschap met anderen centraal: de wereld zal altijd een tekort kennen, en dat is een aanmoediging om elkaar tot een hand en een voet te zijn, om met elkaar samen te leven en samen te werken. We eisen dingen niet op omdat we ze verdiend hebben,

maar zijn dankbaar omdat mensen en zaken ons gegeven zijn. We stellen niet het slachtofferschap voorop, maar onze talenten, of dat er nu veel zijn of weinig.’

‘Aan het eind van de negentiende eeuw, toen de positie van de arbeiders op de politieke agenda kwam, zeiden de socialisten: “Jullie arbeiders zijn kwetsbaar, wij gaan jullie redden.” Abraham Kuiper, die diezelfde sociale kwestie aankaarte, zei tegen de arbeiders niet dat ze kwetsbaar en zielig waren. Nee, hij zei dat ze de ruggengraat van de samenleving vormden, de kurk waar alles op drijft. Dat is een totale omwenteling van het perspectief.’

Er gaan steeds meer stemmen op om iets te doen aan de meritocratische samenleving.

Zo vinden sommigen dat er meer praktisch

opgeleiden de Tweede Kamer in moeten, om zo een betere afspiegeling van de samenleving te kunnen vormen.

‘Meer praktisch opgeleiden in de politiek lijkt misschien een logisch recept tegen de meritocratische samenleving. Maar in feite blijft zo’n oplossing hangen in hetzelfde

frame als dat van de meritocratie, terwijl je juist heel anders wilt kijken naar de samenleving.’

‘In christendemocratisch perspectief doet het er fundamenteel niet toe hoe hoog of laag iemand is opgeleid. Denk aan de Bijbelse gelijkenis van de talenten. Je moet woekeren met de talenten die je hebt ontvangen. Maar ieder mens is van waarde, en het is om het even of je vijf of twee talenten hebt; het gaat erom dat je ze kunt en wilt benutten.’

‘Ik zou representativiteit uiteindelijk anders willen opvatten. Representativiteit betekent niet de letterlijke afspiegeling van bepaalde bevolkingsgroepen in de Kamer, zo van: zoveel hoogopgeleiden, zoveel laagopgeleiden, zoveel homoseksuelen, zoveel vrouwen enzovoort. Nee,

het gaat om de representatie van ideeën. Kijk naar politici als Pieter Omtzigt en Thierry Baudet: beiden zijn hoogopgeleid, zelfs gepromoveerd. Zij zijn heel goed in staat gebleken een vertolker te zijn van de stem van allerlei gewone en ongewone mensen.'

Volkspartij

Is het CDA nog steeds een volkspartij, nu het zoveel minder zetels en leden heeft dan voorheen?

'Zonder meer. Het zijn van een volkspartij is een principiële keuze voor het gemeenschappelijke belang en voor "ieder mens telt", en niet zozeer afhankelijk van het aantal parlementszetels of leden. Uit onderzoek blijkt ook dat het CDA er als een van de weinige partijen in slaagt om hoog-, midden- en laagopgeleiden aan zich te binden.

De verhouding is ongeveer een derde, een derde en een derde. Dat is een groot verschil met GroenLinks en D66, die vooral hogeropgeleiden aantrekken, en SP en PVV, die vooral lageropgeleiden aan zich weten te binden.'

'Het CDA heeft altijd een brug willen zijn tussen straat en staat. Het is voor de toekomst van belang om die bemiddelende rol te blijven spelen. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de gevestigde volkspartijen langzamerhand vooral spreekbuizen van het openbaar bestuur zijn geworden. Maar voor de samenleving zijn politieke partijen als ijsschotsen die steeds verder afdrijven. Hoe kan het CDA zijn maatschappelijke inbedding versterken, en hoe kan het tegelijk een staatsdragende partij blijven? Dat is de vraag.'

Waarin verschilt het 'volks' in 'volkspartij' bij het CDA met het volkse in populistische partijen?

'Een volkspartij zoals het CDA zoekt altijd naar gemeenschappelijke belangen, vanuit het

befef van de gelijkwaardigheid van alle mensen. Niet de belangenstrijd staat centraal, maar het bonum commune, datgene wat het welzijn van heel de samenleving dient. Populistische partijen zien het volk als één en ondeelbaar. In de praktijk is de volkswil waar een populist zich op beroept, altijd de wil van slechts een deel van het volk.'

Hebben het CDA en de christendemocratie niet ook altijd te strijden tegen iets populistisch in zichzelf?

'Dat hoop ik niet. Ik ben niet van de school die het populisme louter als een scheldwoord wil inzetten. Behulpzamer lijkt het me om te zoeken naar het ja achter het nee van populistische partijen. De opkomst van populistische partijen heeft ergens ook te maken met het verlangen

naar gemeenschapszin en geborgenheid, en met de wil om de kloof tussen de systeemwereld en de leefwereld te overbruggen. Dit soort geluiden moet je serieus nemen. Maar er is geen enkele reden om te zwichten voor de populistische verleiding en vergelijkbare boodschappen uit te dragen. In toon en stijl verlies je het dan altijd.'

De voorzitter van het WI-bestuur, Richard van Zwol, heeft de opdracht gekregen om na te denken over de herprofilering van het CDA. Wat moet daar uitkomen?

'Het Landelijk Bestuur van het CDA heeft Van Zwol als rapporteur en ons WI als ondersteuners gevraagd om een verslag uit te brengen van een reeks gesprekken met CDA'ers over de boodschap van de partij. Het wordt dus geen nieuw koersdocument, maar een verslag. Eerlijk gezegd denk ik niet dat het CDA een gebrek heeft aan visie of koersdocumenten. Het echte probleem is de toewijding aan de christendemocratische

visie, de innerlijke overtuiging. Wij zullen als WI de komende jaren dan ook nadrukkelijker gaan investeren in scholing en toerusting van CDA'ers en politici, in nauwe samenwerking met de Tweede Kamerfractie, de partij en de CDA Bestuurdersvereniging.'

'Inhoudelijk ligt er met *Zij aan zij* en *Een nieuw sociaal contract* van Pieter Omtzigt al een heel mooi programma om de komende jaren verder uit te werken. In *Zij aan zij* stonden drie bewegingen die we willen stimuleren: van ratrace naar relaties, van regelzucht naar burgersruimte, en van winst naar waarde. De coronapandemie heeft de fundamenteën van het samenleven blootgelegd en laten zien hoe actueel deze bewegingen zijn. In dat spoor gaan we door.'

'De rode draad is de relatie tussen overheid en burgers. De coronacrisis heeft het belang van krachtige instituties duidelijk gemaakt. Maar hoe kunnen onze instituties nu krachtig en subsidair tegelijk zijn? Daar ligt een mooie uitdaging. Het veronderstelt dat we verder nadenken over de versterking van de civil society, maar ook over de overbelaste overheid. De overheid zal zich moeten bekwamen in de kunst van het overlaten aan de civil society, samenlevingsverbanden en de markt, om zo los te komen van de neiging van een almaar uitdijend bureaucratisch monster. Onderschat niet de kracht van allerlei vernieuwingsbewegingen: in het bedrijfsleven, in duurzaamheidsbewegingen en ook in de wereld van de digitale technologie heeft men steeds meer oog voor het gemeenschappelijke

goede. Het past bij het CDA om partner te zijn van deze hoopvolle bewegingen.'

Toekomst

Hoe schat u de toekomst van de christendemocratie in Europa in? Enkel in Duitsland is nog een grote christendemocratische partij actief, en veel andere partijen die bij de EVP zijn aangesloten, noemen zich niet meer expliciet 'christendemocratisch'.

'Ik ben zó overtuigd van de rijkdom van de christendemocratie; ik weet zeker dat deze toekomst heeft. Kijk naar Nederland: hoe vaak is hier het einde van de christendemocratie niet voorspeld? In de jaren zeventig zouden KVP, ARP en CHU "in elkaars armen sterven". In de jaren negentig, tijdens Paars, gaf niemand

meer iets voor het CDA, en ook na Balkenende, rond 2010, werd gezegd dat de partij geen rol meer zou spelen. Toch blijkt de christendemocratie telkens over een enorme veerkracht te beschikken. Dat is ook in Europa het geval, hoewel

het jammer is dat veel partijen in de EVP zich niet meer met de term "christendemocratisch" tooien, maar met het lege begrip "centrumrechts". Er is echter één voorwaarde voor het voortbestaan van de christendemocratie: we moeten ons in onze eigen politieke overtuiging blijven verdiepen en ons eigen verhaal blijven vertellen. Als we dat doen, kan er niet anders dan toekomst voor de christendemocratie zijn.'

De christendemocratie blijkt telkens over een enorme veerkracht te beschikken

- 1 Gerrit de Kruijf, *Waakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie*. Baarn: Ten Have, 1994.
- 2 Pieter Jan Dijkman en Jan Prij, 'Ook moderne politiek heeft beginselen nodig' (interview met Bob Goudzwaard), *Christen Democratische Verkenningen* 40 (2020), nr. 3, pp. 78-85.

- 3 Arie Oostlander, 'Voor een duurzame samenwerking' in *AR Staatskunde in christen-democratische perspectief* 45 (1975), nr. 8, pp 254-266. Zie ook Arie Oostlander, 'Lezen en mogen verstaan' in *AR Staatskunde* 49 (1979), nr. 2, pp. 39-45.
- 4 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*. Den Haag: CDA, 2020.

Een weg uit de verwarring

Het CDA is een partij in verwarring geworden, wat mede het gevolg is van de lijsttrekkersverkiezing, die niet de gezamenlijke inspiratie maar verdeeldheid heeft wakker gemaakt. Hierdoor zijn de waarden gerechtigheid en solidariteit tegenover die van gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap komen te staan. Hoog tijd om weer samen te zingen, vechten, bidden, lachen en werken – dus niet zonder ons.

door Bas Aghina en Theo Brinkel Beide auteurs behoren tot de redactie van *Christen Democratische Verkenningen*.

De verkiezingsuitslag van 17 maart laat ons nog steeds niet los. Gelukkig zijn er de nodige procedures gestart om te kijken hoe we uit het dal kunnen komen. Hopelijk kijkt de evaluatiecommissie-Spies ook naar de vraag wat voor partij het CDA ten diepste is en hoe we binnen het CDA met elkaar horen om te gaan. Over beide punten valt wel wat te zeggen. Er is verwarring over het karakter van de partij en de rol van onze kernwaarden. En omdat die verwarring bestaat, weten we ook niet meer hoe we binnen de partij met elkaar zouden moeten omgaan. Daar wordt niemand beter van, dus tijd voor reflectie.

De afgelopen jaren werd een discussie gevoerd over de vraag of het CDA nu een conservatieve partij moest zijn of een middenpartij. Die discussie wekte verwarring over de vraag wat voor soort partij het CDA nu eigenlijk is. Gek genoeg had niemand het over de mogelijkheid dat het CDA een

vooruitstrevende of linkse beweging kon vertegenwoordigen. Die optie werd kennelijk uitgesloten. We merken op dat de vroegere Katholieke Volkspartij in 1967 besloot te streven naar een christendemocratische partij, ‘mits een dergelijke partij een consequent vooruitstrevend karakter had’. Wat is daarvan overgebleven ...

Program van Uitgangspunten

Die links-rechts-conservatief-centrum-discussie leidde af van waar het eigenlijk om moet gaan. Laten we daarom eens teruggaan naar het *Program van Uitgangspunten*.¹ Ieder die het CDA vertegenwoordigt, wordt verondersteld hierachter te staan. Artikel 1, laten we maar zeggen het belangrijkste, luidt aldus: ‘Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het richt zich daarnaar met

de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen.²² Artikel 4 geeft kort en kernachtig weer waar de christendemocratie politiek op uit is: 'Het CDA zet zich in voor een samenleving waarin Bijbelse gerechtigheid kan opbloeien. In zo'n samenleving beleven mensen in vrede en vrijheid hun verantwoordelijkheid, dragen mensen zorg voor wat de Schepper heeft geschonken (rentmeesterschap) en zet ieder haar of zijn talenten in naar de norm van naastenliefde (solidariteit). Het CDA erkent dat een dergelijke samenleving uiteindelijk een Godsgeschenk en vrucht van verzoening tussen God en mensen is.'²³

Het mooie van deze laatste omschrijving is dat in principe ook mensen met andere religieuze oriëntaties zich erin zouden moeten kunnen vinden. Als religie ook 'verbinden' betekent, welke religie wil dan niet dat deze verzoening plaatsvindt?

Het belangrijke van die grondslag is dat hij niet afhankelijk is van de politieke grillen van de dag. Hij loopt als het ware voor ons uit in de geschiedenis. Hij stelt de feitelijke situatie onder kritiek en roept op tot hervorming ervan. Dat kan betekenen dat de nadruk de ene keer wordt gelegd op ethische onderwerpen en de andere keer op bezuinigingen. Beide komen voort uit een heldere en gebalanceerde oriëntatie op onze kernwaarden. Daarom buigen we niet naar rechts en buigen we niet naar links, om de beroemde woorden van de vroegere minister-president Dries van Agt aan te halen. En daarom meende ook voormalig minister-president Ruud Lubbers dat christelijke politiek vooruitstrevende politiek is. Niet op het traditionele links-rechtsschema, maar volgens onze eigen prioriteiten: sociaal, spaarzaam, duurzaam, bevrijdend, en met de menselijke waardigheid als ultieme toetssteen. Daarom is het zo goed dat er een christelijke grondslag is. De C kunnen we niet missen.

Persoonlijk belang

De lijsttrekkersverkiezingen hebben op de een of andere manier iets egoïstisch in mensen opgeroepen. Zij brachten kandidaten ertoe om vooral zichzelf te profileren. En veroorzaakten verdeeldheid bij de aanhangers van die kandidaten. Het persoonlijke belang domineerde de strijd om de gemeenschappelijke zaak. Het CDA leek wel een vehikel voor persoonlijke carrièreplanning. Het ideaal verdween naar de achtergrond. Het ergste is nog wel dat de lijsttrekkersverkiezingen als procedure eigenlijk mislukt zijn, terwijl er nog een lange weg lijkt te gaan om de ontstane verdeeldheid op te heffen. Facebookgroepen zetten die verdeeldheid overigens voort. Op dit moment lijken de rijen naar buiten gesloten te zijn. Het feit dat een gekozen volksvertegenwoordiger mede – maar (zeker) niet uitsluitend – door dit hele proces langer aan

De grondslag van het CDA is niet afhankelijk van politieke grillen, maar loopt voor ons uit in de geschiedenis

zijn herstel moet werken, doet helaas niet alleen insiders de wenkbrauwen fronsen.

Nu er wat meer tijd overheen is gegaan, kunnen we op dit proces iets meer in- en uitzoomen. Er lijkt een tegenstelling te zijn ontstaan als gevolg van een begrijpelijke, maar niet optimale ontwikkeling. De twee prominenten die ieder vanuit hun eigen onmiskenbare kwaliteiten in de verkiezingen voor het CDA een boegbeeld vormden, lijken ieder symbool te zijn van een andere politieke rol, namelijk die van de bestuurder en die van de vertegenwoordiger. Het is nu alsof in deze rollen twee paren kernwaarden in de praktijk dominant zijn geworden en in de hitte van de wedstrijd die een verkiezing altijd geeft, tegenover elkaar zijn komen te staan.

Concreter:

- De bestuurdersrol neigt er onbedoeld toe kernwaarden als rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid als belangrijkere kompaspunten te zien voor succesvol handelen. Planbaar, beheersbaar, te verantwoorden, afgebakend en doelmatig beleid. Kortom, het dominante frame/discours is dat van de systeemwereld.
- De volksvertegenwoordigersrol, aan de andere kant, wordt sneller gedreven vanuit de waarden publieke gerechtigheid en solidariteit: naast wie gaan we staan en wie heeft onze steun nodig? Praktische uitwerking van beleid, het primaat van de menselijke maat van unieke mensen en minder het primaat van de wet van de grote getallen en structuren. Kortom, de leefwereld is hier het dominante frame.

Als in beide rollen niet ook de andere kernwaarden worden meegewogen en meegenomen, kan het scheef lopen. Dan wordt er op twee morele kompassen gevaren, in plaats van op één kompas met vier windrichtingen en één onwrikbare as: de menselijke waardigheid. Op dit punt is het goed ons te bezinnen op hoe een politieke partij eigenlijk in elkaar zit. Een partij is een organisatie met leden die drie centrale taken heeft:

1. een verkiezingsprogramma opstellen;
2. kandidaten selecteren die in staat worden geacht dat programma uit te voeren;
3. nieuwe mensen trainen en opleiden voor de toekomst.

Kandidaten die via verkiezingen het CDA gaan vertegenwoordigen horen dus eigenlijk

Het CDA-fusiecongres op 11 oktober 1980 in Den Haag met Piet Steenkamp als spreker. Foto: Marcel Antonisse, Nationaal Archief

kennis te nemen van het verkiezingsprogramma dat reeds door de partij is opgesteld. Als zij ermee instemmen, kunnen zij het CDA vertegenwoordigen. Het moet gezegd worden dat dit zelden het geval is geweest. Maar als je eerst lijsttrekkersverkiezingen houdt en pas daarna het programma vaststelt, komt er helemaal niets van terecht. Die lijsttrekkersverkiezingen hebben daardoor ook op een andere manier geleid tot verdeeldheid: de winnaar zou de koers en het karakter van de partij gaan bepalen.

Het is een soort *winner takes all*. Dat past niet bij de CDA-kijk op gespreide verantwoordelijkheid, die ook binnen de partij toegepast zou moeten worden. Iedere persoon, iedere organisatie binnen het verband van het CDA heeft zijn of haar specifieke verantwoordelijkheid en draagt op eigen wijze bij aan het geheel. Waar het idee van centrale inspiratie ons bemoedigt, doet de gedachte van centrale sturing veel CDA-hoofden én -harten rillen.

Om met de apostel Paulus te spreken: 'Het hoofd kan niet tegen de voeten zeggen: "Ik heb jullie niet nodig."' ⁴ Ieder heeft verschillende gaven, maar die gaven komen van dezelfde Geest. ⁵ Zo zou het ook binnen het CDA kunnen zijn. Om terug te keren naar de zogenoemde tegenstelling: de bestuurlijke en de vertegenwoordigende rol zijn de twee armen van datzelfde politieke lichaam. Beide zijn nodig om te kunnen samenwerken, op een gezonde manier verschillen van mening op te lossen en – *at the end of the day* – de handen in gebed te kunnen

vouwen, als het zo eens gezegd mag worden. *Zing, vecht, huil, bid, lach, werk en bewonder, niet zonder ons.*

Moreel kompas

Dit is een redelijk beknopte analyse van een aantal politieke samenhangende uitdagingen – conservatief versus progressief; voor bestuurders of voor het volk; persoonsgedreven politiek of programmagedreven politiek – waar wij als CDA al geruime tijd voor staan. En waar sommige bewoordingen wellicht wat stellig zijn, is dit ook om de vraagstukken helderder te krijgen en oplossingen te vinden. Zodat we met een sterk moreel kompas oplossingen kunnen gaan uitdenken, initiëren en uitvoeren voor dit mooie land en zijn ruim zeventien miljoen mensen en nog veel meer dieren. Noemen we dit 'herbronnen' of eerder 'persoonlijke politieke contemplatie', in de trant van: hoe maak ik

De lijsttrekkersverkiezing creëert een winner-takes-all-sfeer die niet bij het CDA past

het persoonlijke goed politiek en het politieke goed persoonlijk? Dit is een vraag die iedere CDA'er zelf het best kan beantwoorden, op een voor hem of haar geschikt moment, en op een inspirerende plaats. Telkens weer opnieuw. Om de antwoorden dan te delen met elkaar.

1 CDA, *Program van Uitgangspunten*. Den Haag: CDA, 1993.

2 CDA 1993, p. 17.

3 Ibidem.

4 1 Korintiërs 12:21.

5 1 Korintiërs 12:4.

Macht en tegenmacht in de christendemocratie

De ontwrichtende breuklijn tussen regenten en populisten kan worden overbrugd wanneer klassieke politieke partijen als het CDA hun politici weer echt de ruimte geven tot de taak waartoe ze zijn geroepen: volksvertegenwoordiger zijn. Dualisme begint ermee dat bestuurders pluriformiteit en tegenspraak in eigen kring koesteren. Een essay over macht en tegenmacht aan de hand van drie recente boeken.¹

door Geerten Boogaard De auteur is hoogleraar Decentrale overheden aan de Universiteit Leiden (Thorbecke-leerstoel) en fellow van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Een klassieke breuklijn uit de constitutionele theorie, die tussen de *optimates* en de *populares*, loopt ook dwars door het Nederlandse politieke landschap. In de Romeinse Republiek was het een tegenstelling tussen de politieke stijl van de senatoriale adel tegenover de politieke agitatie van volkstribunen. Grof gezegd ongeveer ook de tegenstelling tussen bestuurders die zich op het algemeen belang beroepen en politici die beweren namens het volk te spreken. Bij ons loopt deze kloof vanouds tussen regenten en populisten. Maar waar de regenten kunnen teruggrijpen op een lange geschiedenis van regentenmentaliteit, heeft Nederland (nog) geen echte populistische traditie. Er zijn zeker populisten geweest – meer dan menigeen denkt – maar dat waren telkens ‘kortstondige bewegingen of fases in de ontwikkeling van politieke groepen’, schrijft Henk te Velde. ‘Er is geen doorgaande lijn die alle populisten

met elkaar verbindt.’² De Nederlandse politiek reageert mede daardoor zo onthand op populistische erupties, en dat maakt de breuklijn bij ons de laatste decennia zo instabiel. De confrontaties tussen Ad Melkert en Pim Fortuyn en de consternaties rondom Geert Wilders en Thierry Baudet liggen nog vers in het geheugen. En ongetwijfeld staan er nog grotere clowns in de coulissen van de toekomst.

Zie ik het goed, dan is de huidige discussie over macht en tegenmacht naar aanleiding van de toeslagenaffaire een manifestatie van precies deze breuklijn en loopt die dit keer dwars door het CDA. Want een van de oorzaken voor het ontbreken van een populistische traditie is de integrerende functie die de ideologische volkspartijen in Nederland vanouds vervullen. Abraham Kuyper was zowel de volkstribuun van de kleine luyden als de minister-president die de spoorwegstaking brak. En ook nu

nog wil onze partij een pluriforme volkspartij met ideologische discussies blijven en op alle niveaus bestuurders leveren. Maar in de praktijk lijkt de dynamiek van een bestuurderspartij met haar professionalisering en een bijna absolute inzet op eenheid in de partij tóch steeds dominanter te worden. Terwijl juist een zeker evenwicht tussen kanten van partijen de kloof overbruggt en ook het systeem zelf bij elkaar houdt.³ Dualisme in staatsrechtelijke zin kan een verbestuurlijking van partijen helaas niet compenseren. Want institutioneel dualisme zonder integrerende ideologie leidt tot populistische partijen die om een technocratisch zakenkabinet vragen of tot regenten die vooral geen last willen hebben van volksvertegenwoordigers met hun incidentenpolitiek. In beide gevallen een verlies voor de democratie. De sleutel voor werkelijke tegenmacht in tegelijk democratische verhoudingen ligt daardoor, naar mijn overtuiging, bij de klassieke partijen. Om te beginnen bij het CDA, omdat het nu concreet aan ons is om de partij van Hoekstra en Omtzigt te blijven.

Ik zal deze stelling uitwerken aan de hand van drie auteurs die ieder op de breuklijn tussen regenten en populistische partijen zijn gestuit. Allereerst is dat het verhaal van Pieter Omtzigt, de wetenschapper die zich in 2012 opnieuw uitvond als politicus met een persoonlijk mandaat. Daarvoor zette hij vol in op zijn rol als volksvertegenwoordiger. 'Ik nam mijzelf toen voor dat dit ook om een andere houding in de politiek zou vragen. Een houding die veel meer gericht is op de effecten van maatregelen voor individuele mensen. Deze manier van politiek bedrijven kost ontzettend veel tijd maar ik heb wel het gevoel dat het me steeds beter lukt om die verbinding te leggen tussen de gevolgen en de wetten zelf.'⁴ Deze politieke stijl en het meldpunt van Renske Leijten brachten hem op het spoor van de toeslagenaffaire en in het conflict met *the powers that be*. Voor een nadere analyse

van de oorzaken van de toeslagenaffaire wil ik vervolgens het boek van staatsrechtsgeleerde Wim Voermans gebruiken. De scherpe neus voor protestantse regentenmentaliteit, die hem als katholieke boerenzoon uit Zundert is aangeboren, heeft zijn werk altijd gevoelig gemaakt voor redeneringen waarmee bestuur zichzelf legitimeert. Zijn analyses helpen daarom de ervaringen van Omtzigt verder staatsrechtelijk te duiden als een verstoring van het evenwicht tussen de drie staatsmachten. Maar omdat de breuklijn tussen regenten en populistische partijen politiek is, moet de staatsrechtelijke analyse worden aangevuld met een politicologische. Daarvoor is het boek van Ruud Koole uitermate geschikt. Hij heeft zijn levenslange studie naar partijendemocratie verwerkt in een model van een evenwicht tussen een electorale en een non-electorale pijler. Dat levert nieuw inzicht in de toeslagenaffaire. Door de verwante betogen

Vermoedelijk ben ik niet de enige die de rode én de blauwe envelop met enige argwaan uit de bus vist

van Omtzigt, Voermans en Koole met elkaar te combineren, ontstaan hopelijk nieuwe inzichten voor de agenda van de christendemocratie voor een betrouwbare overheid, waarvoor Omtzigt alvast tien voorstellen deed. Dat is de doelstelling van dit essay.

Toeslagenaffaire

Centraal in de huidige discussie staat de affaire rond de kinderopvangtoeslagen. Die spreekt ook tot de verbeelding. Twee eenzaam spittende Kamerleden leggen uiteindelijk toch bloot wat eigenlijk niemand voor mogelijk hield: dat onze eigen Belastingdienst een afdeling had die op grote schaal en doelbewust met een simpele druk op de knop mensen verruïneerde. Maar de affaire zaait vooral fundamentele twijfel,

ook bij wie geen direct slachtoffer werd. Heeft de overheid nog wel het beste met ons voor? Vermoedelijk ben ik niet de enige die de rode én de blauwe envelop nu toch met enige argwaan uit de bus vist. Die impact op het fundamentele vertrouwen in de overheid vraagt om bezinning op de diepste oorzaken van deze ellende om aan herstel te kunnen werken. Hoewel de aanduiding ‘sociaal contract’ voor dit probleem weinig christendemocratisch klinkt, stelt Omtzigt terecht uiteindelijk deze kwestie aan de orde.

Over de oorzaken van de toeslagenaffaire is al het nodige gezegd. Het is een combinatie van falende macht en falende tegenmacht. Ongetwijfeld begon het met een slecht uitvoerbare regeling waarmee de Belastingdienst werd opgezadeld. Door tegengestelde verantwoordelijkheden bij verschillende departementen te beleggen ontstonden vervolgens perverse prikkels. En natuurlijk reageerde

op waarin de malafide gastouderbureautjes zelden via de rechtsstatelijke voordeur werden aangepakt. Strafrecht is immers kostbaar en verloopt moeizaam vanwege de vele waarborgen waarmee het strafproces gepaard gaat. In plaats daarvan werden de klanten van een verdachte ‘facilitator’ aangepakt door groepen ouders als fraudeurs te bestempelen. Dan hoeft de overheid niet te bewijzen dat de bureautjes schuldig zijn, maar moeten ouders bij de bestuursrechter zien aan te tonen dat ze onschuldig zijn. Zeker als er altijd wel een administratief foutje in de urenstaten valt te vinden en de fiscus dan alles tot op de laatste eurocent mag terugvorderen, schiet dat lekker op. Met een paar goed gemikte ‘afpakjesdagen’, zoals de fraudejagers hun werkplezier zelf omschreven, ben je al een heel eind.

Op zichzelf is het helemaal geen schande dat de overheid om redenen van effectiviteit en efficiëntie bestuursrechtelijk handhaaft. Sterker nog: de strijd tegen de zware drugscriminaliteit was allang verloren als niet ook de burgemeesters mochten meedoen. Maar de aard en de schaal waarop ouders hier door de Belastingdienst feitelijk als drugscriminelen zijn

aangepakt, laat zien dat er helemaal geen rem meer op de bestuurlijke logica van het efficiënt aanpakken van fraude zat. Zelfs het OM en de FIOD, ooit trotse diensten waarvan je altijd op enige beroepseer en magistratelijkheid hoopte, raakten kennelijk het zicht op de evenredigheid tussen de kosten van de fraudebestrijding en de rechtsstatelijke kaders ervan kwijt. Bijvoorbeeld in de beruchte CAF 11-zaak, waarin 302 ouders alvast bestuurlijk werden verruïneerd nog voor er strafrechtelijk onderzoek bij het gastouderbureau was gedaan. Bij dat gastouderbureau bleek overigens later geen fraude te zijn. De kern van de toeslagenaffaire is dat de samenleving en de politieke top dachten dat deze CAF 11-zaak een

De Belastingdienst ontspoorde in de jaren waarin minister-president Rutte zélf de Ministeriële Commissie Aanpak Fraude voorzat

de overheid op het politieke klimaat. Niet moet worden vergeten dat de Belastingdienst ontspoorde in de gure jaren waarin minister-president Rutte zélf de Ministeriële Commissie Aanpak Fraude (MCAF) voorzat om zijn landgenoten nog eens extra op te jagen. De Tweede Kamer, op haar beurt, probeerde in die dagen staatssecretaris Weekers weg te sturen vanwege de Bulgarenfraude.

Toch vormen een slechte regeling en een hard politiek klimaat wat mij betreft niet de essentie van de uiteindelijke affaire. Die ligt in wat Omtzigt schrijft over de wijze waarop de fraudejacht werd georganiseerd.⁵ Het OM, de FIOD en de Belastingdienst tuigden een methode

uitzondering was, omdat we de overheid tot een dergelijke stelselmatige aanpak niet in staat achtten ...

Het ontwerp van de fraudejacht: ontketend bestuur

Deze compleet uit de rechtsstatelijke rails gelopen fraudejacht is ten diepste een voorbeeld van wat Wim Voermans in zijn boek analyseert als ontketend bestuur. Een bestuurlijke logica die zich steeds minder gelegen laat liggen aan de checks-and-balances van de democratische rechtsstaat waarin zij oorspronkelijk was ingebed. Bestuur dat uiteindelijk doel in zichzelf wordt en zich steeds meer gaat legitimeren met zijn eigen efficiënte output. Bestuur, kortom, uit de oude doos van de regenten.

De kwalificatie ‘ontketend bestuur’ past in ieder geval prima bij het falen van de tegenmachten in de toeslagenaffaire. Omtzigt loopt ze allemaal genadeloos langs. Effectieve interne kritiek was niet mogelijk en interne toezichtmechanismen waren er niet. Een vernietigend rapport van de Nationale ombudsman verdween in een la. De rechter kreeg incomplete dossiers. Artikel 68 Grondwet, het inlichtingenrecht van het parlement waarmee Kamerleden aan het deksel van de beerput probeerden te wrikken, werd door de regering in een brief eenzijdig beperkt geïnterpreteerd. En ook op het hoogste niveau, in de ministerraad, was men drukker met lastige Kamerleden dan met de vraag of de CAF 11-zaak toch géén uitzondering was. Allemaal voorbeelden van mechanismen waarmee het bestuur zichzelf en zijn eigen reputatie handhaaft, telkens tegen een steeds hogere prijs. Ontketend bestuur, derhalve.

In lijn met de analyse dat de toeslagenaffaire werd veroorzaakt door ongeremde bestuurlijke logica, ligt één oplossingsrichting alvast voor de hand: voorstellen om de *checks* op het bestuur te versterken. In de taal van het moment: meer tegenmacht optuigen. Enkele voorstellen van

Omtzigt zijn duidelijk tot deze gedachte terug te voeren. Meer dualisme tussen regering en Staten-Generaal en onafhankelijke rechterlijke toetsing van intern werkende voorschriften over het inlichtingenrecht. De gedachte achter deze oplossingsrichting is consistent: het ontketende bestuur moet weer aan de rechtsstatelijke ketting worden gelegd, de verhouding tussen de drie staatsmachten moet worden herschikt. Zodat ouders voortaan wel een kans maken bij de bestuursrechter, en Kamerleden bij een Constitutioneel Hof.

Hoewel het staatsrechtelijk logisch is om een verstoring van het evenwicht in de staatsmachten op te vangen met een versterking van de correctiemechanismen, is de politieke kous van het geschonden vertrouwen daarmee nog niet af. Natuurlijk is het een geruststellend idee dat er betere controle op het bestuur wordt georganiseerd en dat burgers meer kans gaan

De staat werd een actieve vijand van de zwakken

maken bij de bestuursrechter. Maar de door de toeslagenaffaire aangewakkerde twijfel over de vraag of de overheid er nog wel voor de burger is, steekt dieper. En dan waan ik mij nog relatief veilig omdat bij mij geen grote bedragen kinderopvangtoeslag kunnen worden teruggevorderd, omdat ik deze bedragen nog wel bij elkaar zou kunnen lenen en vooral omdat ik extreem veel herrie zou gaan schoppen als het mij zou overkomen. Dat is anders voor wie zich minder kan verschuilen tussen de *optimates* omdat hij minder verdient, een kwetsbare administratie voert, minder goed is ingeburgerd en minder *well connected* is. Maar juist bij de laagste inkomens met de minste vaardigheden werden de grootste bedragen teruggevorderd. Het was alsof de verzorgingsstaat in zijn achteruit werd gezet en precies het omgekeerde effect ging

sorteren. De staat werd een actieve vijand van de zwakken. Dat vraagt om extra bezinning. Heeft niet ook de democratie zélf gefaald?

Twee pijlers van de democratische rechtsstaat

Voor een beter zicht op het democratisch falen in de toeslagenaffaire is de analyse van Koole zeer geschikt. Hij onderscheidt geen drie staatsmachten maar twee pijlers: een electorale en een non-electorale. De electorale pijler bestaat uit de instituties van de vertegenwoordigende democratie, en de non-electorale is opgetrokken uit (Europese) bureaucratie, rechters en centrale banken. Idealiter zijn de pijlers met elkaar in evenwicht, maar dat is steeds minder het geval. De instituties van de non-electorale pijler worden dominanter en drukken de democratie steeds verder weg, met alle populistische erupties van dien. Het idee om de tegenmacht

progressieven zonder enig zicht op echte invloed. Het probleem van de toeslagenaffaire was niet de innigheid van de relatie tussen regering en coalitiefracties als zodanig, maar datgene wat Koole de gouvernementalisering van de verhoudingen noemt. Partijlijnen organiseren geen democratische grip op de uitvoerende macht meer, maar faciliteren – omgekeerd – dat een klein groepje bestuurders effectief de volksvertegenwoordiging controleert. En daardoor komt de controlerende rol van het parlement in de verdrukking en raakt het functioneren van de electorale pijler in het ongereide.⁶

Zo beschouwd is de achilleshiel van het systeem de kwaliteit van de electorale pijler. En die staat of valt met de maatschappelijke verbanden die algemeen kiesrecht mogelijk maken: politieke partijen. Bijna altijd liggen ze onder vuur, maar nog altijd vervullen

ze een essentiële functie in het organiseren van de pluriformiteit in een democratie. Dat blijkt wel uit Kooles analyse van de alternatieven voor de electorale pijler. De doedemocratie

De doedemocratie is een verdubbeling van de diplomademocratie

te versterken door meer instituties in de non-electorale pijler op te tuigen, is in dit licht dus niet zonder nadelen voor het evenwicht in de *democratische* rechtsstaat. We moeten niet alleen oog hebben voor de tegenmacht, maar vooral ook kijken waar de macht gefaald heeft. Waar haperde de electorale pijler in de toeslagenaffaire?

‘Gebrek aan dualisme!’ is tegenwoordig het populaire antwoord. Maar in de analyse van Koole is dat te simpel. Dat een volksvertegenwoordiging beslissende invloed uitoefent op de uitvoerende macht, is namelijk het resultaat van een lange democratische strijd. Veel pleidooien voor dualisme, betoogt Koole, zijn eigenlijk politieke strategie. Bijvoorbeeld van antirevolutionairen met een hekel aan volkssoevereiniteit of van

of meervoudige democratie die feitelijk een verdubbeling van de diplomademocratie is of een manier waarop bestuurders volksvertegenwoordigers proberen uit te rangeren met de claim dat zij de volkswil beter kennen door hun eigen contacten met burgers. Koole rekent dit soort initiatieven expliciet tot de non-electorale pijler, omdat ze volgens hem de kansengelijkheid in de democratie verstoren. In plaats van het omzeilen van het verkiezingsresultaat moet er juist worden geïnvesteerd in de eerlijkheid ervan. En daarvoor zijn partijen op aarde. Hun taak is om zwakkere belangen beter aan tafel te krijgen in het electorale proces, en om geschikte mensen van buiten het cirkeltje van de regenten op het pluche te tillen.

Macht en tegenmacht in eigen kring

Tellen we de analyses van Voermans en Koole op bij die van Omtzigt, dan levert dat een heldere prioritering in zijn agenda op. De toeslagenaffaire staat inderdaad niet op zichzelf, zoals Omtzigt betoogt, maar is een voorbeeld van ontketend bestuur, zoals Voermans dat analyseert. Maar voegen we de analyse van Koole toe aan de plannen om met meer tegenmacht een nieuwe toeslagenaffaire te voorkomen, dan blijkt dat nieuwe instituties in de non-electorale pijler, zoals een Constitutioneel Hof, het evenwicht in de democratische rechtsstaat juist verder kunnen verstoren. Meer dualisme kan bovendien ten koste gaan van de democratie. Belangrijker nog dan een versterking van de non-electorale pijler, zou dus het repareren van de electorale zijn.

Bekijken we de toeslagenaffaire door de bril van de vraag waar de electorale pijler heeft gefaald, dan bevat het boek van Omtzigt een schat aan waardevolle observaties. De kern van het probleem kan naar mijn beleving worden samengevat tot het van elkaar losraken van de volksvertegenwoordigende en de controlerende rol van verkozen politici. Waar dat laatste tot een bestuurlijke exercitie met indicatoren is verworden, krijgt het eerste steeds meer de vorm van permanente campagne. Terwijl de kwaliteit van de electorale pijler bestaat uit het omzetten van concrete ervaringen in politieke actie, in de christendemocratie met bijzondere

aandacht voor de zwakke geluiden. Het boek van Omtzigt is een verslag van zijn ontdekkingsstocht naar precies deze politieke stijl.

Omtzigt is zeker niet de enige in het CDA die dagelijks bezig is met het omzetten van maatschappelijke ervaringen in politieke actie. Maar het verhaal van Omtzigt maakt goed duidelijk tegen welke stromen iemand met zo'n politieke stijl in moet roeien. En welke agenda daaruit volgt. Meer ondersteuning van Kamerleden bijvoorbeeld. Nauwelijks een parlement ter wereld is zo karig met het ondersteunen van zijn parlementariërs als Nederland, terwijl de toeslagenaffaire al vanaf het begin in de mailbox van alle Kamerleden zat. Meer structureel hoeft niet de macht van politieke partijen gebroken te worden, maar moet de zelfstandige rol van een volksvertegenwoordiger binnen een partij worden erkend en versterkt. Om te voorkomen dat

Bijna geen parlement ter wereld is zo karig met het ondersteunen van zijn parlementariërs als Nederland

het daarbij bij mooie woorden blijft, moet het kiesstelsel een grotere premie op de politieke stijl van de *populares* zetten. Zoals gelukkig al in ons verkiezingsprogramma staat ...

-
- 1 Pieter Omtzigt, *Een nieuw sociaal contract*. Amsterdam: Prometheus, 2021; Wim Voermans, *Het land moet bestuurd worden. Machiavelli in de polder*. Amsterdam: Prometheus, 2021; Ruud Koole, *Twee pijlers. Het wankel evenwicht in de democratische rechtsstaat*. Amsterdam: Prometheus, 2021.
 - 2 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010, p. 245.
 - 3 Zie ook: Geerten Boogaard, Jan Prij, Jan Schinkelshoek en Hans Vollaard (red.), *Christendemocratie: voor het volk, door het volk* (CDV Zomer 2017). Amsterdam: Boom, 2017.
 - 4 Omtzigt 2021, p. 40.
 - 5 Omtzigt 2021, p. 122, zie ook pp. 48-49.
 - 6 Ruud Koole, 'Opinie: Parlementsliden willen te graag meeregereen', *de Volkskrant*, 18 februari 2021.

Cultuurchristendom

door Désanne van Brederode De auteur is schrijver. In deze rubriek belicht ze een woord of uitdrukking uit het politieke taalveld.

Ze bestaan al weer decennia, hooguit presenteerden ze zichzelf eerder nog niet zo. Velen doen dat nog steeds niet: in eigen kring is het ook helemaal niet nodig om jezelf cultuurchristen te noemen. Het is allang niet raar meer om alleen met Kerstmis een dienst bij te wonen, om op vakantie in Frankrijk oude kerkjes te bezoeken en om in de dagen voor Pasen naar de *Matthäus-Passion* van Bach te luisteren, terwijl je verder niets van boek en instituut moet hebben. In maatschappelijke en politieke debatten kan het wel zaak zijn om kleur te bekennen. Je hoeft niet zelf te geloven, of niet in alles, om toch de schoonheid van christelijk erfgoed en tradities te verdedigen, evenals de joods-christelijke normen en waarden die Nederland en de westerse wereld hebben gevormd. Dat kan zelfs samengaan met eerlijkheid over de misdaden die er met de Bijbel in de hand ook werden en worden gepleegd. Cultuurchristenen bekritiseren de – doorgaans progressieve – secularisatiefetisjisten die van emancipatie en vrijheid van het individu nieuwe dogma's hebben gemaakt en die als drugshonden aanslaan waar ze achter de voordeur of in een hoekje van een klaslokaal ook maar een klein beetje opium van het volk aantreffen, al is het in de vorm van een stalletje met kribje. Bij vrijheid hoort godsdienstvrijheid, en als een hoofddoekje mag, dan ook een kruisje, toch? Hun pleidooi komt

bovendien uit onverdachte hoek, want er gaat geen sluwe bekeringsagenda achter schuil. En het toppunt van naastenliefde: ze vragen de belijdende christenen niets terug. Zelfs geen gebedje. Helemaal genereus wordt het als cultuurchristenen zich openlijk zorgen maken om christelijke minderheden in het Midden-Oosten, de bakermat van al dat goeds. (Waarbij christelijke Palestijnen heel toevallig worden vergeten ...) Echter, juist hier tonen sommige zelfverklaarde, luidruchtige cultuurchristenen hun ware gezicht. Het is een dunne lijn tussen het herwaarderen en actief beschermen van erfgoed en tradities enerzijds, en anderzijds het selectief herschrijven van de geschiedenis, ook de recente, om moslims te kunnen afschilderen als primitieve bruten die streven naar barbaarse alleenheerschappij en die om het even welke ellende hierdoor aan zichzelf hebben te danken. Met verbijstering volgde ik het debat over de mogelijkheid van het terugsturen van Syrische vluchtelingen, aangevraagd door de übercultuurchristen en Assad-adept Baudet, en dacht: 'Zo'n valse beschermheer zou geen christen zich moeten wensen.' Maar ondanks het nodige tegengas: dat hoorde ik geen christendemocratische politicus zeggen. Een zo gul gegeven paard kijk je immers niet in de bek.

Op zoek naar een nieuwe rechtscultuur

De toeslagenaffaire laat zien dat er een cultuurverandering nodig is om de vertrouwensrelatie tussen overheid en burger te herstellen. In dit artikel ga ik op zoek naar de ingrediënten voor een nieuwe rechtscultuur, aan de hand van de historicus Johan Huizinga (1872-1945), die in zijn boek *Homo ludens* een origineel perspectief aanbiedt. Hij stelt dat het recht een inherent spelkarakter draagt. Om het recht weer ten dienste te laten staan aan de mens als persoon, zou het behulpzaam zijn om dit spelkarakter een plek te geven in de nieuwe rechtscultuur.

door Maurits Potappel De auteur is jurist en is als fellow verbonden aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hij houdt zich specifiek bezig met het thema democratische rechtsstaat.

Het begrip ‘rechtsstaat’ is tegenwoordig overal aanwezig in het publieke debat. Nadat de commissie-Van Dam constateerde dat ‘de grondbeginselen van de rechtsstaat’ waren geschonden door de wetgevende, de uitvoerende én de rechtsprekende macht, trad het kabinet af en begon er een proces van reflectie door de drie staatsmachten. Dit proces kan gezien worden als een zoektocht naar een nieuwe vertrouwensrelatie van de Tweede Kamer in de regering, van de overheid in de burger en van de burger in de overheid.¹ De Raad van State stelt dat de vertrouwensrelatie tussen burger en overheid de kern is van het goed functioneren van de rechtsstaat.² Om deze vertrouwensrelatie te herstellen en tot een nieuwe bestuurscultuur te komen moet er volgens informateur Tjeenk Willink eerst een heldere

probleemanalyse gesteld worden.³

De kern van deze probleemanalyse moet volgens mij draaien om (1) de cultuur van wantrouwen, die versterkt werd door (2) systeemgedrag in overheidsoptreden en (3) het gebrek aan tegenkrachten. In antwoord op deze probleemanalyse moet het overheidsoptreden voortaan niet meer zo formalistisch mogelijk opgesteld worden, maar ten dienste staan aan het goede leven.

Cultuur van wantrouwen

De schending van de grondbeginselen van de rechtsstaat komt voort uit een cultuur van wantrouwen van waaruit de overheid heeft geopereerd in de toeslagenaffaire. De Raad van State stelde in zijn jaarverslag dat de ‘overheid (...) in een deel van de gevallen, burgers

met wantrouwen bejegende en vanuit die grondhouding niet de bescherming bood die de sociale rechtsstaat burgers belooft'.⁴ De harde aanpak van mogelijke fraude en oneigenlijk gebruik van belastingen en toeslagen door de Belastingdienst in 2013 werd mede veroorzaakt door grote maatschappelijke en politieke druk.⁵ Zo ontstond er een cultuur waarin verdachten al snel voor daders werden aangezien. Deze cultuur kwam tot uiting in een strikt terugvorderingsbeleid waarbij het toeslagensysteem zo was ingericht dat er vertrouwen aan de 'voorkant' maar wantrouwen aan de 'achterkant' was. Aanvragers kregen makkelijk een voorschot op de toeslag, maar voorschotten werden bij het minste of geringste teruggevorderd. Doordat hier grove fouten zijn gemaakt is het vertrouwen van de burger in de overheid geschonden en is aan een grote groep burgers 'ongekend onrecht' gedaan.⁶

De trias politica lijkt soms meer op een duas politica

Systeemgedrag in overheidsoptreden

Deze cultuur van wantrouwen werd versterkt doordat de slachtoffers van de toeslagenaffaire terecht kwamen in een systeem waarin de letter van de wet zo strikt werd uitgevoerd dat de geest ervan verdween. In zijn reactie op *Ongekend onrecht* stelde Alex Brenninkmeijer dat 'alle individuele actoren (bewindspersonen, ambtenaren, parlementariërs en rechters) "systeemgedrag" vertonen'.⁷ Deze systeembenadering bood geen ruimte aan 'de menselijke maat', waardoor burgers niet meer als personen maar als functies werden gezien. 'Men voerde wet- en regelgeving uit zonder zich voldoende te vergewissen van de uitwerking hiervan. "Gerobotiseerd" noemde een van de getuigen dit'.⁸ Deze cultuur waaruit de menselijke maat verdwenen was, is moeilijk te doorbreken,

omdat daarvoor het hele systeem veranderd moet worden.

Om een systeemverandering te bewerkstelligen zou de benadering van hoogleraar bestuurskunde Stavros Zouridis ingezet kunnen worden. In *De institutionele crisis van de rechtsstaat* onderscheidt hij drie hoofdkleuren van de rechtsstaat, namelijk 'de rechtsstaat als juridisch bouwwerk, de rechtsstaat als normatieve institutionele orde en de rechtsstaat als "mode of government" of type openbaar bestuur'.⁹ In de rechtsstaat als juridisch bouwwerk is de rechtsstaat vooral een systeem van regels, rechten, procedures en structuren. De rechtsstaat functioneert zo gezien goed als dit systeem goed functioneert. In de bestuurlijke hoofdkleur 'werkt' de rechtsstaat als de routines van ambtenaren en de inrichting van overheidsorganisaties goed functioneren. Bij deze twee hoofdkleuren schuilt het gevaar van

systeemgedrag. De rechtsstaat als juridisch bouwwerk en de rechtsstaat als een uitvoering van routines (*mode of government*) verdienen daarom versterking door de hoofdkleur van de rechtsstaat

als een set van maatschappelijke gewoontes, de rechtsstaat als maatschappelijk levende praktijk, de in de samenleving levende waarden, normen en conventies. De rechtsstaat moet zo gezien ingebed worden in reeds bestaande rechtspraktijken en omgangsvormen. Door deze benadering kan de systeembenadering bijgestuurd worden.

Te weinig tegenkrachten

Een kleine groep van doorzettende Kamerleden, journalisten en advocaten heeft geprobeerd om dit systeem te doorbreken. De signalen van deze groep zijn veel te laat opgepikt, door een combinatie van factoren. Allereerst was de informatiehuishouding niet goed op orde bij de Belastingdienst, en werd de informatie die er was niet adequaat en correct overlegd met de Tweede Kamer. Bovendien was een

deel van de Tweede Kamer zodanig verweven met de regering dat de *trias politica* soms een *duas politica* leek. Hierdoor was controle op de regering uiterst moeizaam. In de analyse over het gebrek aan tegenmacht moet scherp geanalyseerd worden wat de zwakke plekken van de huidige werking van de *trias politica* zijn. In aanvulling hierop zou de verwevenheid van pers en wetgever onderzocht moeten worden, om weer een gezonde distantie te creëren en controle door de pers te vergemakkelijken.¹⁰

Naar een nieuwe rechtscultuur

Hoe kan het vertrouwen in overheidsoptreden concreet hersteld worden? Ik denk dat het belangrijk is om daarvoor een klein beetje uit te zoomen en na te denken over de vraag waartoe het recht dient. Het gevaar is namelijk groot om het recht en de bijbehorende regels, procedures, normen, rechten en juridische instituties als doel in zichzelf te zien: de juridische hoofdkleur levert nog geen rechtsstaat op, de rechtsstaat moet een levende sociale werkelijkheid zijn.¹¹ Zo gereedeneerd heeft de rechtsstaat niet gefaald, doordat de procedures correct gevolgd zijn. De rechtsstaat als juridisch bouwwerk mag wel in orde zijn, maar dat betekent niet dat de rechtsstaat daarmee automatisch goed functioneert. De procedurele benadering van de rechtsstaat moet rusten op een rechtscultuur waarin rechtspraktijken ingebed zijn in gemeenschappen en sociale praktijken. De discussie in de Tweede Kamer de afgelopen maanden over de formatie ging helaas vooral over het eigen optreden van Kamer en regering en de rechtsstaat als juridisch bouwwerk. Om het vertrouwen in het overheidsoptreden te herstellen moet de discussie over recht en de instituties weer omgebogen worden tot het doel waartoe ze bestaan. Het recht is er niet om zichzelf, maar om de mens als persoon te dienen. De vraag moet niet zijn hoe het overheidsoptreden zo formalistisch en correct mogelijk geregeld kan

worden, maar hoe het recht ten dienste kan staan aan het goede leven.

Johan Huizinga: het spelkarakter van het recht

Een denker die ons kan helpen met een nieuwe oriëntatie op de verhouding tussen recht en het goede leven is Johan Huizinga. In *Homo ludens* zegt hij: 'Het rechtsgeding is een strijd om recht of onrecht, om gelijk of ongelijk, om winnen of verliezen.'¹² Hierdoor lijkt het recht op een spel: 'Elke rechtsgemeenschap of statengemeenschap draagt van nature een aantal kenmerken, die haar met een spelgemeenschap verbinden. Een systeem van volkenrecht wordt bijeengehouden door de wederzijdse erkenning van beginselen en stelregels, die (...) werken als spelregels.'¹³ Het recht bevat volgens hem in hoge mate een spelkarakter, wat betekent dat er scherpe normen worden geformuleerd. Juist

Burgers kunnen een tegenmacht vormen tegen de rechtsstaat als juridisch bouwwerk

hierdoor komt het recht tot leven, waardoor de menselijke maat als vanzelf terugkomt. Door het spelkarakter van het recht opnieuw centraal te zetten krijgt het 'levendig en onafhankelijk maatschappelijk middenveld' waar Pieter Omtzigt in *Een nieuw sociaal contract* over sprak, een nadere invulling.¹⁴ Omtzigt wijst erop dat het middenveld financieel onafhankelijk moet zijn. Op die manier kunnen burgers een tegenmacht vormen tegen de rechtsstaat als juridisch bouwwerk. De toetssteen van goed overheidsbeleid moet daarom steeds de bloei en groei van het maatschappelijk middenveld zijn. Huizinga kan helpen om het spelkarakter voor de bloei van een onafhankelijk maatschappelijk middenveld vorm te geven. Hij geeft de voorwaarden van het spel: 'een speelruimte, een opzettelijk afgegrensde kring, waarbinnen de handeling verloopt en de regels gelden'.¹⁵ Als

we dit toepassen op onze rechtsstaat valt op te merken dat de rechtsregels strikt genomen wel op orde waren, maar dat het spel door de burgers nooit gespeeld kon worden, doordat de spelregels te strikt werden toegepast. De spelregels werden een doel in zichzelf, in plaats van ten dienste te staan aan het spel.

In *Homo ludens* haalt Huizinga een komische voorstelling aan om het spelkarakter van het recht te omschrijven.¹⁶ Op 3 oktober 1816 woonde Goethe in het Palazzo Ducale in Venetië een openbare rechtszitting bij. De eega van de doge was gedaagd en de zaal zat stampvol Venetianen. Aan alles was te merken dat hier niet alleen een rechtszaak maar ook een komedie werd opgevoerd. Op meesterlijke wijze omschrijft Goethe hoe het spel eraan toeging. ‘De ene advocaat was alles wat een *buffo caricato* maar moest zijn. Corpulent en gedrongen, maar vief, een monsterlijk

De gewetensfunctie van de rechtsstaat moet worden versterkt

geprononceerde neus, een stem als een klok en van een heftigheid alsof alles hem heilige ernst was wat hij zei.’¹⁷ In de omschrijving van de rechtszitting schildert Goethe hoe de partijen de rechtskomedie opvoeren. ‘De grote kunst is om de woordenvloed van de voorlezing te onderbreken, terloopse opmerkingen te maken, de aandacht te trekken en ook gaande te houden.’¹⁸

De gewetensfunctie van de Hoge Colleges van Staat

De redevoering van deze Venetiaanse advocaat maakt subtiel duidelijk dat het recht enerzijds een spelkarakter draagt en anderzijds een ernstig en religieus karakter.¹⁹ Huizinga haalt aan het einde van *Homo ludens* Plato aan, die stelde dat de mens gemaakt is ‘om een speeltuig van God te zijn’, en daarom het leven spelenderwijs moet

doorbrengen.²⁰ Het spel is het domein waarin de mens ten volle tot zijn recht komt, en het recht moet daarom ten dienste staan aan het spel. Het ernstige karakter van het recht ziet op het feit dat er in het recht beslissingen vallen over de levens van mensen. Het recht heeft daarom een ‘laatste ernst’: ‘Het heeft – in het voor Huizinga karakteristieke taalgebruik – “in al zijn hoogere gedaanten, waar het iets *beteekent* en *viert*, zijn plaats in de sfeer van feest en cultus, de heilige sfeer”.’²¹ Doordat er een ‘laatste ernst’ is waarin de vloeibare tijd overgaat in de eeuwigheid, kan het leven in het hiernumaals in een ontspanning en met een spelkarakter doorgebracht worden, want, en Huizinga haalt hier wederom Plato aan: ‘Men moet ernst besteden aan wat ernstig is en niet andersom.’²²

De combinatie van spel en ernst in het recht is een paradox. Huizinga eindigt *Homo ludens* met deze paradox, die hem doet duizelen. De overbrugging van deze paradox ziet Huizinga in het geweten. ‘Wie in de eeuwige wenteling van het spel-ernstbegrip zijn geest voelt duizelen, vindt het steunpunt, dat hem in het logische ontzonk, terug in het ethische.’²³ In het geweten vindt ieder mens de toets om een beslissing te nemen. In het geweten klinken de stemmen ‘van waarheid en gerechtigheid, van erbarmen en vergeving’.²⁴ Deze stem van het geweten komt in de rechtsstaat tot uiting in rechtsstatelijke instituties als de Hoge Colleges van Staat, die bedoeld zijn om de rijksoverheid te controleren en te adviseren. In het bijzonder de Nationale ombudsman kan deze gewetensfunctie vervullen, door onbehoorlijk overheidsoptreden tijdig aan te kaarten. Het zou raadzaam zijn om deze Hoge Colleges van Staat in een nieuwe rechtscultuur een centralere plek te geven en plekken van rust en reflectie te creëren waardoor men zich kan losmaken van de ‘tovercirkel van het spel’.²⁵ Het overheidsoptreden krijgt vanuit deze plekken diepte en een steunpunt. Door de gewetensfunctie van de rechtsstaat te versterken wordt bovendien

het probleem van het gebrek aan tegenkrachten ondervangen.

Conclusie

Het inzicht dat het recht ten dienste moet staan aan het spel sluit aan bij een christendemocratisch perspectief op de rechtsstaat, waarin deze gegrond is in een rechtsstatelijke cultuur.²⁶ Deze zomer verschijnt de bundel *Geloof in de democratische rechtsstaat*, waarin we op zoek gaan naar de rechtsstatelijke cultuur die de rechtsstaat draagt.²⁷ In de zoektocht naar deze nieuwe rechtsstatelijke cultuur moet de burger niet meer als functie maar als mens

benaderd worden, en moet het recht ten dienste staan aan het goede leven. Daarnaast moet de gewetensfunctie van de rechtsstaat, zoals de Hoge Colleges van Staat, weer een centrale plek krijgen. Tegenkrachten moeten de ruimte en vrijheid krijgen om kritiek te uiten op onrechtvaardig overheidsoptreden. In de zoektocht naar zo'n nieuwe rechtscultuur zou het behulpzaam zijn om het spelkarakter van het recht een centrale plek te geven.

-
- 1 Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, *Ongekend onrecht. Verslag Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag*. Den Haag, 17 december 2020.
 - 2 Raad van State, *Jaarverslag 2020*. Den Haag: Raad van State, 2021, p. 17.
 - 3 Herman Tjeenk Willink, *Eindverslag*. Den Haag, 30 april 2021. Zie www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/eindverslag_informateur_tjeenk_willink_30_april_2021.pdf
 - 4 Raad van State 2021, p. 15.
 - 5 Rijksoverheid, 'Problemen met de kinderopvangtoeslag'. Zie <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ontwikkelingen-belastingdienst/problemen-met-de-kinderopvangtoeslag>
 - 6 Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag 2020.
 - 7 Alex Brenninkmeijer, "'De grondbeginselen van de rechtsstaat zijn geschonden" als "verschrikkelijk ongeluk". Over de noodzaak van behoorlijk bestuur', *Nederlands Juristenblad* (2021), nr. 1, pp. 6-13, aldaar p. 10.
 - 8 Brenninkmeijer 2021, p. 10.
 - 9 Stavros Zouridis, *De institutionele crisis van de rechtsstaat. Over de binnenkant van rechtsstatelijk bestuur*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2019, p. 99.
 - 10 Pieter Omtzigt, *Een nieuw sociaal contract*. Amsterdam: Prometheus, 2021, p. 199.
 - 11 Stavros Zouridis, 'De institutionele crisis van de rechtsstaat', *Christen Democratische Verkenningen* 39 (2019), nr. 4, pp. 87-91, aldaar p. 88.
 - 12 Johan Huizinga, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (vijfde druk). Haarlem: Tjeenk Willink, 1958, p. 80.
 - 13 Huizinga 1958, p. 214.
 - 14 Omtzigt 2021, pp. 197-198.
 - 15 Huizinga 1958, p. 208.
 - 16 Huizinga 1958, p. 80.
 - 17 Johann Wolfgang von Goethe, *Italiaanse reis*. Amsterdam: Boom, 2005, p. 73.
 - 18 Goethe 2005, p. 74.
 - 19 Willem Aalders, *De overlevingskansen van een protestantse natie. Nederland in een verenigd Europa*. Den Haag: Voorhoeve, 1987, p. 17.
 - 20 Huizinga 1958, p. 218.
 - 21 Antoine Bodar, *Leven alsof God bestaat* (tekst van de 46e Huizinga-lezing, uitgesproken op vrijdag 8 december 2017 te Leiden). Amsterdam: Elsevier Weekblad, 2017. Zie ook www.antoinebodar.nl/lezing/leven-alsof-god-bestaat
 - 22 Huizinga 1958, p. 218.
 - 23 Huizinga 1958, p. 219.
 - 24 Huizinga 1958, p. 219.
 - 25 Huizinga 1958, p. 218.
 - 26 Geurt Henk Spruyt, 'De Böckenförde-paradox. Een verkeerd begrepen idee? Inhoud, context en verduidelijkingen van de Böckenförde-paradox', *Radix* 45 (2019), nr. 3, pp. 172-181.
 - 27 Maurits Potappel, Jacob van de Beeten en Carina van Os (red.), *Geloof in de democratische rechtsstaat*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2021. Deze bundel zal verschijnen in de serie *Om een gemeenschappelijk huis*.

Samenwerken in de strijd tegen georganiseerde criminaliteit

‘We leven niet op een eiland en langs elkaar heen, maar zo hebben we de strijd tegen georganiseerde misdaad wel geregeld en in allerlei hokjes gestopt’, betoogde Wim van de Donk onlangs.¹ Dat moet en kan anders. In een zogenoemde fieldlabsetting is daarom een onorthodoxe manier van samenwerken tussen politie, justitie en aanverwante organisaties beproefd, en met resultaat.² De praktijk van deze aanpak toont dat slimmer samenwerken leidt tot grenzelozer en effectiever optreden in de strijd tegen georganiseerde criminaliteit.

door Esther Leferink De auteur onderzoekt samenwerkingen in de strijd tegen georganiseerde criminaliteit in het Organized Crime Field Lab, een initiatief van de Universiteit van Tilburg, het Openbaar Ministerie en de Nationale Politie. Zij is bestuurslid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Een politieagent die werkzaam is in de regio Zeeland-West-Brabant kan er niet over uit dat via de nabijgelegen havens cocaïnesmokkel plaatsvindt richting het achterland. Het is alom bekend dat Nederland over een florerende drugshandel beschikt.³ Dit levert het ongewenste maatschappelijke effect op dat de onderwereld zich in toenemende mate vermengt met de bovenwereld. Dit gebeurt bijvoorbeeld als georganiseerde criminelen legale partijen, zoals ondernemers en volksvertegenwoordigers, beïnvloeden of onderdrukken.

De politieagent weet dat de cocaïne-smokkel start in Midden-Amerika en dat de drug via de havens in Nederland

en België wordt getransporteerd het achterland in. Bananen worden gebruikt als dekmantel voor de smokkel. De financiën van fruitbedrijven moeten daarom worden doorgelicht om verdachte transacties te traceren. Op die manier moet het mogelijk zijn om deze specifieke vorm van georganiseerde criminaliteit in de regio Zeeland-West-Brabant aan te pakken. Maar dat kan de politieagent niet alleen.

Hij treft een officier van justitie die de illegale smokkel van deze verdovende middelen eveneens als een groot probleem ziet. Zij stellen daarom een team samen met douaniers, die weten van het reilen en

zeilen in de havens, en medewerkers van de Belastingdienst, die verdachte transacties van de fruitbedrijven kunnen traceren. Tevens neemt vanuit het Regionale Informatie- en Expertise Centrum een expert deel die ervaring heeft met het in beeld brengen van georganiseerde drugscriminaliteit.

Het net ingestelde team grijpt de kans aan om in een fieldlabsetting over de grenzen van de publieke organisaties heen samen te werken. De setting bestaat uit enkele sessies verspreid over een jaar. Alle deelnemende teams willen de strijd tegen georganiseerde criminaliteit aangaan, en geven elkaar feedback om het begrip van de geconstateerde problemen en bedachte acties te verbeteren.⁴

In een eerste sessie werkt het team aan het formuleren van een gedeelde opvatting over het geconstateerde probleem: de cocaïnesmokkel in de regio Zeeland-West-Brabant. Samen stellen de teamleden een overzicht op van de wegen die de criminelen bewandelen om de smokkel te laten plaatsvinden. In een volgende sessie brengen zij de geldstromen van de mogelijk malafide fruitbedrijven in kaart. Daarna denken zij na over een actie om de smokkelwaar op te sporen en de criminelen op te pakken. In een afrondende sessie vertellen zij vol trots dat zij een geslaagde actie hebben gehad: 1.500 kilo cocaïne werd in de Antwerpse haven onderschept, en bij een malafide fruitbedrijf in Kapelle werden veertien verdachten aangehouden.⁵ Naast een geslaagde actie is dit tevens een duidelijk signaal naar alle malafide fruitbedrijven in de omgeving: pas op!

Effectief samenwerken over grenzen heen

Wat het beschreven team succesvol maakte, is dat over bestaande grenzen van publieke organisaties heen informatie gedeeld kon worden. Dit is wat ik versta onder ‘grenzeloos samenwerken’.

In de fieldlabsetting was het mogelijk om kennis over cocaïnesmokkel te koppelen aan inzage in verdachte transacties, om op basis daarvan acties te bedenken om criminelen op te pakken.

Verder vond dit team een balans tussen de paradoxen die deze onorthodoxe manier van samenwerken, beter bekend als *teaming*, met zich meebrengt. Teaming betreft een samenwerking waarin kennis en kunde van verschillende, in dit geval publieke, professionals bijeen worden gebracht om tot nieuwe oplossingen voor geconstateerde problemen te komen.⁶ Dit wordt gedaan door in een iteratief proces te werken aan de gedeelde opgave, waarbij voortdurende feedback het onderlinge begrip van het probleem en de aanpak verbetert. Dit was een proces dat gestimuleerd werd in de fieldlabsetting. Deze onorthodoxe manier van samenwerken kent enkele paradoxen die met elkaar in balans moeten worden gebracht:

Wat het beschreven team succesvol maakte, is dat over de grenzen van publieke organisaties heen informatie gedeeld kon worden

- het creëren van speelse chaos en het bewaren van gerichte discipline;
- het uitzetten van grote lijnen en het uitwerken van kleine details;
- het zetten van een hoge standaard en durven falen.

Het team slaagde erin om speelse chaos te creëren in het maken van de overzichtsplaten van de door criminelen bewandelde wegen en bijbehorende geldstromen. Op whiteboards gingen zij aan de slag met stiften, post-its en plakkers om het geconstateerde probleem te verbeelden. Vervolgens bracht het team deze chaos samen in twee overzichtelijke platen die inzage gaven in

het probleem. Op de eerste paradox van teaming vonden zij op deze manier een balans.

Daarnaast lukte het dit team om de grote lijnen uit te zetten, door bijvoorbeeld niet alleen de eigen teamleden en directe collega's te betrekken, maar ook de Belgische opsporingsdienst in stelling te brengen. Uit de ondernomen actie blijkt dat zij tot in het kleinste detail hadden nagedacht over de manier waarop zij hun klapdag zouden vormgeven: alle aspecten van de actie moesten naadloos op elkaar aansluiten en dat lukte door een gedegen briefing te doen met alle betrokkenen. De balans op de tweede paradox maakte het tot een geslaagde actie.

Tot slot durfde dit team een hoge standaard te zetten door te stellen dat alle cocaïnesmokkel

in de regio Zeeland-West-Brabant aangepakt moest worden. Dit ging het team natuurlijk nooit lukken, en zeker niet met een enkele actie. Maar door deze hoge standaard te zetten, lukte het wel om één geslaagde actie te ondernemen en daarmee een signaal af te geven naar andere malafide fruitbedrijven. De balans die het team vond op de derde paradox maakte dat andere criminele organisaties op zijn minst gewaarschuwd zijn.

Aanbevelingen voor grenzeloos en effectief samenwerken

Georganiseerde criminelen leven niet op een eiland en langs elkaar. We kunnen daarom de publieke organisaties die onze rechtsstaat beschermen evenmin op hun eigen eilanden

Bron: iStock

langs elkaar heen laten leven. De belangrijkste aanbevelingen om dit te veranderen, zijn als volgt.

Ten eerste moet het mogelijk zijn om binnen de wettelijke kaders grenzeloos samen te werken. Cruciale informatie over bijvoorbeeld verdachte transacties moet door de ene publieke organisatie met de andere organisatie gedeeld kunnen worden. Dat is op dit moment lang niet altijd het geval. En het beschreven team waarin grenzeloos samengewerkt werd, toont dat meer ruimte voor het onderling delen van kennis en kunde leidt tot een geslaagde actie om georganiseerde criminaliteit aan te pakken.

Ten tweede moet het mogelijk zijn om meer teams te begeleiden. In de praktijk is gebleken dat het een uitdaging is om teams die op een onorthodoxe manier willen samenwerken een balans te laten vinden op de paradoxen van teaming. Het beschreven team kreeg in een fieldlabsetting een jaar lang intensieve begeleiding van coaches die zelf werkzaam waren bij politie en justitie. Daarnaast gaven docenten van de universiteiten van Tilburg,

Harvard en Oxford colleges over grenzeloos en effectief samenwerken.⁷ De schaal van deze setting is echter te klein om het omvangrijke criminaliteitsprobleem volledig aan te pakken. Om effectiever samen te werken in de strijd tegen georganiseerde criminaliteit zullen teams daarom op grotere schaal moeten worden begeleid in teaming. Dit kan bijvoorbeeld door meer soortgelijke settings te creëren, of door meer publieke professionals in samenwerking te trainen.

Aan het eind van het interview over de rechtsstaat vroeg Van de Donk zich af of criminele organisaties zouden schrikken van de acties die momenteel tegen hen worden ondernomen.⁸ Voor grenzeloze en daardoor effectievere samenwerking door publieke organisaties zullen de gehardste criminelen geen schrik hebben, maar dat betekent niet dat we kunnen stilzitten. Met de voorgaande aanbevelingen doe ik daarom enkele concrete voorstellen waardoor de rechtsstaat in de strijd tegen de georganiseerde criminaliteit iets meer zijn tanden kan laten zien.

1 Jan Prij, 'IRT-trauma zit effectieve rechtsstaat in de weg', *Christen Democratische Verkenningen* 39 (2019), nr. 4, pp. 98-101, aldaar p. 100.

2 Het Tilburg Center for Regional Law and Governance (TiREG) heeft in samenwerking met het Openbaar Ministerie en de Nationale Politie en docenten van Harvard University en de University of Oxford een fieldlabsetting gecreëerd waarin verschillende publieke professionals samenwerken aan het ontwikkelen en ondernemen van gezamenlijke acties om georganiseerde criminaliteit aan te pakken. De casus van het team dat in dit artikel wordt beschreven, komt voort uit de vijfde editie van het zogenoemde Organized Crime Field Lab (OCFL). Het beschreven team dient als voorbeeld, omdat het geconstateerde probleem en de bijbehorende actie in de openbaarheid zijn gebracht (zie noot 5). Andere deelnemende teams pakten andere vormen van georganiseerde criminaliteit aan, zoals mensenhandel en witwaspraktijken. Zie voor meer cases: Sanderijn Cels, Jorrit de Jong en Martijn Groenleer, *Gezocht: pioniers. Strategische samenwerking in de strijd*

tegen ondermijnende criminaliteit. Den Haag: Boom Bestuurskunde, 2017.

3 Pieter Tops en Jan Tromp, *Nederland drugsland. De lokroep van het geld, de macht van criminelen, de noodzaak die te breken (en hoe dat dan te doen)*. Amsterdam: Balans, 2020.

4 Maurits Waardenburg, Martijn Groenleer en Jorrit de Jong, 'Designing environments for experimentation, learning and innovation in public policy and governance', *Policy & Politics* 48 (2020), nr. 1, pp. 67-87; Maurits Waardenburg, Martijn Groenleer, Jorrit de Jong en Herman Bolhaar, 'Evidence-based prevention of organized crime. Assessing a new collaborative approach', *Public Administration Review* 78 (2018), nr. 2, pp. 315-317.

5 NOS Nieuws, 'Acties tegen Zeeuwse en Brabantse fruitbedrijven met drugslink', nos.nl, 20 maart 2019.

6 Amy C. Edmondson, *Teaming to innovate*. San Francisco: Jossey-Bass, 2013.

7 Zie noot 2.

8 Prij 2019, p. 101.

Bron: Pixabay

Het bonum commune

door Janne E. Nijman De auteur is wetenschappelijk directeur van het T.M.C. Asser Instituut in Den Haag, en hoogleraar in Amsterdam en Genève.

De coronacrisis laat ons de beperkingen van het sociaal atomisme en de globale interdependentie aan den lijve ondervinden. Zij bevestigt de waarde van het relationeel mensbeeld en de grenzen van het liberale politieke denken. Nu we aan het begin staan van een formatie die door twee liberale partijen gedomineerd zal worden, is het aan het CDA om te putten uit een traditie met een rijkere publieke moraal.

Het liberalisme is gefundeerd op de beginselen van autonomie, negatieve vrijheid en het recht op zelfbehoud. Historicus Richard Tuck heeft overtuigend uiteengezet hoe liberalisme en (handels)imperialisme verbonden zijn. De liberale publieke moraal is van oudsher minimalistisch: mensen delen het recht op zelfbehoud en handelen vanuit hun eigen belang en vanuit een zeer beperkte (economische) rationaliteit en moraliteit. Natuurlijk, liberalen geven aan dat respect voor de vrijheid van anderen net zo goed deel uitmaakt van hun denken. Maar het recente (neo) liberale denken heeft bijgedragen aan gebrekkig onderhoud van de overheid, dominantie van marktfundamentalisme en onvoldoende politiek debat over sociale rechtvaardigheid. En, eerlijk is eerlijk: ook het CDA vertoonde nogal wat (neo)liberale trekjes.

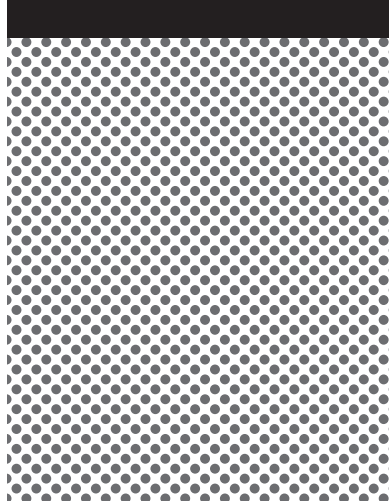
In het liberale denken is het sociaal contract gesloten uit eigenbelang. Rivaliserende burgers onderwerpen zich aan de staat waarvan zij het geweldsmonopolie erkennen. Het is een uitweg uit een situatie van anarchie,

wantrouwen en angst voor de ander; het legitimeert staatsgezag en fundeert de rechtsstaat. Het sociaal contract gaat veelal uit van een samenleving gebaseerd op transactionele relaties. Het CDA heeft tegenover dit liberale contractdenken iets anders te bieden.

In de christendemocratische visie is het sociaal contract gebaseerd op een relationeel mensbeeld. Zij gaat uit van de positieve vrijheid van de burger en hanteert een moreel concept van burgerschap. Een sterke democratische rechtsstaat en rechtvaardige instituties zijn noodzakelijk om burgers te beschermen tegen politieke macht, maar ook om deel te hebben aan de politiek. Tegenmacht komt vanuit de samenleving van burgers die deelnemen aan een continu gesprek over wat ons bindt, en over die eeuwenoude vraag: wat is een goede samenleving? Hoe beschermen we het gemeenschappelijke goede – vrede en veiligheid, klimaat en biodiversiteit, volksgezondheid, volkshuisvesting, werkgelegenheid of naleving van mensenrechten? De christendemocratie ziet een publieke moraal die rijker is dan *quid pro quo* en die solidariteit en wederzijdse erkenning en respect bevordert.

Alleen puttend vanuit die traditie is het CDA relevant voor het hoognodige gesprek over het bonum commune en over het politiek en bestuurlijk handelen dat daarbij past.

In de ban van sport

Sport actief maar houdt het spel in ere!

Sport neemt in onze samenleving een belangrijke plek in. Zozeer zelfs dat velen denken dat ze qua vorming, verbinding en zingeving de rol van religie heeft overgenomen. Moet de overheid breedte- én topsport meer stimuleren en bekostigen? Of moeten we vooral alert zijn op de misstanden in de topsport en dient er zelfs een scheiding van sport en staat te komen? Daarover gaat deze *Christen Democratische Verkenningen*.

door **Rien Fraanje, Marc Janssens en Bert Jan Lietaert Peerbolte** De auteurs vormen samen de kernredactie van dit CDV-sportnummer.

Dat onze huidige samenleving aan sport een belangrijke waarde toedicht, daarover zijn de auteurs in deze CDV het wel eens. ‘Sport is een belangrijke invulling van een mensenleven’, zegt de Rotterdamse wethouder Sven de Langen in het openingsinterview. Hij benadrukt het belang van sportverenigingen als minisamenlevingen, waarin allerlei vaardigheden worden aangeleerd. Wel waarschuwt hij als rechtgeaarde christendemocraat ervoor dat gemeenten meer invloed krijgen op de verenigingen, die zichzelf steeds minder goed kunnen bedruipen. ‘De cruciale vraag is hoe we verenigingen zo kunnen ondersteunen dat de overheid het particulier initiatief niet overneemt en verstikt, maar juist versterkt ten dienste van een bloeiend verenigingsleven.’

Rien Fraanje en Stefan Paas behandelen de vraag welke rol sport op existentieel niveau in onze samenleving inneemt. Hebben we de kathedralen ingewisseld voor stadions, waarin we bijna op religieuze wijze onze sporthelden vereren? Op veel vlakken wel, meent Fraanje, die eenvoudig constateert – ook in zijn bijdrage in de rubriek ‘Uit de kunst’ – dat sport mensen uit hun dagelijkse beslommeringen kan halen, hen met elkaar verbindt en aan velen zelfs een waardevolle levensinvulling geeft. Hij stelt dat sport nooit op eenzelfde wijze zin kan geven als religie dat doet en heeft gedaan. Maar als het voor veel mensen een zingevende dimensie heeft, moet een christendemocratische partij als het CDA, die waarden hoog in het vaandel heeft staan, dit politiek vertalen. Paas benadrukt juist de enorme risico’s die er aan de dominantie van sport, en dan met name topsport, kleven. Zoals religie in misstanden kan ontaarden doet topsport dat ook, zonder dat betrokkenen dit doorhebben. Paas noemt diverse indoctrinaties die van een dominante (top)sport uitgaan en pleit, juist

omdat velen zo van sport houden, voor een gezond wantrouwen en voor scheiding van sport en staat.

Die scheiding van sport en staat is ook een belangrijk thema als het gaat om deelname aan sporttoernooien in landen met discutabele regimes, op dit moment actueel door twee grote evenementen in 2022: de Olympische Winterspelen in China en het WK voetbal in Qatar. Sporthistoricus Wim Zonneveld biedt een inkijk in de manier waarop de Nederlandse politiek de afgelopen decennia hiermee is omgegaan, waarbij er hoofdrollen zijn voor de CDA'ers Sytze Faber, Til Gardeniers en Dries van Agt. De politiek blijkt een lijn gevonden te hebben waarin ze zich afzijdig houdt en de beslissing aan de sportbonden overlaat. Kamerlid Inge van Dijk beschrijft vervolgens hoe het CDA nu aankijkt tegen het FIFA-toernooi in Qatar. Ze is tegen een boycot en vindt dat het toernooi juist gebruikt moet worden om de vele misstanden in het land aan de kaak te stellen. Net als een boycot is deze keuze echter vanuit solidariteit en naastenliefde tot stand gekomen, stelt ze.

Sport en politiek komen op een wel zeer bijzondere manier samen in de wijze waarop politici sport gebruiken om zich aan de kiezer te presenteren: van de fietsende Dries van Agt tot de schaatsende Wopke Hoekstra. Harm Kraal biedt een overzicht van de redenen waarom politici dat doen. Je laat je energie ermee zien of je positie als outsider, maar ook dat jij gewoon een man van het volk bent. Toch kan de zo ontstane aandacht ook negatief uitpakken.

Dat de overheid een steviger vinger in de pap moet hebben als het om sport gaat, bepleit Annet Tiessen-Raaphorst, die betrokken was bij een recent advies van de Nederlandse Sportraad. Het sportbeleid hangt nu van vrijblijvendheid aan elkaar en daarom moet er een sportwet komen die dit ondervangt. Daarin dient onder andere te worden vastgelegd welke overheid waarvoor verantwoordelijk is. Lokale overheden zijn in ieder geval verantwoordelijk voor het geld dat ze in plaatselijke profclubs steken. In een interview vertelt Tsjalle van der Burg welke regels er zijn om een club in nood te ondersteunen, maar vooral ook welke voetangels en klemmen er voor lokale politici liggen.

Dat Nederland een land is waar topsport floreert, is een gevolg van actief beleid, beschrijven Agnes Elling en Marit Dopheide. Dat levert onder andere veel medailles bij de Olympische Spelen op, maar kent ook zijn schaduwzijde. De prestatiecultuur kan zo dominant worden dat niet het plezier van de sporter maar de status van team, school of coach de boventoon voert. Daarvoor moet meer aandacht komen, bepleiten ze. Dit geldt ook voor de mogelijke uitsluiting die een sportcultuur kan veroorzaken, stelt Ine Pulles, die als voorbeeld de dominantie van hogeropgeleiden bij hockey noemt. Naast de evidente maatschappelijke waarde van sport en bewegen, die zich onder andere uit in betere mentale en fysieke gezondheid, is het goed de negatieve aspecten bij sport niet over het hoofd te zien.

Met deze diversiteit aan bijdragen is het alsof de wijsheid van historicus Johan Huizinga, die in een intermezzo aan het woord komt, nog altijd geldt. Sport is goed maar onttaardt als het spelkarakter ervan verloren gaat. Als dit CDV-nummer één waarheid ten aanzien van sport laat zien, is het dat de presterende mens wellicht goed is, maar de spelende mens beter.

Sport is goed maar onttaardt als het spelkarakter ervan verloren gaat

Investeren in topsport is in ieders belang

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Ook lokale overheden moeten investeren in topsport. Daarvan gaat immers een enorme stimulans uit voor sport en bewegen op allerlei niveaus, stelt de Rotterdamse CDA-wethouder Sven de Langen. Daarnaast roept hij politici op om sportverenigingen te stimuleren met hun tijd mee te gaan door e-sport en nieuwe vormen van betrokkenheid mogelijk te maken. 'Sport is een belangrijke invulling van een mensenleven.'

Ik spreek Sven de Langen op de dag van de lintjesregen in het stadhuis van Rotterdam. Hij ontving zelf 23 gelukkigen. 'Er liepen tranen over de wangen van mensen die zich jarenlang voor het verenigingsleven hebben ingezet en zich nu gezien weten. Dat zijn de rolmodellen die we als CDA moeten koesteren en hoog moeten blijven houden.'

Sport is een van de cruciale pijlers van het maatschappelijk middenveld, niets minder dan een leerschool voor het leven, zegt Sven de Langen, sinds 5 juli 2018 wethouder in Rotterdam. Hij is verantwoordelijk voor de portefeuilles volksgezondheid, zorg, ouderen en sport. Ik spreek hem over zijn visie op de maatschappelijke en politieke betekenis van sport, over zijn christendemocratisch handelsperspectief, over het sportbeleid in Rotterdam en over Feyenoord City.

De Langen is zelf sportman in hart en nieren en staat bekend als een innovatief sportbestuurder. Ooit droomde hij zelfs

van een professionele voetbalcarrière; hij speelde in de jeugdopleiding van Willem II. Zo'n carrière zat er uiteindelijk niet in, maar de liefde voor de sport is gebleven. Sven de Langen ergert zich aan de moeizame discussie over topsport in Nederland. We investeren daar volgens hem te weinig in. 'Topsport is niet vies', stelt hij. Sterker nog: 'Investeren in topsport is de beste stimulans voor de ontwikkeling van de breedtesport en het verenigingsleven.'

Wat is de betekenis van sport voor u?

'Toen ik jong was deed ik eigenlijk maar één ding: voetballen. Ik vond niets anders interessant, ook school niet. Voetbal ging zo goed dat ik een deel van mijn jeugd in de veronderstelling heb geleefd dat ik ooit een profcontract zou krijgen. Maar in de puberteit groeide ik tot bijna twee meter, en als je zo lang bent kom je handelingssnelheid tekort, waardoor je niet goed genoeg meer bent.'

‘Ik ben daarna nog wel voor de amateur-voetbalvereniging Baronie in Breda blijven spelen. Heel ons gezin was onderdeel van het verenigingsleven. Zo waren er altijd teamgenoten die meereden naar de club en werden er thuis tenues gewassen. Waar het reguliere onderwijs voor mij niet de plek was om mezelf te ontwikkelen, was de vereniging dat wel.’

‘Die vereniging, waarvan mijn vader voorzitter was, was een soort tweede thuis voor mij. Ik heb er heel veel dingen van het leven ontdekt. Dat is ook niet gek. Zoiets gebeurt via een coach of vader op het veld die opvoedt, een scheidsrechter die je terechtwijst, de omgang met de teamspelers op het veld van wie je afhankelijk bent. Dat is voor mij de betekenis van het verenigingsleven. Het is een minisamenleving waarin je op een veilige, prettige manier leert om je staande te houden en uiteindelijk ontdekt dat je het samen doet. Zeker met mijn ervaringen in Rotterdam als wethouder heb ik gemerkt hoe cruciaal dat is. Toen zijn bij mij de oogkleppen wel afgegaan.’

Wat bedoelt u daarmee?

‘De beschermende omgeving die ik zelf thuis heb genoten, is niet vanzelfsprekend voor iedereen. Dan is zo’n vereniging een fantastische manier om jezelf te ontwikkelen en te leren hoe je je moet handhaven, met allerlei rolmodellen en figuren die je daarbij kunnen helpen. Alle lessen van het leven zijn daar te vinden. Zo’n tweede thuis gun ik iedereen, zeker kinderen die geen prettig eerste thuis hebben. Daarom is het een politieke taak om ervoor te zorgen dat er een infrastructuur is waar kinderen die levenslessen kunnen krijgen.’

‘De overheid moet ervoor zorgen dat de randvoorwaarden zo zijn dat de verenigingen zich goed kunnen bedruipen, zodat zij de functie die wij zo belangrijk vinden, op zich kunnen nemen. Dit hoeven niet per se sportverenigingen te zijn. Muziekverenigingen zijn natuurlijk ook prima, of nog heel iets anders. Iedereen moet doen wat bij hem of haar past. Het is belangrijk dat een kind naast het onderwijs nog een andere plek heeft waar het zich op zijn eigen wijze kan ontplooiën, en leert om verantwoordelijkheid te nemen en onderdeel te zijn van een groter geheel. We hebben

Sven de Langen

stadswijken in Rotterdam waar het bepaald niet vanzelfsprekend is dat zoiets wordt overgedragen van vader op zoon of van moeder op dochter, en waar sporten ook niet vanzelfsprekend is.’

Bierelftal

Is sport dan vooral een functie om allerlei zaken te bereiken, of heeft die ook waarde in zichzelf?

‘Het gaat om beide. De vereniging als leerschool in het leven is bij uitstek een plek van alles samen doen. Toegespitst op de sportvereniging betekent dat: samen sporten, samen activiteiten organiseren, samen besluiten nemen. Je kunt niet in je eentje een goed team worden, daar heb je anderen bij nodig. Dit is qua opvoeding en vorming en het aanleren van normen en waarden

enorm belangrijk. Daarnaast geldt specifiek voor sport dat het ook voor de gezondheid goed is. Zeker in je jonge jaren moet je jezelf lichamelijk ontwikkelen. We zien dat door te weinig bewegen en te weinig uitdaging veel kinderen motorisch onderontwikkeld zijn. Dat is niet goed, zeg ik ook als fysiotherapeut. We hebben het bewegingsapparaat niet voor niks gekregen.'

'Bovendien is sporten gewoon in zichzelf leuk en hartstikke gezellig, wat voor iedereen weer anders uitpakt. Ik zit zelf meer op het competitieve vlak, maar er zijn ook mensen die juist het samenzijn het belangrijkste aspect van sport vinden, wat juist nu dus heel erg wordt gemist. Sport strekt zich uit van de spreekwoordelijke bierelftallen tot de meer prestatiegerichte elftallen.'

Over die verhouding gesproken: hoe ziet u de relatie tussen breedtesport en topsport?

'Feitelijk is er relatief weinig aandacht voor topsport, zeker in vergelijking met de prestaties die we in Nederland leveren. We doen dat op een heel effectieve en efficiënte manier. Wat mij betreft mag er zeker landelijk meer geld worden uitgegeven aan topsport. Ook uit gemeentebegrotingen blijkt dat er veel geld aan de breedtesport wordt gegeven, maar nauwelijks aan topsport. Gemeenschapsgeld uitgeven aan topsport ligt lastig in dit land, en dat is jammer. Meer geld uitgeven aan topsport kan mensen inspireren om zelf ook meer te bewegen. Op zo'n manier helpt het de breedtesport enorm. We zien echter vooral de grotere rol van gemeenten in de breedtesport. Dat is nodig, maar eerlijk gezegd ook niet zonder gevaar.'

Waar doelt u op?

'Tot aan de jaren vijftig en zestig kon de breedtesport zich vrijwel zelfstandig bedruipen.

In de verzuilde samenleving was voldoende geld aanwezig om vanuit het particuliere initiatief sportcomplexen te financieren. Maar die tijd is voorbij. Vanuit christendemocratisch oogpunt is er veel aan het veranderen in het verenigingsleven. Verenigingen zijn minder dan in het verleden in staat om voor zichzelf te zorgen, zeker in de grote stad, waar veel verenigingen elkaar beconcurreren. Inkomsten vanuit leden en sponsors schieten tekort om een nieuwe accommodatie te betalen. Zoiets kost al snel acht, negen, tien miljoen. Die verenigingen gaan dat nooit ophoesten. In de jaren zestig kon dat, maar nu niet meer. Dat betekent dat het verenigingsleven vele malen afhankelijker is geworden van de gemeente. Dat doet wat met de rol van het maatschappelijk middenveld. Verder wordt ons in de maatschappij vooral geleerd om consument te zijn, en minder wat het betekent om onderdeel van het geheel te zijn en je daarnaar te gedragen. Ten slotte verlangt de overheid steeds

meer van verenigingen. Ze legt een eisenpakket neer waar bestuurders en coaches aan moeten voldoen. Het verenigingsleven en de breedtesport gaan in die zin steeds meer op het onderwijs lijken: elk maatschappelijk probleem moet erdoor worden opgelost. Dat maakt het er voor de verenigingen bepaald niet makkelijker op. De cruciale vraag is dus hoe we verenigingen

zo kunnen ondersteunen dat de overheid het particulier initiatief niet overneemt en verstikt, maar juist versterkt ten dienste van een bloeiend verenigingsleven.'

Hoe moet dat dan?

'De overheid moet blijven focussen op de randvoorwaarden. Dat betekent dat ze verenigingen bijvoorbeeld moet ontlasten ten aanzien van alles wat de accommodatie betreft. Simpelweg omdat verenigingen dat niet meer zelf kunnen. Daarnaast moet de overheid verenigingen helpen met vernieuwen. Er zijn

*Het verenigingsleven
en de breedtesport
gaan steeds meer op
het onderwijs lijken:
elk maatschappelijk
probleem moet erdoor
worden opgelost*

nog best veel verenigingen die niet meegaan met de tijd. Meer mensen hebben behoefte aan kortdurend in plaats van langdurend vrijwilligerswerk, of aan incidenteel sporten in plaats van een vast patroon van elke week twee keer trainen en een wedstrijd. Daaraan moet een vereniging zich aanpassen.’

‘Ook kan er meer verbinding worden gelegd met andere vormen van sport en beweging. Dat betekent dat de vereniging haar aanbod moet vernieuwen, waardoor ze de vraag van de sporter van morgen kan beantwoorden. Kinderen zijn bijvoorbeeld nu met niets anders bezig dan met technologie en gaming. Ze zijn gewend aan snelheid en veel prikkels, en aan technologie die hun enorm veel mogelijkheden biedt. Dit kan veel actiever dan nu gebeurt worden toegevoegd aan de sport. Neem *full body gaming*: dan stap je in een pak, zit je in een andere wereld en ben je tegelijkertijd calorieën aan het verbranden.

Eigenlijk krijgt elke sport tegenwoordig een e-sportvariant. Ik heb zelf op mijn zolderkamer een fiets staan. Die is aangesloten op internet, waardoor ik wedstrijden tegen Japanners en Amerikanen kan fietsen. Dat traject neemt een vlucht waar verenigingen in mee moeten om aantrekkelijk te blijven in de toekomst.’

Maar niet elke vereniging zal het zien zitten om op deze manier mee te gaan met de tijd.

‘Klopt, en dat is precies waarom ik in het *Actieprogramma Verenigingen* van de gemeente Rotterdam verschillende soorten verenigingen van de toekomst heb neergezet.¹ De oude sportvereniging met een bestuur en een sport die niets eromheen organiseert is langzamerhand aan het verdwijnen. Maar er zijn verschillende alternatieven. Zo is er de meer consumentenachtige vereniging, ook wel de ondernemende vereniging genoemd. Daar betaal je meer aan contributie, maar wordt alles voor je geregeld. Een andere vorm is de

multisportvereniging. In Rotterdam bestaat zo iets bij sportpark Noordrand, waar een fietsvereniging en twee schaatsverenigingen zijn gaan samenwerken, met een wielervedbaan, een skeelerbaan en een gezamenlijke fitnessruimte. Zo heb je ook wijkgerichte verenigingen, de zogenoemde sportplusverenigingen, die zich meer richten op de “zwakkere groepen”, meer maatschappelijk betrokken zijn en met dat doel subsidies binnenhalen. Er zijn dus verschillende manieren om je als vereniging toekomstbestendig te ontwikkelen. Dat moet de overheid niet willen bepalen, maar ze kan verenigingen wel stimuleren en uitdagen om te vernieuwen. Dat gebeurt gelukkig al volop. Men vraagt zich weleens kritisch af of er in de toekomst nog verenigingen bestaan, maar in Rotterdam neemt het aantal leden van de plaatselijke verenigingen toe, tegen de landelijke trend in. Dat zien we ook aan de drukte op de velden.’

Het aantal leden van de Rotterdamse verenigingen neemt toe, tegen de landelijke trend in

Buurtsportcoaches

De aanstelling van buurtsportcoaches is verplicht voor gemeenten. Wordt daarmee niet op een dure en omslachtige manier gezorgd voor wat in principe op het bordje van de verenigingen ligt?

‘Dat is wat mij betreft absoluut niet de bedoeling. Het is noodzakelijk, maar je moet het wel goed invullen. Buurtsportcoaches moeten bijvoorbeeld op pleinen activiteiten organiseren. Alleen moet dat tot doel hebben om kinderen te stimuleren lid te worden van een vereniging. Zo zet ik als wethouder mijn buurtsportcoaches ook in. Sterker nog: ik verbind ze soms expliciet aan verenigingen als verenigingsconsulent.’

‘In mijn beleid is er altijd een link naar het verenigingsleven. Mijn ultieme doel is dat ieder kind lid is van een vereniging – en nogmaals: dat mag ook best een muziekvereniging, een toneelvereniging of de scouting zijn. Helaas zijn we zo ver nog niet. Als er een financiële reden is, gaat het natuurlijk goed fout. Armoede

mag deelname niet in de weg staan. Om het lidmaatschap te financieren hebben we inmiddels het Jeugdfonds Sport & Cultuur Rotterdam. Er zijn verenigingen waar meer dan de helft wordt gefinancierd door dat fonds. In Rotterdam hebben we daarnaast ook de Sportspullenbank, waar jongeren een hockeystick of tennisracket kunnen lenen als zij of hun ouders die niet zelf kunnen betalen.'

Nog even terug naar de topsport. Ik vind het opvallend dat u een stevig pleidooi houdt voor meer steun aan de topsport, juist ook in het belang van de breedtesport. Hoe zit dat precies?

'In topsport zit een enorme drang tot ontwikkeling. Elk kind begint met spelen omdat het leuk is. Maar vervolgens zit bijvoorbeeld een voetballertje bij papa op de bank NOS Studio Sport Eredivisie te kijken en ziet Steven Berghuis, Ryan Gravenberch of Donyell Malen. Dat is enorm stimulerend.

Kinderen identificeren zich met hun favoriete topsporter. Wie buiten aan het sporten is, is even zélf de sporter die hij bewondert. Dat zorgt ervoor dat zo iemand een volgende stap zet, zichzelf ontwikkelt en uitdaagt. Van de flow die van de ontwikkeling van topsport uitgaat, profiteert het verenigingsleven.'

'Eigenlijk is het niet veel anders dan op andere plekken in de samenleving. Als je excellente zorg of goed onderwijs wilt, moet de overheid daar ook geld in willen steken, als aanvulling op financiering uit andere bronnen. Als we niet hadden geïnvesteerd in technologie in de zorg, hadden thuiszorgmedewerkers nog steeds met een kladblokje rondgelopen. Ik vind de discussie in Nederland over de financiering van topsport heel moeizaam. Mensen denken dat er heel veel geld wordt uitgegeven aan topsport, maar dat beeld klopt niet. Om het feitelijk te maken en te objectiveren: er is een bijdrage vanuit NOC*NSF van 130 miljoen, en financiering vanuit het Ministerie van VWS van 52 miljoen. Deze

bedragen zijn relatief klein als je ze vergelijkt met wat via gemeentefonds in de breedtesport wordt geïnvesteerd: 2,2 miljard voor sportvoorzieningen en de sportieve inrichting van de openbare ruimte, zo blijkt uit een overzicht van de Nederlandse Sportraad.² Dat is vele malen meer. We hoeven heus de beste voetballers niet extra te subsidiëren, maar als het gaat om regionale talentontwikkeling: waarom niet? Dat is alleen maar heel verstandig, juist met het oog op een gezond sportklimaat.'

In hoeverre speelt Rotterdam hierop in?

'We halen topsport naar Rotterdam. Dat heeft trouwens niet alleen met sport te maken, maar is ook bedoeld om de stad aantrekkelijk te houden als toeristentrekpleister. We weten dat als we de Tour de France naar Rotterdam halen – waar ik nu mee bezig ben – we er meer aan verdienen dan dat we ervoor betalen. Ook hier staat bewust de verbinding met de breedtesport

centraal: wij willen met een gecombineerd programma fietsen over de hele linie stimuleren. Idem voor de TeamNL-programma's, die we graag ruimte bieden in Rotterdam. Sterker nog: de mannenturners komen al naar Rotterdam om te trainen voor de

komende Olympische Spelen. Het doel daarvan is versterking van de hele sportketen, van breedtesport tot topsport. We hebben tegen de turnbond gezegd: "Wij gaan jullie hosten met een locatie, maar alle turnverenigingen moeten daarvan profiteren, zodat er een stimulering omhoog ontstaat over de hele linie."

Feyenoord City

Er wordt flink wat steun verleend vanuit de gemeente aan het nieuwe stadion van Feyenoord. Wat is daar het verhaal? Als pure businesscase lijkt de zaak niet zo rendabel. De Rekenkamer Rotterdam heeft zich er kritisch over uitgelaten.

'Dat de zaak niet rendabel zou zijn klopt niet. Er is geen bank of investeerder die gaat investeren

in het stadion als het geen rendement heeft. Natuurlijk is er een goede businesscase van te maken. We investeren als gemeente in de hele gebiedsontwikkeling rond Feyenoord City. Dat vullen we in door een bepaald percentage aandelen te kopen in het nieuwe stadion als katalysator voor die gebiedsontwikkeling. Let ook hier op de verhoudingen. In het gebied Feijenoord wordt meer dan één miljard geïnvesteerd. Als gemeente leggen we hiervan veertig miljoen bij. Door te investeren in het stadion en de buitenruimte krijgen we een vernieuwing in het gebied terug die primair door andere externe financiers is mogelijk gemaakt. Als ik dat in elk gebied zou kunnen doen, zou ik gelijk ja zeggen.'

'Het is uiteraard goed dat de rekenkamer de gemeenteraad scherp houdt. Ik vind overigens ook dat de gemeenteraad in dezen een heel goede rol speelt. Een aantal jaar geleden heeft de raad een *position paper* vastgesteld. Hierdoor zijn vooraf de voorwaarden voor instemmen benoemd. Dat maakt het beoordelen van de stukken heel wat eenvoudiger, en zorgt er ook voor dat emotie niet de overhand krijgt. Ik ben er persoonlijk van overtuigd dat Feijenoord, door het stadion waaraan de gemeente in aandelen een beperkte bijdrage levert én de beoogde extra oeververbinding tussen Noord en Zuid, eindelijk gaat floreren, zoals we dat ook hebben gezien bij de Kop van Zuid na investering in de Erasmusbrug.'

Maar een deel van de kosten daarvan komt ook bij de gemeenschap terecht. Zie de kosten van supportersrellen, waar meestal de gemeenschap voor opdraait. Moet en kan dat zomaar?

'Liever niet natuurlijk, maar we moeten realistisch zijn. We moeten de veiligheid garanderen van de bezoekers. Ik heb het liefst dat er geen politie-inzet nodig is. Maar de andere kant is ook zichtbaar: de enorme hoeveelheid mensen die plezier beleven aan sportwedstrijden, en hoezeer het stadionbezoek in deze covidtijd gemist wordt.

Ik was van kinds af aan al enorm chagrijnig als er geen voetbal was. Dat is toch iets waar je naartoe leeft in vijf dagen bikkelen op school of na een drukke werkweek. Het is gewoon een belangrijke invulling van het menselijk leven. Dat klinkt misschien raar, maar het is feitelijk waar.'

Het is mooi dat topsport als stimulans voor het verenigingsleven kan dienen en zelfs voor de stadsontwikkeling, en misschien voor een stuk levensvervulling kan zorgen. Maar de andere kant is de verdwazing in de sport. Denk alleen al aan de topsalarissen en de Super League – om over zaken als doping en misbruik, zoals in het meisjesturnen, nog maar niet te spreken. Hoe kijkt u tegen deze kant van de sport aan?

'Laat me duidelijk zijn: ik sta absoluut niet achter zulke misstanden, extremen en uitwassen in de sport. Ik vind het van de gekke dat er enorme transfersommen worden betaald; daar moet de

overheid verre van blijven. Maar laten we eerlijk zijn: lang niet alle olympiërs verdienen goed. Een flink aantal heeft op een houtje moeten bijten om zo ver te kunnen komen. Het gaat er inderdaad om talentontwikkeling richting een topprestatie of zelfs

een medaille mogelijk te maken, omdat hiervan ook een stimulans voor het verenigingsleven uitgaat. Kinderen op een sportvereniging vinden het fantastisch als er een topsporter langskomt, of als ze weten dat een topsporter lid is geweest van de eigen vereniging. Maar daar hoort wel nadrukkelijk het goede voorbeeldgedrag bij van de topsporter, op allerlei gebied. Zij moeten fair play belichamen, en niet het tegendeel ervan.'

Maar dan toch nog even over de excessen: hoe is te voorkomen dat met de race naar de top de ontsporingen komen, zoals doping en misbruik? Ontstaan die niet juist door de drive om koste wat kost de beste te willen zijn?

'Daar waar gestreefd wordt naar het hoogst haalbare, waar grenzen worden verlegd in een

omgeving met enorme concurrentie, zullen altijd misstanden zijn. We profiteren als samenleving natuurlijk enorm van deze drang naar verbetering, maar moeten ons ook bewust zijn van mensen die oneerlijk en onfatsoenlijk handelen. We hebben al een dopingautoriteit, en wellicht komt daar binnenkort een integriteitsautoriteit bij. Dat zou ik heel logisch vinden. Zeker nu de gokmarkt, tegen mijn zin, een steeds grotere rol gaat spelen in de topsport.’

Hebt u zelf nog wat tips voor bestuurders?

‘Laat ik er drie noemen. Mijn eerste is: topsport is niet vies. Investeer daar gewoon in. Op een verstandige manier uiteraard, maar nu gebeurt er eenvoudigweg te weinig of zelfs helemaal niets. Ten tweede vind ik het een verantwoordelijkheid van de gemeente om te zorgen voor een goede

De gokmarkt gaat, tegen mijn zin, een steeds grotere rol spelen in de topsport

infrastructuur voor de verenigingen. Laat het niet over aan de verenigingen zelf, want dan bloedt uiteindelijk het verenigingsleven dood. Ten derde:

help verenigingen om zich te vernieuwen en aan te sluiten bij ontwikkelingen ten aanzien van e-sport en veranderende wensen van burgers. Ik ben er trots op dat we in Rotterdam stevig inzetten op sport via een integraal huisvestingsplan voor sportaccommodaties

en het Actieprogramma Verenigingen. Dat hebben veel gemeenten niet. Ik heb daarvoor gekozen omdat het CDA de partij is van en voor het maatschappelijk middenveld. Dat moet ook zo blijven, en daarom is een stevige inzet voor een bloeiend verenigingsleven essentieel. Alleen daarom al is het zeer welkom dat het Wetenschappelijk Instituut eindelijk eens aandacht besteedt aan het belang van sport.’

Artikel in het kort:

- * Het verenigingsleven is een minisamenleving waarin mensen op een veilige, prettige manier leren om zich staande te houden; ook kunnen zij daar ontdekken dat ze het samen moeten doen
- * Het is belangrijk dat een kind naast het onderwijs nog een andere plek heeft waar het leert om verantwoordelijkheid te nemen en onderdeel te zijn van een groter geheel
- * Het verenigingsleven profiteert van de flow die van de ontwikkeling van topsport uitgaat
- * Het CDA moet als de partij van het maatschappelijk middenveld borg staan voor een bloeiend verenigingsleven en een actief sportklimaat
- * Investeer in topsport en in goede accommodaties voor verenigingen, en help die laatste om zich toekomstbestendig te maken

1 Gemeente Rotterdam, *Actieprogramma Verenigingen. De sport-, scouting- en speeltuinverenigingen van de toekomst*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, juni 2019.

2 Nederlandse Sportraad, *De opstelling op het speelveld. Naar een sterke sportbranche voor een vitale samenleving. Advies over de organisatie en financiering van de sport*. Den Haag: NLSportraad, 2020, pp. 17-18.

Stadions zijn onze nieuwe kathedralen

Met het afnemende belang van geloof en God in ons samenleven, is sport steeds belangrijker geworden. Ze heeft zelfs functies overgenomen die voorheen religie vervulde. Sport kan echter niet in dezelfde mate als godsdienst bijdragen aan betekenis- en zingeving. Maar een christendemocratische partij die zegt voor een politiek van waarden te staan, kan zich politiek niet blind houden voor de verschuiving in waardeoriëntatie en de wijze waarop het Hogere wordt beleefd.

door Rien Fraanje De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en maakt deel uit van de kernredactie van dit themanummer.

De in bevindelijke kring beroemde theoloog Arnold van Ruler schijnt in een van zijn vele geschriften te hebben opgemerkt dat de ideale zondag bestaat uit een combinatie van kerkgang en een bezoek aan het voetbalstadion. Ik kan hem daarin alleen maar heel erg gelijk geven. Tot het begin van de coronacrisis bestonden veel van mijn zondagen uit een dergelijk combinatiebezoek: na de eredienst at ik een boterham en vertrok snel naar de thuishaven van mijn favoriete voetbalclub.

Als je 's ochtends nog in de kerk bent geweest en 's middags in een stadion zit herken je onmiddellijk de overeenkomsten tussen een kerkdienst en een voetbalwedstrijd. Beide hebben een strakke liturgie en zitten vol met rituelen. In de ochtend treed je via een intochtlied en gloriagezang de dienst van het woord binnen. Bovendien bestaat een eredienst uit ritme en herhaling: de zegen, het gebed van verootmoediging, het dankgebed, de preek en het Onzevader zijn vaste ingrediënten en komen elke week terug.

‘Uiterlijk zijn voetbal en godsdienst goed op elkaar ingespeeld’, schreef de theoloog Patrick Chatelion Counet in 2006 in een essay voor *NRC Handelsblad*. ‘Een wedstrijd lijkt wel wat op een religieuze ceremonie en voetbalsupporters gedragen zich steeds vaker als religieuze fanatici. (...) De wedstrijd is een heilige mis die precies anderhalf uur duurt, tenzij de absolutie in de verlenging valt.’¹

Een belangrijke overeenkomst is dat ook een wedstrijd volgens strakke routines, herhaling en rituelen verloopt. Dat begint al ver voor de wedstrijd. De spelers van mijn team eindigen hun warming-up met een flinke sprint, telkens vanaf hetzelfde startpunt, eerst recht vooruit, dan met een flauwe bocht naar rechts, zodat ze recht tegen de tribune met de fanatieke aanhang lopen. Dat is voor het publiek het moment om te stoppen met praten, drinken en eten: een daverend applaus rolt op zo'n moment van de tribunes.

Het intochtslied in het stadion wordt gestart als de spelers met elke wedstrijd weer nieuw geselecteerde kinderen aan hun linkerhand het veld op komen lopen. De muziek is elke thuiswedstrijd weer een oud deuntje van Tiësto met een stevig opzweepend ritme. Net als bij het openingsgezag in de ochtend is de inzet van de beat voor iedereen het sein om – indien mogelijk – te gaan staan. Op het ritme klappen duizenden mensen mee.

De spelers staan dan inmiddels in een keurige rij, met de kinderen geknield voor hen. De elf mannen van de bezoekende partij dienen na een teken van de scheidsrechter langs hun opponenten van de thuisclub te lopen om hun, als gebaar van sportiviteit, iets te geven wat het midden houdt tussen een hand en een high five. Terwijl de aanvoerder in conclaaf gaat met zijn collega van de tegenpartij en de scheidsrechter om te bepalen welk team de aftrap mag nemen, vormen zijn teamgenoten alvast een cirkel. De aanvoerder komt daar na zijn onderhandelingen bij de middenstip bij staan om zijn ploegmaats bemoedigend toe te spreken. Als een halve minuut later de scheids op zijn fluit blaast voor de aftrap, klinkt uit de boxen nog tweemaal de bij de thuisclub bekende oerkreet, die bijna twintigduizend bezoekers beantwoorden met het uitroepen van de naam van de club. De bal rolt inmiddels, maar pas na die uitroep is het moment daar dat we als toeschouwers weer gaan zitten.

Ritme, routine, rituelen. Stadions zijn onze nieuwe kathedralen. ‘Hoewel steeds meer mensen beweren ongelovig te zijn, heeft hun visie op voetbal religieuze trekken’, aldus nogmaals Chatelion Counet.

Verbinden

De socioloog Ruud Stokvis betoogt in zijn in 2014 verschenen studie *Lege kerken en volle stadions* dat religie voor het welzijn van de samenleving niet meer nodig is.² Sport vervult inmiddels dezelfde sociale functies als religie ooit deed, namelijk die van vorming, binding en zingeving. Zoals religie ooit bijdroeg aan de morele vorming

Zoals religie ooit bijdroeg aan de morele vorming van mensen, zo doet sport dat nu

van mensen, zo doet sport dat nu. En waar godsdienst ooit zorgde voor sociale cohesie in gemeenschappen, heeft sport dat nu overgenomen. En daar waar religie ooit het monopolie

had op betekenisgeving, is het nu sport die mensen zin geeft.

Stokvis zet zijn pleidooi stevig aan; aanvankelijk denk je nog dat hij overdrijft om zijn punt te maken. Maar als religieuze sportliefhebber kun je er niet omheen dat zijn analyse hout snijdt. Ga met een kind naar een voetbalwedstrijd kijken en het zal je bij een flinke overtreding verontwaardigd vertellen dat dat niet mag. Het heeft dat immers geleerd op zijn training bij zijn eigen club. De trainingen en zaterdagse wedstrijden zijn volgens Stokvis voor kinderen wat vroeger de zondagsschool was: je leert er wat goed is en wat fout.

Dat sport kan verbinden is inmiddels bijna een platitude. Deze zomer volgen we ook weer massaal de verrichtingen van landgenoten tijdens tal van grote sportevenementen. Volgens Stokvis gaat de verbindende kracht van sport een slag dieper dan samen juichen (en treuren) om Oranje. Met verwijzing naar

de Franse grondlegger van de sociologie Émile Durkheim betoogt Stokvis dat mensen onderdeel willen zijn van iets wat groter is dan zichzelf. Voorheen kon religie die sociale behoefte van mensen bevredigen, nu geeft onder meer sport hun de ervaring op te gaan in iets wat hen ontstijgt, alsmede een sterk gevoel van verbondenheid.

Het bekijken van een voetbalwedstrijd in een stadion is zonder meer een verbindende ervaring. Menigmaal heb ik in stadions volslagen onbekende mensen in extase van blijdschap omhelsd en op de schouder geslagen. Maar ook op een fundamenteeler niveau kan de liefde voor een club mensen verbinden. Als seizoenkaarthouder ga je de mensen links, rechts, voor en achter je kennen. Als iemand er een keer niet is, informeer je twee weken later plagerig wat er zo belangrijk was. Dan leer je opeens over een zieke vader of de geboorte van een kind. Alle reden om een volgende keer weer te informeren hoe het met vader of de kleine is. En zonder dat je het in de gaten hebt, ontstaat eenzelfde soort verbondenheid als met de mensen met wie je elke week in de kerkbank zit.

Daarmee raakt Stokvis aan de derde pijler van sport, namelijk zingeving.

Sport leert je hoe te leven. Ze leert je je ergens voor in te zetten, dat je moet oefenen om iets te bereiken.

En hoe je met teleurstellingen moet omgaan als ondanks al die oefening het doel buiten bereik blijft. En wat het is om samen te werken en afhankelijk van andere mensen te zijn. Voorheen vertelde het christendom een verhaal dat vlijt, tegenslag, dienstbaarheid en inschikken betekenis gaf. Maar de christelijke moraal volstaat niet meer, meent Stokvis.

Sport leert je hoe te leven, je ergens voor in te zetten, dat je moet oefenen om iets te bereiken

Vitale vorm

Daar waar de socioloog Stokvis zijn betoog onderbouwt met verwijzing naar algemene trends en maatschappelijke ontwikkelingen, probeerde zijn Tilburgse collega Gabriël van den Brink enkele jaren daarvoor de stand van het geestelijk leven in Nederland met onderzoek en cijfers te duiden. Stokvis meent dat mensen wel sociale maar geen religieuze wezens zijn, Van den Brink deed zijn onderzoek vanuit de overtuiging dat mensen wél spirituele zoekers zijn. Daarmee richt Van den Brink zich alleen op Stokvis' zingevingsfunctie van religie. In de studie met de veelzeggende titel *De Lage Landen en het hogere* stelt Van den Brink vast dat wij mensen onverminderd op zoek zijn naar het Hogere, maar dat de wijze waarop we dat doen aan sterke verandering onderhevig is.³

Als de objecten van toewijding God en Vaderland zijn, duidt Van den Brink dat als een *sacrale* vorm van het hogere. Als de aandacht zich richt op de medemens, dan spreekt de socioloog van een *sociale* uitingsvorm. De inzet voor andere mensen kan zich zowel op familie, vrienden en andere bekenden richten, als ook in meer abstracte zin op onderdrukten in dictaturen, slachtoffers van natuurrampen of daklozen in eigen land. Het hogere neemt een *vitale* vorm aan als we ons richten op zaken die niet op afstand staan, maar binnen het

Bron: Pixabay

bereik zijn van ons eigen leven. ‘We proberen iets te bereiken op het gebied van Natuurbehoud of Sport en laten ons daarbij inspireren door de idealen die uit onze menselijke beschaving voortkomen.’⁴ Om dit naar sport te vertalen: de coach die zijn vrije tijd maar vooral zijn ziel en zaligheid stopt in het trainen van een voetbalteam van 9-jarige jongens en meisjes van de plaatselijke voetbalclub is een sociale uitingsvorm van het Hogere. De man of vrouw die zich een jaar lang suf traint om zijn of haar droom van het lopen van de marathon van New York te verwezenlijken, is een vitale versie daarvan.

Volgens Van den Brink is er sprake van een verschuiving. Ooit was het sacrale de belangrijkste manier om ons tot het hogere te verhouden. Op het moment van verschijnen van zijn studie was het sociale de prominentste uitingsvorm. Maar de onderzoeker zag dat het sacrale aan belang won: ‘Maatschappelijk gezien worden vitale waarden steeds belangrijker. Wijzigingen in het liefdesleven, de jongerencultuur, de natuurbeleving en de sportbeoefening zijn daar tekenen van. Wetenschappelijk gezien begint zich een ander mensbeeld te ontwikkelen, waarbij de biologische dimensie van het leven steeds relevanter wordt.’⁵

Zin zoeken

Bij mij als religieuze sportliefhebber roepen de analyses van Stokvis en Van den Brink gemengde gevoelens op. Ik zie niet in hoe sport de waarde van religie volledig kan vervangen. Daarin vind ik de analyses van Van den Brink en met name Stokvis niet volledig overtuigen. Als ik de drie functies van Stokvis langsga, denk ik dat sport ongetwijfeld een belangrijke vormende functie kan hebben en daar religie misschien zelfs naar de kroon steekt. Daar waar religie waarden en normen oplegt vanuit een externe autoriteit, kan sport (maar ook bijvoorbeeld onderwijs, kunst en cultuur) een innerlijke drijfveer aanboren om je aan bepaalde regels te houden.

Bij de bindende functie gaat het al wat meer schuren. Sport kan immers – overigens net als religie – ook verdeeldheid zaaien door mensen van verschillende steden, clubs, landen of sporten tegenover elkaar te zetten. En daar waar sport verbindt, lijkt mij de samenbindende kracht daarvan minder sterk dan die van religie. Ongeacht rang, stand of sociaal-economische positie delen mensen die eenzelfde religie aanhangen op een existentiële niveau een overtuiging die een sterkere lijm oplevert dan een gezamenlijke liefhebberij of passie.

Van de drie functies van sport die Stokvis noemt, vind ik die van zingeving het minst overtuigend. Zeker, sport geeft plezier in het leven. En door voor jezelf sportieve doelen te stellen – een marathon lopen, Alpe d'Huez opfietsen, een keer een wedstrijd van Barcelona in Camp Nou bijwonen – kan sport de leegte van het bestaan tijdelijk opvullen.

Maar om te zeggen dat ze daarmee op eenzelfde manier als een godsdienst betekenis aan het leven kan geven, gaat ver. Ziet de socioloog hier 'doel' ten onrechte als synoniem van 'zin'? Als we opgaan in sport alsof die heilig is, blijven we uiteindelijk toch met leegte en teleurstelling achter.

Waar religie waarden en normen oplegt vanuit een externe autoriteit, kan sport een innerlijke drijfveer aanboren

Van den Brink geeft met zijn onderzoek wel meer diepgang aan de stelling dat sport een uitingsvorm van het Hogere kan zijn. Daarmee is mijn scepsis echter niet meteen weg. Met de religieuze verschuiving van het sacrale naar het sociale kan ik nog een heel eind meegaan. Daarbij wordt de zin van het leven immers nog buiten het eigen ik gezocht; het leven krijgt betekenis door inzet voor de ander. Maar het vitale zet de persoonlijke ervaring en prestaties als zingeving centraal, en dan moet ik denken aan de Vlaamse psycholoog Dirk De Wachter, die stevast betoogt dat alleen gerichtheid op de ander zin geeft en gelukkig maakt.⁶

Bovendien: als het hogere zich steeds meer richt op het lichamelijke en op persoonlijke prestaties en doelen, wat betekent dat dan voor mensen die niet willen of kunnen meekomen in die prestatiecultuur? Is er oog voor hen in een samenleving die zich richt op het vitale, of zijn zij de verliezers die de samenleving uitsluit? En voedt het vitale hogere ook niet vormen van identiteitspolitiek waarbij mensen met gelijksoortige en gelijkvormige lichamelijke afzetten tegen mensen met een andere vitaliteit?

Tegelijk ben ik er zonder meer van overtuigd dat het groeiende belang dat wij de afgelopen decennia aan sport zijn gaan geven, omgekeerd evenredig samengaat met

de teloorgang van kerkbezoek en een geïnstitutionaliseerd vormgegeven geloof. En juist omdat mensen naar hun aard onverbeterlijke zinzoekers zijn, zullen ze nieuwe vormen vinden om de zin van het leven te verklaren. Dat kan een invulling zijn die

Omdat mensen onverbeterlijke zinzoekers zijn, zullen ze nieuwe vormen vinden om de zin van het leven te verklaren

vanuit een normatief standpunt twijfels oproept, maar je kunt ook met een empirisch oog vaststellen dat een dergelijke beweging onmiskenbaar gaande is.

Daarin zit de kracht van het narratief van met name Van den Brink. Hij onderbouwt

in zijn onderzoek met cijfers hoe het leeuwendeel in de samenleving het Hogere steeds weer anders beleeft. Een christendemocratische partij die zegt voor een politiek van waarden te staan, kan zich niet blind houden voor die verschuiving in waardeoriëntatie en in de wijze waarop het Hogere wordt beleefd, en dient daar een politieke vertaling aan te geven. Wanneer mensen hun spiritualiteit zoeken in kunst, cultuur of sport, dienen deze thema's hoog op de politieke prioriteitenlijst te staan.

Artikel in het kort:

- * Kerkdiensten en wedstrijden in het profvoetbal vertonen veel overeenkomsten als het gaat om ritme, routine en rituelen
- * Waar religie vroeger aan veel mensen een gevoel van verbondenheid gaf, doet sport dat nu
- * Toch kan religie sport nooit geheel vervangen, zeker niet als het gaat om de existentiële ervaring van zingeving en de gerichtheid op de ander
- * Maar omdat veel mensen sport als uiterst 'waardenvol' in hun leven ervaren, moet een partij die een politiek van waarden voorstaat, dit ook politiek vertalen

1 Patrick Chatelion Counet, 'God is rond. Voetbal is huiver en ontzag – net als religie', *NRC Handelsblad*, 17 juni 2006.

2 Ruud Stokvis, *Lege kerken en volle stadions. Sport en de sociale functies van religie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014.

3 Gabriël van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012. In de titel van het boek staat 'hogere' met

een kleine letter h; in de studie zelf wordt het woord vaak met hoofdletter H geschreven.

4 Gabriël van den Brink, *Eigentijds idealisme. Een afrekening met het cynisme in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012, p. 44. *Eigentijds idealisme* is een verkorte weergave van de omvangrijke studie *De Lage Landen en het hogere*.

5 Idem, p. 45.

6 Dirk De Wachter, *De kunst van het ongelukkig zijn*. Leuven: LannooCampus, 2019.

Maar de meeste van deze is de sport

Om aan het morele verval te ontsnappen dat de topsport kenmerkt, zou er een scheiding van sport en staat moeten komen. Juist omdat sport – net als religie – van grote waarde is, moet ze met gezond wantrouwen worden bejegend.

door Stefan Paas De auteur is als theoloog verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Theologische Universiteit Kampen.

De kerkvader Augustinus schreef ooit dat een volk ‘een gezelschap’ is van ‘vele met rede begaafde wezens, bijeengebracht door een eendrachtig deelgenootschap in dingen die ze liefhebben’.¹ Augustinus verbond aan zijn definitie ook een kwaliteitskeurmerk: men kan een volk beoordelen aan de hand van de dingen die het liefheeft. ‘Het is uiteraard een beter volk, naarmate het over betere dingen eensgezind is.’² Moraal en liefde horen voor Augustinus dus bij elkaar: de morele waarden die we hebben vloeien voort uit wat we nastreven. Neem een volk dat verbonden wordt door liefde voor welvaart en rijkdom. Dit volk zal deugden cultiveren als spaarzaamheid, discipline en betrouwbaarheid. Een volk dat gedreven wordt door liefde voor vrijheid zal juist weer nadruk leggen op autonomie en zelfbeschikking. En een volk dat zoekt naar liefde voor God en de naaste – het hoogst denkbare voor Augustinus – zal deugden laten zien van nederigheid, zorgzaamheid, vergevingsgezindheid en eerbied voor het heilige.

Zou Augustinus door een tijdmachine naar Nederland anno nu getransporteerd worden, hoe zou hij dan ons ‘eendrachtig deelgenootschap’ typeren? Welke dingen hebben Nederlanders lief? Ik denk dat sport een goede kans zou maken. Sommigen zien sport eerder als een symbool of rituele verbeelding van wat we écht liefhebben, maar zou het niet simpeler kunnen zijn? In onze ontzuilde, gesecculariseerde en pluralistische samenleving is sport een van de weinige dingen die Nederlanders nog samenbrengen. Bijna iedereen doet eraan, praat erover, kijkt ernaar. Velen leven naar grote toernooien toe, en juichen als ‘we’ gewonnen hebben. Het maatschappelijk belang van sport is nauwelijks te overschatten. Het is, denk ik, niet overdreven om te stellen dat sport – zeker topsport – zo ongeveer de plek inneemt van de Kerk in de middeleeuwen: een enorme symbolische kracht, een bezielend verband om de samenleving, en haast onschendbaar voor morele kritiek. Want ook dat heeft de sport gemeen met religie indertijd: in elke kroeg werd gemopperd over geestelijken (de bondscoaches van toen), maar dat kon prima samengaan met een enorme mobiliserende

Evenals in de middeleeuwen het geval was met religie, is sport nu een staatszaak

kracht en een groot vermogen tot bezieling. Evenals toen het geval was met religie, is sport nu een staatszaak. We hebben er zelfs een ministerie voor. Een premier die zegt dat hij ‘zonder geloof niet kan functioneren’ (Balkenende, weet u nog?) krijgt de wind van voren, maar een overheidspersoon die uit de doeken doet hoe idolaat hij is van Feyenoord is er één van ons.³

Nederlanders zijn dus ‘bijeengebracht door een eendrachtig deelgenootschap in liefde voor sport’. Laat ik, bij wijze van disclaimer, hier mijzelf nadrukkelijk onderscharen. Theologen roepen al snel de verdenking op te behoren tot het bleekneuzige deel van de natie, die hun pappige spieren slechts prikkelen door wekelijks de treden van de preekstoel te bestijgen. Preekstoelen bestijg ik zelden. Maar ik lees *Voetbal International* en ik kan een behoorlijk geïnformeerde boom opzetten over onze nationale Liefde. En wie dat een te talige benadering vindt (ik blijf theoloog): ik heb jaren gevoetbald, gejudood, getafeltennist en geschaakt in clubverband. Tot op de dag van heden blijven vrouw en dochters bij mij uit de buurt als ik op de bank plaatsneem voor een interland en al whatsappend met mijn uitwonende zoon de wedstrijd volg. Ik bedoel maar: ik ben Nederlander.

Mammon

Terug naar Augustinus voor de gewetensvraag die volgt uit deze sportliefde.

Wat doet dit met onze moraal? Welke deugden worden gevormd in een land waar

sport zo belangrijk is dat alles ervoor wijkt? Ik herken me hier in de hartenkreet van dominee Klaas Vos, oud-sportverslaggever en verklaard Ajax-fan. Zijn sportliefde krijgt hij ‘er niet uit(gebeden)’, zegt hij.⁴ Maar och, wat zorgt het voor ongemakkelijke gewetensvragen.

Voor al de professionalisering en de daarmee samenhangende commercialisering van de sport heeft voor hem alles verziekt. Er is inmiddels zo ontzettend veel geld gemoeid met topsport,

althans met de populairste vormen ervan (voetbal, wielrennen), dat het een bron van corruptie is geworden. Het is de wederopstanding, zegt Vos, van de oude god Mammon. ‘We weten het eigenlijk allemaal al heel lang: in de topsport draait het uiteindelijk alleen maar om geld, geld en nog eens geld. Het is één dans om het gouden kalf.’⁵

Professionele sport is net zoiets als professioneel eten of professionele seks. Het kan en het bestaat, maar het zou niet de norm moeten zijn. Tussen gezond bewegen en professionele topsport zit een breed spectrum, en ergens onderweg wordt het ongemakkelijk. Daar komen we matchfixing, doping, corruptie, slavenarbeid, misbruik en zo nog wat tegen. En hoe hoger je komt, hoe erger het wordt. Het zou logisch zijn als we als het ware ‘van onderop’ naar sport zouden kijken. Dus vanuit het belang van gezondheid, kameraadschap, dienst aan de samenleving – dat wat we ‘breedtesport’ noemen. En dan moeten meer geprofessionaliseerde en gecommmercialiseerde vormen van sport maar bewijzen wat hun toegevoegde waarde is.

Het zou logisch zijn, maar zo werkt het niet. Integendeel, sport wordt alom benaderd ‘van bovenaf’: topsport is de norm waaraan de rest zich spiegelt. Dat zie je

*Iets ‘religie’ noemen is zelden
een compliment; maar iets
‘topsport’ noemen is altijd
positief geladen*

trouwens ook bij eten en seks. Gewoon eten op tafel zetten wordt steeds lastiger in een tijd van televisiekoks en *Heel Holland Bakt*. En wat in de slaapkamer gebeurt, schijnt ook al onderhevig aan pornificatie. Met sport is het niet anders. Je ziet het in de taal van elke dag. Iets 'religie' noemen is zelden een compliment ('klimaatreligie'). Iets 'topsport' noemen daarentegen is eigenlijk altijd positief geladen. 'Het is ergens toch topsport wat wij bedrijven', zei het ondernemersechtpaar Melles onlangs in *NRC*.⁶ Ik neem aan dat ze daarmee niet bedoelden dat zij de belasting tillen, hun personeel misbruiken, overtredingen faken, de overheid omkopen, en verboden pepmiddelen slikken.

Waar topsport de ongeschreven norm is, vreet het morele verval dat de topsport kenmerkt zich door naar de onderkant. Topsport is een morele vervuiler. Wie zich zorgen maakt dat jongeren tegenwoordig hun seksuele normen ontlenuen aan de porno-industrie, zou zich nog veel meer zorgen kunnen maken over de invloed van topsport op het alledaagse leven. Hebt u zich ook zo verbaasd over de heiligverklaring van Maradona, terwijl alom bekend was dat hij vrouwen sloeg?⁷ Zou een publiek figuur in enige andere sector – met uitzondering van de georganiseerde misdaad – hiermee weggkomen? Hebt u zich gestoord aan de oplichterspraktijken van Suárez, die fraudeerde met zijn cursus Italiaans?⁸ Zo ja, hebt u erbij stilgestaan dat juist die houding – winnen ten koste van alles – als een goede eigenschap wordt gezien op het veld? Bent u ook zo argwanend tegenover gladde jongens en meisjes die in de zakenwereld of elders amoreel gedrag wegwuiven met termen als 'topsport' en 'winnaarsmentaliteit'?

Bij een volk dat verenigd is in liefde voor topsport, verschuiven de prioriteiten, en het leven trivialeert. Je kunt het een vorm van indoctrinatie noemen.

Indoctrinatie is dat je je vrolijk maakt over middeleeuwen die nutteloos debatteerden over het aantal engelen op de punt van een naald (apocrief overigens), en zeer geboeid bent door jonge mensen die hun beste jaren verspillen om een paar honderdsten van een seconde harder te lopen. Indoctrinatie is dat je je woedend maakt over misstanden bij banken of in kerken, maar elke avond ademloos kijkt naar sportwedstrijden zonder je maar een moment druk te maken over zaken als matchfixing, doping, verstrengeling met foute regimes, misbruik, hersenschade⁹ en uitgewrongen jonge levens, die de achterkant zijn van topsport. Indoctrinatie is dat je je principieel verzet tegen subsidiëring van bijzonder onderwijs, maar het de normaalste zaak van de wereld vindt dat de overheid ieder jaar miljoenen aan topsport besteedt, of dat de zoveelste voetbalclub die niet met geld kan omgaan weer eens via schimmige constructies door plaatselijke overheden wordt gered. Indoctrinatie is dat je (terecht) een vurig voorstander bent van de scheiding van kerk en staat, maar er nooit een kritische gedachte aan wijdt waarom onze koning zo nodig naar de Olympische Spelen moet, of waarom we een minister hebben voor sport.

*Indoctrinatie is dat je je verzet tegen
subsidiëring van bijzonder onderwijs,
maar het normaal vindt dat er miljoenen
naar topsport gaan*

Gezond wantrouwen

Politiek, religie en sport (de gesublimeerde oorlog) zijn de grote reidansen van de mensheid. Ze hebben een enorm symbolisch vermogen en een gigantisch mobiliserend potentieel. Ze kunnen mensen vervoeren, in extase brengen, samenbinden en boven zichzelf uittillen. Juist daarom zijn politiek en religie, althans in het Westen, ook altijd omgeven geweest met wantrouwen en kritische zin. Dat heeft geleid tot een bescheidener taakopvatting, checks-and-balances, en inperking van invloed. Volkomen terecht, wat mij betreft. Alleen bij sport is dat nog veel te weinig gebeurd. Als sportliefhebber denk ik dat scheiding van sport en staat goed zou zijn. Dat geldt nationaal én internationaal. Grote sportbonden (IOC, FIFA, enzovoort) zijn nog veel te veel staten op zichzelf die aan nationale en lokale overheden hun eigen regels kunnen opleggen bij het organiseren van toernooien. Laten we naar sport kijken als naar religie of politiek: het is te belangrijk en te mooi om het af te schaffen (als dat al zou kunnen), maar gezond wantrouwen kan geen kwaad – vooral waar het de grote instituties betreft. Op dit punt staat ons nog veel werk te doen.

Artikel in het kort:

- * In onze ontzuilde, geseculariseerde en pluralistische samenleving is sport een van de weinige dingen die Nederlanders nog samenbrengen
- * Topsport is zozeer gecommmercialiseerd dat het een bron van corruptie is geworden
- * Een volk dat verenigd is in de liefde voor topsport, wordt zonder het door te hebben geïndoctrineerd, waardoor het geen oog meer heeft voor misstanden
- * Net als bij religie en politiek is gezond wantrouwen ten aanzien van sport op zijn plaats

1 Augustinus, *De civitate Dei*, XIX.24.

2 Idem.

3 Erik van Dam, 'Bos slaapt in Feyenoord-shirt en wil "niets liever" dan commissaris worden', Voetbalzone.nl, 30 november 2010.

4 Klaas Vos, 'De sportverdwazing van dominee Klaas Vos', *Trouw*, 4 juni 2016.

5 Vos 2016.

6 Rolinde Hoorntje, "'Het is ergens toch topsport, wat wij bedrijven'", *NRC*, 4 september 2020.

7 Carolina Trujillo, 'De rug van Paula', *NRC*, 4 december 2020.

8 NOS Voetbal, 'Suárez fraudeert bij Italiaanse taaltoets: "Het is bijna lachwekkend, toch?"', nos.nl, 23 september 2020.

9 Bram Endedik en Enzo van Steenberghe, 'Risico's van hersenschade door sport genegeerd', *NRC*, 23 oktober 2020.

Boycot: de politiek brandt er haar handen niet meer aan

De politiek houdt zich afzijdig als het gaat om topsporttoernooien in landen met discutabele regimes. Dat is de lijn sinds CDA-minister Til Gardeniers in 1980 het oordeel over deelname aan de sportbonden zelf overliet. Hieraan vooraf ging een motie van partijgenoot Sytze Faber, die de regering juist opriep tot een gedragslijn. Van Agt sprak zich uit voor boycot van de Olympische Spelen in Moskou, maar nadat het NOC hieraan geen gehoor gaf, kwam Gardeniers tot het nog altijd geldende standpunt. Een reconstructie.¹

door Wim Zonneveld De auteur is sporthistoricus en redacteur van het sporthistorisch tijdschrift *De Sportwereld*.

De aanleiding

In 1978 beleeft Nederland flinke heisa rond het wereldkampioenschap voetbal in Argentinië, met cabaretgroep Neerlands Hoop en hun voorstelling *Bloed aan de paal*, en al de rest. Argentinië wordt onder de duim gehouden door de militaire junta van generaal Jorge Videla. Mensenrechten worden op grote schaal geschonden, en de bevolking wordt geterroriseerd met martelpraktijken en verdwijningen. Nederland heeft sinds december 1977 een regeringscombinatie van CDA en VVD onder minister-president Dries van Agt, die is aangetreden nadat de formatie van een tweede kabinet-Den Uyl, als voortzetting van het eerste (dat later bekend werd als ‘het meest linkse kabinet ooit’), was stukgelopen. Noch Van Agts regering, noch de Tweede Kamer is te verenigen achter een boycot van het WK. Ook onderschrijft volgens peilingen een meerderheid van de bevolking zo’n boycot niet. Het gevolg is bekend: verlies van het gastland in de finale en een gênante prijsuitreiking door de juntaleider.

In mei 1979 doet zich het volgende geval voor van ‘sport ontmoet politiek’. Het wereldkampioenschap tafeltennis vindt plaats in de Noord-Koreaanse hoofdstad Pyongyang, in een land geleid door de marxistische autocraat Kim Il-sung. ‘Pingpong’ heeft weliswaar, althans in Nederland, een aanzienlijk mindere status dan voetbal, maar toch ontstaat er heibel. Een paar weken voor aanvang weigeren de organisatoren Israël toe te laten tot het toernooi. Dat raakt een snaar in de Nederlandse politiek. CDA’er Sytze Faber betoogt in de Tweede Kamer: er is ‘grote onduidelijkheid in de sportwereld ten aanzien van Israël. Met Zuid-Afrika en Rhodesië weet iedereen wel ongeveer waar hij

aan toe is, maar ten aanzien van Israël tast iedereen in de sportwereld in het duister.¹ Hij dient op 2 mei een motie in die de regering aanspoort tot een 'gedraglijn' in zulke zaken. Als de motie wordt aangenomen belooft VVD-staatssecretaris Gerard Wallis de Vries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) aan de slag te gaan.² De internationale tafeltennisbond ITTF spreekt aanvankelijk harde taal tot de Noord-Koreaanse organisatie, maar als het WK nadert bindt men simpeltjes in. De 17-jarige Bettine Vriesekoop haalt een plaats bij de laatste zestien.

Sytze Faber vormt vanaf 1977 met Ype Schaaf de hoofdredactie van het *Friesch Dagblad*. Van huis uit antirevolutionair, wordt hij in dat jaar ook fractielid in de Tweede Kamer voor het nieuwe Christen-Democratisch Appèl. Hij wordt binnen

Sytze Faber wordt binnen het CDA gerekend tot de 'AR-dissidenten', vanwege zijn onafhankelijke standpunten

het CDA gerekend tot de 'AR-dissidenten', vanwege zijn onafhankelijke standpunten, zoals bij zijn gewetensbezwaar rond de plaatsing van Amerikaanse kruisraketten in Nederland, in afwijking van de partijlijn.³ Hij licht in 1979 zijn

motie toe met een blik op de nabije toekomst, want: zonder de gevraagde richtlijn 'kun je wel inpakken straks bij de Olympische Spelen in Moskou', waarbij hij doelt op een te verwachten uitsluiting van Israël bij dat snel naderende evenement (1980). Het loopt totaal anders.

Het COSEM

Op 3 mei 1979, de dag na Fabers aangenomen motie, presenteert zich in Den Haag het zogenoemde Comité Olympische Spelen en Mensenrechten (COSEM). Ook dit comité ziet de Spelen van Moskou naderen, zij het vanuit een heel ander perspectief: dat van de Helsinki-akkoorden van 1975 over internationale mensenrechten, ondertekend door 35 landen van Oost en West, waaronder de Sovjet-Unie. Het concrete doel van het comité is om te 'praten met betrokkenen uit de sportwereld en met vertegenwoordigers van de Sovjet-Unie' om 'te bereiken dat politieke gevangenen in de Sovjet-Unie amnestie krijgen'.⁴ Voorzitter van het COSEM is het PvdA-Tweede Kamerlid Ed van Thijn. In totaal elf parlementariërs maken er deel van uit, van alle gezindten, onder wie VVD-politica en oud-topzwemster Erica Terpstra (dan Verkerk-Terpstra) en PvdA'er Relus ter Beek. Geen Sytze Faber, maar wel CDA-dissident Hans de Boer. Daarnaast zo'n zestig prominente Nederlanders, onder wie Freek de Jonge en Bram Vermeulen van Neerlands Hoop en de (oud-)sporters Paul Litjens, Tom Okker, Anton Geesink en Enith Brigitha. Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling tot een boycot van de Spelen op te roepen; Van Thijn rekent dat 'niet tot de realistische mogelijkheden', zegt hij. In juni blijkt Amnesty International ook een boycot af te wijzen.

Algauw blijkt dat het COSEM zich breed wil profileren. De Paralympische Spelen van 1980 zijn toegewezen aan Nederland, waar ze in juni-juli in Arnhem zullen worden gehouden. Al in juni 1979 uit het comité zijn bezorgdheid over de deelname van een ploeg Zuid-Afrikaanse g-sporters, als een schending van de sinds 1970 geldende sportboycot van dat land. Het Komitee Zuidelijk Afrika sluit zich erbij aan, net als de Arnhemse gemeenteraad en verschillende sportbonden. Op 19 oktober wordt een motie van Relus ter Beek aangenomen waarin de regering

wordt gevraagd geen medewerking te verlenen aan de Paralympics als Zuid-Afrika deelneemt. De Paralympics zijn onmogelijk zonder regeringssteun, en Zuid-Afrika zal inderdaad ontbreken.⁵ Het blijkt een vingeroefening voor de Nederlandse route naar Moskou.

Afghanistan en Sacharov

Met kerst 1979 valt de Sovjet-Unie Afghanistan binnen ter ondersteuning van het communistische regime tegen de islamitische oppositie, en eind januari 1980 wordt de prominente dissident Andrej Sacharov, atoomgeleerde en winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede van 1975, na kritiek daarop in Moskou gearresteerd en naar Gorki (het huidige Nizjni Novgorod) verbannen.⁶

De Amerikaanse president Jimmy Carter roept na de inval op tot een internationale boycot van de Moskouse Spelen, maar de reactie in Nederland is veel gematigder. Desondanks slaagt de regering erin controverses te veroorzaken, met name door ambigue uitspraken van minister-president Van Agt. Hij laat op zijn wekelijkse persconferentie weten: 'De verantwoordelijkheid voor het al dan niet meedoen aan de Olympische Spelen in Moskou [ligt] in de eerste plaats bij de betrokken organisaties en de sportbeoefenaars zelf', want dat zijn 'volwassen, mondige mensen'. Tegelijkertijd besluit hij losjes met 'dat hijzelf zeker niet zou gaan wielrennen in Moskou'. Uit een enquête van *Het Vrije Volk* onder tien kandidaat-Olympiërs blijkt dat zij een boycot unaniem afwijzen.⁷

Dan dient de zaak-Sacharov zich aan. Van Agt laat op 25 januari 1980 weten dat het kabinet nu besluit tot bevrozing van de culturele en commerciële

contacten met de Sovjet-Unie, en het Nederlands Olympisch Comité (NOC) wordt verzocht 'het daarheen te leiden dat Nederlandse sportlieden onder de huidige omstandigheden zich niet zullen begeven naar Moskou'. De Tweede Kamer neemt dat standpunt over: CDA en VVD stellen zich vierkant achter een boycot, de PvdA is verdeeld, en 'uiterst links' (PSP en CPN) is tegen.⁸ Opvallend is de reactie van het COSEM, via Van Thijn: hij laat weten nu achter een boycot te staan, want de behandeling van Sacharov kan niet anders gezien worden dan als een nieuwe schending van de Helsinki-akkoorden. De partijraad van de PvdA tikt hem op de vingers, omdat deze meer ziet in 'ontspanning' dan in 'koude oorlog'. Van Thijn reageert daarop met: 'Mijn opvatting verandert er geen millimeter door', en ook COSEM-lid Hans de Boer verdedigt deze koerswijziging, op een bijeenkomst van het Nederlands Genootschap van Hoofredacteuren: 'Maar ook sportmensen zijn staatsburgers, die rekening moeten houden met politieke beslissingen.'⁹

Op 10 en 11 april houdt het COSEM een groot geafficheerde internationale bijeenkomst in Den Haag, waar de uitgenodigde Russische dissidenten hartstochtelijk pleiten voor een boycot. *Trouw* had gehoopt op een 'internationale toetsing van meningen', maar ervaart slechts 'een smakeloos herkauwen van reeds lang bekende standpunten'. Van Thijn spreekt daarentegen van een succesvolle bijeenkomst, want: 'Menselijke integriteit is meer waard dan brons, zilver of goud.'¹⁰

Van Agt zegt losjes 'dat hijzelf zeker niet zou gaan wielrennen in Moskou'

Van Agt brengt vrijwel tegelijkertijd met VVD-minister Chris van der Klaauw van Buitenlandse Zaken een bezoek aan het generaalsregime van Indonesië, waar zij weliswaar de kwestie van de vele politieke gevangenen naar eigen zeggen ‘op gepaste wijze’ aanroeren, maar daarvoor maar weinig begrip ontmoeten en te horen krijgen dat ‘Amnesty International is geïnfiltrerd door communisten’. Van Agt verklaart na afloop dat de gesprekken verliepen ‘in een vriendschappelijke sfeer’, en zegt ook ‘nog nooit met zoveel hartelijke gastvrijheid te zijn ontvangen’.¹¹ Op de een of andere manier slaagt hij erin het een (standpunt Djakarta) met het ander (standpunt Moskou) te verenigen.

Het NOC-besluit

Wel of niet naar Moskou gaan hangt uiteindelijk af van het NOC, dat erover vergadert op 18 en 19 mei in Den Haag. In de voorafgaande week bevestigt de Tweede Kamer zijn probocotstandpunt nog eens met dezelfde verhoudingen als in januari, en daaropvolgend stuurt Van Agt een brief aan het NOC waarin hij de druk flink opvoert. ‘Ik kan me nauwelijks voorstellen’, schrijft hij, ‘dat het NOC in zijn vrijheid zou besluiten in afwijking van een herhaalde uitspraak van de volksvertegenwoordiging.’¹² Eerst spreekt het achtkoppige NOC-bestuur zich uit tegen een boycot, met uitzondering van voorzitter Koos Idenburg, oud-aanvoerder van het Nederlandse hockeyteam. De volgende dag conformeert de ledenraad zich

Achtentwintig landen volgen de Amerikaanse boycot van Moskou, waaronder Israël en West-Duitsland

aan het bestuursstandpunt. De hockeybond, de ruiters en de gymnasten zien vervolgens toch af van deelname.¹³ Achtentwintig landen zullen uiteindelijk de Amerikaanse boycot van Moskou volgen, waaronder Israël en als enig prominent West-Europees

land West-Duitsland. Ondanks de afwezigheid van heel wat wereldtoppers zijn de prestaties van de 75 Nederlandse deelnemers teleurstellend: een zilveren medaille van Gerard Nijboer op de marathon en twee bronzen medailles.

Het antwoord

Op 5 juni 1980 verschijnt Sytze Faber weer in beeld, met een vraag: of de regering zich zijn motie herinnert over de gedragslijn voor Nederlandse sportorganisaties bij dreigende boycotts van Israël.¹⁴ De Spelen zijn al weer enige weken achter de rug als begin september CDA-minister Til Gardeniers van CRM aan de Kamer een antwoord presenteert. Er is zoveel gebeurd het afgelopen jaar dat Faber en de Nederlandse sportwereld veel meer krijgen dan Israël alleen. ‘Hoewel de Regering in aangelegenheden, die in eerste instantie om een beoordeling door de landelijke sportorganisaties vragen, evenzeer een standpunt kan bepalen, ligt de verantwoordelijkheid voor de beslissingen uiteindelijk bij die organisaties zelf.’¹⁵

De Kamer gaat over tot de orde van de dag en Gardeniers’ brief trekt weinig aandacht in de media. Een uitzondering is *de Volkskrant*, die in een begeleidend commentaar de brief maar slappe hap vindt. Ironisch constateert de krant dat de regering blijkbaar ‘van geval tot geval [wil] bezien of er aanleiding is de sportbonden een bepaalde gedragslijn in overweging te geven’, en vervolgt: ‘Voor het geval, van

geval tot geval, ingeval: in geen geval zal de Regering na “Moskou” nog ooit met een heldere aanbeveling komen.’

Dat klopt. Men wil niet meer het risico lopen van nog eens een blauwtje, zoals bij het echec van de interventie bij de Spelen van Moskou.

Fut eruit

Bij de tegenbeweging raakt de fut eruit. Nog diezelfde september 1980 start een Nederlandse wielerploeg in de Ronde van Chili, een land dat al sinds 1973 zucht onder de junta van generaal Augusto Pinochet. Het Nederlands elftal doet rond de jaarwisseling mee aan het Mundalito-toernooi in Uruguay, ter viering van vijftig jaar WK voetbal sinds Montevideo 1930. Ook hier is sprake van een militaire dictatuur. De KNVB schuift protesten, ook uit eigen kring, terzijde en minister Van der Klaauw herinnert de Tweede Kamer aan de nu bestaande politieke richtlijn: weliswaar worden ‘in het dictatoriaal geregeerde Uruguay de mensenrechten vertrapt’, maar ‘als mondig burgers moeten de KNVB-bestuurders nu zelf uitmaken of ze gaan’.¹⁶ Het Nederlands elftal strandt in een drielandenpoule achter Uruguay, waarna het gastland in de finale Brazilië verslaat.

De Olympische Zomerspelen in Beijing (2008), de Olympische Winterspelen in Sotsji (2014) en straks weer in Beijing (2022), het WK voetbal in Qatar (2022): sinds 1980 weten we dat de Nederlandse politiek zich er liever verre van houdt.

Tweede Kamer: conferentie Olympische Spelen en mensenrechten op 10 april 1980; v.l.n.r. David Owen, Til Gardeniers en Ed van Thijn. Foto: Koen Suyk, Nationaal Archief

Artikel in het kort:

- * Kabinet-Van Agt, Tweede Kamer en meerderheid bevolking waren niet voor boycot van WK voetbal in Argentinië, dat zuchtte onder regime Videla
- * De Kamer riep via motie CDA'er Sytze Faber naar aanleiding van WK tafeltennis in 1979 in Noord-Korea en Olympische Spelen in 1980 in Moskou regering op tot gedragslijn
- * Het Comité Olympische Spelen en Mensenrechten (COSEM) zag aanvankelijk niets in boycot Spelen
- * Na de arrestatie van dissident Sacharov pleitte zowel de Tweede Kamer als het COSEM toch voor boycot
- * Druk van premier Van Agt op NOC baatte niet: met uitzondering van hockeyers, ruiters en gymnasten gingen Nederlandse sporters alsnog naar Moskou
- * Na hernieuwd aandringen van Faber formuleerde minister Gardeniers het tot vandaag geldende standpunt dat de overheid de beslissing voor boycot aan de landelijke sportorganisaties laat

1 Deze bijdrage is een iets ingekorte versie van: Wim Zonneveld, 'Sport en politiek: veertig jaar motie Faber', *De Sportwereld* (2020), nr. 94, pp. 4-9.

2 *de Volkskrant*, 24 april 1979; *De Telegraaf*, 25 april 1979.

3 Zie nl.wikipedia.org/wiki/Sytze_Faber.

4 *Het Parool*, 4 mei 1979. Voor meer over de rol van het COSEM 1979-1980, zie: Aad Haverkamp, *De politieke Spelen? De dynamiek van de maatschappelijke discussies over het boycotten van de Olympische Spelen van 1936, 1956 en 1980* (masterscriptie). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2012.

5 *Trouw*, 19 oktober 1979; *de Volkskrant*, 20 oktober 1979.

6 Voor een interpretatief overzicht, zie: Paul Karsmakers, 'De Russische interventie in Afghanistan', op www.historien.nl/de-russische-interventie-afghanistan. Voor Andrej Sacharov, zie: en.wikipedia.org/wiki/Andrei_Sakharov.

7 *De Telegraaf*, 4 januari 1980; *de Volkskrant*, 12 januari 1980; *Het Vrije Volk*, 23 januari 1980.

8 *Het Parool*, 26 januari 1980; *De Telegraaf*, 31 januari 1980.

9 *Het Vrije Volk*, 4 februari 1980; *Trouw*, 27 maart 1980.

10 *NRC Handelsblad*, 10 april 1980; *Trouw*, 11 april 1980.

11 *Trouw*, 18 en 19 april 1980.

12 *Trouw*, 16 mei 1980.

13 *de Volkskrant*, 19 en 20 mei 1980.

14 *Trouw*, 6 juni 1980.

15 *de Volkskrant*, 15 september 1980.

16 *Leeuwarder Courant*, 4 december 1980; *de Volkskrant*, 5 december 1980.

Gebruik WK in Qatar om slavernij, corruptie en discriminatie tegen te gaan

Hoe verleidelijk het ook is om het WK voetbal in Qatar omwille van de vele misstanden in dat land te boycotten, de mensen daar zijn er niet mee geholpen. Daarom is het beter om het evenement te gebruiken om dit onrecht aan de kaak te stellen.

door Inge van Dijk De auteur is Tweede Kamerlid voor het CDA.

Nadat ‘we’ deze zomer hopelijk Europees kampioen voetbal zijn geworden, volgt een jaar later al weer het wereldkampioenschap. En Nederland mag misschien meedoen. Een feestje! Een moment van saamhorigheid en maximale steun voor ons Oranje! Normaal gesproken zou ik direct zeggen: ‘Trek je oranje attributen weer uit de kast en we gaan genieten van een paar mooie wedstrijden met 17,5 miljoen bondscoaches die het uiteraard allemaal veel beter weten.’

De komende editie wekt echter minder enthousiasme. De voortekenen zijn, op zijn zachtst gezegd, niet om over naar huis te schrijven. En dat heeft alles te maken met de bizarre keuze voor het gastland: Qatar. Het deed menigeen de wenkbrauwen fronsen. Al vrij snel bleek dat niet alleen de extreem warme weersomstandigheden daartoe aanleiding gaven. In juni 2014 wist *The Sunday Times* te melden dat zij honderden documenten had waaruit zou blijken dat stemgerechtigde FIFA-leden waren omgekocht om op Qatar te stemmen. Na diverse onderzoeken bleek inderdaad dat er sprake was van omkoping.

Ondertussen wordt er met man en macht gewerkt aan de voorbereidingen. De barre omstandigheden waaronder dat moet gebeuren, zijn terecht onderwerp van discussie. Veelal buitenlandse werknemers worden uitgebuit en moeten lang doorwerken bij temperaturen van rond 50°C. Er ontstaan levensgevaarlijke situaties. In februari 2021 gaf *The Guardian* zelfs aan dat sinds de WK-toewijzing meer dan 6.500 mensen zijn omgekomen, veel hiervan vermoedelijk bij de bouw van de stadions en andere WK-faciliteiten.

Ook de houding van Qatar ten aanzien van vrouwen en homoseksuelen maakt dat er inmiddels vanuit verschillende hoeken wordt gepleit voor een boycot. Mede

door Nederlandse politici. Aan mij is de vraag gesteld of ik ook voorstander ben van een WK-boycot. Bij het lezen van de berichten over de duizenden doden moet je daar als CDA'er in mijn ogen serieus naar kijken. Vanuit goed fatsoen, maar bovenal vanuit solidariteit en naastenliefde. We mogen niet weggijken voor dit soort misstanden, en daarom heb ik begrip voor de gedachte van een boycot: we moeten niet in Qatar willen zijn, en door weg te blijven geven we een duidelijk statement af.

De rationele vraag is echter of een boycot effectief is. Daarop is het eerlijke antwoord waarschijnlijk nee. Naar verwachting zal het de arbeidsomstandigheden in het land niet verbeteren, en arbeidsmigranten komen zonder werk te zitten. De afweging om tegen een boycot te kiezen, is er daarom net zo goed een vanuit solidariteit en naastenliefde. Maar daarmee is de kous nog niet af. Als we inderdaad gaan, moet het WK-momentum wel direct gebruikt worden om deze praktijken

Doha, Qatar – 21 Februari 2019: Khalifa Stadion bovenaanzicht, bron: iStock

openlijk af te keuren. Dat moeten we menen. Niet alleen rondom het voetbalspel – want spelers zijn media-iconen en kunnen stevige signalen afgeven – maar ook door middel van onze economische relaties. Daarnaast moet Nederland via diplomatieke wegen aandringen op betere leefomstandigheden voor arbeidsmigranten, vrouwen en lhbt's. Als ik heel eerlijk ben hadden we daar vanuit de politiek voorheen echt wel meer druk op mogen zetten.

We worden in onze denklijn over een boycot gesterkt door de stellingname van een aantal mensenrechtenorganisaties, waaronder Amnesty International en Human Rights Watch. Ook zij zijn geen voorstander. 'Wij denken dat druk uitoefenen op de regering van Qatar en de FIFA een betere manier is om de situatie van de migrantenarbeiders te verbeteren', zegt Ruud Bosgraaf, de persvoorlichter van Amnesty International. Human Rights Watch hoopt ook dat deelnemende landen hun invloed maximaal zullen benutten. 'Die druk wordt wel degelijk gevoeld in Qatar; dat land zit niet te wachten op kritiek', aldus Jan Kooy, Deputy European Media Director bij Human Rights Watch. De KNVB zegt de aandacht voor het WK te kunnen gebruiken om de situatie voor de gastarbeiders te versterken. 'Door diplomatie, het ondersteunen van projecten voor migrantenarbeiders en vrouwen in Qatar en vooral aandacht op te blijven eisen van de regering in Qatar.'¹

Eerlijk is eerlijk. Qatar had het WK nooit mogen krijgen. En we moeten de misstanden onder ogen zien. Gebruik het WK daarom om ervoor te zorgen dat de situatie, ook op lange termijn, verbetert. Naast de missie van voetballers om wereldkampioen te worden, moet de missie ook zijn om moderne slavernij, corruptie en discriminatie tegen te gaan.

Qatar had het WK nooit mogen krijgen

1 Daan de Ridder, 'De (on)zin van een boycot van WK in Qatar: "Het gaat arbeiders niet helpen"', NU.nl, 21 maart 2021. Zie <https://www.nu.nl/voetbal/6122521/>

[de-onzin-van-een-boycot-van-wk-in-qatar-het-gaat-arbeiders-niet-helpen.html](https://www.nu.nl/voetbal/6122521/)

De sportende politicus in de Nederlandse verkiezingscultuur

De schaatsende Wopke Hoekstra past in een trend die vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw zichtbaar is. Politici gebruiken sport om de afstand tot de kiezer te overbruggen, in hun beleevingswereld te stappen en zichzelf als energiek en authentiek persoon neer te zetten. Norbert Schmelzer als judoka, Dries van Agt als wielrenner en Ruud Lubbers als hockeyer gingen Hoekstra voor. Zonder risico is deze vereenzelviging met de sport echter niet.¹

door Harm Kaal De auteur is als historicus verbonden aan het Radboud Institute for Culture & History in Nijmegen.

Voor politieke partijen bestaat een verkiezingscampagne voor een belangrijk deel uit het genereren van ‘nieuws’. Pogingen om de belangstelling van de media te wekken kunnen bestaan uit het presenteren van inhoudelijke plannen, maar doorgaans is de wijze waarop campagne gevoerd wordt een even belangrijke aandachttrekkende factor. In februari 2021 trok CDA-lijsttrekker Wopke Hoekstra ongewild de aandacht met een op het oog onschuldige activiteit: hij schaatste in ijsstadion Thialf een rondje met Sven Kramer. Hoewel een sportende lijsttrekker inmiddels een vertrouwd beeld is in campagnetijd, pakte de actie van Hoekstra verkeerd uit: het stadion was vanwege de coronapandemie al sinds december voor het publiek gesloten en daarom zag Hoekstra zich al snel gedwongen zijn excuses aan te bieden. In deze bijdrage staat niet het rijden van deze scheve schaats centraal (al valt over sportmetaforen in de politiek een mooi artikel te schrijven), maar bespreek ik de wijze waarop sport deel is gaan uitmaken van de verkiezingscampagne, met bijzondere aandacht voor het CDA.

Waarom maken politici gebruik van sport? Sport reikt als het ware een groot reservoir aan beeldtaal aan, een reservoir waar politici uit putten om een verhaal over zichzelf te vertellen. Sinds de jaren vijftig zetten partijen deze beeldtaal in hun verkiezingscampagnes in. Een katholieke journalist merkte in 1952 op dat politiek in Nederland te veel een ‘academische’ aangelegenheid geworden was, en dat het ‘gewone volk’ er daarom nauwelijks belangstelling voor kon opbrengen.² Dit sentiment werd breed gedeeld. In een poging de aansluiting met de beleevingswereld van de kiezers te hervinden, schakelden partijen over op een nieuwe vorm van propaganda. Naast de tamelijk lange en droge uiteenzettingen van partijstandpunten vonden kiezers vanaf het midden van de jaren vijftig kleurrijke, geïllustreerde brochures en magazines op hun deurmat waarin de persoon van de politicus, zijn of haar privéleven en hobby’s aandacht kregen en waarin ‘sterren’ uit de wereld van de sport en het entertainment hun politieke voorkeur uitspraken.

Abe Lenstra

De Partij van de Arbeid verspreidde in de campagne van 1956 pamfletten onder jongeren waarin lijsttrekker Willem Drees vergeleken werd met aansprekende figuren als de Amerikaanse jazzartiest Louis Armstrong en voetballer Abe Lenstra.³ Drees en Lenstra hadden veel gemeen, zo viel uit het pamflet op te maken: allebei aanvoorders, maar ook teamspelers die het hoofd koel weten te houden. De Katholieke Volkspartij vergeleek partijleider Carl Romme niet met een sporter, maar verspreidde wel een pamflet met de tekst: 'Wie wint de strijd om een plaats in de Ere-divisie? De KVP wint in ieder geval de verkiezingsstrijd 1956'. Het pamflet (zie figuur 1) bevatte een voorbeschouwing op een interland van het Nederland elftal tegen Ierland en een overzicht van de stand in de hoofdklassen.⁴ Drie jaar later was het de jonge KVP-politicus Norbert Schmelzer die zijn activiteiten als judoka breed in de pers liet

Wie wint de strijd om een plaats in de Ere-divisie?

De Hoofdklassen-competitie nadert het einde. Nog 6 wedstrijden en dan moeten de beslissingen zijn gevallen. Beslissingen in kapitale vragen! In elke afdeling zullen de nummers 1 t/m 8 automatisch promoveren naar de Ere-divisie, die 18 clubs zal bevatten. De beide nrs 9 krijgen nog een kans, omdat zij met de drie kampioenen van de Eerste klassen een promotie-degradatie-competitie zullen spelen om de resterende 2 plaatsen in de Ere-divisie.

Hiernaast geven wij de de ranglijsten zoals die

STAND HOOFDKLASSE A:

	gesp.	punten
Fortuna '54	28	36
Sparta	28	36
N.A.C.	28	36
V.V.V.	28	35
Eindhoven	28	33
Ajax	28	32
D.O.S	28	32
Amsterdam	28	29

N.O.A.D.

N.O.A.D.	28	29
A.D.O.	28	28
Stormvogels	28	28
Limburgia	28	28
Excelsior	28	26
Roda Sport	28	22
Rigtersbleek	28	20
H.V.C.	28	20
Vitesse	27	18
E.B.O.H.	27	15

De K.V.P. wint in ieder geval de verkiezingsstrijd 1956

er op het ogenblik uitzien. Daarnaast 6 kolommetjes, opdat U zelf, aan de hand van de uitslagen in de komende weken, de nieuwe punten-aantallen achter de diverse clubs kunt invullen. Met dit gemakkelijke kaartje in de hand kunt U zelf en op eenvoudige wijze het verloop van de competitie tot en met de laatste dag bijhouden.

*) In deze stand is nog niet begrepen de uitslag van de wedstrijd Scheveningen-Elinkwijk, die bij de stand 2-3 circa 10 minuten voor het einde werd gestaakt.

STAND HOOFDKLASSE B: *)

	gesp.	punten
Sp.c.l. Enschede	28	41
Elinkwijk	27	40
Willem II	27	36
Rapid J.C.	28	36
P.S.V.	28	35
Feijenoord	28	33
B.V.V.	28	32
Alkmaar	28	31

G.V.A.V.

G.V.A.V.	28	29
D.F.C.	28	28
M.V.V.	27	26
Sittardia	28	26
De Graafschap	28	23
Scheveningen HS	27	22
S.V.V.	28	21
E.D.O.	28	18
De Volewijckers	28	13
Emma	28	10

Romme spreekt 3 Juni, 3 uur • Ahoy'hal • Toegang vrij

Figuur 1. Verkiezingspropaganda van de KVP uit 1956.

(Bron: Katholiek Documentatiecentrum, Archief van de KVP, inv.nr. 1488.)

uitmeten om vorm te geven aan zijn imago als een jonge, vitale en krachtige politicus.⁵ Hetzelfde deed zijn VVD-collega Haya van Someren-Downer; zij liet zich ook in de dojo fotograferen.⁶

In de jaren zeventig bleef voetbal vanzelfsprekend populair. In 1974 hosten de leden van het kabinet-Den Uyl in de tuin van het Catshuis met de spelers van het Nederlands elftal na de verloren WK-finale, en in 1977 zorgden de partijen ervoor dat hun zendtijd niet samenviel met een belangrijke voetbalwedstrijd, in de wetenschap dat het aantal kijkers dan nog lager zou uitvallen. Prominente CDA'ers speelden in de verkiezingscampagnes van 1977 en 1981 een voetbalwedstrijd tegen journalisten en 'beroemdheden' (zie figuur 2) en wisten zich zo weer van enige media-aandacht verzekerd.⁷ Een campagnestrateeg van de Partij van de Arbeid typeerde in 1981 sporters als belangrijke 'opiniemakers' en adviseerde om hen aan het woord te laten in de campagnespots van de partij. In feite deden partijen als de Partij van de Arbeid, de KVP (later ook het CDA) en de VVD dit al jaren. Bij de PvdA figureerden in de jaren zeventig onder meer voetballer Willem van Hanegem en zijn vrouw Truus, schaatser

Figuur 2. Politici van het CDA voor aanvang van een wedstrijd tegen sterren uit de wereld van televisie en entertainment (1981). (Bron: Marcel Antonisse, Nationaal Archief / Anefo, CC0.)

Jeen van den Berg en atleet Eef Kamerbeek. Het CDA haalde wielrenners van stal, met name onder impuls van Dries van Agt.

Van Agt cultiveerde tijdens zijn politieke loopbaan een voorliefde voor wielrennen, zowel door zelf geregeld op de racefiets te stappen – uiteraard met een fotojournalist in de buurt – als door zich te begeven onder de succesvolle wielergeneratie van zijn tijd. Hij was uiteraard van de partij toen Zoetemelk in 1980 in Parijs werd gehuldigd na het winnen van de Tour de France, maar onderhield ook warme banden met Gerrie Knetemann en Jan Raas – wielrenners die tijdens de verkiezingscampagne van 1981 in een advertentie in *De Telegraaf* hun steun voor Van Agt (het CDA werd niet genoemd!) uitspraken: ‘sympathiek, betrouwbaar en sportief’ was hun typering van de lijsttrekker.⁸

Politieke outsider

Wat leverde Van Agt deze verbinding met de wielersport nog meer op? Ten eerste uiteraard media-aandacht en een associatie met succes. Ten tweede kon hij zich door zijn vriendschappelijke omgang met volksjongens als Knetemann en Raas laten zien als een ‘man van het volk’. Ten derde verschaftte het wielrennen Van Agt toegang tot een (beeld)taal waarmee hij zich op onderscheidende wijze in het politieke veld kon positioneren – of door de media geplaatst werd. Van Agt zelf vergeleek bijvoorbeeld zijn leven als politicus met de Tour de France – ‘een parcours vol met heuvels en bergen’ – maar ook in de pers werd zijn strijd met Joop den Uyl als een wielerrace verbeeld, en in de Tweede Kamer werd

zijn kabinet de ‘equipe-Van Agt’ genoemd, met Van Agt als premier uiteraard in de gele trui.⁹ Van Agt zette zijn liefde voor het wielrennen ook in om zijn zelfrepresentatie als politieke outsider kracht bij

te zetten en zo de tegenstelling met de politieke diehard Joop den Uyl te markeren. Politieke afspraken werden afgezegd om een bezoekje te kunnen brengen aan de Tour of om het startschot voor een wedstrijd te geven. Het leverde hem de hoon op van politieke verslaggevers die Van Agt ervan verdachten een maskerade op te voeren, maar zijn biografen beweren dat zijn liefde voor het wielrennen oprecht was.¹⁰ Het groeide begin jaren tachtig zelfs uit tot een soort mediahype: meerdere boeken over Van Agt en wielrennen zagen het licht, met als hoogtepunt een stripboek uit 1981 van de bekende tekenaar Dik Bruynesteyn getiteld *Dries op de fiets. 80 etappes uit een politieke tour de force* (met een voorwoord van Gerrie Knetemann). Van Agt zou overigens later zelf ook over wielrennen schrijven.¹¹

Ruud Lubbers, Van Agts opvolger als CDA-leider en premier, profileerde zich met een sport waarmee politici zich doorgaans vanwege de elitaire reputatie ervan wat minder afficherden: hockey. Ook Lubbers vertelde via sport een verhaal over zichzelf als politicus. Hij zette zichzelf neer als een hardwerkende speler, die tijdens een wedstrijd veel meters aflegde. Net als Van Agt kreeg Lubbers in de pers te maken met alternatieve lezingen van zijn sportactiviteiten, waarin bijvoorbeeld zijn liefde voor vrouwelijk schoon werd benadrukt.¹² Meer dan bij Van Agt het geval was, legde Lubbers met zijn sportieve activiteiten de nadruk op fitheid, in aansluiting op de fitnessrage die zich vanaf de jaren zeventig in toenemende mate in de samenleving manifesteerde, ook onder impuls van overheidsbeleid. Aan de vooravond van de Kamerverkiezingen

Meer dan Van Agt legde Lubbers met zijn sportieve activiteiten de nadruk op fitheid

van 1989 verscheen Lubbers joggend op de voorpagina van *De Telegraaf*, om zo te benadrukken dat hij klaar was om vol energie te beginnen aan een derde termijn als premier.¹³

Popularisering

Onder wetenschappers zijn dit soort pogingen tot popularisering lang als triviaal afgedaan of zelfs als een negatieve ontwikkeling afgeschilderd, vanwege de overheersing van vorm over inhoud. Onder invloed van inzichten uit de culturele studies en media- en communicatiewetenschap is hierin verandering gekomen. Aandacht voor sport – en populaire cultuur in brede zin – en haar relatie tot politiek helpt ons volgens de Britse historicus Lawrence Black om ‘politics in its wider social setting’ te plaatsen en te begrijpen.¹⁴ De Britse politiek wetenschapper John Street voegt hieraan toe dat we de interactie tussen politiek en populaire cultuur moeten zien als ‘a legitimate part of the complex ways in which political representation functions in modern democracies’.¹⁵ Politieke representatie verwijst hier naar de wijze waarop representatieve claims – de claim op te treden als representant van een groep mensen – worden gearticuleerd en gerecipieerd. Representatie, zo merkt de Oostenrijkse politicoloog Georg Spitaler op, treedt zowel binnen het domein van de politieke sfeer als in de populaire cultuur op.¹⁶ Een mooi voorbeeld is het werk *Fever Pitch* van de Britse auteur Nick Hornby, die in zijn boek de spelers van Arsenal beschrijft als ‘our representatives, chosen by

Afstand draagt bij aan een positie van onafhankelijkheid en aan het aanzien van de politicus

the manager rather than elected by us, but our representatives nonetheless’.¹⁷ Sporters en artiesten vertegenwoordigen hun fans, en deze fans identificeren zich vaak sterker met deze exponenten van de populaire cultuur dan met hun volksvertegenwoordigers. Hier, in de

populaire cultuur, ervaren zij geen kloof die hen scheidt van hun vertegenwoordigers, maar nabijheid en toegankelijkheid. Dit maakt het voor politici interessant zich in de sfeer van de populaire cultuur te bewegen, in de hoop dat deze positieve aspecten ook op hen afstralen.¹⁸ Tegelijkertijd betekent deze entree in het domein van de populaire cultuur dat de lens zich richt op kenmerken van de politicus die in het politieke domein minder sterk voor het voetlicht komen, zoals het lichaam, de kleding, emoties en het privéleven.¹⁹ Hier valt voor politici authenticiteit te winnen, maar ook te verliezen. De aandacht in de media voor de wijze waarop de campagne wordt gevoerd brengt met zich mee dat deze authenticiteit voortdurend bediscussieerd wordt, met als gevolg dat imagomanagement – nou net geen toonbeeld van authenticiteit – voor politici steeds belangrijker is geworden.

Je kunt je bovendien afvragen of het wel wenselijk of realistisch is om de ‘afstand’ tussen vertegenwoordigers en zij die vertegenwoordigd worden zo klein mogelijk te maken. Afstand is in zekere zin een uitdrukking van het vertrouwen van burgers in het handelen van hun vertegenwoordigers. Afstand heeft dus een functie: deze draagt bij aan een positie van onafhankelijkheid – het handelen zonder last of ruggespraak – en aan het aanzien van de politicus. Het vinden van een juiste balans tussen nabijheid en verhevenheid is een van de grote uitdagingen waarvoor politici en bestuurders zich geplaagd zien.²⁰

Artikel in het kort:

- * Politici gebruiken sinds de jaren vijftig sport als beeldtaal om de afstand tussen hen en burgers te overbruggen
- * Onder anderen Drees, Schmelzer en Van Agt zetten zich als sporter neer, en Willem van Hanegem, Jeen van den Berg en Gerrie Knetemann verbonden zich aan een politieke partij
- * Doel van de politici was onder meer om zich als politieke outsider of energiek persoon neer te zetten
- * Wetenschappers deden de vereenzelvinging met sport aanvankelijk als onbeduidend af, maar verbonden deze later met de representatieve functie van politici
- * Toch kan de zo gegenereerde aandacht voor authenticiteit, kleding, emoties en privéleven van politici ook negatief uitpakken

- 1 Deze bijdrage bevat delen die zijn ontleend aan twee eerdere publicaties: Harm Kaal, 'Popular politicians. The interaction between politics and popular culture in the Netherlands, 1950s-1980s', *Cultural & Social History* 15 (2018), nr. 4, pp. 595-616; Harm Kaal, 'A friendly match. Sport and political culture in the Netherlands between the 1950s and the 1970s', in: Paul Puschmann en Tim Riswick (red.), *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2018, pp. 216-236.
- 2 'Nederland stemt degelijk en zonder opwinding', *De Tijd*, 14 juni 1952.
- 3 'Je kunt niet op "us Abe Lenstra" stemmen!' Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief van de Partij van de Arbeid, inv.nr. 2089 (1956).
- 4 'Neemt Nederland revanche op de leren?' Katholiek Documentatiecentrum, Archief van de Katholieke Volkspartij, inv.nr. 1488.
- 5 'Staatssecretaris Schmelzer. Judoka, componist en pianist', *De Tijd-De Maasbode*, 9 mei 1959.
- 6 Carla Hoetink en Harm Kaal, 'Het vrouwelijke element. Liberale vrouwen in de Tweede Kamer vanaf 1968', *Liberale reflecties* 60 (2019), mei, pp. 63-73.
- 7 'CDA-voetbal. Hannie van Leeuwen in het doel', *Het Vrije Volk*, 11 mei 1977.
- 8 *De Telegraaf*, 26 mei 1981.
- 9 Henny Korver, 'De grote verandering van Dries van Agt', *De Telegraaf*, 29 december 1979; Rob Hoogland, 'Van Agt: "Als ik straks thuis kom, kan ik weer maanden vooruit"', *De Telegraaf*, 16 juli 1980; Ed Nijpels (VVD) in de Tweede Kamer. Handelingen van de Tweede Kamer, 1978-1979, 21 november 1978, p. 1556.
- 10 Johan van Merriënboer, Peter van Griensven en Peter Bootsma, *Van Agt. Biografie*. Amsterdam: Boom, 2008, p. 251.
- 11 Dries van Agt en Frans van Agt, *Op weg naar Alpe d'Huez. Wielerverhalen*. Amsterdam: Thomas Rap, 2012.
- 12 'De hockeyer', *Het Vrije Volk*, 10 december 1985.
- 13 *De Telegraaf*, 4 september 1989.
- 14 Lawrence Black, *Redefining British politics. Culture, consumerism and participation, 1954-70*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, p. 3.
- 15 John Street, 'Celebrity politicians. Popular culture and political representation', *The British Journal of Politics and International Relations* 6 (2004), nr. 4, pp. 435-452, aldaar p. 436.
- 16 Georg Spitaler, *Authentischer Sport – inszenierte Politik? Zum Verhältnis von Mediensport, symbolischer Politik und Populismus in Österreich*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005.
- 17 Street 2004, p. 447.
- 18 Liesbet van Zoonen, *Entertaining the citizen. When politics and popular culture converge*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2005.
- 19 Street 2004.
- 20 Pierre Rosanvallon, *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity*. Princeton: Princeton University Press, 2011; Jean-Pascal Daloz, 'How political representatives earn legitimacy. A symbolic approach', *International Social Science Journal* 60 (2009), nr. 196, pp. 285-296; Remieg Aerts, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

Een toekomstbestendig sportstelsel vraagt regie van de overheid

Nederland heeft een uitgebreid sportaanbod en omvangrijke sportinfrastructuur. Toch is het de vraag of het sportaanbod voldoende aansluit op de behoefte van de bevolking en of de sportbranche toekomstbestendig is: robuust georganiseerd en duurzaam gefinancierd. Is de sportbranche, in al haar diversiteit, in staat die helft van de bevolking te bereiken die nu níét wekelijks sport of beweegt? De huidige coronacrisis brengt de urgentie van voldoende sporten en bewegen extra aan het licht.

door Annet Tiessen-Raaphorst De auteur is adviseur van de Nederlandse Sportraad en betrokken bij het recente advies *De opstelling op het speelveld*.¹

De Nederlandse Sportraad (NLsportraad) heeft onlangs, samen met vele experts en belanghebbenden, de organisatie en financiering van de sport geanalyseerd. Vervolgens heeft de raad advies uitgebracht over een toekomstbestendig sportstelsel dat bijdraagt aan het vergroten van het aandeel Nederlanders dat voldoende beweegt (van 50 procent nu naar 75 procent in 2030). De raad adviseert in het advies *De opstelling op het speelveld* en het bijbehorende *Wettelijk en financieel addendum* om sport en bewegen in de vrije tijd te zien als een publieke voorziening waarvoor de overheid (mede) verantwoordelijk is.²

In dit artikel geef ik een overzicht van de belangrijkste uitkomsten en aanbevelingen van het advies, te beginnen bij een beschrijving van de sportbranche, gevolgd door kansen en uitdagingen voor de toekomst, en tot slot het advies om van sport een publieke voorziening te maken.

Een hybride sportbranche

De sportbranche kent een hybride organisatiestructuur. Samen leveren 35.000 sportaanbieders, van verenigingen tot ondernemers, met gezamenlijk 80.000 fte vrijwilligers en circa 25.000 fte betaalde medewerkers, een rijkgeschakeerd sportaanbod. Daarvoor is een fijnmazige infrastructuur van 20.000 sportaccommodaties en vele sportmogelijkheden in de openbare ruimte beschikbaar. De huidige sportbranche kent een omzet van 5,7 miljard euro per jaar, waarbij de grootste bijdrage wordt geleverd door de sporters (2,9 miljard euro aan contributies, abonnementen, enzovoort) en de gemeenten (2,2 miljard euro voor sportvoorzieningen en openbare ruimte, stimulering

sportdeelname).³ Vóór corona deed de helft van de Nederlanders wekelijks aan sport en bewegen, zelfstandig of profiterend van het sport- en beweegaanbod dat de sportbranche levert.

De eerste sportverenigingen zijn halverwege de negentiende eeuw opgericht, en sinds de Tweede Wereldoorlog is het aantal sterk gegroeid. Binnen de vereniging maken leden sport mogelijk voor elkaar, en nog steeds is het vrijwilligerswerk de spil van sportverenigingen. Deze vrijwilligers dragen bij aan de lage prijs van sport en aan de sociale samenhang in de vereniging. Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw zijn gemeenten veel sportverenigingen gaan huisvesten en faciliteren. Ook de rol van de gemeenten in de verenigingssport kent daarmee een lange geschiedenis. Twee derde van de ruim 25.000 sportverenigingen huurt een accommodatie van (voornamelijk) gemeenten. Van de wekelijkse sporters in Nederland maakt een kwart gebruik van het georganiseerde sportaanbod (zie figuur 1). Vooral kinderen sporten vaak via sportverenigingen.

Het commerciële aanbod van sportscholen, fitnesscentra en andere ondernemers in de sport is sterk gegroeid sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw. Vooral het aantal fitness- en yogaondernemers is de afgelopen tien jaar sterk gegroeid. Inmiddels zijn er meer dan 6.600 ondernemende sportaanbieders die van sport kunnen bestaan, meestal hun eigen accommodatie exploiteren en betaalde krachten in dienst hebben. De gemeenten staan op veel meer afstand tot deze sportaanbieders in vergelijking met de verenigingssport. Een vijfde van de wekelijkse sporters maakt gebruik van dit aanbod.

De ongeorganiseerde sporters zijn een grote en groeiende groep: de helft van de wekelijkse sporters organiseert zelf hun sportieve activiteit, alleen of met gelijkgezinden. Voor een belangrijk deel maken ongeorganiseerde sporters gebruik van de openbare ruimte. De fietspaden, wandelpaden en recreatiegebieden die hiervoor nodig zijn, worden voornamelijk beheerd door de Nederlandse gemeenten, maar ook door private landschapseigenaren zoals Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer.

Sport als onderdeel van de samenleving

Sport is hiermee een onlosmakelijk deel van de samenleving. Algemene trends en ontwikkelingen in de maatschappij hebben ook gevolgen voor sport. Veranderingen in de bevolking (zoals vergrijzing of migratie), ruimtelijke ontwikkelingen (krimpgebieden, verstedelijking) of technologische mogelijkheden (digitalisering, onlinediensten) leiden tot een andere sportvraag of een veranderend sportaanbod.

Sport en bewegen zijn niet alleen van waarde in zichzelf, ook worden ze

Figuur 1. Sportdeelname in Nederland
(bron: *Brancherapport Sport*)

Nog steeds is het vrijwilligerswerk de spil van sportverenigingen

steeds vaker gezien als een oplossing voor maatschappelijke problemen. Ze zijn belangrijk voor de fysieke en mentale gezondheid en het onderhouden van sociale contacten. Niet alleen het zelf meedoen aan sport, maar ook elkaar ontmoeten en de betrokkenheid van de vele vrijwilligers zijn daarbij van grote waarde. De coronacrisis maakt dit belang extra inzichtelijk: door de maatregelen zijn veel Nederlanders minder gaan sporten en bewegen en zijn de sociaal-economische verschillen tussen groepen toegenomen. Een duidelijk signaal is dat volwassenen die het afgelopen jaar minder zijn gaan bewegen, hun kwaliteit van leven lager waarderen.⁴

Daarnaast groeit het besef dat vraagstukken als gezondheid of sociale cohesie om een integrale oplossing vragen en meerdere beleidsterreinen raken.⁵ De decentralisaties van 2015 hebben die benodigde verbinding tussen diverse beleidsterreinen bij lokale overheden versterkt. Om de kansen en uitdagingen in de aanpak van maatschappelijke vraagstukken op te pakken, is het van belang oog te hebben voor de lokale kenmerken, óók als het gaat om het betrekken van de sportbranche en de kwaliteitseisen die dit van het sportstelsel vraagt.

Uitdagingen voor de sportbranche

De diversiteit in de organisatie van de sport in Nederland is zowel een kracht als een risico. Analyses van de NLsportraad laten zien dat het innoverend vermogen van de sportbranche beperkt is door de versplintering, de beperkte financiële reserves

en de (traditionele) aard van veel sportorganisaties.⁶

In de sportbranche werken meer vrijwilligers dan professionals, en hoewel dat een groot goed is, beperkt dat ook de slagkracht om toekomstige ontwikkelingen tegemoet te komen. De benodigde kwaliteiten en competenties voor sport en bewegen zijn niet vastgelegd in opleidingseisen of licentiesystemen. Er wordt geen arbeidsmarktbeleid gevoerd om de werkgelegenheid in de branche te verbeteren. De NLsportraad constateert verder dat de verschillende partijen in de sportbranche

onvoldoende samenwerken, geen gezamenlijke visie en agenda hebben, en naar buiten toe niet met één stem spreken.

De coronacrisis leidt tot een extra uitdaging voor de branche. Het Mulier Instituut schat in dat alleen al in 2020 de gehele sportbranche een miljard euro schade heeft geleden.⁷ De verwachting is dat de financiële gevolgschade in de keten van de sport nog lang zal doorwerken: minder bestedingen door consumenten en bedrijven en bezuinigingen bij gemeenten leiden mogelijk tot het wegvallen van sportaccommodaties, sport- en beweegaanbieders, topsportbedrijven en evenementenorganisatoren. Juist omdat sport geen wettelijk kader heeft, zijn de gevolgen voor de sportinfrastructuur en daarmee de prestaties van de branche nog niet te overzien.

Sport als publieke voorziening

Met deze stand van zaken, kansen en uitdagingen in het achterhoofd heeft de NLsportraad met het advies *De opstelling op het speelveld* en het *Wettelijk en financieel addendum* gekeken naar de lange termijn. Dit is uitgewerkt in een zevental aanbevelingen (zie figuur 2).

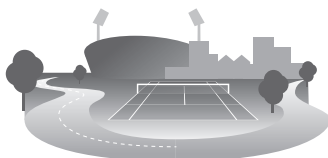
De financiële schade van de coronacrisis zal ook in de sportbranche nog lang doorwerken

De aanbevelingen uit 'De opstelling op het speelveld'

Versterking van de sportbranche

- 1.**
Sport als publieke voorziening

- 2.**
Fysieke infrastructuur op orde

- 3.**
Professionalisering van de sportbranche

- 4.**
Brancheontwikkeling

Ontwikkeling sport- én beweegaanbod

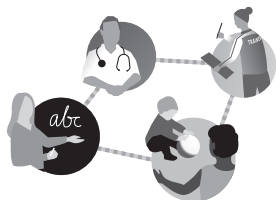

- 5.**
Naar een sport- én beweegbranche

- 6.**
Toegankelijkheid voor kwetsbare groepen

Samenwerking met andere branches

- 7.**
Samenwerken voor een vitale samenleving

Figuur 2. De aanbevelingen uit De opstelling op het speelveld

De raad adviseert de komende tien jaar beleidsmatig en financieel extra te investeren in het sportstelsel. We adviseren van sport een publieke voorziening te maken, zodat overheid en branche samen in een toekomstbestendig sportstelsel zorg dragen voor een sport- en beweegaanbod dat geschikt is voor de gehele bevolking. Voor een wettelijk sportstelsel is méér financiering nodig. Met een oplopende extra financiële bijdrage van zowel rijk, provincies en gemeenten als consumenten (maximaal 970 miljoen euro per jaar aan structurele middelen en 570 miljoen euro incidentele middelen) zijn in 2030 de beschikbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van sportvoorzieningen dusdanig vergroot dat we een groot deel van de samenleving vitaal en veerkrachtig kunnen houden.

We adviseren de overheidstaken op het gebied van sport en bewegen vast te leggen in een sportwet, met een duidelijke taakverdeling tussen overheidslagen.⁸ Andere beleidsinstrumenten (zoals sportakkoorden, programma's en subsidieregelingen) om sport en bewegen toegankelijker te maken, vinden we na afweging te vrijblijvend. Zo kunnen relevante partijen naar eigen keuze wel of niet meedoen aan die beleidsinstrumenten. Daarnaast zijn de instrumenten niet duurzaam, omdat ze vaak een (te) korte doorlooptijd hebben om doelen te bereiken en de taken en rollen van partijen bij iedere nieuwe kabinets- of raadsperiode worden heroverwogen of herzien.

In de huidige situatie is bovendien géén van de financieringsstromen zeker. Dat geldt zowel voor de uitgaven van consumenten en bedrijven (conjunctuurgevoelig)

Taken op het gebied van sport en bewegen moeten vastgelegd worden in een sportwet, met duidelijke verdeling tussen overheidslagen

als voor die van overheden en maatschappelijke partners (ontbreken van een wettelijk kader), en dat geldt zowel voor breedtesport als topsport. Het ontbreken van een stelsel en hieruit voortvloeiende financiering heeft tot gevolg

dat er verschillen optreden in plaats (verschillen per provincie en gemeente) en in tijd (verschillen per kabinets- of collegeperiode).

Een sportwet biedt extra steun en vertrouwen vanuit de overheid aan de branche, maar óók de mogelijkheid om taken aan de branche te geven of eisen te stellen. Voorbeelden hiervan zijn het verplicht stellen van een bepaald opleidingsniveau voor trainers of het vaststellen van eisen voor een verantwoord en veilig sportaanbod voor kinderen en ouderen. Dit zou ook de samenwerking met andere sectoren (zoals onderwijs, kinderopvang, zorg) kunnen ondersteunen. Voor deze sectoren, waar wel wettelijke taken en eisen gelden, is de meerwaarde van sport als publieke voorziening daarmee ook een kans. Tegelijk ontstaat een betere onderhandelingspositie voor de sport. Zo worden er tot 2030 mogelijk één miljoen extra woningen gebouwd. Bij de aanleg van nieuwe wijken wordt vaak niet gedacht aan de ruimte die nodig is voor sport en bewegen. Op basis van de sportwet hebben gemeenten echter een wettelijke taak om voldoende sport- en beweegvoorzieningen voor hun burgers te realiseren.

Een sportwet biedt volgens de NLsportraad veel voordelen, waarbij ook beleidsvrijheid overeind blijft voor maatwerk op lokaal niveau en voor het private initiatief en vernieuwing bij verenigingen en ondernemers. Juist door gemeenten verantwoordelijk te maken voor breedtesport en bewegen, kunnen zij er binnen de wet op toezien dat er voldoende sportmogelijkheden zijn voor hun burgers en

dat niet alleen sportverenigingen van accommodaties gebruikmaken, maar ook sportondernemers, scholen of kinderopvangcentra. Ook als sport een publieke voorziening is, blijven de organisaties (zoals sportverenigingen en ondernemers) die nu sport en bewegen aanbieden dat doen. Daarmee blijft het maatschappelijk initiatief in stand, inclusief de betrokkenheid van de vele vrijwilligers en inzet van professionals, met oog en waardering voor regionale verschillen in sportaanbod en -infrastructuur.

De coronapandemie heeft ons allen laten zien hoe belangrijk het is om vitaal en weerbaar te zijn, en ook wat een gemis het is als de mogelijkheden om onder begeleiding te sporten en te bewegen wegvallen. Door van sport een publieke voorziening te maken wordt het belang van sport en bewegen voor een vitale en veerkrachtige samenleving benadrukt.

Artikel in het kort:

- * Kortgeleden adviseerde de Nederlandse Sportraad om te komen tot een sportwet waarin de verantwoordelijkheden van de diverse overheidslagen goed omschreven worden
- * Het belang van meer lichaamsbeweging was al een aandachtspunt vanuit gezondheidsperspectief; corona heeft deze urgentie versterkt
- * Met het verankeren van 'sport als publieke voorziening' wordt de continuïteit in het sport- en beweegaanbod beter gewaarborgd
- * In dit nieuwe stelsel blijven het eigen initiatief en de betrokkenheid van vrijwilligers behouden

-
- 1 Nederlandse Sportraad, *De opstelling op het speelveld. Naar een sterke sportbranche voor een vitale samenleving. Advies over de organisatie en financiering van de sport*. Den Haag: NLsportraad, 2020. Zie ook: Nederlandse Sportraad, *Wettelijk en financieel addendum. Bijlage bij het advies 'De opstelling op het speelveld'*. Den Haag: NLsportraad, 2021.
 - 2 Op de website van de NLsportraad zijn advies en addendum in hun geheel terug te vinden, evenals de publicaties die in de analysefase zijn uitgebracht; zie www.nederlandse-sportraad.nl/adviezen/organisatie-en-financiering-van-de-sport.
 - 3 KPMG Advisory, *Brancherapport Sport*. Amstelveen: KPMG, 2019.
 - 4 Jelle Schoemaker en Willem de Boer, *Impact van veranderingen in sport en bewegen door het coronavirus in 2020. Van coronacrisis naar beweegcrisis?* Nijmegen: Sports & Economics Research Centre (SERC), HAN University of Applied Sciences (HAN), 2021.
 - 5 Zie ook: Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, *Een eerlijke kans op gezond leven*. Den Haag: RVS, 2021.
 - 6 Nederlandse Sportraad, *De fitheid van de sport*. Een kwalitatieve analyse van de huidige organisatie en financiering van de sport. Den Haag: NLsportraad, 2020.
 - 7 Hugo van der Poel, Peter Nafzger en Peter van Eldert, *Monitor Sport en corona II. De gevolgen van coronamaatregelen voor de sportsector*. Utrecht: Mulier Instituut, 2020.
 - 8 Zie ook: Raad voor het Openbaar Bestuur, *Rust-Reinheid-Regelmaat. Evenwicht in de bestuurlijk-financiële verhoudingen*. Den Haag: ROB, 2021.
-

Interview

Lokale overheden en de steun aan profclubs

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Lokale overheden mogen slechts onder strenge voorwaarden profclubs in nood financieel ondersteunen. Voor politici kan de druk uit de gemeenschap groot zijn, omdat niemand het verwijt wil krijgen de populaire club in de steek te laten. ‘Laat je goed informeren en koop tijd’, adviseert Tsjalle van der Burg gemeenteraadsleden. ‘Uiteindelijk kan de afweging zijn: subsidieer je een bibliotheek of leen je geld aan de profclub, waarbij je niet weet of je het terugkrijgt.’

Plaatselijke politici kunnen er zomaar mee te maken krijgen: een populaire betaaldvoetbalclub in de gemeente, die financieel in zwaar weer zit en aanklopt bij de lokale overheid. Wat te doen? Hoe overzicht te krijgen in de complexe financiële problematiek? Hoe om te gaan met de druk die er vanuit de club, supportersverenigingen en bevriende bestuurders wordt uitgeoefend? Staan lokale politici er alleen voor, of zou er dwingender controle moeten komen op het financiële reilen en zeilen van de club? En nog prangender: zijn er wellicht te veel profclubs in (sommige delen van) Nederland, waardoor lokale overheden wel móeten bijspringen om

het plaatselijke pronkstuk financieel draaiend te houden? ‘Dat laatste is in ieder geval niet het geval’, meent Tsjalle van der Burg, als econoom verbonden aan de Universiteit Twente en vanuit die functie auteur van het rapport *FC Twente, Feyenoord en de Europese regels voor staatssteun* uit 2019. ‘Als een club de tering naar de nering zet en gewoon uitgeeft naar rato van de inkomsten, heeft ze kans en recht van bestaan op de positie waar ze economisch thuishoort. Maar dan moet er wel goede controle op het financiële beleid komen, zowel van de KNVB als van de Europese Commissie. Dat is tot nu toe onvoldoende gewaarborgd.’

Tsjalle van der Burg

Interview in het kort:

- * Aan het begin van deze eeuw werd directe staatssteun in de vorm van subsidie aan profclubs verboden
- * Via 'sluipwegen' kunnen lokale overheden clubs toch helpen: door een lening te geven, door garant te staan of door te investeren in het stadion
- * De Europese Commissie heeft bij onderzoek naar Nederlandse profclubs geen onrechtmatigheden gevonden, maar daarna wel de spelregels veranderd; hierdoor kan er minder over staatssteun geklaagd worden
- * Profclubs moeten niet groter willen worden dan hun inkomsten van onder andere supporters toelaten
- * Gemeenten dienen zich inzake leningen aan profclubs net zo hard op te stellen als private financiers
- * De Europese Commissie en de KNVB moeten hun controlerende taken beter uitvoeren

Wat zijn de regels voor staatssteun aan profclubs en zijn die lokaal, nationaal of Europees vastgesteld?

'Het betreft eigenlijk alleen Europese regels op het gebied van mededinging. Natuurlijk zijn er ook nationale mededingingsregels, maar die worden in dit geval niet toegepast. Officieel zijn die regels er al sinds 1957, maar in de eerste decennia van de Europese Gemeenschap keek de Europese Commissie nauwelijks naar

het voetbal. Er ging nog weinig geld in om en de commissie was beperkt bemand, dus hield ze vooral toezicht op andere bedrijfstakken. Tot ongeveer 2000 kwam het daarom voor dat er directe steun in de vorm van subsidie aan clubs gegeven werd, maar aan het begin van deze eeuw werd dat verboden. Daarna zie je dat er sluipwegen worden bewandeld om plaatselijke profclubs in nood toch financieel te hulp te komen.'

Welke sluiptwegen zijn dat?

‘In de praktijk zijn er diverse mogelijkheden. Lokale overheden kunnen als een soort bank fungeren en een lening geven. Ook kunnen ze garant staan voor een lening die de club elders heeft uitstaan. En ten slotte zie je dat overheden vaak via het stadion in de club investeren. Dat is bijvoorbeeld bij PSV gebeurd. De gemeente Eindhoven heeft in 2014 voor 48 miljoen euro de grond onder het stadion van PSV gekocht om die vervolgens voor 2,4 miljoen per jaar weer aan PSV te verpachten. Dergelijke constructies zijn onder bepaalde voorwaarden mogelijk.’

Wat zijn die voorwaarden?

‘De belangrijkste voorwaarde is dat de investering van de gemeente marktconform moet zijn. Als er bijvoorbeeld een lening wordt verstrekt, mag dat niet tegen een te lage rente gebeuren. Maar wat is precies marktconform? Dat hangt van het risico af dat de verstrekker ermee aangaat. Als econoom zeg ik echter dat een lening aan een voetbalclub bijna altijd erg riskant is, zeker vergeleken met leningen aan veel andere bedrijven. Bij PSV ging het niet om een lening maar om de koop door de gemeente van grond van de club, waarna de gemeente de grond weer aan de club verpachtte. De Europese Commissie heeft deze transactie onderzocht en geconcludeerd dat die marktconform was, en dus toegestaan. Maar de commissie ging daarbij ruimhartig te werk. Ik zou zeggen: als de transactie marktconform was, had een private investeerder dezelfde transactie ook wel willen doen. Het feit echter dat er geen private investeerder was die de grond wilde kopen en dan weer tegen dezelfde prijs verpachten aan PSV, geeft eigenlijk al aan dat de transactie niet marktconform was. Als PSV een private investeerder had gevonden, was dat voor de club beter geweest. Ze had dan een andere

keer bij de gemeente kunnen aankloppen, want dat kun je niet al te vaak doen. Blijkbaar was de grondtransactie toch niet zo marktconform als werd gezegd.’

Maar is de Europese Commissie hier de autoriteit? Of kan er tegen de uitspraak van de commissie in beroep worden gegaan? Wie kan dat eventueel doen?

‘Tegen een uitspraak van de Europese Commissie kan in beroep worden gegaan bij het Europees Hof. Dat heeft zo’n tien jaar geleden met de Europese Ombudsman bepaald dat de commissie niet meer alle klachten over staatssteun aan profclubs naast zich neer kon leggen. Klachten konden destijds van iedereen komen. Winkeliers in Alkmaar hebben geklaagd dat ze benadeeld werden door de bouw van het AZ-stadion, met winkels daarin. Supporters van Celtic hebben

geklaagd dat de gemeente Glasgow te veel steun had gegeven aan Glasgow Rangers uit dezelfde stad. Maar ook belastingbetalers klaagden, omdat ze vonden dat gemeenten hun belastinggeld aan voetbalclubs spendeerden.

De commissie deed er echter

niets mee, totdat ze dat van het Hof moest doen. Dat heeft in de periode 2013 tot 2016 tot een reeks onderzoeken naar de steun aan profclubs in Europa geleid.’

Wat is uit die onderzoeken gekomen?

‘Er zijn zes Spaanse en zeven Nederlandse clubs onderzocht, waaronder FC Den Bosch, MVV, NEC, Willem II en Vitesse. De commissie concludeerde dat er bij geen enkele Nederlandse club sprake was van onterechte staatssteun. Dat komt doordat aan de diverse voorwaarden werd voldaan. Waar het directe steun in de vorm van giften betreft, mag deze nooit hoger zijn dan minimaal nodig is om de club in leven te houden. Bovendien moet er een goed herstructureringsplan liggen: de club moet bezuinigen en ervoor

zorgen dat ze financieel gezond wordt. In het geval van Vitesse lag er weliswaar geen herstructureringsplan, maar dat mocht omdat er een marktconforme transactie was gedaan. De gemeente Arnhem had, als oude schuldeiser van Vitesse, een deel van haar vorderingen op Vitesse kwijtgescholden, maar pas nadat alle andere schuldeisers hun vorderingen met hetzelfde percentage beloofden af te waarderen. Een en ander gebeurde pas nadat er surseance van betaling was ontstaan, dus de gemeente speelde het echt heel hard, als een harde marktpartij. Zo bleef de club levensvatbaar en kreeg de gemeente meer kans de rest van haar lening terug te krijgen. Bij Willem II had Tilburg wel directe staatssteun gegeven, maar was aan de voorwaarde van een herstructureringsplan voldaan. Zo hadden alle Nederlandse clubs en gemeenten zich dus officieel aan de regels gehouden.'

Gerd Leers

Gemeenten kunnen dus wel degelijk helpen, als ze zich maar niet als melkkoe uitlenen?

'Ja, ze moeten zich als het ware als een particuliere geldverstrekker gedragen en niet tegen de regels en tegen hun eigen financiële belangen in geld verstrekken. In Spanje was dat niet goed gegaan. De Europese Commissie concludeerde hard over het gedrag van bijvoorbeeld Valencia, want die club had geen marktconforme lening afgesloten. Valencia moest uiteindelijk 19 miljoen euro aan de staat terugbetalen. Overigens kun je je als gemeente ook zo hard opstellen dat je helemaal geen geld meer in een club steekt. Burgemeester Gerd Leers van Maastricht heeft destijds geweigerd nog meer geld aan MVV te spenderen, waarna er private geldschietters kwamen die de club alsnog hebben gered.'

Is een Nederlandse club ooit ook door de Europese Commissie op de vingers getikt vanwege verboden staatssteun?

'Nee, maar hier is iets vreemds aan de hand. Toen de commissie door het Europees Hof gemaand werd om inhoudelijk op de vele klachten te reageren, is ze dat gaan doen, maar heeft ze tegelijk de regels voor klachten gewijzigd. Vóór die tijd mochten ook burgers en ngo's klagen én rekenen op een serieuze behandeling van de klacht, maar daarna gold dat laatste alleen nog voor partijen zoals concurrerende clubs. De besturen van concurrerende clubs klagen echter nooit, omdat ze zich daarmee in de voetbalwereld erg ongeliefd maken. Bovendien: als de andere club geen steun mag ontvangen, mag jij het straks ook niet wanneer je het wel nodig hebt.'

Bij Willem II had Tilburg wel directe staatssteun gegeven, maar was aan de voorwaarde van een herstructureringsplan voldaan

U heeft in 2019 onderzoek naar staatssteun voor FC Twente en Feyenoord gedaan. Wat kwam daaruit?

'Toen FC Twente in 2015 door financieel wanbeleid in de problemen kwam, gaf de gemeente Enschede in 2017 de club een garantie op een lening van 8,4 miljoen euro, terwijl er geen herstructureringsplan was.

Dat was dus tegen de regels. In april 2019 gaf de gemeente nog een keer steun, toen wel op basis van zo'n plan, maar de steun was te ruimhartig en daarom onrechtmatig. Het eigen vermogen van de club steeg opeens met 23 miljoen euro, van min 11 miljoen tot plus 12 miljoen. Hierdoor werd ze in één klap twee keer zo rijk als Heracles uit Almelo, wat de competitie vervalste. Dit is dus zo oneerlijk als het maar zijn kan, zoals ik in mijn rapport van 2019 heb aangegeven.'

'Bij Feyenoord is iets heel bizars aan de hand. Als de club en de gemeente doorgaan met de bouw van Feyenoord City, wordt met 100 miljoen overheidssteun een zeer onrendabel

stadion gebouwd, wat ondanks die steun nadelig voor Feyenoord zal uitpakken. Er kan dus geen sprake zijn van een oneerlijk concurrentievoordeel, waardoor de regels over oneerlijke staatssteun niet kunnen gelden; er wordt immers niemand bevoordeeld. Maar dat zullen de gemeente en Feyenoord natuurlijk nooit toegeven, want dan geven ze aan wanbeleid te voeren door 100 miljoen euro aan belastinggeld via een investering in Feyenoord City over de balk te smijten. Als deze zaak voor de Europese Commissie komt, kan dat juridisch erg interessant worden.'

Wat is er met uw rapport gedaan, specifiek met uw oordeel over FC Twente?

'Eigenlijk nog niets, maar dat heeft misschien vooral met corona te maken. Daardoor is alles veranderd en krijgen veel profclubs financiële noodsteun om de lonen van hun spelers en ander personeel te betalen. Ik vind het dan ook niet zo gek dat een reactie op mijn rapport nu niet de hoogste prioriteit heeft.'

Levensvatbaar

Toch bestaat de onderliggende zaak er nog steeds. Is Twente een voorbeeld van een club die via sluipwegen door de lokale overheid in leven gehouden is, zodat de belastingbetaler betaalt voor een club die financieel in wezen niet levensvatbaar is?

'Nee, want Twente is wel een levensvatbare club. Qua supportersaantallen is het ongeveer de vierde club van Nederland. Er is wel financieel wanbeleid gevoerd vanuit de wens de eerste club van Nederland te worden. Dat is het hele probleem. Als clubs zich financieel gedragen conform de positie die hun gezien de inkomsten van onder andere supporters toekomt, is er niets aan de hand. In het geval van FC Twente is Enschede dus wel terecht in actie gekomen, alleen is de steun veel te genereus en zijn er te weinig eisen aan verbonden.'

Aan wat voor eisen denkt u dan?

'De gemeente had moeten zeggen: "Wij steunen jullie nu, maar zodra de club weer goed presteert en bijvoorbeeld Europees voetbal kan spelen, gaat een kwart van de daaruit voortvloeiende inkomsten naar de gemeente." Ook aan andere sportieve successen hadden dergelijke financiële afspraken verbonden kunnen worden, totdat de gemeente al haar geld terugheeft. Dat is nog steeds mogelijk, als de zaak door de Europese Commissie behandeld wordt en die besluit – en dat zou vernieuwend zijn – dat de steun weliswaar moet worden terugbetaald, maar dat dat pas op lange termijn hoeft te gebeuren. Zo'n soort vernieuwing kan ook bij de commissie de angst wegnemen dat zij clubs voor altijd kapotmaakt door de steun onmiddellijk te willen terugdraaien. Misschien dat de VNG dit kan helpen bereiken.'

FC Twente is wel een levensvatbare club

En hoe zit dat bij kleinere clubs uit bijvoorbeeld de Eerste divisie? Worden er clubs kunstmatig in leven gehouden door lokale overheden, terwijl er

feitelijk voor hen onvoldoende draagvlak in de samenleving is?

'Voor zover ik kan zien niet. Voor een club is in principe altijd draagvlak als ze een bepaalde supportersschare heeft, alleen misschien niet op het niveau dat de club zelf of de gemeente graag wil. Elke club moet de tering naar de nering zetten en komt dan op de ranglijst of in de divisie waar ze financieel thuishoort. Dat kan betekenen dat een Eerste divisieclub terugzakt naar de Tweede divisie, waar de spelers ook betaald worden. Die grens tussen amateur- en profclubs is steeds kleiner geworden.'

Is het verleidelijk voor lokale politici om indirect via de sluipwegen toch een plaatselijke club te steunen?

'Ja, de politieke druk kan enorm zijn, zeker als supporters zich gaan roeren of als je zelf ook vaak wedstrijden bezoekt. Een voetbalclub

geeft aan een gemeente een bepaalde identiteit. Je maakt je als politicus niet populair wanneer mede als gevolg van het onthouden van jouw steun een club verdwijnt. Maar op een gegeven moment moet de politieke afweging gemaakt worden: steunen we met rechtmatige middelen de club, met de kans dat we het geld kwijt zijn, of steken we het geld liever in bijvoorbeeld de bibliotheek? Er zijn ook profclubs verdwenen, zoals Veendam en Haarlem.’

Ingewikkeld dossier

Wat adviseert u lokale politici?

‘Voor gemeenteraadsleden is het een heel ingewikkeld financieel dossier. Ze hebben vaak onvoldoende tijd, aangezien ze het politieke werk meestal naast een andere baan doen. Het belangrijkste is dat ze zich niet onder tijdsdruk laten zetten: zeg dat je de gelegenheid wilt hebben om je er goed in te verdiepen en schakel deskundigen in. Bij mij heeft zich ook weleens een gemeenteraadslid gemeld. En zorg als raadslid ervoor dat jouw adviseur onafhankelijk is en dus niet ook de wethouder adviseert die geld in een club wil steken.’

Zou er niet veel meer externe controle moeten komen op het financiële beleid van profclubs en eventuele staatssteun? Wat is hierbij nu nog de rol van de Europese Commissie?

‘Het gekke is dat de mogelijkheid tot klagen bij de Europese Commissie is afgenomen, maar dat de waarborg voor een financieel deugdelijk beleid van profclubs nog steeds op

het bordje van de commissie ligt. Zij moet die verantwoordelijkheid ook waarmaken door desnoods uit zichzelf onderzoek te doen. Helaas is ze daar terughoudend in, mede omdat ook zij zich niet populair maakt wanneer clubs door Europees ingrijpen geen steun kunnen ontvangen en failliet gaan. In een maatschappelijk klimaat waarin Europa zich niet te veel met de nationale samenleving mag bemoeien, maak je je als commissie dan niet geliefd.’

‘Daarnaast ligt er wat mij betreft een taak voor de KNVB. De overheid, waaronder de gemeenten, geeft enorm veel steun aan vooral amateurclubs, en heeft daarmee voldoende drukmiddelen om de KNVB te dwingen zijn controlerende verantwoordelijkheden uit te voeren. Als de bond deze taak echt goed op zich neemt, is er een wereld te winnen, ook voor de lokale politiek. Bij FC Twente gaf Enschede vóór

het dreigende faillissement van 2015 veel steun aan de club, waarbij men zeker ook gedacht zal hebben dat de club gezond was omdat de KNVB goedkeuring aan de financiële cijfers van Twente had gegeven. Dit terwijl de voetbalbond in wezen onvoldoende onderzoek had

gedaan. Een beter functionerende controle van de KNVB kan meer clubs voor financiële problemen behoeden, waardoor er automatisch minder overheidssteun nodig is. En waar die steun toch gegeven wordt, wordt de kans kleiner dat er niet wordt terugbetaald.’

*Helaas is de Europese
Commissie terughoudend
om uit zichzelf onderzoek
bij profclubs te doen*

Topsportsucces tegen elke prijs?

Het topsportbeleid in Nederland werpt zijn vruchten af door structureel betere prestaties en meer (Olympische) medailles. Ook worden topsporttalenten steeds optimaler ondersteund in de combinatie van onderwijs en hun ontwikkeling als topsporttalent: de duale carrière. Daarbij is echter helaas nog onvoldoende oog voor de risico's en schaduwzijden van het planmatig topsportbeleid. Meer waakzaamheid en inzet is nodig om topsportsucces nooit (meer) te prioriteren boven de integriteit van sporters zelf.

door Agnes Elling en Marit Dopheide Beide auteurs zijn verbonden aan het Mulier Instituut, een onafhankelijk onderzoekscentrum op het gebied van sport en beleid.

In de afgelopen twee decennia is er flink geïnvesteerd in het Nederlandse topsportklimaat. Dat een klein land als Nederland structureel een relatief hoge positie inneemt in de mondiale ranking op basis van prestaties bij de Olympische Spelen en wereldkampioenschappen is dan ook geen toeval. Het is de uitkomst van onder meer sterk toegenomen financiële investeringen, versterkte structuren, meer en betere voorzieningen, een verbeterde topsportcultuur en een planmatig topsportbeleid.¹

Sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw ontstond landelijk overheidsbeleid gericht op topsport, die daarvoor vooral gezien werd als een persoonlijke levenskeuze en zelfontplooiing. Vooral na de uiterst succesvolle Olympische Spelen in Sydney in 2000 werd topsportsucces meer en meer gezien als een zaak van nationaal belang vanwege de maatschappelijke impact, waaronder nationale binding en trots en internationaal prestige. In 2005 omarmde het kabinet de doelstelling van NOC*NSF om tot de beste tien landen van de wereld te behoren (toptienambitie), en het steunde ook het – uiteindelijk gesneuveld – Olympisch Plan en de intentie om de Olympische Spelen in 2028 naar Nederland te halen. De totale overheidsinvesteringen stegen per Olympische cyclus en verdrievoudigden van 95 miljoen voor Sydney (1997-2000) tot 300 miljoen voor Tokyo (2020-2024), exclusief het bonusjaar vanwege corona. Met de ondertekening van *Topsport die inspireert!* in 2019, het zesde deelakkoord van het Nationaal Sportakkoord *Sport verenigt Nederland* uit 2018, is de koers op optimalisering van het topsportklimaat, gericht op meer medailles met meer maatschappelijke waarde, voortgezet.²

Afscheid van zesjescultuur

Deze veranderingen in topsportdoelen en overheidsbemoeienissen staan niet op zichzelf maar maken deel uit van bredere ontwikkelingen in de samenleving, waar in veel sectoren de traditionele Hollandse zesjescultuur heeft plaatsgemaakt voor toegenomen prestatiedoelen en -verwachtingen. Meer aandacht voor gedegen talentontwikkeling is daar onlosmakelijk mee verbonden. Dat geldt zeker in de topsport, want een lange periode van aanzienlijke trainingsomvang is een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen excelleren op het hoogste niveau. Waar tot het eind van de vorige eeuw topsport er vaak nog ‘bij’ kon worden gedaan en Olympisch succes vooral aan de meest getalenteerden met voldoende trainingsdiscipline ten deel viel, is topsport vandaag de dag veelal een fulltime levensinvulling. Daarvoor moeten talenten vroegtijdig worden herkend, geselecteerd en begeleid dan wel ‘opgeleid’ in een intensief trainingsregime en een rond de topsport opgebouwd leefpatroon. Dit leidt ertoe dat de totale tijdsbesteding aan topsport voor talenten de afgelopen jaren verder is gestegen tot gemiddeld ruim 21 uur per week, waaronder 17 trainingsuren.³ Ook steeds meer talenten trainen en wonen op een centrale plek. Talenten en hun ouders moeten bereid zijn flinke investeringen te doen en veelal ook offers te brengen door zich volledig te committeren aan de regels van het topsportsysteem. Door de geprofessionaliseerde aanpak is het voor meer talenten mogelijk geworden om hun topsportdromen te verwezenlijken, wat soms ook wordt ‘uitbetaald’ in topsportsucces.

Maar de investeringen en behaalde successen kennen ook schaduwzijden, die niet altijd tijdig en voldoende onderkend worden. De kritieke

periode voor talentontwikkeling verloopt in de meeste takken van sport in de adolescentiefase, een biosociale transitieperiode van kind naar volwassene, waarin veel ingrijpende ontwikkelingen plaatsvinden. Wie als volwassene uiteindelijk tot de echte top zal behoren is dan vaak nog niet duidelijk, gezien de vele verschillende – slechts deels beheersbare – factoren die hierop van invloed zijn. De meeste talenten zullen niet alleen geen Olympisch eremetaal winnen, maar een grote groep zal zelfs nooit topsporter worden, maar vroegtijdig uitgeselecteerd worden of afhaken vanwege verschuivende passies en prioriteringen, blessures en/of opgebrand-zijn.

Waar topsport tot eind vorige eeuw er vaak nog ‘bij’ kon worden gedaan, is deze nu veelal een fulltime levensinvulling

Topsportsucces of talent centraal

De selectie en begeleiding van talenten is steeds systematischer en planmatiger geworden. Zo is er centralisatie in nationale trainingscentra waar de beste talenten trainen, wonen en onderwijs volgen, onder de optimaalste sporttechnische, medische en psychosociale begeleiding (TeamNL-centra).⁴ Dit betekent dat talenten veelal op jonge leeftijd het ouderlijk huis verlaten om bij een gastgezin of in speciale accommodaties voor talenten en topsporters te gaan wonen.

Talenten met een talentstatus van hun sport hebben onder meer recht op aanpassingen in het onderwijs, waaronder flexibele lesroosters, toetsen en vrijstellingen. Een aantal aanpassingen was tot dit jaar voorbehouden aan dertig gelicenseerde topsporttalentscholen in het voortgezet onderwijs met ondersteuning van een aparte topsportcoördinator.⁵ Sinds de instelling van deze speciale scholen in 1991 volgden steeds meer talenten onderwijs op een topsporttalentschool, uit noodzaak of door verplichting vanuit de bond, samenhangend met de gecentraliseerde opleidingsprogramma's. In 2019 volgde de helft van alle topsporttalenten met een bondsstatus (deels) onderwijs op een topsporttalentschool.⁶ Deze aanpak is gericht op het centraal stellen van de topsportambities van talenten en het optimaliseren van de combinatie met een passend onderwijsniveau, maar lijkt niet optimaal voor alle talenten. Talenten moeten soms naar een topsporttalentschool terwijl ze prima worden begeleid op reguliere scholen, of de combinatie van school en sport op een topsporttalentschool is juist lastiger vanwege lange reistijden. Bovendien blijkt de afstroming van talenten naar een lager onderwijsniveau op topsporttalentscholen niet lager dan op reguliere scholen.⁷ Uiteindelijk lijken niet altijd het talent en zijn onderwijscapaciteiten en wensen centraal te staan, maar de topsportambities, het belang van opleidingsprogramma's dan wel de speciale status van topsporttalentscholen. Sinds januari 2021 is er een aanvullende regeling zodat een topsporttalent op elke middelbare school passend onderwijs moet kunnen volgen.⁸

Talenten verlaten veelal op jonge leeftijd het ouderlijk huis om bij een gastgezin of in speciale accommodaties te gaan wonen

Ook de centralisatie van talenten in TeamNL-centra was niet op alle fronten positief. Enerzijds heeft die geresulteerd in forse ontwikkelingsstappen in sportieve groei en zelfstandigheid voor veel

talenten, maar anderzijds bleek het niet de heilige graal voor alle talenten: voor sommigen was het een dogmatisch principe dat hun doorgroei juist in de weg stond, zowel wat betreft een gezonde psychosociale ontwikkeling als wat betreft sportieve groei en prestaties. Niet alle jongeren gedijen goed als ze op (voor hen te) jonge leeftijd uit huis moeten en terechtkomen in relatief gesloten topsportbubbels en in specifieke topsportklassen of zelfs in vrijwel volledig flexibel, individueel onderwijs.

Verantwoordelijkheid nemen voor het bewaken van de balans

Veel 'echte' sporttalenten zijn op meerdere vlakken getalenteerd: ze blinken in meerdere sporten uit, ze presteren goed in het onderwijs, en ze zijn vergeleken met leeftijdsgenoten veelal goed in prioriteiten stellen en plannen, oftewel in zelfregulering.⁹ Deze individuele kwaliteit kan tevens risico's met zich meebrengen. Want talenten blinken mede vanwege hun gedrevenheid en meervoudige capaciteiten niet altijd uit in het stellen van grenzen. Daar hebben ze anderen bij nodig.

En hoewel er veelal diverse anderen betrokken zijn bij de talentontwikkeling van jongeren, variërend van ouders en trainers tot een multidisciplinair team voor onderwijskundige, medische en mentale begeleiding, blijft de verantwoordelijkheid voor het bewaken van grenzen en het behouden van een gezonde balans soms

zwevende.¹⁰ Dit kan schadelijk uitpakken, omdat veel talenten een overvol programma hebben en zowel fysiek als mentaal vaak op het randje van overbelasting balanceren.

Verhoogde kwetsbaarheid bestaat niet alleen in vroegselectiesporten zoals het vrouwenturnen, waar naast de topsportinherente risico's op overbelasting, een historisch gegroeide en mondiaal genormaliseerde cultuur van vernedering, geweld en machtsmisbruik heeft voortbestaan.¹¹

Grensoverschrijdend gedrag dat bekend was, maar ook door beleidsmatig en bestuurlijk verantwoordelijken niet werd aangepakt. Ook onder andere talenten en topsporters vinden onder meer seksueel grensoverschrijdend gedrag, discriminatie, intimidatie en machtsmisbruik plaats.¹²

*Talenten blinken mede vanwege hun
gedrevenheid en meervoudige capaciteiten
niet altijd uit in het stellen van grenzen*

Bron: iStock

Mede door alle beschikbare faciliteiten staat de sport dermate centraal in hun leven dat talenten het risico lopen een eenzijdige identiteit als topsporter te ontwikkelen. Dat kan leiden tot succesvolle sportprestaties, maar verhoogt ook de kans op problemen als ze (moeten) stoppen. Niet alleen oud-topsporters met een lange loopbaan, maar ook jonge talenten kunnen daardoor in een zogenoemd zwart gat terechtkomen. De ondersteuning bij de uitstroom van talenten schiet veelal nog tekort.

Pedagogisch onverantwoorde medailles

Een belangrijke verklaring voor het gegeven dat topsport zoveel voorbeelden kent van pedagogisch onverantwoorde medailles, is dat (talent)trainers meestal niet worden geselecteerd of afgerekend op hun pedagogische competenties, maar vooral op hun prestaties. Hierin lijkt wel een kentering gaande, sinds erkend wordt dat er niet alleen ‘foute’ topsportouders zijn, maar ook ‘foute’ toptrainers die hun succes mede te danken hebben aan de schade die zij jonge talenten hebben berokkend. Wij stellen niet dat topsport en pedagogisch handelen niet hand in hand kunnen gaan, maar dat bij alle trainers de fysieke en mentale integriteit van (jonge) atleten altijd voorop dient te staan. En daar moet op worden toegezien. Met het instellen van het Centrum Veilige Sport Nederland in 2019 zijn er belangrijke (vervolg)stappen gezet in de preventie en het tegengaan van grensoverschrijdend gedrag en in het bewaken van een veilig sportklimaat. Toch lijken deze zaken niet altijd en bij iedereen

Er zijn ‘foute’ toptrainers die hun succes mede te danken hebben aan de schade die zij jonge talenten hebben berokkend

evenveel prioriteit te krijgen. Zo lijkt de zinsnede ‘Integriteit is niet het sluitstuk maar het startpunt van de inspirerende waarde van topsport’ uit het deelakkoord *Topsport die inspireert!*,¹³ na anderhalf jaar te zijn verworpen tot een

bijzin zonder hoge beleidsprioritering.¹⁴ De toptienambitie en het vergroten van de (positieve) maatschappelijke waarde van topsport blijken agendabepalend, ook voor het topsportklimaatonderzoek.

Tot slot

Het topsportklimaat in Nederland is steeds verder geprofessionaliseerd, waardoor vanaf een jongere leeftijd steeds meer van sporttalenten wordt gevraagd. Dat gebeurt over het algemeen met goede begeleiding, waarbij topsportambities prioriteit krijgen. Deze focus heeft geleid tot meer topsportsucces, maar vergroot ook de kans op overbelasting en beschadiging van talenten, en daarmee de verantwoordelijkheid van hun omgeving voor het bewaken van de grenzen van belastbaarheid en integriteit. Bij beleidsmaatregelen en het aanpalende onderzoek op het gebied van talentontwikkeling ligt de focus op het effectiever maken van het talentontwikkelingssysteem: hoe kan men talenten beter identificeren en ze effectiever begeleiden in een traject dat uiteindelijk leidt tot meer medailles? Naast het plaatsen van vraagtekens bij een dergelijke maakbaarheidsideologie, pleiten wij vooral voor meer morele reflectie. Niet de vraag hoe er (meer) kan worden gewonnen moet centraal staan, maar onder welke voorwaarden Nederland wil blijven meedoen

aan de jacht op goud, en wie de verantwoordelijkheid neemt voor het nauwgezet bewaken van een verantwoord topsportklimaat voor talenten, inclusief nazorg bij gedoofde topsportambities.

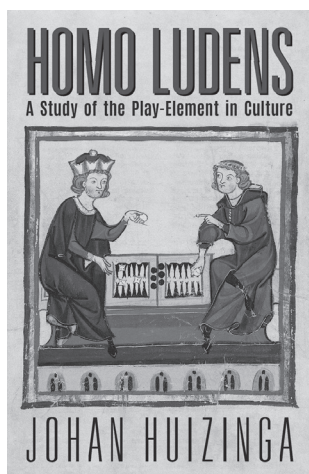
Artikel in het kort:

- * Dat het kleine Nederland de laatste decennia een hoge positie inneemt qua prestaties bij Olympische Spelen en wereldkampioenschappen is het resultaat van planmatig topsportbeleid
- * Talenten worden steeds vroeger opgespoord en moeten, net als hun ouders, flinke offers brengen, waarbij succes niet gegarandeerd is
- * Bij topsporttalentscholen staat soms niet de sporter maar de status van de school voorop
- * Er moet meer oog komen voor de risico's die aan de topsportcultuur kleven
- * Niet de vraag hoe Nederland meer kan winnen moet centraal staan, maar onder welke voorwaarden we willen blijven meedoen aan de jacht op goud

- 1 Jan-Willem van der Roest, Agnes Elling en Marit Dopheide, *Topsportklimaatmeting 2019* (webpublicatie en infographic). Zie <https://topsportklimaatmeting.sites.uu.nl>
- 2 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, NOC*NSF en Vereniging Sport en Gemeenten, *Topsport die inspireert! Deelakkoord 6 van het Nationaal Sportakkoord*. Den Haag: Sport verenigt Nederland, 2019. Zie www.sportakkoord.nl/topsport-die-inspireert
- 3 Van der Roest e.a. 2019.
- 4 De diverse nationale trainingscentra van sportbonden zijn gebundeld in vijf TeamNL-centra (voorheen Centra voor Topsport en Onderwijs) verdeeld over Nederland, waarvan Papendal – waar ook sportkoepel NOC*NSF is gehuisvest – de grootste en bekendste is (<https://nocnsf.nl/topsportinfrastructuur>).
- 5 Zie: 'Beleidsregel verstrekking licentie Topsporttalentschool VO 2020', *Staatscourant van het Koninkrijk der Nederlanden* (2020), nr. 45575; Margot Oomens, Thijs van Egmond en Michael Buynsters, *Topsporttalentscholen vo. Evaluatie beleidsregel verstrekking licentie Topsporttalentschool VO*. Utrecht: Oberon, 2019.
- 6 Van der Roest e.a. 2019.
- 7 Anneke von Heijden en Agnes Elling (red.), *Evaluatie topsport talentscholen*. Nieuwegein: Arko Sports Media, 2012. Dit geldt ook voor (ongepubliceerde gegevens over) topsporttalenten uit de topsportklimaatmeting van 2019.
- 8 Zie *Staatscourant* 45575, punt 4 onder 'Toelichting'.
- 9 Laura Jonker, *Van aanleg naar intelligentie. Het sporttalent in ontwikkeling*. Nieuwegein: Arko Sports Media, 2017.
- 10 Agnes Elling, Niels Reijgersberg, Stephan Hakkers en Ruben Koolmees Elling, *Een kwetsbare balans. Talentcoaches en andere CTO-actoren over pedagogisch verantwoorde talentontwikkeling*. Utrecht: Mulier Instituut, 2014.
- 11 Marjan Olfers en Anton van Wijk, *Ongelijke leggers*. Verinorm, 2021.
- 12 Klaas de Vries, Clémence Ross-van Dorp en Egbert Myjer, *Rapport van de Onderzoekscommissie seksuele intimidatie en misbruik in de sport*. Nieuwegein: Arko Sports Media, 2017; Marit Dopheide, Agnes Elling en Lisanne Balk, *Topsporters over integriteit in de Nederlandse topsport* (factsheet 2020/8). Utrecht: Mulier Instituut, 2020.
- 13 VWS, NOC*NSF en VSG 2019, p. 3.
- 14 Notities NOC*NSF (2020) en stuurgroep deelakkoord 6 (2021) over de voortgang van de uitvoering van *Topsport die inspireert!*

In dit *intermezzo* komt historicus Johan Huizinga (1872-1945) aan het woord via passages uit zijn boek *Homo ludens* (1938), waarin hij over de spelende mens verhaalt.¹ Kern van Huizinga's betoog: de moderne, steeds professioneler wordende sportbeoefening heeft haar spelkarakter verloren.

Johan Huizinga, *Homo ludens*

Over het spel

‘Alle spel is allereerst en bovenal *een vrije handeling*. ... Het spel is overvloedig. De behoefte eraan is slechts dringend, voorzover de lust ertoe het haar maakt. Het spel kan te allen tijde worden uitgesteld of achterwege blijven. Het wordt niet opgelegd door fysieke nood, nog minder door morele plicht; het is geen taak. Het wordt gedaan in “vrijen tijd”. ...

Ziehier dus een eerste hoofdkenmerk van het spel: het is vrij, het is vrijheid. Onmiddellijk hieraan verbonden is het tweede kenmerk.

Spel is niet het “gewone” of “eigenlijke” leven. Het is een uittreden daaruit in een tijdelijke sfeer van activiteit met een eigen strekking.’

‘Het versiert het leven en vult het aan, en het is als zoodanig onmisbaar. Het is onmisbaar voor het individu, als biologische functie, en het is onmisbaar voor de gemeenschap om den *zin*, dien het inhoudt, om zijn beteekenis, zijn uitdrukkingswaarde, om de geestelijke en sociale

verbindingen, die het schept; kortom als cultuurfunctie. Het bevredigt idealen van uitdrukking en samenleving. Het heeft zijn plaats in een hogere sfeer dan de strikt biologische van het proces voeding-paring-beschutting. ... het menselijke spel heeft in al zijn hogere gedaanten, waar het iets *beteekent* of iets *viert*, zijn plaats in de sfeer van feest en cultus, de heilige sfeer.’

‘De termen, waarmee wij de elementen van het spel kunnen aanduiden, liggen voor een groot deel in de aesthetische sfeer. Het zijn de termen, waarmee wij ook de effecten van schoonheid trachten uit te drukken: spanning, evenwicht, balanceering, beurtwisseling, contrast, variatie, binding en ontkenning, oplossing. Het spel bindt en verlost. Het boeit. Het bant, dat wil zeggen betoovert. Het is vol van die twee edelste hoedanigheden, die de mens in de dingen kan waarnemen en zelf kan uitdrukken: rythme en harmonie.’

Over de sport

‘Op het eerste gezicht schijnt een hoogst belangrijk compensatieverschijnsel het verlies aan spelvormen in het maatschappelijk leven meer dan goedge maakt te hebben. De sport heeft als gemeenschapsfunctie haar betekenis in de samenleving steeds meer uitgebreid en steeds meer terreinen binnen haar domein getrokken.’

‘De ontwikkeling van het sportwezen verloopt sedert het laatste kwart der negentiende eeuw in de richting, dat het spel steeds ernstiger wordt opgevat. De regels worden strenger en in meer finesses uitgewerkt. De prestaties worden hoger opgevoerd. Iedereen kent de prenten uit de eerste helft der vorige eeuw van cricketers met hoge hoeden op. Zij spreken voor zich zelf.

Nu gaat met de steeds toenemende systematisering en disciplineering van het spel op den duur iets van het zuivere spelgehalte verloren. Dit openbaart zich in de scheiding tusschen professionals en amateurs. De spelgroep scheidt degenen uit, voor wie het spel geen spel meer is, en die, schoon van hooger capaciteit, in standing beneden de echte spelers staan. De houding van den professional is niet meer die van het spel, het spontane en zorgeloze gaat van hem niet meer op. Gaandeweg verwijdt zich in de moderne maatschappij de sport uit de zuivere spelsfeer, en wordt een element *sui generis*, niet meer spel en toch geen ernst. De sport neemt in de hedendaagsche samenleving een plaats in terzijde van het eigenlijke cultuurproces, dat buiten haar omgaat. In

de archaische beschavingen maakten de wedkampen deel uit van gewijde feesten. Zij waren onmisbaar als heilige en heilwerkende handelingen. Dit verband met den cultus is in de moderne sport geheel

verloren gegaan. Zij is volstrekt ongewijd geworden, en heeft geen organisch verband met de structuur der gemeenschap, ook al schrijft een regeeringsgezag haar beoefening voor. Zij is veeleer een zelfstandige uiting van agonale instincten dan een factor van vruchtbaren gemeenschapszin. De volmaaktheid, waarmee de moderne sociale techniek het uiterlijk effect van massademonstraties weet te verhoogen, verandert niets aan het feit, dat noch de Olympiaden, noch de organisatie der sport aan de Amerikaansche universiteiten, noch de luid gepropageerde landenwedstrijden, de sport tot een stijl- en cultuurscheppende activiteit kunnen verheffen. Zij blijft, hoe belangrijk ook voor deelnemers en toeschouwers, een steriele functie, waarin de oude spelfactor grootendeels is afgestorven.

Deze opvatting gaat lijnrecht in tegen de gangbare openbare meening, voor welke de sport als het spel-element bij uitstek in onze cultuur geldt. Inderdaad heeft zij van haar spelgehalte het beste verloren. Het spel is verernstigd, de speelstemming is er min of meer uit geweken.’

De houding van den professional is niet meer die van het spel, het spontane en zorgeloze gaat van hem niet meer op

1 De citaten zijn afkomstig uit: Johan Huizinga, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (herdruk van de zesde druk uit 1938).

Doesburg: Edition Fac Smile, 2019, pp. 12-14 en pp. 281-285.

De maatschappelijke waarde van sport en bewegen

Sport en bewegen is goed voor de individuele gezondheid van mensen, zowel fysiek als mentaal, en in principe ook voor de sociale cohesie in de samenleving. Toch is dit niet vanzelfsprekend en moet er oog zijn voor de negatieve aspecten. Sport kan verbinden, maar helaas ook voor uitsluiting zorgen, en de kloof in sport- en beweegdeelname tussen hoger- en lageropgeleiden groeit.

door Ine Pulles De auteur is als socioloog verbonden aan het Mulier Instituut, een onderzoeksinstituut voor sport en beleid.

Van sport wordt een grote maatschappelijke waarde verondersteld. Zo 'is' sport goed voor de gezondheid, de motorische en cognitieve ontwikkeling en de sociale binding van Nederlanders. De maatschappelijke waarde van sport wordt ook bekrachtigd in het huidige sportbeleid: het Nationaal Sportakkoord *Sport verenigt Nederland*.¹ De drie strategische partners van het sportakkoord – het Ministerie van VWS, de Vereniging Sport en Gemeenten (VSG) en NOC*NSF – onderschrijven dat sport en bewegen van grote waarde is voor individuen en voor de samenleving: 'Sporten en bewegen is goed voor je gezondheid, je sociale contacten, je welzijn, je persoonlijke ontwikkeling en bovenal leuk om te doen.' In dit sportakkoord zetten zij samen met partijen uit de sportwereld in op het nog aantrekkelijker maken van sport, zodat iedereen met plezier een leven lang kan sporten en bewegen.

Maar is de maatschappelijke waarde wel zo onomstotelijk bewezen als wordt verondersteld? Sport kent toch ook een schaduwkant? Denk aan sportblessures, wangedrag op en rondom de velden en seksueel grensoverschrijdend gedrag, thema's die steeds vaker onderwerp van discussie zijn. In dit artikel wordt de kennis over de maatschappelijke waarde van sport op basis van bestaand onderzoek gebundeld. Daarbij wordt voortgebouwd op eerdere inspanningen in de *Rapportage sport 2018*.² De focus ligt in dit artikel vooral op de gezondheidswaarde en de sociale waarde van sport en bewegen. De economische waarde en de topsport laat ik buiten beschouwing.

De gezondheidswaarde van sport en bewegen

De gezondheidswaarde van sport en bewegen is het best onderzocht en onderbouwd. Lichaamsbeweging heeft een positieve invloed op de gezondheid en vermindert de kans op (leefstijl)ziekten als hart- en vaatziekten en diabetes.³ Daarnaast verlaagt bewegen het risico op depressieve symptomen, cognitieve achteruitgang en dementie. Sport en

bewegen is een belangrijk onderdeel van een gezonde leefstijl, maar er zijn grote sociaal-economische verschillen zichtbaar in sport- en beweegdeelname. Mensen met een lagere opleiding of een lager inkomen blijken een slechtere gezondheid te hebben⁴ en minder te bewegen dan mensen met een hogere opleiding of meer inkomen.⁵ De huidige coronacrisis lijkt deze verschillen alleen maar te vergroten.

Naast positieve effecten zijn er gezondheidsrisico's die met sport en bewegen gepaard gaan. Zo lopen sporters risico op sportblessures: in 2019 gaf 11,7 procent van de wekelijkse sporters aan in de afgelopen drie maanden een sportblessure te hebben opgelopen.⁶ De kosten van deze blessures bedragen zo'n 1,5 miljard euro per jaar.⁷ Volgens de Gezondheidsraad is er zwak bewijs dat een klein deel van de mensen die meer gaan bewegen een lichte blessure zal oplopen, terwijl het onwaarschijnlijk is dat meer beweging het risico op ernstige blessures verhoogt.⁸ Wel is duidelijk dat het risico op blessures groter is voor contactsporten dan voor niet-contactsporten. Andere gezondheidsrisico's hebben vooral betrekking op de leefstijl van sporters. Een klein aandeel sporters (1 procent van de wekelijkse sporters van 15 jaar en ouder) maakt gebruik van prestatieverhogende middelen.⁹ Tot slot drinken sporters, en dan vooral veldsporters, meer alcohol dan niet-sporters. Het is echter niet zo dat sporters vaker overmatige of zware drinkers zijn.¹⁰ Uiteindelijk wegen de gezondheidsrisico's van sport en bewegen niet op tegen de eerdergenoemde gezondheidsvoordelen.

Hoe vroeger in het leven wordt aangeleerd om te sporten en te bewegen, hoe langer er geprofitteerd kan worden van de gezondheidswaarde.¹¹ Jong geleerd is oud gedaan. Signalen dat het buitenspeelgedrag van kinderen onder druk staat¹² en dat hun motorische vaardigheden de laatste jaren flink zijn achteruitgegaan,¹³ zijn dan ook zorgelijk. Kinderen die voldoen aan de beweegrichtlijn¹⁴ halen hun beweging in grote mate uit buitenspelen, terwijl kinderen die te weinig bewegen sterk afhankelijk zijn van het bewegingsonderwijs op school.¹⁵ De toegenomen aandacht voor de hoeveelheid en de kwaliteit van het bewegingsonderwijs is daarmee op zijn plaats. In het beleid van het rijk en gemeenten ontbreekt vooralsnog structurele aandacht voor buitenspelen.¹⁶ In veel gemeenten neemt het beleidsthema een betrekkelijk marginale positie in en wisselt de beleidsaandacht onder meer door personeelwisselingen. Verschillende organisaties (Jantje Beton, Johan Cruyff Foundation, Krajicek Foundation) hebben in het afgelopen decennium relevante initiatieven genomen om de ontwikkeling van (lokaal) speelruimtebeleid te bevorderen.

Wat de cognitieve vaardigheden betreft wordt er vaak van uitgegaan dat beweegmomenten of beweegprogramma's op school de leerprestaties van kinderen verhogen. Hiervoor is echter geen overtuigend wetenschappelijk bewijs: bewegen op school leidt niet of nauwelijks tot verbeterde cognitieve functies en schoolprestaties van kinderen.¹⁷ Wel heeft bewegen een positief effect op de rekenvaardigheden.¹⁸

De sociale waarde van sport en bewegen

Voor de fysieke waarde van sport en bewegen is overtuigend bewijs. Lastiger is het om een vinger te leggen op de 'zachtere' waarden van sport. Sport en bewegen vergroot het plezier en de tevredenheid, zorgt ervoor dat je je goed voelt, en

De gezondheidsrisico's van sport en bewegen wegen niet op tegen de gezondheidsvoordelen

vermindert stress (emotionele waarde).¹⁹ Door lichaamsbeweging kan het lichaam efficiënter omgaan met angst en stress en kan het ontstaan hiervan zelfs voorkomen worden. Ook is beweging van invloed op persoonlijke eigenschappen als assertiviteit, zelfbeheersing, enthousiasme en sociale vaardigheden. Toch is bij veel zaken, zoals zelfvertrouwen en intrinsieke motivatie, nog geen sluitend bewijs gevonden voor de positieve invloed van sport en bewegen. Wel is bekend dat bewegen samenhangt met het zelfvertrouwen van kinderen.²⁰

Sociale scheidslijnen blijken ook in de sport moeilijk te overbruggen

Een veelgehoorde (beleids)aanname is dat sport goed is voor de sociale cohesie. Sport heeft een ontmoetings- en identiteitsfunctie, waardoor contacten tot stand komen en sociale banden sterker worden.²¹ Sport kan een positief sociaal klimaat bieden

waarin sociale vaardigheden zich ontwikkelen, vriendschappen ontstaan en sociale netwerken worden uitgebreid. Op deze manier draagt sport bij aan het tegengaan van maatschappelijke uitsluiting.²² Anderzijds blijkt uit diverse onderzoeken dat sport naast inclusie ook sociale uitsluiting bewerkstelligt.²³ Sociale scheidslijnen blijken ook in de sport moeilijk te overbruggen. Zo hebben de meeste hockeyers

Hockeyteam vrouwen, Olympische Spelen 2016 Rio, bron: Pixabay

hetzelfde hoge opleidingsniveau. Bij deze sport is de ongelijkheid alleen maar toegenomen: waar hogeropgeleiden in 1983 nog drie keer zo vaak aan hockey deden als lageropgeleiden, was dat in 2013 zelfs vijf keer zo vaak.²⁴ Niet alleen verschillen in financiële middelen, maar ook zaken als gevoelens van schaamte, inferioriteit en sociale druk met betrekking tot de 'juiste' sportkleding zorgen voor deze scheidslijnen.²⁵ Tijdens een training of wedstrijd of in een kantine kunnen gespreksonderwerpen en taalgebruik leden het gevoel geven dat zij er niet bij horen of zelfs actief buitengesloten worden.

De bijdrage van sport aan sociale binding is dan ook erg complex. Waar wel consensus over bestaat, is dat de opbrengsten van sport sterk contextafhankelijk zijn. Sport lijkt alleen te kunnen bijdragen aan sociale binding wanneer aan de juiste randvoorwaarden is voldaan, en die zijn afhankelijk van individuele voorkeuren en trefkansen.²⁶ Een van die randvoorwaarden is het sociale klimaat (goede leraren, trainers en andere volwassenen). Het sociale klimaat is niet alleen van belang bij positieve effecten van sport en bewegen op sociale binding, maar ook als het gaat om de emotionele (onder andere plezier en stressvermindering) en de persoonlijke waarde (onder andere assertiviteit en sociale vaardigheden).

Een goed sociaal klimaat is niet vanzelfsprekend, zo blijkt uit het rapport *Ongelijke leggers* over de misstanden in het turnen.²⁷ In de sportomgeving kan, net als in de rest van de maatschappij, ook ongewenst gedrag plaatsvinden.

Pesten, discriminatie, agressie en seksueel grensoverschrijdend gedrag zijn vormen van ongewenst gedrag die ook in de sport voorkomen. Zo was in 2018 ruim een kwart van de Nederlandse sporters en/of wedstrijdbezoekers (van 12 jaar en ouder) slachtoffer of getuige van wangedrag in de sport.

Het vaakst heeft men verbaal geweld gehoord, zoals schelden, pesten of treiteren (21 procent), gevolgd door lichamelijk geweld (9 procent).²⁸ Een positieve sportcultuur is niet voor niets een van de vijf pijlers van het Nationaal Sportakkoord. Het merendeel (78 procent) van de Nederlandse sporters en/of wedstrijdbezoekers van 12 jaar en ouder voelt zich meestal veilig tijdens en rond sportwedstrijden.²⁹ De cijfers laten de laatste jaren een positieve ontwikkeling zien in het zich veilig voelen en het meemaken van wangedrag. Dit strookt wellicht niet met het beeld dat je door berichtgeving in de media hebt. Misstanden in de sport zijn onderdeel van het maatschappelijk debat, waardoor er veel aandacht naar uitgaat.

De bijdrage van sport aan sociale binding is complex

Maatschappelijke waarde van sport niet vanzelfsprekend

Kortom, sport kan van maatschappelijke waarde zijn, maar dat is niet vanzelfsprekend. Naast de positieve effecten van sport en bewegen, zoals gezondheidswinst, gaan er ook negatieve effecten van sport uit. Het is belangrijk om naast de positieve effecten ook oog te hebben voor de ongewenste zaken, zoals Agnes Elling betoogde³⁰ in reactie op een rapport over de maatschappelijke impact van het betaald voetbal in Nederland.³¹ Daarnaast kan niet iedereen van de positieve effecten van sport en bewegen profiteren. Sterker nog: ik concludeerde eerder in dit artikel al dat er sprake is van een groeiende kloof tussen hoger- en lageropgeleiden in sport- en beweegdeelname en in de gezondheidswinst die daarmee gepaard gaat.

In een artikel over de maatschappelijke waarde van sport en bewegen kun je natuurlijk niet voorbijgaan aan de huidige situatie. De coronacrisis heeft het belang van sport en bewegen en een gezonde leefstijl benadrukt. Tegelijkertijd stort corona Nederland in een beweegcrisis, aldus onderzoekers van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.³² In het coronabeleid van de rijksoverheid is er echter nauwelijks aandacht voor de preventieve en sociale rol van sport en bewegen. De sportsector kende enkele kleine versoepelingen in de coronamaatregelen, maar is lange tijd zo goed als ‘gesloten’ geweest. Dat is op zijn minst opmerkelijk, omdat de gezondheidswaarde van sport en bewegen, zowel fysiek als mentaal, al lange tijd buiten kijf staat.

Artikel in het kort:

- * Het is bewezen dat sport en bewegen goed is voor de lichamelijke en mentale gezondheid van mensen
- * Wel kleven er risico's aan sporten, zoals blessures en gebruik van prestatieverhogende middelen of alcohol
- * Bewegen leidt niet of nauwelijks tot betere cognitieve functies of schoolprestaties, uitgezonderd rekenvaardigheden; wel vergroot sporten plezier en vermindert het stress
- * Hoewel sporten mensen samenbrengt, kan het juist ook tot maatschappelijke uitsluiting leiden
- * Ook in de sport komt wangedrag als pesten en discriminatie voor, maar op dit vlak is recent wel sprake van een positieve ontwikkeling

1 VWS, VSG, VNG & NOC*NSF, *Nationaal sportakkoord 2018-2022. Sport verenigt Nederland*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2018.

2 Annet Tiessen-Raaphorst en Ine Pulles, 'De maatschappelijke waarde van sport en bewegen voor gezondheid, educatie en sociale cohesie', in: Hugo van der Poel, Resie Hoeijmakers, Ine Pulles en Annet Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2018*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2018, pp. 195-207.

3 Gezondheidsraad, *Beweegrichtlijnen 2017*. Den Haag: Gezondheidsraad, 2017; Richard Bailey, Charles Hillman, Shawn Arent en Albert J. Petitpas, 'Physical activity. An underestimated investment in human capital?', *Journal of Physical Activity and Health* 10 (2013), nr. 3, pp. 289-308.

4 Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 'Gezondheidsverschillen. Hoe ontwikkelen

zich gezondheidsverschillen in de toekomst?', *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2018*.

Zie <https://www.vtv2018.nl/gezondheidsverschillen>

5 Wikke van Stam, 'Kloof tussen arm en rijk groeit in sportdeelname jeugd', website Sport & Strategie, 3 mei 2021; Wikke van Stam en Remko van den Dool, 'Sociaaleconomische status en deelname aan sport en bewegen van volwassenen (factsheet 2020/21)'. Utrecht: Mulier Instituut, 2020.

6 Centraal Bureau voor de Statistiek i.s.m. RIVM en VeiligheidNL, *Sportblessures* (2019). Zie www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/blessurerisico

7 Claire Bernaards, Huib Valkenberg, Karin Proper en Astrid Chorus, 'De gezondheidszorgkosten in Nederland als gevolg van onvoldoende lichamelijke activiteit en sportblessures', in: Vincent Hildebrandt, Claire Bernaards en Hedwig Hofstetter (red.), *Bewegen*

- en *Gezondheid 2000/2014. Trendrapport*. Leiden: TNO, 2015, pp. 95-112.
- 8 Gezondheidsraad 2017.
 - 9 Trimbos-instituut i.s.m. RIVM en CBS, *Sportprestatieverhogende middelen* (2018). Zie www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/sportprestatie-verhogende-middelen
 - 10 Remko van den Dool, *Sportdeelname, alcoholconsumptie & gezondheid* (factsheet 2020/19). Utrecht: Mulier Instituut, 2020.
 - 11 Bailey et al. 2013.
 - 12 Vicky Deltas, Remko van den Dool en Dorine Collard, *Ontwikkeling buitenspelen bij kinderen in Nederland* (factsheet 2018/4). Utrecht: Mulier Instituut, 2018.
 - 13 Inspectie van het Onderwijs, *Peil.Bewegingsonderwijs. 2016-2017*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs, 2018.
 - 14 Men voldoet aan de beweegrichtlijnen als minstens honderdvijftig minuten per week verspreid over diverse dagen aan ten minste matig intensieve inspanning (bijvoorbeeld wandelen en fietsen) wordt gedaan. Ook moeten minstens tweemaal per week spier- en botversterkende activiteiten worden gedaan, voor ouderen gecombineerd met balansoefeningen.
 - 15 Ine Pulles en Wanda Wendel-Vos, 'Zelf actief of niet. Sport-, beweeg- en zitgedrag naar levensfase', in: Van der Poel et al. 2018, pp. 114-137.
 - 16 Jo Lucassen, Amika Singh, Eva Heijnen en Jorien Slot-Heijs, *Buitenspelen 2020. Een verkenning van het beleid in Nederland en Europa*. Utrecht: Mulier Instituut, 2020.
 - 17 Mirka Janssen, Amika Singh en Esther Hartman, 'Het effect van beweegmomenten op school. Wat weten we vanuit onderzoek?', *Lichamelijke opvoeding magazine* 109 (2021), nr. 2, pp. 4-6.
 - 18 Amika Singh, Emi Saliassi, Vera van den Berg et al., 'Effects of physical activity interventions on cognitive and academic performance in children and adolescents. A novel combination of a systematic review and recommendations from an expert panel', *British Journal of Sports Medicine* 53 (2019), nr. 10, pp. 640-647.
 - 19 Bailey et al. 2013.
 - 20 Seyed Hojjat Zamani Sani, Zahra Fathirezai, Serge Brand et al. 'Physical activity and self-esteem. Testing direct and indirect relationships associated with psychological and physical mechanisms', *Neuropsychiatric Disease and Treatment* (2016), nr. 12, pp. 2617-2625.
 - 21 Jeroen Vermeulen en Paul Verweel, 'Participation in sport. Bonding and bridging as identity work', *Sport in Society* 12 (2009), nr. 9, pp. 1206-1219; Ruud van der Meulen, *Brug over woelig water. Lidmaatschap van sportverenigingen, vriendschappen, kenniskringen en veralgemeend vertrouwen* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 2007.
 - 22 Bailey et al. 2013.
 - 23 Agnes Elling, "'We zijn vrienden in het veld.' Grenzen aan sociale binding en "verbroedering" door sport', *Pedagogiek* 24 (2002), nr. 4, pp. 342-360; Agnes Elling, 'Ze zijn er (niet) voor gebouwd.' *In- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit* (proefschrift Katholieke Universiteit Brabant). Nieuwegein: Arko Sports Media, 2002; Agnes Elling, *Het voordeel van thuis spelen. Sociale betekenissen en in- en uitsluitingsmechanismen in sportloopbanen*. 's-Hertogenbosch/Nieuwegein: W.J.H. Mulier Instituut/ Arko Sports Media, 2007; Hanne Vandermeersch, *Being poor, being benched? Sports participation and opportunities for people in poverty. In search of an inclusive policy* (proefschrift). Leuven: KU Leuven, 2016.
 - 24 Ine Pulles en Koen Breedveld, 'Sport is nog steeds vooral voor de elite', *Sociale Vraagstukken*, 25 augustus 2015. Zie www.socialelvraagstukken.nl/sport-is-nog-steeds-vooral-voor-de-elite
 - 25 Vandermeersch 2016.
 - 26 Koen Breedveld, 'Sport en cohesie. De relatie tussen sportdeelname en sociaal kapitaal', in: Koen Breedveld (red.), *Rapportage sport 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2003, pp. 247-283; Andries van den Broek, 'Vrijtijdsbesteding als bron van binding in multi-etnisch Nederland?', in: Paul Schnabel, Rob Bijl en Joep de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008, pp. 341-364; Nanne Boonstra en Niels Hermens, *De maatschappelijke waarde van sport. Een literatuurreview naar de inderdieneffecten van sport*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2011.
 - 27 Marjan Olfers en Anton van Wijk, *Ongelijke leggers*. Verinorm, 2021.
 - 28 Sociaal en Cultureel Planbureau i.s.m. CBS, *Sportklimaat - Wangedrag* (2018). Zie www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/sportklimaat-wangedrag
 - 29 Sociaal en Cultureel Planbureau i.s.m. CBS, *Sportklimaat - Veilig voelen* (2018). Zie www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/sportklimaat-veilig-voelen
 - 30 Agnes Elling, 'Wees ook kritisch over de onwelgevallige zaken van het betaalde voetbal', *de Volkskrant*, 13 april 2021.
 - 31 PricewaterhouseCoopers, *De maatschappelijke impact van betaald voetbal in Nederland*. Amsterdam: PricewaterhouseCoopers B.V., 2021.
 - 32 Jelle Schoemaker en Willem de Boer, *Impact van veranderingen in sport en bewegen door het coronavirus in 2020. Van coronacrisis naar beweegcrisis?* Nijmegen: Sports & Economics Research Centre (SERC), HAN University of Applied Sciences (HAN), 2021.

Boek & Cultuur

Europa moet geopolitiek volwassen worden, maar hoe?

door **Jacob van de Beeten** De auteur is jurist en promovendus aan de London School of Economics.

Hoewel de Europese Unie voornamelijk bekendstaat als een wetgevingsfabriek, krijgt ze de laatste jaren steeds vaker de status van geopolitieke actor toegedicht. Zo sprak de huidige voorzitter van de Europese Commissie, Ursula von der Leyen, nadrukkelijk de ambitie uit om leiding te geven aan een ‘geopolitieke Commissie’. De roep om een machtsbewuste, strategische EU klinkt ook in het boek *De slag om Europa* van Rob de Wijk. Op vlotte wijze schetst De Wijk de strategieën van Rusland, China en de Verenigde Staten om Europa tot speelbal te maken en beschrijft hij hoe de EU deze grootmachten van repliek kan dienen. Hoewel het betoog van De Wijk bij vlogen erg positief uitvalt, getuigt het ook van machtspolitiek realisme – iets wat in het Nederlandse debat veelal ontbreekt. Ook bij de christendemocraten.

Rusland speelt schaak, China go en Amerika American football

Aan de hand van de pakkende metafoor hiervoor illustreert De Wijk de wijze waarop de verschillende grootmachten hun invloed op het Europese continent

proberen te vergroten. Rusland moet het hebben van de onverwachte tactische zetten op het schaakbord, terwijl China probeert het hele spelbord te bestrijken (het doel van het Chinese bordspel go). Amerika, tot slot, probeert als een footballspeler met botte kracht over het veld te denderen – zonder zelfs maar rekening te houden met de medespelers. De EU, daarentegen, weigert mee te spelen op deze geopolitieke speelvelden en maakt zich daarmee kwetsbaar voor invloed van buitenaf.

Eerst China. De opkomst van China als wereldmacht zorgt volgens De Wijk voor ‘fundamentele veranderingen’ die ook de EU raken. China manifesteert zich steeds duidelijker als een grootmacht en handelt steeds assertiever op het wereldtoneel. Op het Europese continent is dit het duidelijkst merkbaar vanwege de Nieuwe Zijderoute, het zogeheten Belt and Road Initiative (BRI). Hoewel het BRI wordt gepresenteerd als een win-win-samenwerkingsverband tussen China en andere staten, heeft dit economische initiatief belangrijke geopolitieke consequenties. Door te investeren in infrastructuur probeert

Rob de Wijk

De slag om Europa. Hoe China en Rusland ons continent uit elkaar spelen

Balans | 2021 | 368 pp. | € 23,99 | ISBN 9789463821254

China de mondiale handelsstromen onder controle te krijgen.

In Europa ontplooit China het BRI met name via het 17+1-forum, waarin Centraal- en Oost-Europese landen samenwerken met China.¹ Via de minder welvarende landen in de EU probeert China hier voet aan de grond te krijgen. Dit werd voor het eerst goed merkbaar in Griekenland tijdens de krediet- en eurocrisis tussen 2008 en 2012. De noordelijke lidstaten, Nederland en Duitsland voorop, waren alleen bereid om Griekenland financieel te ondersteunen als het hervormingen zou doorvoeren, waaronder een groot aantal privatiseringen. Dit bood een geweldige

kans voor Chinese investeerders, die voor een schijntje de haven van Piraeus in handen wisten te krijgen. Noch de politieke leiders, noch de publieke opinie had oog voor deze geopolitieke dimensie.

De belangrijkste troef van China is wat De Wijk de 'digitale zijderoute' noemt, namelijk de ontwikkeling van het 5G-netwerk in Europa. Dit mobiele netwerk is cruciaal voor de digitale economie en is dus van groot economisch belang, maar heeft ook geopolitieke implicaties. Deze spanning werd goed zichtbaar toen veel Europese landen besloten om met het Chinese Huawei in zee te gaan. Volgens De Wijk

is dit een geopolitieke blunder. Het zou beter zijn om het 5G-netwerk te laten aanleggen door Europese bedrijven als Nokia en Ericsson. Toen hij dit voorlegde aan minister van Financiën Hoekstra werd er lauw op gereageerd, want 'de miljarden waren al ingeboekt'. Hoewel de lidstaten en de EU langzaam wakker worden – inmiddels is de samenwerking met Huawei door veel landen teruggedraaid dan wel afgezwakt – beargumenteert De Wijk helder dat er nog veel werk aan de winkel is.

Rusland is de tweede grootmacht die zijn invloed op het Europese continent probeert te vergroten. Hoewel, eigenlijk is Rusland natuurlijk geen echte

van zwakte. De Russen moeten het vooral hebben van ontregeltactieken. Door het verspreiden van desinformatie, propaganda en complottheorieën probeert Rusland de onderlinge cohesie tussen en binnen de EU-lidstaten te ondermijnen. Denk bijvoorbeeld aan de Russische inmenging bij het brexitreferendum, maar ook aan de desinformatiecampagnes na het neerhalen van de MH17. Daarnaast pleegt Rusland aanslagen via zijn geheime dienst en probeert het door middel van hackers gevoelige informatie te bemachtigen. Volgens De Wijk hebben deze tactieken echter weinig succes en zit Rusland 'op een dood spoor'.

De enige werkelijke troef die Rusland in handen lijkt te hebben, is de gastoevoer naar Europa. Volgens De Wijk kan 'het Kremlin de rest van Europa op de knieën dwingen' door de gaskraan dicht te draaien. Daarbij vergeet hij echter dat de afhankelijkheid wederzijds is: Rusland heeft een gigantisch begrotingsprobleem zodra Europese landen geen gas meer afnemen. Zoals De Wijk zelf ook aangeeft, zal het Kremlin moeten erkennen 'dat er voor het eigen economisch gewin goede relaties nodig zijn met de EU'.

De Verenigde Staten, tot slot, zijn volgens De Wijk niet langer de bondgenoten die ze ooit waren. Dat komt doordat de Verenigde Staten in verval zijn; ze kunnen hun wil niet langer opleggen aan de rest van de wereld. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop de Russen de Verenigde Staten de loef afstaken in Syrië, maar bovenal uit de verkiezing van Trump. De Wijk ziet de opkomst van Trump

Europese NAVO-landen spenderen 227 miljard euro aan defensie, maar voelen zich bedreigd door Rusland, met een defensiebudget van 55 miljard euro

grootmacht. Noch economisch, noch militair kan Rusland zich meten met de EU. De cijfers zijn veelzeggend: Europese NAVO-landen spenderen gezamenlijk 227 miljard euro aan defensie, maar voelen zich desondanks bedreigd door Rusland, dat een defensiebudget van slechts 55 miljard euro heeft. Gebrek aan gezamenlijke investeringen en militaire samenwerking vormt hier volgens De Wijk dan ook het grootste probleem.

Ondertussen handelt Rusland niet zozeer uit een positie van kracht, maar

niet zozeer als een oorzaak van het Amerikaanse machtsverlies, maar eerder als het gevolg daarvan. Ook voordat Trump gekozen werd oriënteerde de VS zich in toenemende mate op Azië en minder op Europa. Ook voordat Trump gekozen werd waren er verschillende presidenten die maar weinig van de internationale instituties en verdragen moesten hebben. Door de verkiezing van Trump zijn deze ontwikkelingen wel versneld. De Wijks conclusie is dat vanwege 'het Amerikaanse machtsverval [...] de toekomst van de trans-Atlantische relatie in handen van de Europeanen zelf [ligt]'.

De verwevenheid tussen economie en politiek

De Wijks analyse laat goed zien hoe economie en politiek onlosmakelijk met elkaar verweven zijn, terwijl in de EU deze domeinen toch vaak los van elkaar worden gezien. Met name China gebruikt zijn economische macht om invloed op het Europese continent uit te oefenen. Zo beschrijft De Wijk hoe in de Westelijke Balkan economie en geopolitiek met elkaar samenvallen. Zowel Rusland als China probeert hier zijn invloed uit te breiden door te investeren in infrastructuur en door goedkope gasleveringen aan te bieden. De lidstaten lijken hier echter onvoldoende aandacht voor te hebben. De Wijk noemt als voorbeeld het verzet van verschillende lidstaten tegen het openen van toetredingsgesprekken met landen als Albanië en Noord-Macedonië. In principe voldoen deze landen aan de vereisten, maar vanwege binnenlands-politieke overwegingen

stemden Frankrijk, Denemarken en Nederland in 2019 tegen toetredingsgesprekken. Juist door deze landen geen perspectief te bieden, wordt de deur opengezet voor grootmachten als China en Rusland.

Uit De Wijks boek blijkt dat ook christendemocratische politici geen oog voor deze geopolitieke dimensie hebben. Eerder zagen we al hoe Hoekstra geen boodschap had aan De Wijks geopolitieke argumenten. Ook citeert hij Balkenende, die toegaf tijdens de kredietcrisis geen oog te hebben gehad voor geopolitiek: 'We waren vooral boos op Griekenland omdat dat land de boel had bedonderd.' Een ander

Christendemocratische politici hebben geen oog voor de geopolitieke dimensie

voorbeeld is het recente betoog van Pieter Omtzigt in zijn boek *Een nieuw sociaal contract*, waarin hij erop hamert dat zuidelijke lidstaten koste wat het kost hun begrotingsafspraken moeten nakomen.² Geopolitieke argumenten komen in het betoog van Omtzigt niet voor. De Wijk maakt goed duidelijk dat deze nadruk op regels vanuit een principieel oogpunt wel te prijzen valt, maar vanuit machtspolitiek oogpunt nogal wereldvreemd overkomt. Oftewel, de principiële insteek in het Europese begrotingsdebat gaat voorbij aan politieke realiteiten.

De EU als regelsupermacht?

Ondanks 'het openzetten van de deur voor China en Rusland' komt De Wijk zelf ook tot de conclusie dat Europa weinig van deze grootmachten te duchten heeft. Neem de situatie in de Westelijke Balkan: de EU is daar niet alleen de grootste handelspartner, maar bedrijven uit de EU zijn er ook verreweg de grootste investeerders. Daarmee vergeleken 'zinken de activiteiten van China in het niet', aldus De Wijk. Dan is toch de vraag in hoeverre economische macht nou werkelijk een doorslaggevende rol speelt. Bovendien wordt de EU zelf steeds assertiever – wat onderstreept wordt door het recente

Europa heeft weinig van China en Rusland te duchten

initiatief van de Europese Commissie om Europese bedrijven beter te beschermen tegen oneerlijke concurrentie uit vooral China (waar veel bedrijven staatssteun krijgen).³ In NRC betoogde De Wijk zelfs dat de eenentwintigste eeuw weleens 'de eeuw van Europa' zou kunnen worden.⁴ In zijn ogen vormt de EU een 'regelsupermacht', omdat deze in staat is om op vele economische terreinen wetgeving te produceren die door bedrijven buiten de EU wordt overgenomen (het zogenoemde Brussel-effect). Maar in hoeverre weet Brussel deze macht succesvol aan te wenden voor geopolitieke doeleinden? Die vraag blijft in De Wijks boek onbeantwoord.

Militair gezien is er in ieder geval nog veel werk aan de winkel. Er is weliswaar een groot gezamenlijk defensiebudget, zoals hiervoor genoemd, maar de EU-landen stellen militair te weinig voor. Zo stelt De Wijk dat als Rusland zou besluiten om de Baltische staten binnen te vallen, de EU-landen niet in staat zijn deze adequaat te verdedigen – omdat de huidige infrastructuur geen snelle troepenverplaatsingen naar het Oosten toelaat. Nu is de kans op een dergelijke aanval niet groot, maar het laat wel zien dat op militair gebied de EU geen speler van formaat is.

Vanouds hult de EU zich in een vertoog over waarden, mensenrechten, handel en multilaterale samenwerking. Sinds het echec van de Europese Defensiegemeenschap (EDG), het ambitieuze plan om onder meer een Europees leger op te richten, en de daarmee samenhangende Europese Politieke Gemeenschap (EPG), is het min of meer taboe om Europese samenwerking en machtspolitiek met elkaar in verband te brengen.⁵ Daarom heeft de Unie zich met name bekwaamd in *soft power*. Ze probeert haar doelen te verwezenlijken door overredingskracht, associatieverdragen en ontwikkelingssteun. Militaire macht en geopolitiek denken maken traditioneel geen deel uit van dat verhaal. De kracht van De Wijks analyse is dat hij goed laat zien dat de EU zich in dit opzicht opnieuw moet uitvinden.

Wat achterwege blijft in het verhaal van De Wijk, zijn de interne spanningen die onvermijdelijk met de geopolitieke volwassenwording van de EU gepaard zullen gaan. Dient de EU het vetorecht

af te schaffen in kwesties over militaire defensie en buitenlandbeleid? (Dit suggereerde Von der Leyen toen ze nog de Duitse minister van Defensie was, en het staat bijvoorbeeld ook in het partijprogramma van Volt.) Wat doet het geopolitieke machtsdenken met de verhoudingen tussen de lidstaten?

Een ander punt dat De Wijk laat liggen, belangrijker nog dan het voorgaande, is een antwoord op de volgende vraag: wat zijn de normatieve argumenten voor zijn betoog? Zelf stelt De Wijk dat we 'geen andere keus hebben' dan intensievere samenwerking tussen de lidstaten. Maar deze functionele en rationele legitimatie van de EU loopt steeds meer tegen haar grenzen aan. Zoals De Wijk zelf ook toegeeft, zijn er grote groepen die 'geen boodschap aan [zijn] rationele argumenten' hebben. Wat heeft De Wijk die groepen te bieden?

-
- 1 Het betreft de volgende landen: Albanië, Bosnië en Herzegovina, Bulgarije, Kroatië, Tsjechië, Estland, Griekenland, Hongarije, Letland, Noord-Macedonië, Montenegro, Polen, Roemenië, Servië, Slowakije en Slovenië. Zie ook www.china-ceec.org/eng.
 - 2 Pieter Omtzigt, *Een nieuw sociaal contract*. Amsterdam: Prometheus, 2021, deel 2.
 - 3 ANP, 'Brussel wil greep op "oneerlijke" buitenlandse overnames', website Europa Nu, 5 mei 2021.
 - 4 Rob de Wijk, 'Dit kan wel eens de eeuw van Europa worden, en niet van China', *NRC*, 25 april 2021.
 - 5 In 1950 bedacht de Franse premier René Plevin een plan om de Duitse herbewapening in te bedden

in een Europees initiatief. Zo kon Duitsland zich beschermen tegen Rusland, maar konden andere Europese landen ondertussen Duitsland in de gaten houden. Het verdrag voor de Europese Defensiegemeenschap (EDG) werd in 1952 getekend, maar nooit geratificeerd. Het sneuvelde in 1954 op een *non* van de Franse Assemblée nationale. Daarmee was ook het plan uit 1952 voor een Europese Politieke Gemeenschap, een combinatie van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en de EDG, van de baan. EDG en EPG zijn nu grotendeels uit het politieke geheugen verdwenen.

Frictie: een pleidooi voor een dubbelzinnig leven

door André Poortman De auteur is onderzoeker en stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

De razendsnelle ontwikkelingen in de technologie zouden zomaar tot bezorgdheid kunnen leiden. Met dank aan digitale technologie produceren we een enorme hoeveelheid aan data. Een goudmijn voor vele goed- en kwaadwillenden. In deze datavloed is het van belang dat we niet alleen de mogelijkheden van techniek goed in

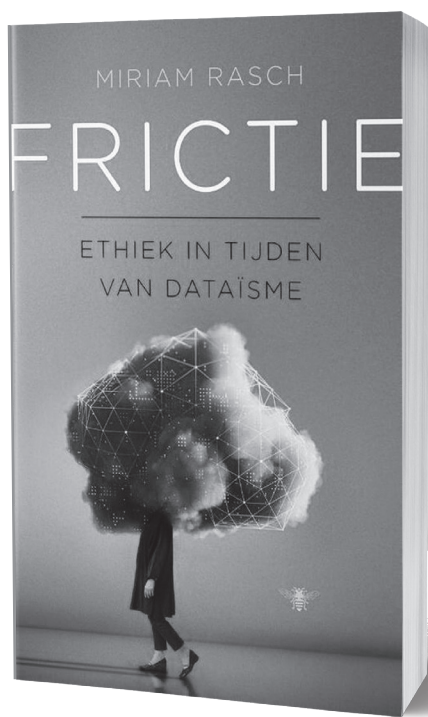
aangeduid wordt met ‘dataïsme’, dat wil zeggen ‘het geloof dat alles wat bestaat te vertalen is in digitale data en dat daarmee de wereld de goede kant op te duwen is’.² Rasch bespreekt in haar boek de onderliggende aannames van dit geloof. De morele vooronderstellingen en leerstellingen van het dataïsme brengt ze in een ethisch kader, en ze confronteert dit dataïsme met alternatieve benaderingen. Zelf ziet ze twee scharnierpunten in haar ‘betoog’. Allereerst is dat de notie van vertaling. Dataficatie zou je kunnen beschrijven als de vertaling in data en getallen. We kunnen daarom in de benadering van het dataïsme leren van het denken over vertalingen. Daarnaast gebruikt Rasch de idee van de-automatisering. De-automatisering laat zich het best illustreren aan de hand van wat kunst doet; ze toont de wereld namelijk als nieuw, ‘ze breekt in onze automatische waarneming in en laat ons door die “vervreemding” weer echt zien’.³ Dat ik ‘betoog’ hiervoor tussen aanhalingstekens zet is niet voor niets. Rasch probeert met *Frictie* ook zelf uit gestelde kaders te breken, ‘zonder te vervallen in vage of zweverige of

Een virtuoos boek: degelijk, toegankelijk, diep en speels

kaart hebben, maar ook de filosofische en ethische implicaties ervan benoemen. Met het boek *Frictie. Ethiek in tijden van dataïsme* van Miriam Rasch, essayist en werkzaam aan de Willem de Kooning Academie, ligt er een belangrijke reflectie op deze thematiek. Een virtuoos boek: degelijk, toegankelijk, diep en speels.

Overzicht boek

Hoewel Rasch erkent dat het boek zich lastig laat navertellen,¹ valt er wel een rode draad te ontwaren. Het boek bespreekt het verschijnsel dat

Miriam Rasch

Frictie. Ethiek in tijden van dataïsme

De Bezige Bij | 2020 | 240 pp

|€ 22,99 | ISBN 9789403183602

prekerige uitvluchten. Het is in die zin een betoog dat in vorm en inhoud betoogt tegen het betoog', schrijft ze. Uit haar onderneming spreekt hoop: dit antibetoog 'gelooft dat we zelf nog van alles te zeggen hebben, hoezeer de datasystemen ons ook mogen insnoeren', aldus Rasch.

Het paradigma van het dataïsme

Want dat insnoeren lijkt zich onmiskenbaar te voltrekken. In een nabij verleden waren data nog slechts een belofte. Met data zouden we wellicht patronen kunnen ontdekken die zich anders aan ons begripsvermogen onttrekken.⁴ Als er destijds al scepsis

was, dan is deze nu wel verdwenen. Data hebben hun belofte onmiskenbaar ingelost, meent de auteur. Ze 'gelden ondubbelzinnig als de universele code waarin alles te vertalen is'.⁵ De mens raakt in dit datageweld meer en meer

Dit antibetoog gelooft dat we zelf nog van alles te zeggen hebben

overbodig. Data maken de wereld voorspelbaar, en algoritmes nemen betere beslissingen dan mensen. Via data wordt eindelijk definitief controle over

de natuur verkregen. Dat gaat niet aan de mens voorbij: ook de mens 'ontkomt er als onderdeel van de natuur niet aan zelf ook onderworpen te worden. Hij zal moeten plaatsmaken voor zijn opvolger, een wezen dat, min of meer alwetend, godgelijk is.'⁶ Het is niet anders: 'De inefficiënte mens gaat een gewisse lotsbestemming tegemoet.'⁷

Aldus geeft Rasch stem aan de 'profeten van het dataïsme'. Ze becommentarieert zelf het dataïsme kritisch en noemt het een geloof van het cynische soort. Het dataïsme stelt de wereld voor als een 'betreurenswaardig tussenstadium'. We zijn op weg naar iets beters. Daarmee heeft het geloof van het

namelijk de urgentie om ons actief te gaan verhouden tot dit dataïsme. Het begrijpen van de werkelijkheid door middel van digitaliteit is namelijk niet de enige en zeker niet de rijkste manier. Naarmate dit verstaanskader, deze mal, ons nauwer insluit, is het des te belangrijker om dit voor ogen te houden, aldus Rasch.¹⁰ Een kernbegrip hierin, zie de titel van het boek, is 'frictie'. Dat wat Rasch met haar boek zelf in praktijk wil brengen. Frictie brengt ons op het spoor van de fixaties van het dataïsme: 'Het is dat wat met behulp van de techniek uitgebannen moet worden. Frictie houdt immers de beweging tegen die data oplevert, data die de wereld *voorspelbaar* moeten maken.'¹¹ Frictie is rebellie, het is het openbreken van een werkelijkheid die steeds meer gesloten raakt.

Het gevaar van een wereld die gekenmerkt wordt door egaliteit, door geslotenheid, door gebrek aan frictie is het ontbreken van een ethiek. Ethiek ontstaat namelijk per definitie uit dat wat frictie oplevert. Rasch gaat hiervoor te rade bij de ideeën die Simone de Beauvoir uitwerkt in haar *Pleidooi voor een moraal der dubbelzinnigheid*. Ze stelt dat ethiek volgens De Beauvoir uit aangehouden onzekerheid bestaat. En onzekerheid is dat wat het dataïsme nu juist niet verdraagt.¹² Frictie is in mijn optiek daarom, na het lezen van dit boek, om minstens twee redenen belangrijk. Allereerst is het de stok in het wiel van het dataïsme. Het is het verzet waarmee we uitbreken uit het reductionisme van binaire tegenstellingen.¹³ In de tweede plaats: in een wereld waarin er geen plaats is

Frictie is rebellie, het is het openbreken van een werkelijkheid die steeds meer gesloten raakt

dataïsme volgens Rasch trekken van een traditioneel geloof: een individuele dood of een wereldomspannende apocalyps is voorwaarde voor vooruitgang, voor het paradijs.⁸

Het dataïsme sluit daarnaast ook aan bij het traditionele evolutionaire denken. Uiteindelijk bepaalt de gang van de evolutie dat, zoals ze een wezen heeft voortgebracht dat alle andere wezens aan zich heeft onderworpen (de mens), de mens op zijn beurt een wezen zal creëren dat hem zal onderwerpen.⁹

Frictie

U begrijpt: uit de constatering van het voorgaande ontstaat een urgentie,

voor frictie, onzekerheid, mislukking en paradoxen, verliezen we de mogelijkheid tot ethische reflectie, die immers bestaat bij de gratie van frictie. In de woorden van De Beauvoir: 'zonder mislukking geen moraal'.¹⁴

Omgaan met het probleem

Hoe gaan we met elkaar die frictie in praktijk brengen? Het is op dit punt dat de exercitie van Rasch misschien wat abstract blijft. Ik krijg op deze vraag geen antwoord in de zin dat ik morgen concreet ander gedrag ga laten zien. Dat is heerlijk. Rasch weerstaat de verleiding om praktisch te worden. Er zijn genoeg praktische boeken, met zelfhulpschema's en stappenplannen voor een gezond digitaal leven. Het betekent overigens niet dat *Frictie* niets te zeggen heeft op deze vraag. Het boek zorgt namelijk voor een leesbril bij de werkelijkheid. Er zijn van nature zaken die aan data ontsnappen. En dat is volgens Rasch 'niet alleen het subjectieve, de dromen en angsten en wensen, gevoelens zoals liefde of de vervreemding zelf, of grote begrippen als genade en rechtvaardigheid. In laatste instantie ontsnappen de dingen zelf'.¹⁵ Het is de wereld-zonder-ons, de hele kosmos waarin wij maar een klein rolletje spelen, een verwijzing naar de ervaring van decentralisatie.¹⁶ De strijd tegen dataïsme vraagt om een weg van mystiek, te weten een 'mystiek van uiteenvallen, van entropie'.¹⁷ Rasch spreekt in navolging van Eugene Thacker van een 'klimatologische mystiek', die van de tektonische platen, tropische stormen, kleverige geologische sedimenten van olievelden en primaire

levensvormen. 'De ervaring van entropie is bij uitstek een ervaring die ontsnapt aan representatie, registratie en reductie. Juist het verborgen binnenste van de planeet dat verbrokkeld om ons heen ligt (...) kan ons op weg helpen naar nieuwe vormen van samenzijn en betekenisgeving, omdat het sluitstuk van de systemen daar voorgoed ontbreekt'.¹⁸

Het boek is een oproep om ons als een *de-automaton* te gedragen: weigeren als een automaton voort te ratelen, er eer in leggen een stok tussen de spaken te steken van al te gesmeerde netwerken, min of meer openlijk genieten van frictie. Het leven van een *de-automaton* creëert ruimte; men viert

Rasch weerstaat op heerlijke wijze de verleiding om praktisch te worden

onvoorspelbaarheid om zo 'het innerlijk leven te bewaken, niet alleen het eigen, maar ook dat van de ander'.¹⁹

Waardering boek

Frictie is een urgent boek. Overtuigend wordt het paradigma van het dataïsme bekritiseerd. Een paradigma dat langzaam het dominante perspectief lijkt te worden en dat het zicht op andere (rijkere) perspectieven belemmert. Onze tijd heeft dit boek nodig.

Zoals hiervoor al geconstateerd, is het boek niet praktisch, maar van begin tot eind degelijk filosofisch-ethisch. Ik vind dat verfrissend. Het is een boek dat je aan het denken zet, laat herkauwen, laat twijfelen, niet meteen tot handelen

dwingt. Precies dat wat een filosofisch boek hoort te doen.

Ik hoop dat deze bespreking doet vermoeden dat we hier met een rijk boek te maken hebben, naar stijl én inhoud. Veel elementen heb ik niet besproken, bijvoorbeeld de uitvoerige beschouwing op taal als scharnierpunt in de benadering van het dataïsme. Dit artikel laat slechts een spoor van een hoofdgedachte zien. Lees deze beschouwing dan vooral ook als

aansporing om dit boek aan te schaffen (uw lokale boekhandel ziet u graag verschijnen), zelf te lezen en wellicht te herlezen.

1 *Frictie*, p. 14.

2 *Frictie*, p. 14.

3 *Frictie*, p. 15.

4 *Frictie*, p. 25. Rasch maakt gebruik van het volgende artikel: David Brooks, 'The philosophy of data', *The New York Times*, 4 februari 2013.

5 *Frictie*, p. 25.

6 *Frictie*, p. 25.

7 *Frictie*, p. 27.

8 *Frictie*, p. 27.

9 Rasch bespreekt hier de Oostenrijkse kunstenaar Peter Weibel in zijn denken over de 'exo-evolutie', oftewel 'het steeds verder loskomen van de natuur door dingen te creëren die losstaan van de mens zelf'. *Frictie*, p. 41.

10 *Frictie*, p. 99.

11 *Frictie*, p. 16.

12 *Frictie*, pp. 50-52.

13 Zie: *Frictie*, p. 99.

14 Zoals vertaald in *Frictie*, p. 50.

15 *Frictie*, p. 171.

16 Rasch verwijst naar het volgende boek: Graham Harman, *Immaterialism. Objects and social theory*. Cambridge: Polity Press, 2016.

17 *Frictie*, p. 195.

18 *Frictie*, p. 195. Zie voor de ideeën van Eugene Thacker diens trilogie *Horror of philosophy: In the dust of this planet*. Zer0 Books, 2011; *Starry speculative corpse*. Zer0 Books, 2015; *Tentacles longer than night*. Zer0 Books, 2015.

19 *Frictie*, pp. 21-22.

Twijfelaar met een plan

door **Jan Dirk Snel** De auteur is historicus en fellow aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Hubert Smeets

Een wonderbaarlijk politicus.

Hans van Mierlo, 1931-2010

De Bezige Bij | 2021 | 608 pp. |

€ 39,99 | ISBN 9789403114217

Eerst de kale feiten. Henricus Antonius Franciscus Maria Oliva van Mierlo (Breda, 18 augustus 1931 – Amsterdam, 11 maart 2010), die ondanks zijn vijf doopnamen onder een zesde naam, Hans, door het leven ging, was bij elkaar ruim vijf jaar minister – veertien maanden op Defensie (1981-1982), vier jaar op Buitenlandse Zaken (1994-1998) –, in totaal ruim achttienhalf jaar lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

(1967-1977, 1986-1994, 1998) en bijna drie jaar lid van de Eerste Kamer (1983-1986). Daarvoor was hij zes jaar redacteur bij het *Algemeen Handelsblad* (1960-1966), terwijl hij tijdens een vierjarige onderbreking functies in een aantal ambtelijke commissies vervulde (1977-1981).

Al met al een politiek leven van zo'n tweeëndertig jaar, met een dozijn jaren uitloop, want iemand die zo lang in de

politiek heeft gezeten, houdt niet ineens op de ontwikkelingen van commentaar te voorzien. Toen Van Mierlo in 2006 – hij werd dat jaar 75 – in een aan hem gewijd filmportret gevraagd werd of hij in de politiek geslaagd was, antwoordde hij plompverloren: ‘Nee, dat kun je absoluut niet zeggen.’ Biograaf Hubert Smeets haalt de uitspraak twee keer aan in zijn levensbeschrijving. ‘De wetten waarin Van Mierlo actief de hand heeft gehad zijn op de vingers van één hand te tellen’, stelt hij nuchter vast.

Het plan

Toch was Van Mierlo veertig jaar eerder op slag bekend geworden met een heus plan. ‘Een plan voor een nieuwe, vitale democratie’, dat was de boodschap van het beroemde filmpje uit januari 1967 waarin de 35-jarige Van Mierlo in een winters Amsterdam, de kraag van de jas nog eens overeind trekkend, over de gracht liep, in een Volvo (type kattenrug) stapte, een sigaret voor de chauffeur en zichzelf aanstekend, en zich naar de televisiestudio liet rijden, waar hij plaatsnam voor de camera: ‘Tja, ons plan, ons plan voor een nieuw kiesstelsel, ons plan voor vernieuwing en verjonging, voor doorbreking van het oude, vastgeroeste partijpatroon. Ik moet proberen het goed te vertellen.’ Waarop het spotje dus eindigde.

Erg concreet werd het plan niet. Wat eerder bleef hangen, waren de twijfel en de onvrede die hij daarvoor, veel uitvoeriger, geëtaleerd had. ‘We waren ongerust. Over de politieke situatie in ons land, over de verwarring en de ondoorzichtigheid, over de tanende invloed van de kiezers, over de ontoereikendheid van de

verouderde politieke spelregels, over de onbeweeglijkheid en de verstarring van het partijstelsel, over altijd maar weer hetzelfde gezeur en hetzelfde geharrewar in de regering en de Tweede Kamer. We wilden er zo graag wat aan doen maar we wisten niet hoe.’ Die ‘wij’ die toch maar iets ondernomen hadden, dat waren de zevenendertig initiatiefnemers die zich in september 1966 met een ‘appèl’ gericht hadden tot ‘iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie’, en daarop D66 (tot 1985 formeel: D’66) opgericht hadden.

Vijf jaar geleden heb ik dat *Appèl* al eens vergeleken met *Tien over rood*.¹ Terwijl de oprichters van D66 vooral geloofden in de maakbaarheid van de politiek en de oplossing in enkele formele wijzigingen van het stelsel zochten, geloofden de nieuwlinkers in de PvdA juist in de maakbaarheid van de samenleving – door de politiek. Hun ideeën mochten dan rijp en groen door elkaar bevatten, ze wisten tenminste wat ze wilden. Bij D66 was minder duidelijk wat dat ‘plan’ nu eigenlijk behelsde.

Wist Van Mierlo het zelf? Op hoofdlijnen ongetwijfeld, want hij was vanaf het allereerste begin de leidende figuur binnen D66. Dat wilde terug naar een districtenstelsel, dat een halve eeuw eerder, bij de democratisering van de volksvertegenwoordiging, welbewust was afgeschaft. En het wilde een rechtstreeks gekozen premier. Deze twee grondideeën kwamen erop neer dat de kiezer nog maar heel weinig te kiezen zou overhouden. En vooral ook de kans zou lopen met lege handen te blijven staan.

Hoe men zo’n ingeperkte, magere keuze als een bij uitstek democratisch redmiddel kon beschouwen, blijft

raadselachtig. Misschien ligt het antwoord niet in de door Van Mierlo en consorten veronderstelde achterhaaldheid, maar juist in de destijds relatieve jongheid van het systeem. Weliswaar behoefde de regering al sinds een eeuw het vertrouwen van de volksvertegenwoordiging, die de gehele natie representeerde – dat was al sinds 1815 zo, toen een deel der Staten-Generaal nog door de koning benoemd werd –, maar pas sinds 1917/1922 vormde die een behoorlijke afspiegeling van de maatschappelijke pluriformiteit, in het interbellum niet alleen ideologisch, doch in hoge mate ook sociaal-economisch. De hedendaagse democratie is in oorsprong een feodaal systeem, gebaseerd op onderkenning van de principieel ongelijke relatie tussen heer – inmiddels: regering – en vazal – breder: burger – waarbinnen gaandeweg steeds meer moderne elementen werden geïncorporeerd.

Volkssoevereiniteit

Daar nu stelde D66-ideoloog Jan Glastra van Loon een resoluut teruggrijpen op een achttiende-eeuwse gedachte tegenover: ‘Stelt men zich op het standpunt van de volkssoevereiniteit, dan moet niet alleen de volksvertegenwoordiging maar ook de regering worden gezien als orgaan van de volkswil.’ En hij wees daarbij op het Britse en het Amerikaanse stelsel, die zo kort na de oorlog een goede naam hadden, maar die, hoewel diametraal verschillend in oorsprong – traditioneel versus verlicht –, de essentiële dialectiek van revolutie en restauratie die kenmerkend was voor een continentaal

Europese staatsinrichting als de Nederlandse, gemist hadden.

Want waarom zou men uitgaan van zulke beladen begrippen als ‘volkssoevereiniteit’ en ‘volkswil’? Geloofde Hans van Mierlo er zelf eigenlijk in? Aanvankelijk natuurlijk wel. Al bij zijn eerste formatiebezoek aan koningin Juliana in februari 1967 dwong verslaggever Jacques Fahrenfort van *De Telegraaf* hem op een persconferentie tot de ‘ontploffingstheorie’: de erkenning dat invoering van een districtenstelsel, waarin alleen de allersterksten overleven, een einde aan zijn eigen prille partij zou maken. Zelfs zijn trouwe medewerking aan de vorming van het kabinet-Den Uyl in 1973, waarbij PvdA, PPR en D66 één progressief blok vormden, terwijl PvdA en KVP zakelijk gezien aan één kleine coalitiepartner genoeg zouden hebben gehad, zou men er nog een consequentie van kunnen achten. Maar zijn tweede grote bijdrage aan de politieke geschiedenis, het vastberaden toewerken naar de totstandkoming van Paars in 1994, duidt in feite op het tegendeel. De kabinetten-Kok, waarin D66 fungeerde als *trait-d’union* tussen VVD en PvdA, symboliseerden immers dat de aanvankelijk nagestreefde politieke tweedeling tussen een progressief en een conservatief blok, niet meer geldig was.

Van Mierlo stond op het hoogtepunt van zijn politieke macht. Niemand kon nog om hem heen. Bij zijn zesde en laatste lijsttrekkerschap, in 1994, haalde D66 15,49% van de stemmen – meer dan Sigrid Kaag dit jaar (15,02%) of Jan Terlouw in 1981 (11,06%). Sommigen dachten dat hij rustig het premierschap had kunnen

claimen. Dat was wellicht overdreven, maar van Binnenlandse Zaken had niemand hem kunnen afhouden. Aan een ultieme poging alsnog 'staatkundige vernieuwingen' door te voeren waagde hij zich wijselijk niet.

Een grote partij was D66 nog altijd niet. Bij eerdere verkiezingen lag de score tussen 4,15% (1971) en 7,89% (1989). Van Mierlo was de charismatische leider van een kleine, doch zeker niet onbeduidende partij. Steeds weer hamerde hij erop dat het in een democratie niet alleen om de meerderheid ging, maar juist ook om de veiligheid van minderheden. Niet de onbehouwen antiquarische opvatting van democratie

Wilders, niet serieus naar zijn oordeel gevraagd wordt.²

In het najaar van 1982 vroeg Ruud Lubbers Hans van Mierlo of die niet wilde aanblijven als minister van Defensie. 'Hans, jij moet mij helpen. (...) Als jij en ik elkaar vasthouden, houdt niemand ons tegen.' Lubbers koesterde grote waardering voor Van Mierlo's behendigheden in het kruisrakettendebebat en dacht al aan een 'kabinet Lubbers-Van Mierlo'. Van Mierlo peinsde er niet over – Job de Ruiter werd zijn opvolger –, hetgeen Lubbers niet belette ook daarna nog geregeld een beroep op Van Mierlo's denkvermogen te doen. Van Mierlo was geen analyticus die strak argumenterend tot één dwingende conclusie kwam, wel iemand die eindeloos doorredenerend alle tegenstellingen rond een probleem kon opvoeren. De twee, opgeleid aan het Canisius College in Nijmegen, zijn lang bevriend geweest en na Van Mierlo's dood sprak Lubbers op de herdenkingsbijeenkomst die D66 voor zijn oprichter organiseerde.

Er zit iets wonderlijks in Van Mierlo's houding tegenover de KVP en later het CDA. 'De man die als D66-leider ijvert voor politieke transparantie, is op de keper beschouwd eigenlijk een KVP-politicus uit het boekje', schrijft Hubert Smeets kort voor de driehonderdste bladzijde, en daarmee verwoordde hij een gedachte die al bladzijdenlang bij me was opgekomen. Toch is Van Mierlo bekend geworden als de politicus die het CDA – mede dankzij de welwillend onhandige medewerking van Elco Brinkman – in 1994 van de macht wist te beroven. En bij de oprichting van D66 speelde weezin tegen de volgens hem gemakzuchtige

Anders dan diverse andere D66'ers had Van Mierlo niets op met referenda

waarmee D66 de politieke arena betreden had, maar subtiele rechtsstatelijkheid stond in zijn optreden voorop.

Anders dan diverse andere D66'ers had Van Mierlo niets op met referenda, tegenwoordig populair onder populistten, benadrukt Hubert Smeets, die er niet aan ontkomt de parallellen én de verschillen met het hedendaagse populisme te behandelen. Het beroep op het ene volk – de gedachte dat het volk soeverein is en één wil heeft – doet uiteraard aan de uitgangspunten van D66 denken, maar het grote verschil is dat D66 erop vertrouwde dat verantwoordelijke burgers wisten wat ze wilden, terwijl het hedendaagse populisme een kwestie van aanbodspolitiek is, waarbij de electorale consument, in het geval van Fortuyn of

wijze waarop de KVP in 1965 tussentijds het kabinet-Marijnen – met de VVD – ingeruild had tegen het kabinet-Cals – met de PvdA – een illustratieve rol. In zijn jonge jaren had Van Mierlo KVP gestemd. Mij dunkt dat hij de macht van de RKSP/KVP overschatte. Weliswaar had die groepering – op het kortstondige Colijn V na – deel uitgemaakt van alle regeringen sinds 1918, maar nog niet in de helft van die jaren was de premier een katholiek geweest. In de vijftig jaar dat de confessionele drie die later het CDA vormden, de meerderheid hadden, vormden ze zelden een hecht trio.

Meer dan persoonlijk

Hubert Smeets schreef een biografie die het persoonlijke en het publieke leven van de hoofdpersoon op een knappe wijze combineert. Hans van Mierlo was de vertegenwoordiger van een tussengeneratie. Een man die traditionele opvattingen over vrouwen huldigde, maar er niet meer de ingetogen moraal van voorgaande generaties op na hield. Behendig balanceert Smeets op de rand van de discretie. Over sommige van de vijf liefdesrelaties die echt van belang waren, vertelt hij op ongetwijfeld goede gronden minder dan over andere. Maar de lezer hoeft zich niet te beklagen.

Het waren ook vrouwen – Carla Pauw, Annath Koster – die Van Mierlo organisatorisch in het gareel hielden. Anders zou er van zijn politieke werk niet veel zijn terechtgekomen. Een dossiertijger was hij niet, maar wel weer een Kamerlid en bewindsman die oprecht in andere

meningen geïnteresseerd was. Hans van Mierlo kon niet alleen paradoxaal redeneren, maar ook aandachtig luisteren. Belangeloze intellectuele vriendschappen waren er vooral met mannen. De befaamde Herenclub – met onder meer Harry Mulisch, W.L. Brugsma en Cees Nooteboom – die elke maandagavond dineerde, was daarvan het iconische beeld. Maar ook in de politiek bleken mannen eerder tot zijn vertrouwelingen te behoren, hoe emancipatorisch D66 ook wilde zijn.

Hubert Smeets schreef meer dan een persoonlijke biografie. De context wordt niet slechts gevormd door de ontwikkelingen in Van Mierlo's partij of de Nederlandse politiek in het algemeen, maar door die in de samenleving in haar geheel. Smeets beoogt een bijdrage te leveren aan het historiografische debat over de culturele omwenteling van de jaren zestig en in feite de maatschappelijke en culturele transformatie van Nederland gedurende de laatste vijftig jaar. Het zijn vele nuttige gedachten, maar u moet ze zelf maar nalezen. Alleen de slotbeschouwing over wenselijke progressieve eenheid kan ik niet volgen. De oude indeling in links en rechts, progressief en conservatief is nogal obligaat geworden: iedereen is inmiddels doordrongen van de noodzaak van een betrouwbare en sociale rechtsstaat. Dit boek leze men voor een mensenleven in een tijd die nog zo nabij is, maar tevens definitief voorbij. Precies wat de protagonist voorzag. Van zijn plan kwam niet veel terecht, maar dat er grote veranderingen op til waren, had hij haarfijn gevoeld.

1 Jan Dirk Snel, 'Een gevoel van hachelijkheid', *Christen Democratische Verkenningen* 36 (2016), nr. 3, pp. 20-21.

2 Zie uitgebreider in: Jan Dirk Snel, 'De mythe van de vertolking', *Christen Democratische Verkenningen* 37 (2017), nr. 1, pp. 82-89.

Sport kan ook kunst zijn

door **Rien Fraanje** De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

Bij rust stond het nog 0-1 voor Juventus. Barcelona wilde maar niet sprankelen zoals het zo vaak deed sinds Johan Crujff er coach was. Maar in de tweede helft lukte plots alles weer: de splijtende passes van Ronald Koeman, de dribbels van Michael Laudrup. In een halfuur tijd draaiden de Catalanen de wedstrijd om in een 3-1 overwinning. De wedstrijd uit 1991 is volledig terug te kijken op YouTube. Aan het einde van de wedstrijd zegt de commentator: 'Terug naar de studio.' Dan houdt de opname op. Wat we dan dus niet meer kunnen zien, is dat Wim van Hanegem in de studio over het vertoonde spel van Barcelona zegt: 'Dit was bijna kunst.'

Ik herinner me die woorden nog zo goed. Het heeft een vraag opgeworpen die mij als sportfanaat en kunstliefhebber sindsdien bezighoudt: kan sport zo mooi zijn dat het tegelijk ook kunst is?

Schoonheid

Het lijkt geen twijfel dat sport en sporters menig kunstenaar hebben geïnspireerd tot grote kunst. De inspiratie kan voortkomen uit de heroïek, maar ook uit de schoonheid van hoe sommige sporters bewegen. Kijk op internet nog maar eens naar de documentaire *Schijnbewegingen* uit 1988. Speciaal voor deze documentaire danste Clint Farha, de toenmalige

eerste danser van het Nationale Ballet, een door voetballer Marco van Basten geïnspireerde choreografie van Rudi van Dantzig op het gras van het toenmalige Ajax-stadion De Meer.

Voor mij had Dennis Bergkamp die schoonheid van een danser nog meer dan Van Basten. Bergkamp dartelde in vloeiende bewegingen over het veld. Het leek hem zelf ook eerder om de schoonheid dan om het resultaat te gaan. Voor zijn naam en faam won hij opvallend weinig prijzen voor zijn clubs, maar hij scoorde wel het mooiste doelpunt aller tijden van de Engelse Premier League. En zijn winnende doelpunt in de kwartfinale van het WK-voetbal van 1998 tegen Argentinië werd verkozen tot het mooiste WK-doelpunt in de twintigste eeuw.

Sommige sporten zijn uit zichzelf bijna kunst, zoals turnen, kunstschaatsen en bij de paardensport dressuur. Omdat er geen objectieve maatstaven zijn die de winnaar kunnen aanwijzen, zijn er jury's. Hoe mooi deze sporten ook zijn, schoonheid alleen kan iets niet tot kunst maken. Ik heb niets met *l'art pour l'art*, de lege postmoderne visie op de kunsten. Niet alleen de zoektocht naar het schone, maar ook naar het goede en het ware maken iets tot kunst. Ook de context en het verhaal doen ertoe.

Die context biedt sport als metafoor voor het leven. Sport gaat – net als het leven – over: heel erg je best doen om af en toe een succesje te behalen, maar vaker nog te falen. En dus zijn er prachtige romans en films waarin het levensverhaal van de hoofdpersoon samenvalt met zijn (meestal niet: haar) sportidolen. Iconisch is het literaire debuut *Fever Pitch* van de Britse schrijver Nick Hornby, over hoe voetbalclub Arsenal houvast biedt in het leven van een twintiger die niet weet wat hij met zijn leven aan moet. Of wat te denken van de bestseller *The art of fielding*, in het Nederlands vertaald als *De kunst van het veldspel*, over een zeer getalenteerde honkballer die geen bal meer goed slaat.

Ontstijgen

Enkele jaren terug schreef William Skidelsky in de geest van *Fever Pitch* in het autobiografische *Federer and me* over hoe de tennisser Federer hem troost bood. Tja, Roger Federer. De motoriek en de techniek van de Zwitser zijn zó verfijnd dat je ogen op hem blijven kleven. Je móét naar hem blijven kijken.

De finale van de Australian Open in januari 2017 laat zien: sport kan kunst zijn. Hier is niet alleen sprake van de botsing in stijlen tussen het krachttennis van Nadal en het verfijnde spel van Federer. Het is ook het verhaal van twee rivalen die jarenlang het tennis domineerden maar nu na maanden van blessureleed zonder verwachtingen aan het eerste grandslamtoernooi van het seizoen zijn begonnen. Er bestaat alom twijfel of zij nog ooit om de hoofdprijzen zullen kunnen spelen.

Twee weken na het begin van het toernooi staan uiterekend deze vrienden in de finale. En ze maken er een spektakel van. Een vijfde set moet bepalen wie de winnaar wordt. Het is al zo lang geleden

dat Federer in een finale van Nadal heeft kunnen winnen; het lijkt erop dat het weer niet gaat lukken. Nadal breekt al snel de service van Federer en komt op 3-1. Dan volgen vijf spectaculaire games die alles hebben wat sport mooi maakt. Kijk eens op YouTube naar het geweldige punt dat Federer maakt bij een stand van 4-3 en 40-40. Een rally van 26 intense slagen en daarna de extase van het publiek, en een lange ovatie.

Federer wint, maar zegt bij de prijsuitreiking dat ze allebei hadden kunnen winnen, dat het eigenlijk niet meer uitmaakte wie had gewonnen. Dan ontstijgt de sport zichzelf. Twee speelstijlen, twee al bijna afgeschreven rivalen die vrienden zijn, de strijd, de schoonheid, en de uitslag maakt niets meer uit. Dat is kunst.

De kunst van het veldspel

Nieuwe gracht

door Jan Schinkelshoek De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

In Den Haag wordt een nieuwe poging ondernomen om de kloof te dichten. Ik wil niet al te snierend doen over die nieuwe bestuurscultuur, maar het kost me moeite om mijn scepsis te onderdrukken. Ik word er, eerlijk gezegd, een beetje kriegel van. Het heeft vooral te maken met de onbestemdheid van die zogenoemde cultuuromslag. Wat moet er precies anders? Nog erger: wordt het wel zoveel beter?

Sinds een maand of wat klaagt ook ‘Den Haag’ steen en been over ‘Den Haag’. Tot en met Mark Rutte. Voor enige zelfreflectie is best aanleiding. Er is te veel misgegaan, gruwelijk misgegaan zelfs, om op de oude voet door te gaan. Sterker nog: alleen al die toeslagenaffaire heeft blootgelegd dat een nieuw ‘sociaal contract’ nog niet zo’n gek idee is.

Maar hoe? Van alle kanten zijn suggesties gedaan om het anders en beter te doen. Minder achterkamertjes, minder geheimhouding, meer maatwerk, meer tegenmacht. Tot en met het voorstel om de sociale advocatuur te versterken.

Dat is allemaal niet zo radicaal. Dat hoeft ook niet – wat mij betreft. Sterker nog: laten we vooral wegblijven van al die wilde ideeën. Alle uitwassen moeten niet vertroebelen dat het land sinds jaar en dag per saldo behoorlijk bestuurd wordt.

Als er een probleem is, is het eerder dat ‘we’ – collectief – het te goed willen doen. Er is gaandeweg een zekere kramp in het systeem gekomen. We zijn, goedbedoeld, overgeorganiseerd geraakt. We accepteren geen risico’s. We laten niets aan het toeval over. We willen het beheersbaar houden. We timmeren alles dicht.

Daarom zijn regeerakkoorden zo dik, daarom is het Torentjesoverleg ontstaan, daarom worden Kamerdebatten geregisseerd, daarom is toezicht zo weinig onafhankelijk, daarom doen we moeilijk over rechterlijk toezicht. De politieke cultuur zou gebaat zijn met wat meer ontspanning, iets meer frisse lucht.

De ‘cultuurvernieuwers’ dreigen door te schieten. Neem nou de bijna heilig verklaarde transparantie. Alsof alles in openheid beter wordt. Alsof je niet de vertrouwelijke beslotenheid van de binnenkamer nodig hebt om de basis voor afspraken te leggen. Nog een ander voorbeeld: maatwerk. Ook dat dreigt een nieuw wondermiddel te worden, ingezet om inderdaad ergerlijke bureaucratie de kop in te drukken. Maar het betekent wel dat de overheid, neem de Belastingdienst of de ambtenaar achter het bijstandslot, alles van een burger moet weten – om in te schatten wat goed voor hem of haar is. Ontstaat zo geen willekeur? Als je de uitvoering tot in de puntjes gaat individualiseren, ontstaan bureaucratische wangedrochten, het tegendeel van wat je beoogt. En er weleens bij stilgestaan dat zo’n veelbejubeld beknopt regeerakkoord op hoofdlijnen, zo’n los-vaste coalitie, de deuren wagenwijd openzet voor lobbyisten? En extra kansen biedt aan de waan van de dag? Een beetje meer afstand kan geen kwaad. Aan de voorkant van het Binnenhof wordt, als onderdeel van de grote opknapbeurt, een nieuwe gracht gegraven. Misschien toch maar beter helemaal rondom?

In het volgende nummer

.....

Van beperkte naar gedeelde ruimte

De druk op de beschikbare ruimte in Nederland is enorm, en naar het zich laat aanzien zal dat ook wel zo blijven: wonen, werken, recreëren, landbouw, natuur, energie en verkeer zullen de komende decennia onverminderd een klemmend beroep doen op de beperkte ruimte. Wat is een christendemocratische manier om met dit uiterst complexe vraagstuk om te gaan? Kunnen we de wat benauwende discussie over een tekort aan ruimte in Nederland ombuigen naar een debat met perspectief?

In de ban van sport

Sport vervult een belangrijke functie in onze samenleving. Sommigen menen zelfs dat ze de rol van religie heeft overgenomen als het gaat om het bieden van verbinding en zingeving. In deze CDV onderzoeken we de dominantie van sport in onze maatschappij, en de rol die de overheid daarbij speelt. Moet die (top)sport meer stimuleren, of gaat ze juist te ver in het bevoorrechten hiervan? Verovert de prestatiecultuur de sport te veel? En hoe te handelen bij internationale toernooien in discutabele landen?

.....

Evenals in de middeleeuwen het geval was met religie, is sport nu een staatszaak

- Stefan Paas [op pagina 63]

.....

Naast de missie van voetballers om wereldkampioen te worden, moet de missie ook zijn om moderne slavernij, corruptie en discriminatie tegen te gaan

- Inge van Dijk [op pagina 75]

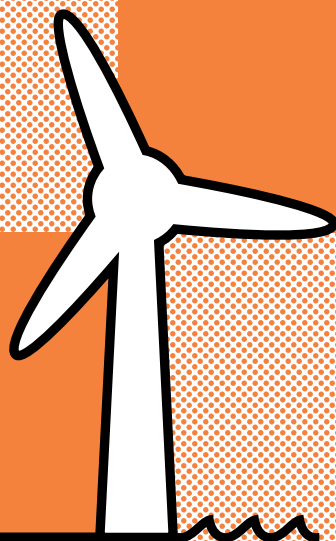
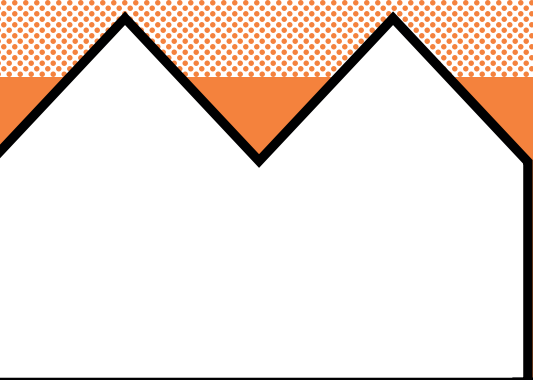
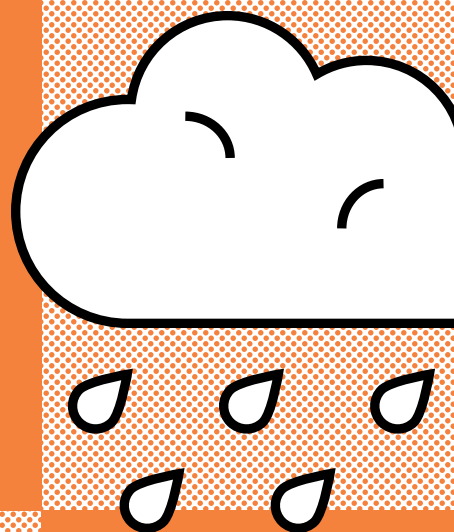
.....

Talenten blinken mede vanwege hun gedrevenheid en meervoudige capaciteiten niet altijd uit in het stellen van grenzen

- Agnes Elling en Marit Dopheide [op pagina 97]

Christen Democratische
Verkenningen

Herfst 2021

Gedeelde ruimte

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Prof. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
Prof. dr. S.C. van Bijsterveld [voorzitter]
Dr. J.J. van Dijk
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. P.E. Heerma
A.Z. van Helden MA
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Prof.dr. L.J. Lietaert Peerbolte
Drs. J. Prij [redactiesecretaris]
Dr. P.J.G. van Velthoven
Mr. drs. D.P.J. Woestenberg

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Leerdam

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementen-administratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abonnementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementenadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abonnementen@bua.nl

© 2021 Boom uitgevers Amsterdam

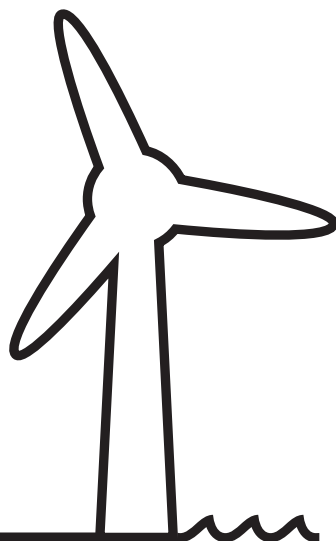
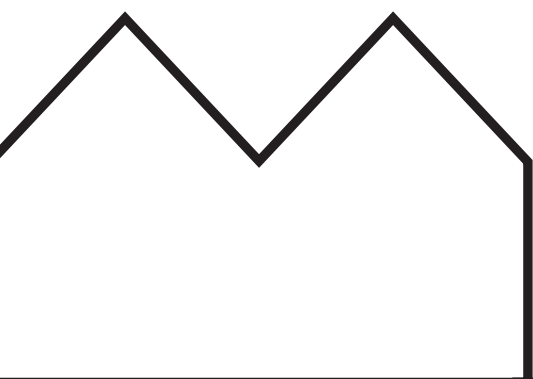
ISSN 0167-9155
Jaargang 41

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatskunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Herfst 2021

Gedeelde ruimte

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Actualiteit

Intro

door Marc Janssens

7

**Dwars: voer zo snel mogelijk
de basisbeurs weer in
Eens, dat kan in de vorm van
leerrechten**

door Noah Brok

12

**Oneens, dat is niet de panacee
voor alle problemen**

door Evert Jan van Asselt

14

**Vanuit de basis: interview
met Sebastian Kurz
'Migratiebeleid is geen daad
van barmhartigheid'**

door Marc Janssens

16

Thema: Gedeelde ruimte

We falen; maar dan staan we samen weer op

door Theo Brinkel

23

Anders kijken

Bescheidenheid

door Joke van Saane

27

De hond die niet blaft: reacties op de 'C' op Twitter

door Suzanne Ekhart en
Arjen Siegmann

28

Column

Pijnlijk ontwaken

door Herman Van Rompuy

35

Redactioneel

De leefomgeving delen we met elkaar

door Jan Jacob van Dijk,
Marc Janssens en Jan Prij

38

Interview met Jannemarie de Jonge

Naar een leefomgeving die met de natuur meebeweegt

door Marc Janssens

42

De ruimte delen met medeschepselen

door Trees van Montfoort

50

Brede welvaart in een duurzaam landschap

door Joks Janssen

54

Thema: Gedeelde ruimte

Interview met Sjaak van der Tak en Maxime Verhagen; met reactie van Pieter van Geel

Politiek, pak je verantwoordelijkheid!
door Jan Prij en Sjoerd Wielenga

60

Met lege handen naar een nieuwe toekomst
door Hein Pieper

68

Interview met Cees Veerman
Nieuwe CDA-visie landbouw schept ruimte

door Marc Janssens

74

Zonder visie verwildert het land

door Jan Jacob van Dijk

80

Laat Rijk regie nemen en CDA de inhoud leveren

door Bart Krol

87

Benut de kracht van de regio

door Eddy van Hijum en Erik Ronnes

93

Uit de praktijk

Vijf scherpe principes voor de ruimtelijke ordening

door Jan-Willem van den Beukel

98

Interview met Jaco Geurts en Ingrid Lambregts

Op zoek naar meer balans tussen regio en Randstad

door Marc Janssens en Jan Prij

104

Boek & Cultuur

Evert Jan Slootweg

William Nordhaus

*Het klimaatcasino. Risico,
onzekerheid en de economie
van een opwarmende wereld*

114

Arjen Siegmann

Roelof Salomons, Maartje Schulz
en Ruben Oude Engberink

Een markt voor ons allemaal

118

André Poortman

Bart Cusveller

*Naar behoren. Filosofische
ethiek in de neocalvinistische
traditie*

123

Uit de kunst

**De diversiteit van Nederland
in 99 foto's**

door Rien Fraanje

126

Vanuit de achterbanken

Te praktisch?

door Jan Schinkelshoek

128

Bron: iStock

Intro

.....

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.
marc.janssens@wi.cda.nl / @janssensmarc

Rustige vastheid in tijden van crisis. Dat begrip koos Herman Van Rompuy uit toen hij in 2009 als premier van België in zijn eerste regeringsverklaring de koers van zijn kabinet typeerde. ‘Je kunt als land alleen de wind niet veranderen, maar wel de stand van de zeilen bijzetten.’ Spektakel was daarom niet zijn doelstelling, maar ‘om dag aan dag, met vastberadenheid, stappen in de goede richting te zetten’.

Van Rompuy, die het adagium ‘rustige vastheid’ ook op zijn huis in Vlaanderen heeft staan, ontleent de term aan Henriëtte Roland Holst (1869-1952), die zelf in een gedicht over ‘rustigende vastheid’ sprak. Roland Holst was socialiste, maar liet zich op latere leeftijd ook religieus inspireren. Vanwege haar stap van het socialisme naar het geloof kreeg Van Rompuy de Nederlandse dichteres tijdens zijn opleiding bij de jezuïeten veel te lezen, en hij heeft deze tekst als levensmotto meegenomen. Zeker als eerste vaste president van de Europese Raad heeft de christendemocraat hiervan te midden van vele Europese crises ook blijk gegeven.

Rustige vastheid. Wie de Nederlandse politiek het afgelopen jaar overziet, valt moeilijk dat begrip te binnen. De golven slaan hoog op, ook binnen de christendemocratie, en hebben het vertrouwen geschaad: in de politiek, in de overheid, maar ook in de partij die juist voor normen en waarden zegt te staan. Wie de documentaire *Alleen tegen de staat* heeft gezien, moet constateren dat ook een Nederlandse overheidsinstelling zich tot brute folteraar kon ontpoppen en dat de mechanismen van de democratische rechtsstaat pas in een heel laat stadium in werking begonnen te treden. Het vertrouwen in de politiek is geschaad, extra versterkt door de onverkwikkelijke nasleep en het trage formatieproces. Afgeven op ‘die overheid’ is dan begrijpelijk, maar we moeten ook eerlijk erkennen dat zij ‘onze overheid’ is. Welke spiegel houdt het aanhoudende Haagse gedoe de samenleving zelf voor, waarin polarisatie, de roep om snel en daadkrachtig optreden bij misstanden, de drang en de mogelijkheid om alles nu te willen weten en via sociale media direct te becommentariëren, deze

noodzaak van ‘rustige vastheid’ niet alleen groter maken, maar ook oneindig veel complexer?

Omdat een blad als CDV minder in de Haagse hectiek staat, proberen wij die ‘rustige vastheid’ voort te zetten. Ditmaal met het volgende thema: gedeelde ruimte. Als één onderwerp de komende jaren op de agenda staat, dan is het wel de druk op de beperkte ruimte in Nederland. Wonen, werken, hernieuwbare energie, landbouw, verkeer, natuur en recreatie doen allemaal een beroep op de beperkte ruimte in Nederland. Het is geen theoretisch vraagstuk, want we zien de windmolens en blokkendozen in het landschap verschijnen, en ervaren de woningnood aan den lijve. Handelen is dus noodzakelijk. Maar tegelijk moeten we ervoor waken dat we door nu snel en adequaat de handen uit de mouwen te steken weliswaar problemen op de korte termijn aanpakken – bijvoorbeeld ten aanzien van stikstof of de woningnood –, maar op de lange termijn en op andere terreinen juist schade aanrichten.

Rentmeesterschap?

Om die reden hebben we in dit themanummer niet gefocust op de vraag wat waar in Nederland moet gebeuren, alsof wij vanachter een bureau ‘de taart kunnen verdelen’, maar ons geconcentreerd op de vraag welke principes, uitgangspunten en waarden er nodig zijn om dit complexe vraagstuk aan te gaan. Want voordat we het weten hebben we wel de taartstukken verdeeld, maar is onze leefomgeving, de plek waar we wonen, werken, ons verplaatsen, elkaar ontmoeten en recreëren, onherstelbaar kapotgemaakt. Voor deze principes verwijs ik graag naar het redactioneel op pagina 38 en naar de artikelen die daarop volgen. Ze sluiten aan bij wat de christendemocratie voor ogen staat: vanuit solidariteit, rechtvaardigheid en gespreide verantwoordelijkheid het goede voor de samenleving zoeken. En natuurlijk vanuit rentmeesterschap, de waarde die ogenschijnlijk het meest op dit thema van toepassing is. Toch klinkt in deze uitgave juist op dit begrip ook kritiek, want is een rentmeester niet een economische functie die ook nog eens de mens centraal stelt? Hebben we vanuit dit begrip niet te veel gefocust op wat de aarde de mens oplevert, en daarbij bodem en medescheepselen veronachtzaamd?

Rustige vastheid. Die zal hoe dan ook de koers van de christendemocratie moeten bepalen in een tijd die op veel fronten onrustig is. In het deel ‘Actualiteit’ is aandacht voor het CDA, dat een ingelast congres achter de rug heeft en onder pijnlijke omstandigheden van Pieter Omtzigt als gewaardeerd Kamerlid afscheid heeft moeten nemen. Breuken doen sowieso al pijn, maar eens te meer in een partij die verbinding hoog in het vaandel heeft staan. Theo Brinkel bespreekt het rapport-Van Zwol, en Susanne Ekhart en Arjen Siegmans hebben onderzoek gedaan naar reacties op politieke tweets waarin christelijke thema’s naar voren komen. Als het CDA zich al

.....

moet laten leiden door hoe er op ‘christelijke tweets’ gereageerd wordt, dan is angst hiervoor niet nodig, concluderen zij.

In de rubriek ‘Dwars’ gaan we verder met het debat over de afschaffing van het leenstelsel, waarvoor de CDJA-jongeren zich hardmaken. Ditmaal blijken de debaters dicht bij elkaar uit te komen: ga niet zomaar terug naar de basisbeurs, maar stel een vorm van leerrechten in. En we hebben een nieuwe columniste. Joke van Saane, hoogleraar Zingeving en leiderschap, is Désanne van Brederode opgevolgd en werpt in de nieuwe rubriek ‘Anders kijken’ haar blik op een actueel onderwerp.

Sebastian Kurz

Rustige vastheid. Als iemand deze de afgelopen jaren binnen de Europese christendemocratie heeft vertegenwoordigd, is het wel Angela Merkel, die het Europese politieke toneel zal verlaten. Hoewel er ook kritiek is, bijvoorbeeld dat Duitsland op economisch en digitaal gebied onder haar leiding te weinig heeft laten zien, is zij een toonbeeld van vastberadenheid, leiderschap en trouw aan de democratische rechtsstaat geweest. De EVP, de Europese partij waartoe CDU en CDA behoren, houdt haar congres in november in Rotterdam, en ter gelegenheid daarvan hebben we een schriftelijk interview met de Oostenrijkse bondskanselier en christendemocraat Sebastian Kurz. De waarden maar ook de dilemma’s van de christendemocratie – hoe verhouden bijvoorbeeld barmhartigheid (*mercy*) en rechtvaardigheid zich in het migratievraagstuk tot elkaar? – komen erin aan bod. Uitkomsten en standpunten zijn ook binnen de EVP niet altijd dezelfde, maar terecht zegt Kurz dat de antwoorden op de moeilijke vragen van deze tijd uit het politieke centrum moeten komen.

Ook wie binnen de christendemocratie ‘rustige vastheid’ als koersbepaling kiest, hoeft het niet altijd met elkaar eens te zijn; daarvoor is het leven te grillig en de christendemocratie te divers en gelaagd. Rustige vastheid is geen vrijbrief voor onbewogenheid, want, zoals Kurz zegt, ‘zij die in nood verkeren’ doen een beroep op onze solidariteit en ons verantwoordelijkheidsgevoel. Op welke manier die hulp plaatsvindt en hoe we onze Nederlandse en Europese samenleving op basis van waarden als solidariteit en rechtvaardigheid inrichten, is een zaak van voortdurend debat en een continue dialoog. Aan dat nationale en internationale gesprek hopen we, ook met deze CDV, een bijdrage geleverd te hebben.

Actualiteit

Voer zo snel mogelijk de basisbeurs weer in

Eens, dat kan in de vorm van leerrechten

door Noah Brok De auteur is dagelijks bestuurslid Politiek & Internationaal en tevens vicevoorzitter van het CDJA. Daarnaast studeert hij bestuurskunde aan Tilburg University.

Het leenstelsel is een mislukt experiment van PvdA, GroenLinks, D66 en VVD geworden. Het leenstelsel moest zorgen voor minder ongelijkheid in het onderwijs, en het budget dat aan de basisbeurs werd besteed, moest ten goede komen aan de kwaliteit van het hoger onderwijs. Niks hiervan is waargemaakt. Uit onderzoek blijkt dat het budget helemaal niet naar de bevordering van de kwaliteit van het hoger onderwijs is gegaan. Het leenstelsel zorgt ervoor dat jongeren de komende dertig jaar zitten opgezadeld met een torenhoge studieschuld, wat ervoor zorgt dat zij minder makkelijk een huis kunnen kopen op de toch al krappe woningmarkt. Daarnaast schrikt de (mogelijke) torenhoge studieschuld jongeren af om te gaan studeren, waardoor sommige jongeren zich niet maximaal kunnen ontplooiën. Als CDJA vinden we dat je in Nederland zo ver moet kunnen komen als je eigen talent gaat, en daarom pleiten wij voor de afschaffing van het leenstelsel.

Resolutie tegen het leenstelsel

Het CDJA is dan ook blij dat het CDA-congres zich op 11 september 2021 solidair heeft getoond met de volgende generatie door het aannemen van de resolutie 'Niet regeren als wij onder het leenstelsel moeten regeren'. Het hebben van een studieschuld op jonge leeftijd is niet normaal en staat haaks op de uitgangspunten van het CDA, zoals solidariteit en rentmeesterschap. Het CDJA wil echter niet alleen vanaf de zijlijn schreeuwen, maar ook effectief en constructief meedenken over wat er in de plaats van het leenstelsel zou moeten komen. Herinvoering van de basisbeurs, is dat een goed idee? Niet als het de oude basisbeurs betreft; wij willen niet terug naar vroeger. Wel als studenten geld krijgen om hun opleidingen te bekostigen. De Werkgroep Sociaaleconomische Zaken en Financiën heeft, onder leiding van Nils Verheuvél, vorig jaar een visiestuk opgesteld omtrent wat wij 'leerrechten' noemen, dat deze gedachte concreet maakt.¹

Leerrechten

Leerrechten zijn een uitbreiding van de gedachte van het leerrechtensysteem. Leerrechten zijn oorspronkelijk bedoeld om opleidingen en cursussen tijdens de loopbaan te kunnen volgen, een instrument voor ‘een leven lang leren’. Met leerrechten kunnen werkenden zich om- en bijscholen, zodat zij ook in de toekomst zeker zijn van een baan. Zij kunnen zich zo verzekeren tegen het risico van kennisveroudering. Wij willen hier leerrechten voor studenten aan toevoegen. Iedereen ontvangt via het leerrechtensysteem een potje met geld om zijn opleidingen en cursussen van te betalen – een potje minstens ter grootte van het bedrag dat nodig is voor het afronden van een wo-master.

Leerrechten gaan uit van het volgende principe: ‘Iedereen hoort evenveel subsidie voor onderwijs te krijgen.’ Of iemand nu een wo-master doet of een mbo-opleiding; er is geen

leerrechtensysteem recht op ongeveer € 3.600 per jaar. Dit bedrag is gelijkwaardig aan het oude bedrag van de basisbeurs, maar waar de basisbeurs soms een ‘biersubsidie’ is genoemd, wordt deze € 3.600 via het leerrechtensysteem alleen besteed aan het onderwijs. Wat blijft bestaan, is de aanvullende beurs en de mogelijkheid tot lenen.

Oplossing

Leerrechten zijn een oplossing voor twee problemen in de samenleving. Ten eerste: het leenstelsel faalt en is snel aan vervanging toe. Ten tweede: door veranderingen op de arbeidsmarkt neemt het risico op kennisveroudering van werkenden toe. Hierdoor kunnen zij (met name lager opgeleiden) niet meer meedoen op de arbeidsmarkt van de toekomst. De oplossing hiervoor is investeren in een leven lang leren/ontwikkelen. Leerrechten zijn

rechtvaardig, omdat iedereen zo evenveel subsidie voor onderwijs krijgt van de overheid. Daarnaast deelt het bedrijfsleven in de kosten. Waar het leenstelsel faalt, zorgt het leerrechtensysteem voor een eerlijke verdeling van de subsidiegelden, en maakt

het het onderwijs voor iedereen toegankelijk en betaalbaar. Op deze manier stimuleren leerrechten mensen om zich hun leven lang te blijven ontwikkelen.

Het CDJA wil niet alleen vanaf de zijlijn schreeuwen, maar effectief en constructief meedenken

enkele reden waarom de overheid de ene student of leerling meer zou moeten subsidiëren dan de andere. Gelijke behandeling is rechtvaardig. Lager opgeleiden hebben minder subsidie ontvangen tijdens hun initieel onderwijs, omdat hun opleiding korter was dan die van een wo-masterstudent. Daarom krijgen zij meer leerrechten tijdens hun professionele loopbaan, zodat het bedrag gelijkgetrokken wordt. Iemand die studeert aan de universiteit heeft volgens ons

1 Nils Verheuve (vz.), Bjorn de Boer en Kees-Jan Evers, *Visiestuk Leerrechten CDJA*. Den Haag: Werkgroep Sociaaleconomische Zaken en Financiën CDJA, 2020.

Voer zo snel mogelijk de basisbeurs weer in

Oneens, dat is niet de panacee voor alle problemen

door Evert Jan van Asselt De auteur is oud-plaatsvervangend directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is helder dat het sociaal leenstelsel niet sociaal uitpakt, maar wat is het alternatief? Het opnieuw invoeren van de basisbeurs ligt voor de hand: studenten ontvangen dan maandelijks een bedrag van de overheid. Maar alleen herinvoering van de eerder afgeschafte basisbeurs lost het probleem onvoldoende op.

Overigens is de basisbeurs niet helemaal afgeschaft, want voor mbo'ers bestaat die nog steeds, als een gift. Thuiswonenden ontvangen een beurs van circa 100 euro, en uitwonenden een van 300 euro. Dat zijn bedragen die in de buurt liggen van de oude basisbeurs voor studenten in het hoger onderwijs. Daarnaast is er nog de aanvullende beurs van maximaal circa 400 euro voor studenten van wie de ouders een laag middeninkomen hebben.

DUO, de organisatie waarbij studenten kunnen lenen, gaat ervan uit dat uitwonende studenten 920 euro per maand nodig hebben voor levensonderhoud en studieboeken, en 180 euro voor collegegeld. In totaal 1.100 euro per maand. Studenten

kunnen dat hele bedrag lenen tegen een lage rente. Momenteel is die 0 procent.

Zonder basisbeurs is zo'n bedrag te groot om bij te verdienen voor een student. Er moet immers ook nog gestudeerd worden. Psychologisch werkt dat demotiverend. De neiging is dan snel om maar van DUO te lenen. Want vakantie en gewoon lekker leven horen er ook bij, en lenen bij DUO is een kwestie van een hokje aanvinken. Gevolg is dat studenten afstuderen met forse studieschulden.

Overigens kan een student met een basisbeurs van een paar honderd euro nog steeds niet rondkomen – ook niet met een aanvullende beurs erbij of vergelijkbare steun van ouders. Er zal gewerkt moeten worden, of geleend. Maar de basisbeurs legt wel een bodem.

Herinvoeren van de basisbeurs is niet afdoende

De aversie tegen het leenstelsel heeft echter niet alleen te maken met het ontbreken van de basisbeurs, maar ook met de consequenties van de lening. De bedoeling leek zo mooi: studenten gaan

meer lenen, maar krijgen in ruil daarvoor beter onderwijs en hoeven hun lening minder snel af te lossen. De praktijk is echter dat studenten afstuderen met torenhoge schulden die ze jarenlang meetorsen en waar ze last van hebben als ze een woning willen kopen.

Het moge sympathiek lijken dat de studieschuld niet meer in 15 jaar, maar in 35 jaar moet worden afgelost, maar dit heeft als nadeel dat oud-studenten heel lang aan de schuld vastzitten. Kwijtschelding van de schuld voor hen die het niet lukt om af te lossen is er ook pas na 35 jaar. Beter is een kortere aflossingsperiode, met een kleine opslag op de rente voor leningen die niet worden afgelost. Die lange periode lijkt dus genereus (sociaal), maar is het niet per se.

Het is nodig dat nu nagedacht wordt over

Beter is het om de middelen direct aan studenten te geven, in de vorm van vouchers of leerrechten

structurele oplossingen die goed zijn voor het onderwijs én voor de studenten. En laten we dan gelijk een weeffout in het hele onderwijsstelsel herstellen.

De onderwijsinstellingen krijgen van de overheid een vast bedrag, ongeacht het aantal studenten. In andere sectoren werkt dat anders. Groeit de economie, dan gaat er automatisch meer geld naar ontwikkelingssamenwerking. En als er meer ouderen komen, stijgt het budget voor de zorg. Alleen bij onderwijs blijft de begroting ieder jaar gelijk, ook al komen er meer studenten. Het gevolg is dat door de groei van het aantal studenten in de afgelopen decennia, er per student minder geld is. Niet gek dat het onderwijs klaagt.

Wat zou er dan wel moeten gebeuren?

Onderwijsinstellingen zouden per jaar, per student geld moeten krijgen, in plaats van een vast bedrag. Nu worden ze te veel afgerekend op doorstroming. Dat klinkt mooi, maar dan krijg je een leerfabriek, met focus op efficiency. Studenten willen echter ook gevormd worden, en dat kan niet steeds sneller. Vorming kost nu eenmaal tijd.

Nog beter is het om de middelen niet direct aan de onderwijsinstellingen te geven, maar aan de studenten, in de vorm van vouchers of leerrechten. De student gaat dan over zijn eigen onderwijsbudget. Het WI schreef er in 2004 al eens een rapport over: *De ontbrekende schakel*. Eind 2005 stelde toen nog staatssecretaris Rutte voor om leerrechten in te voeren. Studenten waren tegen. De wet sneuvelde in de Eerste

Kamer.

In plaats van alleen de basisbeurs weer in te voeren zou de positie van studenten structureel moeten worden verbeterd door de financiering via de student te laten lopen, en door studenten leerrechten toe

te kennen die recht geven op hoger onderwijs. Dit biedt meer flexibiliteit voor studenten en stimuleert levenslang leren.

‘Migratiebeleid is geen daad van barmhartigheid’

‘Het migratiebeleid als een daad van barmhartigheid beschouwen zou niet alleen verkeerde prikkels geven aan potentiële migranten, maar zou ook willekeurig zijn en de resultaten van rechterlijke uitspraken ondermijnen.’

Dat zegt de Oostenrijkse bondskanselier Sebastian Kurz in een interview met CDV. ‘Wij hebben een christelijk-sociale verantwoordelijkheid om te helpen, maar niet door het bedrijfsmodel van mensensmokkelaars te steunen of door onze burgers, meestal in achtergestelde gebieden, op te zadelen met de sociaal-culturele uitdagingen die het gevolg zijn van ongecontroleerde migratie.’

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Half november wordt voor het eerst sinds 1986 het jaarlijkse congres van de Europese Volkspartij (EVP) in Nederland gehouden. Vond het de vorige keer in Den Haag plaats, ditmaal zal het CDA zijn Europese zusterpartijen van 16 tot 18 november in Rotterdam ontvangen. Ook de Oostenrijkse bondskanselier Sebastian Kurz, partijleider van de ÖVP, de Oostenrijkse Volkspartij, die zich sinds 2017 voornamelijk met de naam Die Neue Volkspartei tooit, zal daarbij aanwezig zijn.

In een schriftelijk gehouden interview met *Christen Democratische Verkenningen* verwoordt Kurz zijn visie op de christendemocratische identiteit van de EVP, en schetst hij het belang van een opbouwende centrumrechtse politiek in Europa boven de afbrekende krachten van uiterst links en rechts-populistisch of -extremistisch. Die politiek heeft niet alleen een doordacht en stevig migratie- en buitenlands beleid, zich uitend in het bewaken van Europa's buitengrenzen en het geven van hulp aan gebieden waar migranten

vandaan komen, maar ziet ook de noodzaak van het blijven integreren van economische en ecologische doelstellingen, aldus Kurz. ‘Wij zijn een groot voorstander van een ambitieus Europees klimaatbeleid, maar dat mag niet ten koste gaan van de economische vooruitgang en het concurrentievermogen van Europa op het wereldtoneel. Volhouden dat we een keuze moeten maken tussen het redden van de economie óf van het milieu is onjuist’, aldus Kurz, die aangeeft het belangrijk te vinden de christendemocratische identiteit van de EVP in haar DNA te behouden.

Uw partij is een volkspartij met liberale, christelijk-sociale en conservatieve wortels. Hoe verhouden die zich tot elkaar? Vullen ze elkaar juist aan, of bijten ze elkaar soms?

‘Die Neue Volkspartei is een volkspartij die zich baseert op haar sterke christelijk-sociale, liberale en conservatieve wortels en tegelijk op onze snel veranderende wereld gericht is door middel van dynamisch en toekomstgericht beleid. Conservatief zijn betekent vandaag de dag sceptisch staan tegenover demagogen en opruiers van rechts, maar ook tegenover dromers en afstandelijke moralisten van links, temeer omdat de stabiliteit en de duurzaamheid van onze ecosystemen op het spel staan. Liberaal zijn betekent het individu beschermen tegen buitensporige staatsbemoeienis. Christelijk-sociaal zijn betekent een verstandig en verantwoordelijk sociaal beleid waarin de mens centraal staat, en duidelijke regels voor solidaire gemeenschappen. De kracht van ons als moderne volkspartij ligt in ons vermogen om uiteenlopende standpunten en zorgen te integreren en zo op basis van gezond verstand een succesvol beleid te ontwikkelen voor een pluralistische samenleving. Het brede midden van de samenleving een stem geven is wat een volkspartij tot een onmisbare pijler van de democratie maakt.’

Sebastian Kurz © ÖVP/ Glasere

Welke waarden zijn voor Die Neue Volkspartei het belangrijkste, en kunt u een voorbeeld geven van waar dit verschilt met de FPÖ of SPÖ?

‘Politiek moet er niet op gericht zijn waarden op te leggen of daarmee te pronken, maar moet die waarden op geloofwaardige wijze waarmaken door daden en verbintenissen. Als volkspartij streven wij ernaar alle delen van de samenleving te omarmen en gemeenschappelijke gronden te vinden in plaats van te verdelen, uit te sluiten en op te hitsen. Wij definiëren onszelf niet door ons

af te zetten tegen de ideologische agenda, slogans en strijdkreten van andere politieke partijen.'

'Subsidiariteit is zeker een kernbeginsel van onze politiek dat ons onderscheidt van het bureaucratisch centralisme van links en het ongereflachte laissez-faire van de liberalen. Wij stellen de mens centraal die handelt in vrijheid en verantwoordelijkheid.'

Hoe interpreteert uw partij de waarde solidariteit? Met wie moet de politiek solidair zijn?

'Solidariteit, zoals verankerd in de christelijke sociale leer, berust eveneens op de wil en het verantwoordelijkheidsgevoel van de mens om hulp te bieden aan hen die in nood verkeren. Het christelijk-sociale denken speelt solidariteit niet uit tegen vrijheid om zaken te bereiken.

Integendeel: economische vrijheid en verworvenheden zijn onontbeerlijke voorwaarden voor een institutioneel gewaarborgde solidariteit.'

'Als christensocialen zijn wij ons ervan bewust dat het recht van de een op sociale bijstand de verplichting van de ander inhoudt om deze uitkeringen te verstrekken respectievelijk te financieren. Voor het functioneren van de verzorgingsstaat is het daarom van cruciaal belang dat rechten en plichten transparant worden gemaakt, en dat het streven naar meer rechtvaardigheid niet wordt vervangen door nivellering en afhankelijkheid van de staat. Dit impliceert duidelijk omschreven regels die moeten worden nageleefd. Solidariteit is immers geen doel op zich, maar bedoeld om mensen te helpen zichzelf te helpen.'

Politiek moet er niet op gericht zijn waarden op te leggen of daarmee te pronken

Christendom

Niet alle partijen binnen de EVP hebben een verwijzing naar de christendemocratie in hun naam. Is het belangrijk dat de EVP zich 'christendemocratisch' blijft noemen, of is wat u betreft de toevoeging 'centrumrechts' of 'conservatief' voldoende?

'Wij zien de EVP als een brede politieke stroming verrijkt door culturele, regionale en historische diversiteit. Hoewel deze verschillen soms een uitdaging lijken, bevorderen zij ook eenheid in verscheidenheid en wederzijds begrip in onze politieke familie.'

'De EVP, met haar lange christendemocratische traditie, noemt zichzelf terecht "Volkspartij" om het brede spectrum van christendemocratische, conservatieve en

gelijkgezinde partijen van centrumrechts te omarmen. Het zou geen zin hebben om de christendemocratie uit het DNA van de EVP te schrappen, zoals het ook geen zin heeft om de EVP te reduceren tot een groep van uitsluitend C-partijen. De EVP heeft vandaag

de enorme taak om centrumrechts in Europa verenigd te houden als het een relevante politieke kracht wil blijven die zinvol beleid voor Europa kan vormgeven.'

Hoe belangrijk is de verankering in het christendom voor de politiek in Europa? En wat kunnen we er in de praktijk mee? Aan de ene kant beroept Viktor Orbán zich op het christendom om migranten uit andere culturen en religies tegen te houden, aan de andere kant beroept men zich op christelijke waarden als solidariteit en barmhartigheid om mensen in nood welkom te heten. Aan welke kant staat u?

'Wij verwerpen zwart-witschema's en het instrumentaliseren van de christelijke leer

voor politieke doeleinden. De EVP heeft zichzelf gedefinieerd als niet-confessionele partij. Christendemocratie gaat niet over het citeren van de Bijbel, maar over het vertalen van christelijke waarden in op waarden gebaseerd beleid voor het algemeen welzijn, het gemeenschappelijke goede. Als we kijken naar de huidige risico's en bedreigingen voor de Europese manier van leven, is het onze primaire verantwoordelijkheid om Europa's joods-christelijke identiteit en verlichting te beschermen. Als de EVP niet zal vechten om deze te beschermen, wie zal het dan doen?'

'Wat illegale migratie betreft, hebben Europeanen eindelijk geleerd dat open grenzen en onbeperkte aanvaarding van migranten in onze samenlevingen geen daad van solidariteit is, maar naïef is en tot ernstige problemen leidt. Wij hebben een christelijk-sociale verantwoordelijkheid om te helpen, maar niet door het bedrijfsmodel van mensensmokkelaars te steunen of door onze burgers, meestal in achtergestelde gebieden, op te zadelen met de sociaal-culturele uitdagingen die het gevolg zijn van ongecontroleerde migratie. Het is onze plicht mensen in nood te helpen waar zij in nood verkeren en zichzelf het best kunnen helpen: in hun eigen regio's en gebieden, met steun voor familiebanden, vertrouwde taal en cultuur, en met perspectieven op een beter leven door steun voor duurzame economische ontwikkeling en vrede. Europa moet met name zijn strategie voor Afrika intensiveren om een positievere dynamiek op gang te brengen voor dit continent, dat de komende jaren onder een enorme demografische druk zal komen te staan.'

Barmhartigheid

Wat moet Europa doen om de migratiecrisis het hoofd te bieden? Zou barmhartigheid een waarde in zijn politiek kunnen zijn?

'Politieke besluiten in liberale democratieën zijn gebaseerd op een transparant rechtssysteem van regels en beginselen, waarbij barmhartigheid beperkt blijft tot speciale gevallen, zoals gratieverlening aan misdadigers onder bepaalde omstandigheden. Het migratiebeleid als een daad van barmhartigheid beschouwen zou niet alleen verkeerde prikkels geven aan potentiële migranten, maar zou ook willekeurig zijn en de resultaten van rechterlijke uitspraken ondermijnen, waardoor het rechtssysteem aan legitimatie inboet en de liberale democratie zou worden geschaad.'

'Het migratiebeleid van Europa heeft eindelijk veel van zijn aanvankelijke fouten overwonnen en een einde gemaakt aan het opengrenzenbeleid van de afgelopen jaren, dat grote migratiestromen op gang bracht en veel slachtoffers

Als de EVP niet zal vechten om de joods-christelijke identiteit van Europa te beschermen, wie zal het dan doen?

maakte op zee en op andere doorreisroutes. We gaan eindelijk actiever de strijd aan met mensenhandelaars, en investeren meer om onze grenzen te beschermen. Wat tijdens de voorbije migratiecrisis scherp werd bekritiseerd – namelijk oproepen tot bescherming van onze grenzen tegen illegale migratie – wordt nu actief gesteund door de Europese Unie, recent nog door haar steun voor de beveiliging van de EU-grens met Wit-Rusland in het licht van de huidige migrantenstroom die door het Loekasjenko-regime wordt uitgelokt.'

Wat zijn de belangrijkste uitdagingen waar de EU nu voor staat? Welke rol kan de EVP daarin spelen?

‘De EVP en de christendemocratie zijn de drijvende krachten geweest achter de totstandkoming van een verenigd en welvarend Europa, gebaseerd op de rechtsstaat en de beginselen van de sociale markteconomie. En dat moeten ze ook blijven doen. Maar er is geen plaats voor zelfgenoegzaamheid, gezien de grote mondiale uitdagingen waarvoor we staan: het bestrijden van de aanhoudende coronapandemie, het effectief aanpakken van de klimaatverandering. Tegelijk moeten we op het pad blijven van economische vooruitgang en concurrentievermogen, het beschermen van onze grenzen, het waarborgen van onze veiligheid en het ondersteunen van duurzame ontwikkeling, ter voorkoming van illegale migratie naar Europa.’

Zijn de uitdagingen, gezien geopolitieke ontwikkelingen als de assertieve houding van Rusland en China en de terugtrekkende rol van de VS, niet in de eerste plaats geopolitiek? Moet de EU zich meer concentreren op een sterk buitenlands en veiligheids-/defensiebeleid, en minder op de harmonisatie van allerlei interne regels?

‘We hebben een sterke Europese Unie nodig om deze geopolitieke uitdagingen aan te gaan, met name op het gebied van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid, en om het concurrentievermogen van Europa ten opzichte van andere wereldspelers veilig te stellen. Wij moeten met name gelijke concurrentievoorwaarden met China afdwingen op het gebied van handel en investeringen, om ervoor te zorgen dat Europese bedrijven

en werknemers profiteren van open handel en worden beschermd tegen oneerlijke concurrentie, marktverstoringen en koolstoflekage. Een sterke Europese Unie moet haar capaciteit om krachtig, gezamenlijk en coherent op te treden op het wereldtoneel vergroten, maar moet ook het subsidiariteitsbeginsel hoog in het vaandel dragen op gebieden die beter op het niveau van de regio's of de lidstaten kunnen worden geregeld. Uit de recente gezondheids- en economische crisis hebben we geleerd dat subsidiariteit ook van vitaal belang is om ons beter te wapenen tegen toekomstige crises.’

Overstromingen

Hoe belangrijk is de klimaat- en energietransitie die Europa moet doormaken, mede in het

licht van de recente overstromingen in Noordwest-Europa?

Is in de lidstaten in dit verband een coalitie van christendemocraten met links logischer dan met rechts?

‘De verwoestende overstromingen van afgelopen juli in West-Duitsland en de aangrenzende regio's hebben niet alleen te veel slachtoffers gemaakt en te veel huizen verwoest, maar hebben ons ook allemaal

gealarmeerd over de ongeziene manieren waarop de klimaatverandering zich manifesteert. Wij zijn dan ook een groot voorstander van een ambitieus Europees klimaatbeleid, maar dat mag niet ten koste gaan van de economische vooruitgang en het concurrentievermogen van Europa op het wereldtoneel. Volhouden dat we een keuze moeten maken tussen het redden van de economie óf van het milieu is onjuist. We kunnen de klimaatverandering aanpakken, onze economieën

We hebben een sterke EU nodig om de geopolitieke uitdagingen aan te gaan, met name op het gebied van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid

Bron: iStock

omvormen en tegelijkertijd erop vooruitgaan, in Oostenrijk, in Europa, en in de rest van de wereld.'

Moet het Nederlandse CDA in dit opzicht Die Neue Volkspartei volgen en een coalitie met meer 'groene' partijen aangaan?

'Als we dit momentum willen aangrijpen om onze samenlevingen te heroverwegen, moeten onze politieke leiders samen een verhaal voor een groene transformatie ontwikkelen dat ingaat tegen de radicale oplossingen die door populistten worden voorgesteld. We kunnen ons de ontkenning en het scepticisme van extreemrechts niet veroorloven, want dan zou het weleens te

Collectivistische ideeën van centralisatie, verbodsbepalingen en paternalisme hebben altijd gefaald

laat kunnen zijn om onherroepelijke schade aan ons klimaat te voorkomen. Evenzo moeten we oppassen voor voorstellen van uiterst links, waar

men, in plaats van ons systeem te willen repareren, vaak pleit voor het afbreken ervan ten gunste van een socialistische gecentraliseerde staat in groene vermomming. We moeten heel duidelijk zijn: collectivistische ideeën van centralisatie, verbodsbepalingen en paternalisme hebben

altijd gefaald. Waar ze ideologisch ook vandaan kwamen, ze hebben sociale onrechtvaardigheid, economische ellende en nog veel erger veroorzaakt. Ze zullen ons nu niet plotseling helpen.'

Innovatie

‘In de nabije toekomst zullen we wereldwijd goederen blijven produceren, verhandelen en consumeren, en elektriciteit, verwarming en vervoer individueel blijven gebruiken. De uitdaging zal erin bestaan om de manier waarop wij de dingen doen, te veranderen. De sleutel tot dit alles zal innovatie zijn. En er is geen betere voedingsbodem voor innovatie dan een vrij en open systeem dat ondernemers, werknemers, wetenschappers en het maatschappelijk middenveld in staat stelt nieuwe ideeën te genereren en de vruchten daarvan te plukken.’

‘We moeten ervoor zorgen dat dit wordt ingebed in een manier van regelgeving die een snelle vermindering van de CO₂-uitstoot en andere schadelijke gevolgen van consumptie stimuleert, terwijl tegelijkertijd vrije en eerlijke handel wordt gewaarborgd

en koolstoflekage wordt voorkomen door middel van een aanpassingsmechanisme aan de koolstofgrens.

Aangezien Europa minder dan tien procent van de mondiale koolstofemissies voor zijn rekening neemt, is het duidelijk dat ook de grootste uitstoters van broeikasgassen ter wereld aan boord moeten komen. Daarom verwelkomen wij het besluit van de Amerikaanse president Biden om zich weer bij onze internationale klimaatinspanningen aan te sluiten door opnieuw tot het Akkoord van Parijs toe te treden en de klimaatcrisis hoog op de agenda te plaatsen als een echte gamechanger.’

In november is het EVP-congres in Rotterdam. Gaat u daarheen, en wat zal dan uw belangrijkste boodschap zijn aan de broeders en zusters van de EVP? Hoe ziet u de toekomst van de christendemocratie en de EVP in Europa?

‘Ja, ik ben van plan om naar Rotterdam te gaan voor het EVP-congres, en ik kijk ernaar uit om

al onze vrienden van het CDA en de EVP weer persoonlijk te ontmoeten. Eind augustus hebben we ook weer genoten van de mooie sfeer van een echt live-evenement op ons eigen partijcongres in Oostenrijk. Daarom ben ik er na alle maanden van afstand die door de coronapandemie werd opgelegd zeker van dat Rotterdam voor ons allen een groots en langverwacht evenement zal worden.’

Het congres zal gaan over waarden in de Europese politiek. Hoe zorgen we ervoor dat politiek in Europa niet gaat over schandalen en gebrek aan vertrouwen in politici, maar over het bedenken en uitvoeren van ideeën voor een goede samenleving?

‘Bij de bespreking van onze programmatische oriëntatie en waarden op het congres moeten wij

voor ogen houden dat wij voor de aanpak van alle uitdagingen in de toekomst kunnen voortbouwen op het beste model dat de geschiedenis van de mensheid heeft gekend: de liberale democratie, gebaseerd op de sociale markteconomie en de rechtsstaat. Maar om ervoor

De antwoorden op de grote uitdagingen van deze tijd moeten uit het politieke centrum komen, en niet uit de marge

te zorgen dat ons maatschappelijk model van liberale democratie klaar is om de vele vitale vraagstukken voor onze burgers aan te pakken, moeten wij het voortdurend verbeteren. Eerst en vooral moeten we ervoor zorgen dat de vereiste antwoorden uit het politieke centrum komen, en niet uit de marge. Rotterdam zal een uitgelezen kans zijn om duidelijk te maken waar de vaste grond van onze centrumrechtse beginselen en waarden ligt, en waar het drijfzand van de radicale marge begint.’

We falen; maar dan staan we samen weer op

door Theo Brinkel De auteur is oud-Kamerlid voor het CDA en redactielid van *Christen Democratische Verkenningen*.

Politici zijn feilbare mensen en CDA'ers vormen daarop geen uitzondering, zo heeft het afgelopen jaar aangetoond. De uitweg moet worden gezocht in verschil verbinden. Zowel in de kijk op de samenleving als in de interne verhoudingen. Het rapport met die naam biedt de basis om als partij weer op te staan.

‘Mensenwerk is altijd onvolmaakt en kwetsbaar, we falen als elke politicus en elk land. Maar dan staan we samen weer op.’ Dat is de optimistische inslag van een verslag ‘Naar een herkenbaar CDA’ dat op 6 september is uitgekomen.¹ Het is geschreven door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, meer in het bijzonder door WI-voorzitter Richard van Zwol. Het stuk is een van de drie rapporten die voorafgaand aan het partijcongres van 11 september zijn uitgekomen: naast Van Zwols inhoudelijke heroriëntatie ging het om een evaluatie van wat er het afgelopen jaar is misgegaan² en om een heroverweging van de organisatie van de partij.³ Tezamen moeten de drie rapporten bijdragen aan boetedoening, verzoening en vernieuwing in het CDA na het afgelopen dramatische jaar. *Recht doen, gezond leven, verschil verbinden* is de – ietwat ingewikkelde – titel van

het rapport dat hier besproken wordt. Ik noem het in deze bespreking verder maar gewoon *Verskil verbinden*, want dat is de belangrijkste inhoudelijke lijn van het stuk. Verdeeldheid in de samenleving en verdeeldheid in het CDA vormen het grootste probleem, zou je kunnen zeggen. En dus is verbinden zo’n beetje de kern van de boodschap die in het rapport-Van Zwol wordt uitgedragen.

Mooie teksten

Verskil verbinden is klassiek opgezet. Het begint met een profiel van het CDA.⁴ Dat dient niet alleen om te beschrijven wat voor partij het CDA is. Een dergelijke weergave van de politieke overtuiging laat namelijk ook het perspectief zien waarmee christendemocraten naar de wereld om hen heen kijken. Het bepaalt wat wij belangrijk vinden (‘wij’ en ‘ons’

verwijzen hier naar christendemocraten). En vandaar komt het rapport tot een kritische kijk op de hedendaagse cultuur.⁵ Daarvan geeft het rapport drie kenmerken: de procedure die boven goed en kwaad uitgaat; het stellen van de korte boven de lange termijn; en het waarderen van het zelf boven de ander. Het rapport plaatst daar een ander perspectief tegenover. Het wil, zoals dat in het rapport een beetje wonderlijk heet, ‘verschil verbinden, voorbij de scheidslijnen’.⁶ Het geheel mondt uit in een driedubbele politieke agenda⁷ aan de hand waarvan de mooie woorden, aldus Richard van Zwol, aan de praktijk verbonden worden.

Allereerst is er de agenda ‘Recht doen’, die weer vier uitdagingen kent: (1) versterking van de rechtsstaat en vooral van de cultuur die aan de rechtsstaat ten grondslag ligt – met concrete voorstellen om verder uit te werken; (2) meedoen mogelijk maken – het bevorderen

Ouderen zijn een inspirerend voorbeeld

van participatie in werk of integratie van nieuwkomers; (3) versterking van het lokaal bestuur met langjarige financiële zekerheid voor gemeenten; en (4) een dienstbare overheid die verantwoordelijkheden durft over te laten aan de samenleving.

Op de tweede plaats is er een agenda ‘Gezond leven’ voor een duurzame leefomgeving. Deze wijst onder andere op de visie op bedrijven als gemeenschap van werkgevers en werknemers, op groene industriepolitiek en op het bevorderen van een gezonde leefstijl.

En ten derde is er een agenda die ‘verschil verbindt’. Deze bepleit een waardering van cultuur: ‘De cultuur geeft ons vooral beelden, woorden en getuigenissen die ons vertellen wie wij zijn en wat ons vormt.’⁸ Dat is mooi geformuleerd. En het rapport geeft die beelden

en getuigenissen zelf ook: beleid moet aansluiten bij familieverbanden; niet het maken van schulden, maar sparen moet lonen; ouderen zijn een inspirerend voorbeeld. Dat verschil verbinden doet het rapport ook internationaal. Ik ben blij dat er aan de christendemocratie een specifieke taak wordt toegekend als verdediger van Europese democratische en rechtsstatelijke waarden en vrijheidsidealen tegen tirannen, autoritaire machten en normloos roofof kapitalisme. Zo’n taak hoort bij de christendemocratie; daarvoor is zij ooit opgericht.

Het rapport *Verschil verbinden* straalt belezenheid uit. We hebben hier niet te maken met oppervlakkige voorlichters die meedeinen met de publieke opinie, maar met geïnspireerde auteurs die laten zien hoe hun visie wortelt in de geschiedenis. Het stuk is mooi geschreven en nergens platvloers. Een fraai stukje tekst is dit: ‘Er bestaat geen “BV Nederland” en ze heeft geen dochterbedrijven.’⁹ Daar gaat het over de eigen verantwoordelijkheid van gemeentelijke overheden. Prachtig zijn de passages over ouderen: ‘Ouder worden mag een levensdoel zijn’, staat er, want het moet niet gaan over wat precies voltooid leven is, maar over een zoektocht naar een waardige levensavond.¹⁰ Ouderen vormen volgens het rapport ‘een voorbeeld van een manier van leven dat [sic] minder gehaast is, meer gericht op anderen, op jongere generaties en op immateriële zaken. Ouder worden is een levensfase om naar uit te kijken.’¹¹

Ideële verworteling

Verschil verbinden komt er onbevreesd voor uit dat het CDA in een rijke christelijke traditie staat. Daar wordt in het huidige CDA veel te besmuikt over gedaan. Dat is dom, want hoe overtuigend kun je voor anderen zijn als je niet voor de christelijke herkomst en de christelijke toekomst van je partij durft uit te komen? Leuk is de manier waarop het CDA impliciet als vooruitstrevend wordt neergezet, zonder dat het beladen woord ‘progressiviteit’ gebruikt wordt. ‘Christendemocratische politiek staat niet

stil', zo staat er, 'maar vormt een agenda van vernieuwing.'¹² De bereidheid om te vernieuwen is een wezenstrek van het CDA, schrijft Van Zwol. Slim, zo stoot je de conservatieven die nog steeds in de partij rondlopen, niet voor het hoofd.

De kracht van *Vershil verbinden* is dat het rapport de kernbegrippen (publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap) weet te verbinden aan concrete politieke handelingsperspectieven. Ze worden niet beschouwd als abstracte principes. Terecht zegt het rapport dat de kernbegrippen praktische wegwijzers zijn, die ons in beweging zetten.¹³ Daarmee wordt voorkomen dat de kernbegrippen – onze politieke overtuiging – alleen maar een soort mantra zijn en dat we verder lekker bestuurlijk onze gang kunnen gaan. Dat soort kritiek komt altijd van de kant van degenen die niets moeten hebben van de uitdaging van het zijn van een beginselpartij.

Het valt me op dat in het rapport, dat zoveel nadruk legt op verschil verbinden, veel eer wordt toegekend aan Pieter Omtzigt, die zijn lidmaatschap heeft opgezegd. Nog steeds vind ik het jammer dat hij dit gedaan heeft. Ik herinner mij eerdere prominente christendemocraten die ooit rot behandeld zijn maar de partij toch trouw zijn gebleven. Piet de Jong bijvoorbeeld, de succesvolle minister-president die van het KVP-bestuur geen lijsttrekker mocht zijn in de verkiezingen van 1971. Hij is de KVP en het

CDA zijn verdere leven toch trouw gebleven. Of Jaap de Hoop Scheffer, die in 2001 opzigezet werd. Ook hij gaf zijn lidmaatschap niet op. Gelukkig maar, want een jaar later was hij terug als minister van Buitenlandse Zaken, en in 2004 werd hij secretaris-generaal van de NAVO. Sta af en toe ook eens stil bij de volhouders! Het CDA mag dankbaar zijn dat zovelen van hen in de partij zijn gebleven. Er zijn er zoveel die weten dat we zoals elke politicus falen, maar daarna samen weer opstaan.

Jubileum

Ik hoop dat dit rapport de basis legt voor het herstel van het CDA, en dat partijbestuur en fracties zich de inhoud eigen maken. Met de nadruk op verschil verbinden treft Van Zwol de juiste toon. Het zoeken naar eenheid was typisch iets geweest voor het veertigjarig jubileum van het CDA dat vorig jaar had

De christendemocratische kernbegrippen zijn praktische wegwijzers die ons in beweging zetten

moeten plaatsvinden. Toen viel er niets te vieren, midden in de byzantijnse beslommingen in de CDA-top. *Vershil verbinden* is een prachtig jubileumgeschenk voor het CDA geworden. Een jaar te laat weliswaar, maar toch precies op tijd!

-
- 1 Richard van Zwol, *Recht doen, gezond leven, verschil verbinden. Samen verantwoordelijk zijn voor Nederland. Verslag 'Naar een herkenbaar CDA'*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 6 september 2021. Het citaat staat op p. 5.
 - 2 Commissie-Spies, *Zij aan zij werken aan herstel! Evaluatie Tweede Kamerverkiezingen 17 maart 2021*. Den Haag: CDA, juli 2021.
 - 3 Commissie-Van Rooy, *Rapport Taskforce Governance*. Den Haag: CDA, juli 2021.

- 4 Van Zwol 2021, pp. 5-11.
- 5 Van Zwol 2021, pp. 12-15.
- 6 Van Zwol 2021, p. 18.
- 7 Van Zwol 2021, pp. 21-41.
- 8 Van Zwol 2021, p. 34.
- 9 Van Zwol 2021, p. 25.
- 10 Van Zwol 2021, p. 36.
- 11 Van Zwol 2021, p. 36.
- 12 Van Zwol 2021, p. 8.
- 13 Van Zwol 2021, p. 10.

Bron: iStock

Bescheidenheid

door Joke van Saane De auteur is hoogleraar Zingeving en leiderschap aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Zij belicht in deze rubriek maatschappelijke verschijnselen door er net wat anders tegen aan te kijken.

De samenleving is zich langzaam weer aan het oprichten uit de crisis die corona heeft veroorzaakt. Terug naar het oude normaal gaan we niet; daarvoor zijn we ons te zeer bewust geworden van de schadelijke kanten van dat normaal, voor onszelf en voor onze omgeving.

Pijnlijk duidelijk hebben we ervaren dat we als mensen behoefte hebben aan verbinding. We hebben anderen nodig om onszelf te kunnen zijn. We weten nu dat ontmoetingen op afstand, vanachter een masker of via het scherm functioneel zijn, maar ook tekortschieten. We hebben het nodig de ander te kunnen aanraken; de ander met al onze zintuigen te kunnen ervaren. Maar corona bracht ook voordelen: we varen wel bij meer ruimte voor onszelf en mogelijkheden om onze tijd zelf in te delen. Personalisering en flexibilisering zijn een soort toverwoorden geworden, tegemoetkomend aan de hang naar individuele afwegingen en unieke ontwikkelingen. Tegelijk merken we dat de roep om vaste kaders en duidelijke afspraken ook toeneemt. Voortdurend ligt het verwijt op de loer dat het ontbreekt aan krachtig leiderschap.

Paradoxe behoeften

Veel ruimte laten voor personalisering en flexibele afwegingen geldt niet als krachtig. Enigszins ongenueanceerde besluiten voor iedereen zijn dat wel, maar als die besluiten vervolgens tot vervelende of beperkende gevolgen voor individuen blijken te leiden, is dat

krachtige leiderschap snel gereduceerd tot ongevoelig of te zakelijk leiderschap.

De paradoxale behoeften van mensen zijn in coronatijd scherper naar voren gekomen. Het is lastig om een keuze te maken in de balans tussen veel vrijheid voor individuen en krachtig beleid voor iedereen. Veel mensen lijken die keuze te vermijden door hun eigen ervaring en afwegingen dan maar centraal te stellen, vermoedelijk in de veronderstelling dat het authentiek en integer overkomt als je 'iets van jezelf' laat zien. Het gevolg is dat we van winkelmedewerkers vernemen welke kleding of meubels zij zelf het mooist vinden, dat horecapersoneel de eigen smaak meedeelt aan de klanten, dat bestuurders hun organisatie lastigvallen met inkijkjes in hun privéleven, en dat politici openlijk vertellen hoe belangrijk hun baan voor henzelf is en hoe ze daarop bij voorkeur willen terugkijken.

Deze semiauthentieke ontboezemingen zullen echter niet helpen om mensen zekerheid te bieden in de spanning tussen persoonlijke verlangens en de behoefte aan gezamenlijkheid en verbondenheid. Ze versterken slechts het eigen ik en het zich vastbijten in de eigen overtuiging. Wat wel helpt is bescheidenheid: begin eens bij de ander. Jouw persoonlijke welbevinden heeft niet het laatste woord, en geeft ook niet de doorslag!

De hond die niet blaft: reacties op de 'C' op Twitter

Een tweet met een 'christelijke' inhoud krijgt niet meer of minder respons op Twitter dan andere berichten. In die zin is de eventuele angst om vanuit de C van het CDA naar een breder publiek te communiceren, onterecht. Tegelijk blijkt dat vooral boze berichten, zoals die van de PVV, het op Twitter goed doen. Het CDA moet daarom sowieso nadenken of het behalen van veel respons op sociale media doel op zichzelf dient te zijn.

door Suzanne Ekhart en Arjen Siegmann Ekhart doet de researchmaster sociologie aan de Universiteit Utrecht en liep stage op het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Siegmann is als stafmedewerker verbonden aan het WI.¹

De C van het CDA is lastig voor veel mensen, zowel binnen als buiten het CDA. Er is een groep kiezers die nooit CDA zal stemmen 'vanwege die C'.² En dat beangstigt weer mensen binnen het CDA, die dat zien als een aanleiding om dan maar niets meer over die C te zeggen, te twijfelen aan de grondslag van de partij, of deze zelfs te willen aanpassen. Wat ontbreekt in deze redenering – de C als zwakke plek – is het inzicht in hoe de C daadwerkelijk functioneert in het publieke debat. Want wat bedoelen mensen die nooit CDA stemmen precies met hun negatieve opmerkingen over de C? Hoe weten we wat hen drijft? Zou het geen rationalisatie zijn van een onderbuikgevoel? En kan de C nou

juist niet een uniek aspect van het CDA zijn, iets wat de partij onderscheidt van andere partijen, en haar zelfs een geweten en bestaansrecht geeft?

Voor dat laatste is al in 2012 onderbouwing geleverd in CDV, waar Te Grotenhuis en zijn coauteurs stellen dat het CDA in de christelijke kiezer een natuurlijke achterban heeft, die door de partij echter al jarenlang wordt verwaarloosd.³ Die kiezers hebben geen behoefte aan christelijke identiteitspolitiek, maar zouden in het CDA wel iets willen herkennen wat past bij hoe zijzelf het geloof beleven.

Om in deze discussie verder te komen hebben we een onderzoek gedaan naar hoe in politieke tweets op Twitter op christelijke inhoud wordt gereageerd.

In dit artikel beschrijven we de uitkomsten. Ten eerste vinden we dat qua christelijke inhoud van tweets het CDA zich nauwelijks onderscheidt van andere partijen, zoals VVD, D66 en PVV; en ten tweede dat tweets waarin een christelijke term voorkomt – een verwijzing naar het christendom – gemiddeld evenveel positieve reacties krijgen.⁴

Politiek gebruik van Twitter

De online wereld maakt grote sociale netwerken mogelijk. Zij overstijgt de natuurlijke beperking van de reële wereld, waar een normaal mens circa honderdvijftig mensen goed kent.⁵ Dat aantal van honderdvijftig wordt als limiet van ‘echte kennissen’ aangehouden, als een gevolg van de cognitieve beperking van het menselijk brein. Het internet maakt het mogelijk om die cognitieve beperking te omzeilen, door het bijhouden van connecties door de computer te laten doen. Dat werkt wel, maar maakt de relaties in dat netwerk oppervlakkiger dan in de reële wereld.

Twitter is een online netwerk dat groot is, oppervlakkig, met een lage drempel om fanatiek te reageren. Het is een uniek medium dat gebruikt wordt voor het verspreiden van radicale boodschappen. Het wordt ook gezien als de grote schuldige in het verspreiden van desinformatie.⁶ Wat hier ook van waar is, het is in het belang van Twitter zelf dat wij geloven dat dit medium zoveel invloed heeft. Dit is het verkoopverhaal van alle socialemediabedrijven, die alleen winst kunnen maken zolang de kopers van advertenties geloven dat hun advertenties effect hebben. Zij verdienen aan ‘de psychologische aanname van menselijke manipuleerbaarheid’, zoals Hannah Arendt het formuleerde.⁷

Vooralsnog geloven politieke partijen in de kracht van sociale media. Dit geldt ook voor het CDA, dat bij de afgelopen verkiezingen groot heeft ingezet op de online campagne en een van de grootste politieke adverteerders op bijvoorbeeld Facebook en Instagram was.⁸

Op het eerste gezicht lijken sociale media inderdaad erg geschikt voor politieke communicatie. Gebruikers zitten met elkaar in een netwerk als ‘vrienden’ of als ‘volgers’. Het reageren op elkaar en het zien wat anderen vinden, kan een groot effect hebben op de ideeën van mensen. Dit blijkt ook in de VS bij de mening over Donald Trump als presidentskandidaat

Op het eerste gezicht lijken sociale media erg geschikt voor politieke communicatie

in 2016: kiezers worden beïnvloed door wat anderen in hun sociale cirkel van hem denken.⁹ Online netwerken zouden datzelfde effect kunnen hebben, en dat trekt adverteerders.

Communicatie met christelijke inhoud

Om te meten hoe er over het christendom wordt gecommuniceerd, hebben we een keuze moeten maken voor een definitie. We stellen dat een boodschap een ‘C-boodschap’ is als deze één of meer woorden bevat die expliciet horen bij het christendom; denk aan ‘God’, ‘Jezus’, ‘kerk’, enzovoort. Dit levert ons een selectie van tweets op die we als ‘christelijk’ en ‘niet-christelijk’ kunnen betitelen. In dit proces brengen we nog wat opschoning aan voor de gevallen waarin bijvoorbeeld ‘kerk’ niet over de kerk gaat, maar over ene ‘Van Kerkwijk’.

Om te bepalen welke tweets bij welke partij horen hebben we Twitteraccounts geselecteerd van mensen die zijn te identificeren als behorend tot een politieke partij. Dat doen we enerzijds via de zogenoemde bio, waar mensen de naam van de partij vermelden, en anderzijds door te selecteren wie vaak over en namens een politieke partij tweets verzendt. Dit levert ons een verzameling Twitteraccounts op van ministers, Kamerleden, medewerkers van het partijbureau of het wetenschappelijk instituut, wethouders, enzovoort. Het gaat ons er daarbij om dat we

alleen mensen overhouden die duidelijk zijn te herkennen als een actief lid van de politieke partij en ook als zodanig twitteren.

We beperken ons tot accounts van mensen met meer dan 1.000 volgers. De tweets zijn verzameld in het tijdvak van 1 januari 2017 tot 28 juni 2021, wat resulteerde in een totaal aantal van 63.000 originele tweets, oftewel tweets met een origineel statement van de zendende persoon. Retweets van iemand anders zonder verder commentaar zijn dus niet meegenomen. Voor de leesbaarheid spreken we in de rest van dit artikel over de partij als zender van de tweets, maar we bedoelen daarmee de tweets die verstuurd worden door de ‘toptwitteraars’ die zich identificeren met de betreffende partij.

PVV, CDA en D66 zijn de grootste twitteraars, met elk ongeveer 15.000 tweets. CU en VVD hebben ongeveer 7.000 tweets, en de SGP is de kleinste, met slechts 2.000 tweets in het onderzochte tijdvak. De tweets worden redelijk goed gelikt, gemiddeld 200 keer, en geretweet, zo’n 65 keer. Voor wie niet helemaal thuis is in de wereld van het twitteren: een ‘like’ is een reactie van een Twittergebruiker op een bericht waarmee hij of zij laat weten dit bericht te waarderen. Een ‘retweet’ is het doorsturen naar de eigen volgers van een ander bericht, al dan niet voorzien van commentaar. De likes en retweets vormen als het ware een puntensysteem.

PVV, CDA en D66 zijn de grootste twitteraars, met elk ongeveer 15.000 tweets

Van alle tweets in ons bestand kan circa 1 procent als christelijk worden gedefinieerd. Tabel 1 toont het percentage christelijke tweets per partij in de tweede kolom. De CU staat met stip bovenaan: 6,0 procent van al haar tweets heeft een relatie met het christendom. De SGP komt met 3,6 procent op de tweede plaats, gevolgd door het CDA met 1,0 procent.

D66 staat onderaan met maar 0,3 procent christelijke inhoud. Dit klopt met wat je zou mogen verwachten op basis van de identiteit van de partijen. Onze methode lijkt dus op te pakken wat er aan christelijke inhoud wordt getweet.

Tabel 1. Christelijke tweets en gemiddeld sentiment per partij

Partij	Percentage christelijke tweets	Gemiddeld sentiment (tussen -1 en 1)
CU	6,0	0,15
SGP	3,6	0,13
CDA	1,0	0,14
PVV	0,8	0,03
VVD	0,4	0,13
D66	0,3	0,12

Het CDA komt met 1 procent in het midden uit met zijn percentage christelijke tweets. Dat is meer dan twee keer zoveel als bij VVD en D66.

De derde kolom van tabel 1 toont het gemiddelde sentiment per partij. Sentiment is een score die we berekenen voor elke tweet op basis van een geautomatiseerde tekstanalyse.¹⁰ Een positief sentiment staat voor een constructieve, opbouwende, positieve boodschap, bijvoorbeeld:

‘Wat is #Zoutkamp mooi!’
Een negatief sentiment heeft een kritische, negatieve inhoud, zoals een tweet die afgeeft op andere partijen of mensen, zoals ‘Echt idioot dit!’ (en dan een onderwerp).

Het sentiment is vrijwel gelijk voor alle partijen, namelijk licht positief, met uitzondering van de PVV. Ook dit is te verwachten. Het is het lot van sociale media – en eigenlijk ook van alle andere soorten media – dat negatief nieuws meer aandacht trekt dan positief nieuws. In een tijd van *manufactured outrage* (‘gecultiveerde boosheid’) is Twitter een ideaal medium

voor de PVV met haar populistische anti-establishmentboodschap.¹¹

Twitter als populistisch medium

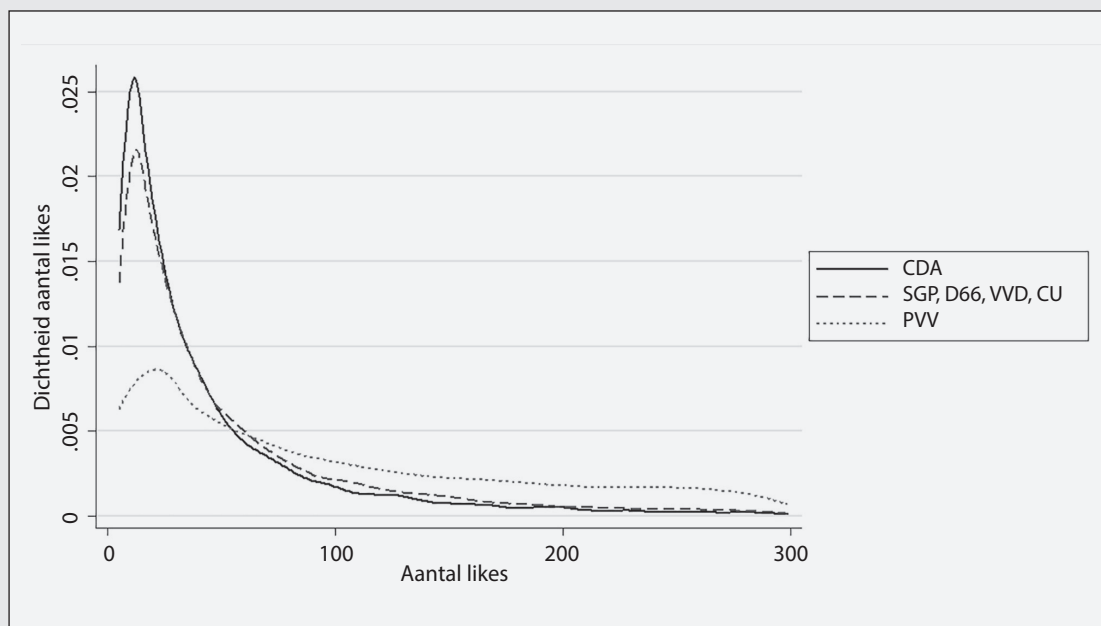
De *verdeling* van het aantal likes per partij zegt iets over de spreiding van populaire tweets. Figuur 1 toont dit voor de partijen in onze analyse. Op de horizontale as staat het aantal likes. Hoe hoger de lijn, hoe meer tweets met dit aantal likes er voorkomen. Een hoge piek bij nul betekent dat er veel tweets zijn met nul likes.

Het CDA heeft een hoge piek bij weinig likes, wat betekent dat er weinig uitschieters zijn: er zijn maar weinig heel populaire tweets (of twitteraars) die honderden likes halen. De PVV heeft juist een lage piek en een dikke 'staart': er zijn daar relatief veel tweets die zomaar 200 tot 300 likes halen. De populariteit van PVV-tweets wordt nog eens bevestigd in de figuur.

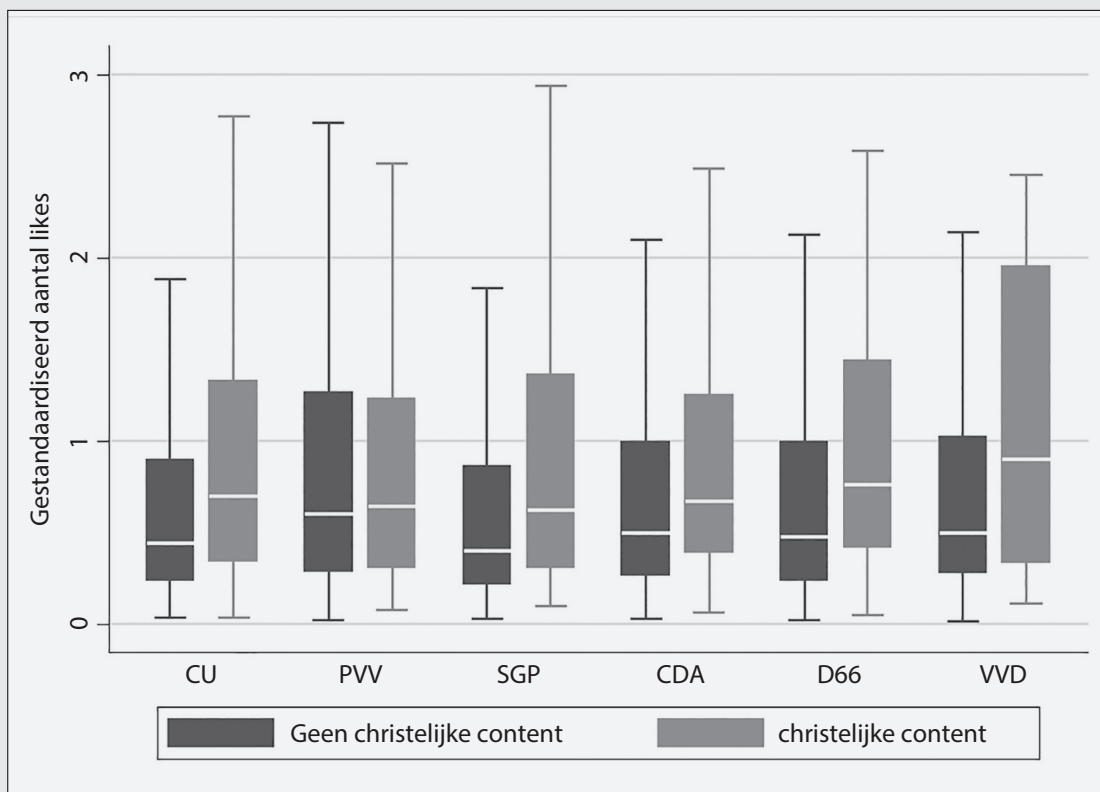
Waardering van christelijke tweets

Ten slotte komen we bij de hamvraag van dit onderzoek: worden tweets over de 'C' meer of minder gewaardeerd door het Twitterpubliek? Figuur 2 geeft het gemiddelde aantal likes, uitgesplitst naar christelijk en niet-christelijk, en gestandaardiseerd op het gemiddeld aantal likes per partij. Elke rechthoek, elk blokje, representeert de spreiding van het aantal likes, van laagste 25 procent tot hoogste 75 procent. Het streepje in het blokje geeft de mediaan, het aantal likes van een 'gemiddelde' tweet.

De figuur laat zien dat er eigenlijk geen verschil is. De spreiding van likes lijkt iets groter te zijn voor christelijke tweets, maar meer dan dat valt er niet over te zeggen. Resultaten voor andere maatstaven, zoals in termen van retweets, zijn vergelijkbaar, en ook analyses waarbij we met andere factoren rekening houden (hier niet getoond) leveren geen duidelijk effect op.

Figuur 1. Verdeling van het aantal likes per partij

Figuur 2. Spreiding van likes per partij, voor C- en niet-C-boodschappen

Conclusie

In 1892 verscheen het korte verhaal ‘The Adventure of Silver Blaze’, waarin de speurder Sherlock Holmes een moordzaak moet oplossen.¹² Uiteindelijk weet hij de dader aan te wijzen door te deduceren dat de dader een bekende van het slachtoffer moet zijn geweest. Het moet wel, want de waakhond, die altijd aanslaat bij vreemden, had die nacht niet geblaft. De dader was een bekende, in elk geval van de hond.

Dit niet-blaffen is ook wat wij vinden in ons onderzoek: ondanks de geuite zorgen over de ‘C’ van het CDA blijkt het twitteren over de ‘C’ geen opvallend afwijkende reacties te krijgen. Dit betekent dat, voor zover we dit kunnen meten, de angst voor communiceren met een

christelijke insteek ongegrond is. Alle partijen twitteren weleens over onderwerpen met een christelijk karakter, en er is geen negatief effect te bespeuren. Onze conclusie kan dan ook gezien worden als een ‘hond die niet blaft’: de zorgen over de ‘C’, onder andere geuit in een eerder nummer van CDV,¹³ lijken niet gegrond.

Dat de ‘C’ geen overwegend positieve of negatieve reacties oplevert, kan ook betekenen dat CDA’ers uit zichzelf al vrij terughoudend zijn met twitteren hierover. Het CDA is amper te onderscheiden van andere partijen in dit opzicht. Als er uitbundiger over de eerste letter getweet zou worden, dan zou dit een grotere respons kunnen opleveren, in positieve of negatieve richting.

Tot slot bevestigt ons onderzoek de bijzonder positie van de PVV. Zij stuurt veel tweets, met een veel negatiever sentiment dan de andere partijen. Dat levert haar veel likes en retweets op, maar de vraag is of het CDA daar jaloers op moet zijn. De partij zou zich moeten afvragen of zij wel zo prominent op Twitter wil zitten, een platform dat zich inmiddels bewezen heeft als ideaal medium voor de eerdergenoemde manufactured outrage.¹⁴ Aandacht op Twitter, via likes of retweets, zegt in feite niets over de waardering van de boodschap die de partij aan de samenleving wil communiceren. Negatieve

boodschappen krijgen immers meer respons dan positieve, waardoor paradoxaal genoeg de steun op Twitter eerder een slecht dan een goed teken kan zijn. Het ondermijnen van het politieke bedrijf dat onder andere de PVV met haar tweets

Paradoxaal genoeg kan steun op Twitter eerder een slecht dan een goed teken zijn

stimuleert, zou een aansporing moeten zijn tot reflectie over hoe het CDA op sociale media communiceert.

-
- 1 Met dank aan politicoloog Tom van der Meer en datastrategie Henk Nieweg voor hun opmerkingen en suggesties.
 - 2 Hielke Onnink en Niels Honkoop, 'Eerst het zuur dan het zoet', *Christen Democratische Verkenningen* 41 (2021), nr. 1, pp. 30-34.
 - 3 Manfred te Grotenhuis, Tom van der Meer, Rob Eisinga en Ben Pelzer, 'In hoeverre bepalen ontkerkelijking en gewijzigd stemgedrag onder kerkleden het aantal CDA-Kamerzetels?', *Christen Democratische Verkenningen* 32 (2012), nr. 3, pp. 135-143.
 - 4 Een uitgebreide beschrijving van het onderzoek is op verzoek verkrijgbaar bij de auteurs.
 - 5 R.A. Hill en R.I. Dunbar, 'Social network size in humans', *Human Nature* 14 (2003), nr. 1, pp. 53-72.
 - 6 Een overzicht van de literatuur hierover is te vinden in: Joshua A. Tucker, Andrew Guess, Pablo Barberá, Cristian Vaccari, Alexandra Siegel, Sergey Sanovich, Denis Stukal en Brendan Nyhan, 'Social media, political polarization, and political disinformation. A review of the scientific literature', 19 maart 2018. doi: 10.2139/ssrn.3144139
 - 7 'Therefore the psychological premise of human manipulability has become one of the chief wares that are sold on the market of common and learned opinion.' Deze prachtige zin is te lezen in: Hannah Arendt, 'Lying in politics. Reflections on the Pentagon Papers', *The New York Review of Books* 17 (1971), nr. 8 (18 november), pp. 30-39.
 - 8 Frank Hendrickx en Pieter Sabel, 'Een politieke advertentie op Facebook heeft effect – voor een oppositiepartij dan', *de Volkskrant*, 15 juni 2021. Data over advertenties op Facebook door maatschappelijke partijen zijn overigens publiek te bekijken. Voor Nederland: www.facebook.com/ads/library/report/?source=archive-landing-page&country=NL
 - 9 M. Galesic, W. Bruine de Bruin, M. Dumas, A. Kapteyn, J.E. Darling en E. Meijer, 'Asking about social circles improves election predictions', *Nature Human Behaviour* 2 (2018), nr. 3, pp. 187-193.
 - 10 Tom De Smedt en Walter Daelemans, 'Pattern for Python', *Journal of Machine Learning Research* 13 (2012), nr. 1, pp. 2031-2035.
 - 11 Het zou interessant zijn om dit te vergelijken met het sentiment van tweets van de SP, die weleens als links-populistisch gekarakteriseerd wordt. Dit is stof voor nader onderzoek.
 - 12 Arthur Conan Doyle, 'The Adventure of Silver Blaze', *The Strand Magazine*, december 1892.
 - 13 Onnink en Honkoop 2021.
 - 14 Bas Heijne, 'Achtien partijen in het parlement, is dat democratie of politiek narcisme?', *NRC*, 27 augustus 2021.

Bron: iStock

Pijnlijk ontwaken

door Herman Van Rompuy De auteur was premier van België (2008-2009) en de eerste voorzitter van de Europese Raad (2010-2014). Hij is lid van de christendemocratische CD&V.

Het is de tweede covidzomer geworden. Eén virus in een Chinese stad, en na anderhalf jaar zijn er vier miljoen doden op alle continenten. Vele burgers zijn ervan overtuigd dat dit niet de laatste pandemie is. ‘Normaal’ wordt het nooit meer. Wat zijn de langdurige gevolgen op het maatschappelijk klimaat? Zal er iets overblijven van de solidariteit die er toch bij velen was, of gaat de genots- en kortetermijncultuur zelfs nog een duw krijgen omdat je nooit meer weet hoelang je nog kunt ‘genieten’?

Het feest voorbij

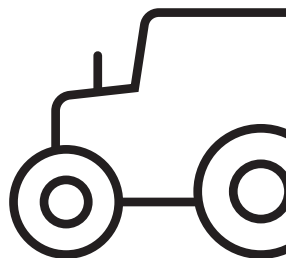
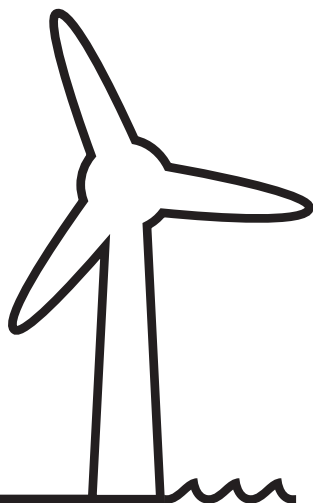
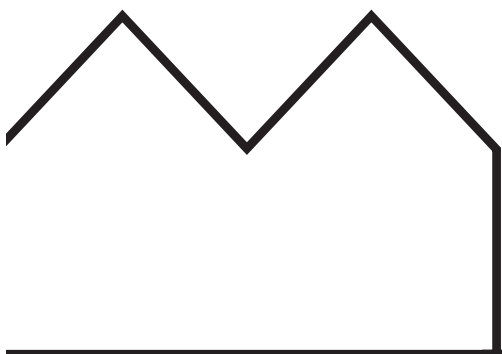
Maar ook op andere domeinen is het feest voorbij. Tijd voor bescheidenheid.

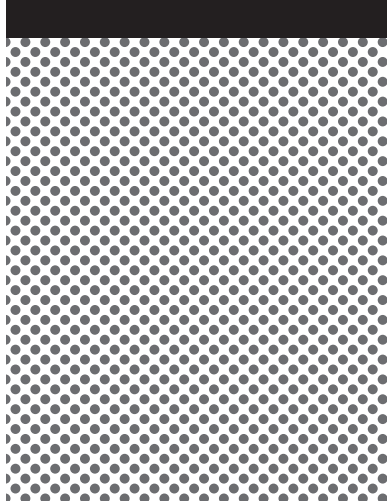
De overstromingen in Wallonië en in het westen van Duitsland hadden het effect van een bombardement. Mensen gaan ’s avonds slapen en de dag daarop hebben ze alles verloren. We dachten dat die stormen – zoals het virus – niet bestemd waren voor onze ‘hoogontwikkelde’ landen. Onze goed gestructureerde leefwereld is echter broos, zo weten wij nu. Vele burgers zijn ervan overtuigd dat ook die stormen zullen weerkeren. We weten niet waar en wanneer. ‘Normaal’ wordt het nooit meer. Soms slaat het water toe, soms het vuur. We weten nu dat het onze ‘schuld’ is, niet van elk van ons afzonderlijk, maar van een collectieve ‘waan-zin’. De wereld zal niet bezwijken

onder de openbare ‘schuld’, maar onder broeikasgassen.

We hebben alle reden om bescheiden te zijn, ook als we kijken naar de aftocht uit Afghanistan. De twintigjarige oorlog moest ooit stopgezet worden. Langer blijven had niet veel zin, zeker met de kennis die we nu hebben, namelijk dat het Afghaanse leger toch nooit zou vechten om te sterven voor corrupte leiders. De nederlagen in Vietnam, Irak en Libië leerden ons dat de tijd van militaire superioriteit van het Westen definitief voorbij is. We leerden ook dat Amerika zich voortaan alleen maar zal laten leiden door zijn eigen belang. De Atlantisten bij ons zijn het meer dan de Amerikanen zelf. Katholiekler dan de paus. De EU moet ook hier wakker worden.

We moeten allen wakker worden. De zomer als een pijnlijk ontwaken. Ik weet niet meer wat ‘normaal’ is en zal zijn.

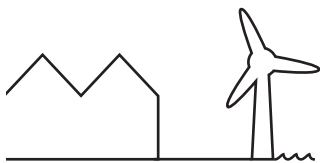

Gedeelde ruimte

De leefomgeving delen we met elkaar

De druk op de beperkte ruimte vanuit wonen, werken, vervoeren, recreëren, boeren en energie opwekken is groot, maar mag niet leiden tot een ‘slag om de ruimte’. Beter is het om vanuit een heldere visie en principes met elkaar het gesprek aan te gaan, zodat we een leefomgeving creëren waarin het voor iedereen goed toeven is en de natuur tot haar recht komt. Want hoe we het ook wenden of keren: de ruimte is niet van één deelgroep. We zullen deze samen moeten delen.

door Jan Jacob van Dijk, Marc Janssens en Jan Prij Van Dijk is oud-Kamerlid en -gedeputeerde namens het CDA en nu voorzitter van het CvB van de COG-scholengroep in Gelderland. Janssens en Prij zijn respectievelijk hoofdredacteur en redactiesecretaris van CDV. De auteurs vormen samen de kernredactie van dit themanummer.

Nederland staat de komende decennia voor een stevige opgave. Onze delta, waar de Europese rivieren Maas en Rijn zich via rivieren en stroompjes vertakken en uiteindelijk in zee uitmonden, ziet zich geconfronteerd met druk van allerlei kanten. Wonen, werken, hernieuwbare energie, (circulaire) landbouw, natuur, recreatie en verkeer doen allemaal een beroep op de beschikbare

ruimte, die met de geringe omvang van Nederland beperkt is. Wie van boven het Nederlandse landschap overziet, kan nog denken dat er veel groen en water is: natuur en recreatie komen dus wel aan hun trekken, waarmee er voldoende ruimte zou zijn om windmolens, woonwijken, datacenters, zonnepanelen en wegen aan te leggen. Maar wie in onze delta woont, werkt en het nieuws volgt, weet wel beter: betaalbare woningen zijn schaars, langs snelwegen verrijst de ene na de andere blokkendoos, en het steeds eentonigere landschap heeft te maken met mestoverschot, uitstoot van stikstof en boerenbedrijven die geen kant op kunnen.

In dit themanummer van CDV verkennen we hoe we het best met deze complexe problematiek kunnen omgaan. Dat doen we op een manier die weg wil blijven van een zogeheten technocratische benadering: alsof we een grote taart moeten aansnijden en de stukken te verdelen hebben. Dát gebied naar landbouw, dáár hernieuwbare energie, op díé plek een nieuwe stad, en híér is dan nog ruimte om van de natuur te genieten. Er zijn al veel rapporten verschenen die meer op deze manier te werk gaan en kijken naar wat technisch mogelijk is. Dit is op zich niet verkeerd, maar het kent ook zijn eenzijdigheden en zelfs gevaren. Voor we het weten bouwen we grote stukken groen vol met woonwijken, windmolens, zonnepanelen of bedrijventerreinen, omdat we die

nu eenmaal nodig denken te hebben. De vraag waarom en vanuit welke waarden en principes we dit doen, slaan we dan gemakshalve over, om er later achter te komen dat we het Nederlandse landschap onherstelbare schade hebben toegebracht. Iedereen heeft dan zijn stukje van de taart gekregen, maar onze leefomgeving is verknald.

In deze CDV komen daarom allerlei waarden en uitgangspunten voor de ruimtelijke ordening aan bod, die passen bij een christendemocratische politiek. In dit redactioneel kunnen we ze niet allemaal noemen, maar een aantal pikken we eruit, ook omdat ze vaak door meerdere schrijvers of geïnterviewden zijn genoemd.

Benader het vraagstuk niet vanuit de economie en het beheersingsdenken

Dit uitgangspunt ligt de christendemocratie ogenschijnlijk goed, want zij heeft het begrip ‘rentmeesterschap’, waar diverse auteurs op wijzen, hoog in het vaandel. Toch is dit te makkelijk, betoogt theoloog Trees van Montfoort. Een rentmeester is zowel in de Bijbel als in het spraakgebruik een economische functie. Ook ziet de term de mens te veel als beheerder van de aarde, die hem iets moet opleveren. De mens is volgens Van Montfoort echter medeschepsel van planten, bomen en dieren, wat tot een veel minder beheersende houding leidt. Ook dijkgraaf Hein Pieper benadrukt dit aspect. Zijns inziens denkt de Omgevingswet, die bij het complexe vraagstuk van de beperkte ruimte de komende jaren de route moet wijzen, eveneens te veel vanuit economische opgaven. De recente overstromingen hebben laten zien dat deze economische en maakbare benaderingen hebben afgedaan. Bij de ruimtelijke inrichting van Nederland kunnen we eenvoudigweg niet alles bereiken wat we willen; we zullen ons leven aan de nieuwe omstandigheden moeten aanpassen. Concreet voorbeeld: leg in overstromingsgebieden geen kostbaar parket meer op de begane grond, en plaats er geen lage elektrische aansluitingen. Kenmerkend voor de huidige economische benadering is dat grond niet meer als ‘habitat’ of ‘leefomgeving’ maar als ‘koopwaar’ wordt gezien, schetst ook hoogleraar en adviseur Joks Janssen.

Iedereen heeft dan zijn stukje van de taart gekregen, maar onze leefomgeving is verknald

Integreer lange- en kortetermijndenken, maar ook diverse disciplines

Hoe makkelijk is het om honderdduizenden woningen te bouwen in weilanden die als bouwgrond ook nog eens meer geld opleveren? Of een aantal luxe woningen in een mooi natuurgebied? Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving Jannemarie de Jonge benadrukt dat we niets moeten doen wat onomkeerbaar is. Als voorbeeld noemt ze de aanleg van 180 hectare aan zonnepanelen op landbouwgrond in de Noordoostpolder. Om ervoor te zorgen dat de grond niet blijvend wordt beschadigd, zijn de panelen nu zo ver uit elkaar geplaatst dat er voldoende licht en water doorkomt. We moeten nu handelen, maar dat zó flexibel doen dat de ruimte later weer voor andere functies gebruikt kan worden. Eenzelfde geïntegreerd denken dient er te komen tussen de verschillende disciplines, die tot aan ministeries en universiteiten zijn verkokerd. We kunnen nu wel eenzijdig focussen op vermindering van de stikstofuitstoot, maar wat heeft dit voor gevolgen voor de biodiversiteit en de aanpassing aan de klimaatverandering? Disciplines, zowel bij de overheid als in de wetenschap, moeten de urgente problemen in hun samenhang bezien.

Buig monofunctioneel ruimtegebruik om naar multifunctioneel ruimtegebruik

De Vinex-wijken, die eind vorige eeuw uit de grond werden gestampt, zijn er het beste voorbeeld van: grote delen van Nederland die maar één functie dienen: wonen. Dat moeten we achter ons laten, zo betogen Kamerlid Jaco Geurts, wethouder Jan-Willem van den Beukel en Jannemarie de Jonge. Volgens Van den Beukel past de functiescheiding van de vorige eeuw niet bij de christendemocratie: mensen zijn sociaal georiënteerd; ze floreren niet bij een ruimtelijk efficiëntiedenken, maar in een leefomgeving waar werk, sporten en natuur verweven zijn. Bovendien maakt natuurexclusieve landbouw mens en dier kwetsbaar voor ziektes. Deze functiemenging vraagt wellicht nieuwe regelgeving, aldus Geurts, maar ook een principiële benadering, benadrukt De Jonge. Zij noemt sociale rechtvaardigheid, ecologische duurzaamheid en economische doelmatigheid als criteria voor de nieuw in te richten ruimte. Dit betekent bijvoorbeeld een kritische houding naar het bouwen van dure woningen in afgelegen landschap, iets wat slechts voor rijken is weggelegd en door de ligging niet als economisch doelmatig of ecologisch duurzaam geldt.

Strijd niet tegen de natuur, maar volg en leer van haar

Nederland staat bekend om zijn strijd tegen het water en een landbouw die over de hele wereld exporteert. Dit heeft ons veel gebracht, maar inmiddels is een kritische houding gewenst. Oud-minister Cees Veerman, nauw betrokken bij de totstandkoming van de nieuwe CDA-visie op landbouw, laat zien dat de intensieve landbouw inmiddels niet alleen de boer en zijn omgeving dwarszit, maar ook de natuur. ‘We zullen toe moeten naar een landbouw die de bodem niet uitput, maar volgt wat de bodem te bieden heeft.’ Sjaak van der Tak, voorman van LTO Nederland, omarmt de nieuwe landbouwvisie van het CDA en pleit voor meer duurzame Nederlandse producten in de schappen van de winkel. En De Jonge schetst hoe de mens van de natuur leert bij zandsuppletie en noemt het voorbeeld van boerderijen die in overstromgebieden op terpen worden gebouwd. Multifunctioneel ruimtegebruik, zoals natuurinclusief boeren, bouwen en wonen, volgt de natuur, zonder technologische innovatie overboord te gooien.

Stad en platteland, regio en Randstad staan samen voor de nieuwe (op)gave

Regio en Randstad moeten meer in balans komen, stelt de Doetinchemse wethouder Ingrid Lambregts: ‘Er zijn genoeg buitenstedelijke gebieden en dorpen die een deel van de woningopgave op zich willen nemen en daar voordeel bij hebben.’ Om die reden pleit zij voor een goede treinverbinding met de Achterhoek, zoals het CDA volgens Geurts ook voorstander van de Lelylijn naar het noorden is. Stad en platteland staan niet tegenover elkaar. Tegelijk is het niet zo dat er een gelijkschakeling moet komen, alsof de stad nu vol is en het platteland leeg, benadrukt De Jonge. Ze wijst erop dat in de stad kantoor- en winkelpanden maar ook veel wegen slechts een deel van de dag worden benut en dat dan ook nog eens monofunctioneel, terwijl het groene landschap heel de dag een veelheid aan functies vervult.

Neem duurzaamheid en culturele identiteit als uitgangspunt

Zowel ecologische duurzaamheid als culturele identiteit moet een uitgangspunt zijn bij de ruimtelijke ordening. Dat betekent niet alleen aansluiten bij het vele water in Nederland. Ook mogen er geen zonnepanelen in kwetsbare Natura 2000-gebieden komen, betoogt oud-geëerde Bart Krol, en dient er een nationale regie te komen

op blokkendozen als distributiecentra en datacenters, aldus Geurts. Van den Beukel bepleit in dit verband dat het renoveren van oude woningen boven het bouwen van nieuwe gaat. ‘De groenste woning is immers een bestaande woning.’ Ook wil hij dat de groene, open ruimte tussen dorpen en steden behouden blijft om de eigenheid van gemeenten te bewaren, en pleit hij voor de bouw van zogeheten tuindorpen, die in Limburg tot vitale gemeenschappen hebben geleid.

Meer centrale regie?

Opvallend is dat al deze principes in elkaars verlengde liggen en een geïntegreerde benadering van het vraagstuk benadrukken. Geen doe-maar-raakbeleid dat in de praktijk eenzijdig economisch bepaald wordt, maar een weloverwogen beleid dat met allerlei aspecten rekening houdt. De vraag is natuurlijk wel wie hierbij het voortouw moet nemen. Maxime Verhagen, oud-CDA-leider en voorzitter van Bouwend Nederland, bepleit dat de nationale overheid de regie neemt, waarbij lagere overheden meer met de uitvoering belast worden. Ook anderen zien dat de decentralisering op het gebied van de ruimtelijke ordening niet heeft geholpen, mede omdat deze gepaard ging met een neoliberale benadering van privatisering en deregulering. Door het ontbreken van een regisseur is er de afgelopen jaren sprake van ‘hagelslagplanologie’, stelt Krol vast. Door de inrichting van Nederland aan de markt of de samenleving over te laten, wordt het land niet vanuit ‘het meest doordachte plan’ ingericht.

Van alle kanten klinkt dan ook de roep om de terugkeer van de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, al dan niet aangevuld met Milieu, Stikstof of Infrastructuur. ‘We hebben de ruimtelijke ordening te lang laten verslonzen’, zegt oud-staatssecretaris Pieter van Geel. ‘Ordenen werd bijna een taboe.’ Toch is een centralere rol van de landelijke overheid ook geen panacee, betogen de gedeputeerden Eddy van Hijum en Erik Ronnes. Want ondanks de decentralisatie zijn juist de regio’s er de laatste jaren bekaaid afgekomen. Het rijk heeft in hun ogen laten zien dat het niet kan loslaten, en de regio’s krijgen te weinig geld om hun taken uit te voeren. Zij bepleiten dan ook een regionale gebiedsaanpak die juist van onderop wordt vormgegeven.

Nu hoeft het een het ander niet uit te sluiten, zoals Geurts en Lambregts in hun gesprek aangeven: er zal een landelijke regie moeten komen op basis van regionale en lokale input, om zo de urgente maatschappelijke opgaven waarvoor Nederland zich geplaatst ziet aan te gaan. Daartoe is een permanente dialoog nodig, waarin ook internationale en verdragsrechtelijke verplichtingen een rol spelen. Maar het belangrijkste is een visie over waar we met Nederland op het gebied van de ruimtelijke ordening naartoe willen. Niet het deelbelang van een groep mensen, of die nu geografisch, vakmatig of qua inkomen aan elkaar verbonden zijn, heeft de christendemocratie voor ogen, maar het algemeen welzijn van alle Nederlanders, of zoals dat in de katholieke sociale leer heet: het gemeenschappelijk goede (bonum commune). Die visie vorm te geven en dat gesprek te bevorderen is het doel van deze *Christen Democratische Verkenningen* over de ‘gedeelde ruimte’. Want onze leefomgeving wordt niet enkel economisch bepaald, laat staan dat de sterkere ten koste van de zwakkere of het zwakke zijn zin kan doorzetten. Boer, stadsbewoner, zandhagedis en grutto: we zullen onze ruimte samen moeten delen.

‘We hebben de ruimtelijke ordening te lang laten verslonzen’

Naar een leefomgeving die met de natuur meebeweegt

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Om de grote uitdagingen wat betreft de ruimtelijke ordening in Nederland aan te gaan, zal het roer om moeten, stelt Jannemarie de Jonge, Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving. ‘Als we doen wat we altijd deden, krijgen we de problemen die we daardoor kregen. We zullen veel meer met de natuur moeten meebewegen dan tegen de natuur ingaan. En we moeten af van de functiescheiding uit de vorige eeuw.’ Wonen, werken, energie opwekken, boeren en recreëren: het kan vaak samen op dezelfde plek. Maar dat moet dan wel volgens een aantal principes.

Vorig jaar is landschapsarchitect Jannemarie de Jonge (1961) toegetreden tot het College van Rijksadviseurs. Samen met de nieuwe Rijksbouwmeester Francesco Veenstra en stedenbouwkundige Wouter Veldhuis adviseert zij de regering over de inrichting van de fysieke leefomgeving, een functie die in het oog springt vanwege de talloze uitdagingen. Want hoe moeten we het complexe vraagstuk aanvliesen van de vele aanspraken op de beperkte ruimte in Nederland? Water, landbouw, verkeer, recreëren, hernieuwbare energie, wonen, bedrijven en natuur: allemaal maken ze aanspraak

op de fysieke leefomgeving in Nederland, en voor we het weten wordt de taart verdeeld zonder dat er goed is nagedacht over de manier waarop en de principes van waaruit we dit willen doen. Om die reden is het van belang hierover na te denken vóórdat de spade in de grond gaat, benadrukt De Jonge. ‘Zoals Einstein al zei: we kunnen de problemen niet oplossen vanuit hetzelfde denken als waarmee we ze hebben gecreëerd. We zullen dus naar een totaal nieuwe benadering moeten gaan en het oude paradigma achter ons moeten laten. Anders raken we in dit complexe vraagstuk hopeloos verstrikt.’

Jannemarie de Jonge

Interview in het kort:

- * In de vorige eeuw scheidden we functies, zoals wonen en werken. Nu moeten we toe naar een multifunctioneel gebruik van de beschikbare ruimte
- * Deze ruimte-inrichting moet sociaal rechtvaardig, economisch doelmatig en ecologisch duurzaam zijn. Ze is dus niet alleen voor rijken, sluit aan bij bestaande voorzieningen en volgt de natuur
- * Een nieuwe minister van Leefomgeving dient een sterke coördinerende rol te krijgen, waarbij sommige decentralisaties opnieuw tegen het licht gehouden moeten worden
- * Ook is een cultuurverandering nodig: we moeten vanuit een langetermijnperspectief nu het juiste doen, zonder dat dit in de toekomst onomkeerbaar is

Wat is het oude paradigma en waar moeten we naartoe?

‘In de vorige eeuw hebben we onze fysieke leefomgeving ingericht vanuit de gedachte van functiescheiding: wonen deden we hier, werken daar, het verkeer zat ertussenin, en dan had je ook nog natuur en landbouw. Alles was in compartimenten verdeeld. Dat had ook een logische achtergrond. De industriële revolutie had veel mogelijk gemaakt maar zorgde voor een werkomgeving die vervuilde en ziek maakte. Te midden van de fabrieken wilde je niet wonen

en dus zorgde de overheid, maar ook bedrijven en woningbouwverenigingen, voor aparte plekken waar mensen konden wonen. Dit alles ging gepaard met de gedachte dat de wereld maakbaar was: we konden de natuur en de aarde met behulp van technologische ontwikkelingen bedwingen en richtten ons leven daarnaar in.’

‘Op dit moment staan we voor net zo’n grote omslag als destijds met de industriële revolutie. De aarde blijkt helemaal niet zo maakbaar; we maken haar met ons gedrag eerder kapot. De eerste signalen daarover bereikten ons al

via de Club van Rome in de jaren zeventig, maar door de evidente klimaatverandering, overstromingen, COVID-19 en dierziekten als de Q-koorts komen we er nu achter dat we de natuur helemaal niet naar onze hand kunnen zetten. We zullen dus toe moeten naar een manier waarop we ons leven niet tegen de natuur in inrichten; we moeten juist met de natuur meebewegen.’

Hoe kunnen we dat doen?

‘Het grote voordeel is dat we inmiddels op technologisch gebied veel vooruitgang hebben geboekt. Techniek is niet verkeerd, maar je moet die wel goed inzetten. Door onderzoek hebben we enorm veel van de natuur geleerd, en we proberen steeds meer oplossingen te creëren die van de natuur zijn afgekeken, bijvoorbeeld de natuur als kringloop. Het afscheid nemen van functiescheiding hoort daar ook bij. We moeten af van de gedachte dat de economie en de natuur tegengestelde belangen hebben, en veel meer toe naar een kringlooeconomie en multifunctioneel ruimtegebruik.’

Het is dus niet een kwestie van afwegen van belangen door een stukje van de taart aan de natuur te geven, een stukje aan werken en een stukje aan wonen, maar meer het integreren van belangen?

‘Ja, dat is van wezenlijk belang. Neem de Vinex-locaties. Die zijn eind vorige eeuw nog echt bedacht vanuit een monofunctioneel denken: er wordt enkel gewoond en mensen forenzen naar hun werk. Maar we zien inmiddels dat wonen en werken steeds meer in elkaar worden geschoven; veel werk vindt achter de computer plaats en dat kan prima met wonen gecombineerd worden. Fysieke en virtuele ontmoetingen kunnen steeds meer in elkaar overlopen, wat gevolgen kan hebben voor de manier waarop we onze leefomgeving inrichten.’

Hebben we het er dan slechts over dat we meer thuis zijn gaan werken, of is die nieuwe inrichting van de leefomgeving ook op andere manieren gaande?

‘Dat eerste is zeker een aspect, maar er gebeurt intussen al veel meer. Onder andere in centra van steden en dorpen zijn de veranderingen goed zichtbaar, vooral bij de detailhandel. Een fietsenmaker repareert niet alleen fietsen en verkoopt die, maar beschikt ook over een bar waar je speciale koffie kunt drinken; bovendien hangt er een prikbord met vraag en aanbod van goederen en diensten, waardoor de winkel een ontmoetingsplek voor de buurt wordt. Een ander voorbeeld zie je in de landbouw, waar de multifunctionele aanpak toeneemt. Vroeger werd een boer nog met de nek aangekeken als hij er een minicamping bij deed, en was het een teken dat het niet zo goed ging met het bedrijf.

Nu zien steeds meer boeren en boerinnen het voordeel van verbreding: die zorgt voor risicospreiding, en ook voor maatschappelijke meerwaarde. Met coöperaties voor directe verkoop aan consumenten, maar ook met allerlei maatschappelijke initiatieven, zoals Jan

Huijgen met zijn Eemlandhoeve in Bunschoten-Spakenburg ontplooit, komt de boer weer midden in de samenleving te staan.’

Zoals het vóór de bio-industrie ook was.

‘Zeker. Boerenbedrijven waren vroeger helemaal verbonden met de samenleving. De boerderij leverde niet alleen melk en voedsel op voor de omgeving; in de winter werden ook de stoelen van de mensen uit het dorp er gevlochten, en op de boerderij werkte een knecht die op school niet goed kon meekomen. Dat hebben we helemaal uit elkaar getrokken, met als gevolg een consument die vervreemd is van voedsel. Een nieuwe verbinding is hard nodig en heel goed mogelijk. Natuurlijk moet het wel bij het bedrijf passen,

want er zijn ook boeren die er vooral van houden om op een trekker eenzaam in de verte te staren. Maar wie nu een boerderij aan de stadsrand heeft of vlak bij een kwetsbaar natuurgebied, zal vroeg of laat de vraag onder ogen moeten zien of het bedrijf door kan op de bestaande monofunctionele manier. Je zult je tot je omgeving moeten verhouden, want – om met het rapport van het Adviescollege Stikstofproblematiek te spreken – niet alles kan overal.¹

Deltacommissie

Er zijn nu ook initiatieven, van bijvoorbeeld Natuurrijk Nederland, die landbouwgronden omzetten naar gebieden waar mooie huizen komen te staan midden in de natuur. Is dat een goed voorbeeld van multifunctioneel ruimtegebruik, of komt dat enkel ten goede aan mensen met een flinke beurs?

‘Om dergelijke initiatieven maar ook allerlei plannen van de overheid te beoordelen, moeten ze aan een aantal criteria voldoen. Dat zijn sociale rechtvaardigheid, economische doelmatigheid, ecologische duurzaamheid en culturele identiteit. Als alleen rijke mensen dergelijke huizen kunnen betalen en zo toch een groot deel van de natuur in beslag nemen, is dat niet sociaal rechtvaardig. Maar het is de vraag of het ook economisch doelmatig is. Doelmatigheid vraagt dat je bij nieuwbouw gebruikmaakt van wat er al ligt: huizen bouwen bij een station is bijvoorbeeld beter dan afgelegen in de natuur, omdat er dan ook allerlei wegen aangelegd moeten worden. Ecologische duurzaamheid betekent dat we moeten beseffen dat wij de natuur nodig hebben, en niet andersom. We zullen dan ook veel meer met de natuur moeten meewerken, in plaats van haar te willen bedwingen. Meer judo dan boksen, zullen we maar zeggen.’

Soms gaat bouwen toch tegen de natuur in? We hebben dijken nodig om het water tegen te houden.

‘Dat is inderdaad wat we heel lang hebben gedacht. En natuurlijk hebben we nog steeds dijken nodig waarvan we niet graag zien dat ze doorbreken. Maar inmiddels gaan we ook daar anders met de natuurkracht om. Een voorbeeld vormen de overstroombare gebieden bij rivieren, waarmee we de waterstanden verlagen als dat nodig is, en in tijden van watertekort een opslag hebben. Maar ook bij de zee gaan we uit van het principe “zacht waar het kan en hard waar het moet”. Dat betekent dat we de stranden via zandsuppletie verhogen, waardoor de duinen weer aangroeien. Een ander mooi voorbeeld is de Oesterdam in de Oosterschelde, waar we van de natuur proberen te leren door een soort vooroever te creëren en via het natuurlijke

proces van aanzanding meer biodiversiteit krijgen en tegelijk het dijkonderhoud goedkoper wordt. Zo beweeg je als het ware met de natuur mee in plaats van dat je haar tegenwerkt. Dit denken heeft een geweldige impuls gekregen met de Deltacommissie voor de waterveiligheid

onder leiding van Cees Veerman, die in 2008 haar rapport *Samen werken met water* heeft gepresenteerd.²

De brede stranden zijn dus een voorbeeld van multifunctionaliteit: handig voor de recreant en goed voor de duinaangroei?

‘Absoluut, want duinen zijn nodig voor de veiligheid en zijn prachtige natuur. In brede duinen kijken we zelfs of we de zee niet méér haar gang kunnen laten gaan door haar het duingebied binnen te laten stromen, zoals dit al veel langer gebeurt bij de Slufter op Texel. Ook in dit opzicht kunnen we veel van de natuur leren. Neem de Zandmotor bij Hoek van Holland, waar we bestuderen hoe het zand zich

verspreidt. Door de klimaatverandering zal het oplossen van dijken op een gegeven moment niet meer volstaan en moeten we kijken hoe we natuurkracht slim kunnen verbinden aan menselijk vernuft.'

Maar meer ruimte voor de natuur betekent minder ruimte voor de mens, bijvoorbeeld voor woningen in de overloophoeve voor water.

'Toch kan er ook hier sprake zijn van multifunctioneel gebruik, mits we maar creatief genoeg zijn. Een mooi voorbeeld is de Noordwaardpolder bij de Biesbosch, waar we eveneens meer ruimte voor de rivier hebben gecreëerd. De bewoners van het gebied wilden er echter graag blijven wonen en bedachten daar zelf een oplossing voor. Ze hebben nu hun boerderijen op terpen gebouwd, een verschijnsel dat we kennen van vroeger. Op die manier kan het gebied toch multifunctioneel worden gebruikt.'

Gedempte grachten

Is dit een voorbeeld van culturele identiteit, die naast sociale rechtvaardigheid, economische doelmatigheid en ecologische duurzaamheid als criterium bij de ruimtelijke ordening moet worden gebruikt?

'Ja, we bedoelen daarmee dat je aansluit bij de verschillen die in de loop van de tijd zijn ontstaan. Helaas begint alles steeds meer op elkaar te lijken. Je kunt geen binnenstad ingaan in Europa of je komt dezelfde winkelketens tegen. Dit gaat gepaard met een verlies van identiteit. Identiteit heeft ook te maken met respect voor wat onze voorouders hebben gedaan. De geest van Nederland kenmerkt zich bijvoorbeeld door de omgang met water. Maar wat hebben we in de vorige eeuw in veel steden gedaan? We hebben grachten en beken gedempt en er doorgaande wegen van gemaakt. De laatste tijd zie je hier en daar deze waterlopen weer opengaan. Niet

alleen omdat we het zo mooi vinden, maar ook om breder gebruik te maken van het water dat onder de verharding in buizen is weggestopt. Zo kun je met groene oevers de ecologische functie versterken, het werkt goed tegen hitte, je kunt meer water bergen bij piekbuien, en het is natuurlijk leuk en gezond voor een recreatief ommetje.'

Hoe ver gaat het criterium van de sociale rechtvaardigheid dat u noemde? Moet inrichting van de leefomgeving altijd heel de samenleving ten goede komen?

'We hebben grote delen van ons land geprivatiseerd doordat mensen er eigenaar van zijn geworden. Dat is op zich niet erg. Maar de vraag is wel: van wie is nu eigenlijk de grond eronder, het water erin en de lucht erboven? Mag je die zomaar bevuilen? De

ruimte is in Nederland een gedeeld goed, en de bezitter ervan moet ervoor zorgen dat anderen geen last hebben van de manier waarop hij ermee omgaat. We moeten er de komende tijd heel goed voor waken dat we weliswaar het

ene probleem oplossen, maar het volgende daarmee creëren. In het voorbeeld van Natuurrijk Nederland kunnen we door boerenland in te ruilen voor natuur en villa's misschien wel wat aan de woningnood doen, maar ondertussen hebben we het volgende probleem geschapen: onnodige mobiliteit, want de bewoners zullen vast niet alleen de fiets pakken. Ook ontstaat er een enorme kostenpost voor het beheer van de nieuwe natuur. Of gaan de bewoners dat gratis doen? Daarom is het heel belangrijk dat we de ruimtelijke opgaven geïntegreerd bekijken.'

Wat is daarvoor nodig?

'Helaas hebben we van de vorige eeuw geërfd dat we alles in Nederland per sector benaderen,

en daarbinnen afzonderlijke doelen stellen. Zelfs binnen het waterbeleid zijn er aparte programma's voor grondwater, oppervlaktewater, zoet en zout water, voor waterkwaliteit en -kwantiteit, en ga zo maar door. Ook ons kennissysteem hebben we in segmenten verdeeld. De universiteit van Wageningen kijkt naar het milieu, de groene functies, en die van Delft naar de techniek, de rode functies. Het grote gevaar is dat we een oplossing in de ene sector kunnen bereiken, maar daardoor in de andere sector een probleem creëren. Zo kijken we op dit moment heel smal naar de doelstelling om de stikstofuitstoot terug te brengen, maar als we daarbij vooral vertrouwen op technologische oplossingen: wat heeft dit voor gevolgen voor het terugdringen van energieverbruik, voor de biodiversiteit, voor de aanpassing aan de klimaatverandering?

Agro-industrie

Zijn er niet ook al nieuwe bewegingen gaande die hierin verandering brengen?

'Ja, er is in de samenleving een ommekeer gaande, mede door COVID-19.

Mensen willen hun leven veranderen, gezonder leven, vaker een ommetje

maken. Steeds meer mensen zien in dat gezond en dicht bij de natuur leven veel waard is en dat we de boeren nodig hebben om het landschap te beheren op een groene manier die niet uitgaat van maximale voedselproductie tegen een minimale prijs. Maar we kunnen deze opgave en rekening niet alleen bij consumenten en boeren leggen. Het is de verantwoordelijkheid van de hele agro-industrie, van de veevoederindustrie tot het grootwinkelbedrijf en van de banken tot de verwerkingsindustrie, maar helaas hoor ik die nog veel te weinig. Ik denk dat het van groot belang is dat we voor voedsel weer een prijs gaan betalen waarin alle kosten zitten die bij duurzame productie passen. Dus óók de kosten om de natuur op peil te houden. Een liter melk is nu simpelweg

te goedkoop. Als we als consument geen hogere prijs willen betalen, moeten we straks ook niet klagen dat de biodiversiteit zozeer is aangetast dat we met een kwastje het werk van de bijen moeten gaan doen. Dan wordt voedsel écht onbetaalbaar.'

Hoe krijgen we deze meer integrale benadering voor elkaar? Is daar meer sturing van de rijksoverheid voor nodig? En hoe behulpzaam is de nieuwe Omgevingswet daarbij, die toch vooral ook van onderop mensen en gemeenten wil laten meedenken?

'Het hangt er helemaal van af hoe de Omgevingswet wordt ingevuld. Die wet is de opvolger van de huidige Wet ruimtelijke ordening (Wro), en ook bij de nieuwe wet zullen de afzonderlijke overheden hun eigen specifieke taak moeten uitvoeren. Wel is het zo dat we de decentralisatiebeweging die tien jaar geleden

is ingezet, goed tegen het licht moeten houden. Want soms is het nodig dat de verantwoordelijkheid hoger wordt neergelegd. Dat zien we nu bij het werken binnen het Nationaal Plan Regionale Energiestrategie (RES). Neem de Veluwe, die verschillende RES-gebieden bestrijkt. Het

is niet verstandig om al die gebieden opnieuw uit te laten zoeken of we daar energie moeten opwekken met zon of wind. De Veluwe, maar ook de kustgebieden en het Waddengebied, zijn van nationaal belang, wat inhoudt dat we de verantwoordelijkheid voor landschappelijke kwaliteit op een hoger schaalniveau moeten borgen. Bij de ruimtelijke ordening van Nederland geldt in feite hetzelfde als bij de waterveiligheid, waarover het Deltaprogramma als Nationaal Programma waakt. Iedereen begrijpt dat we de gemeenten bij het splitsingspunt Pannerden niet verantwoordelijk kunnen maken voor de waterverdeling over de Rijn en de IJssel. Bij al deze vraagstukken draait het om soepele samenwerking tussen de diverse bestuurslagen.'

We moeten voor voedsel weer een prijs betalen waarin alle kosten zitten die bij een duurzame productie passen

Moet een nieuwe minister van Ruimtelijke Ordening meer taken en bevoegdheden krijgen om het complexe probleem van de beperkte ruimte in Nederland aan te pakken?

‘Zelf zou ik liever spreken van een minister van Leefomgeving, omdat dat minder afstandelijk klinkt, en meer op de mens en de natuur betrokken. Een sterkere coördinerende rol is belangrijk. Ook als het om budgetten voor grote nieuwe projecten gaat. Maar belangrijker dan een structuurwijziging vind ik een cultuurwijziging. Een minister kan hoog of laag springen, maar uiteindelijk zullen we als hele samenleving moeten inzien dat we onze ruimte op een geïntegreerde manier moeten inrichten. Daarbij moeten we bovendien niet enkel naar de korte termijn kijken, maar ook het langetermijnperspectief voor ogen houden. De manier waarop dat nu gebeurt bij het Deltaprogramma, met de blik op het jaar 2100, is voor mij een goed voorbeeld.’

Maatschappelijke waarde

Maar is de urgentie met betrekking tot bijvoorbeeld de woningnood niet hoger dan die ten aanzien van de waterveiligheid? Er moeten honderdduizenden woningen bij komen, en het Economisch Instituut voor de Bouw heeft uitgerekend dat daarvoor ook de weilanden tussen de steden nodig zijn.

‘Het EIB is een lobbyorganisatie die vooral de economische invalshoek gebruikt. Een stuk grond levert als bouwgrond veel meer op dan als weidegrond. Deze gedachte gaat uit van de rare redenering dat de stad vol is en het landschap leeg. Maar kijk eens goed. Heel veel steden kennen kantoor- en bedrijfspanden die maar een klein gedeelte van de dag benut worden en dat ook nog eens monofunctioneel. Hetzelfde geldt voor de straten en wegen. En dat terwijl een hectare aan groen 24/7 ecologisch en maatschappelijk waarde levert, en ook nog eens multifunctioneel: als buffer voor water, als producent van zuurstof, als gebied

om te recreëren, als producent van voedsel. We kunnen als mensen enorm van dit multifunctioneel gebruik van de natuur leren. Waarom kan asfalt niet ook energie opleveren? En kunnen we geen asfalt maken waardoor het water heen kan sijpelen, zodat de bodem eronder niet eraan gaat? Waarom overkluizen we wegen niet, zodat we met de grond erboven allerlei andere dingen kunnen doen? We moeten ons niet blindstaren op de woningnood, die vooral wordt veroorzaakt door de manier waarop we de woningmarkt hebben georganiseerd. Als we niet oppassen, bouwen we duizenden woningen in het landschap en verliezen we essentiële gebieden die we niet zomaar weer terugkrijgen.

Hoe kunnen we ervoor waken dat we nu allerlei zaken gaan doen en bouwen waarvan we later spijt krijgen?

‘Het is belangrijk om steeds de vier waarden als criteria te hanteren en niet zomaar aan de slag te gaan. Helaas zijn we het langetermijndenken aan het verliezen, mede omdat er enorm is bezuinigd

op denktanks en adviesraden van de overheid. Ook op ministeries is het denkend vermogen uitgedund, zeker ook het ontwerpend denken uit mijn vakgebied. Dit denken is echter hard nodig om de verschillende aspecten van de fysieke leefomgeving bij elkaar te kunnen brengen. De korte- en de langetermijnbelangen lijken tegenover elkaar te staan, maar dat is een paradox. Bij de waterveiligheid moeten we ook vanaf nu elke dag werken om op termijn een antwoord te hebben op de gevolgen van de klimaatverandering. Dat hebben de overstromingen van deze zomer wel laten zien. Op vergelijkbare manier moeten we nu zó bouwen dat we er in de toekomst ook mee uit de voeten kunnen. Dat vergt dat we eerst naar de lange termijn kijken, om vervolgens terug te redeneren.’

Kunt u een voorbeeld geven van deze integratie van het korte- en het langetermijnperspectief?

‘Ik ben gevraagd om mee te denken over de aanleg van 180 hectare aan zonnepanelen op landbouwgrond in de Noordoostpolder, deels in bezit van het Rijksvastgoedbedrijf. Dit is een lastig vraagstuk, aangezien het vruchtbare bodem is en deze polder ooit voor voedselproductie is aangelegd. Daar zie ik liever geen zonnepanelen. Maar we hebben veel haast om genoeg duurzame energie op te wekken. Voordeel van de locatie is dat er al drie rijen windmolens staan en er voldoende kabelnetwerk is om ook voor de zonnepanelen te gebruiken. Je kunt dus snel produceren én het is economisch doelmatig. Maar bij de ecologische duurzaamheid kwam ik toch in gewetensnood: het ingediende plan zou desastreus zijn voor de bodemkwaliteit, omdat de panelen te dicht op elkaar lagen. In mijn advies heb ik een andere inrichting voorgesteld, waarbij er voldoende licht en water op de bodem komt, zodat er na 25 jaar wel weer bodemgebonden landbouw terug kan komen. Ook zou het Rijksvastgoedbedrijf in gesprek moeten gaan met zijn pachters om te werken aan een langetermijnperspectief. De inkomsten uit de zonne-energie kunnen dan worden ingezet voor de transitie naar kringlooplandbouw. We moeten met de ruimtelijke ordening dus geen onomkeerbare fouten maken en flexibel zijn, zodat ook toekomstige generaties nog iets te kiezen hebben.’

Paradoxaal genoeg is het juist verstandig om niet al te efficiënt en krap te plannen

Flexibiliteit

Zoals in sommige wijken schoolwoningen gebouwd zijn, die eerst als klaslokaal worden gebruikt en later tot woning kunnen worden omgebouwd?

‘Precies. Bij mijn eigen woning heb ik dat ook toegepast. Ik heb die enige tijd geleden zo verbouwd dat ik beneden kan wonen en slapen als ik oud geworden ben, en dan de bovenverdieping kan verhuren aan bijvoorbeeld een jong stel, dat ook het onderhoud van de tuin kan verzorgen. Ook wilde ik naar energieneutraal. Maar ik had net de gasketel vervangen. Ik heb toen wel alles extra geïsoleerd, dertig zonnepanelen gelegd en alles zo voorbereid dat er binnenkort, als de ketel afgeschreven is, makkelijk een warmtepomp geplaatst kan worden. Nu weet ik dat niet iedereen over een

woning beschikt waar dit mogelijk is, maar het gaat om het principe van vooruitdenken en flexibiliteit waarmee we naar de inrichting van Nederland kijken. En paradoxaal genoeg is het dan juist niet verstandig om al te efficiënt en

krap te plannen, zoals bij de zonnepanelen op het land. Dat geldt ook voor de ecologische hoofdstructuur, die we in het verleden te krap hebben bemeeten. Als je alles heel efficiënt plant, ben je minder flexibel om het weer aan te passen en kun je ook minder combineren, waardoor je uiteindelijk minder efficiënt uitkomt. Ook dat is een principe dat we bij de grote opgave rond de ruimtelijke ordening van Nederland in het oog moeten houden.’

1 Zie: Adviescollege Stikstofproblematiek, *Niet alles kan overal. Eindadvies over structurele aanpak op lange termijn*. Z.p.: Adviescollege Stikstofproblematiek, 8 juni 2020.

2 Deltacommissie, *Samen werken met water. Een land dat leeft, bouwt aan zijn toekomst. Bevindingen van de Deltacommissie 2008*. Z.p.: Deltacommissie, september 2008.

De ruimte delen met medeschepselen

Velen, ook christenen, gaan ervan uit dat de mens boven de natuur staat. De aarde is ons immers gegeven om te bewaren en te bewerken, zij het dat we dit vanuit rentmeesterschap moeten doen. Maar is dit wel zo? Het concept ‘co-existentie’, het samenleven van mensen met niet-mensen, is christelijker dan het concept ‘rentmeesterschap’ dat in het CDA als kernwaarde geldt.

door Trees van Montfoort De auteur is theoloog, communicatieadviseur en schrijver van *Groene theologie*, dat als beste theologische boek van 2019 is gekozen.¹

‘In een handvol aarde zit meer leven dan er mensen op aarde zijn. Daar moeten we wel voor zorgen. Dat is rentmeesterschap’, zei oud-landbouwminister Cees Veerman in het programma *Buitenhof* van 16 mei. Hij pleitte voor een doortastende aanpak van de problemen in de landbouw, en ziet die terecht als problemen van de hele samenleving, die vragen om een radicale nieuwe visie, een cultuurverandering.

Rentmeesterschap is een van de kernwaardes van het CDA, maar een concept met grote nadelen. Veel christenen zien het als een Bijbelse opdracht aan mensen om de natuur te beheren namens God. Dat is al een zeer eenzijdige interpretatie van de teksten in de Bijbel over de relatie tussen mensen en de aarde. Het woord ‘rentmeester’ plaatst dit beheer ook nog in een economisch frame. Zowel in de Bijbel als in het hedendaagse spraakgebruik is een rentmeester immers een economische functie. De grote Van Dale geeft als oorspronkelijke betekenis ‘ontvanger van renten (pacht)’, en als tweede betekenis ‘iemand die voor een eigenaar een goed beheert en de administratie voert’, met als voorbeeld Lucas 16:1: ‘er was een rijk man die een rentmeester had’. De derde, meer algemene betekenis in het woordenboek is: ‘iemand die het zakelijke, met name het financiële beheer voert over niet aan hem toebehorende vermogensbestanddelen (meestal onroerende goederen)’.²

Nu zullen veel christenen zeggen dat ze hun verantwoordelijkheid voor de aarde niet op die manier invullen. Ze willen dat hun kinderen en kleinkinderen ook nog een goed leven kunnen leiden, en daarom moeten wij die nu leven de aarde niet opgebruiken. Het concept ‘rentmeesterschap’ motiveert in de praktijk vaak tot een voorzichtig omgaan met de aarde, en koppelt dat aan het afleggen van verantwoording aan God. Dat zijn grote voordelen. De risico’s op ontsporing zijn echter ook groot, en wel door de economische connotaties. Als de aarde gezien wordt als een onroerend goed dat door mensen beheerd moet worden om iets op te leveren, staat dat ver van het beeld dat de Bijbel schetst van de relatie tussen God en de aarde

en de plaats van mensen daarbinnen, en past dat te goed in een geloof in eindeloze economische groei dat juist heel schadelijk is voor de aarde.

Pottenbakkerspotten

Rentmeesterschap wordt meestal teruggevoerd op de eerste twee hoofdstukken van de Bijbel: het heersen van mensen over de aarde en de dieren, en de opdracht tot bewerken en bewaren.³ Daarmee worden deze teksten uit hun verband gehaald en overbelast.⁴ In de Bijbel worden mensen altijd gezien als onderdeel van de hele schepping. De kroon op de schepping in het eerste scheppingsverhaal is niet de mens, maar de rustdag. Dan heeft God gezien dat alles wat hij gemaakt heeft zeer goed is, en hij rust op de zevende dag als voorbeeld voor mens en dier.⁵

De mens als schepsel wordt vaker geschetst in zijn kwetsbaarheid en onwetendheid dan in zijn macht over de andere schepselen. Mensen zijn als potten in de hand van de pottenbakker, volgens de profeten Jesaja en Jeremia.⁶ Een mens ontbeert het inzicht in het grote geheel, zoals Job moet ervaren.⁷ In het Nieuwe Testament wordt alleen Christus nog beeld van God genoemd, niet de mens in het algemeen, zoals in Genesis.⁸ Aan de niet-menselijke natuur wordt daarentegen veel meer agency toegekend dan moderne mensen geneigd zijn te doen. In de psalmen klappen rivieren in de handen, ruisen de bomen voor God, en looft alles God op zijn eigen manier. En mensen mogen meedoen in het koor van de hele schepping.⁹

Deze relativering van de plaats van mensen is geen achterhaald wereldbeeld, maar zeer actueel. De ecologische crisis laat zien dat mensen helemaal niet in staat zijn de aarde te beheersen. Door de aarde te verwoesten ontdekken we hoe afhankelijk we zijn van het aardse ecosysteem, zoals filosoof Timothy Morton constateert.¹⁰

Biologen als Frans de Waal ontdekten dat planten en dieren veel meer capaciteiten hebben dan we ze in onze westerse cultuur lange tijd toegekend hebben. Een bos is een samenleving, waarin bomen communiceren en voor elkaar zorgen. Planten hebben verschillende zintuigen. Sommige diersoorten kunnen vooruitplannen en rouwen om de dood van een soortgenoot.¹¹

Als het gaat om ruimtelijke ordening zou het goed zijn meer te denken in termen van het delen van de ruimte met medeschepselen dan in die van het beheren van een vermogen. Medeschepselen reduceren tot economische hulpbronnen is weinig Bijbels. De termen 'gerechtigheid' en 'solidariteit' hoeven niet beperkt te blijven tot medemensen. Dat betekent recht doen aan de dieren die we in dienst genomen hebben, het vee, maar ook aan de dieren in het wild, van wormen tot wolven. In de wetten van het Oude Testament hebben mensen de plicht goed voor hun dieren te zorgen, zoals ze ook goed voor hun mensen moeten zorgen. Er zijn allerlei regels om dieren te beschermen.¹² Zowel het personeel als de dieren moeten vrij krijgen op de zevende dag van de week.¹³ Uitbuiting en overbelasting worden aangeklaagd door de profeten. Ook de dieren in het wild hebben rechten, bijvoorbeeld om te eten van wat er spontaan opkomt in de sabbatsjaren, de jaren dat het land niet bewerkt mag worden.¹⁴ Psalm 104 is een scheppingstekst die minder bekend is dan Genesis 1 en 2. De mens heeft in deze psalm een bescheiden plaats tussen het water, de bomen en de dieren in het wild.

De kroon op de schepping in het eerste scheppingsverhaal is niet de mens, maar de rustdag

God laat het water stromen voor de bomen waarin de vogels nestelen, en geeft voedsel en levensadem aan al wat leeft.

Wilde dieren konden in de tijd van de Bijbel een serieuze bedreiging zijn voor mensen. In onze tijd is het evenwicht zoek tussen het vee en de dieren in het wild.¹⁵ Nog maar vier procent van de biomassa van mensen en dieren samen bestaat uit dieren in het wild; het grootste deel bestaat uit vee. In het verbond van God met Noach en zijn nageslacht, dat ook een verbond is met alle dieren en met de hele aarde, krijgen mensen het recht om dieren te eten. (In Genesis alleen zaaddragende planten en vruchtbomen.) Maar het bloed van dieren mag niet gegeten worden, want bloed staat voor de levenskracht. Deze beperking kan als volgt naar onze tijd vertaald worden: respect hebben voor dieren, en niet meer vlees eten dan verantwoord is.

Bescheidenheid

Veerman benoemt de inhoud van een handvol aarde niet als te bewerken grondstof, maar als veelheid van leven. Dat is een erkenning van de eigen waarde van andere schepselen en van het belang van biodiversiteit. Moeten mensen daarvoor zorgen? Zonder menselijke bemoeienis gaat het veel beter met de veelheid aan leven op aarde dan met menselijk ingrijpen. De natuur kan prima zonder ons. Wij kunnen echter niet zonder haar. De uitspraak 'De natuur zorgt

voor mensen' komt beter overeen met de realiteit dan andersom. Het probleem voor ons is dat wij als mensen haar dat in toenemende mate onmogelijk maken, waarmee wij de basis van ons eigen voortbestaan ondergraven.

Het rijke deel van de mensheid is met zijn groeiende consumptie een

onverantwoord grote stempel op de aarde gaan drukken. Bescheidenheid is een christelijke deugd die hard nodig is. Rentmeesterschap kan hoogstens een zinvol begrip zijn als het verstaan wordt als een bijzondere verantwoordelijkheid ten opzichte van medeschepselen. Co-existentie, samenleven en samenwerken in plaats van heersen, is een heilzamer concept. Juist uit die samenwerking zijn in het verleden de waardevolle Nederlandse landschappen voortgekomen: de heide, de duingebieden, de bossen en de bloemrijke weilanden.¹⁶ Het zijn cultuurlandschappen waarin ruimte is voor vele vormen van leven.

Zo zou ook de toekomst van Nederland eruit kunnen zien met natuur-inclusieve landbouw en stedenbouw. Nederland is te dichtbevolkt voor gebieden helemaal zonder menselijke bemoeienis, maar in natuurgebieden kan het belang van dieren en planten vooropstaan, in plaats van de waarde voor mensen. Met een ander landbouwsysteem en meer aandacht voor biodiversiteit in de steden is veel te winnen voor onze medeschepselen, en daarmee ook voor onszelf. Vanzelfsprekend is voor een ander landbouwbeleid Europese samenwerking nodig. En ook oog voor de gevolgen wereldwijd. Nederland is immers geen afgesloten gebied, en het gevaar is reëel dat bij een duurzamer beleid intensieve veeteelt en andere vervuilende productie verplaatst worden naar elders. Een bescheidener opstelling van ons als rijke westerse mensen betekent ook minder

Zonder de mens gaat het veel beter met de veelheid aan leven op aarde dan met menselijk ingrijpen

vlees eten en minder spullen kopen, dus een economie die niet gericht is op voortdurende groei. Dan kan elke handvol aarde weer krioelen van leven.

Een bescheidener opstelling van ons, rijke westerse mensen, betekent een economie die niet gericht is op voortdurende groei

Artikel in het kort:

- * De kernwaarde 'rentmeesterschap' laat zien dat veel christenen ten onrechte denken dat de mens de aarde namens God moet beheren
- * Rentmeesterschap gaat bovendien uit van een economische bril, alsof de aarde de mens vooral iets moet opleveren
- * De Bijbel spreekt niet over de mens als beheerder van de aarde, maar over de mens als kwetsbaar medeschepsel
- * Het begrip 'co-existentie' is behulpzamer, ook bij de inrichting van Nederland: via een natuurinclusieve land- en stedenbouw hebben we meer oog voor onze medeschepselen

- 1 Trees van Montfoort, *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon, 2019.
- 2 Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* (dertiende, herziene uitgave).
- 3 Resp. Genesis 1:26-28 en 2:15.
- 4 Zie: Van Montfoort 2019, pp. 59-63; en J.J. Boersema, 'Sinds wanneer is de mens rentmeester?', *Christen Democratische Verkenningen* (1997), nr. 7-8 (themanummer *Partners in duurzaamheid*), pp. 306-316.
- 5 Genesis 1:31-2:3.
- 6 Jesaja 29:16, 30:14, Jeremia 18:6, Sirach 33:13, Romeinen 9:20-21.
- 7 Job 38-42:6.
- 8 Vergelijk Genesis 1:27 en 9:6 met Kolossenzen 1:15.
- 9 Onder meer Psalm 66:1-4, 69:35, 96:1.11-12, 97:1, 98:4-9, 103:22, 148:7-10, 150:6, maar ook Joël 2:21-22, Jesaja 44:23, Daniël 3:51-90, Filippenzen 2:10 en Openbaring 5:13.
- 10 Timothy Morton, *Duistere ecologie. Voor een logica van de toekomstige co-existentie*. Amsterdam: Boom, 2018; Timothy Morton, *Ecologisch wezen*. Utrecht: Ten Have, 2018. Zie ook: Trees van Montfoort, 'Mensen hoeven niet te heersen', *Sophie* 11 (2021), nr. 2, pp. 24-28.
- 11 Frans de Waal, *Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn?* Amsterdam: Atlas Contact, 2017; Stefano Mancuso en Alessandra Viola, *Briljant groen. De intelligentie van planten*. Amsterdam: Cossee, 2017; Peter Wohlleben, *Het verborgen leven van bomen. Wat ze voelen, hoe ze communiceren. Ontdekkingen uit een onbekende wereld*. Amsterdam: Bruna, 2016; Suzanne Simard, *Op zoek naar de moederboom. Ontdek de wijsheid van bossen*. Amsterdam: Prometheus, 2021.
- 12 Lastdieren mogen niet te zwaar beladen worden (Exodus 23:5, Deuteronomium 22:4), zieke en zwakke dieren moeten ontzien en geholpen worden (Ezechiël 34:2-4), want 'Een rechtvaardige zorgt goed voor zijn vee, een goddeloze is alleen maar wreed' (Spreuken 12:10). Dieren hebben recht op een aandeel in de oogst (Deuteronomium 25:4).
- 13 Exodus 20:10 en 23:12, Deuteronomium 5:13-14.
- 14 Leviticus 25:7.
- 15 Dat is een belangrijke oorzaak van de COVID-19-epidemie; zie: P. Daszak e.a., *Workshop report on biodiversity and pandemics of the Intergovernmental Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. Bonn: IPBES, 2020.
- 16 Wereld Natuur Fonds, *Natuur en landbouw verbonden. Living Planet Report Nederland*. Zeist: WNF, 2020.

Brede welvaart in een duurzaam landschap

De ruimtelijke ordening is door de invloed van een neoliberale politiek sinds de jaren tachtig sterk economisch bepaald. Grond werd niet meer als leefomgeving gezien maar als koopwaar, met een tweedeling tussen en binnen regio's tot gevolg. Gelukkig is er in wetenschappelijke en zelfs beleidsmatige kringen steeds meer oog voor het begrip 'brede welvaart', dat loskomt van de economische focus. Dit verdient meer aandacht, omdat het bij de inrichting van onze toekomstige leefomgeving niet gaat om 'opbrengst per hectare', maar om 'waarde per hectare'.

door Joks Janssen De auteur is bij Het PON & Telos senior adviseur-onderzoeker op het terrein van duurzame gebiedsontwikkeling, en tevens praktijkhoogleraar Brede welvaart in de regio aan Tilburg University.

In ons land van nut en noodzaak zijn economie en ruimtelijke ordening sterk met elkaar verbonden. Ruimtelijke ordening poogt het met economische activiteit gepaard gaande ruimtebeslag in goede banen te leiden, om zo de beperkte ruimte, een schaars goed, eerlijk te verdelen en te organiseren. Het idee is dat er door een goede ordening en planning ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid ontstaat. Dat is de essentie van ruimtelijk orderingsbeleid. Natuurlijk gaat dat niet vanzelf. Het is telkens zoeken naar een evenwichtige benadering van economie en ruimtelijke ordening. Sinds de eeuwwisseling lijkt daarvan echter nauwelijks nog sprake.

Een smalle economische agenda

Een vrij smalle economische agenda houdt de ruimtelijke ordening in haar greep. De focus in de ruimtelijke ordening is komen te liggen op het faciliteren van economische groei, met het bruto binnenlands product (bbp) als belangrijkste maatstaf. Deze economische 'wending' in de ruimtelijke ordening kreeg in 1988 gestalte met de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (Vino). Het in korte tijd verdwijnen van gehele bedrijfstakken uit Nederland, zoals de scheepsbouw, maakte duidelijk dat de economie internationaliseerde en een footloose karakter kreeg. Steden en regio's werden steeds meer elkaars concurrent op de internationale markt van bedrijven, werknemers en (welvarende) burgers. Het idee bestond dat de steden en regio's niet goed waren toegerust om die concurrentiestrijd aan te gaan.

In reactie op de economische structuurverandering werd het naoorlogse steunbeleid voor steden en regio's afgebouwd. De Vino en haar opvolger uit 1991, de Vinex

(Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra), ruilden de ruimtelijke ordening als keynesiaans instrument van regionaal verdelende rechtvaardigheid in voor een beleid gericht op economische efficiency. Ruimtelijke ordening moest voortaan het kader bieden voor de publieke en particuliere investeringen in infrastructuur, woningbouw en bedrijvigheid op die plekken die economisch het meest zouden renderen. Het beleid kreeg meer een go-with-the-flow-karakter, waarbij de marktdynamiek leidend was en de ruimtelijke ordening volgend. Van regio's die 'dreven op Haagse kracht' veranderde het motto in 'regio's op eigen kracht'. In de praktijk kwam dit neer op 'sterk maken wat (al) sterk is'.

In de daaropvolgende periode heeft de economisering van de ruimtelijke ordening steeds meer gestalte gekregen. Onder invloed van een neoliberale koers die in de jaren negentig vanuit de Angelsaksische landen naar Nederland overwaaid, ontstond zelfs het beeld van ruimtelijke ordening als een stagnerend arrangement in het streven naar economische groei. De planologische regelzucht zou de vrijemarktwerking beperken, en gebiedsontwikkelingen en -projecten vertragen.¹ Daarop is in opeenvolgende rijksnota's de ruimtelijke ordening afgeslankt en dienstbaar gemaakt aan de belangen van de 'bv Nederland'. Passend in een neoliberale politiek van decentralisatie, deregulering en privatisering is het versterken van de economische concurrentiepositie van Nederland in de afgelopen decennia uitgegroeid tot de belangrijkste doelstelling van het ruimtelijk 'bedrijf'. Dat laatste moeten we overigens letterlijk nemen: de (nog overgebleven) instituties van de ruimtelijke ordening zijn steeds meer langs lijnen van bedrijfsmatige efficiency georganiseerd.²

Diezelfde bedrijfsmatige inslag is ook merkbaar in de wijze waarop tegen grond – het belangrijkste middel in de ruimtelijke ordening – wordt aangekeken: niet in de eerste plaats als habitat of leefomgeving, maar als koopwaar. Niet voor niets is de exploitatie van bouwgrond voor gemeenten een belangrijke inkomstenbron. Stijgende woning- en vastgoedwaarden zijn daarom noodzakelijk. Economische groei kan die waarden doen stijgen. De aanname achter deze groeifilosofie is dat zo de (lokale) welvaart verhoogd wordt. De theoretische grondslag van dit denken is te vinden in de economische welvaartstheorie, die zich richt op het evalueren en maximaliseren van de welvaart. De welvaart van afzonderlijke individuen wordt bestudeerd met als doel hier de welvaart van de gemeenschap uit af te leiden. Het maximaliseren van de materiële welvaart via economische groei wordt in deze gedachtegang tevens gezien als effectief mechanisme om duurzaamheid mogelijk te maken en eventuele sociale ongelijkheid aan te pakken; het eerste via kapitaalintensieve investeringen in technologische innovaties, het laatste via het zogenoemde trickledowneffect.

De ruimtelijke ordening is dienstbaar gemaakt aan de belangen van de 'bv Nederland'

Tweedeling

De aanname achter de trickledowneconomie is dat de positieve gevolgen van welvaartsgroei – in de vorm van hogere inkomens, stijgende grond- en vastgoedprijzen, enzovoort – geleidelijk doorsijpelen naar brede lagen van de bevolking. Daarop is echter niet alleen economisch-theoretisch, maar ook empirisch het nodige af te dingen. Zo hebben de dominantie van het marktmechanisme en de

beleidsmatige go-with-the-flow-houding in de afgelopen decennia onmiskenbaar gezorgd voor een sterke economische groei in een (beperkt) aantal grootstedelijke regio's.³ Vanuit een efficiencyprincipe gezien heeft ons dat extra welvaart gebracht. Agglomeratievoordelen – de voordelen van de clustering van mensen en bedrijven – zijn beter benut. Daardoor is de totale economische taart groter geworden. Maar de geografische verdeling is scheef. De ruimtelijke en sociaal-economische verschillen tussen steden en regio's zijn de afgelopen decennia toegenomen.⁴ Er is een sociaal-economisch landschap ontstaan van steeds grotere pieken en dalen.

Ook de welvaartsverdeling binnen steden die economisch floreren, is ongelijker. Er is sprake van een tweedeling tussen kansarm en kansrijk, die zich 'vastzet' in wijken waar de sociale problemen zich ophopen.⁵ De belofte van vooruitgang door bbp-groei staat onder druk. In het inkomen, maar ook in het vinden van een betaalbaar huis, een baan of een schone en gezonde leefomgeving. Wat dat laatste betreft: alle technologische innovaties ten spijt is er van een (absolute) ontkoppeling tussen economische groei en ecologische belasting nog lang geen sprake. We teren in op ons natuurlijk en landschappelijk kapitaal. De grenzen van het bodem- en watersysteem zijn bereikt. Niet vreemd dus dat er in wetenschappelijke en beleidsmatige kringen steeds vaker kritiek te beluisteren is op het sterk monetaire karakter van de welvaartstheorie en op de eenzijdige focus daarvan op het hier en

Bron: iStock

nu. Het huidige welvaartsbegrip is te smal. De (over)focus op groei beperkt het zicht op (on)gelijkheid en de kosten voor het milieu. Een breder welvaartsbegrip, dat redeneert voorbij het bbp als maatstaf, kan uitkomst bieden.

Brede welvaart

De aandacht voor brede welvaart is sterk toegenomen sinds het verschijnen van een rapport in 2010 van de hand van de economen Joseph Stiglitz, Amartya Sen en Jean-Paul Fitoussi.⁶ ‘Brede welvaart’ gaat volgens hen over alles wat mensen van waarde vinden, zoals welzijn, baan zekerheid, gezondheid, wonen, veiligheid en milieu. Deze thema’s zijn inmiddels verwerkt in een door het Centraal Bureau voor de Statistiek ontwikkelde bredewelvaartmonitor, die eind 2020 ook op regionaal niveau beschikbaar is gekomen.⁷ Het integrale perspectief maakt het begrip ‘brede welvaart’ geschikt als kader voor beleidsontwikkeling en planning, ook op regionale schaal. Brede welvaart gaat immers over wat mensen van waarde vinden, en dus zijn regionale (f)actoren van groot belang. Ons geluk en ons welzijn worden immers sterk bepaald door waar (en hoe) we wonen, en door de mogelijkheden die onze directe omgeving biedt voor werk, school, ontspanning en sociale interactie. Het gaat, kortweg, om de kwaliteit van leven én van de leefomgeving. Daarop hebben gemeenten en provincies de nodige invloed, bijvoorbeeld via ruimtelijk beleid.

Het streven naar brede welvaart in de regio vertrekt vanuit het recente besef dat economische groei moet plaatsvinden binnen de grenzen van het ecosysteem, en dat er aandacht moet zijn voor de verdeling van welvaart en de veerkracht van de samenleving. Hoewel materiële welvaart en arbeid nadrukkelijk benoemd zijn als bredewelvaartthema’s, gelden economische behoeften niet langer bij voorbaat als de heilige graal. De verschillende dimensies waarop het bredewelvaartconcept is gefundeerd, bieden regio’s steeds meer handvatten om de eigen groei niet enkel te zoeken in economische sterkten, maar ook in de sociale, culturele of landschappelijke gebiedskenmerken.⁸ Brede welvaart bevrijdt regio’s zo van economische blikvernaauwing en biedt nieuwe kansen voor groei in de breedte. Bezien vanuit deze optiek is het niet vreemd dat de bestuurlijke omarming van het bredewelvaartbegrip het grootst is in die regio’s die te maken hebben met bevolkingskrimp, en mede daardoor niet of nauwelijks kunnen aanhaken bij de globaliserende (kennis)economie en het dominante beleidsdiscours dat zich richt op concurrentiekracht en het benutten van agglomeratievoordelen.

Aandacht voor landschap en kwaliteit van leefomgeving

In Friesland bijvoorbeeld schiet het bredewelvaartdenken wortel, onder meer in de toegenomen aandacht voor het landschap. Hier groeit het besef dat de provincie kwaliteiten heeft die door de beleidsmatige focus op bbp-groei in de schaduw zijn gebleven.⁹ Eerste bredewelvaartverkenningen op regionale schaal laten zien dat de Friezen in vergelijking met inwoners van andere provincies, ondanks een relatieve economische achterstand, het grootste geluk ervaren.¹⁰ De verklaringen voor deze ‘Friese paradox’ worden gezocht in de waardering van rust en ruimte, de sterke sociale samenhang, en de beleving van taal, cultuur en landschap.¹¹ Friese burgers herontdekken de traditionele *mienskip* (Fries voor ‘gemeenschap’) als gemeenschapszin en gezamenlijk draagvlak voor de bescherming en het behoud van hun cultuurlandschap met zijn weidevogels. Het bredewelvaartdenken legt een basis onder

uiteenlopende plannen voor een ‘natuerlik Fryslân’.¹² Gesteund door de Regio Deals van de rijksoverheid – een programma gericht op brede welvaart in de regio – is door verschillende partijen een zoektocht gestart naar een duurzame landschapseconomie die de hoge productiedruk per hectare, gevolg van de op bulkexport ingerichte agrarische economie, vermindert en nieuwe verdienmogelijkheden voor landeigenaren creëert, onder meer door CO₂-opslag en eerlijke voedselprijzen.

Het organiseren van nieuwe markten voor gezonde producten uit de eigen omgeving is een poging om bredewelvaartgroei te realiseren: een groei die een nieuwe, economische basis onder de voor de provincie belangrijke landbouwsector legt, en zorgt voor ecologische en sociale duurzaamheid. Het belang hiervan wordt benadrukt door klimaatverandering en de coronacrisis. Kwaliteit van de leefomgeving – in de vorm van open landschappen, weidse uitzichten, stilte, groene ommetjes in de buurt – is belangrijker dan ooit. Dat besef dringt overigens ook door in provincies die wél profiteren van de dynamiek van de globaliserende (kennis)economie, zoals Noord-Brabant. Anders dan in Friesland zorgt toegenomen economische activiteit hier juist voor druk op het open landschap, en wel in de vorm van verstedelijking. Daarom wordt door overheden, landeigenaren, natuur- en landbouworganisaties gewerkt aan een (Van Gogh) Nationaal Park nieuwe stijl.¹³ Betrokken partijen zetten het landschap neer als hét fundament van een sociale, duurzame en circulaire economie, met een sleutelrol voor het bodem- en watersysteem van de Brabantse beken.¹⁴

Hier worden de shareholderbelangen van het internationale bedrijfsleven verbonden met die van lokaal gewortelde ‘streekholders’. Op deze manier krijgen boeren die zich inzetten voor biodiversiteit, bodem en landschap extra inkomsten, en kenniswerkers van de Brainport-economie een aantrekkelijk landschap.

*Friezen ervaren, ondanks
een relatieve economische
achterstand, het grootste geluk*

Hoewel de geschetste ontwikkelingen in de regio nog in een embryonaal stadium verkeren, is duidelijk dat het bredewelvaartconcept de discussie over de kwaliteit van ons bestaan voedt en verdiept. Brede welvaart is een perspectief om op een inclusieve manier naar regio's te kijken: hoe is de relatie tussen verschillende regio's, en hoe zijn de relaties binnen één en dezelfde regio? Zo ontstaat niet alleen een rijker begrip van de kwaliteiten van regio's, maar kan ook worden gewerkt aan een nieuw evenwicht tussen economie en ruimtelijke ordening. Het denken en monitoren in termen van brede welvaart is een hulpmiddel om te sturen op sociale en ecologische bloei, in plaats van enkel op bbp-groei. De bredewelvaartbril dwingt partijen om de relatie tussen regionale economische productiviteit, kwaliteit van leven en ecologische veerkracht (opnieuw) te doordenken. Door het perspectief van de brede welvaart centraal te stellen in de ruimtelijke planning springt juist de waarde in het oog van zaken in de leefomgeving die moeilijker in geld zijn uit te drukken, zoals natuurgebieden en cultuurhistorische landschappen. Hierdoor kan de waarderingsgrondslag voor investeringen in lokale en regionale gebiedsontwikkeling breder zijn dan enkel financieel-economische waarde of rendement. Daardoor verschuift het debat over de inrichting en ordening van de ruimte van 'opbrengst per hectare' naar 'waarde per hectare'. Dat is winst voor de leefomgeving.

Artikel in het kort:

- * Vanaf de jaren tachtig is de ruimtelijke ordening gericht op het faciliteren van economische groei, met het bruto binnenlands product (bbp) als belangrijkste maatstaf
- * Langzamerhand komt het bredewelvaartdenken in zwang: kwaliteit van de leefomgeving, in de vorm van open landschappen, weidse uitzichten, stilte, groene ommetjes in de buurt, is belangrijker dan ooit
- * Het bredewelvaartdenken legt een basis onder uiteenlopende plannen voor een 'natuurlijk Fryslân'
- * In het Van Gogh Nationaal Park Brabant zet men het landschap neer als hét fundament van een sociale, duurzame en circulaire economie, met een sleutelrol voor het bodem- en watersysteem van de Brabantse beken
- * Het debat over de inrichting en ordening van de ruimte verschuift van 'opbrengst per hectare' naar 'waarde per hectare'

- 1 De stroperigheid van de besluitvorming van bouw- en infrastructuurprojecten vormde de belangrijkste reden voor de invoering van de zogenoemde Crisis- en herstelwet (Chw, 2009).
- 2 Zo is de Rijksvastgoedbedrijf, zijn woningcorporaties 'in de markt gezet' en wordt marktpartijen en lagere overheden alle ruimte geboden voor het faciliteren van economische activiteit.
- 3 Onderzoek van het Centraal Planbureau laat niet alleen zien dat de prijs van grond in het centrum van Amsterdam tweehonderd keer zo hoog is als die op het platteland in Oost-Groningen, maar tevens dat dit prijsverschil tussen 1985 en 2007 meer dan verdubbeld is. Zie: Henri de Groot, Gerard Marlet, Coen Teulings en Wouter Vermeulen, *Stad en land*. Den Haag: Centraal Planbureau, 2010.
- 4 Kim Putters, 'De regionale verschillen nemen toe, politiek Den Haag moet segregatie voorkomen', *Het Financieele Dagblad*, 4 oktober 2019.
- 5 Edwin Buitelaar, Anet Weterings, Otto Raspe, Olaf Jonkeren en Willem Boterman, *De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijk-economische ongelijkheid en opties voor beleid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2016.
- 6 Joseph A. Stiglitz, Amartya Sen en Jean-Paul Fitoussi, *Mismeasuring our lives. Why GDP doesn't add up*. New York: The New Press, 2010.
- 7 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Monitor Brede Welvaart & Sustainable Development Goals 2020*. Den Haag: CBS, 2020.
- 8 Marijn Molema, 'Groeien op krimpgebied. Nieuwe perspectieven op regionale ontwikkeling', *Socialisme & Democratie* 78 (2021), nr. 1, pp. 68-76.
- 9 De titel van het Friese bestuursakkoord 2019-2023 luidt niet voor niets *Geluk op 1*. Het geluk en de brede welvaart die de Friezen kennen, moeten eveneens gelden voor volgende generaties, aldus het akkoord. Zie: Provincie Fryslân, *Geluk op 1. Vernieuwen in vertrouwen. Bestuursakkoord 2019-2023*. Leeuwarden: Provincie Fryslân, 2019.
- 10 Fries Sociaal Planbureau, *Brede welvaart in Fryslân. Eerste duiding van de CBS-monitor*. Leeuwarden: FSP, maart 2021.
- 11 Over de (voorlopige) verklaringen van de zogenoemde Friese paradox, zie: Ingrid van de Vegte, 'De Friese paradox. Eerste verklaringen', 8 januari 2020. Zie www.fsp.nl/publicaties/de-friese-paradox-eerste-verklaringen
- 12 Onder de noemer 'Natuurlijk Fryslân 2050' hebben de groene organisaties in Friesland in juni een gezamenlijk toekomstperspectief voor natuur en landschap gepresenteerd.
- 13 West 8 en Overland, *Van Gogh Nationaal Park Brabant. Schetsboek voor het landschap van de 21^e eeuw. Het concept-masterplan*. 's-Hertogenbosch: Stuurgroep Van Gogh Nationaal Park, 2020.
- 14 Mark Hendriks, *Het landschap, ons fundament. Kroniek van de Landschapstriennale 2021*. Amsterdam: Stichting Landschapstriennale, 2021. Zie landschapstriennale.com/kroniek2021

Politiek, neem je verantwoordelijkheid!

door Jan Prij en Sjoerd Wielenga Prij is redactiesecretaris van Christen Democratische Verkenningen, Wielenga is zelfstandig journalist

De rijksoverheid moet dringend aan de slag met de ruimtelijke ordening van Nederland, betogen drie CDA'ers die werken op diverse, voor dit onderwerp relevante, plekken in de samenleving. De polder is daarbij nog steeds nodig, maar iedereen moet beseffen: het gezamenlijk belang gaat vóór het deelbelang.

Denkend aan Holland zag dichter Hendrik Marsman in 1936 brede rivieren traag door oneindig laagland gaan. Hij zag ijle populieren en in de ruimte verzonken de boerderijen verspreid door het land. En boomgroepen, dorpen, geknotte torens, kerken en olmen, en dat alles in 'een grootsch verband'.

Een romantisch beeld uit vervlogen tijden, zo lijkt het. Of valse nostalgie, want keek Marsman wel naar de planologische uitdagingen van zijn tijd? Inmiddels zijn er parodieën verschenen waarin geschamperd wordt over Vinex-wijken, diep gezonken verspreid door het land, samen met bedrijfsterreinen, megastallen en rotondes 'ruimtelijk geordend in een groots verband'.

Met het gedicht van Marsman trappen we het tweegesprek met CDA'ers Sjaak van der Tak en Maxime Verhagen af. Hoe zien zij de toekomst van de ruimtelijke ordening in Nederland? Je zou zeggen dat de

voormannen van de boeren (Van der Tak) en de bouwers (Verhagen) elkaar in de weg zitten, omdat bouwen weleens ten koste van het boerenland zou kunnen gaan, maar niets is minder waar. Niet voor niets zetten zij in het voorjaar hun handtekening onder een plan waarin Natuurmonumenten, Natuur & Milieu, LTO Nederland, VNO-NCW, MKB-Nederland en Bouwend Nederland gezamenlijk onder meer voorstellen om binnen negen jaar de uitstoot van stikstof in Nederland met 40 procent terug te dringen.¹ En ook nu, tijdens het gesprek, gevoerd via videobellen, reiken ze elkaar de hand, stemmen in met elkaars woorden of steken letterlijk hun duim omhoog richting de camera. Wat bindt hen?

'Het gedicht van Hendrik Marsman is mooi', begint Verhagen. 'Het roept bij mij de vraag op hoe we ons landschap met z'n eigen karakteristieken inrichten. Die discussie gaat door: de strijd tegen water, woningbouw, stikstof,

Sjaak van der Tak

Maxime Verhagen

Interview in het kort:

- * Verschillende claims op de beschikbare ruimte hoeven niet tegengesteld aan elkaar te zijn, maar kunnen elkaar versterken
- * De uitdagingen op het gebied van klimaat, economie en energietransitie vragen om een integrale aanpak en een daadkrachtige overheid met lef, maar beide elementen ontbreken
- * Op het terrein van stikstof heeft de regering twee jaar niets gedaan
- * Er moet meer aandacht komen voor energieleverende bebouwing
- * De polder heeft zijn werk gedaan; nu is Den Haag aan zet

plaatsen van windmolens, en hoe ga je om met de industrie? Kijk naar de discussie over Tata Steel. Of denk aan de vreselijke overstromingen in het zuiden van het land. Het geeft allemaal aan dat de discussie over hoe we omgaan met onze ruimtelijke omgeving heel actueel is. En de vraag hoe je de karakteristieken behoudt, hoort daarbij.'

Wat moet er gebeuren?

Verhagen: 'We moeten efficiënter omgaan met de beschikbare ruimte. En er moet meer landelijke regie komen op ruimtelijke ordening. Dat betekent overigens niet dat je de uitvoering weghaalt bij de lagere overheden. Bovendien moeten we beseffen dat de claims op het gebied van duurzaamheid en landbouw niet tegengesteld hoeven te zijn. Nee, ze kunnen ook versterkend zijn. De vraag is hoe we met innovaties de uitdagingen kunnen aangaan. Denk aan boeren die productiviteit, natuurversterking en duurzaamheid verenigen. Dat is een goede manier van omgaan met de beschikbare ruimte.'

'Je moet verder kijken dan alleen een effectieve regeerperiode van twee jaar. Daar is bestuurlijke moed voor nodig. Als CDA – willen we relevant blijven – moeten we ons de volgende vraag stellen: hoe kunnen we, gelet op de beperkte ruimte, alle belangen met elkaar verenigen én in de toekomst ons geld blijven verdienen? Dat is de uitdaging waar we voor staan, maar het vraagt om een integrale benadering. Alle ministeries werken in hokjes langs elkaar heen, terwijl landbouw, woningbouw, natuurversterking en industrie juist alles met elkaar te maken hebben. Het is beter om die te combineren in plaats van ze op te delen.'

Wat moet dat opleveren?

Verhagen: 'Dat kan leiden tot meer energieleverende bebouwing. Kijk eens op hoeveel daken in Nederland nog geen zonnepanelen liggen! Als je op elk dak van Nederland

zonnepanelen legt, heb je minder beslag van windmolens op het land nodig. Of denk aan adaptief bouwen: als je groen, grijs en blauw op een betere manier combineert, door het slim laten samengaan van natuur met bouwplannen en waterbeheer, neemt de klimaatadaptie toe. Tja, als je hele steden vol met stenen plempt, schiet het niet op ... Ik was onlangs in RijswijkBuiten, een wijk die gasloos is opgezet en energieneutrale woningen heeft. Maar al die achtertuinen lagen vol stenen. En dan verbaasd zijn dat de zaak onderloopt als er een regenbui valt ... Ook in zo'n wijk zou je gezamenlijk tot een oplossing moeten kunnen komen.'

Sjaak van der Tak, wat staat er volgens u op het spel?

Van der Tak: 'Ik zie Nederland als een delta met een hoge kwaliteit van landbouw, woningen, infrastructuur en natuur. In die delta moeten juist de maatschappelijke partijen – zoals wij hier om de tafel zitten, zij het dan via de computer – de uitdagingen gezamenlijk oppakken. Dat is gebeurd, maar nu moet de landelijke overheid doorpakken met een gebiedsgericht kader,

in samenspraak met provincie en gemeente. Niet door te vervallen in de gedetailleerde centrale planning van voor 2000, maar door als Den Haag druk op het proces te zetten door een hoeveelheid geld beschikbaar te stellen en er een deadline aan te verbinden. De overheid moet de lijnen schetsen voor de inrichting van het land op het gebied van woningbouw, natuur, industrie en landbouw. In 2019 oordeelde de Raad van State dat bij het uitgeven van vergunningen te weinig rekening werd gehouden met de gevolgen van stikstofuitstoot op natuurgebieden. Maar dat is al anderhalf jaar geleden. Het stikstofvraagstuk verlamt het hele land, in alle sectoren. De overheid dient nu een gebiedsgericht kader te maken; ze moet durven doorpakken en zeggen: 'Kom op, maatschappelijk middenveld!', zoals

wij dat met zes organisaties eerder hebben gedaan met het akkoord *Een duurzaam evenwicht*.’

Verhagen: ‘Kijk ook naar de honderdduizenden mensen die geen woning kunnen vinden. Deze woningzoekenden komen knel te zitten omdat er onvoldoende betaalbare woningen zijn. We hebben een aantal uitdagingen op het gebied van klimaat, geld verdienen, schaarste aan grondstoffen en energietransitie. Tegelijkertijd hechten we als christendemocraten aan het belang van goed rentmeesterschap. Helaas moeten we constateren dat we in relatie tot bijvoorbeeld klimaat en grondstoffen niet goed zijn omgegaan met wat we gekregen hebben. De afspraken uit het klimaatakkoord van Parijs heeft de regering over de schutting gegooid bij de gemeenten. Dat gaat niet! Er is niet gekeken of er wel voldoende geld en ambtenaren zijn om de doelstellingen uit te voeren. Men is bij de decentralisatie vergeten om er voldoende financiële middelen bij te zetten, of de nodige mankracht. Nu blijkt dat veel gemeenten het niet aankunnen. Dat heeft ook te maken met rentmeesterschap en de rechten van de mens om in alle vrijheid te wonen en te recreëren – en dat geldt niet alleen voor onze generatie, maar ook voor de volgende generaties. Dan moeten we de ruimte daarop aanpassen. Dit alles vraagt om meer regie van de landelijke overheid!’

Dat kun je niet aan de polder overlaten?

Verhagen: ‘Sjaak en ik hebben onze verantwoordelijkheid genomen in het plan uit het voorjaar dat we met andere organisaties bereikt hebben. Maar de overheid heeft haar verantwoordelijkheid niet genomen! De politiek heeft het nagelaten om naar het gezamenlijke belang te kijken. Ze heeft twee jaar niets gedaan! Na de uitspraak van de Raad van State in 2019 is er niets gebeurd! LTO Nederland, Natuurmonumenten, Bouwend Nederland, Natuur & Milieu, VNO-NCW en MKB-

Nederland hebben gezamenlijk een duurzaam perspectief voor de landbouw aangereikt, waarbij ook de natuur versterkt wordt. Het kabinet kwam niet verder dan 26 procent stikstofuitstootreductie; wij kwamen met 40 procent!’

Van der Tak: ‘Maxime heeft absoluut gelijk! Als je met elkaar om de tafel zit, kan het rentmeesterschap leiden tot een betere regie op de ruimte. Leg zonnepanelen bijvoorbeeld niet op grasland, maar op al die daken van logistieke panden of op kantoren.’

Obesitas

Naast rentmeesterschap op het gebied van ruimte, snijdt Van der Tak een ander punt aan: de mensheid moet gezonder leven. ‘Er is nog steeds te veel obesitas’, stelt hij vast. ‘Dus de vraag is: durven we ook op dit punt keuzes te maken vanuit rentmeesterschap? De wereldbevolking groeit immers, en als boeren willen we voor de samenleving van morgen gezonde producten leveren. Gezond voedsel als antwoord op het dagelijkse voedseltekort van ongeveer 800 miljoen mensen in de wereld! Bovendien zie je in het beheer van natuur ook steeds meer ontwikkelingen voor natuurinclusief boeren ontstaan.’

Wat vinden jullie van de reacties op jullie plan?

Verhagen: ‘Extreem groene organisaties vinden het niet snel genoeg gaan. Maar dat kun je verwachten, aangezien we niet van plan waren om van het hele land een natuurgebied te maken. Maar ook extremere boerenorganisaties hebben er moeite mee: zij vinden dat de boeren te veel geraakt worden. En rechtse partijen vinden ons plan te duur. Maar al deze groepen redeneren vanuit één deelbelang, in plaats van het gezamenlijke belang te zoeken.’

Van der Tak: ‘Een tijdje geleden was ik bij LandvanWaarde, een nieuw sturingsmodel voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer

in Overijssel. Zo'n dertig aangesloten boeren denken gezamenlijk na over waterbeheer en energieneutrale woningen in de regio. Het is een mooi voorbeeld van gespreide verantwoordelijkheid. Laat de redelijkheid eens terugkeren.'

Verhagen: 'In ons stikstofakkoord lopen we niet weg voor de juridisch te verankeren doelstellingen. Na twee jaar evalueren we en komen we eventueel met aanvullende maatregelen. Dat is wat anders dan direct beginnen over het verplicht uitkopen van boeren.'

Het verschil tussen vertrouwen en wantrouwen?

Verhagen: 'Ja, maar niet ongeclausuleerd vertrouwen. We binden ons aan aanvullende maatregelen, mocht dat van de Raad van State nodig zijn.'

Van der Tak: 'De boer wil veranderen! Boeren willen ook stikstofvermindering, maar natuurlijk gaat het niet vanzelf. Op dit punt is er ruimhartig beweging, al is er natuurlijk ook een kleine minderheid tegen. Het geeft dan totaal geen pas dat de overheid geen enkele intentie lijkt te hebben het stikstofakkoord uit te voeren, en in plaats daarvan met dwangmaatregelen dreigt. Dat is contraproductief en frustreert de veranderingsbereidheid.'

Maar de reactie van het Planbureau voor de Leefomgeving was ook kritisch. Volgens het PBL is het de vraag of het voorgestelde reductietempo wel realistisch is, en ook of de doelstellingen gehaald kunnen worden zonder een mate van dwang.

Verhagen: 'Ik vond het PBL juist opvallend positief over de plannen. Waar men vooral aan twijfelde was het vermogen van de overheid om de plannen uit te voeren. Bij ons duurzaam integraal pakket hoort ook 1,7 miljard aan investeringen. Hetzelfde geldt in essentie voor het klimaatakkoord, dat al lang klaarligt: heeft het kabinet het lef daar uitvoering aan te geven?'

Van der Tak: 'De vraag is inderdaad vooral: kan de overheid de uitvoering nog aan, en is ze bereid te investeren in de noodzakelijke omslag naar duurzaamheid?'

En het CDA?

Verhagen: 'We hebben ambities, maar we moeten ook aan de slag. Daar heb je daadkracht voor nodig. In het CDA-verkiezingsprogramma lees ik wel dat er elektrisch vervoer moet komen, maar hóé, daar lees ik niets over. Dat moet anders, want de subsidie op elektrisch vervoer wordt opgeheven en dat heeft veel consequenties voor de bouw, de agrarische sector en de vervoersector. Als ik als wegenbouwer een elektrische generator aanschaf, is dat tien keer zo duur als een dieseloplossing. Dat betekent dat een weg automatisch duurder wordt. Kortom: elektrisch vervoer kost geld, dus doe niet alsof het niets kost.'

Van der Tak: 'Eens! Geen halfbakken maatregelen, CDA!'

Geen halfbakken maatregelen, CDA!

Wat vindt u van de nieuwe landbouwvisie van het CDA?

Van der Tak: 'Ik ben het daarmee eens, maar ze zou een stapje verder kunnen gaan. Zo vinden we duurzaam consumeren belangrijk. LTO wil dat er gezond voedsel in de schappen ligt. Nu komt dat eten soms uit Spanje, terwijl er ook Nederlandse duurzaam geproduceerde producten zouden kunnen liggen. De wereldbevolking groeit en die moeten we zien te voeden. Klimaat staat op 1, maar we moeten óók nadenken over al die mensen die elke dag met honger opstaan en vervolgens ook weer met honger naar bed gaan. Met deze mensen bezig zijn is óók een vorm van rentmeesterschap.'

De polder heeft laten zien over de eigen schaduw heen te kunnen springen. Maar hoe zit dat in de politiek?

Verhagen: 'Ik zie veel versplintering in de politiek. Niet alleen zitten er achttien partijen in de Tweede Kamer, maar bovendien zijn er veel politici die deelbelangen boven het algemene

belang stellen. Juist middenpartijen als het CDA moeten over de schaduw heen springen om het algemene belang te realiseren. Als ik vanuit Bouwend Nederland zeg dat er woningen bij moeten, vraagt dat om een houding waarbij ik niet alleen van mijn eigen gelijk uitga, maar mijzelf ook afvraag hoe ik de stikstofcrisis ga oplossen. Als ik zou zeggen: “Het mag me allemaal niets kosten”, houd ik mijzelf voor de gek.’

Van der Tak: ‘Exact. Met alle respect, maar de BoerBurgerBeweging en de Partij voor de Dieren hebben geen stikstofplan.’

Verhagen: ‘Het is niet eenvoudig, want het klimaat is een enorme opgave. Maar als we nu niets doen, wordt de opgave alleen maar groter. Maar ik wil optimistisch blijven: als we samen de schouders eronder zetten, dan moet het lukken.’

Om de scope nog iets groter te maken: wat vindt u van de Europese klimaatplannen van Frans Timmermans die afgelopen zomer werden gepresenteerd?

Van der Tak: ‘In de kern pakt Timmermans het probleem niet aan. Hij maakt plannen zonder boeren en zonder het bedrijfsleven. LTO is vóór vegetarisch eten of biologische landbouw, maar dan moeten onze boeren wel de ruimte krijgen om daarmee aan de slag te gaan, in plaats van de bekknibbelingen via

tal van verordeningen en richtlijnen die we nu ervaren.’

Verhagen: ‘Over deze terechte bezwaren moeten we inderdaad praten, maar ik vind het wel goed dat we deze Europese plannen hebben. Je moet immers oneerlijke concurrentie binnen Europa voorkomen. Klimaat is een internationaal probleem dat ook internationaal aangepakt moet worden. Maar het zou ook goed zijn als Nederland als de bliksem een beroep doet op de Europese herstellfondsen om uit de coronacrisis te komen. Er ligt gewoon zes miljard euro op de plank, maar ons kabinet doet er niets mee en schuift het door naar het volgende kabinet. Omdat de formatie nog steeds bezig is, blijft die zes miljard liggen, terwijl andere landen er al mee aan de slag zijn. Dat is toch te gek voor woorden! Het is gewoon een gebrek aan daadkracht. We kunnen niet in de wachtstand blijven zitten.

Er is in de samenleving een wantrouwen naar beslissers en politici. Om dat vertrouwen te herstellen is er maar één ding nodig: samen aan de slag. En wel heel snel!’

Van der Tak: ‘Dat onderschrijf ik graag. De wissel moet worden omgezet in de richting van een duurzame toekomst, en daar is nú maatschappelijk draagvlak voor. Een nieuwe minister van LNV is aan zet. De onzekerheid van nu knaagt aan de samenleving!’

Nederland moet als de bliksem een beroep doen op de Europese herstellfondsen

1 Bouwend Nederland, LTO Nederland, Natuurmonumenten, Natuur & Milieu, VNO-NCW en MKB-Nederland, *Een duurzaam evenwicht. Versnellingsakkoord stikstofemissiereductie 2021-2030*. Mei 2021.

‘We hebben ruimtelijke ordening laten verslonzen’

CDA'er Pieter van Geel – voorzitter van de sectortafel Landbouw en landgebruik in het Klimaatoverleg en staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer in de kabinetten-Balkenende I, II en III – reageert op de vraag wat de uitdagingen zijn voor de ruimtelijke ordening.

Denkend aan Holland in 2050 ziet Pieter van Geel ‘een leefbaar en aantrekkelijk landschap’. Van Geel: ‘Ruimtelijke ordening in ons land is méér dan het toedelen van vierkante meters naar bepaalde functies. Het gaat er ook om qua ontwerp een leefbaar aantrekkelijk landschap te creëren. Dat spreekt mensen aan, en zo krijgt de abstracte ruimte een identiteit.’

Wat moet er volgens Van Geel gebeuren? De eerste stap is om de ruimtelijke ordening ‘in ere te herstellen’. ‘De kern is dat het een publieke taak is die door de overheden wordt uitgevoerd. Het is “ordenen”, en dat betekent actief en normatief handelen. Aan het begin van deze eeuw hebben overheden, het rijk voorop, hiervan afscheid genomen. Ordenen werd bijna een taboe. We kregen geen Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, maar een Nota Ruimte. We moeten niet terug naar de gedetailleerde centrale planning van voor 2000, maar ook niet in de valkuil stappen de ordening helemaal los te laten.’

Van Geel ziet graag meer respect voor de andere overheden en de samenleving.

Pieter van Geel. Foto: Leonard Walpot

Dat begint met het goed vastleggen van wat het rijk op verschillende gebieden wil bereiken, waarbij ook heel duidelijk moet zijn welke rol het wil vervullen. 'Dan pas kunnen heldere kaders en randvoorwaarden geformuleerd worden en kan het speelveld voor samenleving en overheden bepaald worden. Dat voorkomt onbegrepen ad-hoc-ingrepen.'

De vraag is welke rol er voor de inrichting van het landschap weggelegd is voor 'de polder'. 'Het is hilarisch dat sommigen denken dat we het poldermodel ten grave kunnen dragen met als these dat "de politiek" moet besluiten en zich niet mag verschuilen achter een stroperige polder. Daar zit een aantal misverstanden achter. Alsof op politiek niveau niet dezelfde tegenstellingen

zichtbaar zijn. Ook daar is soms sprake van moeizame en trage besluitvorming, met evenveel compromissen waarbij de kool en de geit niet gespaard worden, maar juist

allebei beschadigd raken. En alsof duurzame stabiele oplossingen in dit land mogelijk zijn als je niet Nederland meeneemt en achter je krijgt. Wat wel nodig is, is dat de politiek leert om heldere randvoorwaarden en doelen te formuleren en die aan de polder meegeeft. In het Klimaatakkoord is dat deels wel gelukt – denk aan de reductietaakstelling en de verdeling van de opgaven over de vijf tafels –, maar het is ook deels niet gelukt – denk aan inkomenseffecten en de vage formuleringen over de veestapel.'

Ruimtelijke ordening 'hebben we te

lang laten verslonzen', meent Van Geel. 'Ook de herstructureringsopgave in onze steden en dorpen is gigantisch. Denk alleen al aan de vele snel verouderende bedrijventerreinen, die waanzinnig veel ruimte innemen en een nieuwe bestemming moeten krijgen. Verder vind ik het belangrijk dat wat wij bouwen bijdraagt aan essentiële doelstellingen op het gebied van klimaat, zuinig ruimtegebruik, stedelijke/ruimtelijke kwaliteit, en versterking van de infrastructuur van het openbaar vervoer. Dat staat op gespannen voet met het verdund bouwen in het landelijk gebied, dat uitgaat boven de per saldo natuurlijke groei en onnodig beslag legt op landbouwgrond. Minder vee betekent met een kringlooplandbouw als perspectief

niet minder landbouwgrond.'

Hoe beziet Van Geel de recente kabinetsplannen om boeren te onteigenen om op die manier het stikstofprobleem op te lossen? 'Als planoloog heb ik in mijn jeugdige

jaren onderschat wat het betekent als je als landbouwer grond die al generaties familiebezit is, moet afstaan voor het bouwen van bijvoorbeeld woningen. Dat kunnen echt familiedrama's zijn. Maar ik heb ook meegemaakt dat een villabewoner halsstarrig weigerde een strookje van twee meter te verkopen om langs een levensgevaarlijke weg een veilig fietspad te kunnen creëren voor schoolkinderen. Onteigening kan alleen het sluitstuk zijn. Dát moet de mentaliteit achter het gebruik van het instrument zijn.'

Het is hilarisch dat sommigen denken dat we het poldermodel ten grave kunnen dragen

Met lege handen naar een nieuwe toekomst

De overstromingen deze zomer laten zien dat de klimaatverandering als gevolg van menselijk handelen haar tol begint te eisen. Om hiermee om te gaan zullen we ons leven anders moeten inrichten, om van daaruit ook de ruimtelijke ordening aan te passen: meer ruimte voor water, zowel in woonwijken als via brede rivierbeddingen en retentiegebieden, waardoor de bodem water kan opvangen en vasthouden. Dit vraagt om een omslag binnen het CDA: weg van het economisch denken en terug naar de christelijke waarden.

door Hein Pieper De auteur is oud-Kamerlid namens het CDA en nu dijkgraaf voor Waterschap Rijn en IJssel.

Terwijl ik dit artikel schrijf worden delen van Nederland, Duitsland en België getroffen door ongekende hoeveelheden neerslag in korte tijd. Een groot lagedrukgebied blijft boven West-Europa hangen als gevolg van klimaatverandering. De schade is enorm. Tientallen doden, honderden gewonden en voor vele miljarden schade. Op de hoge zandgronden hebben we net drie extreem droge jaren achter de rug. Ook hier was de schade groot. Nog steeds worden dit soort rampen weggezet met 'Het gebeurt eens in de honderd jaar'. Een antwoord uit de modellenwereld; de werkelijkheid is anders.

Het is mijn ervaring dat deze extremen nu jaarlijks voorkomen en dat wij dus allang met een nieuw klimaat rekening moeten houden. Hiervan getuigen op dit moment de hittegolven in Canada (50 graden), Siberië (40 graden), de branden in Zuidoost-Europa, de overstromingen in andere delen van Duitsland, in Londen, in Centraal-China, enzovoort. En terwijl u dit leest, kunt u deze lijst vast al weer met nieuwe rampen aanvullen. We zijn het kantelpunt voorbij.

Op de beelden zien we, naast het menselijke leed, hoe de infrastructuur van hele regio's wegspoelt. Wegen, bruggen, leidingen: allemaal verwoest en onbruikbaar. Delen van de getroffen gebieden zijn moeilijk bereikbaar; er is geen drinkwater, elektriciteit, gas, riolering; er zijn problemen met de voedselvoorziening; er is geen internet. Weg zijn alle openbare voorzieningen. In sommige regio's werd door de ruimtelijke inrichting van het gebied de ramp zelfs versterkt.

Nederland is relatief het minst geraakt; een project als Ruimte voor de Rivier en het werk van de waterschappen hebben erger voorkomen. Maar laten we ons niet te veel op de borst kloppen: als de eerdergenoemde regenzone iets noordelijker haar weg had

gevonden, waren ook voor Nederland de gevolgen dramatisch geweest. We kunnen zulke extreme weersomstandigheden niet aan, ook in de toekomst niet, hoeveel maatregelen we ook nemen. We kunnen de gevolgen beperkt mitigeren, maar ze helemaal opvangen is onmogelijk.

Wat mij persoonlijk nog het meest zorgen baart is het gegeven dat de verwachte gevolgen van klimaatverandering tientallen jaren sneller komen dan voorspeld. De grote vraag is of we nu nog wel voldoende tijd hebben om ons enigszins voor te bereiden – want alleen al het vervangen of aanpassen van onze infrastructuur vraagt veel tijd.

Gebagatelliseerd

Het fenomeen klimaatverandering is door het CDA lang gebagatelliseerd of weggewuifd. Alles draaide (of draait) om de economie, groei, kostenbeheersing en steeds grotere bestedingen voor de consumenten. De realiteit laat op niet mis te verstane wijze zien dat dit een eenzijdige kijk op zaken is. Voor mij is dit standpunt onbegrijpelijk, omdat het haaks staat op de uitgangspunten/waarden van het CDA, vooral van de C, waarin de bredere kijk op zaken geborgd zou moeten zijn. Juist nu is een waardeverhaal gevraagd. We komen er niet met wat aanpassingen aan het watersysteem of een iets groenere economie; daarvoor is het probleem te groot geworden. Terecht zegt paus Franciscus in zijn encycliek *Laudato Si'* dat wij als mensheid onze manier van leven moeten aanpassen, willen we deze wereld leefbaar houden. We moeten anders gaan leven, daar ligt de grootste uitdaging voor ons allemaal. Tot die tijd is klimaatadaptatie dé opgave in het ruimtelijke domein, al is dat voornamelijk tijd kopen.

Er is jarenlang gewaarschuwd dat onze manier van samenleven niet duurzaam is. Klimaatverandering zal onze levenswijze fundamenteel veranderen. Herverzekeraars als Swiss Re hebben de laatste jaren tientallen klimaatspecialisten in dienst genomen en hun visie bijgesteld: ze willen de wereld veerkrachtiger maken. Gek genoeg schuiven sommigen het probleem nog steeds voor zich uit. Onverantwoordelijk, want we hebben geen 25 jaar meer. Plannen maken tot het jaar 2100 is dan ook luchtflitseriej. Het wordt steeds duidelijker dat klimaatverandering niet lineair verloopt, maar met onverwachte sprongen gaat. Waarschijnlijk is dit lastig om mee om te gaan in een wereld die haar heil vooral zoekt in oplossingen via het technologisch-wetenschappelijke terrein en waar bijna alles op te lossen lijkt te zijn. Er wordt gesproken over uitdagingen alsof het de Olympische Spelen zijn.

Vanuit de waterschappen laten we steeds vaker horen dat we de gevolgen van klimaatverandering níét kunnen oplossen. Op zich al interessant: de (functionele) overheidslaag die het meest door ingenieurs en techniek wordt gedomineerd, geeft als eerste de grenzen van de maakbaarheid aan. Iedereen die blijft roepen dat wij het gaan oplossen met meer technische innovaties en geld, behoort tot de valse profeten van onze tijd.

*De klimaatverandering treft het
heersende nutsdenken in het hart*

Klimaatverandering stelt op ongekende wijze grenzen aan onze huidige manier van leven en denken. De impact is niet alleen te groot, maar ook te onvoorspelbaar. Daarmee treft ze het heersende paradigma in het hart. Het eendimensionale nutsdenken werkt niet meer. Daarom is het terecht dat paus Franciscus oproept tot een andere manier van denken/leven: een integrale ecologie. Hij herkent het failliet van de huidige politiek en legt de nadruk op de intuïtieve relationaliteit van het leven en de onderlinge dienstbaarheid als vertrekpunt van ons denken en handelen. Ons zoeken naar de goede inrichting van het ruimtelijk domein begint dan ook niet in het ruimtelijke domein zelf, maar in de harten en hoofden van de inwoners. De opgave waar we door klimaatverandering voor komen te staan raakt alle domeinen van het leven, en is niet enkel met een andere inrichting of integrale aanpak van beleid op te lossen. We moeten anders leven, en de inrichting van de publieke ruimte moet deze manier van leven versterken.

Anders samenleven

Deze grootste uitdaging in het sociale domein manifesteert zich op twee manieren in de ruimtelijke ordening. Het loslaten van de technocratische benadering van de ruimtelijke inrichting vraagt om een andere houding (en ja, ook andere skills) van de verantwoordelijken, en we moeten als mensen op een andere manier gaan samenleven. De ruimtelijke ordening is het domein van de functionaliteit

*Huizen in overstroombaar gebied moeten
net als vroeger geen parketvloer meer op de
begane grond hebben*

bij uitstek. Vanuit ons maakbaarheidsdenken was veel mogelijk en gerealiseerd. Er is veelal vanuit een soort onderwerping gedacht, en niet vanuit een relatie aangaan met de omgeving. Nu de publieke ruimte heel

anders moet worden ingericht, vraagt dat om een andere kijk op samenleven. Het samenleven wordt veelal gestuurd door de overheid. Het begint met een radicale breuk met het instrumentalisme. We komen er niet met alleen het aanstellen van een deltacommissaris voor de ruimtelijke ordening. Zo'n functie is op zich niet verkeerd, maar niet de oplossing. Maar het is eigenlijk het oude technocratische antwoord. De problemen vragen geen andere rol van de overheid, maar vooral een andere maatschappelijke kijk op wat samenleven is. Hoe is het omgaan met het gemeenschappelijke goed geborgd?

Onze manier van samenleven is steeds complexer geworden, en zo ook de inrichting van de gemeenschappelijke (openbare) ruimte. We kunnen technologisch steeds meer, maar overzien niet altijd de gevolgen. Het enige antwoord dat de politiek lijkt te kunnen geven is vanuit hetzelfde maakbaarheidsdenken telkens nieuwe regelgeving en controledwang bedenken, of bij compleet falend beleid een zak met geld ter beschikking stellen. De overheid is instrumenteel geworden. En ook nog eens een instrument ten dienste van de markt. Een goed voorbeeld is de nieuwe Omgevingswet: die denkt vooral vanuit de economische opgaven, en niet vanuit het goede samenleven. Of kijk naar de nieuwe klimaatwet. Aan de veertig tafels kregen de invloedrijkste belangengroepen de gunstigste voorwaarden. Zo

krijgen cruiseschepen goedkope walstroom van vier cent, waar de burger twintig cent moet betalen, terwijl de scheepvaart nog vervuilender is dan vliegen. Dat klimaatverandering onze manier van samenleven en van de inrichting van de publieke ruimte onder druk zal zetten, speelde geen rol van betekenis. Terwijl de uitdaging is: hoe ons samenleven überhaupt mogelijk houden in deze extreme omstandigheden? We moeten op zoek naar veerkracht om de gevolgen van het extreme weer te kunnen opvangen. Dat betekent meer kijken naar wat vanuit het ecosysteem zelf reëel is, en niet naar de maakbaarheid. Concreet voorbeeld: huizen in overstroombaar gebied moeten er, net als vroeger, voor zorgen dat ze op de begane grond geen parket op de vloer hebben liggen, geen lage elektrische aansluitingen hebben en kwetsbare meubels elders zetten. Ook moet er niet meer zes meter onder NAP worden gebouwd. We moeten ons er meer bewust van zijn dat rampen door extreem weer vaker zullen voorkomen.

Het gemeenschappelijk goede

Hier kan de C van het CDA ons te hulp schieten. Binnen het katholiek sociaal denken is het bonum commune *een relationeel begrip*. Dit is niet te vertalen met de zorg voor het algemeen belang. Zij ontstaat in de relatie tussen partijen, tussen individu en de anderen, tussen overheid en individuen of groepen. De verantwoordelijkheid voor de goederen die eenieder aangaan, ligt niet bij een van de partijen, maar bij *alle* partijen. Het is dus op de eerste plaats geen functionele relatie, maar een existentiële. Zij vormt individu en samenleving samen. Het is een cultuuraspect, een vormend aspect. Het 'Compendium van de sociale leer van de Kerk' zegt het zo: 'Net zoals het moreel handelen van een individu wordt gerealiseerd in het doen van het goede, komt het sociaal handelen tot volle wasdom door het algemeen welzijn [lees: het gemeenschappelijke goede] tot stand te brengen. Het algemeen welzijn [idem] kan in feite worden begrepen als de sociale en gemeenschappelijke dimensie van wat moreel goed is.' Daarbij moeten we niet uit het oog verliezen dat de aarde ons gemeenschappelijke huis is, aldus paus Franciscus. Bij het tot stand brengen van het bonum commune hoort de aarde als geheel betrokken te worden.

Willen we het goede samenleven bevorderen, dan moeten we met elkaar een verantwoordelijkheidscultuur nastreven. Niet op basis van wetgeving of regels, maar vanuit het samen verantwoordelijkheid dragen. Wetenschappelijk inzicht draagt bij aan de kaders van de mogelijkheden in deze tijden van klimaatverandering, maar het *samenleven* fundeert de inrichting van de omgeving. De waterschappen zijn een goed voorbeeld van een waardescheppende cultuur. Deze instituties zijn voortgekomen uit waarden als solidariteit en verantwoordelijkheid. Onze kijk en ons samenwerken op het terrein van het waterbeheer hebben ons zelfs een poldermentaliteit gegeven: overleggen, met elkaar in gesprek gaan, polderen. De huidige overheidsstructuur faciliteert individuen om het maximale uit hun omgeving te halen (de vrije markt), zonder veel verantwoordelijkheid te hoeven dragen voor de gevolgen; deze manier van samenleven bevordert niet de solidariteit of het langetermijnperspectief.

Naast het werken aan een andere cultuur (mentaliteit) moet hét vertrekpunt voor alle ruimtelijke inrichtingsplannen de groen-blauwe grondplaat van de

aarde zijn; deze mag niet onder druk komen staan. Hoe gezonder onze bodem en ons water, hoe beter wij in staat zijn om extremen op te vangen. Een gezonde bodem, verbonden met gezonde aquatische systemen, is voorwaarde voor een veerkrachtig leefmilieu. Hier ligt ook het startpunt van de infrastructuur. Door de weersextremen vraagt de totale huidige infrastructuur om een andere benadering. Kunnen wegen, bruggen, viaducten, het watersysteem het extreme weer aan? Het gaat verder dan een lokale (gemeentelijke) inrichting. De ramp van deze zomer laat zien dat er regionale, landelijke en zelfs internationale afstemming nodig is om de pieken te kunnen laten afvlakken. Waterschappen hebben een ingenieus watersysteem ontworpen en hiermee de optimale voorwaarden voor het leven in onze delta geschapen. Dit systeem voldoet echter niet meer; het kan deze extremiteiten niet aan. Als we het water nog sneller afvoeren, verdroogt ons land in tijden van droogte. Het watersysteem vraagt een goede afstemming tussen stedelijk en landelijk gebied. Zomaar een miljoen woningen neerzetten of het ene na het andere bedrijventerrein laten uitbreiden: het kan echt niet meer. Maar of dat goed is doorgedrongen bij de meeste bestuurders? Het dogma van de economische groei zit ons in de weg. Geen woningbouw in risicogebieden is evident, maar welke gebieden zijn dat? En waar kan er dan wél gebouwd worden? En wat te doen met de bestaande woningen die in risicogebieden staan? Hittestress is een groot probleem en leidt jaarlijks tot doden. Minder beton en asfalt, meer groen en blauw

in de steden is noodzakelijk. We zullen meer ruimte nodig hebben voor het opvangen van de pieken van het weer. Retentiegebieden, bredere beddingen voor rivieren, maar vooral een verbeterde sponswerking van de bodem. De bodem moet meer water kunnen opvangen en vasthouden.

Natuurlijk, menselijk leven kan niet zonder

beheersmaatregelen. Maar de cruciale vraag daarbij is: vertrekken we vanuit maakbaarheid of vanuit de relatie? Werken we mét, of tégen de natuur?

Dit vraagt om een andere inrichting van de natuur én om een andere kijk op landbouw. Ook hier geldt: vanuit een andere visie werken is de eerste stap. De grootste grondgebruikers, natuur en landbouw, mogen geen gescheiden werelden meer zijn, maar moeten met elkaar meebewegen, meer een eenheid vormen. Het herstellen van natuur moet gericht zijn op wat haalbaar is – niet op wat ooit was. En het gaat er allang niet meer om landbouwproducten te produceren voor de wereldmarkt. Het belang van onze landbouw ligt op een heel ander terrein. Landbouw moet weer een integraal deel van de samenleving worden. Zij moet meer diensten aanbieden (sponswerking bodem, energieopwekking, natuurbeheer, oude broeklanden herstellen, enzovoort) en ook betrokken worden bij de inrichting van de ruimte, want het verbouwen van gewassen zal niet overal meer rendabel zijn.

Willen we als CDA verantwoordelijkheid nemen, dan zullen we onze waarden serieus moeten nemen, en niet onze koers door spindoctors of consultants laten bepalen. Onze christelijke wortels zijn rijk, maar helaas vergeten of verwaarloosd. Het zijn deze waarden die als kompas terug moeten in ons denken, in het debat, in

Minder beton en asfalt, meer groen en blauw in de steden is noodzakelijk

de politiek. Het begint met het hanteren van een andere taal. We moeten afscheid nemen van de gedachte dat politiek een kwestie is van willen en van macht. Terug naar onze wortels, is terug naar de gemeenschappen waar mensen wonen en daar het gesprek faciliteren over wat haalbaar en betaalbaar is en hoe mensen daar verantwoordelijkheid voor willen en moeten nemen.

Klimaatverandering zet de toekomst van ons menselijk samenleven op het spel. De koers moet niet radicaal in het midden zijn, integendeel: het CDA moet het midden verlaten. De partij moet kiezen voor echt duurzaam samenleven. Je verantwoordelijk weten voor het

gemeenschappelijk goede betekent dat je er afhankelijk van bent en dat jouw mens-zijn verbonden is met deze gemeenschappelijkheid. Hoe je dat sociaal en daarmee ook ruimtelijk doet, is gegeven in de sociale cultuur die wij samen willen dragen. Klimaatadaptatie vraagt om grote ruimtelijke veranderingen die sociaal gedragen en uitgevoerd moeten worden. Daarvoor moeten de relaties tussen de verschillende maatschappelijke functies en domeinen worden hersteld. Het is niet simpel het oplossen van een probleem, maar het anders inrichten van ons samenleven.

Het voelt voor technocraten wellicht als met lege handen staan, maar is vanuit deze houding in onze christelijke geschiedenis juist niet steeds opnieuw een toekomst ontstaan?

*Terug naar onze wortels, is terug
naar de gemeenschappen waar
mensen wonen*

Artikel in het kort:

- * De gevolgen van de klimaatverandering zijn zo evident dat we ons leven eraan moeten aanpassen
- * Het is niet meer mogelijk om vanuit een technocratische visie alle problemen op te lossen; we zullen ons leven anders moeten inrichten
- * Er wordt te gemakkelijk naar nieuwe wetgeving, controledwang en geld gegrepen
- * Beter is het ons leven aan te passen aan de natuur en met haar mee te bewegen
- * Het CDA moet hiertoe terugkeren naar zijn christelijke waarden zoals die onder andere door paus Franciscus zijn verwoord

Nieuwe CDA-visie landbouw schept ruimte

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Omdat de ruimte in Nederland beperkt is, wordt er begerig naar de landbouw gekeken. Kan die wellicht wat afstaan ten gunste van bijvoorbeeld woningbouw? Cees Veerman snapt dat wel en vindt dat deze vraag gekoppeld kan worden aan de transitie die de landbouw sowieso moet doormaken. ‘Maar doe het bezonnen en in gesprek met de boeren, want die zijn toe aan een duurzaam perspectief in plaats van overal de schuld van te krijgen. Er is ruimte voor de boer in Nederland, maar er moet in de landbouw ook veel gebeuren.’

In feite heeft Cees Veerman, CDA'er en oud-minister van Landbouw van 2002 tot 2007 in de eerste drie kabinetten-Balkenende, een boodschap aan twee groepen die in het politieke en maatschappelijke debat nu vaak tegenover elkaar staan: de boeren aan de ene kant en de mensen die menen dat de boeren moeten inleveren aan de andere kant. ‘Vertel het eerlijke verhaal en zoek met elkaar naar het gemeenschappelijke belang. De vraag om meer huizen in Nederland is legitiem en een maatschappelijke realiteit. Door de toename van de bevolking en de verdunning van gezinnen zijn er simpelweg meer woningen nodig. Dat ontkennen heeft geen zin. Tegelijk is het realiteit dat de boer nu niet weet

waar hij aan toe is, omdat de koers van de politiek onhelder is. Boeren worden tot waanzin gedreven door de vele regeltjes, die vaak na enkele weken ook weer veranderen. Veel boeren begrijpen best dat de huidige manier van landbouw moet veranderen, en zijn ook bereid daaraan mee te werken. Maar biedt hun perspectief, zodat ze weten waar ze aan toe zijn’, aldus Veerman, die eerder dit jaar met diverse organisaties het initiatief ‘Regie op ruimte’ heeft gelanceerd – dat oproept tot een nationaal ruimte- en landbouwakkoord – en nauw was betrokken bij de totstandkoming van de in juli gepresenteerde landbouwvisie van het CDA.

Cees Veerman. Foto: Monique van Zeijl

Wat is volgens u de christendemocratische manier om het complexe vraagstuk van de beperkte ruimte en de positie van de landbouw daarbinnen te benaderen?

‘Belangrijk is dat het gemeenschappelijke belang bovenaan komt te staan. Niet het specifieke belang van de landbouw of van de natuur of van de woningbouw, waarbij dan een uitruil van belangen zou plaatsvinden, zodat iedereen een beetje tevreden is maar niemand helemaal. We moeten dit integraal en in samenhang en harmonie benaderen, omdat het gaat om de toekomst van Nederland. Helaas zijn we in onze tijd dit zicht op het gemeenschappelijke

Interview in het kort:

- * Christendemocratie betekent dat de ruimtelijke ordening vanuit gemeenschappelijk belang benaderd wordt, en niet tot een uitruil van deelbelangen leidt
- * De landbouw heeft geografisch veel te bieden maar ook te winnen, omdat de grootschaligheid naast voordelen veel nadelen heeft opgeleverd, zoals een mestoverschot, dierziektes en een aanslag op de natuur
- * Het Europese landbouwbeleid na de Tweede Wereldoorlog bestreed de armoede, maar de natuurlijke hulpbronnen hebben daarvoor de prijs betaald
- * Het CDA is en blijft de partij van platteland en boeren; naar hen moet geluisterd worden, maar zij moeten ook het eerlijke verhaal te horen krijgen
- * Vooral jonge boeren snakken naar een duurzame visie voor de lange termijn
- * Grootwinkelbedrijven en consumentenorganisaties moeten hun bijdrage leveren om de omslag in de landbouw mogelijk te maken

belang aan het verliezen – in Europa, in Nederland, en zelfs tot in onze eigen partij aan toe. Maar dit is wel een wezenlijke en in de kern christendemocratische manier waarop dit onderwerp moet worden aangepakt. Er is dus geen sprake van een “slag om de geografische ruimte” of iets dergelijks, die zo snel mogelijk door één partij gewonnen moet worden. Die benadering is me te agressief.’

De landbouw is onmiskenbaar een partij in deze discussie. Heeft de landbouw vooral wat te bieden, of heeft ze ook wat te winnen bij het debat dat nu op stapel staat?

‘In geografisch opzicht heeft de landbouw onmiskenbaar veel te bieden. Landbouw neemt nu ongeveer twee derde van de oppervlakte van Nederland in beslag, dus ik begrijp wel dat er naar de landbouw gekeken wordt, nu er heel veel woningen gebouwd moeten worden. Tegelijkertijd heeft de landbouw ook veel te winnen, maar dat is om een andere reden dan de gretige ogen waarmee er nu naar gekeken wordt. De landbouw is slechts geworden; de kale plekken moeten worden aangepakt. Kort en goed spoort de landbouw niet meer met de fysieke omstandigheden en maatschappelijke wensen van deze tijd.’

Dierenwelzijn

Wat is er veranderd?

‘Allereerst zijn de omstandigheden inzake biodiversiteit, milieu en waterverontreiniging veranderd, en niet in positieve zin. Daarnaast zijn ook onze ethische opvattingen ten aanzien van de natuur en dierenwelzijn gewijzigd. Dat laatste heeft te maken met het feit dat we de luxe van een leven met voldoende voedsel hebben. In tijden van schaarste maken mensen zich minder druk om het dierenwelzijn dan nu bij ons. Ga in Afrika niet zeggen dat mensen zich meer

om het lot van hun dieren moeten bekommeren. Het is nog altijd: “Erst das Fressen und dann die Moral.” Gelukkig het welvarende land waarin we het ons kunnen permitteren om met de moraal bezig te zijn.’

Toch is het de vraag hoe de landbouw zo onder vuur is komen te liggen. Nederland is de tweede exporteur van de wereld, maar de boer moet steeds grootschaliger worden om nog voldoende geld te kunnen verdienen, wat ten koste gaat van de natuur. Waar is het fout gegaan?

‘Dat heeft met een ontwikkeling van tientallen jaren te maken. Na de oorlog is er onder leiding van de Nederlander Sicco Mansholt een Europees landbouwbeleid opgezet dat twee doelen had. In de eerste plaats vormde het het cement tussen de lidstaten en wisten we er met elkaar voor te zorgen dat we binnen Europa ons eigen voedsel konden produceren. In de tweede plaats heeft het Europese landbouwbeleid enorm bijgedragen aan het bestrijden van de achterstanden en armoede op het platteland. Met behulp van technologie steeg de productie per dier, mens en hectare fors, waardoor we goed en goedkoop voedsel konden leveren en tegelijk de lonen

laag konden houden, wat gunstig was voor de concurrentie met de VS. Iedereen profiteerde ervan, en het aandeel dat een Nederlander aan voedsel uitgaf zakte van 35 procent tot ongeveer 10 procent.’

‘Maar, en dat zagen we aanvankelijk onvoldoende, waar iets wordt verdiend, wordt ook altijd iets opgeofferd. Bob Goudzwaard heeft dit in zijn proefschrift de “ongeprijde schaarste” genoemd. Uiteindelijk waren het de natuurlijke hulpbronnen die ervoor betaalden: het land en de aarde met al haar diversiteit, oftewel datgene wat geen prijs heeft omdat het gemeengoed is. Tegelijkertijd ontstond er een systeem waardoor veel mensen en bedrijven fors aan de landbouw

verdienden, behalve de boeren zelf. Ook de boer betaalde dus, met lang en hard werken zonder een goed inkomen.’

Hoe kon dat gebeuren?

‘Uiteindelijk is dat hetzelfde als wat we bij kinderarbeid in Bangladesh zien. Als daar gepiept wordt, zeggen de bazen of afnemers: “Voor jou tien anderen.” In de Nederlandse landbouw verdienen de toeleveranciers van kunstmest of veevoer en de afnemers zoals supermarkten er goed aan. Maar het inkomen van de boer is de laatste jaren achteruitgegaan, waardoor deze zich gedwongen zag steeds grootschaliger te produceren om toch rond te komen. Sommige mensen denken dan: dan stoppen ze er toch mee? Maar buiten het inkomen zijn er veel zaken die het voor de boer aantrekkelijk of noodzakelijk maken om door te blijven gaan. Dat kan de traditie zijn die van vader op zoon is doorgegeven, of het werken in de natuur, of de verbondenheid met de regio. Boeren zit de boer in het bloed, waardoor hij of zij er niet snel uit stapt. Ondertussen zitten ze wel in een moeilijke positie. Vaak zitten ze vast aan strenge financiële verplichtingen; ook moeten ze voortdurend aan allerlei nieuwe regels voldoen. Dat alles drijft hen bijna tot waanzin.’

Afstand tussen boer en burger

Het CDA heeft de afgelopen decennia vaak de minister van Landbouw geleverd. Wat heeft de partij over het hoofd gezien?

‘De laatste tien tot vijftien jaar zijn onze ogen echt ervoor opengegaan dat een groot deel van de landbouw geworden is tot een productieproces dat ook grote nadelige consequenties heeft. In de landbouw levert grootschaligheid veel op. Als je tweemaal zo groot wordt, kun je wel driemaal zoveel produceren. Dat heeft voordelen opgeleverd, bijvoorbeeld op de

arme zandgronden in Limburg, Overijssel en Gelderland, waar varkensboeren betrekkelijk eenvoudig een goed verdienmodel konden opbouwen. Maar het heeft ook veel nadelen opgeleverd: denk aan de enorme stallen op het platteland en het massaal telen van maïs voor veevoer, wat de aanblik van het landschap niet verbeterde. Denk aan het mestoverschot, aan de stank van varkenshouderijen, aan veeziekten zoals de Q-koorts, aan de aanslag op de natuur door de toepassing van chemische bestrijdingsmiddelen, aan inperking van het natuurlijk gedrag van dieren, aan het gat in de ozonlaag en recent aan de stikstofdiscussie. Dit heeft allemaal voor maatschappelijke weerstand gezorgd, die te begrijpen is. Daar komt bij dat de afstand tussen boer en burger is toegenomen. De burger is consument geworden die een stukje vlees in de winkel koopt dat in plastic is

verpakt en waar met de beste wil van de wereld geen varken of rund meer in te ontdekken valt. Ook door de bewerking is ons voedsel geanonimiseerd. Het vlees is verstopt in kant-en-klaarmaaltijden waarin mensen de hand van de boer niet meer herkennen.’

De maatschappelijke weerstand tegen de nadelige gevolgen van de grootschalige landbouw is te begrijpen

Het CDA is vanouds de partij van de boeren geweest. Heeft dit ook nadelig uitgedrukt in die zin dat de partij het niet aangedurfd heeft boeren te confronteren met de nadelige gevolgen van de intensieve landbouw?

‘Voor politici is dit altijd een enorm dilemma. Een Franse politicus zei ooit: “Ik ben hun leider; ik moet hen wel volgen.” Het CDA heeft hiermee geworsteld, maar toont nu leiderschap met de nieuwe landbouwvisie. Toch hebben ook eerder, zelfs voordat ik begin deze eeuw minister van Landbouw was, CDA’ers al moed getoond. Gerrit Braks heeft als minister in de jaren tachtig met de Interimwet het mestoverschot aangepakt, wat ook voor de boeren een hard gelag betekende. Nog steeds is het CDA wat mij betreft de partij van het platteland en van de

boeren. Maar we moeten hun wel het eerlijke verhaal vertellen dat er iets moet gebeuren in de landbouw.'

Welke transitie is er nodig?

'We moeten toe naar een landbouw die in drie groepen is onder te verdelen. Een deel van de boeren zal blijven produceren voor de wereldmarkt, wat in de praktijk vaak Europa betekent. Hierbij moet je denken aan tomaten, bloembollen, melkpoeder, zaden, dierlijk sperma enzovoort. Deze categorie zal haar productieproces zo optimaal mogelijk willen houden en nog steeds een behoorlijke schaalgrootte kennen. De tweede categorie zal veel meer gericht zijn op de regionale omgeving: voedselvoorziening, maar ook andere functies, zoals het geven van voorlichting, het bieden van zingeving en recreatie. Jan Huijgen met zijn Eemlandhoeve in Bunschoten-Spakenburg is hier een goed voorbeeld van. En ten slotte zal er een groep zijn die op geheel natuurlijke wijze wil boeren, zonder gebruik van chemie. Deze groepen hebben alle drie hun eigen legitimiteit en moeten alle drie zo ingericht zijn dat ze goed zijn voor de boer maar ook rekening houden met de kwaliteit van natuur en voedsel. Dat zal voor sommige boeren betekenen dat ze van werkwijze of van plek moeten veranderen.'

Denkt u de boeren hierin mee te krijgen?

'De reacties van boeren zullen enorm verschillen, al naargelang hun leeftijd, het type bedrijf dat ze hebben, en het product dat ze verbouwen. De landbouw in Nederland is zo divers, daar hebben de mensen geen weet van. De grote bedrijven zullen wel meegaan. Daar zitten managers aan de top die nauwelijks nog boer zijn en veranderingen kunnen doorvoeren. Ook veel jonge boeren zullen inzien dat ze perspectief nodig hebben, wat ze op dit moment door het wispelturige beleid nauwelijks hebben.

Dan moeten ze hier weer aan voldoen, dan weer daaraan. Zij snakken naar een duurzame toekomstvisie voor de lange termijn. Maar oudere boeren die nog maar een aantal jaar moeten, zullen niet zitten te wachten op aanpassing van werkwijze of verandering van plek.'

Hoe krijgen we ook hen mee?

'Door rustig het debat aan te gaan. Op dit moment wordt de discussie vaak onbekookt gevoerd. Enerzijds partijen die rücksichtslos de veestapel willen halveren, en anderzijds een partij die zegt dat we de stikstofmetingen van het RIVM niet serieus hoeven te nemen. We moeten goed bedenken dat de landbouwtransitie geen bevlieging is van een politieke partij, maar dat we met elkaar in Europa richtlijnen hebben vastgesteld die goed zijn voor natuur, dier, water en landschap. We kunnen niet meer alles overal,¹ en de meeste boeren begrijpen dat ook. Maar zij maken zich wel zorgen om het draagvlak voor de landbouw in Nederland. We zullen dus toe moeten naar een landbouw die de bodem niet uitput, maar volgt wat de bodem te bieden heeft.

We moeten toe naar een beleid dat de boeren niet massaal uitkoopt, maar samen met hen een nieuwe toekomst zoekt. Dit kan betekenen dat ze elders moeten boeren, omdat ze nu op grond zitten die ofwel te arm is ofwel te dicht bij een natuurgebied ligt.'

Is het niet gunstig dat de transitie die de landbouw moet doormaken, ook ruimte kan bieden aan nieuwe wensen ten aanzien van natuur, wonen en recreëren?

'Het zijn twee ontwikkelingen die in principe los van elkaar staan maar wel met elkaar verbonden moeten worden. Het is een maatschappelijke realiteit dat er meer woningen gebouwd moeten worden. Als we zien dat de landbouw op de arme zandgronden en in de veenweidegebieden

niet echt de mogelijkheden van de bodem volgt en problemen voor stikstof en CO₂ oplevert, kan het zinvol zijn om in die gebieden een andere keuze voor de ruimtelijke bestemming te maken, bijvoorbeeld ten gunste van infrastructuur of woningbouw. We moeten maatwerk bieden en het spek snijden waar het zit. Dit kan ook betekenen dat de landbouw zich moet terugtrekken uit de veengebieden van Noord- en Zuid-Holland. Aan de andere kant is er op Noord-Beveland, in de Hoeksche Waard en in Zeeuws-Vlaanderen nog volop ruimte om te boeren. Het zou juist heel mooi zijn als daar jonge boeren komen die de omgeving weer perspectief bieden. Tegelijk denk ik dat we bij onze zorg voor de natuur niet alleen meer naar uitbreiding van natuurgebieden moeten kijken, maar vooral naar een toename van de kwaliteit van de natuur. Ook dat kan zinvol zijn voor het debat over de beperkte ruimte.’

Zou u het dubbelgebruik van landbouwgrond toejuichen, waardoor landbouw gecombineerd wordt met bijvoorbeeld natuur of recreatie?

‘Laat dat nou aan de creativiteit van de boeren zelf over. De politiek moet de randvoorwaarden

scheppen, zodat de boer zijn gang kan gaan en kan ondernemen. Dat kan inderdaad met een combinatie van boeren en het aanbieden van recreatie, maar de politiek moet dat niet opleggen.’

In de praktijk zal het aandeel landbouwgrond afnemen, maar dat hoeft voor de landbouw niet nadelig te zijn

Al met al kunnen beide vraagstukken – dat van de toekomst van de landbouw en dat van de beperkte ruimte in Nederland – vruchtbaar op elkaar inwerken. Wat moet er gebeuren om dit ook een vruchtbaar proces te laten zijn?

‘We moeten de tijd nemen en niet onbekookt het debat gaan voeren, ook binnen het CDA. Helaas lijken we dat een beetje verleerd in onze partij. Ik denk dat, als we echt naar elkaar luisteren en we onze waarden van rentmeesterschap en solidariteit serieus nemen, we met elkaar goede stappen kunnen zetten. Dat zal wel met de boeren moeten gaan, want zonder hen kan het niet. Maar de boeren moeten ook de solidariteit voelen van grootwinkelbedrijven en consumentenorganisaties. Er moet perspectief komen en een doel waar we naartoe werken. In de praktijk zal hierdoor het aandeel landbouwgrond afnemen, maar dat hoeft dus voor de landbouw

niet nadelig te zijn. Bij dit alles hoop ik dat we te werk kunnen gaan zoals we in 2007 en 2008 bij het Deltaprogramma over de gevolgen van de zeespiegelstijging deden. Toen zijn we met allerlei partijen om de tafel gaan zitten en hebben zonder dat er door iemand uit de

heup werd geschoten, een goed akkoord voor de lange termijn kunnen sluiten. Dat rustige proces, waarbij we nieuwe wegen inslaan op basis van onze vaste en unieke waarden als solidariteit en rentmeesterschap, heeft ook dit debat nodig. Dan kunnen we in de uitvoering aanpassingen doen, maar weten we in ieder geval waar de weg naartoe gaat, omdat de koers helder is.’

1 Zie: Adviescollege Stikstofproblematiek, *Niet alles kan overal. Eindadvies over structurele aanpak op lange termijn*. Z.p.: Adviescollege Stikstofproblematiek, 8 juni 2020.

Zonder visie verwildert het land

De overheid en de markt hebben de afgelopen tijd veel steken laten vallen als het gaat om de inrichting van de leefomgeving van mensen. Toch kunnen we deze ook niet aan de individuele burgers overlaten, omdat die vaak vooral aan hun eigen belang denken. Om hier uit te komen is er onder regie van de nationale overheid een permanente dialoog nodig, waarbij deskundigen en betrokkenen op basis van vooraf bepaalde waarden een gezamenlijke visie ontwikkelen en knopen doorhakken.

door Jan Jacob van Dijk De auteur is voormalig Kamerlid en gedeputeerde in Gelderland namens het CDA. Momenteel is hij bestuursvoorzitter van de Christelijke Onderwijs Groep en lid van de redactie van CDV.

Afgelopen zomer reed ik terug van mijn vakantiebestemming in Frankrijk naar Nederland. Ik weet niet hoe het u vergaat, maar mensen hoeven mij niet te zeggen of we de grens passeren, want ik zie het direct aan het landschap. Dat is bij de overgang tussen Nederland en België meteen waarneembaar. Dit geldt trouwens ook als je andere landsgrenzen passeert: het landschap is anders, de stedelijke inrichting wijkt af, en ook het wegdek verschilt van land tot land. Veel Nederlanders komen tot de conclusie dat we het in Nederland nog niet zo slecht doen. Het ziet er gestructureerd en geordend uit. Misschien dat we het ook wel geordend móéten doen. Immers, Nederland is een klein land met veel inwoners. We hebben een stevige agrarische sector. Bovendien liggen we in een delta, waar we – naast de zegeningen – ook de beperkingen van het water hebben. We beschikken over een goede wegeninfrastructuur en hebben ruimte nodig voor recreatie en natuur. Met andere woorden: we kunnen het ons niet veroorloven om er een rommeltje van te maken. Willen we al deze functies op het beperkte grondgebied een plekje geven, dan moeten we een en ander wel op een goede manier ordenen.

Toename schaarse ruimte

Maar wat is ‘op een goede manier’? Die vraag komt nadrukkelijker op tafel nu de schaarste in de ruimte toeneemt, want de ruimte is tenslotte eindig. Dat komt deels door een groeiende bevolking, en het effect van die bevolkingsgroei wordt nog eens versterkt door de verdunning van de huishoudens. Bovendien willen we steeds meer leefruimte; individueel, maar ook collectief. Daar komt bij dat de maatschappelijke eisen aan de landbouw ervoor zorgen dat deze sector meer ruimte nodig heeft voor een productie op

het huidige niveau. Daarenboven moeten we meer natuur aanleggen en hebben we ook nog eens ruimte nodig voor de energietransitie. Energieopwekking met fossiele brandstoffen vraagt minder ruimte dan hernieuwbare energieopwekking, zoals wind en zon. En wat te denken van klimaatadaptatie: hoeveel ruimte hebben we nodig om water op te vangen en langer vast te houden?

Als al deze vragers van ruimte hun vinger opsteken, welke heeft dan een hogere prioriteit dan de andere? Wat is een goede toedeling van die schaarse ruimte? En wie bepaalt dat? Daarover zijn in de afgelopen periode verstandige en wijze rapporten verschenen, ieder met zijn eigen invalshoek. Of het nu gaat om het rapport *Klein land, grote keuzes. Ruimtelijke ordening richting 2050* van DenkWerk,¹ het IBO-eindrapport *Van woorden naar daden. Over de governance van de ruimtelijke ordening*,² het advies *Kiezen én delen* van de Studiegroep Ruimtelijke inrichting landelijk gebied³ of het advies *Niet alles kan overal* van het Adviescollege Stikstofproblematiek⁴ – al deze publicaties geven belangrijke adviezen over hoe de ruimte in de komende jaren verdeeld moet worden.

Ik kan niet anders dan deze rapporten als kwalitatief hoogstaand beschouwen. Of ik het met alles eens ben, is niet van belang; vanuit de concrete vraag die aan deze adviesorganen is gesteld, zijn het deskundige rapporten met nuttige en zeer waardevolle aanbevelingen. Voor iedere politicus en openbaar bestuurder is het van groot belang om deze rapporten te bestuderen en te bekijken wat je ermee kunt doen, zeker voor de nieuwe verantwoordelijk minister.

Maar na lezing van deze vier rapporten – en nog vele andere – bekruipt mij het gevoel dat er iets ontbreekt. Dat komt doordat de benadering in al deze rapporten haar basis vindt

in wat technisch gezien mogelijk is. De techniek bepaalt de keuze die we moeten maken. Rationeel en wetenschappelijk gezien misschien een voor de hand liggende keuze, maar of die voldoende overtuiging bevat, is de vraag.

De ruimte voor woningbouwcorporaties is beperkt tot alleen nog maar sociale woningbouw

Rechtvaardige afweging van belangen

Hoe komen we tot een rechtvaardige afweging van de diverse belangen? Deze vraag staat bij bijna elk maatschappelijk vraagstuk centraal: wie bepaalt wat er gaat gebeuren? In de afgelopen decennia hebben we een steeds grotere verantwoordelijkheid bij de markt gelegd. Zeker op het terrein van de ruimtelijke ordening is gewezen op de rol die de markt zou kunnen en moeten spelen. De ruimte voor woningbouwcorporaties is beperkt tot alleen nog maar sociale woningbouw, waarbij durfinvesteerdere in het gat zijn gesprongen dat daardoor ontstond. Het gaat om particulieren die op grote schaal vrijkomende huizen hebben opgekocht en deze tegen hoge huren weer verhuren, met torenhoge huizenprijzen tot gevolg. Maar ook de grondprijzen van agrarische percelen stijgen tot recordhoogte als gevolg van de toenemende vraag naar grond in Nederland. Als we het aan de markt overlaten, zullen de durfinvesteerdere het uiteindelijk voor het zeggen krijgen; zij gaan dan bepalen hoe Nederland eruit komt te zien.

Is het antwoord dan dat de overheid het maar moet gaan bepalen? Ook dat is een risicovolle optie. De overheid heeft zich namelijk in de afgelopen vijftien jaar niet altijd van haar beste kant laten zien. In 2006 werden gemeenten opgejaagd om veel woningen te gaan of te laten bouwen. Nog geen vijf jaar later werden diezelfde gemeenten opgeroepen hun aangekochte grond af te boeken, wat gepaard ging met grote verliezen. En nu klaagt de landelijke politiek over de tekortschietende en onwelwillende gemeenten, omdat de woningbouwproductie minder groot is dan de Tweede Kamer wil. Bovendien hebben enkele uitspraken van de rechter ook laten zien dat de overheid moeite heeft om op een passende manier met alle belangen om te gaan. Kijk in dat geval naar de uitspraken van de Raad van State over het stikstofbeleid van de Nederlandse regering, waarin te weinig naar het natuurbelang is gekeken; de belangen van boeren en mobiliteit voerden de boventoon.

Moeten we het dan aan de burger overlaten? Ook dat is niet zonder risico. Niet voor niets is 'nivea', oftewel 'niet in voor- en achtertuin', met als Engels equivalent NIMBY ('Not in my back yard'), een bekend begrip binnen alle gemeentehuizen. Burgers accepteren geen aantasting van hun huidige leefomgeving. Of het nu gaat om de kap van bomen om zo de verkeersveiligheid te vergroten, om de aanleg van

Met drijvende zonnepanelen wordt in natuurgebied hernieuwbare energie gewonnen. Bron: iStock

windmolens om de CO₂-uitstoot te doen verminderen, of om de trajectkeuze voor een spoorlijn: tegen bijna alles komt verzet van een groep burgers. Dat is trouwens ook het geval bij de aanleg van een bedrijventerrein, een snelweg of een kerncentrale. Inspraak geven aan burgers is onontbeerlijk, maar hoe zorgen we ervoor dat de uitdagingen waar we voor staan een passend antwoord krijgen, ondanks de verandering in het landschap en de ruimtelijke ordening?

Kortom: de vraag hoe we tot een rechtvaardige afweging van de belangen komen is niet zo makkelijk te beantwoorden. Bovendien blijkt dat elke keuze verzet oproept. Op een of andere manier willen we ons niet neerleggen bij een genomen besluit, van wie dan ook. Het lijkt net alsof elke afweging makkelijk ter discussie kan worden gesteld, omdat de gronden waarop besluiten zijn genomen, niet helder zijn en ook voor discussie vatbaar.

Om uit deze patstelling te komen moeten we twee wegen bewandelen. In de eerste plaats dienen we een helder op waarden gebaseerd perspectief te schetsen. In de tweede plaats moeten we een antwoord hebben op de vraag wie uiteindelijk bepaalt hoe we komen tot een rechtvaardige verdeling van de schaarse ruimte in Nederland.

Waardenvol perspectief

Zonder visie verwildert het land. Burgers, overheden en bedrijven kunnen zich makkelijker achter een besluit scharen als ze weten in welk kader dat besluit genomen is. Als woningbouw

op die plek niet kan, waar dan wel? En waarom kan het dan niet op die ene plek, en wel op een andere? Om die reden moet een visie over de ruimtelijke inrichting van Nederland worden opgesteld.

We moeten dan beginnen met de waarden die met het oog op onze ruimtelijke inrichting belangrijk zijn om vast te leggen. Dat is geen makkelijke opgave, maar als we hieraan voorbijgaan, krijgen we bij iedere individuele beslissing een discussie. Daarom is het beter om een dialoog aan de voorkant te voeren.

Over welke waarden hebben we het dan? In de eerste plaats moeten we onderkennen dat alles wat kwetsbaar is bescherming van de overheid verdient. Vertaald naar de ruimtelijke ordening: de overheid heeft de verplichting om de schaarse ruimte op een rechtvaardige manier te beschermen en daarbij oog te hebben voor het zwakke. Concreet: natuur kan niet voor zichzelf opkomen, dus moet ze beschermd worden tegen dominantere krachten als mobiliteit en bedrijventerreinen. Het is vanuit de christendemocratische opvatting dat de overheid de hoeder is van de zwakke in de samenleving, dat de overheid zorg draagt voor een zorgvuldige afweging tussen de diverse vragers van de ruimte.

In de tweede plaats verdient het begrip 'rentmeesterschap' een belangrijke rol. Daarbij zal vooral aandacht moeten zijn voor de gevolgen op langere termijn van een nu genomen besluit. Bescherming van de Zeeuwse bevolking tegen te hoog

*De natuur kan niet voor zichzelf opkomen
en moet beschermd worden tegen
dominantere krachten als mobiliteit en
bedrijventerreinen*

water door de afsluiting van het Haringvliet heeft de zoutwaternatuur daar om zeep geholpen. Als we meer naar de lange termijn hadden gekeken, hadden we een andere afweging gemaakt.

In de derde plaats moeten we verstandige besluiten nemen. Dat klinkt als een open deur, maar keer op keer blijkt dat we wetenschappelijke adviezen naast ons neerleggen, terwijl deze ons veel ellende kunnen besparen. Als de wetenschap heeft aangetoond dat het bouwen van woningen op veengrond risico's van verzakking met zich meebrengt, moeten we niet eigenwijs willen zijn door daar toch woonwijken te plannen. Als we arme grond alleen met veel kunstgrepen nog redelijk vruchtbaar kunnen maken maar dit tot grote schade leidt aan water en bodem, moeten we ons afvragen of we deze grond niet veel beter voor andere functies kunnen benutten.

Ten vierde moet de ruimtelijke ordening ten dienste staan van de maatschappelijke opgaven waar we ons voor geplaatst weten. We kunnen dus niet wegkijken als we vanwege de energietransitie meer ruimte moeten reserveren voor het opwekken van hernieuwbare energie, of voor het opvangen en vasthouden van zoet water.

Tot slot moet de permanente dialoog over de ruimtelijke inrichting een centrale plaats in de totstandkoming van de visie krijgen. Ruimtelijke inrichting is niet statisch: elke dag komen er nieuwe ontwikkelingen en uitdagingen bij die vragen

om een plek in de ruimte. Dat gaat ten koste van andere ruimtevragers. De inrichting van een evenwichtige dialoog is cruciaal voor de ondersteuning van de ruimtelijke visie.

Voor alle duidelijkheid: een dialoog is een gesprek waarin partijen elkaar op basis van argumenten proberen te

naderen, om uiteindelijk tot een gemeenschappelijke visie te komen. Dat is iets anders dan onderhandelen of discussiëren.

De dialoog over de vertaling van een nationale visie naar een provinciale, regionale of gemeentelijke visie wordt nauwelijks gevoerd

Ruimtelijke visie

In de permanente dialoog gelden enkele spelregels. In de eerste plaats zijn sommige uitgangspunten ononderhandelbaar. We moeten dan denken aan de naleving van internationale verdragen en verplichtingen, Europese wet- en regelgeving en bestaande regelgeving. Natuurlijk kan van het laatstgenoemde worden gezegd dat we die kunnen aanpassen, maar dat kan niet anders dan via de koninklijke weg, door nieuwe wet- en regelgeving voor te stellen – en niet door bestaande regels naast ons neer te leggen en dan maar te zien wat ervan komt.

In de tweede plaats moeten de contouren voor de visie op nationaal niveau worden vastgesteld. Die contouren vinden hun oorsprong in wetenschappelijke kennis en inzichten en in een globale afweging van de belangen. Ook worden de opgaven nationaal bepaald: waar moet ruimte voor worden gereserveerd, en hoeveel ruimte is er nodig voor een bepaalde functie? Daartoe moet de overheid de

dialogo voeren met de decentrale overheden. Alle lagen van de overheid moeten zich *gezamenlijk* eigenaar voelen van het probleem, en dit ook op die manier uitleggen aan de burgers: ‘Wij willen dit samen aanpakken’, en niet: ‘Van Den Haag moet het.’

Binnen die kaders kunnen decentrale overheden na overleg met burgers, maatschappelijke organisaties en bedrijven de afweging maken hoe ze hun uitdagingen ruimtelijk vormgeven. Ook hier geldt dat er een permanente dialoog moet plaatsvinden; niet over de individuele besluiten, maar over de vertaling van de nationale visie naar een provinciale, regionale of gemeentelijke visie. Die dialoog wordt nu te weinig of zelfs geheel niet gevoerd.

In de derde plaats moet goed gekeken worden naar de deelnemers aan die permanente dialoog. We moeten daar niet te zuinig in zijn. Zorg voor een gemêleerd gezelschap, met voor- en tegenstanders, met de usual suspects, maar ook met nieuwe verfrissende partijen, zoals landschapsbeheerorganisaties, vogelwachten en cultuurhistorische verenigingen. Het zorgt voor een nieuw elan in een permanent te voeren dialoog. Zo wordt het niet alleen nuttig en noodzakelijk, maar ook nog eens creatief en leuk.

Artikel in het kort:

- * Studies over het vraagstuk van de ‘beperkte ruimte’ zijn doorgaans erg waardevol, maar benaderen het probleem enkel vanuit de vraag wat technisch mogelijk is
- * Als we het vraagstuk aan de markt overlaten, bepalen durfinvesteerders uiteindelijk de ruimtelijke ordening van Nederland
- * Rentmeesterschap, oog voor het kwetsbare, zicht op de lange termijn en de maatschappelijke opdracht moeten de visie op de ruimtelijke inrichting bepalen
- * De uitwerking van een nationale visie op decentraal niveau dient plaats te vinden in een permanente dialoog tussen de diverse overheidslagen en alle betrokken organisaties

1 DenkWerk, *Klein land, grote keuzes. Ruimtelijke ordening richting 2050*. Z.p.: DenkWerk, januari 2020.

2 André de Jong e.a., *Van woorden naar daden. Over de governance van de ruimtelijke ordening. Interdepartementaal beleidsonderzoek ruimtelijke ordening* (versie 1.0). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 6 april 2021.

3 Studiegroep Ruimtelijke inrichting landelijk gebied, *Kiezen én delen. Advies*. Den Haag: ABDTOPConsult, april 2021.

4 Adviescollege Stikstofproblematiek, *Niet alles kan overal. Eindadvies over structurele aanpak op lange termijn*. Z.p.: Adviescollege Stikstofproblematiek, 8 juni 2020.

Bron: iStock

Laat Rijk regie nemen en CDA de inhoud leveren

Om de grote uitdagingen in de ruimtelijke ordening aan te kunnen, kan het CDA niet volstaan met het oude adagium om zo veel mogelijk aan de samenleving en de lagere overheden over te laten. De rijksoverheid moet het voortouw nemen en de principes uit de Nationale Omgevingsvisie ook voor lagere overheden bindend verklaren. Tegelijk verdient de Omgevingswet aanscherping. Het CDA moet daartoe vanuit zijn visie op rentmeesterschap het ‘grote verhaal’ ontwikkelen.

door Bart Krol De auteur is oud-gedeputeerde namens het CDA in de provincie Utrecht en heeft nu een eigen adviesbureau op het gebied van de fysieke leefomgeving.

De achtergrond van de Omgevingswet (OW) is dat er al langer de wens bestond om de vele wetten en regelingen met betrekking tot de fysieke leefomgeving aan te passen en vooral te vereenvoudigen. In 2012 werd er binnen het toenmalige Ministerie van Infrastructuur en Milieu zelfs een speciale club opgezet, onder het motto ‘Nu al Eenvoudig Beter’. Met veel energie en enthousiasme werd er gewerkt aan wat het grootste wetgevingstraject van na de Tweede Wereldoorlog werd genoemd. Het land kwam uit een heftige financieel-economische crisis en er was een algemeen gevoel dat de overheid alles op alles moest zetten om de economie weer meer ruimte te geven. Want, zo was de gedachtegang, meer ruimte voor de samenleving en de markt zou leiden tot economische groei. De wet moest vooral zorgen voor flexibiliteit, slagvaardigheid en snelheid. Een gedachte die ook achter de Crisis- en herstelwet (Chw) zat, een voorganger van de Omgevingswet.

Haken en ogen Omgevingswet

De politiek was vrij eensgezind over deze Omgevingswet. In 2015-2016 kreeg ze zowel in de Tweede als in de Eerste Kamer zeer brede steun. In eerste instantie leek er geen vuiltje aan de lucht – maar daar kwam al gauw verandering in. Voor het goed functioneren van deze wet moest er, samen met andere overheden, een Digitaal Stelsel Omgevingswet (DSO) gemaakt worden. Dat ene digitale loket zou voor burgers en bedrijven een sterke verbetering van de bestaande situatie moeten betekenen. Hoe mooi en simpel zou het zijn om alle vergunningen op één centrale plek te kunnen aanvragen?

Toen de bouw van dit stelsel toch wat weerbarstiger bleek te zijn dan eerder gedacht en vooral ook veel duurder leek te worden, raakte de OW in de versukkeling. Uitstel volgde op uitstel. Nu zou de OW op 1 juli 2022 moeten ingaan, maar inmiddels is bij vele betrokkenen het enthousiasme voor deze wet flink afgenomen.

Opvallend daarbij is dat de OW een aantal bevoegdheden van het Algemeen Bestuur naar de uitvoerende macht verschuift. De Omgevingswet is een kaderstellende wet, wat wil zeggen dat de invulling ervan via de Kroon en via Algemene Maatregelen van Bestuur (AMvB's) gaat. Ook op gemeentelijk en provinciaal niveau verschuift de wet bevoegdheden, namelijk van de gemeenteraad en de Provinciale Staten naar het college van burgemeester en wethouders. Hetzelfde gebeurt bij de waterschappen. Dit betekent concreet dat de gemeenteraad bevoegdheden kan delegeren aan het college van B&W.

Opvallend is ook dat de eerste verantwoordelijkheid voor de fysieke leefomgeving veel nadrukkelijker bij de gemeenten komt te liggen. Via instructies en instructieregels kunnen de provincies of de rijksoverheid echter wel nog sturen op ruimtelijk beleid, zolang er tenminste sprake is van een provinciaal of nationaal ruimtelijk belang. Of dat het geval is, bepaalt de provincie of het rijk zelf.

De ruimte in Nederland is niet schaars, maar – zoals onder anderen Co Verdaas, hoogleraar Gebiedsontwikkeling aan de TU Delft, vaak zegt – eindig. We lopen tegen alle grenzen aan; de ruimte voor veel ruimteclaims is er simpelweg niet meer. Ook

onze milieuruimte is al helemaal opgebruikt; zie de ellende met mest en stikstof. De bodem daalt stevig in grote delen van Nederland, en het ene moment is er watertekort en het andere moment is er een enorm wateroverschot waarbij boeren, burgers en de natuur in grote problemen komen.

Er moet van alles: woningbouw, de

energietransitie, verbetering en uitbreiding van de natuur, extensivering van de landbouw, waar ook weer ruimte voor nodig is. Maar 'niet alles kan meer altijd en overal'.¹ Tot nu toe hebben we met dit vraagstuk weinig gedaan. Sterker nog, we laten het over aan anderen. En zo gebeurt het dus dat 'de markt' – of beter gezegd: ontwikkelaars – een mooie plek voor windmolens of een datacenter kiest, en de overheden daar vervolgens mee aan de slag gaan. De samenleving kan alleen nog maar bezwaar maken.

De schaarse kwetsbare ruimte wordt als economisch goed behandeld. Wie het meest betaalt, is de baas en krijgt zijn zin. De samenleving ziet en voelt het en verzet zich ertegen, maar lang niet altijd met succes. Er is geen kader, er is geen 'baas', laat staan een regisseur. Zie het voorbeeld van de Regionale Energiestrategie (RES): in dertig regio's bedenken overheden en maatschappelijke organisaties wat in hun regio een goede invulling kan zijn voor zon en wind. Het eindresultaat is wat we ook wel 'hagelslagplanologie' noemen. Over het hele land verspreid ontstaan windmolenlocaties en zonneparken. Niemand gaat over de kwalitatieve optelsom van die regio's. Hoe ziet ons land eruit na uitvoering van al die plannen? We weten wel wat we er kwantitatief mee opschieten – we wekken er straks veel duurzame energie mee op –, maar kwalitatief hebben we geen idee.

*Er is geen kader, er is geen 'baas',
laat staan een regisseur*

Het CDA was altijd voorstander van de OW en heeft er in zowel de Tweede als de Eerste Kamer mee ingestemd. Ruimtelijke discussies benadert de partij echter vaak alleen vanuit het belang van de agrarische sector. Daardoor zijn we als CDA niet echt toonaangevend in dit vraagstuk. Dat is jammer, gezien de mooie principes die de partij heeft. De kernwaarden gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap zouden ons juist moeten helpen in de discussie over die schaarse ruimte. Maar helaas zijn we soms wel goed (geweest) in het behartigen van sommige (deel)belangen, maar niet zo goed in staat om het grote verhaal te formuleren.

Regie

Laten we nu eens níét denken vanuit belangen die al dan niet aandacht of bescherming nodig hebben, maar laten we in plaats daarvan de publieke ruimte nu eens beschouwen als een kwetsbaar en steeds schaarser wordend goed. Wie is eigenlijk de eigenaar van al die publieke ruimte in ons land? Is dat de overheid, is dat de markt, of is dat de samenleving? Voor je het weet zitten we, ook als CDA, weer op één van deze drie mogelijkheden. Scherper gezegd: gezien onze overtuiging zouden we onze publieke ruimte moeten laten regelen door de samenleving, maar de facto lieten we de ruimte in Nederland de laatste jaren over aan de markt. Maar is het verstandig, ja zelfs haalbaar, om in de eenentwintigste eeuw met al zijn grote complexe ruimtelijke transitie de slag om de publieke ruimte over te laten aan de samenleving

of de markt? Het risico daarvan is dat dit leidt tot het zogenoemde poldercompromis en polderplanologie. Het compromis als resultante van de maatschappelijke discussie wordt uitgevoerd, en niet het meest doordachte plan, het beste idee of de helderste visie.

Er zijn mooie rapporten en plannen, maar niemand in ons land hoeft er rekening mee te houden

Maakt een poldercompromis ons land robuust en geschikt voor de komende eeuw(en)? Ik meen van niet. Als ruimte een eindig product is dat de markt en de samenleving niet goed weten te beschermen, dan is een stevige rol van de overheid onontbeerlijk, ja zelfs noodzakelijk. Kwetsbaarheid vereist bescherming. De rijksoverheid zou minimaal de zogenoemde ‘hoekpunten van het speelveld’ moeten bepalen, en antwoord moeten geven op een aantal hoofdvragen in de ruimte. Waar zouden die ‘hoekpunten’ uit kunnen bestaan?

Martha Bakker, hoogleraar Landgebruiksplanning aan Wageningen University & Research, heeft een stevige voorzet gegeven voor die toekomstige inrichting van Nederland.² Ook in de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) heeft het rijk al eens heldere afwegingsprincipes geformuleerd:

1. combinatie van functies gaat voor enkelvoudige functies;
2. kenmerken en identiteit van een gebied staan centraal; en
3. afwentelen (ruimtelijke vraagstukken oplossen door het probleem elders neer te leggen of te verschuiven naar de toekomst) wordt voorkomen.

Goede, mooie uitgangspunten, mooie rapporten en plannen, maar niemand in ons land hoeft er rekening mee te houden. Beter gezegd: deze principes binden andere overheden niet. Dat zou anders moeten. Deze principes zouden steviger moeten worden vastgelegd, en ze zouden niet meer vrijblijvend mogen zijn.

Wat willen we in Nederland ruimtelijk mogelijk maken, en wat niet? Niet alles kan tenslotte meer, zo zagen we hiervoor al. Er is niet meer overal ruimte voor woningen, landbouw of energietransitie; dat kan alleen op die plekken die we aanwijzen. Ook activiteiten die milieuruimte gebruiken kunnen niet meer altijd en overal. De rijksoverheid moet de spelregels gaan formuleren: wat kan nog wel, en wáár kan dat dan? Gebruik daarvoor de principes en uitgangspunten van de NOVI. Die ruimtelijke keuzes en de uitgangspunten van de NOVI maken samen de ‘hoekpunten van het speelveld’. Binnen die ‘hoekpunten’ kunnen andere overheden en de samenleving prima, in de regio, de invulling van dat beleid concretiseren. De samenleving en de markt kennen een zekere ‘vrijheid in gebondenheid’. Zij kennen de lokale situatie tenslotte ook het best.

Het CDA

Het CDA kan en moet vooraan staan als het gaat over de toekomst van de schepping. Het grote verhaal kan en mag niet alleen door ambtenaren op een ministerie of door andere partijen bedacht worden. Wat verstaan wij onder ‘rentmeesterschap 2.0’? Wat dragen wij in dit verband aan? Het eerdergenoemde paradigma van markt, overheid of samenleving voldoet niet meer. Echt rentmeesterschap 2.0 vraagt bescherming van wat zichzelf niet kan beschermen. De publieke ruimte is kwetsbaar en van iedereen, en voor je het weet van niemand. Dat vraagstuk kunnen we niet overlaten aan markt, overheid of samenleving alleen. Als CDA zouden we moeten kunnen en willen aangeven wat daarbij onze keuzes zijn. Wat zouden christendemocratische ‘hoekpunten’ kunnen zijn? Hoe willen we voor die kwetsbare onder druk staande ruimte gaan staan? Wat zijn onze randvoorwaarden en uitgangspunten?

En concreter: Waar willen we intensieve landbouw en ruimte voor energieopwekking? Waar is meer ruimte voor extensieve landbouw? Waar is er nog ruimte voor woningbouw, en waar doen we dat vooral niet meer? Wat kan en mag er in de buurt van onze meest beschermde natuurgebieden: de Natura 2000-gebieden en de overige gebieden in het Natuurnetwerk Nederland (NNN)?

Een voorzet

Ik zou wel een voorzet willen geven. Bescherm wat bescherming nodig heeft. Het CDA zou wat mij betreft voor de kwetsbare ruimte moeten kiezen. Dus vóór de bescherming van onze Natura 2000-gebieden, en daar dus ook geen windmolens of zonneparken realiseren. Vóór het niet meer bouwen in kwetsbare veenweidegebieden die gevoelig zijn voor bodemdaling, en daar daarom ook de intensieve landbouw afbouwen. Tégen het overal maar ‘grote dozen’ neerzetten. Niet meer zomaar overal nieuwe woningen bouwen als dat ook in en om de stad kan. Toegeven dat we misschien wel geen miljoen woningen kunnen bouwen in dit volle land – of dat we dat niet eens moeten willen. Zuinig op de groene ruimte zijn. Niet te snel achter de succesvolle lobby van de bouwsector aangaan. Noodzakelijke en echte keuzes maken, ook al zijn ze niet per se populair. Stoppen met de belangenbehartiger van deelbelangen in de ruimte zijn, en

het 'grote verhaal' bedenken. Het eerlijke verhaal. Een CDA-langetermijnperspectief op de kwestie waar we met ons land naartoe willen. Eerlijk zijn over wat nog wel kan in dit kleine volle land, en wat echt niet meer. Hoe we het leefbaar houden en hoe we rentmeesterschap 2.0 willen vormgeven. Een verbindend positief en enthousiasmerend verhaal over de duurzame toekomst van Nederland.

Wat moeten we in dat perspectief met de Omgevingswet? De wet kent een duidelijke keuze voor de gemeenten als eerste overheid in het fysieke domein, maar tegelijkertijd biedt ze de

mogelijkheid voor provincies of het rijk om daarop in te grijpen.

Zou je met deze OW dan nog kunnen doen wat ik hiervoor beschrijf? Mogelijk wel, maar zeer waarschijnlijk moet de wet

al weer stevig aangepast worden na de komende kabinetsformatie. Ik zou zeggen: 'De OW moet eenvoudigweg beter.' De kwetsbare ruimte in Nederland vraagt een actieve en heldere overheid. Een overheid die het speelveld bepaalt.

Als christendemocraten moeten we bijdragen aan die discussie. Misschien wel vooraan gaan staan. Want deze aarde en de kwetsbare ruimte in ons land vragen om een helder perspectief. Een echte visie. Echte en eerlijke keuzes. Niet voor de populariteit of vanwege de lobby, maar voor onze kinderen en kleinkinderen. Zij moeten hier nog verder kunnen leven. Het grote verhaal. Waren wij daar juist niet van?

De kwetsbare ruimte in Nederland vraagt een actieve en heldere overheid

Artikel in het kort:

- * We weten niet hoe Nederland er na de uitvoering van allerlei gemeentelijke en regionale plannen uitziet
- * De inrichting van de publieke ruimte is de facto aan de samenleving en marktpartijen overgelaten
- * Een poldercompromis maakt ons land niet robuust en geschikt voor de komende eeuwen
- * De rijksoverheid moet bindende spelregels gaan formuleren die het speelveld bepalen
- * De christendemocratie moet de kwetsbare publieke ruimte beschermen voor onze kinderen en kleinkinderen, en stoppen met de behartiging van deelbelangen

1 Zie: Adviescollege Stikstofproblematiek, *Niet alles kan overal. Eindadvies over structurele aanpak op lange termijn*. Z.p.: Adviescollege Stikstofproblematiek, 8 juni 2020.

2 Zie onder andere: Martha Bakker 'Hoe natuur en boerenbedrijf kunnen samengaan' *Elsevier*, nr. 32, 14 augustus 2021, pp.12-13.

De Willem-Alexander roeibaan in Zevenhuizen is een recreatie- en wedstrijdbaan maar dient ook als wateropslag bij hevige regenval en heeft bijgedragen aan nieuwe natuurontwikkeling. *foto Sportbedrijf Rotterdam*

Benut de kracht van de regio

Herstel van vertrouwen in de overheid wordt een hoofdpoging voor het nieuwe kabinet. Keer terug naar de menselijke maat en geef burgers meer grip op de ontwikkelingen in hun eigen omgeving, stellen gedeputeerden Eddy van Hijum en Erik Ronnes. Het kabinet moet niet alleen de lokale en regionale democratie versterken, maar ook de invloed van inwoners op het bestuur, zowel inhoudelijk als financieel. Ook het ordenen van de schaarse ruimte vraagt om een regionale gebiedsgerichte aanpak, die van onderop vorm krijgt.

door Eddy van Hijum en Erik Ronnes Van Hijum is gedeputeerde in Overijssel, Ronnes in Noord-Brabant.

Het herstel van vertrouwen van burgers in de overheid staat, mede door de toeslagen-affaire, hoog op de politieke agenda. Te veel mensen hebben het gevoel dat de overheid er niet voor hen is. Dienstbaarheid aan de burger is zoekgeraakt in de Haagse overheidsbureaucratie. En burgers hebben via de gekozen volksvertegenwoordiging onvoldoende grip op beleid en uitvoering. Deze onvrede heeft ook een sterke regionale dimensie. In regio's buiten de Randstad onderschrijven veel burgers de stelling dat Den Haag te weinig oog heeft voor hun specifieke problemen. Het gevoel heerst dat men landbouwgrond en milieugebruiksruimte moet afstaan voor de uitbreiding van de steden, terwijl er nauwelijks oog is voor zaken als krimp, vergrijzing en het afnemende voorzieningenniveau. Dat in de nieuw gekozen Tweede Kamer de regio opnieuw fors ondervertegenwoordigd is, stelt dan ook bepaald niet gerust. Macht en tegenmacht zijn ook vanuit regionaal perspectief niet in balans.

Burgers meer grip geven op hun directe leefomgeving

Het invoeren van regionale kiesdistricten bij Tweede Kamerverkiezingen zou de oriëntatie van Den Haag op de wensen en problemen in de regio kunnen bevorderen. Maar we moeten burgers méér in handen geven om de grip op ontwikkelingen in hun directe leefomgeving te versterken. We lijken weleens te vergeten dat Nederland een gedecentraliseerde eenheidsstaat is, waarvan gemeenten, waterschappen en provincies het historisch en cultureel fundament zijn. Via gemeenteraden en provinciale staten kunnen burgers invloed uitoefenen op beslissingen die over hun directe leefomgeving gaan. De lokale en regionale democratie kan – beter en sneller dan Den Haag – inspelen

op specifieke omstandigheden, kansen en problemen. Bij de bestuurlijke inrichting van Nederland zou het principe van subsidiariteit leidend moeten zijn. We moeten erkennen dat gemeenschappen in de regio het vermogen hebben om zichzelf te organiseren en te besturen. Nederland heeft dit beginsel onderschreven in het Europees Handvest inzake lokale autonomie van de Raad van Europa – maar het ontbreekt in onze eigen Grondwet.

Zo op het eerste gezicht is Nederland niettemin een behoorlijk decentraal georganiseerd land. Het ‘huis’ van de overheid is nog altijd ingericht volgens de architectuur van Thorbecke: lokaal, provinciaal en nationaal bestuur. Van alle overheidsuitgaven in Nederland wordt ongeveer een derde deel op decentraal niveau besteed. Een aanzienlijk deel van ons belastinggeld komt dus via decentrale overheden bij de burgers terecht. Paradoxaal genoeg lijkt de mogelijkheid van burgers om invloed uit te oefenen op het niveau van voorzieningen in de eigen omgeving echter eerder af dan toe te nemen. De belangrijkste oorzaak hiervoor ligt in het gegeven dat het rijk de ‘kunst van het loslaten’ onvoldoende verstaat en geen ruimte biedt voor regionale verschillen en invloed. Decentralisatie legt vooral uitvoerende taken neer bij lagere overheden, met weinig politiek-bestuurlijke keuzeruimte en (te) weinig financiële middelen. Van een fundamentele versterking van de lokale en regionale democratie is geen sprake. De (potentiële) betekenis van de lokale en provinciale democratie wordt op verschillende manieren uitgehouden.

Van een fundamentele versterking van de lokale en regionale democratie is geen sprake

Uitholling lokale en provinciale democratie

In de eerste plaats gingen decentralisaties in de afgelopen decennia in de praktijk vrijwel altijd gepaard met forse bezuinigingen. Veelzeggend

is dat decentralisatie vaak in één adem wordt genoemd met andere (neoliberale) mechanismen die tot kostenbeheersing moeten leiden: deregulering en privatisering. Het achterliggende motief voor decentralisatie is niet het mogelijk maken van lokaal of regionaal maatwerk, maar vooral het beheersen van de overheidsuitgaven. Denk aan de recente decentralisaties in het sociaal domein, die tot een miljardenbesparing in de explosief stijgende zorgkosten moesten leiden. De decentralisatie van regionaal-economisch beleid naar provincies vond in 2011 zelfs geheel plaats zonder middelen, in een tijd dat de rijksoverheid voor een bezuinigingsopgave stond.

In de tweede plaats leiden decentralisaties doorgaans niet tot minder departementale regels en Haagse ambtenaren. De ruimte voor decentrale overheden om zelf keuzes te maken is in de praktijk veelal strak ingeperkt via centrale richtlijnen, opgelegde rekenmodellen en monitors. Illustratief is de Natura 2000- en stikstofwetgeving, die om regionale uitvoering vraagt maar geen enkele ruimte biedt om in het gebied afwegingen te maken tussen maatschappelijke belangen. Rekenmodellen – in dit geval Aeries, het rekeninstrument voor de leefomgeving – bepalen of en waar er nog ruimte is om activiteiten te ontplooiën, of het nu gaat om woningbouw, om de aanleg van infrastructuur of om landbouw of andere bedrijvigheid. Een ‘gebiedsgerichte aanpak’ wordt door het rijk gepresenteerd

als oplossing, maar de inhoudelijke en financiële ruimte die nodig is om belangen bij elkaar te brengen ontbreekt.

Juist nu in het landelijk gebied een slag dreigt om de schaarse ruimte, moet er ruimte komen voor een gebiedsgerichte aanpak van onderop. Zo'n aanpak biedt mogelijkheden om inwoners, boeren, ondernemers en andere belanghebbenden vanaf het begin te betrekken en hun gevoel van eigenaarschap voor veranderingen te versterken. Een pleidooi voor meer centrale regie klinkt daadkrachtig, maar miskent dat er voor slimme, integrale oplossingen nu eenmaal geen blauwdruk bestaat. Het projecteren van wettelijke doelen op gebieden leidt in de praktijk vooral tot juridisering en gevechten in de rechtszaal. Wel kunnen op centraal niveau de voorwaarden voor een succesvolle aanpak van onderop (mede) worden gecreëerd. Het kabinet zal voor ogen moeten houden dat het van het landelijk gebied niet alleen maar offers kan vragen voor verduurzaming, maar dat het ook toekomstperspectief moet bieden aan jongeren, gezinnen, boeren en bedrijven. Het zal met name ook financiële ruimte moeten bieden om verduurzaming (minder emissies, waterberging, schone energie, natuurbeheer enzovoort) onderdeel te maken van een nieuw verdienmodel voor de inwoners en ondernemers van het landelijk gebied.

In de derde plaats hebben decentralisaties in de praktijk schaalvergroting en regionalisering uitgelokt. Gemeenten moeten nu eenmaal de benodigde deskundigheid en ambtelijke capaciteit organiseren om alle (extra) taken goed te kunnen uitvoeren. Soms schrijft

het rijk uitvoering van taken op regionaal niveau zelf actief voor, zoals bij de arbeidsmarktregio's, de omgevingsdiensten en de RES-regio's voor de opwekking van schone energie. Het gevolg is echter dat decentralisatie – tegen de bedoeling in – in de praktijk leidt tot een

grotere afstand en een diffusere verhouding tussen inwoners en lokaal bestuur. Voor gemeenteraden is het lastig om hun verantwoordelijkheid voor kaderstelling en controle op de uitvoering goed waar te maken. Gemeenschappelijke regelingen worden door raadsleden als weinig transparant en democratisch ervaren. Laat staan dat het voor inwoners duidelijk is wie nu waarover beslist.

In de vierde plaats zijn decentrale overheden te afhankelijk geworden van rijksmiddelen. Gemeenten en provincie liggen aan een financieel infuus van het rijk; nog geen 8 procent van de inkomsten op lokaal en regionaal niveau wordt verkregen uit eigen belastingen. In de EU is dit gemiddeld 19 procent. Deze financiële afhankelijkheid maakt ook dat lokale en regionale bestuurders, als er afwegingen rond extra uitgaven of bezuinigingen gemaakt moeten worden, meer kijken naar de nationale overheid dan naar de eigen inwoners. Ook dit is niet goed voor de democratie. Een directe relatie tussen belang, betaling en zeggenschap is de essentie van een goed functionerende democratie, ook op lokaal en regionaal niveau. Dit betekent ook dat er een zekere ruimte moet zijn voor verschillen in voorzieningenniveau en belastingdruk.

Een pleidooi voor meer centrale regie klinkt daadkrachtig, maar miskent dat er voor slimme, integrale oplossingen nu eenmaal geen blauwdruk bestaat

In de laatste plaats zijn decentralisatie en verschillen in uitvoering soms ook gewoon niet gewenst. We merken dat nu, bij de aanpak van de coronapandemie, aan de gespannen verhouding tussen het rijk, de veiligheidsregio's en de GGD's. Voor crisissituaties moet er een helder wettelijk kader zijn waarin bevoegdheden – inclusief de verantwoording daarover – worden opgeschaald naar nationaal niveau. En als het de bedoeling is dat de uitvoering overal in het land op precies dezelfde

manier plaatsvindt, zoals bij inkomstenbelastingen of sociale zekerheid, richt dan ook gewoon een landelijke uitvoeringsorganisatie in.

Nederland is dus een decentraal georganiseerd land, maar in de praktijk lopen gemeenten en provincies aan de inhoudelijke en financiële leiband van het rijk. De mogelijkheid voor burgers om op lokaal en provinciaal niveau betrokken te zijn en

Brussel ziet de kracht van regionale gemeenschappen beter dan Den Haag

invloed uit te oefenen – zowel rechtstreeks als via de volksvertegenwoordiging – is beperkt. De kracht van regionale gemeenschappen wordt hierdoor onvoldoende benut. Opmerkelijk genoeg lijkt 'Brussel' dat beter te zien dan Den Haag. In Europese verdragen wordt het belang van subsidiariteit benadrukt en wordt de regio beschouwd als partner in onder meer het cohesiebeleid, het innovatiebeleid en de plattelandsontwikkeling. Deze taken worden vooral door provincies en landsdelen uitgevoerd. Met de zogenoemde Regio Deals heeft het vorige kabinet wel een goede stap gezet in het revitaliseren van de samenwerking met de regio. Een nieuw kabinet zou deze lijn moeten doortrekken, en zou moeten durven investeren in nieuwe partnerschappen.

Artikel in het kort:

- * Een gebiedsgerichte aanpak van onderop komt onvoldoende van de grond door uitholling van de lokale en provinciale democratie
- * Decentralisaties zijn in de afgelopen decennia vrijwel altijd gepaard gegaan met forse bezuinigingen en leiden tot een grotere afstand en een diffusere verhouding tussen inwoners en lokaal bestuur
- * De ruimte voor decentrale overheden om zelf keuzes te maken is strak ingeperkt of ongewenst
- * Nog geen 8 procent van de inkomsten op lokaal en regionaal niveau wordt verkregen uit eigen belastingen; in de EU is dit gemiddeld 19 procent
- * Een nieuw kabinet zou de lijn van de Regio Deals moeten doortrekken, en zou moeten durven investeren in nieuwe partnerschappen

De Rotterdamse nieuwbouwwijk Little C is multifunctioneel opgezet: woningen, ateliers, daktuinen, horeca, ontmoetingsplekken en kantoren gaan er in oude pakhuistijl samen. Foto:ERA Contour

Vijf scherpe principes voor de ruimtelijke ordening

door Jan-Willem van den Beukel De auteur is wethouder in Lansingerland en voormalig medewerker Ruimte en Duurzaamheid bij de CDA-fractie in de Tweede Kamer.¹

Het CDA moet rigoureuus kiezen voor een eigen, christen-democratische visie op de ruimtelijke ordening. Die veronderstelt naast een concrete bevolkingspolitiek ook het uitgangspunt om diverse functies, zoals wonen, werken en recreëren, te mengen. Voor de woningbouw zijn vijf principes van belang: renoveren, organische groei, schoonheid, tuindorpen en koestering van de open ruimte.

‘Ruimte’ is de rode draad door veel actuele debatten in de Tweede Kamer, in de Provinciale Staten en in gemeenteraden. Wat voor landbouw willen we?² Waar gaan we bouwen?³ Wanneer komt de Hanzelijn er?⁴ Moeten we het landschap belasten met windturbines voor het klimaat? Hoeveel immigratie kunnen we aan?⁵ Het lijkt soms wel alsof alle grote vragen van deze tijd over ruimte gaan. Als oud-beleidsmedewerker Ruimte en Duurzaamheid van de CDA-Tweede Kamerfractie en wethouder in de Zuid-Hollandse Vinex-gemeente Lansingerland deel ik mijn persoonlijke antwoorden op enkele van deze vragen. Zij zijn op christendemocratische leest geschoeid. Ik rond af met de handzame principes die ik hieraan ontleen en die

ik ook mijn collega-CDA-bestuurders en -volksvertegenwoordigers aanbeveel.

1. Bevolkingspolitiek betekent werken aan duurzame ontwikkeling en beheersen van immigratie

Allereerst dient zich een zeer fundamentele politieke vraag aan ten aanzien van ruimte, die ik in het belang van een helder debat bewust cru formuleer: is de mensheid feitelijk een plaag voor de natuurlijke wereld, en betekent dit dus dat we bevolkingskrimp moeten stimuleren? Onder PVV-stemmers was anno 2009 twee derde voorstander van krimp van de Nederlandse bevolking, daarna volgde GroenLinks met een

derde, en op ruime afstand daarvan kwamen de CDA-stemmers, met ongeveer tien procent voorstanders.⁶ Hier is duidelijk sprake van twee op het eerste gezicht heel verschillende zorgen, namelijk over immigratie en over het milieu. De PVV-stemmers maken zich vooral zorgen over immigratie, de GroenLinkers over het milieu, en bij CDA-stemmers zal allebei het geval zijn. Beide zorgen maken de vraag actueel.

Allereerst de milieuzorgen. De wetenschap leert dat wereldwijd toenemende welvaart uiteindelijk leidt tot meer bestaanszekerheid, en daardoor tot stabilisatie of zelfs krimp van de bevolking.⁷ Ontwikkeling blijkt dus de beste vorm van anticonceptie. Ik maak me daardoor geen zorgen over de bevolkingsgroei *wereldwijd*, mits de wereldgemeenschap brede welvaart tot stand weet te brengen in die regio's waar het nu nog aan bestaanszekerheid ontbreekt. De bevolkingskrimp komt dus vanzelf tot stand. In ons eigen land krimpt zonder beleid de autochtone bevolking tot 2050 bijvoorbeeld met enkele honderdduizenden personen.⁸

Ruimte wordt in Nederland wel schaarser als gevolg van immigratie. Het CBS heeft becijferd dat er tot 2050 tussen 1 en 4 miljoen immigranten bij komen.⁹ Is dat te veel? Dat lijkt ruimtelijk beschouwd een kwestie van smaak: aan welke bevolkingsdichtheid geven we de voorkeur, aan die van Singapore of aan die van Canada (bij wijze van spreken)? Maar er speelt ook iets belangrijkers dan smaak. Het reguleren van migratiestromen is noodzakelijk om gemeenschappen die hier al aanwezig zijn of die zich hier vestigen, voldoende stabiliteit te gunnen. Ik verwacht daarom dat het CDA nationaal snel werk maakt van het barmhartige en tegelijk kwantitatief begrensde migratiebeleid dat onze politieke leiders in diverse spreekbeurten hebben beloofd maar dat onder vele staatssecretarissen van VVD-

huize nog niet is gerealiseerd. In essentie zou het zijn barmhartigheid moeten ontlenuen aan een snelle individuele beoordeling en tijdelijk asiel voor vluchtelingen, terwijl de gestrengheid bestaat uit gedwongen effectieve terugkeer en meer sluitende controles aan de Europese buitengrens. Zulk beleid levert dus de nodige sociale stabiliteit op, en vermindert de ruimtedruk die het gevolg is van het scenario waarin door immigratie Nederland in 2050 22 miljoen inwoners zou tellen, tegen nu 17,5 miljoen.¹⁰

2. Functiescheiding past niet bij ons christendemocratisch mensbeeld

Een andere politieke vraag die zich aandient – soms impliciet en vooral in het debat over land- en woningbouw – is de keuze tussen functiescheiding en functiemenging. Het rijksbeleid voor ‘natuurinclusieve landbouw’

roept bijvoorbeeld kritiek op doordat deze minder productief zou kunnen zijn dan gangbare vormen van landbouw, zodat er per saldo minder ruimte overblijft voor ‘echte’ natuur. Voor beide functies zou het dan beter zijn om ze te scheiden.

Voorvechters van functiemenging – onder wie ikzelf – reageren daarop weer met een pleidooi voor ‘landbouwinclusieve’ natuur, zoals boslandbouw.

Het debat speelt ook in de stedenbouw: na de oorlog zijn er vrijwel geen functiegemengde wijken meer gebouwd, omdat functies sinds die tijd strikt worden gescheiden. De provincie Zuid-Holland stelt dit beleid nu ter discussie, omdat het weliswaar veel overlast heeft gereduceerd, maar tegelijk een tekort aan gemengd stedelijk gebied heeft opgeleverd: er zijn veel plekken met weinig dynamiek overdag (slaap-woonwijken) of 's avonds en in de weekenden (bedrijventerreinen). Het is ook enkelvoudig ruimtegebruik, dus inefficiënt.

Door ontwikkeling en brede welvaart komt de bevolkingskrimp vanzelf tot stand

Mijn vader kwam als kind vaak te laat op school omdat hij onderweg bij de smederij bleef staan kijken. Hoeveel kinderen hebben die kans nog, om in het voorbijgaan ‘maakindustrie’ tegen te komen?

Ik vind dat christendemocraten zich tegen functiescheiding moeten verzetten. Ten eerste werkt functiescheiding niet. Natuurexclusieve landbouw maakt mens en dier immers kwetsbaar voor ziektes. Ten tweede en vooral: het is strijdig met ons christendemocratisch mensbeeld. De mens is immers geen machine waarbij dit instrumentele, ruimtelijke efficiëntiedenken past, maar een sociaal wezen waarin functies en behoeftes steeds met elkaar verbonden zijn. Ook in een global village floreren mensen vooral als ze in hun woonomgeving werken, sporten en natuur beleven, en naastenhulp zich op hyperlokaal niveau afspeelt.¹¹ Recreëren begint bij wijze van spreken niet pas bij het bordje “Recreatiegebied”. Goede, christendemocratische ruimtelijke ordening gaat dus uit van functiemenging.

3. Vijf principes voor renoveren en bouwen als rentmeesters over gemeenschappen

Hierna formuleer ik vijf principes die mijns inziens van belang zijn in een christendemocratische visie op de ruimtelijke ordening. Deze principes betreffen nu eens niet de fiscale aspecten van woningbouw; daarover bestaan naar mijn mening al te veel CDA-publicaties. De principes die ik bespreek houden verband met de praktische zin. Er is veel aan de hand. Afgezien van de al besproken bevolkingsgroei, is er voortgaande *gezinsverduunning* (in 1900 bestond het gemiddelde huishouden uit 4,5 personen; in 2020 was dat 2,1 personen). Hierdoor is de vraag naar woningen meer dan verdubbeld. Vervolgens vraagt *stadsverduunning* ruimte (een daling van 260 inwoners per hectare in 1900 naar 60

inwoners in 2020: -77%). Daarbij zien we dat de scherpe scheiding tussen de economie en de woondynamiek van *stad en platteland* vervaagt. Deze vervaging treedt op dankzij thuiswerken, maar ook doordat de *creative class* zich steeds meer thuis voelt op het platteland en omdat de plattelandseconomie allang niet meer dominant agrarisch is. Wat betekent dit alles? ‘Bouwen, bouwen, bouwen’, zoals de VVD en de bouwlobby stellen? Nee, zeker niet klakkeloos.

1. Renoveren gaat voor bouwen

Het vaak gehoorde maar slecht onderbouwde getal van 1 miljoen woningen moet met een korrel zout worden genomen.¹² Hoge huizenprijzen zijn primair het gevolg van goedkoop geld. Bovendien: de opgave om woningen en wijken uit de naoorlogse periode te verduurzamen en aan te passen aan de sterk veranderende woonvraag is drie keer groter dan alle nieuwbouw bij elkaar.¹³ Daarom is mijn advies: renoveren, renoveren, renoveren! De groenste woning is immers een

bestaande woning. Hiervoor zijn namelijk minder nieuwe materialen nodig. Bovendien is er sprake van sociale meerwaarde bij het voortbouwen op het bestaande; een meerwaarde die niet wordt bereikt bij het elke vijftig jaar slopen van verouderde wijken, zoals men in de vier grote steden placht te doen. De actie van CDA-wethouder Klaas Valkering van de gemeente Bergen om woningsplitsing te bevorderen verdient dus navolging.¹⁴

2. Organisch groeien als uitgangspunt

Veel groei van het woningaanbod de laatste decennia is te danken aan Vinex-wijken. Hoewel veel van deze wijken prachtig zijn en mensen er naar tevredenheid wonen, verdient dit recept geen herhaling. Dit type stedenbouw (Vinex en New Towns) vormt namelijk een trendbreuk met een meer beproefde vorm

*De groenste woning is
een bestaande woning*

van stedenbouw, die al eeuwen in zwang is. Voordat de spreadsheet zijn intrede deed en grote gemeenten met grote ontwikkelaars grootschalige, monofunctionele wijken met gezinswoningen gingen bouwen, was de norm altijd ‘organische groei’. Het lijkt wel alsof alleen Zeeuwse bestuurders dit niet zijn vergeten. In een rapport staat te lezen: ‘Organisch groeien in zuivere (meer historische) vorm betekent groeien voor de lokale behoefte overeenkomstig de demografie en economische omstandigheden. Bij de realisatie zijn lokale en natuurlijke omstandigheden maatgevend. De groei is voortkomend uit en voortbouwend op de aanwezige sociaal maatschappelijk structuur.’¹⁵ Men vervolgt: ‘Organisch groeien in de huidige vorm richt zich meer op revitaliseren en uitbreiden van bestaande dorpen met behoefte aan identiteitsverbetering. Dit is een bewuste keuze om zich af te zetten tegen massa, vervlakking en commercie als gevolg van de mondialisering.’¹⁶ Ik heb hieraan niet veel toe te voegen. Vanuit christendemocratisch denken is rentmeesterschap het creatief doorgeven van het bestaande aan een volgende generatie, en organisch groeien sluit daarop een-op-een aan. Bijkomend voordeel is dat deze aanpak een evenwichtigere ontwikkeling van Nederland dient, als hierdoor de groei ook niet slechts op enkele plekken wordt geconcentreerd. Wanneer de ferme keuze voor organische groei gepaard gaat met publieke investeringen in fysieke en digitale infrastructuur, benutten we eindelijk de krachten van *alle* regio’s. Het liberale *winner-takes-all*-denken en het socialistische grootstedelijke instrumentele denken staan hiermee in schril contrast en hebben de ruimtelijke ordening al veel te veel gedomineerd de laatste decennia. Ga voor organische groei!

Romeinse thermen doen na tweeduizend jaar nog steeds dienst als badhuis of kerk

3. Stevig en mooi bouwen herwaarderden

De grondlegger van de bouwkunst, de Romein Vitruvius, stelde ruim tweeduizend jaar geleden drie eisen aan een gebouw: *utilitas* (bruikbaarheid), *firmitas* (stevigheid) en *venustas* (schoonheid). Sinds de Tweede Wereldoorlog lijken opdrachtgevers en bouwers de tweede en derde eis vergeten. Stevigheid valt niet te herkennen in de moderne materiaalkeuze. Prijs is wat telt, en huidige ontwikkelaars vinden het volstaan als iets dertig jaar meegaat. Hun visie staat haaks op die van hun voorgangers. Denk maar eens aan oude houten schuren die honderden jaren meegingen, of aan Romeinse thermen die na tweeduizend jaar nog steeds dienstdoen: in het huidige Algerije als badhuis, of in Rome als kerk (Santa Maria degli Angeli e dei Martiri). Over duurzaamheid gesproken! Schoonheid is ook een ondergeschoven kind. We zijn er verlegen mee, stellen dat er niet over te twisten valt. Onzin! Al millennia is bekend

welk effect het ene of het andere gebouw op ons heeft. Schoonheid geeft welzijn en welbevinden. Het is geen toeval dat mensen graag over het Binnenhof wandelen en in oude steden op vakantie gaan, maar als het even kan een bedrijventerrein mijden en als toerist Zoetermeer

niet overwegen. De principes voor mooi bouwen kennen in Engeland al een revival.¹⁷ Nu Nederland nog, onder aanvoering van het CDA.

4. Bij snelle bevolkingsgroei: bouw tuindorpen

De mijnstreek in Limburg had er anders uitgezien zonder de Limburgse priester, voorvechter voor betere omstandigheden voor arbeiders en hoogleraar dr. Henri Poels (1868-1948). Zijn grote energie en visionair talent hebben vorm gegeven aan het geloofsleven, aan het verenigingsleven en ook aan de concrete vorm van de dorpen in Limburg. Terwijl de mijnbouw in België en Duitsland leidde tot verkommering en uitbuiting in uitgestrekte stadswijken, werd dr. Poels geroepen om de bevolkingsexplosie in

Limburg tijdens de opkomst van de mijnbouw in goede banen te leiden. Zijn ideeën over samenlevingsopbouw zijn terug te zien in de opzet van de mijnkoloniën, die nog steeds geliefde wijken en vaak beschermde stadsgezichten zijn. Enkele kenmerken zijn ruimtelijke opzet, beperkte schaal, heldere lijnen, pleinen voor ontmoeting, en tuinen als tegenwicht tegen het drukke werk onder de grond. Juist deze (en andere) elementen leidden niet alleen tot geliefde woonwijken, maar bovenal tot vitale gemeenschappen. In vergelijking met de New Towns Zoetermeer, Purmerend en Nieuwegein, die eveneens ten doel hadden snelle bevolkingsgroei op te vangen, is het recept van deze tuindorpen succesvoller gebleken. Dat succes verdient herhaling.

5. Waardeer het contrast en koester de open ruimte

Mensen hebben behoefte aan houvast, aan oriëntatiepunten in tijd en ruimte. De school uit je jeugd die er nog staat, het plein, de kerk, het voormalige gemeentehuis: ze helpen ons om de weg te vinden, maar ook om ons thuis te blijven voelen in een tijd vol verandering. Ook daarom geldt het motto: renoveren vóór bouwen. Een ander oriëntatiepunt wordt gevormd door afbakening van dorpen, wijken en steden door open ruimte. In mijn geval: aan het passeren van de open ruimte tussen Rotterdam en Lansingerland merk ik dat ik thuiskom of wegga. Maar als ik de andere kant opga en vanuit Lansingerland via de verkeerde binnendoorweg naar Den Haag fiets of rijd, dan worstel ik me door een aaneengesloten kluwe van wijken, wegen en bedrijventerreinen die me al het zicht op begin en einde van gemeenschappen ontnemen. Als je in zo'n gebied woont of werkt, is het moeilijker je te hechten, te benoemen waar je woont. Voor je het weet, word je dan een 'overalmens', in plaats van een

'ergensmens'.¹⁸ En dat is niet wat we willen, omdat ergensmensen gemiddeld genomen meer relaties hebben en dus gelukkiger zijn. Toch zet deze slechte planologie door als de 'rationalisten' hun zin krijgen. Waarom? Zij zien open ruimte tussen de steden als perfect ontsloten braakliggend bouwterrein met achterhaald (want weinig financieel renderend) agrarisch gebruik. En zij hebben (vooral bij de VVD) momenteel de overhand. Het fenomeen dat dit veroorzaakt lijkt op wat Amerikanen *urban sprawl* noemen, en is in Nederland weleens 'Pijnackerisering' genoemd, naar het volbouwen tot aan de gemeentegrens dat Pijnacker (en ook Berkel en Rodenrijs) begin van deze eeuw deed. De provincie waarschuwde hiertegen, maar omdat de provincie toen op het punt stond opgeheven te worden ten faveure van de stadsregio's, luisterde er niemand. Kortom: christendemocraten in alle bestuurslagen

koesteren als het goed is het contrast en kennen de waarde van die smalle strookjes open landschap tussen gemeenten in.

'Rationalisten' zien open ruimte tussen de steden als perfect ontsloten braakliggend bouwterrein

4. Tot slot

In dit essay heb ik betoogd dat een

christendemocratische 'ruimtepolitiek' allereerst een visie op bevolkingspolitiek veronderstelt. Wanneer het gaat om de inrichting van ons land zou, ten tweede, functiemenging ons adagium moeten zijn, omdat die past bij de veelzijdigheid van ons mensen. Ik hoop dat we als christendemocraten, met de vijf principes die ik heb verwoord, een gemeenschappelijke taal vinden om het urgente vraagstuk van de ruimtelijke ordening aan te gaan. In de hoop dat we ons tot op heden fletse profiel op ruimtelijk-politiek vlak kleur kunnen geven.

Artikel in het kort:

- * De ruimtelijke ordening wordt mede bepaald door bevolkingsgroei, en vraagt daarom om een barmhartig maar begrensd migratiebeleid
- * De mens als sociaal wezen wil in zijn eigen woonomgeving werken, sporten en van de natuur genieten. Een ruimtelijke ordening gebaseerd op functiescheiding past daarom niet bij de christendemocratie
- * Het renoveren van bestaande huizen en het organisch laten groeien van gemeenten is veel beter dan het opzetten van grote nieuwbouwwijken
- * Nieuwbouw moet weer stevig en mooi worden, zodat we er lang van kunnen genieten
- * Laat ruimte tussen steden en dorpen, zodat mensen weten waar ze wonen en zich daar thuis voelen

- 1 Reacties op dit artikel kunnen gemaild worden naar: jan-willem.van.den.beukel@lansingerland.nl
- 2 'Boswijk (CDA): "Nieuwe weg inslaan voor toekomstperspectief", *Veeteelt.nl*, 6 juli 2021. Zie veeteelt.nl/nieuws/boswijk-cda-nieuwe-weg-inslaan-voor-toekomstperspectief
- 3 Christian Rommelse, 'Wet van behoud van ruimtevraag', *Gebiedsontwikkeling.nu*, 13 juli 2021. Zie www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/wet-van-behoud-van-ruimtevraag
- 4 CDA, *Nu doorpakken. Verkiezingsprogramma 2021-2025*. Den Haag: CDA, 2020, p. 64: 'Het probleem is niet dat de ruimte schaars is, maar vooral ongelijk verdeeld. (...) Met de aanleg van nieuwe hoogwaardige openbaarvervoersverbindingen (...) kunnen we nieuwe gebieden ontsluiten om te wonen en te werken.'
- 5 Redactie politiek AD, 'Minister Hugo de Jonge: Het huidige aantal immigranten is te hoog', *Algemeen Dagblad*, 4 januari 2020. Zie www.ad.nl/politiek/minister-hugo-de-jonge-het-huidige-aantal-immigranten-is-te-hoog-ac85acc4
- 6 Nico van Nimwegen en Liesbeth Heering (red.), *Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld. Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2009*. Amsterdam: NiDi/KNAW Press, 2009, pp. 221-222.
- 7 Mikko Myrskylä, Hans-Peter Kohler en Francesco C. Billari, 'Advances in development reverse fertility declines', *Nature* 460 (2009), nr. 7256, pp. 741-743.
- 8 Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Verkenning Bevolking 2050: meer inwoners met een migratie-achtergrond', CBS.nl, 7 juli 2020. Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/28/verkenning-bevolking-2050-meer-inwoners-met-een-migratieachtergrond
- 9 Centraal Bureau voor de Statistiek 2020.
- 10 Centraal Bureau voor de Statistiek 2020.
- 11 Dit is al zichtbaar in Utrecht dat zich tot een '10 minuten-stad' ontwikkelt. Zie <https://omgevingsvisie.utrecht.nl/de-koers/ruimtelijke-strategie-utrecht-2040/>
- 12 'Eén miljoen extra woningen nodig? Werkelijk?', *Follow the Money*, 9 april 2021. Zie www.ftm.nl/artikelen/miljoen-extra-woningen-is-lariekoek
- 13 Joks Janssen, 'Renoveren, renoveren, renoveren!', *NRP*. nl, 8 juli 2021. Zie nnp.nl/nieuws/column-joks-janssen-renoveren-renoveren-renoveren
- 14 Leen Kraniotis, 'Huizen bouwen moeilijk, dus stimuleert gemeente Bergen splitsen', *nos.nl*, 23 augustus 2021. Zie nos.nl/artikel/2394814-huizen-bouwen-moeilijk-dus-stimuleert-gemeente-bergen-splitsen
- 15 P. Goossen en I. de Kubber (eindred.), *Organisch groeien door benutten en bundelen van kwaliteit. Een advies van het kwaliteitsteam Zeeland voor organisch groeien van Serooskerke*. Middelburg: Provincie Zeeland, Directie Ruimte, Milieu en Water, afdeling Ruimte, 2008, p. 11.
- 16 Goossen en De Kubber 2008, p. 11.
- 17 Building Better, Building Beautiful Commission, *Living with beauty. Promoting health, well-being and sustainable growth*. Londen: Ministry of Housing, Communities & Local Government, januari 2020.
- 18 Ontleend aan: David Goodhart, *The road to somewhere. The populist revolt and the future of politics*. Londen: Hurst. Zie: Marco Visscher, 'Luister naar de ergensmens' (interview met Goodhart over het voornoemde boek), *Trouw*, 7 mei 2017. Zie <https://www.trouw.nl/nieuws/luister-naar-de-ergensmens-b161a0e7>

Op zoek naar meer balans tussen regio en Randstad

door **Marc Janssens en Jan Prij** Janssens is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*, Prij redactiesecretaris.

De regio heeft van de landelijke politiek visie en regie nodig inzake het complexe vraagstuk van de inrichting van de beperkte ruimte in Nederland. Maar dat mag zeker niet buiten de regio omgaan, omdat daar het besef leeft van wat er allemaal verandert en moet veranderen. Een gesprek tussen Kamerlid Jaco Geurts en wethouder Ingrid Lambregts. ‘De regio en de Randstad zullen meer in balans moeten komen.’

Volgens Jaco Geurts en Ingrid Lambregts is er een nieuwe visie nodig op de ruimtelijke inrichting van Nederland die past bij de uitdagingen van de eenentwintigste eeuw. De landelijke overheid moet daarbij kleur bekennen, vindt Lambregts; dat zou de gemeenten en de regio's enorm helpen. Knopen doorhakken is nodig, stelt ook Jaco Geurts, juist om de lokale gemeenschappen optimaal van dienst te kunnen zijn. Geïntegreerde afweging en besluitvorming is volgens beiden essentieel, zeker nu urgente ruimtelijke kwesties door gepassioneerde deelbelangen geblokkeerd dreigen te worden.

Geurts is bijna negen jaar lid van de Tweede Kamer voor het CDA, eerst als woordvoerder Landbouw, nu als woordvoerder Ruimtelijke Ordening. Van 2006 tot 2012 was hij lid van de

CDA-fractie in de gemeenteraad van Barneveld. Ingrid Lambregts is lid van de VNG-commissie Ruimte en sinds 2014 wethouder Ruimtelijke Ordening in Doetinchem, dat volgens haar het ‘nieuwe kloppende hart van Nederland’ kan worden.

Strijd om de ruimte

Er staat grote druk op de geografische ruimte door botsende claims op het terrein van wonen, werken, bouwen, energie, natuur en landbouw. Hoe is te voorkomen dat er een belangenstrijd ontstaat waarbij ieder alleen voor zijn of haar deelbelang opkomt?

Geurts: ‘Deels zien we dat inderdaad al gebeuren. Daarom is er dringend een nieuwe visie op de ruimtelijke indeling van Nederland nodig. Dat zal het startpunt moeten zijn van het

Jaco Geurts. Foto: CDA-fractie Tweede Kamer

Ingrid Lambregts. Foto: gemeente Doetinchem

Interview in het kort:

- * Regio's en de landelijke overheid hebben elkaar nodig om kleur te bekennen en scherpere keuzes te maken
- * Een betere vervoersverbinding met de regio zorgt voor een betere balans in de ruimtelijke ordening
- * Christendemocraten moeten niet denken in deelbelangen, zoals die van stad en platteland
- * Pressiegroepen dreigen integrale besluitvorming te blokkeren, en de hijgerigheid van de politiek staat een langetermijnperspectief in de weg
- * Compromissen zijn de te koesteren kern van de politiek, en niet het zwaktebod waar ze vaak voor doorgaan

beleid in alle bestuurslagen. De oplossingen van nu zijn ontoereikend voor de vraagstukken van morgen. Er moeten keuzes gemaakt worden op landelijk niveau. We willen van alles op dit heel kleine stukje aarde, maar dat kan nu eenmaal niet. Begrijp me goed: ik ben ooit als raadslid in Gelderland begonnen, dus ik weet dat we de inrichting van Nederland zo dicht mogelijk bij mensen moeten organiseren. Wat mensen zelf kunnen, moet niet door de overheid gedaan worden. Maar het vraagstuk van de ruimtelijke ordening is zo groot en complex dat landelijke regie en een overkoepelend verhaal nodig zijn. Waar in Nederland gaan we woningen bouwen, waar behouden we de landbouw, welke nieuwe verbindingen moeten er komen en hoe realiseren we de opdracht tot meer hernieuwbare energie?’

Een landelijke regie verschilt van de decentralisaties van de afgelopen jaren. Wat is een christendemocratische manier om dit thema aan te vliegen?

Geurts: ‘Het gaat christendemocratisch gesproken om zowel rentmeesterschap als de juiste verantwoordelijkheidsverdeling. De aarde kan maar beperkt iets aan. Daar vragen we nu te veel van. Dat zien we ook in de landbouwvisie van de fractie, die door Derk Boswijk naar buiten is gebracht. Daarnaast moeten we mensen erbij betrekken. Het gaat om hun directe leefomgeving. Dat moeten leden van de Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraad zich vanuit hun vertegenwoordigende rollen steeds realiseren. Dat vraagt allereerst om goede bestuurlijke samenwerking, naar goede christendemocratische traditie.’

Lambregts: ‘Die samenwerking gaat ten eerste om het ontwikkelen van een langetermijnperspectief. Om niets minder dan het veiligstellen van een duurzame leefomgeving voor toekomstige generaties. Ik ben het er van

harte mee eens dat we dat opnieuw op landelijk niveau moeten agenderen en prioriteren. Dat betekent niet dat we met zijn allen naar de tekentafel moeten gaan. Het instrumentarium dat de Omgevingswet aanreikt, biedt genoeg handvatten om dat op lokaal niveau verder in te vullen, passend bij de uitdagingen van de regio. De kunst daarbij is om niet voor elk probleem apart een optimale oplossing te vinden, maar om tot een integrale afweging te komen. De duurzame toekomst is de satéprikker die door elke opgave heen moet. De afzonderlijke opgaven moeten niet met de ruggen tegenover elkaar worden opgelost. Dat gebeurt nog weleens, ook in de gemeenteraad. Dan krijg je weinig creatieve en onvruchtbare stellingnames als “Beschermd natuurgebied en landbouw kunnen niet samengaan” of “Er mag geen tankstation langs de weg, omdat er een natuurgebied naast ligt”. Samen moeten we Nederland weer in balans krijgen. Laten we daarbij niet doen alsof we alle problemen vanuit de Haagse vissenkomp of vanuit Amsterdam en omgeving kunnen oplossen.’

Hoe verhoudt zich de roep om meer nationale regie, de top-down-benadering, met de nieuwe Omgevingswet, die zich juist richt op inspraak en betrokkenheid van burgers, gemeenten en provincies?

Lambregts: ‘Die landelijke regie en dat knopen doorhakken klinken wel daadkrachtig, maar voordat het zover is gaat er nog veel water door de zee. De regio als samenwerkingsverband is cruciaal om de ruimtelijke opgaven in samenhang te kunnen bekijken. Laat ik een voorbeeld noemen uit mijn eigen gemeente Doetinchem, een stad met 58.000 inwoners. We werken nadrukkelijk samen in de Achterhoek. Binnen de regio blijkt ook het duidelijkst wat de opgaven zijn rond de leefomgeving van mensen. De landelijke politiek kan deze regionale samenwerking niet negeren.’

Betekent dit dat men op regionaal niveau aangeeft: dit hebben we nodig, en dat er vervolgens op landelijk niveau knopen worden doorgehakt?

Lambregts: ‘Ja. Ik zie dat ook in toenemende mate zo gebeuren. Maar wij moeten ook kleur bekennen als Nederland. We hebben lef nodig om keuzes te maken; een inspirerend perspectief op hoofdlijnen kan ontwikkelingen ten goede versnellen.’

De regio heeft de landelijke overheid nodig om kleur te bekennen?

Geurts: ‘Ze hebben elkaar nodig. Ik denk dat we dat moeten vooropstellen. Er is samenwerking nodig tussen wat wij nog steeds enigszins misleidend “stad” en “platteland” noemen. Ik was ooit op pad met Amerikanen die op werkbezoek in Nederland waren. Toen we een stukje gereden hadden, vroegen ze aan mij: “Wanneer stopt het park?”’

Lambregts: ‘Als ik die anekdote mag aanvullen: ik zou mijn huis in Doetinchem kunnen verhuren en tegen Amerikanen zeggen: “Op minder dan vijf kwartier afstand van Amsterdam, Den Haag en Utrecht!”, en ze vinden het geweldig!’

Geurts: ‘Amerikanen zien heel Nederland als een voorstad van Schiphol: een “stad en platteland” die overgereguleerd en aangeharkt zijn.’

Veranderende contouren

Wat is nodig?

Geurts: ‘Een voorbeeld. Het CDA is voor een openbaarvervoerverbinding naar het noorden van Nederland, met ruimte om woningen langs het spoor te bouwen. Deze investeringen zijn essentieel zodat mensen niet genoodzaakt zijn om in het westen van het land te gaan wonen. Dat kan pas als de reistijd naar de Randstad kort genoeg is. Hetzelfde geldt voor de RegioExpres naar de Achterhoek.’

Lambregts: ‘Ook de provincie Gelderland blijft zich inzetten voor het verbeteren van de spoorverbinding Arnhem-Doetinchem-Winterswijk. Deze RegioExpres bespaart zo twintig minuten op de reistijd.’

Die RegioExpres en de Lelylijn, de voorgestelde hogesnelheidslijn tussen Lelystad en Groningen, zijn dat typische voorbeelden van wat de lokale politiek aan de landelijke politiek vraagt?

Lambregts: ‘Onder meer. Bedenk daarbij dat de wereld echt aan het veranderen is. Tot voor kort had de Achterhoek een krimpstatus. Dat is gaan schuiven. Mensen die ooit in de Achterhoek woonden, keren terug. Er komt een trek van west naar oost op gang. Er is, ook door vergrijzing, in 2030 een tekort aan 27.500 arbeidskrachten in de Achterhoek. Werkgelegenheid genoeg dus. Als je dat verbindt met mooie betaalbare woningen

in het groen en een goed voorzieningenniveau, zeg ik: zorg dat die RegioExpres er snel komt.’

‘In het rapport *Nederland in 2120* van Wageningen University & Research wordt aangegeven dat Doetinchem over honderd jaar het

nieuwe centrum van Nederland is, als er tenminste gekozen wordt om ontwikkelingen op de grote thema’s waterbeheer, energie, landbouw, circulaire economie, verstedelijking en biodiversiteit integraal te benaderen.¹ Zo’n langetermijnvisie is uitermate inspirerend voor de gemeenteraad: de raadsleden willen weten wat de onderliggende opgaven en verschuivingen zijn en hoe Doetinchem daar adequaat op kan inspelen.’

Anders kijken

Geurts: ‘We mogen als CDA overigens best wat trotser zijn op onze ideeën. Zie bijvoorbeeld pagina 64 van ons verkiezingsprogramma, waar we aangeven dat de regio en de Randstad meer met elkaar in balans moeten komen, en pleiten voor een nieuwe Nota Ruimte. Andere partijen

zijn minder ver in het denken daarover. Toen ik het debat aanvraag over de strijd om de ruimte, miste ik vanuit de Kamer elk gevoel van urgentie.'

'We hebben het elke keer over deelbelangen, maar wat het grote perspectief en geheel is zien we niet. Als CDA staan we aan de wieg van een denken dat wél integraal is. Zie bijvoorbeeld de Deltacommissie uit 2007 over een duurzame kustontwikkeling, een idee van christendemocraten. Of denk aan het voorstel van onder anderen Cees Veerman tot een landschapscommissaris voor de ruimtelijke inrichting van Nederland.'

Het Economisch Instituut voor de Bouw en het Planbureau voor de Leefomgeving zeggen dat er landbouwgebied moet worden opgeofferd, omdat inbreiding onvoldoende huizen zou opleveren. Bent u het daarmee onder voorwaarden eens?

Of is dat het te simpel tegenover elkaar zetten van deelbelangen?

Lambregts: 'Dat is inderdaad een versimpelde weergave van zaken die geen recht doet aan de werkelijkheid en bovendien polariserend werkt. We hebben een andere taal nodig om de problematiek te duiden. Dat is ook onze taak als christendemocraten: niet de opgave ter discussie stellen, maar wel het frame waarbinnen daarover gedacht wordt.'

Waar zit dan de versimpeling precies?

Lambregts: 'Dat er een te gemakkelijke claim gelegd wordt op andermans grond. Ik mis het besef dat de band van agrariërs met hun grond eeuwen teruggaat. En dat daar dus veel kennis en betrokkenheid achter schuilgaat. Boeren zijn niet het probleem, maar een deel van de oplossing. Het perspectief moet zijn: laten we eerst eens gaan luisteren.'

Geurts: 'De woningen/landbouw-opgave moet in perspectief worden gezien. Dat betekent: wel de kwestie serieus nemen, maar deze niet opblazen. Soms wordt het aantal van 1 miljoen woningen betwist om de woonopgave onderuit

te halen. Dat is niet verstandig. Of het er nu 800.000 zijn of 1,2 miljoen, het gaat om de wezenlijke opgave om mensen een dak boven het hoofd te bieden. Bedenk daarbij dat van de woonopgave grofweg 500.000 voor rekening komt van de Randstad of andere stedelijke gebieden, en 500.000 daarbuiten. Er is maar één procent van de landbouwgrond nodig voor woningbouw. Het gaat er vooral om dat we in bepaalde gebieden in woningbouw investeren, zoals Flevoland, Almere Pampus, IJburg 2 en gebieden rond de stad Utrecht, maar ook in de Achterhoek, waar de kwalificatie van krimpregio inderdaad achterhaald is. We moeten in die gebieden investeren, zodat studenten na hun studie weer kunnen terugkeren naar waar ze vandaan kwamen. Een snellere verbinding is dan nodig. Die visievorming is echt iets van het CDA.'

Boeren zijn niet het probleem, maar een deel van de oplossing

Kan er dus ook van een win-winsituatie sprake zijn? Geen situatie waarin de verschillende partijen alleen iets te verliezen hebben, maar een waarin er uitzicht komt op een betere

ruimtelijke inrichting?

Lambregts: 'Jazeker. Er zijn genoeg buitenstedelijke gebieden en dorpen die een deel van die woningopgave op zich willen nemen en daar voordeel bij hebben. Dan gaat het inderdaad over "in balans brengen". We hebben het nodig om uit te zoomen en een slimme investerings- en ontsluitingsagenda te ontwikkelen die past bij de uitdagingen van deze tijd. Dat gaat niet primair over het rechtvaardig verdelen van kosten en baten, maar vooral over het bieden van een aantrekkelijk en gezamenlijk perspectief voor de toekomst.'

Geurts: 'We moeten niet in het verleden blijven hangen. Wij hebben de afgelopen 75 jaar uitermate ons best gedaan om verschillende functies te scheiden, zoals wonen en recreëren. We zijn wat dat betreft een uniek land. Elke centimeter is bij ons functioneel bestemd. Daar moeten we vanaf. We zijn te ver doorgeschoten

in de scheiding. Vroeger woonde je gewoon in je boerderij; werken en wonen waren veel minder rigoureuze gescheiden. Nu wil ik dat niet allemaal terughalen, maar het is wel zaak dat integrale denken in een modern jasje te steken.'

Hoort multifunctioneel gebruik van ruimte daarbij?

Geurts: 'Dat past daar inderdaad bij. Ik woon in Voorthuizen, op de grens van de Veluwe en de Gelderse Vallei. Dit gebied is zeer natuurlijk, met agrarische activiteit, recreatie en woongebied. Ook bij een bedrijf kun je wonen op en rond een industrieterrein. Maar je wilt niet weten waar je dan allemaal mee te maken krijgt qua voorschriften op het gebied van geluidscontouren en dergelijke. Toch wonen er mensen tot volle tevredenheid. Mensen weten waar ze voor kiezen. Als je op dat industrieterrein woont heb je last van geluid, bijvoorbeeld omdat er 's nachts geladen wordt.'

Lambregts: 'Het gaat erom eigentijdse nieuwe plannen te ontwikkelen die wegblijven van de hokjesgeest. Ik heb in Doetinchem een plan uit de ijskast gehaald voor nieuwe woningen die zouden grenzen aan een ecologisch natuurgebied. Prompt lokt dat tegenreacties uit, van mensen die de woningbouw willen tegenhouden. Er is steeds vaker een omwonende die een petitie start. De uitdaging is om diverse opgaven slim te combineren, en we moeten daarom al in een vroeg stadium alle belanghebbenden betrekken en proberen de scherpe kanten van het verzet weg te nemen, zodat de gemeenteraad een afgewogen besluit kan nemen. De scheidingsfilosofie waaraan we driekwart eeuw hebben vastgehouden, brengt ook iets met zich mee wat je de crisis van de democratie zou kunnen noemen. Er is sprake van verlies aan verbindingen tussen de verschillende onderwerpen, terwijl we verschillende zaken met verschillende overheden en vanuit verschillende perspectieven moeten benaderen.'

Geen debat over bestuurslagen

Wat is daarbij de rol van de provincie? Is deze bestuurslaag nog nodig?

Geurts: 'Laten we geen D66-achtige structuur-discussie voeren over wat we met de provincies en de waterschappen aan moeten. Maar de regionale afstemming moet wel kloppen, en daarvoor zijn vooral de onderlinge verhoudingen tussen mensen en personen van belang. De Regio Deals, de samenwerkingsverbanden tussen rijk en regio om de kracht van de regio te versterken, zoals Regio Foodvalley rond Ede en Wageningen, zijn cruciaal. Dat is ook door een christendemocraat in het leven geroepen, namelijk door Sybrand Buma, tijdens de formatie van 2017, samen met de ChristenUnie.'

Nog even over de meer geïntegreerde benadering na 75 jaar functiescheiding. Kan dit ervoor

zorgen dat bewoners meer worden meegenomen, zoals de nieuwe Omgevingswet beoogt? Functiescheiding zorgde immers voor een nogal rationalistisch beeld op de landinrichting, terwijl het over de leefomgeving

van mensen zou moeten gaan.

Geurts: 'Die functiescheiding had een reden, maar voldoet niet meer voor nieuwe opgaven. Het heeft ook belemmerd om de bevolking er beter bij te betrekken. De nieuwe Omgevingswet wil de bevolking er juist wel bij betrekken, maar ik ben bang dat dit een grote teleurstelling wordt. Er is burgers voorgehouden dat ze overal over gaan, terwijl dat in werkelijkheid niet zo is. Pressiegroepen die druk willen uitoefenen over waar wel of niet te bouwen, krijgen geen macht via de Omgevingswet. De besluitvorming blijft via de gekozen volksvertegenwoordiging gaan, namens alle inwoners. Er zijn al genoeg nieuwe politieke partijen of one-issuepartijen die het debat domineren. We moeten niet de indruk wekken dat burgers die protesteren tegen windmolens, kerncentrales of wat dan ook, direct hun zin krijgen.'

Lambregts: 'Bij de presentatie van de Omgevingswet heeft minister Schultz van Haegen met de slogan "Eenvoudig Beter" de gang van zaken te eenvoudig voorgesteld. Maar ik ben optimistischer over de Omgevingswet dan Jaco. Laten we er vooral mee doorgaan, conform het advies van de VNG. Het is primair een manier om voor burgers inzichtelijk te krijgen met welke regelingen ze te maken hebben. Wat mag er in jouw omgeving, en wat gaat er gebeuren?'

Geurts: 'Er zijn nog wel een paar andere uitwassen bij de inrichting van Nederland, zoals de distributiecentra en datacenters. Ik snap wel dat gemeenten het een handig verdienmodel vinden, maar er zijn nu erg veel datacentra die enorme hoeveelheden ruimtebeslag, water en energie vragen. Ze vormen grote blokkendozen in het landschap en zijn relatief weinig bedekt met zonnepanelen op de daken. Er moet nationale regie op deze blokkendozen komen:

kwalitatieve eisen stellen op ruimtelijke kwaliteit. Dit moet onderdeel zijn van de Nota Ruimte onder nationale besluitvorming en regie. Hetzelfde geldt voor de distributiecentra. Ik zie veel busjes verschillende

pakketjes rondbrengen naar hetzelfde adres. Er is blijkbaar behoefte aan, maar wenselijk is het niet.'

Lambregts: 'Het past ook bij het CDA dat we een antwoord hebben op het hypocriete van de mens. Mensen willen van alles omtrent het landschap, maar bestellen ondertussen wel pakketjes via internet en zorgen zo door hun eigen gedrag dat het draagvlak voor winkels in de binnenstad wordt ondermijnd en dat er grote dozen in de weilanden verrijzen. Ik ben blij met Mona Keijzers investeringsfonds van 100 miljoen om binnensteden op te knappen. Of met de koop-lokaal-acties. Die binnenstad 2.0 gaat er echt komen! We moeten in de samenleving wedijveren met elkaar op basis van kwaliteit in plaats van op basis van kwantiteit. Laten we het mensen makkelijker maken om het goede te doen.'

Ruimte zien, perspectief bieden

Hoe ziet die visie er in positieve zin dan uit richting 2030?

Lambregts: 'We hebben veel uitdagingen en opgaven in Nederland, op alle niveaus. Maar door die slim te combineren kunnen we tot nieuwe, gedragen oplossingen komen. Voorwaarde is dat we partijen die daardoor moeten "inleveren", compenseren en perspectief bieden.'

Moet er een nieuwe minister van Ruimtelijke Ordening komen, en moeten ook energie en landbouw onder zijn of haar bevoegdheden vallen?

Geurts: 'Laat het geen nieuw superministerie worden. De nieuwe Nota Ruimte bepaalt de kaders, ook voor andere ministeries, maar

dan wel op hoofdlijnen. We hebben als CDA uitgesproken dat we terug willen naar het oude Ministerie van VROM. Vertaald naar nu zou ik zeggen: Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Stikstof.'

Er moet nationale regie komen op blokkendozen zoals data- en distributiecentra

Hoe borg je het belang van duurzaamheid, de aan het begin genoemde satéprikker die door alle lagen heen gaat?

Lambregts: 'Alle plannen en initiatieven moeten langs de meetlat worden gelegd van eisen qua klimaatverandering en biodiversiteit. Denk bijvoorbeeld aan *green labels*. Deze kunnen stimuleren tot meer duurzaamheid. Elke gemeente heeft een koffer met instrumenten tot haar beschikking die stimuleren dat de omgeving zich op een duurzamere wijze ontwikkelt. Niet het oude gebiedsontwikkelingsmodel op basis van financieel rendement, maar gemeten naar kwalitatieve duurzaamheidscriteria ten behoeve van de generaties na ons. Er zijn ook allerlei financiële instrumenten, zoals het Nationaal Groenfonds, en investeringsfondsen die daarbij kunnen helpen. Ik heb het college in Doetinchem

ervan kunnen overtuigen hiermee aan de slag te gaan.’

Geurts: ‘Deze vraag klinkt mij wederom te procesmatig in de oren. Voor we het weten steken we alle tijd in het nadenken over de vraag hoe we het proces moeten aanpakken. Ik zie weinig in zo’n discussie, zeker als het tot nieuwe wet- en regelgeving leidt. We moeten ons eerder afvragen waarom het niet lukt met de huidige wet- en regelgeving, en dus beter handhaven. Nieuwe wetten en regels leiden vaak tot een instrumentele discussie. Dat is niet de manier om liefde voor de omgeving te stimuleren.’

Het gaat toch niet louter om een instrumenteel debat, maar om een waardedebat en randvoorwaarden waarbinnen partijen dienen te opereren?

Geurts: ‘Ik denk niet dat de oplossing zit in wet- en regelgeving of in het steeds weer uitbreiden van het instrumentenpakket. We moeten vooral nuchter blijven nadenken. Ik zou bijna zeggen: we moeten ons boerenverstand blijven gebruiken. Ook als een bepaalde praktijk aan de regels voldoet, kan ze onduurzaam zijn.’

Rustige en stabiele langetermijnpolitiek

Hoe belangrijk is bij dit complexe vraagstuk dat er tijd genomen wordt?

Lambregts: ‘We worden vooral geregeerd door de korte termijn, die nogal hijgerig is. Dat heeft met het mediapolitieke complex te maken, dat vaak niet verder vooruit kan kijken dan de krant van vandaag of morgen. Zeker de inrichting van de ruimtelijke ordening heeft een langetermijnperspectief nodig; ze is gebaat bij heldere keuzes, met een horizon van generaties.

Dat reikt veel verder dan vier jaar, normaal gesproken een volgende regeerperiode.’

Geurts: ‘Als ergens een dik rapport over verschijnt, zijn de media vaak alleen geïnteresseerd in een snelle quote, het liefst zo scherp mogelijk. Ik heb het rapport dan echter nauwelijks kunnen lezen. Later, als ik dat wel gedaan heb en een grondig oordeel heb dat van belang is voor de besluitvorming, zijn de media al niet meer geïnteresseerd.’

Een pleidooi dus voor rustige en stabiele politiek.

Geurts: ‘Ja, dat klopt. Tekenend is ook dat er in de Kamer weinig aandacht is voor wetgeving en de kwaliteit ervan, zeker met het oog op de effecten in de uitvoering. Ook doen relatief weinig Kamerleden mee met schriftelijke behandeling van wetgeving. In het algemeen

zou ik daarom zeggen: we moeten niet snel de zaak op de schop gooien. We moeten mensen meenemen in de nieuwe duurzame inrichting van de samenleving door ze deel van de oplossing te maken. Wel zijn we rijkelijk laat begonnen.

Daarom is het des te meer van belang dat we de boeren en burgers die het aangaat betrekken bij de vormgeving van een aantrekkelijk perspectief voor het Nederland van de toekomst.’

Lambregts: ‘Nederland was min of meer af, dachten we, maar dat klopt niet. We hebben heldere kaderstellende lijnen nodig die aangeven hoe we de transitie in de ruimtelijke inrichting van Nederland gaan vormgeven. Dat betekent dat lang niet iedereen kan worden tevredengesteld, maar dat hoort er simpelweg bij. Lang leve de politiek zou ik zeggen: compromissen zijn de te koesteren kern ervan, en bepaald niet het zwakgebod waar ze vaak voor doorgaan.’

1 Martin Baptist e.a., *Een natuurlijkere toekomst voor Nederland in 2120*. Wageningen: WUR, 2019.

Boek & Cultuur

Tijd voor gokken met het klimaat is allang voorbij

door Evert Jan Slootweg De auteur is voormalig lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

Of het een trend is weet ik niet, maar de laatste jaren verschijnen er steeds vaker gepopulariseerde versies van het werk van winnaars van de Nobelprijs voor Economie. In 2020 ging het onder meer om de boeken *Hoe economie de wereld kan redden* van Abhijit V. Banerjee en Esther Duflo, de winnaars uit 2019, en *Het klimaatcasino*, van de winnaar uit 2018, William Nordhaus. Het is goed dat topeconomen voor een breed publiek hun bevindingen delen, want daarmee worden hun uitkomsten onderdeel van het publieke debat.

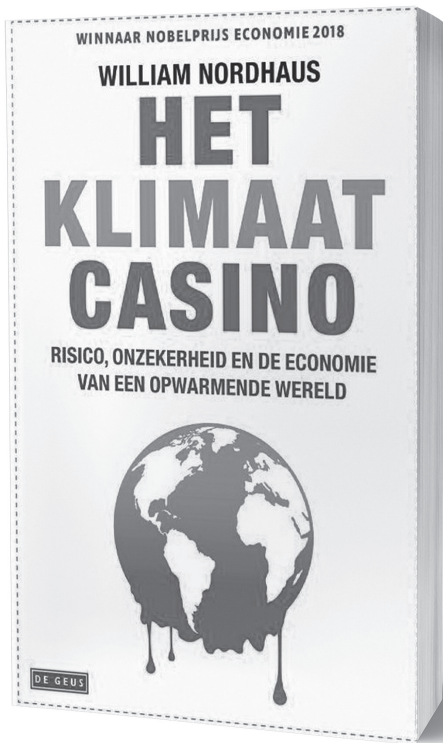
De schrijver en het boek

Nordhaus is als econoom verbonden aan Yale University. Hij is geboren in 1941 in Albuquerque, New Mexico. Hij was medewerker van Paul Samuelson, Nobelprijswinnaar in 1970, bij de latere edities van *Economics*. Dit boek, vertaald in zeventien talen, wordt gezien als het standaardwerk van het mainstream economisch denken. Nordhaus heeft zich in zijn eigen werk voornamelijk gericht op hoe je de milieukosten en -baten kunt meenemen in economische berekeningen en modellen.

Het klimaatcasino is opgebouwd in vijf delen. Het eerste deel behandelt de wetenschap van de

klimaatverandering. In dit deel wordt duidelijk dat het verbranden van fossiele brandstoffen leidt tot de uitstoot van CO₂ (broeikasgassen). Deze uitstoot veroorzaakt opwarming van de aarde. Heel duidelijk toont hij aan dat er geen enkele verklaring bestaat voor de opwarming zonder de invloed van de mens. Deze opwarming heeft directe gevolgen voor het voortbestaan van levende wezens, maar ook voor het economische potentieel. Het economische aspect is dat degenen die de uitstoot produceren niet betalen voor dit voorrecht, en dat degenen die eronder lijden er niet voor worden gecompenseerd. Er is dus sprake van een extern effect waarvan de kosten niet verdisconteerd zijn in de marktprijs.

Het tweede deel geeft een analyse van de effecten van klimaatverandering. Opvallend is dat hij in eerste instantie helemaal niet zo negatief lijkt over wat we als mensen kunnen doen om de gevolgen van de opwarming van de aarde op te vangen. Zo verwijst hij naar het Fourth Assessment Report van het IPCC, dat constateert: 'Wereldwijd zal het vermogen om voedsel te produceren naar verwachting toenemen naarmate de plaatselijke temperatuur toeneemt binnen een bereik van 1-3 graden Celsius,

William Nordhaus

Het klimaatcasino. Risico, onzekerheid en de economie van een opwarmende wereld

De Geus | 2020 | 448 pp. | € 24,99 | ISBN 9789044541953

maar daarboven zal het weer afnemen.’ Een beetje opwarming zorgt er dus zelfs voor dat we in totaal méér kunnen verdienen, waardoor we – in een ideale politieke context – de verliezers kunnen compenseren. Hoewel Nordhaus zich ten eerste afvraagt of dat in de praktijk ook gaat slagen, zit daar niet zijn grote zorg. Die is dat er binnen die opwarming van 1 tot 3 graden omslagpunten geraakt worden in de systemen van de aarde. In de rekenmodellen mogen de effecten van gematigde opwarming goed te ondervangen zijn, indien de natuurlijke systemen zich gematigd gedragen – maar wat als de natuurlijke systemen op hol slaan? Denk aan enorme orkanen. De huidige modellen

houden geen rekening met omslagpunten en veranderingen in wereldwijde weerpatronen. Zijn de effecten voor de economie dan niet zo nefast dat er nergens meer winnaars zijn die verliezers kunnen compenseren?

Het derde deel bespreekt de economische aspecten van strategieën om de klimaatverandering te vertragen. De effectiefste strategie is volgens Nordhaus de verhoging van de prijs van CO₂. Hierdoor krijgen consumenten en producenten het juiste signaal om te kiezen voor zo koolstofarm mogelijke producten. Bovendien creëer je mogelijkheden voor uitvinders om middelen aan te trekken teneinde koolstofarme producten te ontwikkelen.

Stel dat deze effectiefste strategie zou worden gevolgd, dan komen de kosten van een beperking tot 2,5 à 3 graden Celsius op ongeveer 1 procent van het wereldinkomen, zo berekent Nordhaus.

In het vierde deel worden de belangrijkste vragen van het beleid met betrekking tot klimaatverandering onderzocht. Welke instituties en mechanismen moeten worden gebruikt om mensen en bedrijven ertoe te brengen om de CO₂-uitstoot te verminderen? Volgens Nordhaus is de belangrijkste manier om die doelstelling te bereiken de introductie van het marktmechanisme. De eenvoudigste manier is het heffen van een belasting op CO₂-uitstoot: een

koolstof belasten, en profiteurs moeten effectief worden ontmoedigd.

Tot slot bespreekt Nordhaus de politieke vraagstukken. Waar het vierde deel behandelt wat er moet gebeuren, gaat het vijfde deel in op de mogelijke obstakels en tegenstand. Hoe de invloed van sceptici te overwinnen? Nordhaus is redelijk somber op de korte termijn. Hij ziet in zijn eigen land steeds meer mensen geloof hechten aan klimaatsceptici. En hij ziet scherp dat er economische krachten zijn die vooral twijfel proberen te zaaien, waardoor noodzakelijke maatregelen niet worden genomen. Maar op de langere termijn is hij hoopvol, waarbij hij wijst op wat er met de tabaksindustrie is gebeurd.

Nordhaus slaagt erin aanknopingspunten te geven voor een effectief klimaatbeleid. Elementen van zijn denken zijn ook zichtbaar in de Europese Green Deal. Neem bijvoorbeeld de maatregel dat er een CO₂-belasting aan de EU-grens wordt ingevoerd, om oneerlijke concurrentie van minder duurzaam geproduceerde producten te voorkomen: die maatregel lijkt zo uit het vierde deel van dit boek te zijn overgenomen. Toch denk ik dat hij verder redelijk sceptisch is over veel van de voorgestelde maatregelen. Nordhaus denkt als econoom, en vindt maatregelen als 'Driekwart van het transport van goederen over de weg moet naar spoor en waterwegen verplaatst worden' of 'Tegen 2030 moeten alle verpakkingen recyclebaar zijn' suboptimaal, zeker als de overheid dat via regels wil afdwingen. Het leidt af van het zijns inziens krachtigste instrument, namelijk dat er – zoals hiervoor besproken – wereldwijd

Nordhaus biedt aanknopingspunten voor een effectief klimaatbeleid

koolstofheffing. Mensen en bedrijven betalen op hun uitstoot, zoals je nu ook belasting betaalt op benzine. De indirecte methode werkt met rechten waarover een bedrijf moet beschikken om CO₂ uit te stoten, en die rechten kunnen worden verhandeld. In de modellen van Nordhaus zal de prijs, de heffing, beginnen met 25 dollar per ton CO₂-uitstoot, om vervolgens – wil je tenminste de doelstellingen behalen – door te groeien naar een bedrag van 93 dollar in 2040. Natuurlijk kan dit alleen effectief zijn wanneer alle landen zich hieraan houden; er zal dus een internationale overeenkomst moeten worden gesloten. Er moet een wereldwijde coördinatie komen die erop toeziet dat de grote landen de prijs van

voor CO₂-uitstoot betaald moet gaan worden.

Dat het prijsmechanisme een belangrijke bijdrage kan leveren wordt voldoende aangetoond. Maar de politiek zal daarna twee belangrijke vragen moeten behandelen. Ten eerste is er het verdelingsvraagstuk. Mensen met een relatief grote beurs kunnen zich veroorloven om klimaatneutraal te leven. Ze kunnen snel dure innovaties overnemen, zeker als die ook nog eens door de overheid worden gesubsidieerd. Maar dat betekent dat mensen met een kleine beurs twee keer de prijs betalen. Zij zien de kosten omhooggaan en zijn niet in staat, zeker niet op korte termijn, om een auto met een hoge koolstofuitstoot te vervangen door een exemplaar met geen of een geringe uitstoot. Daarnaast zullen zij vaker wonen in gebieden die eerder getroffen worden door de gevolgen van klimaatverandering. Het is dan ook aan de politiek om te zorgen dat ook middengroepen en mensen met een lager inkomen in staat worden gesteld om klimaatneutraal te leven. Geen prijsmechanisme kan dat vanzelf oplossen.

Een Europees hof voor afdwingen afspraken CO₂-heffing

Het andere vraagstuk voor politici is het internationale discours. Kleinere kwetsbare economieën moeten in staat worden gesteld om deze transitie mee te maken. Nederland, gelegen in een delta, heeft daar alle belang bij. Een deel van de coördinatie zal Europees moeten worden gemaakt. Ik hoop dat Nederland hierin een leidende rol speelt. Niet door een potje verplaatsen met telkens

weer verdergaande afspraken over met hoeveel procent de CO₂-uitstoot nu weer moet worden teruggebracht.

Nordhaus is optimistisch over de vraag of een aantal grote economieën hun verantwoordelijkheid gaat nemen om afspraken te maken om CO₂ te verminderen. Dat betekent ook dat landen producten van hun thuismarkt moeten kunnen weren die geproduceerd zijn met heel veel CO₂-uitstoot. Wanneer bedrijfstakken zich namelijk verplaatsen naar die landen, tast je wel je eigen economie aan, maar verbetert er qua CO₂-uitstoot wereldwijd niets. De ideale weg zou zijn dat binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) een

Ik hoop dat Nederland een leidende Europese rol gaat spelen

afpraak komt over de prijs van CO₂-verbruik. De WTO is nu de plek waar afspraken over handel worden gemaakt. Lukt het daar niet, dan zouden landen die deze problematiek wel willen aanpakken een internationaal hof moeten oprichten: een hof dat toezicht houdt en handhaving kan afdwingen. Kom je als land de afspraken van een CO₂-heffing niet na, dan mogen andere landen producten weren of extra heffingen opleggen. Zou een land in een kwetsbare delta, met een lange traditie wanneer het gaat om internationale publiekrechtelijke afspraken (teruggaande op Hugo de Groot), niet de ideale plaats zijn om zo'n hof te vestigen?

Kan de markt zonder moraal?

door Arjen Siegmann De auteur is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en hoofddocent aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Een nieuwe studie van de Teldersstichting springt in de bres voor de vrije markt. Ze stopt oude wijsheden in een nieuw jasje, wat het lezen en bediscussiëren waard is. Maar ze loopt met een grote boog om twee grote kwesties van onze tijd heen: marktwerking in de zorg en het belang van moraliteit voor het samenleven.

Er leeft een gevoel in de samenleving dat ‘marktdenken’ is doorgeschooten. Dat is ontstaan in de financiële crisis, waarbij duidelijk werd dat bankiers weinig integer hadden gehandeld, en ook door een reeks privatiseringen van overheidsbedrijven, die door veel kiezers niet meer wordt begrepen. Private bedrijven lijken ondertussen hun verantwoordelijkheid te ontlopen bij het aanpakken van de klimaatcrisis. *Een markt voor ons allemaal*, de nieuwste studie van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, gaat op deze kwesties in.

In het boek wordt uit de doeken gedaan waarom de vrije markt zo belangrijk is en welke vraagstukken voor liberalen de moeite waard zijn. Heilige huisjes worden niet geschuwd; het boek is een open studie geworden naar alle facetten van de vrije markt en de kritiek daarop.

In de studie worden de goede papieren van de vrije markt op heldere wijze over het voetlicht gebracht, en daar wil ik allereerst op ingaan. Daarna ga ik in op twee opvallende zaken in het boek. Het eerste is de afwezigheid van een hoofdstuk over marktwerking in de zorg. De zorg is een onderwerp dat veel emoties oproept bij kiezers en waarbij het woord ‘marktwerking’ vaak in één adem wordt genoemd. Het tweede is de expliciete afkeer van moraliseren, in een boek dat tegelijk veel uitspraken doet over goed en fout.

De goede papieren van een vrije markt

Het rapport begint met een overzicht van de kritiek op de vrije markt – zoals ‘De markt werkt alleen voor multinationals’ en ‘Het kapitalisme schaadt het klimaat’ – en de antwoorden van de auteurs daarop. Hiermee is de toon van het boek gezet. Het is een

**Roelof Salomons, Maartje Schulz
en Ruben Oude Engberink**

Een markt voor ons allemaal

Gompel&Svacina | 2021 | 173 pp. |

€ 25,90 | ISBN 9789463712804

defensieve toon, maar het maakt het rapport wel actueel voor wie de huidige problemen beter wil begrijpen.

Het begrijpen van economische vraagstukken is een probleem in zichzelf. Het boek schrijft daar niet over als zodanig, maar het vormt wel de rode raad. Een vrije markt *lijkt* wel slecht, maar de uitkomsten van het proces zijn vaak verrassend goed. Dit was het inzicht waardoor Adam Smith nog steeds bekend is onder het grote publiek: een moreel hoogstaande ondernemer kan slechte producten verkopen, terwijl een egoïstische bakker het lekkerste brood kan bakken. Dat effect noemde Smith de *onzichtbare hand* van de markt. Marktwerking

kan kennelijk een bepaalde mate van immoraliteit verdragen en dan nog steeds goede resultaten opleveren voor de samenleving. Dat mag gerust een zegen genoemd worden, omdat de moraliteit van mensen nu eenmaal niet altijd te over schiet.

De ideeën die in het boek behandeld worden zijn in de lijn van Smith. De studie behandelt daarmee economische theorie die vrij bekend is, maar daarmee niet minder relevant. Zo gaat een hoofdstuk over het probleem van machtsconcentratie en de taak van de overheid om competitie in stand te houden. Ook dat grijpt terug op Smith, die in 1776 al vermoedde dat elke vergadering van ondernemers

binnen de kortste tijd probeert om de marktposities te beschermen. Het hoofdstuk over klimaat spreekt over het belang van het belasten van CO₂-uitstoot, ook belangrijk.

Vanuit de keuze van een verdediging van de vrije markt is een aantal zaken opvallend afwezig. Zo had ik een verhandeling over discriminatie in het bedrijfsleven verwacht. Het rapport kan de discussie aanscherpen door te laten zien hoe in een vrije markt de bedrijven de kosten dragen van hun eigen discriminatie. Die scherpste zou het politieke debat ook ten goede komen, omdat ze nieuwe vragen oproept en tot meer begrip van de werkelijkheid leidt.

Vanuit de keuze van een verdediging van de vrije markt is een aantal zaken opvallend afwezig

De voorstellen aan het einde van het boek liggen in de lijn van de opzet als ‘hertaling’ van klassieke wijsheden: er moet geïnvesteerd worden in een ‘leven lang leren’, milieukosten moeten een prijs hebben, de overheid moet het voortouw nemen in ‘grote, innovatieve infrastructurele projecten’, er moet geïnvesteerd worden in onderwijs, onderzoek en artificial intelligence, regels moeten eenvoudig zijn, en bedrijven moeten hun *fair share* aan belasting betalen.

Binnen dit kader had ik wel behoefte gehad aan nog een extra laag, een extra overtuigende sectie met creatieve ideeën op het vlak van

marktwerking. Hoe kan marktwerking een rol spelen in het beschermen van diersoorten? Kan marktwerking een bijdrage leveren aan het verminderen van discriminatie? En wat denken de liberalen over marktwerking op het vlak van de arbeidsmarkt en migratie? Het zijn vragen waar economen van de vrijemarktschool – de libertaire stroming in de VS – vaak onorthodoxe ideeën over hebben, maar die wel de verbeelding prikkelen.

Een ontbrekend hoofdstuk: marktwerking in de zorg

Met de intellectuele reuzen als Smith, Hayek en Friedman zou je verwachten dat het rapport de pijlen richt op een van de grote politieke kwesties van dit moment: marktwerking in de zorg. Het zorgstelsel in Nederland is privaat, met concurrentie tussen zorgverzekeraars. Huishoudelijke hulp, thuiszorg en jeugdzorg worden ‘aanbesteed’, waarbij gemeenten de zorg moeten gunnen aan de beste partij. Deze manier van competitie zou het optimum bereiken tussen prijs, kwaliteit en toegankelijkheid, aldus het klassieke gedachtegoed dat in het rapport wordt gepropageerd.

Marktwerking in de zorg is echter voor veel mensen een steen des aanstoets geworden. ‘Zorgcowboys’ verdienen aan onwetende klanten en aan gemeenten die niet kunnen omgaan met slimme aanbieders die precies weten waar ze het best aan kunnen verdienen. Er wordt verdiend aan wat het meeste geld oplevert, niet aan waar de meeste behoefte aan is. De uitgaven van gemeenten op de post Jeugd/Wmo zijn

enorm, en zij vragen zich hardop af of het gekozen systeem wel het beste is. Wachtlijsten voor psychische zorg zijn niet korter, maar juist langer geworden – terwijl de ‘marktwerking’ dit toch had moeten oplossen.

Het rapport zegt hier opvallend weinig over; ik ben het althans niet tegengekomen. Het voelt daarmee als een intellectuele exercitie waarbinnen wel aandacht is voor de grote wereldproblemen rondom klimaat, duurzaam ondernemen en aandeelhouderskapitalisme, maar niet voor de concrete problemen van gemeenten en huishoudens die het idee hebben in een stelsel te moeten meespelen dat ze niet begrijpen en dat tot hoge kosten leidt. Dit is een gemiste kans. Een hoofdstuk ‘Zorg en marktwerking’ zou behulpzaam zijn om het politieke debat verder te brengen.

Moraal als electoraal handelsgoed

In de finale van het boek komt de eigenlijke moeite van de auteurs met hun eigen onderwerp naar boven, namelijk met de morele uitspraken die mensen doen over ‘de markt’, zoals Buijs, Verbrugge en Van Baardewijk in hun boek *Het goede leven en de vrije markt*.¹ Hier komen we bij het hart van de zaak en bij de aanleiding voor dit boek, zo vermoed ik.

De tegenzin van de auteurs om over moraal te spreken spat van de bladzijden. Zij willen niet dat anderen voor hen bepalen wat het goede leven is (p. 155), willen geen diagnose horen over een atomaire samenleving (hiermee ‘kunnen liberalen (...) niet zo veel’;

p. 156) en wijzen de kritiek af dat de markt tot zelfgerichtheid zou leiden (p. 160). De auteurs citeren instemmend Friedrich von Hayek, die stelde dat de markt ‘ruimte laat voor de individuele vrijheid en individuen vrijlaat zich moreel te gedragen en te ontwikkelen’.

Ondertussen staan de eerdere hoofdstukken vól met moraal. Want waarom zou je hoofdstukken wijden aan belastingontwijking (1), klimaatverandering (2), ongelijkheid (5) en vitale belangen (7) als moraal er niet toe doet? En op basis waarvan doe je ‘aanpassingen aan de markt’ (p. 8), ‘zodat deze de mens blijft dienen’ (p. 10)? En heeft Michael Sandel geen

De tegenzin van de auteurs om over moraal te spreken spat van de bladzijden

punt als hij stelt dat we niet alles op de markt verhandelbaar willen laten zijn?² Overal waar markten zijn, waar er sprake is van geven en nemen, is ook moraal aanwezig.

Hiermee zet dit boek de lezer aan het denken. De VVD afficheert zichzelf tegenwoordig als ‘volkspartij’, hierdoor aangemoedigd door het niet-aflatende succes van haar premier, die sinds 2010 aan de macht is. En die premier is bekend geworden met zijn uitspraak dat ‘visie de olifant is die het zicht ontnemt’. De liberalen zijn kennelijk van mening dat moraal vanzelf ontstaat, en dat politiek of politieke denkers hier geen enkele rol in

spelen. 'In een vrije open samenleving ontwikkelt moraliteit zich spontaan' (p. 164). Politici zijn dienaars van de volkswil en geven alleen leiding op het moment dat uit de opiniepeilingen

De studie moraliseert sterk en wijst tegelijkertijd het moraliseren over 'het goede leven' af

blijkt dat het volk een bepaalde richting op wil. Als de kiezer geen migranten wil, zijn we tegen migratie. Als de kiezer het klimaatprobleem niet belangrijk vindt, zijn we tegen klimaatbeleid. Als er een negatief sentiment is richting Europa, nemen we dat over. Goed en fout verworden tot democratische handelsgoederen. Moraal is electoraal.

Ik overdrijf natuurlijk, en ik wil de auteurs er niet van beschuldigen normloze denkers te zijn. Maar hun uitgesproken allergie tegen moreel redeneren prikkelt me wel. Als Wetenschappelijk Instituut voor het CDA brengen wij het ene rapport na het andere uit waarin we moeite doen om onze overtuiging te verwoorden.

We vinden dit noodzakelijk als instituut dat zich ten doel stelt om lijnen uit te zetten voor de toekomst. Het zou jammer zijn als de Teldersstichting dit laat liggen en de moraal als het ware overlaat aan het CDA. Het lijkt me dan ook goed om hier met de Teldersstichting en andere wetenschappelijke bureaus vaker over in gesprek te gaan.

Conclusie

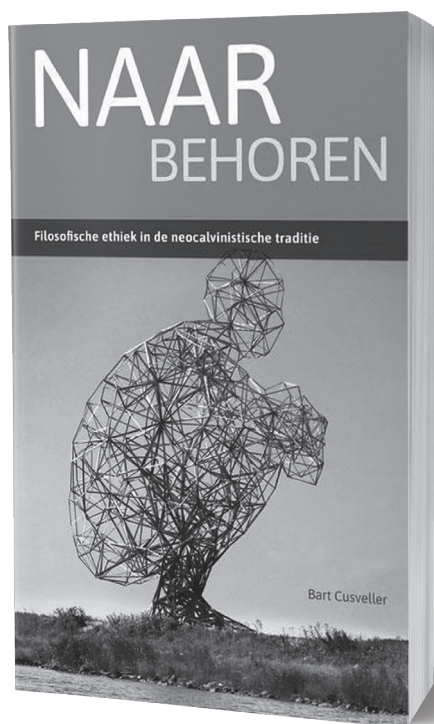
Een markt voor ons allemaal beschrijft het wonder van marktwerking, dat nog vaak niet goed begrepen wordt. Maar de studie heeft ook een element van wonderlijk redeneren wanneer zij enerzijds sterk moraliseert maar anderzijds expliciet het moraliseren over 'het goede leven' afwijst. Het gesprek hierover zou meer gevoerd moeten worden. Ook het uitwerken van hoe men de marktwerking in de zorg ziet, zou een goed vervolg zijn. Dit is een gebied waar markt en moraal heel dicht bij elkaar komen en waar goede ideeën hard nodig zijn.

1 Ad Verbrugge, Govert Buijs en Jelle van Baardewijk, *Het goede leven en de vrije markt. Een cultuurfilosofische analyse*. Rotterdam: Lemniscaat, 2018.

2 Michael J. Sandel, *Niet alles is te koop. De morele grenzen van marktwerking*. Amsterdam: Boom, 2012.

Zoektocht naar een integrale ethiek

door André Poortman De auteur is onderzoeker en stafmedewerker van het wetenschappelijk instituut voor het CDA.

Bart Cusveller

Naar behoren. Filosofische ethiek in de neocalvinistische traditie

Buijten & Schipperheijn Motief |
2021 | 296 pp. | € 27,50 |
ISBN 9789463691215

Onlangs verscheen een interessant boek over ethiek in de neocalvinistische traditie, geschreven door Bart Cusveller, docent en onderzoeker aan de Hogeschool VIAA in Zwolle. Het boek biedt een mooie inkijk in de denkwereld van verschillende filosofen en ethici, en in die zin is het waardevol en lezenswaardig. Tegelijk blijft de

lezer achter met de vraag of er wel een integrale ethiek bestaat die exclusief neocalvinistisch is. Een andere vraag is of de ethiek wel als integraal systeem zou moeten functioneren.

Niet naar behoren

Cusveller begint zijn boek met de constatering van C.S. Lewis dat, kort

gezegd, mensen best weten hoe ze zich zouden moeten gedragen, maar dat niet doen en zich daar tegelijkertijd bewust van zijn. Dat mensen zich niet gedragen ‘naar behoren’ is volgens Cusveller terug te zien in de berichtgeving rondom integriteitskwesties: fraude, corruptie, machtsmisbruik, zelfverrijking en de pogingen dit onrecht te bestrijden. De huidige reflex is die van protocollering: als er iets misgaat, komen er nieuwe of scherpere regels. Het is een eenzijdige respons volgens Cusveller, omdat het gedrag van betrokkenen er niet wezenlijk door verandert: de betrokkenen zelf moeten uit één stuk zijn. Voor Cusveller roepen de geconstateerde kloof van

een ‘robuuste intellectuele traditie’ die zich volgens hem graag als integraal presenteert: het neocalvinisme. Hij bespreekt verschillende denkers uit de neocalvinistische traditie, en beperkt zich daarbij tot namen die voor Nederlandse lezers ‘vermoedelijk meer herkenbaar en toegankelijk zijn dan andere’. Waarom dat zo is, blijft in het midden. Daarbij vraag ik me af of de keuze voor denkers ook niet inhoudelijk gemotiveerd zou moeten worden. Waarom gelden deze denkers als dwarsdoorsnede van het neocalvinisme? En missen we iets in de bespreking door deze keuzes te maken?

De hoofdstukken zijn stuk voor stuk interessante beschouwingen op het denken van de betreffende persoon. Tegelijk is het lastig om het boek als een geheel te zien. Het leest als een essaybundel van losse, overigens prettig geschreven en inhoudelijk goede, stukken. De besproken filosofen worden geplaatst binnen drie, op zichzelf weinig zeggende, tijdvakken die op hun beurt het boek min of meer structureren: vroeger, midden en later. De functie van deze indeling wordt niet duidelijk. Het boek is min of meer volgens deze indeling gestructureerd, maar de drie delen zijn tegelijk anders van karakter. Sommige denkers worden besproken aan de hand van hun wijsgerige denken over de aard van moraal, andere binnen hun discipline, en weer andere meer thematisch. Hoe deze keuzes gemaakt zijn, wordt niet toegelicht.

In het boek wordt wel duidelijk wat de neocalvinistische denkers verbindt, maar niet wat hen onderscheidt van andere ethici en andere christelijke

Waarom gelden deze denkers als dwarsdoorsnede van het neocalvinisme?

Lewis en de integriteitsvraagstukken de vraag op naar de mogelijkheid van een integrale ethiek.

Het is de vraag hoe Cusveller dat ‘uit één stuk’ bedoelt. Is dat een ideaal, een opdracht, een norm? Mensen handelen namelijk vaak dubbelzinnig, niet uit één stuk. Dat maakt ethiek een urgente discipline. Binnen het onnavolgbare menselijk handelen en de weerbarstige werkelijkheid onderzoekt en confronteert de ethiek ons met onszelf en met die werkelijkheid.

Proeven uit neocalvinistische traditie

Cusveller zoekt in zijn boek aansluiting bij een wijsgerige ethiek uit

ethiek. Wat hen bindt is samen te vatten in vier punten. Allereerst plaatsen neocalvinisten de ethiek in een bredere filosofische context. In de tweede plaats staat de ethiek in de 'theologische context van God als schepper en onderhouder van de wereld'. Ten derde zien neocalvinisten wetenschapsbeoefening niet als neutrale bezigheid en ontwikkelen ze hun denken binnen een expliciet christelijk wereldbeeld. In de vierde plaats wordt het integrale karakter van de ethiek geïllustreerd door het feit dat het moreel goede van de mensheid als geheel centraal staat, en niet alleen dat van christenen. De vier noties lijken zo algemeen christelijk dat het de vraag oproept waarin christelijke ethici die zich niet als neocalvinist zien, bijvoorbeeld katholieke denkers en reformatorische uit de gereformeerde gezindte, zich zouden onderscheiden. Op deze vraag had ik in het boek graag een antwoord gelezen.

Lezenswaardig

Los van het feit dat het boek wat fundamenteeler op de voornoemde vragen zou kunnen ingaan, vind ik het een lezenswaardig boek. Meegenomen worden in het denken van mensen die goed hebben nagedacht over het wezen van de ethiek is een must, alleen al als spiegel voor jezelf. Daarnaast is het boek inhoudelijk goed geschreven en zijn de hoofdstukken stuk voor stuk interessante beschouwingen die het gedachtegoed van een denker helder naar voren brengen. Dat maakt het boek als naslagwerk waardevol. Het brengt het gedachtegoed van eminente denkers binnen handbereik en laat op deze

manier belangrijke stemmen meeklinken in het huidige ethische debat.

Vragen bij de rol van ethiek

Tot slot zou het volgens mij zinvol zijn om het gesprek verder te voeren over het wezen en de functie van ethiek. En op dat punt blijft dit boek te veel op afstand van de weerbarstige werkelijkheid. Je kunt namelijk de vraag stellen of ethiek wel een integraal geheel zou moeten zijn. Zeker, het lijkt zinvol dat ethiek vanuit een consistent wereldbeeld vormgegeven wordt. Maar tegelijk: wanneer is een wereldbeeld nu echt consistent? En is ethiek nu juist niet bedoeld om steeds weer inconsistenties en andere

We moeten dat wat behoort ook altijd ter discussie kunnen stellen

ongemakken op het spoor te komen? Zou ethiek vanuit dit gezichtspunt niet juist steeds weer disruptief moeten zijn? Moet ze niet juist vastgeroeste patronen, onrecht, misvattingen, paradoxen en dubbelzinnigheden aan het licht brengen en ons daarmee confronteren? Precies omdat we mensen zijn die vaak niet uit één stuk zijn of uit één stuk handelen, is de ethiek een confronterende gids. Juist omdat het antwoord op ethische vraagstukken nu juist vaak niet een simpel ja of nee is, hebben we behoefte aan een ethiek die misschien wel niet vanuit een integrale wereldbeschouwing alleen wordt vormgegeven, maar daar ook op inbreekt. Omdat we dat wat behoort altijd ook ter discussie moeten kunnen stellen.

Uit de kunst

De diversiteit van Nederland in 99 foto's

door Rien Fraanje De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

Het Nederlands Fotomuseum heropende na de lockdown aan het begin van deze zomer met een must-see. Het liet een groep experts 99 foto's uitkiezen vanaf de uitvinding van de fotografie rond 1839 tot het huidige digitale tijdperk die – aldus het voorwoord in de tentoonstellingsgids – ‘maatschappelijke en artistieke impact hebben gehad en betekenisvol zijn voor de fotografie in Nederland’. Het resultaat is een overzicht van bekende en verrassende iconische beelden.

Uiteraard kozen de deskundigen veel foto's die om esthetische of fotografie-technische overwegingen werden geselecteerd. Vanuit dat eerste gezichtspunt hebben de portretten van Rineke Dijkstra een plek tussen die 99 gekregen, net als een van de vele artistiek hoogstaande beelden van Erwin Olaf. We zien ook de eerste foto van een microscopische opname van een plantenstengel (1873). Of de eerste geslaagde foto van een stadsgezicht (circa 1890), die markeert dat camera's zo klein waren geworden dat ze uit de studio mee de straat op konden worden genomen. En een prachtige foto uit 1892 van een springende man die in de lucht lijkt te vliegen, is in de collectie opgenomen omdat de kortere sluitertijd er voortaan voor zorgde dat mensen niet

meer alleen stil voor de camera hoefden te poseren.

De tentoonstelling met de 99 belangrijkste foto's uit de Nederlandse geschiedenis geeft een goed beeld van de veelzijdige historie en ontwikkeling van ons land. De diepe armoede van het einde van de negentiende eeuw komt langs, de industrialisatie en modernisering, en de Watersnoodramp. Het kan niet verbazen dat de tentoonstelling aan de Tweede Wereldoorlog met meerdere foto's aandacht besteedt: aangrijpende beelden van de Hongerwinter, en lachende onderduikers op een Amsterdams dakterras.

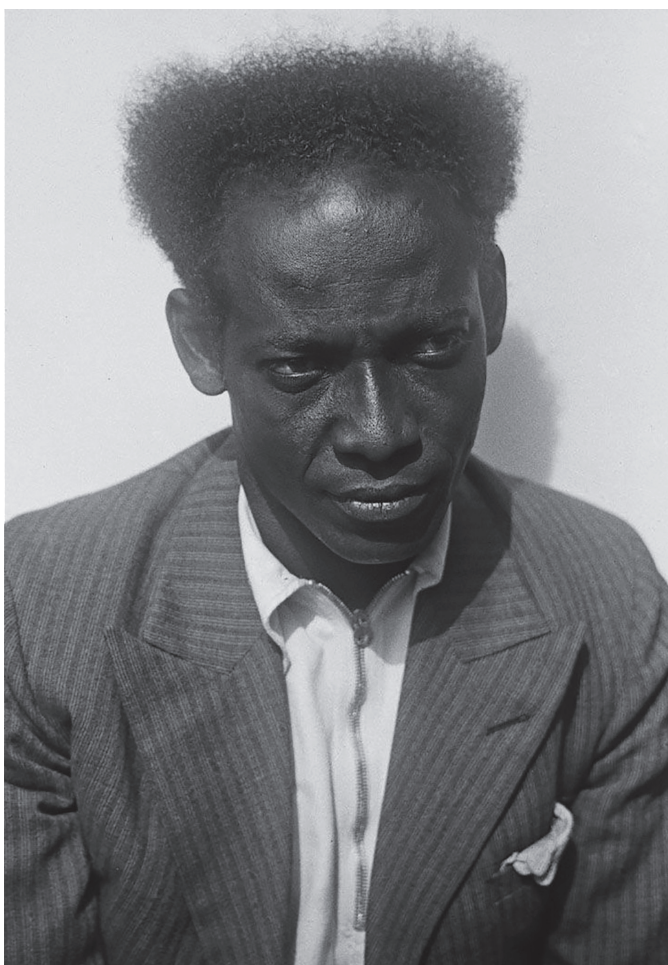
De vrijgevochten jaren zestig en zeventig zien we terug in foto's met Dolle Mina's die om het recht op abortus demonstreren, en met John Lennon en Yoko Ono die vanuit een bed in het Amsterdamse Hilton-hotel oproepen tot vrede. De foto die modiefotograaf Paul Huf in 1967 van de Ajacieden Crujff, Keizer, Zwart en Nuninga maakte, is volgens de toelichting technisch zeer goed doordacht: 'Elk hoofd, elke hand en elke voet bevindt zich op precies de juiste plaats. Maar deze foto is vooral iconisch omdat die uitbeeldt dat het calvinistische Nederland aan het veranderen was en

ontvankelijk werd voor helden die hun sport ontstegen.’

Wat onmiskenbaar opvalt in de fotoverzameling is de enorme sociale en economische diversiteit van mensen. Zeker, Nederland is zonder twijfel de voetbalwedstrijd op een zaterdagmiddag bij een van de vele voetbalclubs die Nederland rijk is, met 22 licht kalende en iets te dikke mannen, precies zoals fotograaf Hans van der Meer vastlegde op zijn legendarische reeks *Hollandse Velden*. Maar Nederland is ook: het Afro-Surinaamse kindmeisje met haar Europese oppaskinderen uit 1906(!), het naakte zelfportret van Katharina Behrend uit 1908, Molukse jongeren op straat in Tiel, Turkse vrouwen die staken, de Zeeuwse vrouw in protestantse klederdracht van eind negentiende eeuw, lachende kinderen op Curaçao, en gehooftdoekte moslimmeisjes.

En Nederland is Anton de Kom. De Surinaamse schrijver verzette zich tegen de koloniale Nederlandse overheersing van Suriname, waarover hij *Wij slaven van Suriname* schreef. Maar in de Tweede Wereldoorlog voegde hij zich bij het verzet tegen de Duitse overheerser. In 1945 kwam hij om het leven in een Duits krijgsgevangenkamp. De foto die zijn vriend Piet Zwart in 1933 van hem maakte en die na de Surinaamse onafhankelijkheid op een bankbiljet van het nieuwe land werd afgedrukt, mocht natuurlijk niet in de 99 foto's ontbreken.

Bij de presentatie van het rapport *Identificatie met Nederland* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 2007 vertelde prinses Máxima over haar kennismaking met Nederland: 'Nederland is: grote ramen zonder gordijnen, zodat iedereen goed naar binnen kan kijken. Maar ook:

hechten aan privacy en gezelligheid. Nederland is: één koekje bij de thee. Maar ook: enorme gastvrijheid en warmte. Nederland is: nuchterheid en beheersing. Pragmatisme. Maar ook: samen intense emoties beleven.’ Om vervolgens te concluderen: ‘Nederland is veel te veelzijdig om in één cliché te vatten. “De” Nederlander bestaat niet.’ Nederland was te klein toen Máxima deze woorden sprak – de waarheid komt politiek soms niet goed uit –, maar ga kijken in Rotterdam in het Nederlands Fotomuseum en u zult zien: ze had groot gelijk.

Portret Anton de Kom, 1933
Piet Zwart
*Tentoonstelling
Eregalerij van
de Nederlandse
fotografie*, gezien
op 4 juli 2021 in
het Nederlands
Fotomuseum te
Rotterdam

Te praktisch?

door Jan Schinkelshoek De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

‘Misschien zijn we wel te praktisch.’

Oud-premier Ruud Lubbers had in zijn nadagen een nuchtere verklaring voor wat hij, openhartig, beschouwde als ‘een van de valkuilen van de christendemocratie’: het verschil tussen woord en daad.

Het CDA blinkt uit in mooie, aansprekende verhalen. Nergens, nou ja: bijna nergens, kom je zoveel grote idealen tegen, verpakt in welgekozen woorden. Over een ‘verantwoordelijke samenleving’, over ‘compassie’, over ‘verbinden’, over ‘vaste waarden en nieuwe wegen’, over het ‘radicale midden’. Dat is altijd al zo geweest. Lees er de geboorteakte van het CDA (1972) maar eens op na: bijna te mooi. Ja, we hebben iets te vertellen. En iedereen moest het horen. Het is niet voor niets dat het CDA geen partij, maar een appel is.

Dat soort inspirerende perspectieven steekt nogal eens schril af tegen de politieke praktijk. Tussen verkiezingen door brengen christendemocraten te vaak te weinig terecht van die hooggestemde verhalen. Soms zie je het ook onder je handen verschromelen. Iedereen kent wel voorbeelden; je hoeft niet zo ver terug. Na de kater beginnen christendemocraten steeds van voren af aan. Er komt een commissie die analyseert wat er is misgegaan, er klinkt een roep om ‘herbronning’, en weer schrijven we op wat de christendemocratie bezielt – in even mooie woorden.

Daar zit, om naam en toenaam te noemen, mijn ongemak met het weer fraaie, bijna gebeeldhouwde essay van Richard van Zwol over een ‘herkenbaar CDA’. Er is niets mis mee; het is me woord voor woord uit het hart gegrepen. Maar het is te mooi. Het schept, vrees ik, te hoge verwachtingen. De teleurstelling zit bijna ingebakken. Ook omdat het niet echt concreet wil worden.

Of het anders kan? Ik weet het niet. Christendemocratie is altijd iets meer geweest dan een zakelijke onderneming. Van huis uit hebben we idealen meegekregen, idealen over een andere, betere wereld, een wereld die er niet vanzelf komt en die je alleen maar beetje bij beetje kunt opbouwen. En nog niet eens volledig.

Net zoals de week op zondag placht te beginnen met een stevige preek, gingen christendemocraten vanaf maandag nuchter, praktisch aan de slag – om te doen wat gedaan moest worden. Om de volgende zondag weer, al dan niet schuld bewust, te horen hoe hoog de lat wel niet lag. Zeker protestanten hebben altijd onder de schaduw van de kansel geleefd. En voor katholieken, zo legde Lubbers stevast uit, was de onvolmaaktheid der dingen een extra aansporing om aan het karwei te beginnen.

Maar het ongemak wordt er niet minder om. Zou het helpen als we – ja, ik heb het over christendemocraten – de daad meer bij het woord zouden voegen? Als we wat minder ‘praktisch’ zouden worden?

In het volgende nummer

.....

De coöperatieve samenleving

Er is een nieuwe trend in Nederland: de coöperatie. Steeds vaker bundelen mensen hun ideeën en krachten en starten een samenwerkingsverband. Ze kopen samen hernieuwbare energie of professionele zorg in, slaan de handen ineen om een plaatselijke kroeg of supermarkt te redden, of beginnen een gezamenlijke woonvorm voor ouderen. Tegen welke knelpunten lopen deze coöperaties aan? In hoeverre is dit nieuwe maatschappelijk middenveld voor slechts een kleine groep creatievelingen bereikbaar? En wat kan de christendemocratie voor hen betekenen?

Gedeelde ruimte

Wonen, werken, recreëren, landbouw, natuur, energie en verkeer leggen een steeds grotere claim op de beperkte ruimte in Nederland. In deze CDV gaan we vanuit christendemocratisch perspectief op zoek naar manieren om met dit uiterst complexe vraagstuk om te gaan.

Door diverse principes te verwoorden willen we voorkomen dat we de ruimte zo gebruiken dat weliswaar elk belang zijn aandeel krijgt, maar dat we ondertussen, en juist daardoor, onze leefomgeving vernietigen.

Het adagium is: we moeten de ruimte *delen*, niet *verdelen*.

Politiek moet er niet op gericht zijn waarden op te leggen of daarmee te pronken

- **Sebastian Kurz** [op pagina 17]

Het is een rare redenering dat de stad vol is en het landschap leeg

- **Jannemarie de Jonge** [op pagina 48]

Medeschepselen reduceren tot economische hulpbronnen is weinig Bijbels

- **Trees van Montfoort** [op pagina 51]

CD

V

Christen Democratische
Verkenningen

Winter 2021

De coöperatieve samenleving

Redactie

Drs. S.J.L. Aghina
Prof. dr. G. Boogaard
Prof. dr. Th.B.F.M. Brinkel
Prof. dr. S.C. van Bijsterveld [voorzitter]
Dr. J.J. van Dijk
Drs. P.H.J. Dijkman
Drs. P.E. Heerma
A.Z. van Helden MA
Drs. M. Janssens [hoofdredacteur]
Prof. dr. E. de Jong
Prof.dr. L.J. Lietaert Peerbolte
Drs. J. Prij [redactiesecretaris]
Dr. P.J.G. van Velthoven
Mr. drs. D.P.J. Woestenberg

Eindredactie

Drs. W.M. van Koppen

Redactieadres

Christen Democratische Verkenningen
Ter attentie van drs. M. Janssens
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
e-mail marc.janssens@wi.cda.nl
internet www.tijdschriftcdv.nl

Typografische verzorging

OSAGE [basisontwerp]
Pre Press Media Groep, Leerdam

Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementsadministratie van de uitgever aan te geven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgever

Boom uitgevers Amsterdam
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Abonnementen

CDV verschijnt vier keer per jaar.
Voor de actuele prijzen en mogelijke abonnementsvormen, zie: www.tijdschriftcdv.nl.
Voor een abonnement kunt u contact opnemen met Boom uitgevers Amsterdam via tel. 020-520 01 20 of e-mail abonnementen@bua.nl.
Het abonnement kunt u tevens afsluiten via www.tijdschriftcdv.nl.

Abonnementen worden aangegaan voor de duur van één jaar. U kunt het abonnement te allen tijde tegen het einde van deze termijn opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Het abonnement wordt na verloop van één jaar telkens stilzwijgend verlengd voor een bepaalde duur van drie maanden. U kunt het abonnement telkens tegen het einde van de verlenging opzeggen met inachtneming van een opzegtermijn van één maand. Opzegging geschiedt schriftelijk of per email. De opzegging kan worden gericht aan de abonnementsadministratie.

www.tijdschriftcdv.nl

Administratie

Boom uitgevers Amsterdam B.V.
Postbus 15970
1001 NL Amsterdam
Nederland
telefoon (020) 520 01 20
e-mail abonnementen@bua.nl

© 2021 Boom uitgevers Amsterdam

ISSN 0167-9155
Jaargang 41

Christen Democratische Verkenningen is een voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatskunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief

CD V

Christen Democratische
Verkenningen

Winter 2021

De coöperatieve samenleving

Boom Tijdschriften

Inhoudsopgave

Intro

door Marc Janssens

7

Actualiteit

**Dwars: het coronabeleid
strookt niet met de
christendemocratie**

**Eens, het beleid zet veel
waarden in de ijskast en
predikt uniformiteit**

door Aart Nederveen

12

**Oneens, de coronacrisis is een
noodsituatie en corrigeert het
doorgeschoten individualisme**

door André Poortman

14

**Vanuit de basis: interview met
Henk Woldring**

**Op de kale vlakte van de
christendemocratie**

door Marc Janssens en Jan Prij

16

**De haperende
compromismachine**

door Léon Frissen

23

Thema: De coöperatieve samenleving

Exodus naar het midden. De CDU verloor, maar hoe dan?

door Pieter Gerrit Kroeger **27**

Anders kijken

Emoties en ratio

door Joke van Saane **33**

Nieuwe uitdagingen vragen om nieuwe uitgangspunten

door Yannick Lataster **34**

Column

Rentmeesterschap

door Janne Nijman **39**

Redactioneel

De coöperatieve samenleving

door Frank van den Heuvel en
Jan Prij **42**

Interview met Tine De Moor

De ongekende kracht van collectieve actie

door Jan Prij **46**

Waarom coöperatie de natuurlijkste werkwijze is

door Gabriël van den Brink **54**

Coöperaties in opmars?

door Lydia Sterrenberg en
Mirjam Fokkema **61**

Thema: De coöperatieve samenleving

De coöperatie: terug van nooit weggeweest

door Frank van den Heuvel **67**

Oude en nieuwe coöperaties in het landelijk gebied

door Jos Bijman **73**

Uit de praktijk: interview met Loek van Driel

Duurzaam verbinden

door Jan Prij **79**

Receptuur voor een coöperatieve samenleving

door Onno van Bekkum **80**

Het belang van bewonersinitiatieven voor gemeenten

door Mathilde van de Ven **87**

De individualisering samen voorbij

door Pieter Heerma **91**

Terug naar het midden

door Peter Cuyvers **95**

Uit de praktijk: interview met Froukje de Jonge

'Zorg dragen voor elkaar is veel te ingewikkeld gemaakt'

door Jan Prij **102**

Christelijk-sociale partijen praktiseren de coöperatieve samenleving niet

door Wouter Beekers **106**

Boek & Cultuur

Jan Prij

Theo Schuyt

*Filantropie. Hoe maatschappelijke
betrokkenheid ons helpt te
overleven*

114

Maurits Potappel

Stavros Zouridis

*De resonante rechtsstaat.
Over de institutionele crisis van
de rechtsstaat en hoe er weer
uit te komen*

117

Marc Janssens

Luuk van Middelaar

*Een Europees pandemonium.
Kwetsbaarheid en politieke
kracht*

122

Gerard Adelaar

Dick Bijl (redactie)

*Pandemische chaos. Het
coronabeleid onder de loep*

126

Uit de kunst

De feministische strijd in de kunsten

door Rien Fraanje

130

Vanuit de achterbanken

Twee Tweede Kamers

door Jan Schinkelshoek

132

Bron: iStock

Intro

.....

door Marc Janssens De auteur is hoofdredacteur van
Christen Democratische Verkenningen.
marc.janssens@wi.cda.nl / @janssensmarc

Er is iets vreemds aan de hand met de christendemocratie. In theorie zou ze een bloeitijd moeten beleven, gezien de noodzaak tot hernieuwde invulling van de relatie tussen staat en samenleving. Overall verschijnen analyses dat het neoliberalisme zijn langste tijd gehad heeft. We zijn gaan inzien dat we de inrichting van onze samenleving niet aan de krachten van de markt kunnen overlaten. De markt ziet in alles de winst, maar in weinig de waarde. Burgers worden vooral als individuele consumenten aangesproken, en niet op hun mogelijke bijdrage aan de gemeenschap.

Daarnaast zijn we ook de overheid steeds meer als marktpartij gaan zien. Een overheid die onvoldoende levert wordt met argwaan bejegend. Zie het enorme wantrouwen dat zich gedurende de coronacrisis heeft opgestapeld en dat in delen van de samenleving en de politiek zonder gêne wordt uitgevent. Maar de overheid is ook zelf haar burgers met wantrouwen gaan bezien. De toeslagenaffaire is er het schrijnendste voorbeeld van. Een allesbeheersende markt en een controlerende, bureaucratische overheid zijn het gevolg van dit monsterverbond tussen markt en staat, die vooral zichzelf groter hebben gemaakt.

Ruim baan dus voor de christendemocratische visie: een visie die markt en overheid niet negeert of afwijst, maar hen wel in dienst van de samenleving plaatst. Met als thema ‘de coöperatieve samenleving’ laten we in deze CDV zien dat dit gedachtegoed al volop in de samenleving gestalte krijgt. De opkomst van zorg- en energiecoöperaties in de afgelopen jaren toont dat de politiek ‘de coöperatieve samenleving’ niet hoeft op te leggen of voor te houden, maar dat ze vanzelf al aan het ontstaan is. Gewoon omdat er behoefte aan is. Als voorbeeld gelden de problemen met de Wmo, waarop ‘coöperatiedeskundige’ Tine De Moor in een interview wijst. De verwachting was dat lokale overheden de onderlinge zorg in samenwerking met marktpartijen wel zouden vormgeven. Maar het blijkt dat dit niet werkt, omdat de wetten van de markt, met hun op rendement gerichte logica, niet aansluiten op de behoeften in de zorg. Iets vergelijkbaars is zichtbaar bij de

vele nieuwe coöperaties op het gebied van energie, natuurinclusieve landbouw en wonen. De coöperatie blijkt, in vergelijking met een situatie waarin er primair vanuit overheid en markt gedacht en gehandeld wordt, beter te kunnen inspelen op allerlei lokale, leeftijdgebonden of andersoortige verschillen en behoeftes.

Verkiezingen in Duitsland

Maar ondanks de mogelijkheden die de christendemocratische visie in dit tijdsgewricht biedt, staat de christendemocratie er electoraal gezien zeldzaam slecht voor. In Nederland heeft het CDA nog slechts veertien zetels in de Kamer, en in Duitsland, lange tijd baken van christendemocratische stabiliteit, hebben CDU en CSU in september een stevige verkiezingsnederlaag geleden. Via twee artikelen gaan we hierop nader in. Er kan worden vastgesteld dat er veel parallellen tussen de Duitse CDU/CSU en het Nederlandse CDA te trekken zijn. Léon Frissen wijst op de fletse campagne van de Duitse christendemocraten. Doordat ze onder Merkel vanwege haar internationale statuur en verdiensten nog succes konden boeken, vergaten ze in de loop der jaren dat er naast compromispolitiek een eigenstandige visie op tal van onderwerpen getoond moet worden. Het gebrek aan een eigen gezicht brak de christendemocraten op.

Pieter Gerrit Kroeger heeft de uitslagen in Duitsland onderzocht en komt tot de conclusie dat de christendemocraten vooral aan het ‘constructieve midden’ hebben verloren, dus aan SPD, FDP en de Groenen. Er was geen onderwerp waarmee de landelijke CDU aankwam dat tot de verbeelding sprak, terwijl uit analyses van de tweede stem blijkt dat de kiezers hun regionale kandidaten wél trouw bleven. Kiezers willen dus best een herkenbare christendemocraat, maar die moet er dan wel zijn. Zo niet, dan springt een ander in het gat, zoals ook Frissen benoemt. Hij haalt de term ‘christendemocratisering’ van de SPD aan: de sociaaldemocraten blijken veel standpunten van de CDU overgenomen te hebben, en hebben vervolgens de verkiezingen gewonnen. Iets vergelijkbaars is zichtbaar in Nederland, waar D66 zich met een katholieke lijsttrekker opeens als de partij van waarden ontpopte en de kiezers in het constructieve midden verleidde.

Over onder andere de term ‘middenpartij’ buigt voormalig CDA-senator Henk Woldring zich in de interviewrubriek ‘Vanuit de basis’. Woldring, bekend van zijn werk *Politieke filosofie van de christendemocratie*, heeft in 2010 bij de samenwerking met de PVV zijn lidmaatschap van het CDA opgezegd, uit onvrede met de meer rechtse koers die de partij op dat moment voer. Toch heeft hij ook bedenkingen bij de term ‘middenpartij’ die de laatste jaren weer veel gebezigd wordt. Wie een middenpartij wil zijn, kijkt vooral naar de politieke tegenstanders ter rechter- en linkerzijde, en gaat daartussenin zitten. Een partij moet echter

.....

vooral vanuit haar eigen uitgangspunten en visie op politiek en samenleving haar standpunten bepalen. Dat kan dan tot *gevolg* hebben dat ze in het midden uitkomt, maar in dit laatste geval gebeurt dat op basis van eigen ideeën, terwijl in het eerste geval de koers door anderen wordt bepaald. Het interview met Woldring laat zich lezen als één grote hartenkreet aan het CDA om de eigen visie, verwoord in het Program van Uitgangspunten, serieus te nemen.

Die uitgangspunten staan overigens niet buiten discussie. Yannick Lataster neemt het debat over rentmeesterschap op dat werd gestart in de vorige CDV, over de ruimtelijke ordening. Trees van Montfoort vroeg zich daar af of ‘rentmeesterschap’ niet te veel een economische term is, die vooral de mens centraal stelt en de rest van de schepping negeert, en stelde vervolgens het begrip ‘co-existentie’ voor. Lataster gaat in zijn bijdrage verder, en vraagt zich af of niet ook de andere christendemocratische begrippen (solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en publieke gerechtigheid) aan herijking toe zijn. Zijn ze in wezen niet allemaal op de mens en de intermenselijke relaties gericht, en hebben we daarmee niet de ogen gesloten voor de natuur en onze medeschepselen? In haar column gaat ook Janne Nijman in op deze ‘onhoudbaarheid van de antropocentrische visie op de natuur’.

Coronabeleid

Tot slot de debatrubriek ‘Dwars’. We zitten nog altijd midden in de coronacrisis, met gevolgen die ons allemaal raken, of dat nou via ziekte, sterfte, uitstel van operaties, depressiviteit, vermindering van inkomsten of spanningen in de onderlinge relaties gebeurt. In ‘Dwars’ een debat tussen André Poortman en Aart Nederveen over de vraag in hoeverre het coronabeleid van onze regering te rijmen is met een christendemocratische visie op de samenleving. Het is een discussie die Mona Keijzer in haar afscheidsbrief als Kamerlid al begon en waarin we niet zozeer het nut en onnut van bepaalde maatregelen afwegen, maar het beleid vanuit christendemocratische waarden en principes bezien.

Hoewel de standpunten stevig verschillen, levert dit geen zwart-witverhaal op, en dat is misschien maar goed ook. De christendemocratie is geen dogma of ideologie die panklare antwoorden levert op moeilijke levens- en samenlevingsvragen. Wel biedt ze woorden, gedachten en principes waarmee we het debat over tal van onderwerpen op het snijvlak van politiek en samenleving richting kunnen geven, in de hoop en verwachting dat we daarmee zoekend en tastend het goede bereiken. Aan die zoektocht wil deze CDV opnieuw een bijdrage leveren.

Actualiteit

Het coronabeleid strookt niet met de christendemocratie

Eens, het beleid zet veel waarden in de ijskast en predikt uniformiteit

door Aart Nederveen De auteur is hoogleraar Toegepaste MR Fysica in het Amsterdam UMC en hoofdredacteur van *Wapenveld*, tijdschrift over geloof en cultuur.

We zouden het bijna vergeten, maar de samenleving van vóór 2020 was geen paradijs. Ook toen werden we geconfronteerd met problemen die onze maat te boven gaan. De dreiging van terreur maakte onze samenleving onveilig. De ongekende dimensies van de klimaatcrisis zetten de toekomst van onze planeet op het spel. Er giste van alles wat we niet helemaal konden plaatsen, zoals de protesten van de gele hesjes in Frankrijk en de onbezonnen brexit. Achter veel protesten schuilde een zoektocht naar vrijheid of een roep om een betere toekomst. Onze samenleving leek wel doortrokken van angst. Lange tijd lieten gevestigde partijen die onrust links liggen. We leefden immers in een gaaf land! De angst werd de voedingsbodem voor het populisme: stem op ons, wij gaan het voor u fiksen! Na verloop van tijd werd het steeds duidelijker dat het niet langer mogelijk was om met liberale

hoogmoed de neus op te halen voor al die onruststokers.

Toen ik in 2019 voor het eerst het CDA-rapport *Zij aan zij* in handen kreeg, vond ik dat een verademing. De auteurs van het rapport verstonden de tijd en wezen een weg tussen populisme en neoliberalisme, puttend uit de bronnen van de christendemocratische traditie. Deze samenleving is ons gemeenschappelijke huis. Wij zijn niet aan de goden, maar aan elkaar overgeleverd. Ieder mens telt. *Zij aan zij* lag maandenlang als een brevier op mijn nachtkastje. Stiekem droomde ik van een nieuw Balkenende-moment: juist op het moment dat het populisme de overhand zou krijgen, zou het CDA-verhaal mensen weer gaan aanspreken.

Van getal naar waarde?

Drie hoopvolle vernieuwingsbewegingen worden in het rapport genoemd. Allereerst: van ratrace naar relaties. In onze hoogtechnologische maatschappij voelen mensen zich uitgebuit en aan hun lot overgelaten. En de overheid doet daar niet zelden aan mee. Nee, zegt het CDA, mensen moeten niet presteren, maar *samenleven*, met vallen en opstaan. Ten tweede: van regelzucht naar burgersruimte. 'Het is niet de taak van bestuurders en politici om een goede samenleving te maken en om boven op elke fout te duiken met moties, beleidsmaatregelen, monitors en weer nieuwe regelgeving; het is hun taak om te bevorderen dat het binnen de samenleving gemakkelijk is om goed te zijn.' De goede verstaander hoort hier de hartslag van de christendemocratische traditie waarin soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit elkaar met een kus van het recht begroeten.

Als het gaat over coronabeleid, bestaat het kritische midden in de politiek nauwelijks

En dan de laatste vernieuwing: van winst naar waarde. Je zou ook kunnen zeggen: van getal naar waarde. Bestuurders moeten zich telkens afvragen: hoe raken mijn beslissingen het leven van mensen? Als we alleen aan de knoppen van het systeem draaien, vergeten we dat gemakkelijk. 'Globalisering, technologisering en economisering vragen om een breder waardebegrip.' Het rapport werd besproken in zaaltjes door heel het land. Er begon iets te ritselen.

Maar wie de ogen opslaat in de wereld van nu, ruim twee jaar na *Zij aan zij*, kan geruime tijd de weg kwijt zijn. Dat is de gemoedstoestand waar ik me althans in bevind. En ik ben bepaald niet alleen. Er is in twee jaar tijd veel gebeurd. Ga maar na. Van ratrace naar relaties? De druk op de kinder- en jeugdpsychiatrie is omhooggeschoten sinds de

crisis. Verpleegkundigen verlaten massaal de zorg. Het meest steken hen het gebrek aan waardering en de in hun ogen onzinnige regels en procedures waar ze zich aan moeten houden. Van regelzucht naar burgersruimte? Horecaondernemers krijgen geen ruimte om zelf met een plan te komen voor hoe ze met corona omgaan, maar moeten zich houden aan uniforme regels. Voor scholen en sportverenigingen geldt hetzelfde. De coronacrisis gaat vooral over de staat en het individu, nauwelijks over de maatschappelijke verbanden daartussen. Van winst naar waarde? Multinationals lijken weinig last van de crisis te hebben; zij profiteren buitensporig van staatssteun. Als de nood aan de man komt, is er maar één waarde: onze gezondheid. Een bredere weging van andere waarden die ons zouden kunnen helpen met de crisis om te gaan is ver te zoeken. Er is ook maar één manier om de problemen te verhelpen: massavaccinaties in

combinatie met een landelijk uitgerold controlesysteem.

Voor afwijkende meningen is niet echt ruimte. Als het gaat over coronabeleid, bestaat het kritische midden in de politiek nauwelijks.

Natuurlijk, een crisis kan ervoor zorgen dat alles even anders moet. Tegelijk is precies dat het punt waar het in al die zaaltjes in het komende jaar over zou moeten gaan. Geloven wij echt dat een crisis als deze een opschorting van zo'n beetje alle christendemocratische waarden legitimeert? Ik kan het eenvoudigweg niet geloven. De vanzelfsprekendheid waarmee door sommige CDA-politici de huidige corona-aanpak wordt uitgerold en verdedigd, doet warempel denken aan de populist. Complexe vraagstukken worden platgeslagen en hebben maar één oplossing. Andersdenkende burgers worden weggezet als idioten of egoïsten. Het is de bijl aan de wortel van ons gemeenschappelijke huis. Wie wil leven in zo'n wereld, heeft *Zij aan zij* niet meer nodig.

Het coronabeleid strookt niet met de christendemocratie

Oneens, de coronacrisis is een noodsituatie en corrigeert het doorgeschooten individualisme

door André Poortman De auteur is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het overheidsbeleid heeft in deze noodsituatie goede christendemocratische papieren. Dat valt te illustreren aan de hand van de christendemocratische visie op de overheid als het schild voor de zwakkeren, de samenleving als een morele en zorgende gemeenschap, en het individu als relationeel wezen.

Allereerst: de overheid is vanuit christendemocratisch perspectief dienstbaar aan de samenleving en heeft daarom ook een normerende taak. Wanneer belangen botsen is het aan de overheid om richting te geven, perspectief te bieden en grenzen te stellen. Te midden van allerlei belangen richt de overheid zich op het algemeen belang en maakt soms deelbelangen daaraan ondergeschikt. De coronacrisis is precies zo'n noodsituatie waarin de

overheid deze rol op zich moet nemen. De noodsituatie legitimeert haar om individuen beperkingen op te leggen om zo de verspreiding van het virus tegen te gaan, een zorginfarct te voorkomen en kwetsbaren te beschermen.

Geen vechtkooi

In de tweede plaats raakt de bestrijding van het coronavirus aan de vraag hoe we de samenleving zien. De samenleving is geen vechtkooi of een sociaaldarwinistisch construct waar het recht van de sterkste geldt. Het is geen neoliberale gemeenschap waar iedereen primair op persoonlijke winst en eigenbelang uit is. Het is namelijk de vraag wat we vanuit deze moderne mythes met onze kwetsbare naasten moeten. Zijn zij dor hout dat dan maar door het virus moet worden

opgeruimd? Nee, de samenleving is een zorgende gemeenschap waar kwetsbaarheid en lijden een plek mogen hebben. Ieder mens en ieder leven telt. Juist vanuit de gemeenschap kun je zeggen dat ieder individu ertoe doet. De samenleving is een morele gemeenschap; ze doet een appel op ons burgers. Als leden van die samenleving geven we dus rekenschap van ons handelen. En van de taal die we hanteren. Taal is performatief: ze bewerkstelligt wat ze uitspreekt. Hameren op het feit dat er tweedeling ontstaat, doet tweedeling ontstaan. Nuchter bezien is er geen tweedeling. Er is een grote solidaire meerderheid waartegenover zich een kleine groep plaatst die in veel gevallen misplaatste argumenten tegen het vaccin en het overheidsbeleid gebruikt. Uiteraard zijn daaronder oprecht bezorgde mensen en gewetensbezwaarden. Maar de grootste groep is een ondefinieerbaar gezelschap van complotdenkers – zowel woke als wakker –,

Vrijheid en autonomie zijn relationele en relatieve begrippen

steenrijke influencers en mensen die een vermoeden van de invloed van de maanstand boven de medische wetenschap plaatsen. Deze groep verwacht ‘gezond verstand’ met hun ‘onderbuik’, en ‘geweten’ met ‘gevoel’. Hun argumentatie is plat, horizontaal, inhoudsloos en gespeend van moraal.

Daarmee kom ik bij het mensbeeld. De mens is altijd mens in relatie tot de ander. Geen mens bestaat op zichzelf. Door een mens allereerst als een relationeel wezen te zien, zeggen we meteen iets over termen die in het coronadebat nogal eens vallen: individuele vrijheid en persoonlijke autonomie. Voor een christendemocraat zijn deze begrippen geen *absolutum*. Vrijheid en autonomie zijn relationele en relatieve begrippen. Het wil zeggen dat ze pas betekenis krijgen in een relatie en binnen een context. Door vrijheid en autonomie als absolute grootheden te zien vervalt

elke mogelijkheid tot het doen van een moreel appel op mensen. En dat is nu net de kern van de christendemocratie: ze is een appel op mijn verantwoordelijkheid tegenover de ander.

In feite komt het beleid van de overheid hierop neer: zo snel mogelijk terug naar een normaal leven. Dankzij goede vaccins is dat een reële mogelijkheid. Voor Nederland is de oplossing: de vaccinatiegraad moet omhoog! Met een hogere vaccinatiegraad is het goede leven weer binnen handbereik. Vaccineren is per definitie iets wat ik doe in het belang van het collectief. Het is een morele plicht.

Gewetensbezwaarden

Heeft de overheid daarmee een vrijbrief om naar hartenlust maatregelen uit te vaardigen? Nee. Sterker nog: er is ook flink kritiek te leveren op het wispelturige beleid van de overheid. Daarbij moet de overheid zich

realiseren dat alleen politieke legitimiteit niet voldoende is. Ze moet haar beleid ook moreel verantwoorden en verankeren. Vier punten kunnen daarin leiden. Allereerst moet er sprake

zijn van een helder doel en eerlijke communicatie. In de tweede plaats, als het gaat om vrijheidsbeperkende maatregelen als 3G, 2G of een totale lockdown, moet het duidelijk zijn dat alternatieven minder goede opties zijn en dat het, in de derde plaats, tijdelijke maatregelen zijn die worden getroffen in het kader van een langere-termijnperspectief. In de vierde plaats moet er altijd ruimte zijn voor gewetensbezwaarden. De vrijheid van het geweten is een groot goed.

Na jaren van een ijzige neoliberale wind in de samenleving is het misschien uit het zicht verdwenen, maar in christendemocratisch perspectief toont de mens zich op zijn mooist als een relationeel wezen binnen de zorgende gemeenschap die de samenleving is.

Op de kale vlakte van de christendemocratie

Met zijn boek *Politieke filosofie van de christen-democratie* geldt hij als de huisdenker van het CDA. Maar in 2010, bij de samenwerking van zijn partij met de PVV, heeft Henk Woldring zijn lidmaatschap opgezegd. 'Ik ben christendemocraat in hart en nieren', zegt hij, 'en eigenlijk wachtend om weer partijlid te worden.' Veel hoop dat het met het CDA goed komt, heeft hij echter niet. 'Heel soms komt er op een boom van dor hout toch een spruitje. Maar dan moet de partij wel het Program van Uitgangspunten serieus nemen. En dat doet ze al jaren niet.'

door Marc Janssens en Jan Prij Janssens is hoofdredacteur en Prij redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Het ouder worden is bij Henk Woldring (78) met bepaalde gebreken gekomen. Zijn gezichtsvermogen ging steeds meer achteruit en sinds enkele jaren is hij aan beide ogen blind. Maar dat weerhoudt hem er niet van om het dagelijkse nieuws te volgen en zelfs nog boeken te publiceren. Hij had al diverse studies over de zeventiende-eeuwse theoloog en filosoof Jan Amos Comenius gepubliceerd, en in november kwam er nog een laatste boek over deze Tsjechisch-Nederlandse geleerde bij. Woldring, emeritus hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, was van 1999 tot 2007 lid van de Eerste Kamer namens het CDA, en heeft

binnen die partij en haar voorloper de ARP diverse bestuursfuncties vervuld.

Maar de verhoudingen zijn inmiddels vertroebeld. In 2010 zegde hij zijn lidmaatschap van het CDA op uit onvrede met de samenwerking met de PVV, en tot op heden ziet hij geen reden om op dat besluit terug te komen. 'De partij is destijds werkelijk in de wortel gespleten en ik had toen niet kunnen denken dat dat ruim elf jaar later nog steeds het geval zou zijn. Het zelfcorrigerend vermogen is helaas onvoldoende gebleken, hoewel ook ik weet dat er individueel allerlei mensen zich inzetten voor de christendemocratische zaak.' Slechts op één manier kan het CDA zijns inziens de

weg omhoog hervinden, en dan heeft hij het niet eens over een opleving in de kiezersgunst. ‘Pas als de partij weer politiek gaat bedrijven vanuit haar Program van Uitgangspunten, kan er hoop ontstaan. Het bizarre is dat dit programma al sinds 1994 niet is geactualiseerd. Daarmee heeft de partij laten gebeuren dat er een hele generatie is ontstaan die niet eens meer weet dat zoiets bestaat. “Program van Uitgangspunten? Waar heeft die man het over?”’

U bent destijds lid geworden van de ARP, naast KVP en CHU een van de voorlopers van het CDA. Wat was voor u de aanleiding? U kwam niet uit een AR-gezin, toch?

‘Dat klopt. Mijn ouders waren gereformeerd-vrijgemaakt, de kerk die in de oorlog is ontstaan en waaruit later het Gereformeerd Politiek Verbond is voortgekomen. Toch had mijn vader niets met de kerkelijke binding van het GPV, en hij was daarom lid geworden van de Reformatorische Politieke Federatie, de RPF, de andere voorloper van de ChristenUnie. In mijn studententijd, eind jaren zestig in Groningen, heb ik echter bewust gekozen voor de ARP, mede door mijn contacten met het Groningse gemeenteraadslid L.P. Laning, die van het GPV naar de ARP was overgestapt en een bijzonder bekwaam politicus was. Toen ik in 1968 in Amsterdam ging studeren, ben ik lid van de ARP geworden. Het was een ontdekking: ik kwam in aanraking met een rabbijn, katholieken en andersgelovigen met wie ik in een Amsterdams café gesprekken meemaakte over de betekenis van de Bijbel voor de politiek. Bij het GPV en later de ChristenUnie had ik me niet kunnen aansluiten. De economische politiek van Piet Jongeling was me te liberaal en hun afkeer tegen de Europese integratie kon me niet bekoren. Ook de ChristenUnie is me te eurosceptisch met haar gemakkelijke kritiek op de Europese vlag en grondwet, alsof er een soort superstaat zou ontstaan. Wel heb ik na 2010 gehandeld conform het motto dat ik mijn studenten altijd voorhield:

Henk Woldring Foto: ANP, Werry Crone

goed burgerschap impliceert het lidmaatschap van een politieke partij. Ik ben voorlopig lid van GroenLinks geworden. In die partij heb ik veel meer besef gevonden van de wezenlijke crises die gaande zijn. Dan gaat het in de eerste plaats om een crisis in solidariteit tussen Noord en Zuid in de wereld – het is toch te gek dat we de coronavaccins niet eerlijk over de wereld kunnen verdelen? –, maar daarna komen crises ten aanzien van klimaat en energie, voedsel, onze verhouding tot de NAVO en ga zo maar door. Daarvoor is in het CDA altijd al weinig oog geweest.’

Dr. Abraham Kuypers

Hoe is uw relatie met het CDA vanaf zijn ontstaan geweest? Had u altijd al kritiek of heeft u zich er ook echt thuis gevoeld?

‘Ik heb mij in het CDA thuis gevoeld en er mijn eigen weg in kunnen vinden, mede doordat ik vooral bestuurlijke functies heb vervuld: zowel binnen de Dr. Abraham Kuypersstichting, de AR-voorloper van het huidige Wetenschappelijke Instituut, als in het WI-bestuur, het ARP-partijbestuur, het CDA-partijbestuur en in het bestuur van de lokale en regionale CDA-afdelingen.’

De totstandkoming van het CDA eind jaren zeventig had uw steun?

‘Zeker. Ik ging destijds veel om met Bob Goudswaard, die ook uit de ARP afkomstig was en zich toen al uit het CDA terugtrok, mede uit onvrede over de koers van de partij ten aanzien van de NAVO en de afschrikking met de neutronenbom. Ik hield mij vast aan het Program van Uitgangspunten, dat in 1980 tot stand kwam en in 1994 werd geactualiseerd. Daarin staat krachtig verwoord wat het evangelie via de vier uitgangspunten voor de politiek kan betekenen. Macht speelt in een politieke partij altijd een zekere rol, maar dat mag er nooit toe leiden dat het primair om de machtsvraag gaat en dat ideeën daaraan ondergeschikt zijn. Helaas heeft het Program van Uitgangspunten binnen het CDA altijd een beperkte rol gespeeld.’

Toch stonden de eerste CDA-premiers Van Agt en Lubbers als voluit christendemocraten te boek.

‘Van Agt heb ik als politicus niet sterk gevonden. Hij kreeg vooral de wind in de rug omdat mensen door Joop den Uyl naar het CDA toe werden gedreven. Den Uyl had zo’n hekel aan het

CDA – die partij mocht er van hem gewoon niet komen – en verkondigde dat op zo’n autoritaire manier dat men van de weeromstuit juist vóór het CDA koos. Om die reden is het tweede kabinet-Den Uyl er in 1977 niet gekomen. Den Uyl had de verkiezingen gewonnen maar de formatie verloren, en maakte zo de weg vrij voor het CDA.’

‘Lubbers heb ik altijd een indrukwekkend politicus gevonden, die te midden van PvdA en VVD en met een eigen partij waarbinnen alle bloedgroepen aan hun trekken moesten komen, knap overeind bleef. Neem het debat over de neutronenbom of andere zaken van de internationale politiek. Hij had de hele politieke breedte in zijn hand en bespeelde de details met zijn vingertoppen. Wie kan dat? Wat sociaal beleid betreft had hij liever misschien een andere

koers gevaren; dat heeft hij later ook wel toegegeven. Maar ook ten aanzien van economie en onderwijs kwam hij vaak met normatieve ideeën.’

*Het vage begrip
‘centrum’ of
‘centrumpartij’ vind ik,
net als ‘middenpartij’, een
ontzettende verarming*

*De eerste versie van uw
boek over de filosofie van
de christendemocratie
verscheen in de jaren*

*negentig. Was het de bedoeling om de dagelijkse
politiek van een filosofische basis te voorzien?*

‘Het boek is voortgekomen uit ontmoetingen met Paul Cliteur en Bart Tromp. De eerste werkte samen met de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, en had veel over het liberalisme geschreven. Tromp, in Groningen een studiegenoot van mij, was politicoloog, lid van de PvdA en schreef over de sociaaldemocratie. Ik voelde me door hen uitgedaagd om iets vergelijkbaars over de christendemocratie te doen, wat in 1996 resulteerde in *De christendemocratie. Een kritisch onderzoek naar haar filosofie*, dat in 2003, in een tweede editie, veranderde in *Politieke filosofie van de*

christen-democratie. Ik wilde laten zien dat er wel degelijk een grondige fundering ligt onder de christendemocratie, die teruggaat op denkers als Augustinus en Thomas van Aquino.’

‘Ook toen bestond er in het CDA al de neiging om de basis van het gedachtegoed te veronachtzamen en met gemakkelijke formuleringen de eigen positie te vervlakken. Minister Jan de Koning had het bijvoorbeeld over het vage begrip “centrum” of “centrumpartij”, dat ik, net als “middenpartij”, een ontzettende verarming vind. Je laat je positie dan bepalen door naar verschillende politieke kanten te kijken en te zeggen: wij gaan daartussenin zitten. Dat is iets heel anders dan wanneer je vanuit de eigen uitgangspunten als solidariteit, rechtvaardigheid, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap je positie in het politieke spectrum bepaalt. Dan kun je ook nog in het midden uitkomen, maar dan dus als conclusie, en niet als uitgangspositie. In het laatste geval bepalen anderen je koers, in het eerste doe je dat zelf, op basis van je ideeën.’

Zelfgekozen omstandigheden

Zijn de vier christendemocratische begrippen uitgangspunten waaraan het CDA zijn politiek beleid moet toetsen, of belichamen ze een bepaalde praktijk die blootgelegd of gestimuleerd moet worden? Met andere woorden: dient de politiek de samenleving solidariteit en gerechtigheid voor te houden, of moet ze ervoor zorgen dat het goede dat al in de samenleving is, tot zijn recht kan komen?

‘Beide. Het zijn natuurlijk normatieve ideeën, maar ten dele zijn die al wel gerealiseerd, in verschillende tijden en op verschillende manieren. Dat kan in een onderneming zijn, in een school of in een vakbond. De politiek moet er dan voor

zorgen dat deze organisaties niets in de weg staat om het goede te doen. Marx heeft ooit gezegd: de mensen maken de geschiedenis, maar niet onder zelfgekozen omstandigheden. Politici moeten daarom altijd handelen, afhankelijk van wat er aan problemen maar ook aan mogelijkheden in een samenleving aanwezig is. En dat handelen, of antwoord geven op wat er al is, gebeurt voor de christendemocratie aan de hand van principes zoals die in het Program van Uitgangspunten zijn beschreven. Tussen deze principes en de werkelijkheid kan natuurlijk een spanning liggen, maar dat is dan ook de uitdaging voor christendemocratische politici.’

Hoe taxeert u de huidige omgang binnen het CDA met de vier christendemocratische begrippen?

‘Het is belangrijk dat politici deze fundamentele waarden niet alleen kennen en noemen, maar ze ook kunnen uitleggen en laten zien waar en hoe ze in de praktijk kunnen worden gerealiseerd. Ik hoor de huidige partijleider wel het belang van “onze waarden” noemen, maar hij werkt niet uit hoe hij dat dan voor zich ziet. Wat

is een eerlijke economie, hoe begrenst je die? Dit is een moreel concept dat vraagt om politieke vertaling. Wat betekenen sociale rechtvaardigheid en solidariteit voor de verhoudingen in de wereld, voor zaken die recht horen te zijn maar krom zijn, voor klimaatontwikkelingen, voor het energievraagstuk? In de geschiedenis van de christendemocratie betekent solidariteit, conform het Latijnse *in solidum*, dat burgers ten aanzien van een bepaald politiek belang niet elk voor een deel maar elk voor het geheel mede verantwoordelijk zijn. Hetzelfde geldt voor het begrip “sociale rechtvaardigheid”. Thomas van Aquino en andere denkers uit de geschiedenis

van de christendemocratie hebben daar prachtige dingen over geschreven: hoe krijgen we niet alleen rechtvaardige burgers en een rechtvaardige samenleving, maar ook een rechtvaardige overheid? Natuurlijk hoeft een politicus niet steeds met Thomas aan te komen, maar een christendemocraat moet wel de diepgang en de normativiteit van de kernbegrippen achter het politieke beleid kunnen laten zien.'

Zijn de kernbegrippen aan herziening toe?

'In principe zou je andere begrippen kunnen toevoegen of sommige vervangen. Ik ben niet van de school die zegt dat het vroeger altijd beter was en dat we vooral niets moeten veranderen. Neem een begrip als vrijheid: dat is, op een eigen manier ingevuld, natuurlijk ook een christendemocratisch uitgangspunt. Ook broederschap in de zin van naastenliefde had er prima bij gekund. Tegelijkertijd moet je je ook beperken: als je te veel zaken een basiswaarde noemt, gaat het effect verloren.'

'Laten we liever echt werk maken van principes als solidariteit en sociale rechtvaardigheid in de praktijk. Neem de situatie rond het gas in Groningen. Ik vind het zó terecht dat de Groningers ontzettend boos zijn geworden en dat nog steeds zijn. Zelf kan ik er nog steeds boos om worden. De NAM is nu pas bereid financiële compensatie te geven, nadat ze daartoe door de rechter veroordeeld is. Als ze nou tien jaar geleden had ingezien dat ze onrechtvaardig bezig was. Iets vergelijkbaars zagen we in Zuid-Limburg, toen de mijnen in de jaren zestig moesten sluiten. We hebben die regio jarenlang in de steek gelaten; pas na zo'n tien jaar zijn we gaan helpen. En dan hebben we het nog niet eens over het grove onrecht dat mensen ondergaan hebben in de huidige toeslagenaffaire.'

Progressief of conservatief

Zit christendemocratische politiek meer op de lijn van progressieve politiek, in de zin van 'werken aan een betere toekomst', of op de lijn van conservatieve politiek, in de zin van 'het goede dat er is bewaren'?

'Ik vind dat een verkeerde tegenstelling. In "christendemocratisch" zitten de woorden "christen" en "democratie". We moeten kijken naar wat er in het evangelie aan inspiratie en aan politieke en maatschappelijke richtlijnen besloten ligt: de goede boodschap en de oproep om ons leven zó in te richten dat we tot vernieuwing daarvan in staat zijn. Dat geldt ook voor het leven van anderen. Er is sprake van ongelofelijk veel armoede, pijn en lijden, nationaal en internationaal, persoonlijk en ver

weg. Christendemocratische politiek gaat erom hoe we de samenleving op een haalbare manier kunnen vernieuwen, niet alleen voor jezelf, maar ook voor de ander en het collectief. Kijk naar de profeten in het Oude Testament. Ze ketteren en knetteren tegen het vele

De profeten in het Oude Testament ketteren en knetteren tegen het vele onrecht in de wereld

onrecht in de wereld. Dan gaat het over onrecht op allerlei gebied, bijvoorbeeld ten aanzien van arbeidsverhoudingen. Deze drang tot vernieuwing en rechtzetting overstijgt het dilemma tussen conservatieve of progressieve politiek.'

Christendemocratische politiek betekent daarmee ook cultuurkritiek?

'Die zit er per definitie in verweven. Maar begrijp me goed: het gaat niet om de persoonlijke geloofsovertuiging van de politicus. Het CDA heeft terecht vanaf het begin gezegd dat het een politieke partij is en geen kerk. Iedereen kan zijn of haar bijdrage leveren: katholieken, protestanten, maar ook zij die zich geen christen noemen: joden, moslims en anders- en niet-gelovigen. We spreken elkaar aan op ons

christendemocratisch gedachtegoed, maar dat moet dan ook wel gebeuren.'

Vanaf 1999 was u acht jaar Eerste Kamerlid voor het CDA. Hoe verhielden uw liefde tot de christendemocratie en de in uw ogen gebrekkige vormgeving daarvan in het CDA zich toen tot elkaar?

'Als senatoren konden wij prima over en vanuit de christendemocratische principes spreken, ook in de Kamerdebatten. Ik herinner me dat we het er onderling tijdens fractieoverleg ook over hadden. Mijns inziens was dat in de Tweede Kamerfractie toen veel minder het geval. Ik weet zelfs dat vóór mijn tijd een Eerste Kamerfractie drie keer bij elkaar is gekomen om mijn boek over de christendemocratie te bespreken. Maar de partij zelf was zich toen al aan het ontwikkelen op een manier die op zeer gespannen voet stond met wat ik onder christendemocratische politiek versta.'

'Het dieptepunt was dat tijdens een van de verkiezingscampagnes de hypotheekrente als breekpunt werd geformuleerd. Dat was dwaas en had op geen enkele manier te maken met christendemocratische uitgangspunten als solidariteit en sociale rechtvaardigheid. Na de oorlog had de hypotheekrenteaftrek een andere functie, namelijk om het huizenbezit te stimuleren, maar inmiddels is het een middel geworden om de huizenprijzen op te drijven, waardoor alleen de relatief rijken een huis kunnen kopen en van de aftrek kunnen profiteren. Het kost de staat vele miljarden euro's per jaar, geld dat dus vooral de rijken toekomt. Zeg me: wat is daar solidair aan?'

Toen kwam 2010, het jaar van de samenwerking met de PVV. Voor veel mensen is dit een pijnlijk gebeuren geweest, maar ze zijn wel lid van

het CDA gebleven. Wat bracht u ertoe om uw lidmaatschap op te zeggen?

'Ik wilde een daad stellen. En het ultieme middel dat een partijlid heeft is het opgeven van zijn lidmaatschap. Het was voor mij evident dat samenwerking met een partij als de PVV, die geleid wordt door een politicus die al van tevoren had gezegd dat hij zijn eigen weg zou gaan en dat verantwoordelijkheid niets voor hem was, geen optie was. Sommigen in de partij zeiden dat we toch ook via moties en amendementen al met de PVV samenwerkten en dat de gedoogconstructie dus geen wezenlijk verschil zou vormen. Die redenering vond ik een vorm van bedrog. Bij een kabinetsformatie gaat het altijd om een totaalbeleid.'

'Maar het ergste was dat er aan de wezenlijke kritiek dat de samenwerking inging

tegen het Program van Uitgangspunten, geen enkel gehoor werd gegeven.

Critici werden aangehoord, maar op argumenten werd totaal niet ingegaan. Erger nog: degenen die zich verzetten, de minderheid, werden als mastodonten weggezet. Ze waren dus een soort oerwezens naar

wie je niet meer hóéfde te luisteren. Het was pure opportunistische machtspolitiek die met de inhoud van de christendemocratie niets meer van doen had en de partij tot in de wortel spleet. Om die reden ben ik weggegaan, en ik had toen niet kunnen denken dat de partij elf jaar later nog steeds in de wortel gespleten zou zijn.'

Slechts peptalk

Toch zijn veel critici, weliswaar met pijn, gebleven, en zij houden het CDA tot op vandaag de principes van de christendemocratie voor. U bent lid geworden van GroenLinks, een partij die op andere principes is gefundeerd en bijvoorbeeld de vrijheid van onderwijs ter

discussie stelt. Die partij kunt u niet houden aan de christendemocratische principes die u zelf in uw boek beschreven heeft.

‘Ik heb na vijf jaar inderdaad voorlopig politiek onderdak bij GroenLinks gevonden, omdat ik in die partij op dit moment het meeste besef zie van de huidige mondiale crises. Dat ik nog niet ben teruggekeerd naar het CDA is omdat ik geen zelfcorrigerend vermogen in de partij zie om weer wezenlijk vanuit de christendemocratische principes politiek te bedrijven. Van een kennis heb ik na 2010 nog jarenlang het CDA-blad ontvangen, waarin steeds een column van de CDA-fractievoorzitters in de Eerste en Tweede Kamer stond. Ik heb hen werkelijk nooit op een christendemocratische gedachte kunnen betrappen. Het was alleen maar peptalk. Natuurlijk weet ik dat binnen het CDA mensen

hun best doen om vanuit de christendemocratie politiek te bedrijven, en ook in mijn omgeving word ik gewezen op nieuwe Kamerleden die het goed zouden doen. Maar werkelijke hoop heb ik op dit moment niet. Daarvoor is de partij als geheel te ver weggezakt en afgedreven.’

Ligt de hoop er niet in dat op puinhopen het besef leeft dat alleen de bron nieuw leven kan bieden en dat deze gedachte inmiddels ook steeds meer geuit wordt, tot in de Kamer aan toe?

‘In de tuin van mijn ouders stond ooit een boom die helemaal verdord en kaal was en die mijn vader wilde omhakken. Maar verdraaid: op een gegeven moment ontsprong er op twee plekken toch iets groens: een nieuwe spruit op die oude, dode boom. Ik weet dat uit iets ouds en doods toch iets nieuws kan ontkiemen. Het is zelfs een zeer Bijbelse gedachte. Maar ik zie het niet gebeuren. Er zit te veel dor hout aan de boom; het is zelfs overheersend geworden,

niettegenstaande het ongetwijfeld goede werk van enkelingen. Ik vrees dat het voorbij is, want in een tijd van crisis is het noodzakelijk terug te gaan naar de oorspronkelijke bronnen.’

Is daarmee de gedachte van het CDA als brede volkspartij die vanuit heldere principes politiek wil bedrijven, volgens u een anomalie of utopie gebleken?

‘Een volkspartij impliceert niet dat je het het volk naar de zin moet maken of dat je een massapartij moet zijn. Een herkenbare volkspartij is solidair met het volk en dat betekent ook solidair met verschillende generaties, wat bijvoorbeeld zijn weerslag krijgt in een goed pensioen- en klimaatbeleid. Een volkspartij is solidair met de slachtoffers van de maatschappij, en die zijn er in onze liberale samenleving helaas steeds meer.

Natuurlijk is het van belang een volkspartij te zijn, maar dat betekent niet dat je je principes opzij kunt zetten. Ik spreek mensen uit ngo’s die zeggen dat ze vroeger CDA’er waren maar zich al jaren niet meer in de partij herkennen.’

U bent wachtend om weer partijlid te worden, zei u. Wat zou er in het CDA moeten gebeuren om u weer aan boord te krijgen?

‘De samenleving is meer dan ooit toe aan een politiek die vanuit christendemocratische principes wordt gevoerd. We zijn los zand geworden, en het onrecht tiert welig. Pas als de partij het Program van Uitgangspunten weer serieus neemt en actief bij de politiek betreft, kan er hoop ontstaan. Er is te lang geprobeerd om iedereen te vriend te houden, waardoor je op een gegeven moment er bijna voor niemand meer bent. Pas als er weer echt politiek vanuit de christendemocratie bedreven wordt, kan er hoop gloren. Ik zie het nog niet, maar vooruit: die hoop zou ik wel willen delen.’

De haperende compromismachine

door Léon Frissen De auteur is oud-gouverneur van Limburg en voormalig voorzitter van de CDA-buitenlandcommissie.

CDU/CSU heeft te lang enkel in dienst gestaan van de ‘compromismachine’ die Angela Merkel heet. Met een flets programma, interne verdeeldheid en een onzekere nieuwe lijsttrekker kon de partij niet meer verbloemen dat ze zich inhoudelijk onvoldoende heeft ontwikkeld. Voor het CDA schuilt hierin een belangrijke les: een goede leider alleen biedt geen garantie dat een partij inhoudelijk toekomstbestendig is.

Op 21 en 22 oktober vergaderde de Europese Raad in Brussel. Hoogstwaarschijnlijk voor de laatste keer in het bijzijn van Angela Merkel. De voorzitter van de Europese Raad, Charles Michel, beklemtoonde de stabiele rol die de bondskanselier zestien jaar vervulde, steeds op zoek naar het gemeenschappelijke tussen de 27 lidstaten. De Luxemburgse premier Xavier Bettel noemde haar een *Kompromissmaschine*, als dank voor haar voortdurende en geduldige speurtocht naar de verbinding binnen de Europese Unie.¹

Met dezelfde woorden moet de betekenis van Angela Merkel voor Duitsland worden gekenschetst, na de voor CDU/CSU desastreus verlopen verkiezingscampagne en de historisch slechte uitslag. In zekere zin faciliteerde de CDU de compromismachine bij buitenlandse en binnenlandse politieke aangelegenheden. De hulde in de

Europese Raad komt daarmee ook toe aan ‘die Union’.²

Een wederzijdse afhankelijkheid dus tussen Merkel en haar politieke beweging, die op de loer liggende crises mettertijd wist te neutraliseren. De voorlopige sluiting van de Duitse kerncentrales in 2011 en de *Willkommenspolitik* van 2015 worden in het buitenland gezien als hoogstandjes, doch hadden partijpolitiek gezien hun prijs. De ‘compromismachine’ was en is een groot goed in een volwassen functionerende democratie, maar het succes van deze machine in de zestien jaar bondskanselierschap van Merkel bracht óók inhoudelijke onscherptheit bij de Duitse christendemocratie. Het leidde onder andere tot diepe verdeeldheid tussen CDU en CSU over het terugsturen van asielzoekers.

Volatiel kiezersgedrag

Hoe nu verder? De Union heeft haar machtspositie verspeeld en is verwezen

naar de oppositiebanken. Een ‘stoplichtcoalitie’ van SPD, Grünen en FDP ligt voor de hand, ondanks de aanzienlijke inhoudelijke verschillen tussen deze partijen. Het is overigens de eerste keer dat er een regering in de maak is die terugvalt op de samenwerking tussen drie partijen. De uitdagingen zijn groot als het gaat om het in balans brengen van de staatsschuld en het stabiel houden van de belastingdruk.

Voor de CDU zijn de druiven zuur. De ‘tocht door de woestijn’ zal zeker niet van korte duur zijn. De nederlaag komt hard aan, in Berlijn én aan de basis. Ze is te vergelijken met de nederlaag waarmee Helmut Kohl werd geconfronteerd, eveneens na zestien jaar kanselierschap. Een complicerende factor is dat het verlies vooral toegeschreven wordt aan de CDU, met het verlies van meer dan tachtig direct gekozenen in de districten, terwijl de CSU in Beieren zich wist te handhaven.

De ‘tocht door de woestijn’ zal voor de CDU zeker niet van korte duur zijn

Het is complex om diepere oorzaken aan te wijzen waardoor de kiezer de eerdergenoemde stoplichtcoalitie in het zadel heeft geholpen. De volatiliteit van het kiezersgedrag grijpt ook in Duitsland om zich heen. Ruim een halfjaar geleden hield niemand het voor mogelijk dat een niet-inspirerende SPD de grootste partij zou worden. De vroegtijdige aanwijzing van Olaf Scholz als lijsttrekker was achteraf de juiste keuze: er kwam een einde aan interne partijtwisten, en de media concentreerden zich verder op het gedoe bij de tegenstrevers.

Armin Laschet (CDU) en Annalena Baerbock (Grünen) werden pas in het late voorjaar als lijsttrekker aangewezen, na veel gerommel en interne verdeeldheid. De verwachtingen rond de Grünen en Baerbock waren door de coronaperiode en de toenemende aandacht voor klimaatpolitiek erg hoog. Een plagiaatkwestie

in campagnetijd verzwakte haar positie, vooral bij de volatiele kiezer die op zoek was naar een stabiele en zelfverzekerde opvolger van Angela Merkel. Opmerkelijk is dat de klimaatpolitiek, een stevig issue in de campagne, niet in Baerbocks voordeel werkte. De hoogwaterramp in Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Palts werd door vriend en vijand gezien als een signaal nu echt werk te maken van klimaatbeleid, maar de leidster van de Grünen slaagde er niet in deze context te verzilveren.

Armin Laschet ging op pad met een flets programma, daarbij conflicten ontlopend: maatschappelijk conservatief, terughoudend in de rol van de staat, marktwerking nadrukkelijk omhelzend, en industriepolitiek nevengeschiedt houdend aan klimaatpolitiek. Het was een richting de liberale FDP geschreven programma. CDU en FDP werkten al intensief samen in de deelstaat Noordrijn-Westfalen, waar Laschet

minister-president was.

Noordrijn-Westfalen is echter niet Duitsland, en Aken of Düsseldorf, de steden waar de CDU-lijsttrekker woont en werkt, zijn niet Berlijn of München. Verder bleef

interne verdeeldheid CDU/CSU achtervolgen. Een inhoudelijke reset was wenselijk, omdat er binnen de partij een gevoel aanwezig was dat Angela Merkel de partij naar links getrokken had. De CDU was toe aan een vernieuwing van de verhouding tussen staat en burgers, maar liet na dat in de campagne nader te duiden. Voor de hand zou hebben gelegen een boost te geven aan de vernieuwing van het succesvolle Rijnlands model – ontwikkeld door Ludwig Erhard, bondskanselier van 1963 tot 1966 –, waarbij met name duurzaamheid een pregnantere rol zou moeten innemen.

Kanseliersbonus

Olaf Scholz gaat er nu met de macht vandoor. Het zou zomaar kunnen dat hij als vicekanselier in de regering-Merkel bij de kiezer het meeste vertrouwen gewekt heeft, bij gebrek aan

stevigheid bij zijn directe opponenten. Per slot van rekening was hij zeer betrokken bij de ontwikkeling van de Europese herstellfondsen als antwoord op de coronacrisis en de economische gevolgen daarvan in de zwaarst getroffen EU-landen. Het is heel wel mogelijk dat de 'kanseliersbonus' daarmee aan de neus van CDU/CSU is voorbijgegaan en juist bij vicekanselier Olaf Scholz is beland.

Een proces van jarenlange erosie van de christendemocratische en sociaaldemocratische volkspartijen is een ontwikkeling die in de hele Europese Unie waarneembaar is. Ook in Duitsland. De hoogtijdagen voor CDU en SPD in de jaren zeventig zijn voorbij. Als de trend doorzet, worden het 'volkspartijen zonder volk'.³ In het Duitse politieke landschap ontwikkelt zich een middenveld van Union, SPD en de relatieve nieuwkomers Grünen en FDP. De Grünen scoren vooral bij ecologische en kosmopolitische doelgroepen in universiteitssteden, en de FDP vormt een neoliberale beweging met een relatief jonge kiezersaanhang.

In andere landen, zoals Nederland, vindt diensgevolg een verdere versplintering van het middenveld plaats. Dat is in Duitsland niet het geval. Ofschoon er 53 politieke partijen deelnamen aan de verkiezingen (Volt en de zogenoemde Tierschutzpartei zijn daar voorbeelden van), haalden er slechts zeven de kiesdrempel. 'Die Linke' kwam met de hakken over de sloot, met 4,9 procent, vanwege drie direct gekozenen in Oost-Duitse districten. De Tierschutzpartei zou, indien de Nederlandse kiesdrempel was gehanteerd, met ongeveer vijftien zetels in de Bondsdag vertegenwoordigd zijn.⁴

Duitsland is een groot en federaal land met een grote mate van zelfstandigheid voor de deelstaten, met verschillende culturen en historische achtergronden. Berlijn heeft zich dertig jaar na de val van de Muur ontwikkeld tot een smeltkroes van culturen met een liberale levensstijl. Een stad met een fascinerende

geschiedenis, even uniek als die van de urbane tegenstrever München, zoals zoveel multiculturele steden in Duitsland uniek zijn.

De metropool München is een internationaal ecosysteem van bio- en hightechwetenschap, waar onderwijs en ondernemen gezamenlijk optrekken. Voor volkspartijen SPD en CDU/CSU is het een enorme uitdaging om de mensen die leven in dit soort metropolen bij 'de politiek van het compromis' te betrekken. Deze mensen zijn eerder geneigd liberaal of groen te stemmen.

Het Duitse verleden

Ongestraft kan men over de politiek in Duitsland van alles vinden, maar desondanks zijn de politieke partijen die in de Bondsdag vertegenwoordigd zijn, er zich van bewust in dezelfde boot te zitten. Het Duitse verleden staat gegrift in de hoofden van overgrote delen van de parlementen. Na de Tweede Wereldoorlog

Als de trend doorzet, worden CDU en SPD 'volkspartijen zonder volk'

werd in West-Duitsland een nieuwe grondwet ontworpen. Bij het opstellen daarvan bestond er een grote motivatie om een herhaling van wat tijdens de oorlogsjaren had plaatsgevonden, te voorkomen. In de grondwet is daarom de democratische staatsvorm voor 'altijd' gewaarborgd (*Ewigkeitsklausel*).

Duitsland met zijn vele verschillende identiteiten heeft bij deze verkiezingen laten zien de democratie als staatsvorm volwassen te bejegenen: de flanken (AfD en Die Linke) hebben verloren, en ondanks 75 procent zwevende kiezers bleef het politieke middenveld robuust en stabiel. Voor doemdenken had het overgrote deel van de kiezer geen plaats ingeruimd, ondanks de wereldwijde coronacrisis.

Het disproportionele verlies van de CDU is niet alleen terug te voeren op het fletse verkiezingsprogramma. De kritiek in gedeelten

van de CDU-achterban richt zich op de rol die CSU-leider Markus Söder speelde. De vraag wie door de Union als kandidaat voor het kanselierschap naar voren geschoven zou worden, bleef tot april van dit jaar boven de markt hangen, door toedoen van Söder, die daarmee de positie van Laschet ondermijnde.

Anderen zochten – onder leiding van oud-fractievoorzitter Friedrich Merz, een geduchte outsider – de weg terug naar conservatiever beleid: een sluitende begroting, harde afspraken over het terugbetalen van de coronarekening, en de Duitse industrie sterk maken door de verduurzaming op te pakken zonder de globale concurrentiepositie te verspelen. Weer een ander gedeelte van de CDU zag te weinig pregnantie op het gebied van klimaatpolitiek, en een onscherp onderscheid met de andere volkspartij, de SPD. Norbert Lammert⁵ spreekt in dit verband zelfs over de ‘christendemocratisering’ van

verwacht, te veel wellicht, vooral bij het thema klimaatpolitiek. Ondanks de talloze berichten in de media over gigantische bosbranden en hoogwater in grote gebieden konden zij niet de puntjes op de i zetten. Voor Laschet persoonlijk verliep het hoogwaterdrama volstrekt verkeerd bij bezoeken aan Hagen en Erfstadt, nota bene in zijn eigen ‘achtertuin’. Beelden van een lachende Laschet, gemaakt op het moment dat bondspresident Frank-Walter Steinmeier de slachtoffers van het hoogwater toesprak, gingen viral op de social media. Laschets toch al bleke imago kreeg een gevoelige extra tik te verwerken.

Het werden daarna extra zware weken voor de christendemocraten. Merkels ‘compromismachine’, die zestien jaar lang *einwandfrei* had gelopen, bleek ineens te kunnen haperen. Een kwetsbaarheid die uiteindelijk op de *Wahltag*, 26 september 2021, door de kiezer onbarmhartig werd afgestraft.

Steeds opnieuw blijkt dat opvolging van een groot politiek leider desastreus verloopt

de SPD, omdat de SPD diverse standpunten ten aanzien van Europa, de geopolitiek en het socialezekerheidsstelsel in Duitsland van de CDU heeft overgenomen.

Grote onderlinge verdeeldheid bij de CDU, te weinig regie en geen scherp inhoudelijk profiel liggen aan de basis van deze deconfiture. De SPD profiteerde aldus van de zwakke regie in het CDU-hoofdkwartier. Van de Grünen werd veel

Steeds opnieuw blijkt dat opvolging van een groot politiek leider desastreus verloopt. Het CDA heeft daarmee van doen gehad in 1994, bij de opvolging van

Ruud Lubbers. Lessen om te leren zijn: men moet afdoende anticiperen op langdurig leiderschap én periodiek investeren in het vernieuwen en actualiseren van de partijpolitieke agenda. Dit is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Een belangrijke stap in de goede richting zou zijn het politiek leiderschap los te koppelen van welke regeringsfunctie dan ook.

1 Hardy Ostry e.a., ‘Von Corona bis Energiekrise. Abschied von Europas “Kompromissmaschine”’, Ratsbericht Europabüro Brüssel, Konrad-Adenauer-Stiftung, oktober 2021.

2 In Duitsland wordt vaak gesproken over ‘die Union’ als het gaat over de samenwerking tussen CDU en CSU.

3 Aldus een analyse van de Duitse verkiezingsuitslag in de *Süddeutsche Zeitung*, 13 oktober 2021.

4 Gerhard Hirscher, ‘Die Bundestagswahl 2021. Ende einer Ära’, website Hanns Seidel Stiftung, 27 september 2021. Zie <https://www.hss.de/news/detail/ende-einer-aera-news8037>

5 Dr. Norbert Lammert, van 2005 tot 2017 voorzitter van de Duitse Bondsdag, is sinds 2018 voorzitter van de Konrad-Adenauer-Stiftung.

Exodus naar het midden. De CDU verloor, maar hoe dan?

door Pieter Gerrit Kroeger De auteur is historicus. Hij is (co)auteur van *De rogge staat er dun bij* en *Tand des tijds*, over de geschiedenis van het CDA sinds 1974.¹

Net als eerder het CDA verloor de CDU bij de recente verkiezingen in Duitsland vooral aan andere partijen uit het constructieve midden én aan het kerkhof, blijkt uit analyses van de uitslagen. Beide christendemocratische partijen doen er goed aan de gedachte los te laten dat er vooral op de flanken winst te behalen valt. Zij kunnen zich beter met herkenbare christendemocratische politiek richten op nieuwe en jonge kiezers.

Het CDA haalde in maart 2021 nog geen 10% van de stemmen. Dit ondanks een nieuwe lijsttrekker die een lange tijd van onzekerheid over het leiderschap kon afronden en een nieuw maar toch vertrouwd en herkenbaar gezicht kon tonen. Op een haar na zakte de partij naar haar slechtste resultaat ooit. De CDU onderging in september 2021 eenzelfde lot. Haar uitslag was de zwakste ooit, al was de behaalde 24,1% voor het CDA een droomresultaat geweest, dat eerder had doen denken aan de jaren van Balkenende of Lubbers dan aan die van Buma.

Het neemt niet weg dat de klassieke Europese christendemocratie er nog nooit zo slecht bij stond, electoraal gezien. Want ook in Italië, Vlaanderen en Frankrijk is deze traditierijke ‘partijfamilie’ inmiddels een schim

van zichzelf. Een staatsman van allure als Michel Barnier haalt in peilingen nauwelijks 10% als mogelijke opponent van Macron. Zijn deze partijen dan nu toch echt sterfhuisconstructies geworden?

Alle reden om – anders dan de commissie-Spies deed – de electorale bewegingen en trends scherp onder de loep te nemen, nuchter, feitelijk en toekomstgericht. Of zulke analyses en data uitzicht op nieuwe perspectieven bieden, weten we alleen als we serieus nemen wat cijfers en feiten laten zien. Je moet bereid zijn te doen wat de oude Chinese leider Deng aanbeval: ‘Seek truth from facts.’ Praatjes, beweringen en mythes over uitslagen verkondigen kan elke politieke babbelaar en spindoctor immers moeiteloos.

Wat zien we als we de data van de Duitse verkiezingen analyseren,² en welke lessen zijn daaruit te trekken?

Geen tegenvaller, maar een politieke aderlating

De CDU daalde van 15 miljoen stemmen en ruim 40% in 2013, via 32% met 12,4 miljoen stemmen in 2017, naar 8.775.471 stemmen nu in 2021. Zusterpartij CSU kon daar nog 2,4 miljoen stemmen aan toevoegen voor 'die Union', wat in 2013 nog 3,2 miljoen was geweest. Hier was dus niet zozeer sprake van een 'electorale nederlaag', maar veeleer van een politieke aderlating en omwenteling tegelijk. Dit was geen tegenvaller meer, maar een exodus van kiezers.

Niet alleen was men in twee verkiezingen op rij ongeveer gehalveerd, de CDU heeft ook nu van de mensen die in 2017 nog niet op de partij konden of wilden stemmen, zeer weinigen kunnen

Duitsland nu niet bepaald het segment dat zich eerder sterk aangetrokken had gevoeld tot de 'traditionalistische katholieke mannenpartij' van Helmut Kohl, Edmund Stoiber en Horst Seehofer.

Was de CDU in 2013 en 2017 onder jonge kiezers nog de grootste, nu stortte zij naar een vierde plek. Relatief ging het om een neergang van 25% naar 11%. Zowel de rechtliberale FDP als de linksliberale Groenen haalden fors meer, zo'n 24%, en zelfs ook de SPD haalde meer jongeren. Kortom, de CDU verloor massaal onder de jeugd, en dat allereerst aan andere partijen uit het constructieve midden.

Kerkhof

Deze dramatische neergang onder nieuwe kiezers is extra funest omdat de CDU als geen andere partij een extra aanwas zeer nodig heeft. Want ook ditmaal verloor zij aan geen 'concurrent' zoveel kiezers als aan het kerkhof.

Dat is een 'partij' die nooit wordt meegeteld bij de formele uitslagen en exitpolls. Deze kiezers zijn in de data letterlijk doodverklaard en absent, en ze blijven daardoor nogal onzichtbaar. Ten onrechte natuurlijk.

Zowel de CDU als winnaar SPD leveren de bewijsstukken daarvoor. Want niet alleen haalde Laschet geen adequate steun binnen aan de onderzijde van de leeftijdscohorten als compensatie van verlies elders, de CDU raakte ook ruim 1 miljoen eerdere, veelal zeer loyale kiezers kwijt, aangezien zij sinds 2017 gestorven waren. Daarnaast bleef nog een half miljoen van hen thuis. In sterk vergrijzende landen als Duitsland en het onze moet men onder hen ook grote aantallen bejaarde burgers tellen die vanwege gebreken zoals dementie sinds 2017 niet meer actief kunnen participeren. Ook dit is een electoraal verlies dat een grote en groeiende omvang kent en evenmin expliciet wordt meegeteld bij de electorale bewegingen en op de 'winst-en-verliesrekening' van partijen. Ook de commissie-Spies wijdt er geen woord aan,

De nieuwe aanhang uit de fase van relatieve electorale hoogconjunctuur tussen 2002 en 2013 heeft de partij de rug toegekeerd

overtuigen om als nieuwe kiezers hun stem aan Laschet te geven. De 24,5% van nu is het zwaar aangeslagen restant van de trouwe aanhang die tussen de val van Kohl in 1998 en 2017 de CDU is blijven steunen. De nieuwe aanhang uit de fase van relatieve electorale hoogconjunctuur onder Merkel tussen 2002 en 2013 heeft de partij de rug toegekeerd.

Vertrek van jonge kiezers

Twee funeste trends kwamen in de verkiezingsuitslag samen, namelijk minimale aanwas uit de nieuwste, jonge burgers en een massaal vertrek van jonge kiezers die in groteren getale hun stem aan Merckels CDU hadden gegeven. Onder hen vooral relatief veel jonge, hoogopgeleide vrouwen. En dat was in de klassieke verdeling van sociale groepen in

hoewel dit het realiteitsgehalte ervan allerminst wegneemt.

Ook een briljante campagne had deze mensen fysiek simpelweg niet meer naar de stembus kunnen lokken. Men kan dit Laschet dus niet verwijten. Ook in 2017 verloor Merkel zo'n 1 miljoen van de oude kiezers, en deze trend is een organische bij een partij met een verouderd kiezersvolk. Zij die Kohl als *Kanzler der Einheit* bejubelden of Ruud Lubbers zijn 54 zetels gunden, zijn nu 60 tot 90 jaar oud. Dit patroon geldt in ons land sterk voor CDA en PvdA, zoals bij de oosterburen voor CDU en SPD. Want ook de sociaaldemocratische winnaars konden dit demografische verlies pas voor het eerst sinds 2002 compenseren door winst onder kiezers uit andere leeftijdsgroepen, vooral die van de middenklassen in de middelbare leeftijd.

Groenen en FDP als alternatief voor CDU

De winst van de SPD was toevallig noch vanzelfsprekend. Nog laat in het voorjaar stond Olaf Scholz rond 15%, maar hij won eind september, dus nauwelijks vier maanden later, met 25%, nipt boven de CDU.

Dit electorale huzarenstuk lukte vooral dankzij blunders bij de 'groene' concurrenten en het gedrag van de CDU-gezinde kiezer. Het is voor haar geestverwanten en zusterpartijen dan ook zeer interessant en instructief om dat laatste diepgaand te analyseren, zeker voor hun eigen perspectief op de langere termijn.

Twee wezenlijke tendensen bepaalden dat kiezersgedrag. Uitgangspunt voor de CDU was allereerst dat maximaal 40% van de kiezers zich kon voorstellen op deze partij te stemmen, ongeveer zoveel als in 2013 Merkel haar grote overwinning gaven. Voor de Groenen was dit 30%, de SPD moest met 23% genoegen nemen, en de FDP stond zelfs niets hoger dan zij. Daarnaast gaf van de CDU-gezinde kiezers

slechts 23% aan zich nu geen andere keuze te kunnen voorstellen. Dat was een grote omslag tegenover eerdere jaren. Was de loyaliteit voorheen hoog, nu bleek zo'n driekwart van de aanhang zich te kunnen indenken om voor het 'post-Merkel-tijdperk' ook een andere stroming of *Kanzlerkandidat* te gaan steunen. De cijfers van het potentieel van andere partijen gaven bovendien aan dat CDU'ers met name de Groenen en de FDP als denkbaar alternatief zagen, en niet de flanken van extreemrechts of links.

Dat maakte de positie van de CDU dus nogal lastig, nu men niet langer kon voortbouwen op het nog altijd hoge 'krediet' van Merkel. Dat krediet was sowieso uitzonderlijk voor een leider die ruim vijftien jaar het boegbeeld was geweest. Daarbij wisten de campagnemakers natuurlijk precies onder wie zij dat krediet had opgebouwd en bestendigd: onder de kiezers van het midden, de jongeren en gematigden binnen FDP, SPD

Driekwart van de CDU-aanhang gaf aan in een 'post-Merkel-tijdperk' ook een andere stroming of Kanzlerkandidat te kunnen steunen

en Groenen en – opvallend genoeg – ook onder sommige van de kiezers van 'die Linke' in het oosten.

CDU geen thema-eigenaar op relevante onderwerpen

De campagne van Laschet leek dit weinig te beseffen of verinnerlijkt te hebben. Deze stond in het teken van een soort 'Weiter so!' en van voortdurende pogingen om vooral binnen de Union-partijen CDU en CSU de lieve vrede en intern compromis uit te stralen. De nadruk lag daarbij op het oude verhaal van de katholieke mannenpartij van de jaren voor Merkel, en op knikjes naar rechts en op polarisatie naar links. De kiezer van het midden kreeg onbedoeld een

heldere boodschap mee op deze manier. Wie zoals velen juist in crisistijden zo'n 'Weiter so!' na Merkel verlangden, zou met de CDU precies het omgekeerde krijgen. Deze leverde een letterlijk 'reactionair' – naar vroeger gericht – aanbod, als een soort tv-serie van de jaren zeventig, *Terugkeer van de Wrekers*.

Geen thema dat Laschet en rechts-liberale 'coaanvoerder' Friedrich Merz op tafel legden bleek de kiezer te boeien. Waar de kiezers wel naar keken kwam duidelijk naar voren uit de diepteanalyses van de bureaus. Zou de coronacrisis sociaal verdraaglijk aangepakt worden? Zou dit banen en koopkracht kosten, en bij wie dan? Zouden de bestaanszekerheid en de gezondheid van oudere burgers opgeofferd worden om jongere, actieve burgers de ruimte te geven? Zouden natuur en klimaat niet extra lijden in deze crisis en het herstel daaruit? Bij niet een van die vragen en zorgen kwam Laschet met

Scholz presenteerde zich als Merkels natuurlijke opvolger die allesbehalve dynamisch en vernieuwend ging optreden

een eigen, pakkend pakket, en de CDU kon zich geen 'thema-eigenaar' maken.

Dat SPD'er Scholz in zijn campagne twee dingen waagde, was dan ook buitengewoon verstandig. Veel te verliezen had hij toch niet. Hij hield voortdurend gedegen, bijna saaie en technische verhalen over de nadruk op de sociale aspecten en garanties die in crisistijden aandacht verdienden. En hij presenteerde zich daarmee meteen als Merkels natuurlijke opvolger: iemand die wel nieuwe accenten wilde plaatsen, maar tegelijk allesbehalve dynamisch en vernieuwend ging optreden. Geen 'Basta!'-kanselier als Schröder, geen 'Schmidt-Schnauze' ('Schmidt met de grote bek'), maar iemand die de nuchtere burgervader van Hamburg was geweest, de geboortestad van Merkel, die hij nu imiteerde.

Niet het grootste verlies op de flanken

Halverwege augustus, nog voor de hete fase van de campagne begon, was de SPD de CDU voorbij, met 23-24% voor beide. Laschets weinig handige optreden in de watersnoodcatastrofe langs de Ahr had niet bepaald geholpen, maar de echte daling van de CDU en de stijging van de SPD werden pas later merkbaar. In de weken tot de *Wahltag* bewogen de kiezers niet eens zoveel meer. Alleen de partijen van 'die Linke' klaptten suïcidaal in elkaar, en de AfD zakte wat verder weg.

De feitelijke uitslagen zijn daarom instructief, zeker voor christendemocraten. De CDU verloor bijna 9% (van 32,9 naar 24,1%), een derde van haar aanhang van 2017 en ruim de helft van die van 2013. Het aantal CDU-stemmen daalde van de 15 miljoen in 2013 en de 12,4 miljoen in 2017, naar nu 8,7 miljoen. De CDU verloor kiezers aan andere partijen, aan ontmoedigde thuisblijvers en aan het kerkhof, zoals al

aangetoond in het voorgaande. Slechts bij twee partijen vertoonde zelfs de CDU een positief kiezerssaldo. Uit de kring van 'die Linke' hield zij 20.000 gewonnen stemmen over, en uit de AfD veroverde zij netto 80.000 stemmen.

Deze 'winst' voor de CDU kwam echter vooral tot stand omdat de partijen van 'die Linke' en de AfD nog meer verloren.

Het verlies zat dus allerm minst op de flanken of op de route naar politieke versplintering, en al helemaal niet in de rechtse hoek. De CDU verloor aan de SPD anderhalf miljoen stemmen, aan de Groenen 920.000, en aan de FDP bijna een half miljoen. Het verlies was daarom ook regionaal en sociaal helder te traceren. Naar de SPD verloor men vooral kiezers die 'niet jong' waren, boven de 40 en afkomstig uit de middengroepen van 'geschoolde arbeiders', leraren en ambtenaren op regionaal en lokaal niveau. Aan de Groenen en de FDP verloor men veel meer onder de jongere, hoogopgeleide mensen, met daarbij aan de 'Öko-Partei' meer jongere vrouwen en kerkelijk actieve kiezers.

De winst van de FDP was zo markant dat de liberalen op een haar na de grootste partij onder de jongeren werden. De CDU halveerde dan ook ruim onder deze kiezersgroep, en was slechts de vierde partij in omvang, nog maar net boven de AfD.

Winst SPD

De klappen vielen natuurlijk niet overal identiek en even hard, maar hard waren ze zonder meer. Zelfs in Laschets eigen deelstaat Noordrijn-Westfalen – ook nog eens de grootste wat betreft bevolking – was de neergang fors: van 33 naar 26%. Ruwweg is het beeld dat ten noorden van de Main de nederlaag het zwaarst aantikte, en dat de zeer forse overstap van CDU naar SPD in de oostelijke deelstaten ervoor zorgde dat de SPD ook nog de grootste partij kon worden. In dit voormalige DDR-landsdeel verdubbelde die partij haar aanhang, vooral ten koste van de CDU en ‘die Linke’. De CDU stortte hier in naar 17%, en bleef zo zelfs kleiner dan de ook daar niettemin verliezende AfD.

In urbaan Duitsland verloor de CDU aan de Groenen en de SPD, in suburbane gordels rond de steden meer richting de FDP. In de kleinstedse regio kon de SPD veel Union-kiezers winnen, en in Beieren de regionaal erg actieve groepering Freie Wähler. Opvallende regionale zwaartepunten van het CDU-verlies waren de noordwestelijke gebieden van Nedersaksen en heel Sleeswijk-Holstein, de kring van forensenstreken rond Berlijn, en Thüringen in het oosten, waar men van bijna 30 naar 17% ging. De aandacht voor een sterk AfD-gezinde ‘anti-Merkel’-CDU’er daar had de middenkiezer weggejaagd.

Het verlies in Beieren leek de CSU eerst nog mee te vallen, maar nadere analyses zijn bepaald zorgwekkend. Zij viel terug van 38 naar 32%. Nog in 2018 was er bij regioverkiezingen een klap geweest van 47 naar 37%, waarna men had gezworen dat dit zou worden teruggewonnen.

Maar integendeel: opnieuw was dit de slechtste uitslag ooit.

Nationaal en regionaal verschillend stemmen

Dat deze nederlaag vooral samenhang met een strategische keuze van de kiezer voor het post-Merkel-tijdperk en dat deze de vertegenwoordigers van de CDU niet eens al te zwaar verwijten maakte voor de mislukte campagne en Laschets onvermogen als kandidaat, bleek uit een onderbelicht gegeven. Er was een opvallend onderscheid in het stemgedrag bij ‘de eerste stem’ op het biljet, voor de kandidaat in de eigen stad of regio, en dat bij ‘de tweede stem’, voor de nationale lijsten. In vele tientallen *Wahlbezirke* was ondanks verlies in aanhang de CDU-man of -vrouw daar toch de grootste stemmentrekker gebleven. Maar bij de tweede stem besloot de kiezer heel anders.

In het voormalige DDR-landsdeel verdubbelde de SPD haar aanhang

Men had Helmut Kohls parool ‘Zweitstimme ist Kanzlerstimme’ in het geheugen. De SPD en Scholz werden in die lange reeks ‘CDU-districten’ de grootste, een vorm van *tactical voting* en *splitting the ticket* die zelden zo markant was voorgekomen.

De CDU-achterban koos ervoor de dichtbij gewaardeerde volksvertegenwoordiger niet al te zeer in de steek te laten, maar de nationale lijst ditmaal de rug toe te keren. Het effect was dat met name in vele urbane concentraties de CDU districten verloor waar zij met SPD en Groenen een soort driestrijd voerde om de nummer 1-plaats. Zo kon de SPD een groot aantal *Bezirke* winnen waar zij eigenlijk had gerekend op een toch nog nipte CDU-overwinning of een duidelijke plus voor de Groenen. Het markantst was dat in de stad Stralsund, waar het district van Angela Merkel

nu afgetekend gewonnen werd door de sociaaldemocraten.

Uit de feiten en cijfers komt al met al een helder beeld naar voren. De nederlaag van de CDU was enorm, zeker in het licht van de langere termijn sinds 2013. Zij is nog niet bijna funest, zoals de nederlagen van het CDA in 2010, 2012 en 2021 zijn geweest. Met 24% is de CDU nog geen kleine partij, maar ze kan haar klassieke dominerende rol niet meer spelen. Dat lijkt wel wat op het CDA na 1994, in de paarse jaren.

De spekkopers van deze nederlaag zijn de anderen in het midden. De extreme partijen verloren zwaar, en bijna desastreus als het gaat om 'die Linke'. De boze burgers 'Heinz und Imgard' die door Merkel afgestoten waren vanwege haar *Mitte*-koers en zo tot de neonazi's van AfD'ers Alexander Gauland en Alice Weidel bekeerd waren, bleken opnieuw niet te bestaan. En ook voor het CDA geldt het kille feit: kiezers

de CDU zo fors als bij de kiezers onder de 35. Het is een patroon dat voor CDA'ers herkenbaar mag heten. Het CDU-verlies is breed en duidelijk traceerbaar. Men verliest aan het constructieve midden waar en voor zover dat inhoudelijke ambities toont. Men houdt weinig jonge aanhang over, en blijkt electoraal vooral een groepering van mannelijke zestigplussers. Men profiteert nog maar weinig van ooit herkenbare wortels in regio's en districten. Men ziet marketing aan voor eigentijdse inhoud, en leegheid voor allemansvriendschap. Men grijpt terug op versleten recepten en beelden. Men kent de feiten en cijfers niet die ertoe doen, of negeert ze hardnekkig, zoals die over de demografische neergang, die onlosmakelijk verbonden is met een partij met een hoogbejaarde aanhang.

De analyses die men daarbij maakt van de eigen positie, het eigen profiel en de feitelijke uitslagen lijden aan mediocriteit en zelfbedrog.

Dat bleek bij de interne reacties in de CDU, waarin men óf Laschet in zijn eentje óf de middenkoers van de Merkel-jaren de schuld in de schoenen meende te moeten schuiven.

Dat de electorale feiten en ontwikkelingen het tegendeel lieten zien, kwam die analytici uiteraard niet goed uit. Het CDA liet recent zo'n wijze en aanpak van evalueren van een zware nederlaag ook zien, opnieuw en helaas. Noch de CDU, noch het CDA heeft belang bij zo'n vlucht voor de werkelijkheid. Ik vermoed dat zij dat allebei ook best weten. Terug naar die oude, spijkerharde Chinees dus; terug naar Deng en zijn motto.

De spekkopers van de CDU-nederlaag zijn de anderen in het midden

die niet bestaan kun je ook niet behagen, lokken, binnenhalen – laat staan 'terugwinnen'. Hen blijven willen opzoeken is het najagen van een fata morgana.

Herkenbaar CDU- en CDA-patroon

De CDU is de jonge Duitser kwijtgeraakt, massaal, zeker onder de vrouwen en hoger opgeleiden onder hen. 50% van de nieuwe kiezers stemde Groenen of FDP. Nergens verloor

1 Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA, 1974-1998*. Amsterdam: Balans, 1998; en Pieter Gerrit Kroeger, *Tand des tijds. Het CDA in de nieuwe eeuw*. Amsterdam: Prometheus, 2020.

2 De analyses in dit artikel zijn gemaakt op basis van gegevens afkomstig van de volgende website over de Bundestagswahl 2021: www.bundeswahlleiter.de/bundestagswahlen/2021/ergebnisse.html, en verder op basis van de online data en analyses van *Der Spiegel* en *Die Zeit*.

Emoties en ratio

door Joke van Saane De auteur is hoogleraar Zingeving en leiderschap aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Zij belicht in deze rubriek maatschappelijke verschijnselen door er net wat anders tegen aan te kijken.

Dat we leven in verwarrende tijden is wellicht het understatement van het jaar. Toch zijn mensen enorm stellig in hun meningen over het overheidsbeleid, over vaccineren, over mensen die andere opvattingen hebben, over medisch-technisch complexe zaken en over grote en meerduidige fenomenen als wetenschap en religie. Voortdurend krijgen mensen het podium om als leek hun opinie te ventileren. Dat er vervolgens ook nog naar al die meningen geluisterd en gekeken wordt, zegt iets over de verwarring die mensen ervaren. Krampachtig zoekt men naar zekerheid en voorspelbaarheid. Iedereen die dat kan bieden wordt warm onthaald.

Vanuit de wetenschap en de politiek wordt hier soms met ongeloof naar gekeken. Het gebrek aan rationaliteit is immers bijna stuitend. Het lijkt wel een omgekeerd evenredig verband: hoe meer kennis en wetenschap er gepresenteerd wordt, hoe aantrekkelijker het is om in complotten te geloven. En hoe meer er verteld wordt over verschillen binnen subgroepen in de samenleving (gelovigen, ongevaccineerden), hoe hardnekkiger het stereotype met bijbehorende negatieve lading uitgevent wordt. Mensen willen en kunnen blijkbaar niet louter rationeel handelen of oordelen.

Ratio en intuïtie, verstand en gevoel zijn nauw met elkaar verbonden. Beide menselijke functies zijn noodzakelijk om ons te verhouden tot onszelf en tot de wereld om ons heen. Beide functies vertellen ons ook iets over die wereld

wat anders onervaren blijft. Emoties waarschuwen ons voor gevaar, voeden onze verbinding met anderen, dragen ons ook door moeilijke tijden. Emoties zijn rationeel op hun eigen wijze: angst ontstaat gewoonlijk als er echt gevaar dreigt, blijdschap groeit als we iets bereikt hebben, schaamte is verbonden met iets wat we niet willen of mogen, en hoop is meestal gestoeld op iets wat we eerder geleerd hebben. Emoties hebben dus een sterke cognitieve kant; ze bevatten kennis over de werkelijkheid. Emoties zonder rationele grond ervaren we als ongepast of overdreven, in sommige gevallen zelfs als pathologisch. De ratio op haar beurt is ook geen geïsoleerde functie. Rationele afwegingen worden gevoed door emoties en intuïtie. Als die niet met elkaar in evenwicht zijn, verliest de ratio haar overtuigingskracht. We kennen allemaal de voorbeelden waarvan we zeggen: het klopt wel, maar het deugt niet. Puur rationeel is iets dan geoorloofd, maar onze intuïtie waarschuwt.

Mensen functioneren in het algemeen het best als hun cognitieve, hun affectieve en hun gedragsmatige kant met elkaar corresponderen en in evenwicht zijn. Te grote nadruk op rationele argumenten in politiek en samenleving werkt in de hand dat mensen elders puur vanuit hun emoties gaan redeneren in karikaturen en irrationele tegenstellingen. Als we dat niet willen moeten we zelf ook op zoek naar de balans tussen ratio en intuïtie.

Nieuwe uitdagingen vragen om nieuwe uitgangspunten

door Yannick Lataster De auteur is organisatieadviseur in de publieke sector op het terrein van klimaat, energie en verduurzaming.

In navolging van Trees van Montfoort pleit Yannick Lataster ervoor het begrip ‘rentmeesterschap’ te vervangen. Dit begrip gaat er te veel van uit dat de mens boven de andere schepselen is gesteld en de schepping economisch kan exploiteren. Maar Lataster gaat nog een stap verder: ook de andere christendemocratische begrippen – publieke gerechtigheid, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid – zijn enkel gebaseerd op intermenselijke relaties en verdienen aanvulling of vervanging.

In het vorige nummer van CDV stond ruimtelijke ordening centraal.¹ Een vraagstuk dat steeds urgenter wordt met het toenemende aantal claims op ‘dat hele kleine stukje aarde’. Maar ook een vraagstuk dat past binnen een bredere verzameling aan vraagstukken. Denk daarbij aan klimaatverandering, biodiversiteit en stikstof, zaken die met elkaar gemeenschappelijk hebben dat zij in de kern draaien om de verhouding tussen de mens en zijn omgeving. In de beantwoording van de hoofdvraag in het betreffende CDV-nummer kwamen de verschillende auteurs hier ook steeds weer op uit. De kern wordt dus breed onderkend, en daarmee is er een basis om over oplossingen na te denken.

Bij die oplossingen valt het echter op dat door de meeste auteurs toch weer teruggegrepen wordt op ‘oude’ concepten. Nu hoeft daar – begrijp me niet verkeerd – helemaal niets mis mee te zijn; het feit dat ze ‘oud’ genoemd kunnen worden, betekent dat ze hun waarde hebben bewezen. Als deze oude concepten echter onvoldoende aansluiten bij de huidige vraagstukken, zijn ze eerder tot last dan tot lust. In deze bijdrage zal ik betogen dat ze inderdaad tot last zijn, en zal ik een aanzet doen om te komen tot nieuwe concepten.

Meervoudige waardigheid

Waar te beginnen? Voor mij wordt het fundament voor christendemocratisch

denken gevormd door het christendemocratische mensbeeld. In de notitie *Mens, waar ben je?* wordt dit mensbeeld geschetst aan de hand van vier aspecten: de mens als *geroepen, relationeel, maatschappelijk* en *kwetsbaar* wezen.² Dat maakt dat de mens bovenal een relationeel wezen is. Alle vier de aspecten hebben tenslotte betrekking op verschillende relaties (met God, met de medemens en met de verzameling medemensen) of op de kwetsbaarheid van de relatie. Wat opvalt is dat de notitie spreekt van de relatie van de mens met zijn schepper en de relatie van de mens met andere mensen, maar niet over de relatie tussen de mens en ‘de omgeving’. Die relatie lijkt niet te bestaan of is op z’n minst niet relevant. Het is een gemis dat ik enkel kan verklaren op basis van de nadruk die gelegd wordt op de notie dat de mens de kroon is op de schepping (Genesis) en dus verheven zou zijn ten opzichte van de omgeving – een notie die ook ten grondslag ligt aan het concept ‘rentmeesterschap’.

In haar kritiek op het concept rentmeesterschap laat Trees van Montfoort overtuigend zien dat er in de rest van de Bijbel veel meer belang en zeggenschap wordt toegekend aan de omgeving van de mens.³ De notie van verhevenheid lijkt dan ook misplaatst. Het is voor Van Montfoort een reden om afscheid te nemen van het concept rentmeesterschap.

Maar niet alleen in de Bijbel wordt het belang van de omgeving onderkend, ook de pauselijke encyciek *Laudato Si* refereert aan het belang en zelfs aan de gelijkwaardigheid van de omgeving en de mens. Er staat dat ‘ieder schepsel een functie heeft en geen enkel overbodig is’,⁴ en dat ecosystemen ‘een intrinsieke waarde hebben’, onafhankelijk van ons gebruik ervan.⁵ Deze uitspraken worden nader geduid met het aanhalen van de heilige Thomas van Aquino. Volgens hem heeft de ‘eerste agens’ gewild ‘dat “wat aan ieder ding ontbreekt, door de andere dingen wordt aangevuld om de goddelijke goedheid te vertegenwoordigen”, omdat “zijn

goedheid niet voldoende door één schepsel kan worden vertegenwoordigd”’.⁶ De enige logische gevolgtrekking hieruit is dat als de mens intrinsieke waardigheid bezit, de omgeving die ook bezit, omdat zij alleen dan samen Gods goedheid kunnen vertegenwoordigen.

Deze intrinsieke waardigheid van de omgeving betekent dat zij intrinsieke waarde heeft die onafhankelijk is van productievermogen, esthetische kwaliteit of enig andere gebruikswaarde vanuit menselijk perspectief. Ook volgt hieruit dat geen enkel schepsel ooit tot het eigendom van een ander schepsel, en dus ook niet van de mensheid, gerekend kan worden. Zoals ook al gesteld wordt: ‘Verkoop van land mag terugkoop niet uitsluiten, want het land behoort aan Mij: gij zijt er vreemdelingen en gasten’ (Leviticus 25: 23). Wij zijn dus geen eigenaren! Deze afwijzing van de eigendomsrelatie tussen de verschillende schepselen onderling betekent

Geen enkel schepsel kan ooit tot het eigendom van een ander schepsel of van de mensheid gerekend worden

een extra ‘bevestiging’ van ieders intrinsieke waardigheid. Hoewel de mens, toegerust met liefde en verstand (een gegeven dat allang niet meer uitsluitend voor de menselijke soort geldt), geroepen is een verantwoordelijkheid voor de schepping te dragen, kan hij dat dus niet doen vanuit een eigendomsverhouding. Deze verantwoordelijkheid kan alleen gestalte krijgen als er recht gedaan wordt aan ieders intrinsieke waardigheid. Het negeren van deze waardigheden is het negeren van Gods genade.

Daarmee is, in aanvulling op het betoog van Trees van Montfoort, nog een reden gegeven om afscheid te nemen van het concept rentmeesterschap, aangezien de waardigheid van de omgeving niet in overeenstemming te brengen is met de economische exploitatie die

rentmeesterschap veronderstelt. Als concept voldoet het dus niet om de relatie tussen mens en de omgeving te definiëren.

De wetenschap voorop?!

Als we in het christendemocratische mensbeeld de relatie tussen de mens en de omgeving een plek geven, zoals hiervoor betoogd, dan betekent dat niet alleen dat het concept rentmeesterschap onbruikbaar is, maar ook dat die andere concepten die als uitgangspunten van de christendemocratie zijn geformuleerd – te weten publieke gerechtigheid, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid – op z'n minst gebrekkig zijn, omdat ook deze enkel gebaseerd zijn op de relatie tussen mensen. Zo zou publieke gerechtigheid eigenlijk 'ecologische gerechtigheid' (gerechtigheid op het niveau van de gehele ecologie) moeten zijn, dient solidariteit veel breder uitgelegd te worden, en wordt gespreide verantwoordelijkheid een onmogelijkheid omdat we (vooralsnog) niet in staat zijn om verantwoordelijkheid met andere soorten te delen. We hebben nieuwe woorden en concepten nodig om de aard en inhoud van deze relatie te beschrijven en die te vertalen naar de praktijk. Een van de denkers die ons daarbij kan helpen is de Franse filosoof Bruno Latour.

De relevantie van Latour is gelegen in zijn mens- en wereldbeeld dat, net als dat van de christendemocratie, relationeel van aard is. Met zijn actor-netwerktheorie (*actor-network theory*; ANT) heeft Latour een eigen benadering gepresenteerd van relationaliteit. Hij breidt deze uit naar *non-human entities*,⁷ vergelijkbaar met de beweging die ook ik probeer te maken om recht te doen aan de intrinsieke waardigheid van alle schepselen. In zijn vertaling van deze relationaliteit naar de praktijk komt Latour uit bij het 'parlement der dingen',⁸ een concept waarin hij de intrinsieke waardigheid ook beschouwt als het hebben van een belang waarmee rekening gehouden moet worden, en waarin hij dit verbindt met

het parlement als de plek waar verschillende belangen op een vreedzame wijze afgewogen kunnen worden. *No taxation without representation*, maar dan anders. In de praktijk zou dit parlement vorm moeten krijgen door de wetenschap als vertegenwoordiger van al het non-humane te erkennen en haar een positie te geven in het debat én in de besluitvorming – een suggestie die, hoe intrigerend ook, al snel zou stranden in praktische onmogelijkheden en ons daarom niet direct verder helpt.

Wat wel helpt is de doorvertaling van dit concept in zijn latere werk. Hierin spreekt hij over het concept 'levensterrein' (al wat nodig is om te kunnen leven) en over de opdracht aan 'aardbewoners' (een nieuwe term voor alle humane en non-humane entiteiten) om te ontdekken hoe zij voor hun voortbestaan afhankelijk zijn van andere aardbewoners en waar deze aardbewoners op hun beurt weer van afhankelijk zijn.⁹ De wetenschap wordt hiermee niet langer met de onmogelijke taak opgezadeld om al het non-humane te vertegenwoordigen, maar met de verantwoordelijkheid belast om de grenzen aan te geven waarbinnen alle aardbewoners kunnen voortbestaan. Het zijn deze grenzen waaraan het handelen van de mens (lees: het vormgeven van de relatie van de mens met de omgeving) is gebonden. Daarmee is een uitgangspunt geformuleerd dat niet langer gekoppeld is aan de notie dat de mens de kroon op de schepping is, maar aan de waardigheid van heel de schepping. Dit uitgangspunt kan ons helpen in het formuleren van nieuwe concepten in de christendemocratische denktraditie.

Naastenzorg

In het eerder aangehaalde artikel draagt Trees van Montfoort als nieuw concept 'co-existentie' aan: co-existentie, als samenleven en samenwerken, zou het concept rentmeesterschap moeten vervangen. Zelf ben ik van mening dat er voorlopig eerst nog een ander concept nodig is. De wetenschap laat

namelijk zien dat veel van de vraagstukken voortkomen uit een ernstig verstoorde balans in de omgeving (in de atmosfeer, de bodem, enzovoort). Deze verstoorde balans is, zeker op den duur, slecht voor de mens, maar voor veel andere schepselen is ze nu al desastreus. Daardoor is er geen sprake van een gelijkwaardige startpositie om als mensen en niet-mensen samen te werken. Aangezien wij als mensen schuld dragen voor deze verstoorde balans, is er hier een taak voor ons weggelegd. Wij moeten ervoor zorgen dat de balans

wordt hersteld door zorg te dragen voor onze medeschepselen, die we vanwege hun gelijkwaardigheid beter onze 'naasten' kunnen

Onze medeschepselen kunnen we vanwege hun gelijkwaardigheid beter onze 'naasten' noemen

noemen. Onze houding moet er daarom een zijn van *naastenzorg*, in de breedste zin van het woord. Laat dat het concept zijn waarmee we onze relatie met de omgeving vormgeven.

-
- 1 Jan Jacob van Dijk, Marc Janssens en Jan Prij (red.), *Gedeelde ruimte* (CDV Herfst 2021). Amsterdam: Boom, 2021.
 - 2 T.O.F. van Prooijen, *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christendemocratische mensbeeld*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, december 2011.
 - 3 Trees van Montfoort, 'De ruimte delen met medeschepselen', *Christen Democratische Verkenningen* 41 (2021), nr. 3, pp. 50-53.
 - 4 Paus Franciscus, *Laudato Si' / Wees geprezen. Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis*. Vaticaanstad/Poeldijk: Libreria Editrice Vaticana/Stg. InterKerk, 2015, 2.IV.84.
 - 5 Franciscus 2015, 4.I.140.
 - 6 Franciscus 2015, 2.IV.86.
 - 7 Bruno Latour, *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
 - 8 Bruno Latour, *Wij zijn nooit modern geweest. Pleidooi voor een symmetrische antropologie*. Amsterdam: Van Genneep, 1994.
 - 9 Bruno Latour, *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*. Amsterdam: Octavo, 2018.

Bron: iStock

Rentmeesterschap

door **Janne E. Nijman** De auteur is bestuursvoorzitter van het T.M.C. Asser Instituut in Den Haag, en hoogleraar in Amsterdam en Genève. j.e.nijman@uva.nl

Wij bevinden ons in een voor de aarde en de mensheid catastrofale fase van de geschiedenis. Aan de vooravond van COP26 – de 26e(!) Conference of the Parties over het VN Klimaatverdrag – heeft het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) een – in de woorden van secretaris-generaal van de Verenigde Naties António Guterres – ‘code rood voor de mensheid’ afgegeven.

In eerdere columns over de kern van het christendemocratisch gedachtegoed heb ik vaak het begrip ‘rentmeesterschap’ genoemd als uitgangspunt en leidraad voor onze politieke reactie op de klimaat- en biodiversiteitscrisis. Toch heb ik dit begrip nu doorgestreept.

Ook begrippen hebben wortels. De geschiedenis van ‘rentmeesterschap’ is lang en complex. Zij gaat terug op de antropologie waarin de mens als beeld van God begenadigd is met de rede, de vrije wil en het beheer (*dominium*) van de aarde. Een antropologie die het unieke van de mens en de menselijke natuur vat in de gedachte dat mensen geschapen zijn *in imagine Dei*.

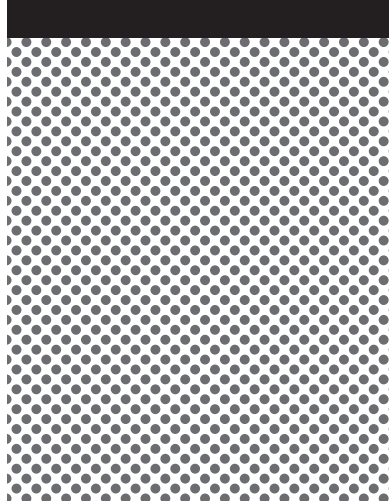
In de vroegmoderne tijd liepen de theologische gemoederen over de betekenis van Genesis 1:26 hoog op. Die haarkloverij, hoe fascinerend ook, laat ik hier rusten. Dominant werd al gauw de gedachte dat de mens heerschappij heeft over de aarde, dat de aarde zijn eigendom is, dat hij meester is over de natuur. Weliswaar een meester die zijn eigendom verantwoordelijk moet beheren, maar wel een meester verheven boven (en bijgevolg steeds minder verbonden met) land en natuur.

Ideeën en woorden doen ertoe. Het begrip ‘rentmeesterschap’ heeft ons denken over de relatie met de aarde op een verkeerd spoor gezet. Het scheidt ons van, en verheft ons boven, de natuur. De natuur staat ons ten dienste; zij kan worden onderworpen en geëxploiteerd. Deze antropocentrische visie op de relatie tussen mensheid en aarde heeft desastreuze ecologische gevolgen. In het internationaal recht wordt in deze jaren de gedachte ontwikkeld – ook gesteund in *Laudato Si* – dat wij mensen gestraft moeten kunnen worden voor ‘ecocide’: de vernietiging en ontvruchting van de aarde en haar ecosystemen.

Ik denk aan de fresco’s in Assisi. Franciscus communiceert met broeder vogel en zuster aarde. De huidige klimaatcrisis vraagt om een herijking van de christendemocratische visie op onze relatie met de natuur; om een visie waarin de mens haar plaats kent vanuit de verbinding met en gelijkwaardigheid aan de natuur.

Met de onhoudbaarheid van de antropocentrische visie op de natuur komt de onhoudbaarheid van het begrip ‘rentmeesterschap’. Het staat de christendemocratie en haar denken over de aanpak van de klimaatcrisis in de weg. De natuur – waarvan de mens immers deel uitmaakt – moet in ons denken centraal staan: van rentmeesterschap naar een ecocentrische benadering. In onze relatie tot de natuur moeten wij van de ethiek en politiek van het (rent) meesterschap bewegen naar die van de *caritas*: de zorg om zuster aarde.

De coöperatieve samenleving

De coöperatieve samenleving

Coöperatieve krachten hebben al sinds de middeleeuwen economieën en maatschappijen in Europa gevormd.

De recente opkomst van burgerinitiatieven en coöperaties zijn bevestigingen hiervan. Ze laten de veerkrachtigheid van de civil society en van een op samenwerking gerichte economie zien. Nu komt het erop aan dat politici en bestuurders het belang van de coöperatieve werkwijze onderkennen.

door Frank van den Heuvel en Jan Prij Van den Heuvel, oud-redactielid van CDV, is werkzaam als maatschappelijk ondernemer (onder andere binnen coöperaties). Prij is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*. Ze vormen samen de kernredactie van dit themanummer.

Voor christendemocraten is de coöperatieve samenleving een pleonasme. De samenleving is coöperatief. De reden is eenvoudig. Om het met een aloude verkiezingsleus van het CDA te zeggen: ‘Samenleven doe je niet alleen.’¹ Dit betekent dat de samenleving ten principale geen vechtkooi is, geen ruimte van verdeel-en-heerspolitiek. Het mag niet zo zijn dat alleen de bazen het voor het zeggen hebben, terwijl burgers in het beste geval ‘onderdanen’ zijn en in het slechtste geval niets meer dan ‘slachtoffers van het systeem’. De burger verwordt tot een machteloos individu zonder gezicht, overgeleverd aan een groter geheel van machten en krachten die hij toch niet beheersen kan. De kernidee is dat er meer mogelijk is dan dat; de mens is te vindingrijk en te creatief om dat potentieel onbenut te laten.

In recente rapporten als *Zij aan zij* en het verslag-Van Zwol over de herkenbaarheid en het profiel van het CDA wordt uitvoerig uit de doeken gedaan welke wendingen nodig zijn om coöperatieve kracht meer ruimte te geven.² Van Zwol noemt drie majeure wendingen om los te komen uit de praktijk van het problematiseren en uitvergroten van polarisatieverschillen, namelijk die in de richting van recht doen, gezond leven en verschil verbinden.

De vraag is of van die wendingen al iets te zien is. Je zou kunnen zeggen dat de huidige situatie niet al te rooskleurig is en op zijn minst nederig stemt, met zoveel CDA-bewindslieden aan het roer. We zien ons geconfronteerd met een Belastingdienst die mensen verpulverd heeft, met een levensstijl die nog allesbehalve duurzaam is, en met een bestuursstijl die nog te veel op controle vanuit Den Haag gericht is en niet meer van nature midden in de samenleving staat.

Om de veranderkracht van onderlinge samenwerking te kunnen beoordelen, moeten we misschien klein beginnen en inzoomen op een aantal coöperatieve praktijken die gaande zijn. Het grotere verhaal van de coöperatieve samenleving komt immers ook

naar voren in de kleinere verhalen over coöperatie als organisatievorm, in de talloze nieuwe burgerinitiatieven die er zijn, en in de vele stichtingen en verenigingen die ons land rijk is. Misschien is de huidige crisis ook een kans om te laten zien hoe het anders kan.

Burgercollectieven

Allereerst de opkomende nieuwe coöperaties in de vorm van nieuwe burgercollectieven. Volgens Ton Duffhues, Tine De Moor en Eva Vriens staan burgercollectieven klaar om de postcoronasamenleving vorm te geven.³ Dat doen die collectieven op basis van de drie centrale principes solidariteit, wederkerigheid en efficiëntie (genoeg is beter). Zo laat Herenboeren zien hoe we anders en gezonder kunnen eten, geworteld in lokale gemeenschappen, dus met kortere ketens. Evenzo maken wooncoöperaties zichtbaar hoe je duurzamer kunt wonen,⁴ en in het werk van energiecoöperaties komt aan het licht hoe een duurzamere wereld nu al dichtbij is. Uit een recente inventarisatie blijkt dat al zo'n vijftienhonderd zorgzame gemeenschappen in Nederland laten zien hoe je goed zorg kunt dragen voor elkaar.⁵ Volgens Tine De Moor bevestigen de nieuwe burgerinitiatieven een heropleving van de civil society, maar zij constateert dat dit eigenlijk niet op het netvlies van politici staat.⁶ Het is letterlijk ongekend, en onbekend maakt onbemind. Een vergelijkbaar punt maakte Herman Wijffels in de CDV-winteruitgave van 2019.⁷

Coöperatieve krachten in economie en samenleving

Volgens De Moor hebben coöperatieve krachten minstens al sinds de middeleeuwen economieën en maatschappij in Europa gevormd. Zij ziet in de burgercollectieven belangrijke parallellen en verschillen met eerdere coöperatieve bewegingen in de geschiedenis. De eerste coöperatieve golf deed zich voor in de middeleeuwen, met de vorming van de gilden en meenten. De tweede coöperatieve golf kwam op tijdens de industriële revolutie. Uit de kleine coöperaties die in deze tijd ontstonden, kwamen uiteindelijk grote coöperatieve reuzen voort, zoals de Rabobank en de huidige agrarische coöperaties.

Momenteel speelt de derde golf, als reactie op een ineffectieve overheid en doorgeslagen Angelsaksisch marktdenken. Coöperaties vullen de leemte wanneer de overheid afwezig of te anoniem en bureaucratisch is, en ook wanneer de markt te kil en uitsluitend is. Daarnaast wordt zichtbaar dat ook de economische sfeer in essentie op samenwerking blijft aangewezen. Dit betekent dat civiele deugden ook voor de economie onontbeerlijk zijn.

Hiermee worden de grenzen tussen maatschappelijk middenveld, staat en markt wat diffuus en poreus. Misschien is er zelfs sprake van wat Paul Dekker in dubbele zin 'de oplossing van de civil society' noemt.⁸ Hij pleit er nadrukkelijk voor om de civil society, waar de vrijwillige associatie dominant is – in tegenstelling tot de drive om via concurrentie geld te verdienen of om de maatschappij via hiërarchische regelgeving te ordenen –, als apart onderzoeksgebied serieus te nemen. Deze aanbeveling horen we in deze CDV ook van wethouder van Almere Froukje de Jonge: 'We dreigen het maatschappelijk middenveld wat kwijt te raken. Terwijl wij er als gemeente best goed zicht op hebben. We besteden er als CDA veel minder aandacht aan dan nodig.'

Het gebrek aan aandacht voor de civil society is inderdaad te betreuren. De breedte van het maatschappelijk middenveld is nog steeds enorm, zo blijkt uit de vitaliteit en de

*Civiele deugden zijn ook voor
de economie onontbeerlijk*

diversiteit van de stichtingen, verenigingen en fondsen in Nederland. De ruim 300.000 verenigingen en stichtingen waarvan waarschijnlijk sprake is, en waarvan er recentelijk zo'n 50.000 zijn bevraagd in het kader van het Nationaal Verenigings Onderzoek, houden zich over het algemeen goed staande, en laten zien dat ze de 'hefboom van verandering' zijn richting een duurzamere, gezondere en veiligere leefomgeving.⁹

Bevindingen uit deze CDV

Wat zijn enkele bevindingen rond de coöperatieve samenleving die in de navolgende artikelen naar voren komen? We noemen er vier.

1. De letterlijk ongekende kracht van coöperatie als het fundament van de samenlevingsopbouw springt als eerste in het oog. Schenk daar meer aandacht aan, en maak het bekend. Dan gaat het over burgerinitiatieven, over het maatschappelijk middenveld in brede zin, en over de geringe aandacht voor de coöperatie als maatschappelijke en economische organisatievorm. Daarom is er in deze CDV aandacht voor de kansen en bedreigingen van deze organisatievorm, maar ook voor de maatschappelijke en zakelijke en economische kracht ervan, passend bij het Rijnlands denken, en voor de opkomst van coöperaties in het landelijk gebied.¹⁰ Hoe komt het dat er zo weinig aandacht is voor de civiele kracht ervan? Misschien is hier een uitspraak van Theo Schuyt van toepassing. Het komt volgens hem 'doordat overheden in het algemeen vooral geïnteresseerd zijn in sociale problemen'. Er is vooral aandacht voor wat er misgaat en voor de polariserende krachten, en niet voor wat goed gaat en voor de constructieve krachten, en dat is ernstig.¹¹
2. Het is onvoldoende dat een bestuurlijke elite het belang van een coöperatieve werkwijze onderkent; vanwege de kwetsbaarheid van de coöperatieve werkwijze is er een overheid nodig die veel verder gaat, een overheid die coöperatief handelen ondersteunt, beschermt en bestendigt. Voorstellen daartoe variëren van het erkennen van de coöperatie als maatschappelijke onderneming, 'een positieve premie zetten op vormen van vrijwillig samenwerken' en 'meer ruimte geven aan burgerparticipatie' tot aan het 'kantelen van de informatievoorziening van de overheid' (zie ook onder 4).
3. Coöperatief denken past bij de Nederlandse coöperatieve traditie van bijna duizend jaar, en vormt de kern van het christendemocratische gedachtegoed, zo betogen veel auteurs.¹² 'Het CDA kan het coöperatief denken terugbrengen in bijna ieder politiek debat', stelt Frank van den Heuvel. Toch wordt er nog te weinig werk van gemaakt. Soms komt dat ook door een overmaat aan regels. 'We hebben zorg dragen voor elkaar te ingewikkeld gemaakt', stelt Froukje de Jonge. De omarming van de coöperatieve samenleving is tot nu toe halfslachtig te noemen. Wouter Beekers toont in zijn bijdrage met voorbeelden aan dat het tot nog toe bij een papieren lofzang is gebleven. Zijn harde conclusie is: 'Christelijk-sociale partijen belijden de coöperatieve samenleving, maar praktiseren haar niet.' Daarvoor zitten geloof in de maakbaarheid van de samenleving en de bijpassende bestuurlijk-politieke controledrift te veel in de weg.
4. Binnen een coöperatieve samenleving moet er ruimte zijn voor burgerinitiatief en burgerparticipatie. 'Een overheid is dienend aan de samenleving en moet daar haar structuren op aanpassen, in plaats van andersom', zo haalt Mathilde van de Ven in haar CDV-bijdrage instemmend Wim van de Donk aan.¹³ Maar dat is lastig; het vergt een omslag in denken en doen. Alles moet minder hiërarchisch en regelgericht worden georganiseerd. Volgens Peter Cuyvers moet daartoe ook de

organisatiestructuur van de overheid kantelen, zodat burgers digitaal alle informatie kunnen inzien en beheren die de overheid over hen heeft. Dat zal de ongelijke machtspositie tussen overheid en burger drastisch verminderen en werkelijke invloed van onderop mogelijk maken.

Practice what you preach

Al met al laat deze CDV een partieel en wisselend beeld zien. De coöperatieve samenleving moet nog verder doordacht worden, ook wat betreft de tekortkomingen en openstaande vragen. Hoe ver reikt bijvoorbeeld de rol van de overheid bij het faciliteren van de coöperatieve samenleving, en hoe is te voorkomen dat bepaalde groepen burgers alsnog buiten de coöperatieve boot vallen? Toch maken coöperatieve praktijken in het klein al iets zichtbaar van de beoogde wendingen zoals die in het rapport-Van Zwol beschreven staan. Het is essentieel om dat goede nieuws meer en ruimhartiger een podium te geven dan tot nog toe gebruikelijk is. De genoemde praktijken belichamen solidariteit die verschillen tussen mensen overbruggt, en wijzen hoopvol vooruit naar een duurzamere levensstijl. Ze laten daadwerkelijk zien dat het anders en beter kan. Maar voor een werkelijk coöperatieve samenleving is nog meer nodig: niet alleen een papieren omarming daarvan door politici en bestuurders, maar ook en vooral een daadwerkelijke verandering van het eigen bestuurlijk en politiek handelen. Alleen dan krijgt de coöperatieve samenleving werkelijk de ruimte die zij verdient.

-
- 1 CDA, *Samenleven doe je niet alleen. CDA verkiezingsprogramma 1998-2002*. Breda: CDA, 7 februari 1998.
 - 2 Zie: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Zij aan zij. Toekomstperspectief voor Nederland in 2030*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, juli 2020; en Richard van Zwol, *Recht doen, gezond leven, verschil verbinden. Samen verantwoordelijk zijn voor Nederland. Verslag 'Naar een herkenbaar CDA'*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 6 september 2021.
 - 3 Ton Duffhues, Tine De Moor en Eva Vriens, 'Burgercollectieven staan klaar om de post-coronasamenleving vorm te geven', *De Groene Amsterdammer*, 4 mei 2020. Zie ook: Tine De Moor en Ton Duffhues, 'Burgercollectieven als go-between tussen burger en overheid in en na crisistijden', *Coronapapers.nl*, 4 februari 2021.
 - 4 Een bekend voorbeeld is Ecodorp Boekel (www.ecodorpboekel.nl).
 - 5 Zie de Monitor Zorgzame Gemeenschappen van Nederland Zorgt Voor Elkaar: www.nlzorgtvoorelkaar.nl/monitor+zorgzame+gemeenschappen+def/default.aspx. In deze CDV noemt Mathilde van de Ven de coöperatie Austerlitz Zorgt als voorbeeld van een geslaagd woon-zorginitiatief.
 - 6 Zie het uitgebreide interview met Tine De Moor in deze CDV.
 - 7 Marc Janssens, 'Herman Wijffels: "Nú is het CDA aan zet"', *Christen Democratische Verkenningen* 39 (2019), nr. 4, pp. 16-23.
 - 8 Paul Dekker, *De oplossing van de civil society. Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002.
 - 9 Zie Panteia, *Nationaal Verenigings Onderzoek 2021*. Zoetermeer: Panteia, 18 november 2021. In dit onderzoek, uitgevoerd in opdracht van De Nederlandse Associatie en IVBB, zijn 55.000 verenigingen aangeschreven, waarvan ruim negen procent heeft gereageerd. Zie ook: www.nationaalverenigingsonderzoek.nl.
 - 10 Zie bijvoorbeeld de bijdragen van Lydia Sterrenberg en Mirjam Fokkema en van Jos Bijman in deze CDV.
 - 11 Zie in deze CDV de bespreking van het boek *Filantropie* van Theo Schuyt. Schuyt benoemt dit in het kader van een onderzoek naar filantropie, maar Peter Cuyvers constateert in zijn CDV-bijdrage in algemene zin iets soortgelijks.
 - 12 Zie bijvoorbeeld de bijdragen van Onno van Bakkum en Pieter Heerma in deze CDV.
 - 13 Wim van de Donk e.a., *Op weg naar meervoudige democratie. Oproep van de Commissie Toekomstgericht lokaal bestuur*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, juni 2016.
-

Interview

De ongekennde kracht van collectieve actie

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

De Vlaamse historica Tine De Moor heeft drie golven van de collectieve actie onderzocht: de eerste in de middeleeuwen, de tweede in de negentiende eeuw, en de laatste in de afgelopen twee decennia. Ze is overtuigd van de waarde die de coöperatie nog altijd heeft, zeker vandaag, om het gat tussen markt en staat op te vullen. ‘Maar vreemd genoeg is de politiek blind voor de recente opleving van burgercollectieven. Misschien wel omdat die het falen van de overheid ontmaskert.’

Tine De Moor (1975) is geboren in Gent, maar inmiddels al enige tijd in Nederland werkzaam. In 2013 sprak ze als hoogleraar Instituties voor collectieve actie in historisch perspectief haar inaugurele rede aan de Universiteit Utrecht uit: *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*.¹ De oratie trok nogal de aandacht: er werden tweeduizend papieren exemplaren van verspreid, en een veelvoud daarvan werd er gedownload. Ook maakte de term ‘homo cooperans’ sindsdien echt school.

Dat was ook niet zo verwonderlijk. In haar rede beschreef De Moor de drie golven in de geschiedenis van de zogeheten ‘collectieve actie’, waarvan de laatste nog maar enkele jaren zichtbaar was. Vanaf 2005 bleken ze opeens overal op te poppen: burgercollectieven zoals zorgcoöperaties,

energiecollectieven en broodfondsen, waarin zelfstandige ondernemers samen een verzekering opzetten in geval van arbeidsongeschiktheid of werkloosheid. ‘De huidige, derde golf aan nieuwe coöperaties is [qua omvang] nog marginaal’, stelde ze in 2013. ‘De vele kleinere recente initiatieven worden overschaduwd door een aantal “reuzen” zoals Achmea, Rabobank Groep en FrieslandCampina, die [...] goed zijn voor ruim 42 miljard omzet en bijna 100.000 werknemers en die nagenoeg alle hun oorsprong vinden in de vorige, tweede golf.’² In totaal werd toen niet minder dan 111 miljard euro omgezet door Nederlandse coöperaties. Ter vergelijking: alle beursgenoteerde bedrijven samen zetten 253 miljard euro om.³

Ondanks de kleine omvang van de derde golf is het van groot belang

Tine De Moor Fotografie: Stijn Noppen

dat deze nieuwe burgercollectieven eindelijk eens serieus genomen worden als aanstekelijke tekenen en daden van onderlinge solidariteit, betoogde De Moor, die eerder al op de geschiedenis van de coöperatieve samenwerking was gepromoveerd: in 2003 verscheen haar proefschrift *'Tot proffijt van de ghemeensaemheijt'*.⁴ Vanaf 2004 deed ze in Utrecht verder onderzoek naar de vroege vormen van samenwerking in de middeleeuwen, zoals in gilden, begijnhoven en waterschappen. Volgens haar waren Nederlanders in 2013 gemiddeld aan 1,8 coöperaties verbonden, waarbij zorgverzekeraars Univé en Zilveren Kruis en uitvaartonderneming DELA enkele van de meest

Interview in het kort:

- * De huidige opleving van coöperaties via burgerinitiatieven vormt een derde golf die sinds 2005 gaande is. De eerste twee golven ontstonden in de middeleeuwen en in de negentiende eeuw
- * De eerste golf bestond uit de gilden in de stad en op het platteland; de tweede golf kwam mede tot stand door de industriële landbouw en leidde tot de zuivelcoöperaties en tot boerenleenbanken, later de Rabobank
- * De politiek negeert de huidige derde golf, wellicht omdat de coöperaties in het gat springen tussen markt en overheid en daarmee het falen van de neoliberale politiek markeren
- * Coöperaties en burgercollectieven verdienen meer steun, omdat ze beter op (de lokale) eigenheid kunnen inspelen. Bovendien gaan ze uit van vertrouwen tussen burgers, en niet, zoals overheid en markt, van wantrouwen en controle

De coöperatieve samenleving

voorkomende zijn. Zelf is De Moor momenteel van zo'n tien coöperaties of burgercollectieven lid, waaronder Land van Ons in Nederland en Energent, NewB en Het Hinkelspel in België.

Sinds september 2020 is De Moor werkzaam als hoogleraar Sociale ondernemingen & Instituties voor Collectieve Actie aan de Rotterdam School of Management (Erasmus Universiteit). Hier bereidt ze een tweede inaugurele rede voor, ditmaal over *social enterprises*, ondernemingen met primair een maatschappelijk, sociaal of ecologisch doel. Coöperaties zouden volgens haar in beginsel prima onder dat label van 'social enterprises' kunnen vallen, maar helaas is dat in Nederland niet het geval. 'Politiek interessant is dat in Nederland, in tegenstelling tot andere landen, de coöperatie niet onder het label 'social enterprises' valt. De plannen die nu opnieuw worden ingebracht voor de maatschappelijke onderneming zijn vooral op de bv gericht. Dat is jammer, omdat maatschappelijke ondernemingen hiermee minder toegang hebben tot bepaalde financieringsbronnen. Het zou goed zijn als coöperaties ook van dergelijke voordelen zouden kunnen profiteren.'

Hoe is dat dan in België, waar u vandaan komt?

'In 2019 is in België een nieuwe vennootschapswetgeving aangenomen, waarbij een christendemocratische minister van CD&V alles op zijn kop heeft gezet. Oorspronkelijk was het idee om de coöperaties af te schaffen, maar uiteindelijk heeft minister Geens, mede onder druk van lobbywerk, voor een nieuwe wet gezorgd die de coöperatieve samenleving bevordert. Zelfs normale bedrijfsverenigingen worden geacht meer waardegedreven te werken, in overeenstemming met de zogeheten "coöperatieve principes" van de International Cooperative Alliance. Dan gaat het om

zaken als intern democratisch bestuur, het opleiden van mensen, maar ook onderlinge samenwerking tussen coöperaties en de zorg voor de gemeenschap. Nu is het in België zelfs zo dat als je een sociale onderneming opzet, deze een coöperatieve structuur móét hebben. Dat is totaal anders dan in Nederland. In Nederland wordt er niet aan de basisstructuur van de vennootschapswetgeving getornd, en die wetgeving bevat een bijzonder vrije omschrijving van wat een coöperatie is. Door te liberale wetgeving kunnen pseudocoöperaties ontstaan, waarbinnen zelfs het one-man-one-vote-systeem, wat een typisch kenmerk van de coöperatie is, niet meer hoeft te gelden.'

U heeft de geschiedenis van coöperatieve samenwerking onderzocht. Wat kwam daaruit?

'De coöperatieve samenwerking kent in de geschiedenis drie golven. De eerste golf ontstond in de late middeleeuwen, zowel in de stad als op het platteland. Op het platteland ontstonden de waterschappen, markegenootschappen en meenten (*commons*), een soort gemeentelijke

weidegronden waarin mensen zich samen organiseerden. De boeren voelden de druk vanuit de steden door verdere commercialisering van de landbouw. In de stad ontstonden gilden die een vuist wilden maken tegen uitbuiting in de textielindustrie. Gilden maakten regulering van de markt op basis van interne prijs- en kwaliteitsstandaarden mogelijk. In een periode waarin de overheid nog niet gecentraliseerd was, en de markt in volle ontwikkeling, was dat hard nodig. Overigens interpreteerden in sommige steden de gilden hun verantwoordelijkheden wel heel erg ruim en namen ze min of meer het gemeentebestuur over, zoals in Utrecht.'

In Nederland valt de coöperatie jammer genoeg niet onder het label 'social enterprise'

Hoe is de tweede golf ontstaan?

‘In de loop van de achttiende eeuw verdween onder druk van de zich vormende natiestaten de ruimte die noodzakelijk is om instituties van onderop op te zetten. Intussen werd, mede onder invloed van het verlichtingsdenken, privaat eigendom naar voren geschoven als het middel bij uitstek om economische groei te stimuleren. Men vreesde dat gemeenschappelijk eigendom van land of andere productiemiddelen ervoor zou zorgen dat boeren of arbeiders zich niet voldoende inspanden. Instituties voor collectieve actie zoals gilden en markegenootschappen werden beschouwd als relictten uit het verleden die alleen maar klaplopersgedrag door verwaarlozing zouden stimuleren, of juist overexploitatie van gemeenschapsgoederen door freeridergedrag. Het klassieke voorbeeld is het gemeenschappelijk gebruik van grasland door boeren waarbij een boer, tegen de afspraken in, een extra koe toevoegt, die dan het gras voor de voeten van andere koeien wegmaait. Dit wordt wel de “tragedy of the commons” genoemd, naar het werk van de Amerikaanse ecooloog en bioloog Garrett Hardin.’⁵

Achmea en Rabobank

‘Toch kwamen bepaalde functies van de gemene gronden en de gilden via een achterdeur weer boven. Gilden hadden immers niet alleen een rol op economisch vlak, maar ook op sociaal terrein, via onderlinge verzekeringen. Die functies werden samen met de gilden afgeschaft aan het einde van de achttiende eeuw, maar kwamen op een nieuwe manier naar boven aan het begin van de negentiende eeuw, in de vorm van de eerste onderlinge coöperatieve verzekeringen, bijvoorbeeld Achmea. Ook de uitvaartondernemer DELA is daar een uitvloeisel van. Zij droegen bij aan de tweede golf van de collectieve actie. Andere functies van de gilden, bijvoorbeeld ten aanzien van

werkloosheidsuitkeringen, werden overgenomen door de opkomende verzorgingsstaat.’

‘De tweede golf ontstond in de negentiende eeuw pas echt door de enorme mechanisering van de landbouw, die leidde tot de komst van de zuivelcoöperaties. De boeren zagen de voordelen van het collectiviseren van de productiemiddelen. Zo is het interessanter om gezamenlijk één grote kaasmakerij neer te zetten die voldoet aan alle hygiënische standaarden en normen, dan dat dit in elke boerderij afzonderlijk moet gebeuren. Bovendien hadden boeren moeilijk toegang tot kapitaal om te investeren in de mechanisering van de landbouw. Banken waren toentertijd vooral stedelijke ondernemingen, en niet zo op de landbouw gericht. Vanuit dit gat in de markt ontstonden de boerenleenbanken, eerst in Duitsland door Raiffeisen, en later groeiden ze uit tot de Rabobank.’

*Instituties voor
collectieve actie zoals
gilden en markegenoot-
schappen werden lang
beschouwd als relictten
uit het verleden*

Hoe verhouden de eerste en de tweede golf zich tot elkaar?

‘Wanneer gilden uit de eerste golf te groot werden, volgde een opsplitsing in kleinere collectieven. Een metaalgilde werd bijvoorbeeld opgesplitst in een wapenmakersgilde en een gilde dat zich toelegde op juwelierswerk.’

‘De tweede golf kenmerkt zich juist door een fusiestrategie die meer past bij de zich ontwikkelende en expanderende markten. FrieslandCampina is daar een voorbeeld van. Achmea ook: deze coöperatie is gegroeid uit een conglomeraat van kleinere verzekeraars. Het “toppunt” van deze strategie van vereniging vond in 2017 plaats bij een van de oude reuzen afkomstig uit de tweede golf: de totale samenvoeging van de Rabobank, waarbij ook de onderliggende lokale Rabobanken opgaan in de grotere structuur; zij zijn nu geen onafhankelijke rechtspersonen meer.’

De coöperatieve samenleving

‘Veel Nederlanders weten overigens niet dat best veel van de oorspronkelijke negentiende-eeuwse *mutuals* nog bestaan en dus niet zijn meegegaan in de marktgedreven fusiebewegingen van de tweede golf.’

Zijn er nog meer verschillen tussen de eerste en de tweede golf?

‘In de eerste golf waren niet alleen de organisaties kleiner, maar was er ook weinig samenwerking tussen collectieven. Samenwerking tussen coöperaties is iets van de tweede golf. Men heeft dan door schade en schande geleerd dat dat nodig is. Wie het niet doet, mist de onderhandelingsmacht om in te gaan tegen wetgeving gericht op de eigen opheffing, precies zoals dat met de gilden en de gemene gronden overall in Europa is gebeurd in de achttiende en negentiende eeuw.’

Wat kenmerkt de derde golf, die dus pas in de eenentwintigste eeuw is ontstaan?

‘De eerste golf kent een strategie van opdelen en specialiseren (*a split-and-specialize strategy*) en de tweede van fusie en samensmelting (*a merger strategy*). De derde golf kenmerkt zich door een “netwerkstrategie”. Ze bestaat over het algemeen uit kleine burgercollectieven met een beperkte groeps grootte, om ervoor te zorgen dat men niet anoniem is voor elkaar en daarmee ook de onderlinge solidariteit kan bewaken. In een grotere groep is de sociale controle lastiger. Zij zoeken elkaar op en merken dat het handig is om zich met elkaar te verbinden in collectieve netwerken. Energie Samen is daar een mooi voorbeeld van in de energiesector. Verdere voorbeelden zijn Nederland Zorgt Voor Elkaar op het gebied van de zorg en Cooplink op het gebied van woningcoöperaties. Zij vormen netwerken waarin ze informatie kunnen

uitwisselen en die de lobby verzorgen richting de overheid.’

Vindt u het terecht dat dat gebeurt?

‘Absoluut. Je kunt toch niet negeren dat steeds meer burgers zeggen “Ik ga niet naar bijvoorbeeld Vattenfall, maar wil mijn eigen energiecoöperatie opzetten”, en op die manier meebouwen aan de infrastructuur voor duurzame energieproductie?’

Waarom is het belangrijk dat er een sterke coöperatieve structuur aanwezig is tussen markt en staat?

‘Omdat de aanwezigheid van veel verschillende types coördinatiemechanismen naast elkaar de samenleving veerkrachtiger kan maken. De diversiteit onder de instituties voor collectieve actie vandaag de dag is enorm. Niet alleen varieert hun actiedomein, van zorg via energie tot landbouw, maar

ook de wijze waarop ze georganiseerd zijn is zeer divers. Dat maakt het stelsel minder kwetsbaar, robuuster. Het biedt daarnaast eenvoudige oplossingen voor iets wat in de praktijk vastliep omdat overheid en markt er niet uitkwamen. Kijk

naar de Wmo. De verwachting was dat de lokale overheden de onderlinge zorg in samenwerking met de markt zouden vormgeven. Dat is, zacht uitgedrukt, niet altijd gebeurd. De markt faalt daarin. Strikt gesproken faalt ze volgens de eigen logica overigens niet. Er is gewoon geen markt om in de middle of nowhere mensen op een rendabele manier van energie of van goede zorg te voorzien.’

Hoe kijkt u naar de burgercollectieven in de huidige derde golf?

‘We moeten naar de burgercollectieven kijken als naar een spectrum. Aan de ene kant zijn er broodfondsen opgekomen omdat er geen alternatief was. Dit conform het principe “there

Burgercollectieven bieden eenvoudige oplossingen voor zaken waar overheid en markt niet uitkwamen

is no alternative” (tina). Via een broodfonds verenigen zzp’ers zich om zich te kunnen verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid of uitval. De overheid doet dat niet meer, en het marktalternatief is te gek voor woorden: dat kost wel 700 tot 800 euro per maand. Aan de andere kant van het spectrum zijn de burgercollectieven ontstaan die wel degelijk een alternatief hebben. Dat zijn bijvoorbeeld de energiecoöperaties. Burgers kunnen immers ook naar een marktpartij stappen, maar zij kiezen er via een energiecoöperatie zelf voor om actief bij te dragen aan een duurzame toekomst. In het midden van het spectrum zitten bijvoorbeeld de Herenboeren en andere vormen van voedselcoöperaties die zeer sterk inzetten op efficiëntie. Wie bij zo’n boerderij zit, wordt geacht te betalen naar bijvoorbeeld gezinsgrootte. En ook de oogsten gaan volgens dat principe. Men oogst wat nodig is om mensen van voedsel te voorzien, niet meer en niet minder.’

‘Al deze collectieven doen een beroep op onderlinge solidariteit. Binnen de broodfondsen is er een expliciete keuze om bij ziekte en dus een beroep op het fonds niet te vragen naar een doktersverklaring. Zo’n verklaring zou freeridgedrag kunnen voorkomen. Maar als daarvoor niet gekozen wordt, zijn de deelnemers dus meer afhankelijk van sociale controle.’

Happy few

Critici zeggen dat veel coöperaties, bijvoorbeeld op het terrein van energie, alleen zijn weggelegd voor de happy few: mensen die beschikken over een hoge opleiding, veel geld en de nodige creativiteit.

‘Dat is inderdaad een zorg die vaak genoemd wordt. Er zouden nieuwe vormen van ongelijkheid ontstaan doordat burgercollectieven enkel bereikbaar zouden zijn voor mondige, sociaal sterke en voldoende kapitaalkrachtige

burgers. Maar dat klopt eenvoudigweg niet. De verschillen die ontstaan op basis van profijt van overheidsvoorzieningen of door de liberale markten zijn over het algemeen althans veel groter. De coöperatie is bij uitstek een manier om solidariteit binnen groepen te organiseren op een inclusieve en lokaal passende manier. Zo staat het coöperaties, binnen de ruime wetgeving die er is, geheel vrij om ook toegankelijk te zijn voor mensen met minder geld. Dat betreft zeker de energiecoöperaties. Overigens kan freeriden binnen die energiecoöperaties het gemakkelijkst voorkomen worden. Bij wie zijn rekening niet betaalt, wordt gewoon de elektriciteit afgesloten.’

Wat is de rol van de politiek in de huidige golf?

‘Het vreemde is: de politiek ziet de burgercollectieven eigenlijk niet. Toegegeven: burgercollectieven hebben in eerste instantie ook

weinig moeite gedaan om gezien te worden. Maar deze naar binnen gerichte blik is inmiddels wel veranderd door de overkoepelende netwerken die zijn opgezet. Er is nu geen reden meer om niet gezien te worden. Dat ze niet of onvoldoende gezien worden, komt ook

gedeeltelijk voort uit ongemak. De politiek wil ze misschien ook niet zien, omdat ze voor een deel overheidsfalen weerspiegelen. Als de overheid hun bestaan negeert en de problemen worden toch op een of andere manier opgelost, kan ze volhouden dat ze genoeg gedaan heeft, terwijl dat zeer de vraag is. Zie de broodfondsen, die uit nood zijn geboren.’

‘En kijk naar de zorgcollectieven: voor een deel zijn deze het gevolg van de privatisering van de zorg en van het streven deze efficiënter te maken. Die privatisering maakte de zorg ook kwetsbaar, minder weerbaar tegen schokken en allesbehalve doelmatig. Er zijn in Nederland vergeleken met België weinig ic-bedden. Dat komt doordat de verzuiling in dit deel van de samenleving in België nog steeds bestaat. Zorg

is nog altijd georganiseerd langs de lijnen van de socialistische, liberale en christelijke zuilen, via aparte ziekenfondsen. Anders dan vaak gedacht wordt, zijn zulke structuren ook efficiënt. Privatisering van zorg komt neer op het uitbesteden ervan, dus op het verlengen van de keten. Tussen de zorgverzekeraar en degene die thuis aan de deur komt om je wonden te verzorgen zit een groeiende keten van partijen die allemaal hun graantje willen meepikken. Bij elk stukje ketenverlenging gaat er over het algemeen kwaliteit en veel geld verloren. Daarom is het soms efficiënter als de overheid taken regelt via centrale aanbesteding. Nadeel daarvan kan zijn dat het aanbod over het algemeen vrij homogeen is, terwijl voor veel vormen van zorg juist een heterogeen aanbod nodig is. Maar voor bijvoorbeeld de geestelijke gezondheidszorg geldt dat niet. Daar is het de vraag of alles wel op lokaal niveau geregeld moet worden. Is centrale aansturing in de ggz niet méér gewenst?’

Wat moet er dan gebeuren volgens u?

‘Neem de burgercollectieven eindelijk eens serieus, zowel in hun vraag naar een andere manier van bijvoorbeeld zorg, als in hun andere manier om daar te komen. We kunnen op verschillende manieren stappen terug zetten in de liberalisering van de zorg. We kunnen teruggaan naar het oude systeem, of het nieuwe zorgsysteem faciliteren dat zich via het tina-principe ontwikkeld heeft. Dat laatste heeft mijn voorkeur. We kunnen dan veel meer rekening houden met lokale condities, wat teruggaat op de oude werkwijze in de gemene gronden en andere vormen van collectieve instituties. De burgercollectieven zijn de commons van deze tijd. In sommige gebieden zijn bijvoorbeeld disproportioneel veel ouderen of mensen met een lagere opleiding of levensverwachting. De zorgcollectieven zijn een manier om de zorg zodanig vorm te geven dat ze aangepast is aan de eisen van de lokale omgeving. Nu is deze op

lokale maat toegesneden werkwijze in de zorg door de privatisering en ketenverlenging onder druk komen te staan.’

Hoe ziet dat er dan uit?

‘Het concept *polycentricity*, samenwerking via verschillende netwerken, kan daarbij behulpzaam zijn, al gaat het wat in tegen de natuur van een overheid die gewend is om zeer hiërarchisch te werken. Het is een tussenweg tussen alles centraal aansturen óf alles decentraliseren, zoals bij de Wmo, en via marktpartijen de controle volledig uit handen te geven. Wanneer marktpartijen het mandaat krijgen om de zorg vorm te geven, ontstaan vooral doorgeefluiken. Als er instellingen moeten komen voor mensen met zware dementie, gaat de marktpartij allerlei zaken weer uitbesteden aan een derde partij, enzovoort. Het bestaat volgens mij nog niet

in de praktijk, maar er zijn wel verzoeken vanuit burgercollectieven in de zorg om meer polycentrisch te gaan werken – al zullen ze zelf die term niet zo gauw gebruiken.

Via *polycentricity* kan

onderling samengewerkt worden en kan expertise uitgewisseld worden via een netwerkstructuur. Dat is een heel andere manier van denken en werken. Die onderlinge samenwerking tussen specialistische centra kan een goede, efficiënte en solidaire manier van organiseren zijn.’

Wantrouwen

Waarom is het belang van onderlinge samenwerking in collectieven zo cruciaal?

‘Economen bestuderen markten en denken van hieruit te kunnen concluderen hoe het zit. Op hun beurt bestuderen bestuurskundigen het overheidshandelen. Daarbinnen is de kennis van het coöperatieve denken onderbelicht gebleven. Sterker nog, ik denk dat we mensen opnieuw moeten leren samen te werken; ze moeten zich dat weer als een van de opties gaan voorstellen.

We zijn dat toch een beetje vergeten, en missen collectieve verbeeldingskracht. Jongeren hoor ik bijvoorbeeld zeggen: “Als je mensen in een groep zet, krijg je geheide problemen.” Ze gaan op voorhand uit van wantrouwen. Dat wordt mede door het onderwijs gevoed. Voor de meerderheid van de mensen die worden opgeleid op universiteiten geldt nog steeds dat ze denken dat er twee coördinatiemechanismen zijn: de markt en de overheid. Daartussen zit in hun ogen niets. Dat is heel jammer, juist omdat in dat zogenaamde niemandsland een deel van de veerkracht van de samenleving zit. Daar wordt het vertrouwen opgebouwd dat voor het functioneren van de andere twee onmisbaar is.’

Dat is nu toch wel wat aan het veranderen?

‘Ik help het je hopen. Misschien de laatste jaren inderdaad wel. Maar in 2009 in Utrecht was dat in ieder geval nog zeker niet het geval. Toen moest ik als historica aan economen uitleggen wie in hemelsnaam Elinor Ostrom was, die in dat jaar de Nobelprijs voor Economie ontving voor haar werk over het economisch belang van samenwerking, collectieve actie en gedeelde motivaties. Zij heeft als eerste Hardins “tragedy of the commons” empirisch ontkracht en aangetoond dat zulke collectieven onder bepaalde condities wél kunnen werken. Zij heeft niet alleen mijn denken over instituties voor collectieve actie beïnvloed, maar ook het denken over economie verruimd en verrijkt. En ik vond het eerlijk gezegd wel

mooi dat ik als historica door economen, die deze Nobelprijswinnares niet eens kenden, over haar kon vertellen. Nog steeds probeer ik, ook hier op de Erasmus Universiteit Rotterdam, haar gedachtegoed ingang te doen vinden, al is dat sinds haar Nobelprijs wel al meer en meer gebeurd.’

Betekent dit ook dat normale bedrijven iets leren van het coöperatieve denken?

‘Inderdaad. Het punt is dat “normale bedrijven”, zoals u dat noemt, in de kern ook steunen op samenwerking. Oog hebben voor goede bedrijfsvoering is ook de creativiteit waarderen die ontstaat door samenwerking, en de economische voordelen zien die voortvloeien uit gedeelde motivaties van mensen. Daarbij past ook inhoudelijke zeggenschap en het mede kunnen vormgeven van de koers van het bedrijf. Dat is

een vaak onopgemerkte, maar wel belangrijke stimulans voor de democratische attitude van mensen én een belangrijke vorm van zingeving. Met name jongeren geven in toenemende mate

aan het belangrijk te vinden via het bedrijf maatschappelijke waarde te kunnen toevoegen aan de samenleving. Daar hoeft je geen werknemerscoöperatie voor te worden. Maar als medewerkers volop kunnen meepraten en meebeslissen, is dat wel een belangrijke directe en indirecte bron van meer prosociaal gedrag van burgers.’

Ook “normale bedrijven” steunen in de kern op samenwerking

1 Tine De Moor, *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* (oratie). Utrecht: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2013.

2 De Moor 2013, p. 18.

3 De Moor 2013, p. 20.

4 Tine De Moor, ‘Tot proffijt van de ghemeensaemheijt.’ *Gebruik, gebruikers en beheer van gemene gronden in*

Zandig Vlaanderen, 18de en 19de eeuw (proefschrift). Gent: Universiteit Gent, 2003.

5 Garrett Hardin, ‘The Tragedy of the Commons. The population problem has no technical solution; it requires a fundamental extension in morality’, *Science* 162 (1968), nr. 3859 (13 december), pp. 1243-1248.

Waarom coöperatie de natuurlijkste werkwijze is

De coöperatieve werkwijze doet recht aan de menselijke natuur en combineert het beste van liberalisme en socialisme. Het is het alternatief voor de neoliberale bestuursstijl, die dwang en competitie combineert. Dat wil allerm minst zeggen dat alles vanzelf gaat. Vanwege de kwetsbaarheid van de coöperatieve werkwijze is een overheid nodig die coöperatief handelen ondersteunt en beschermt. Dat veronderstelt een bestuurlijke elite die het belang van een coöperatieve werkwijze onderkent.

door Gabriël van den Brink De auteur is als filosoof werkzaam bij Centrum Êthos van de Vrije Universiteit Amsterdam. Tot 2015 was hij hoogleraar (maatschappelijke) bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg.

De afgelopen jaren heb ik me grondig in de menselijke evolutie verdiept. Dat was een oude liefde sinds ik als adolescent in aanraking kwam met het werk van Teilhard de Chardin, een eigenzinnige jezuïet die zijn wetenschappelijke werk even serieus nam als zijn geloof en zich daarmee het ongenoegen van de kerkelijke autoriteiten op de hals haalde.¹ Jammer genoeg kon ik deze belangstelling als hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde nauwelijks een plaats geven, maar na mijn pensioen heb ik de schade ingehaald. Het werd een opwindend avontuur, niet alleen omdat ik in korte tijd veel bijleerde over de menselijke ontwikkeling, maar ook omdat zich in dat vakgebied een ware revolutie aan het voltrekken is. Er zijn vanaf de jaren zeventig tal van ontdekkingen gedaan die ons beeld van het menselijk bestaan vroeg of laat ingrijpend zullen wijzigen. In het volgende beperk ik me tot drie lessen die ik zelf uit die studies trek en die me in de huidige situatie hoogst relevant lijken – al was het maar omdat ze ons bevrijden van het weinig vruchtbare dilemma tussen socialisme en liberalisme dat het politieke denken zo lang gegijzeld heeft.

Samenwerken is natuurlijk

De eerste les is dat samenwerken inderdaad tot de menselijke natuur behoort. Heel wat aanhangers van cultuurrelativisme of postmodernisme denken dat er geen menselijke natuur bestaat en dat alles wat wij moeten, willen of doen het product van sociale omstandigheden is. Ze kunnen dat alleen volhouden door voorbij te gaan aan de

lichamelijke dimensie van ons bestaan en de inzichten die de moderne biologie heeft voortgebracht.² Een van de voornaamste inzichten komt van de inmiddels welbekende Frans de Waal, een primatoloog die midden jaren zeventig ontdekte dat chimpansees na het optreden van een conflict tot verzoening overgaan.³ Het was de opmaat tot een nieuwe visie op de relatie van mens en dier waarbij onderzoekers de sociale dynamiek vooropstellen. Terwijl veel biologen voorheen geneigd waren om het driftmatige en egocentrische gedrag van dieren te benadrukken, gingen ze beseffen dat het sociale wezens zijn die zich om elkaar bekommeren. De Waal heeft dat goed verwoord door te zeggen dat dieren in een gemeenschap aan twee tendensen onderhevig zijn: competitie en coöperatie.⁴ Dat gaat evengoed voor mensen op. Ook wij moeten steeds opnieuw een leefbare balans tussen zelfzuchtig en sociaal gedrag vinden. Daarmee worden zaken als eigenbelang, concurrentie, rivaliteit of strijd allerm minst ontkend. Integendeel: die spelen in het menselijk bestaan ontegenzeggelijk een rol, en iedereen die dat vergeet mag zichzelf naïef noemen. Daaruit volgt echter niet dat zaken als samenwerking, troost of verzoening maar een soort luxe zijn. Ze blijken juist van levensbelang voor alle zoogdieren die in groepsverband leven en dus ook voor de menselijke soort. Daarom alleen al kun je coöperatie een natuurlijk fenomeen noemen.

Kampioenen

Intussen hebben wij de afgelopen twee miljoen jaar een bijzondere evolutie ondergaan die maakt dat er behalve gelijkenissen ook grote verschillen tussen ons en andere primaten zijn. Een cruciaal verschil is dat wij op het punt van samenwerken ware kampioenen zijn. Het belang ervan blijkt onder meer bij jagers en verzamelaars, een levenswijze die het overgrote deel van de menselijke geschiedenis omvat.⁵ De jacht op grote prooidieren vereist dat meerdere personen hun handelingen op elkaar afstemmen. Dat geldt a fortiori wanneer je in een weinig vriendelijke omgeving leeft, zoals de nomaden die vroeger rondzwierven op de Europese ijsvlakten en voor hun voedsel waren aangewezen op elanden of mammoeten.⁶ Die situatie dwong tot een bestaanswijze waarbij kleine mobiele groepen voor langere perioden met elkaar optrokken. Ze kenden geen vaste leiders of machthebbers maar wel een aantal sociale normen die het samenleven regelden. Het gevolg was dat de balans tussen competitie en coöperatie ging overhellen naar het laatste element. Individuen moesten hun rivaliteit temperen en voorrang geven aan het groepsbelang. Het competitieve element kreeg vooral vorm in confrontaties die zich tuss en groepen voordeden. En omdat dergelijke confrontaties zeer gewelddadig konden zijn, werd samenwerken binnen de eigen groep nog belangrijker dan het al was.⁷

Zoals gezegd nam deze levenswijze het overgrote deel van de specifiek menselijke evolutie in beslag. De ingrijpendste verandering deed zich pas tienduizend jaar geleden voor, toen er een op landbouw gebaseerde maatschappij ontstond. Dat bracht niet alleen een sterke groei van de bevolking mee, maar ook een ander soort gemeenschap. Het samenleven werd grootschaliger en liet een zekere specialisatie toe. Bovendien ontwikkelde zich een klasse van machthebbers die een flink deel van de maatschappelijke rijkdom opeiste.⁸ Daaruit zouden later de grote rijken van Egypte en Mesopotamië ontstaan. Die zijn vooral bekend door de indrukwekkende gebouwen, de artistieke prestaties en de religieuze tradities die ze voortbrachten.

De coöperatieve samenleving

Dit alles berustte op nieuwe vormen van coöperatie waarmee wij nog steeds van doen hebben. De bloei van steden, staten en beschavingen is simpelweg onmogelijk wanneer zelfzucht en competitie in een gemeenschap domineren. Overigens speelde religie daarbij een eigen rol. Het geloof in bovennatuurlijke goden hing nauw samen met de ontwikkeling van grote gemeenschappen. Terwijl het overtreden van morele normen in kleine groepen door mensen zelf werd gecorrigeerd, viel die taak na de landbouwrevolutie aan toezichhouders in de hemel toe.⁹

Macht spreekt allerminst voor zich

Tot zover de eerste les die het evolutionaire onderzoek naar de menselijke soort me heeft geleerd: zonder coöperatie waren wij nooit geworden wat we inmiddels zijn. Dat gaat niet alleen voor collectieve prestaties op, maar ook voor individuen. Wat wij op moreel, religieus en psychologisch vlak vermogen, is zonder die lange geschiedenis

Bron: iStock

van samenwerken onbegrijpelijk.¹⁰ Dat kun je als een argument voor socialisme opvatten.

Maar er is ook een tweede les en die betreft de vraag hoe we de landbouwrevolutie en haar effecten moeten beoordelen. Volgens het gangbare verhaal kwam deze innovatie op een geweldige vooruitgang neer. Ze bracht meer voedsel, meer mensen, meer specialisatie en meer kennis voort, waardoor de menselijke soort zowat de hele wereld aan zich wist te onderwerpen. Daar zijn inmiddels serieuze kanttekeningen bij geplaatst. Er traden namelijk ook nieuwe ziekten op, er kwam ongelijkheid tussen man en vrouw, mensen werden aan machtige elites onderworpen, hun bewegingsvrijheid werd ingeperkt en ze moesten zich voegen naar de eisen die staten, kerken, vorstenhoven, legers of bureaucratieën aan hen oplegden maar die slecht pasten bij de menselijke natuur die zich in een lange voorgeschiedenis ontwikkeld had.¹¹ Geen wonder dat deze op macht gebaseerde hiërarchieën steeds vormen van onvrede, weersin of zelfs revolutie oproepen. Op een of andere manier verlangen mensen terug naar een bestaan dat natuurlijker lijkt, al kunnen ze het hoe of waarom daarvan nauwelijks uitleggen.¹²

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het liberalisme dit verlangen op een consistente wijze onder woorden heeft gebracht. Het verzette zich vanaf de zeventiende-eeuwse filosoof John Locke tot de twintigste-eeuwse econoom Milton Friedman telkens opnieuw tegen nodeloze machtsuitoefening en streefde maximale bewegingsvrijheid voor individuele burgers na. Mede daardoor kon Europa na de middeleeuwen een weg inslaan die vanuit wereldhistorisch oogpunt een uitzonderlijk karakter heeft. Waarschijnlijk is er geen andere menselijke cultuur geweest die zo kritisch was op machthebbers en die de menselijke vrijheid zozeer verheerlijkte als onze moderne liberale maatschappij. De afwijzing van totalitaire macht kreeg na (en ook als gevolg van) de Tweede Wereldoorlog een extra impuls. Bijgevolg werd machtsuitoefening vanaf de jaren zestig in het Westen steeds vaker een probleem en streefden mensen steeds meer vrijheid na. Dat kwam op twee manieren tot uitdrukking. Enerzijds werden burgers veel mondiger, in de zin dat ze hun opvattingen luid en duidelijk bekendmaken.¹³ Anderzijds werd het uitoefenen van macht veel lastiger, in de zin dat overheidsbeleid zijn effectiviteit verliest.¹⁴ Je kunt beide ontwikkelingen als steun in de rug voor het liberalisme opvatten.

Zonder coöperatie waren wij nooit geworden wat we inmiddels zijn

Slechtste van twee werelden

Op dit punt van mijn betoog kan een oplettende lezer zijn of haar wenkbrauwen hebben gefronst. Had ik niet beloofd dat evolutionaire inzichten ons bevrijden van het dilemma tussen socialisme en liberalisme dat het politieke denken zo lang gijzelde? Terwijl nu blijkt dat zowel sociaal als meer liberaal denkende politici voor argumenten op de menselijke evolutie kunnen teruggrijpen! Deze moeilijkheid verdwijnt echter zodra we begrijpen dat we niet voor één maar voor twee dilemma's staan. Het eerste heeft betrekking op de vraag of je kiest voor competitie tussen individuen enerzijds dan wel voor coöperatie in een gemeenschap anderzijds.

Het tweede gaat over de vraag of je kiest voor het uitoefenen van dwang dan wel voor een zekere vrijwilligheid. Uit het combineren van beide vragen kunnen we vier bestuurlijke filosofieën afleiden, zoals te zien is in het volgende schema.

	Nadruk op competitie	Nadruk op coöperatie
Uitoefenen van dwang	Neoliberalisme	Klassiek socialisme
Vrijwilligheid voorop	Klassiek liberalisme	Coöperatieve werkwijze

Dit schema berust op mijn analyse van de ontwikkeling die Nederland de afgelopen halve eeuw heeft doorgemaakt.¹⁵ Het klassieke liberalisme omvatte in mijn ogen méér dan het nastreven van individuele vrijheden alleen. Het koppelde dat streven aan de acceptatie van marktwerking en alle vormen van competitie die daarbij horen. Op soortgelijke wijze omvatte het klassieke socialisme meer dan het bevorderen van gemeenschapszin alleen. Men wilde daartoe gebruikmaken van de staat en alle vormen van dwang of machtsuitoefening die daaruit voortvloeien. Het paradoxale gevolg van deze twee koppelingen was dat een vruchtbaar evenwicht vrijwel uitgesloten werd. Wat gebeurde er namelijk? Zodra de socialisten iets voor de

gemeenschap wilden doen, kregen burgers automatisch te maken met staatsbemoeienis – wat aanhangers van de menselijke vrijheid hartstochtelijk van de hand wezen. Maar indien liberalen

Het neoliberale tijdperk combineert het slechtste van twee werelden

voor de menselijke vrijheid opkwamen, kregen burgers als vanzelf te maken met de gevolgen van marktdynamiek – wat vanuit sociaal perspectief vaak onaanvaardbaar was. Zo bezien is het niet vreemd dat liberaal en socialistisch denken elkaar voortdurend uitsloten. Het is waar dat ze in de bestuurlijke praktijk vaak tot een compromis kwamen, maar dit nam niet weg dat het in wezen om antagonistische denkmodellen ging die de publieke orde heel eenzijdig vormgeven.

Alvorens te zeggen waarom ik zelf een andere werkwijze bepleit, nog een enkel woord over het neoliberalisme, dat in het voorgaande schema een derde optie is. Er loopt een hele discussie over de vraag wat je onder neoliberalisme mag of moet verstaan. Voor sommigen is het de oorzaak van alle problemen waarmee we tegenwoordig worstelen, maar anderen houden vol dat het een loze term is die vooral door tegenstanders van het liberale denken wordt gebruikt. In mijn boek *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom* verwijst de term ‘neoliberalisme’ vooral naar een politieke strategie die bestuurlijke elites vanaf eind jaren zeventig in vele westerse landen gevolgd hebben. Het doel ervan was niet anders dan wat klassieke liberalen nastreefden, namelijk het stimuleren van marktwerking om de bewegingsvrijheid van individuele burgers te bevorderen. Het nieuwe element was evenwel dat men de staatsmacht voor dit streven wilde aanwenden. Bijgevolg werden zaken als privatisering en deregulering vanuit de overheid aan de samenleving opgelegd,

ook in sectoren die daar helemaal niet om gevraagd hadden of waar de inzet van marktwerking meer nadelen dan voordelen met zich meebracht. Dat komt in mijn ogen neer op een fatale keuze voor het uitoefenen van dwang in combinatie met het versterken van individuele competitie. Zo combineert het neoliberale tijdperk het slechtste van twee werelden, een situatie die zowel klassieke liberalen als klassieke socialisten zouden moeten veroordelen – de eersten omdat liberaal beleid onvermijdelijk gepaard gaat met vormen van bureaucratie en dwang, de laatsten omdat het evengoed gepaard gaat met vormen van rivaliteit en sociale spanningen. Overigens zien we het samengaan van deze twee nadelen terug in het zogeheten *New Public Management*. Aanhangers van deze denkwijze wilden de publieke sector naar het voorbeeld van particuliere bedrijven inrichten. Het is een bestuursfilosofie die vanaf de jaren negentig in de mode kwam en eventjes een oplossing voor de spanning tussen liberalisme en socialisme leek te zijn. Zelf denk ik dat het weinig anders dan een variant van neoliberalisme was.

Coöperatieve krachten serieus nemen

Het zal de lezers dan ook niet verbazen dat ik zelf voor de vierde optie kies. Naar mijn idee moeten we juist een combinatie nastreven waarbij vrijwillig handelen wordt verbonden met gemeenschapsvorming. Vandaar mijn definitie van de coöperatieve werkwijze als ‘vrijwillig samenwerken’. Het belang daarvan gaat ver uit boven de praktisch-politieke zaken

waar velen om begrijpelijke redenen momenteel mee bezig zijn. Ik voorzie een vorm van samenleven die beter aansluit op onze menselijke natuur omdat ze enerzijds recht

doet aan sociale impulsen die wij als gemeenschapsdieren met ons meedragen, en anderzijds aan het vrijheidsstreven dat wij door onze lange geschiedenis als jagers-verzamelaars zijn gaan koesteren. Een en ander maakt dat ik coöperatief handelen als de natuurlijkste werkwijze beschouw en denk dat dit niet alleen voor meer geluk zal zorgen maar ook doelmatiger zal werken.

Overigens volgt daaruit niet dat het allemaal vanzelf gaat. De overheid heeft wel degelijk een taak bij het bevorderen van coöperatief gedrag. Dat brengt me bij de derde les die het evolutionaire onderzoek ons leert. Vrijwillig samenwerken is mooi, maar ook kwetsbaar voor bedrog. Er zullen altijd groepen of individuen zijn die wél de voordelen genieten van een collectieve werkwijze, maar zónder daarvoor zelf moeite te doen. Daarom staat elke gemeenschap voor de vraag hoe je zwartrijders kunt ontmoedigen. Dat kan alleen als mensen die te veel profiteren of zich weinig van een gemeenschappelijke norm aantrekken, beseffen dat ze daarvoor gestraft worden. Dat was een van de taken die Grote Goden in vroeger tijd hadden. Het is duidelijk dat dit in gesecculariseerde samenlevingen een overheidstaak moet zijn.¹⁶ Maar naast het hanteren van de stok zouden overheden hun burgers ook bepaalde wortels kunnen voorhouden. Waarom geen positieve premie zetten op vormen van vrijwillig samenwerken?

Waarom geen positieve premie zetten op vormen van vrijwillig samenwerken?

Een en ander vooronderstelt echter dat de bestuurlijke elite het belang van een coöperatieve werkwijze onderkent. Zover is het uiteraard nog niet. Dat er intussen enorme machten en belangen zijn die zich hiertegen verzetten is zonneklaar. Het zou democratische politici en bestuurders dus sieren als ze over dit alles beter nadachten.

Artikel in het kort:

- * Evolutionaire lessen kunnen ons bevrijden van het weinig vruchtbare dilemma tussen socialisme en liberalisme dat het politieke denken zo lang gegijzeld heeft
- * Samenwerking behoort tot de menselijke natuur
- * Op macht gebaseerde hiërarchieën roepen natuurlijke weerstand en verlangen naar vrijheid op, waardoor ze op een zeker moment minder effectief worden
- * Vrijwillige samenwerking werkt beter dan samenwerking onder staatsdwang (socialisme), vrijheid met competitie (liberalisme) of een mengvorm van die twee (neoliberalisme)
- * De coöperatieve werkwijze is kwetsbaar voor bedrog en verdient actieve ondersteuning en bescherming door de overheid

-
- 1 Pierre Teilhard de Chardin, *Het verschijnsel mens*. Utrecht: Het Spectrum, 1962.
 - 2 Gabriël van den Brink, *Heilige geest. Een essay over aard en wording van de menselijke natuur*. Nijmegen: Valkhof Pers, 2018.
 - 3 Filippo Aureli en Frans de Waal (red.), *Natural conflict resolution*. Berkeley: University of California Press, 2000.
 - 4 Frans de Waal, *Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren*. Amsterdam: Contact, 1996.
 - 5 Robert Boyd en Joan B. Silk, *How humans evolved* (achtste editie). New York: W.W. Norton & Company, 2018.
 - 6 Leendert Louwe Kooijmans, *Onze vroegste voorouders. De geschiedenis van Nederland in de steentijd van het begin tot 3000 v.C.* Amsterdam: Bert Bakker, 2017.
 - 7 Michael Tomasello, *A natural history of human morality*. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
 - 8 Yuval Noah Harari, *Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid*. Amsterdam: Thomas Rap, 2015.
 - 9 Ara Norenzayan, *Big gods. How religion transformed cooperation and conflict*. Princeton: Princeton University Press, 2013.
 - 10 Joseph Henrich, *The secret of our success. How culture is driving human evolution, domesticating our species, and making us smarter*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
 - 11 Jared Diamond, *Zwaarden, paarden en ziektekiemen. De ongelijkheid in de wereld verklaard*. Utrecht: Het Spectrum, 2004.
 - 12 Carel van Schaik en Kai Michel, *Het oerboek van de mens. De evolutie en de Bijbel*. Amsterdam: Balans, 2016.
 - 13 Gabriël van den Brink, *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. Den Haag: Sdu, 2002.
 - 14 Moisés Naim, *The end of power. From boardrooms to battlefields and churches to states, why being in charge isn't what it used to be*. New York: Basic Books, 2013.
 - 15 Gabriël van den Brink, *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom, en de eigenheid van het Europese continent*. Amsterdam: Prometheus, 2020.
 - 16 Dominic Johnson, *God is watching you. How the fear of God makes us human*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
-

Coöperaties in opmars?

De aandacht voor burgerinitiatieven is de laatste jaren gegroeid en coöperaties zijn herontdekt en lijken in opmars. Maar hoe sterk is die beweging, welke verschillende coöperaties zijn er, en tegen welke dilemma's en praktische belemmeringen lopen coöperatieve initiatieven aan?¹

door Lydia Sterrenberg en Mirjam Fokkema Sterrenberg is senior projectleider bij kennis- en netwerkkorganisatie Platform31; Fokkema is daar senior projectleider en themacoördinator Bestuur en samenspel.

De coöperatieve samenleving heeft de tijd mee en er wordt veel over coöperaties geschreven. Wat de lezer echter niet meteen meekrijgt, is dat het begrip 'coöperatie' verschillende betekenissen kan hebben. Een belangrijk onderscheid bestaat er tussen culturele en juridische coöperaties.² Culturele coöperaties bestaan uit ondernemende burgers die samenwerken om iets te bereiken én daarbij de zeggenschap delen. Bij juridische coöperaties gaat het om de rechtsvorm van de coöperatieve vereniging volgens het Burgerlijk Wetboek, voor een organisatie die een product of dienst levert voor aangesloten leden.³ De coöperatieve vereniging kan leden ontzorgen en schaalvoordelen en economisch voordeel leveren. In de kranten, op websites en tv, maar ook in beleidsdocumenten gaat het vaak om culturele coöperaties. Dat zijn lang niet altijd ook juridische coöperaties, want culturele coöperaties kunnen ook andere rechtsvormen aannemen, bijvoorbeeld die van stichting of vereniging. Of ze kunnen als informeel initiatief opereren.

In tabel 1 is weergegeven wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de coöperatieve vereniging en andere rechtsvormen. Uit deze tabel blijkt dat de coöperatie kenmerken combineert van zowel een vereniging als een bedrijf. Een belangrijk verschil met een bedrijf is dat een coöperatieve vereniging niet primair gericht is op het genereren van winst. Verder ligt de zeggenschap bij leden. Je zou de coöperatieve vereniging ook nog kunnen vergelijken met sociale ondernemingen, omdat beide producten of diensten leveren, en winst maken niet vooropstaat; maar waar initiatief en zeggenschap bij de coöperatieve vereniging bij de leden liggen, zijn de meeste sociale ondernemingen een 'gewoon bedrijf' zonder leden.

Aantallen en varianten

Er zijn in Nederland op dit moment ongeveer 9.300 coöperatieve verenigingen ingeschreven bij de Kamer van Koophandel. Volgens de NCR, de vereniging van en voor coöperaties in Nederland, is dat aantal de afgelopen jaren gegroeid.⁴ Kijken we niet alleen naar juridische coöperaties, en gebruiken we bronnen als websites en onderzoeksrapporten, dan komen uit inventarisaties aantallen als circa 400 energie-coöperaties, circa 500 zorg- en welzijnscoöperaties, en 200 tot 300 coöperaties op het gebied van wonen (zie tabel 2). Het gaat dan om (culturele) coöperaties met verschillende rechtsvormen. De inventarisaties suggereren dat ook die aantallen de

De coöperatieve samenleving

Tabel 1. Overeenkomsten en verschillen tussen coöperatie en bedrijf, vereniging en stichting
(bron: De Hoog e.a. 2014)

	Overeenkomsten met de rechtsvorm coöperatie	Versillen met de rechtsvorm coöperatie
Bedrijf	* Het gaat in beide gevallen om een onderneming: de organisatie levert een product of dienst * Rendabele bedrijfsvoering	* Bij de coöperatie is controle niet in handen van de aandeelhouders maar in die van de leden * Eén man, één stem (stem staat niet gelijk aan economische investering)
Vereniging	* Vrijwillig lidmaatschap * Leden bepalen de koers * Kan ideëel doel aan ten grondslag liggen	* Bij de coöperatie is sprake van verdeling van winst over leden * Bij de coöperatie zijn vaak hogere barrières voor in- en uittreding
Stichting	* Kan ideëel doel aan ten grondslag liggen (bij de stichting is dat verplicht, bij de coöperatie niet)	* Stichting heeft geen leden om verantwoording af te leggen * Winst van stichting mag alleen gebruikt worden voor ideëel doel

Tabel 2. Overzicht van initiatieven vallend onder een vorm van coöperatieve samenwerking

	Geschat aantal initiatieven, inclusief initiatieven die (nog) geen rechtsvorm hebben	Juridische vormen	Varianten naar deelterrein of doel
Zorg en welzijn	Circa 500 ⁵	* Coöperatieve vereniging (merendeel) * Stichting * Vereniging	* Zorgcoöperatie, verleent zorg in brede zin en kan bijvoorbeeld bemiddelen tussen zorgaanbieder en gemeente en de klant * Dienstencoöperatie, bijvoorbeeld tuinonderhoud, boodschappen, het bouwen van zorgwoningen
Energie	Circa 400 ⁶	* Coöperatieve vereniging (merendeel) * Stichting * Vereniging	* Naar type energieopwekking: bijvoorbeeld zon, wind, biomassa
Wonen	Tussen 200 en 300	* Binnen het kader van de Woningwet (volkshuisvesting): uitsluitend een vereniging * Daarbuiten: rechtsvorm vrij	* Beheercoöperatie * Wooncoöperatie als dochter * Zelfstandige woonvereniging * Koperscoöperatie

afgelopen jaren zijn toegenomen, maar omdat door de jaren heen niet altijd dezelfde inventarisatiemethodes zijn gebruikt, is dat niet met zekerheid te zeggen.

Dilemma's bij groei

Burgerinitiatieven beginnen vaak met enkele initiatiefnemers en een aantal eerste volgers. De eerste zaken waar initiatiefnemers zich meestal op richten zijn, naast volgers: erkenning, aandacht en steun. Als de initiatiefnemers hun project verder willen bestendigen, bijvoorbeeld een zorg- of een energiecoöperatie, zullen ze steun in de buitenwereld moeten zoeken en keuzes moeten maken over de professionalisering, de organisatievorm, de rechtsvorm en het verdienmodel. Of dat lukt is onzeker. Bokhorst en collega's constateren in het blad *Bestuurskunde* dat veel initiatieven sneuvelen door interne moeilijkheden, gebrekkige afstemming met overheden, of concurrentie op de markt.⁷

De auteurs benoemen ook drie fundamentele dilemma's waarvoor culturele coöperaties die willen groeien en bestendigen, komen te staan. Het eerste dilemma gaat om de spanning tussen zelfbeheer en professionalisering. Voor (verdere) groei is verdere professionalisering nodig, maar die past niet goed bij de vrijwilligersmentaliteit waarmee initiatieven begonnen. Het tweede dilemma gaat over de spanning tussen de autonomie van het burgerinitiatief en samenwerking met andere partijen. Het inhuren van deskundigheid kan de autonomie van het initiatief onder druk zetten. Ten derde noemen de auteurs de spanning tussen zeggenschap en effectiviteit: grote coöperaties gebruiken juridische hulpconstructies als stichtingen of bv's. Zetten ze hun leden hiermee buitenspel, of zijn dit juist slimme en innovatieve manieren om met het dilemma tussen professionele bedrijfsvoering en zeggenschap van leden om te gaan?

Bron: iStock

Concrete obstakels

In diverse rapporten over typen coöperaties zijn belemmeringen voor doorgroei te vinden. Tabel 3 geeft een overzicht voor coöperaties op het gebied van zorg en welzijn, energie en wonen.⁸ Met de kanttekening dat niet alle rapporten bedoeld waren om belemmeringen te inventariseren, zien we vaak genoemd: gebrek aan kennis en expertise die nodig zijn als een initiatief zich wil bestendigen; problemen met het vinden van financiering; moeite met het opstellen van een goede businesscase; problemen met het ontwikkelen van een passend organisatiemodel; moeite met het vinden van een passende rechtsvorm, wat vaak samenhangt met onduidelijkheid in, of gebrek aan, ruimte in regels en wetten.⁹

Tabel 3. Coöperaties: kansen, belemmeringen voor groei en suggesties voor rijk en gemeenten

	Zorg en welzijn	Energie	Wonen
Kansen	* Goede aansluiting op de behoeften van de inwoners van dorp of stad, biedt mogelijkheden van eigen regie door leden * Mogelijk meer kwaliteit voor de inwoners, tegen lagere kosten omdat vaak (ook) vrijwilligers worden ingezet * Weinig bureaucratie	* Een kwantitatieve bijdrage aan duurzame energie en draagvlak, omdat de coöperaties veel leden hebben	* Dichten van de kloof tussen het sociale segment en de vrije markt * Woonkansen voor mensen met lagere middeninkomens, jongeren, ouderen (woon-zorgmarkt en beschermd wonen) * Meer mogelijkheden voor woongemeenschappen
Belemmeringen	* Veel tijd en bijna professionele kennis zijn nodig * Draagvlak en betrokkenheid of gevoel van eigenaarschap behouden bij de omgeving bij groei en in de markt opereren * Onafhankelijkheid versus subsidieafhankelijkheid en bijkomende randvoorwaarden van de subsidieverstrekker * Cultuur bij overheden, angst bij ambtenaren om de regels te overtreden en om het initiatief uit handen te geven aan bewoners	* Elementen van het huidige (institutionele) systeem – de structuur van de energiesector, de cultuur, de werkwijze	* Oprichting woon-coöperatie vraagt veel tijd en expertise * Financiering/realistische businesscase * Onvoldoende erkenning, herkenning, steun van instituties * Beschikbaarheid van locaties

Tabel 3. Coöperaties: kansen, belemmeringen voor groei en suggesties voor rijk en gemeenten (vervolg)

	Zorg en welzijn	Energie	Wonen
Specifieke suggesties voor gemeenten dan wel rijk	* Werken aan de cultuur bij de overheid, waarbij burgerinitiatieven als volwaardige partners worden gezien * Zorgen voor (direct) contact met initiatiefnemers, goed naar hen luisteren * Mogelijkheden verruimen voor vrijwilligerswerk voor mensen met een uitkering * Aanpassing van aanbestedings- en inkoopprocedures om coöperaties meer kansen te geven in de markt	* Goede samenwerking tussen de coöperaties en de overheid/ gemeenten * De regeling voor energiecoöperaties wordt genoemd in het akkoord van het demissionair kabinet * Verbetering van de regeling verlaagd tarief * Verbetering van de salderingsregeling * Aanpassing van ruimtelijke kaders door coöperatieve inbreng in de Omgevingswet en lokale energiestrategieën	* Wooncoöperaties opnemen in woonvisie * Prestatieafspraken met rijk bekrachtigen met lokale corporaties * Betaalbare locaties voor wooncoöperaties beschikbaar stellen * Gemeentelijk aanspreekpunt instellen * Financiële borgstelling regelen * Eventueel inkomenseisen vastleggen voor toewijzing van woningen aan leden van een wooncoöperatie, in een lokale huisvestingsverordening

Tot slot: de kansen

De initiële burgerkracht lijkt met de groei en institutionalisering van coöperaties wel verloren te gaan. Misschien is dat een onontkoombare keerzijde van succes. De coöperatieve initiatieven hebben vaak medewerking van overheden nodig, vanwege locaties, financiering of regels die in de weg (kunnen) staan. Voor rijk en gemeenten kunnen coöperaties bijdragen aan maatschappelijke opgaven, zoals de energietransitie, de woningbouw en de transitie in het sociale domein.¹⁰ De vraag of overheden coöperaties willen stimuleren is een politieke keuze. Soms gaat het om specifieke en domeingebonden maatregelen, zoals financieringsregels voor levering aan het net bij energie, of de financiering van zorg.

Coöperatieve initiatieven hebben vaak medewerking van overheden nodig, vanwege locaties, financiering of belemmeringen van regels

Artikel in het kort:

- * Een culturele coöperatie kan de vorm aannemen van een juridische coöperatie, een 'coöperatieve vereniging', maar ook die van een stichting of vereniging. Daarnaast kan ze een informeel initiatief blijven
- * Een coöperatieve vereniging verschilt van een bedrijf in die zin dat de laatste een winstootmerk heeft en dat bij de eerste de leden het voor het zeggen hebben
- * Culturele coöperaties die willen groeien staan voor het dilemma tussen professionalisering en de oorspronkelijke vrijwilligersmentaliteit
- * Coöperaties kunnen bijdragen aan maatschappelijke opgaven als de energietransitie, de woningbouw en de transitie in het sociale domein. Aan de politiek de keuze om dit al dan niet te stimuleren

- 1 Dit artikel is gebaseerd op de volgende publicatie, door Platform31 gemaakt in opdracht van het Ministerie van BZK: Tamarah Collij en Lydia Sterrenberg, *Aan de slag met de coöperatieve samenleving*. Den Haag: Platform31, juni 2018.
- 2 Josta de Hoog, Martijn van der Steen, Mark van Twist en Kayleigh van Oorschot, *De herontdekking van de coöperatie. Voorbij publiek en privaat*. Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, 2014.
- 3 Nationale Coöperatieve Raad, 'Wat is een coöperatie?' [artikel], www.cooperatie.nl/wat-cooperatie; Peter Voogt, *Informatieblad wijkondernemingen. Oriëntatie op rechtsvormen*. Den Haag: Agentschap NL, september 2012.
- 4 Dit is inclusief onderlinge waarborgmaatschappijen, een (specifieke) coöperatie. Zie: Starters Informatie Centrum, 'Coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij' [artikel], www.startersinformatiecentrum.nl/rechtsvormen/cooperatie-en-onderlinge-waarborgmaatschappij; Nationale Coöperatieve Raad, 'Wat is een coöperatie?' [artikel], www.cooperatie.nl/wat-cooperatie; en Steijn Luijendijk, Het Nederlandse Coöperatieve Landschap - 2020. *Coöperatie* (2020), nr. 645 (december), pp. 12-15.
- 5 Cijfers uit 2018.
- 6 Klimaatstichting HIER en RVO, *Lokale Energie Monitor 2020*. Utrecht: HIER/RVO, februari 2021.
- 7 Meike Bokhorst, Jurian Edelenbos, Joop Koppenjan en Mirjan Oude Vrielink, 'Burgercoöperaties. Speler of speelbal in de nieuwe verhoudingen tussen overheid, markt en samenleving', *Bestuurskunde* 24 (2015), nr. 2, pp. 3-16. Inleiding bij het themanummer *A new kid in town: burgercoöperaties..*
- 8 Voor 'Wonen', zie: Platform31, 'Kennisdossier: de wooncoöperatie', op www.platform31.nl/wat-we-doen/kennisdossiers/wooncooperatie-1
- 9 Er zijn allerlei instanties die startende coöperaties kunnen helpen bij het oplossen van de genoemde problemen. Zij kunnen onder andere terecht bij overkoepelende organisaties, zoals de Coöperatie expert, de Nationale Coöperatieve Raad (NCR), Nederland Zorgt Voor Elkaar (NLZVE), HIER opgewekt en Energie Samen. Ook zijn er kennisinstellingen en adviesbureaus die adviseren over rechtsvormen bij het bestendigen van een initiatief.
- 10 Getuige experimenten met het *right to challenge* en het *right to bid*, maar ook het volgende G40-rapport: Stedennetwerk G40, *Meer impact met sociaal ondernemerschap. Roadmap voor gemeenten* (tweede druk). Z.p.: G40, 2018.

De coöperatie: terug van nooit weggeweest

De coöperatie is modern, ze heeft een rijke historie en is een perfect voorbeeld van Rijnlands denken. De coöperatie is niet soft, maar een zakelijk en economisch vehikel. De coöperatie is van oudsher een organisatievorm van en door maatschappelijk geëngageerde ondernemers. Ze is een oplossing voor veel knelpunten in het zakelijke en het maatschappelijke leven. De coöperatie paste in de negentiende eeuw, maar past ook in de eenentwintigste eeuw.

door Frank van den Heuvel De auteur, oud-redactielid van CDV, is werkzaam als maatschappelijk ondernemer (onder andere binnen coöperaties).

Een coöperatie heeft geen aandeelhouders, maar leden. Deze leden, die via een bestuur de coöperatie organiseren en laten opereren, bepalen de koers, het beleid en het doel. De coöperatie is gebaseerd op de dubbele grondslag van macht (maatschappelijke representatie) en ethiek (solidariteit) en is sterk van onderop georganiseerd. De leden zitten aan de stuurknuppel: een zakelijke vorm van zelfregulering. Dit denken van onderop en van het primaat aan de mensen past bij de huidige tijd en bij het christendemocratisch denken. De coöperatie is een onderneming met vertrouwen, en dit vertrouwen geldt zowel intern als extern: om te beginnen moeten de aangesloten leden, die tezamen de coöperatie vormen, vertrouwen hebben in elkaar, en dat vertrouwen met er ook zijn vanuit de externe contacten van de coöperatie, dus van de mensen, bedrijven en instellingen die ermee zakendoen. Meer nog dan andere ondernemingsvormen heeft de coöperatie te maken met verschillende stakeholders, die stuk voor stuk een eigenstandige positie hebben: leden, klanten, medewerkers, maatschappelijke organisaties. Misschien zijn de besluitvormingstrajecten daardoor wat langzamer, maar ze zijn zeker ook meer doordacht en gedragen. Binnen de coöperatie komen aanbod en vraag op een evenwichtige wijze bij elkaar.

Historie

De coöperatie kwam op in de negentiende eeuw en is in zekere zin ook een product, of gevolg, van de industriële revolutie en de zich snel ontwikkelende agrarische sector in die tijd. Deze coöperaties waren, reeds toen, een reactie op de harde kapitalistische cultuur in industrieel Engeland. Er was behoefte aan samenhang en solidariteit. Deze reactie op een in zekere zin doorgeschoten marktwerking is ook later zeer herkenbaar wanneer

coöperaties worden opgezet. De oudste vormen hebben hun wortels in de socialistische beweging: het utopisch coöperatisme (reactie van Robert Owen op het kapitalisme), het werkplaatscoöperatisme (werkgemeenschappen) en het verbruikcoöperatisme (soort consumentenbond). Het idee van Owen, een sociaal hervormer en de grondlegger van het Britse socialisme uit Wales rond 1800, was om coöperatiedorpen op te zetten waar de grond gezamenlijk bezit was, evenals allerlei gebouwen en voorzieningen. De grond werd gezamenlijk bewerkt en de inkomsten vloeiden in de coöperatie. De bewoners waren lid van deze coöperatie, waarbinnen iedereen zijn deel kreeg. Hiermee was Owen de grondlegger van de coöperatieve beweging in Groot-Brittannië. Ook de kerken zagen dat steeds meer arbeiders het moeilijk hadden en vervolgens 'ten prooi' vielen aan socialistisch georiënteerde vakbonden en op socialisme gerichte coöperatieve organisaties en andere bewegingen. De katholieke kerk trok zich dit sterk aan en wilde deze mensen, boeren op het platteland en arbeiders in de steden, helpen. Hierbij speelden positieve redenen een rol (men wilde mensen helpen), maar ook negatieve (men wilde die mensen uit socialistische handen houden). De zogenoemde 'sociale kwestie' werd actueel in de volle breedte van de maatschappij. De christelijk-sociale leer kwam op en was een soort derde weg tussen het harde kapitalisme en het compromisloze marxisme. De kerken zagen de coöperatieve organisatie en met name de coöperatieve kredietorganisatie als het middel om hun solidair-organische maatschappijvisie te realiseren. Deze kredietorganisaties

Gezamenlijk optrekken betekende overleven en een beter bestaan

groeiden in de twintigste eeuw uit tot de coöperatieve banken als Raiffeisenbank en Boerenleenbank. De christelijk-sociale leer komt in het volgende verder aan de orde.

Ook in andere landen, zoals

Duitsland (*gemeinwirtschaftliche Unternehmen*), België en Engeland (*cooperative movement*), waren in de negentiende eeuw belangrijke coöperatieve initiatieven. In de agrarische sector kwamen landbouw- en financiële coöperaties op. Boeren sloten zich aan om zichzelf en hun bedrijven te wapenen tegen de macht van leveranciers en afnemers. Gezamenlijk optrekken betekende overleven en een beter bestaan.

Ook het katholiek-sociaal denken geeft de coöperatie een plek. Het begint met paus Leo XIII, die zich in zijn encycliek *Rerum Novarum* (1891) afzet tegen de uitwassen van de 'moderne ontwikkelingen'. Overigens wees hij de nieuwe ontwikkelingen en de private onderneming niet af. Dat was juist een belangrijk verschil met het marxisme. Later is deze encycliek gevolgd door *Quadragesimo Anno* (1931), de encycliek waarin paus Pius XI het principe van de subsidiariteit uiteenzette. De leer van de subsidiariteit benadrukt dat wanneer iets, een activiteit of een beslissing, gedaan kan worden door een lagere entiteit, deze entiteit dan de aangewezen is voor deze taak. Of anders gezegd: men moet verantwoordelijkheid zo laag mogelijk in de organisatie neerleggen. Ziedaar het principe van de coöperatieve gedachte, die enerzijds activiteiten binnen het privaat-maatschappelijke domein wilde organiseren (in plaats van in het staatsdomein), en anderzijds mensen en zelfstandige ondernemers (boeren) aan het stuur wilde hebben. Deze ondernemers richtten van onderop de coöperatie op.

Tot halverwege de vorige eeuw werd de coöperatieve organisatie met name beschouwd als een politiek-maatschappelijke beweging, die eigenlijk tot doel had

een coöperatieve economie te creëren. In de tijd van de verzuiling, die met name in Nederland pregnant was, groeiden de coöperaties stevig, zeker in de agrarische sector en in de financiële sector.

Coöperatieve kansen vandaag

Dat de coöperatie ook weer niet een-op-een vastgeklonken zat aan de verzuiling bleek vanaf de jaren zeventig. Grote coöperaties als Rabobank, FrieslandCampina (en zijn rechtsvoorgangers), FloraHolland, Cebeco, Univé en vele andere ondernemingen in de agrarische en financiële wereld groeiden, werden sterker en behielden het fundament. Bij de Rabobank was er in de jaren negentig een serieuze discussie: beursnotering of coöperatief? De structuur bleef overeind. Gezegd moet worden dat inmiddels ook de Rabobank een 'gewone' bank geworden is – maar is de coöperatie op haar retour? Neen.

Ondanks alles is en blijft de coöperatie, en zeker het coöperatief denken, relevant en passend in economie en samenleving. Juist in deze tijd. In de samenleving worden steeds vaker zorginstellingen en andere maatschappelijke organisaties opgezet als coöperatie. Ook gemeenten richten activiteiten in deze organisatievorm op. Overheden die dergelijke structuren oprichten vind ik meestal wat vreemd. Het doet me een beetje denken aan de Sovjetkolchozen, en daar was uiteindelijk weinig coöperatiefs aan. Toch wil ik met name pleiten voor coöperaties die juist een passende structuur vormen

voor dat brede veld tussen overheid en harde markt.

In de energie-, water- en afvalsector is de coöperatie een perfect in te zetten structuur.

Ondernemingen en individuele

personen kunnen dan hierin participeren. We zien in deze tijd veel energiecoöperaties ontstaan. Overigens zijn er in de Verenigde Staten al vele decennia coöperatief georganiseerde energiebedrijven, vooral in de Midwest, waar ook de agrarische coöperaties en banken al een rijke historie hebben. Soms moeten we gewoon de goede voorbeelden overnemen van de Amerikanen.

Momenteel wordt erover gedacht om de Volksbank, nu in handen van de overheid, om te vormen tot een nieuwe coöperatieve bank. Ik vraag me af of dat lukt. Dit komt wel erg over als top-down, terwijl coöperaties juist bottom-up (moeten) ontstaan, van onderop dus. Overigens komen juist ook in de financiële sector nieuwe coöperaties op.

Het mooie aan een coöperatie is dat iedere coöperatie weer net iets anders is, andere wortels heeft, anders ingericht is en net iets andere doelstellingen heeft. Daarmee zorgen coöperaties voor een gevarieerder economisch systeem; een systeem dat minder kwetsbaar is dan de monocultuur die momenteel in strak gereguleerde sectoren ontstaat, juist door doorgeschoten extern toezicht. Overheden en externe toezichthouders zouden deze diversiteit moeten koesteren en bevorderen, want het maakt het geheel robuuster en het past in de mededingingsstructuur: er is dan geen sprake van kartelvorming, maar van slimme samenwerking. Dat laatste kan bijvoorbeeld nog meer doordat ondernemingen R&D-activiteiten bundelen in een

Coöperaties zorgen voor een gevarieerder en robuuster economisch systeem

De coöperatieve samenleving

coöperatief verband. In de afvalsector hebben vijftien regionale afvalbedrijven de coöperatie Midwaste opgericht om kennis te delen en voor grote projecten samen op te trekken. In de energiewereld zouden bijvoorbeeld de grote energieverbruikers in Nederland samen een coöperatieve kerncentrale kunnen bouwen en exploiteren. Zo kunnen overal in het economisch verkeer producentencoöperaties opgezet worden. Ook kleine aannemers zouden zich op deze manier kunnen verenigen, om bij aanbiddingen sterker te staan tegenover de grote bouwconcerns. Aan de consumentenkant kunnen mensen zich aaneensluiten om supermarkten, boekenzaken en andere bedreigde winkels overeind te houden. En waarom moet een bibliotheek een soort overheidsinstantie zijn in plaats van een lokale coöperatie, die landelijk of regionaal weer samenwerkt met andere coöperatieve bibliotheken? Kansen en mogelijkheden te over.

Coöperatief denken is christendemocratisch

Als we op deze manier denken, zitten we in het hart van de christendemocratie. Minder overheid, minder aandeelhouderskapitalisme en meer gezond economisch maatschappelijk denken vanuit de samenleving en de mensen. Begrippen uit de

Bron: Unsplash

katholiek-sociale leer als solidariteit, subsidiariteit en personalisme komen dan terug. Professor Henk van Luijk, die de eerste coöperatiecode schreef, zei het duidelijk: 'Leden van coöperaties hebben samenwerking en vertrouwen in de genen zitten. Niet voor niets wordt een coöperatie omschreven als "georganiseerd vertrouwen". Het onderling vertrouwen is de grondslag (...). Een coöperatie is een organisatievorm die uit samenwerking en vertrouwen is voortgekomen.'

Hieruit blijkt dat een goed georganiseerde coöperatie door haar structuur een haarvatenstelsel is, wijldvertakt, beklijvend, duurzaam. Dat schept vertrouwen. Ook mijn ervaring binnen coöperatieve organisaties is dat de formele structuur natuurlijk relevant is, maar dat de kracht zit in de informele structuur.

Het CDA kan dit coöperatief denken terugbrengen in bijna ieder politiek debat. Zo ingewikkeld is het niet. Je hebt munitie tegenover de VVD, die de markt heilig verklaart, en tegenover D66, dat in zijn drang om het individu heilig te verklaren alles via de staat wil regelen en afdwingen voor hetzelfde individu. Het CDA heeft met het coöperatief denken ook een alternatief denkkader voor de linkse partijen, die overheid en korte termijn als de oplossing zien. Richting de populistten komt het CDA met echte oplossingen, die passender zijn dan 'U vraagt, wij draaien'. En dit denken schreeuwt om ons gedachtegoed. Weg van de overheid. Niet als startpunt, maar omdat het zelforganiserend vermogen van de samenleving, maatschappelijk en privaat, zo sterk is. Een kleinere overheid, juist als resultante van meer samenleving. En ja, dan gaat het over gespreide verantwoordelijkheid, over wederkerigheid, over onderlinge solidariteit, over elkaar sterker maken en over rentmeesterschap doordat organisaties robuust zijn. Juist ook in het economisch verkeer, op de markt, waar het CDA ook veel te bieden heeft.

Het CDA kan dit coöperatief denken terugbrengen in bijna ieder politiek debat

Artikel in het kort:

- * Historisch gezien passen coöperaties bij uitstek bij de christelijk-sociale, solidair- organische samenlevingsvisie
- * Ook nu blijft de coöperatie, en zeker het coöperatief denken, relevant en passend in economie en samenleving
- * Coöperatief denken vormt het hart van de christendemocratie
- * Het biedt munitie tegenover de VVD, die de markt heilig verklaart, en tegenover D66, dat in zijn drang om het individu heilig te verklaren alles via de staat wil regelen
- * Het CDA heeft met het coöperatief denken een alternatief denkkader voor linkse partijen, die overheid als de oplossing zien, en voor populistten

De coöperatie: ondernemen met een achterban

Vastgelegd in het BW

Een coöperatie is als juridisch rechtspersoon verankerd in het Burgerlijk Wetboek. Ze is een vereniging met een economisch doel. Hiermee is de coöperatie vergelijkbaar met een nv of een bv. Het grote verschil is wel dat ze geen aandeelhouders heeft maar leden. 'Zij moet zich blijkens de statuten ten doel stellen in bepaalde stoffelijke behoeften van haar leden te voorzien krachtens overeenkomsten, anders dan van verzekering, met hen gesloten in het bedrijf dat zij te dien einde te hunnen behoefte uitoefent of doet uitoefenen.' Hieruit blijkt dat het materiële en economische is ingebakken binnen de coöperatie; maar wel georganiseerd vanuit de direct belanghebbenden, en geen 'derden'.

Zakelijk en betrokken

Iedere coöperatie is weer net iets anders georganiseerd naargelang de sector, het bedrijf en de omstandigheden. Er is ook een grote mate van vrijheid wat betreft de inrichting. De leden bepalen het doel, de koers en de wijze van uitvoering. Het doel is wettelijk voorgeschreven en dit wordt nagestreefd door en ten behoeve van de leden. Zeker mag een coöperatie ook inzet plegen voor anderen dan de leden, maar daar dient dan wel overeenstemming over te zijn. De coöperatie is geen associatie van kapitalen, maar van personen.

Vervolgens varieert de inrichting sterk. Grofweg zijn er twee soorten coöperaties. Ten eerste kennen we de producentencoöperatie, waarvan mensen via hun onderneming lid zijn. Deze soort zien we veel in de agrarische sector. De melkveehouders zijn via hun bedrijf lid van de coöperatie FrieslandCampina of van het coöperatieve veevoederbedrijf Vitelia. Daarnaast kennen we de consumentencoöperatie. Hier is men als klant lid van de coöperatie. Voorbeelden zien we bijvoorbeeld in de verzekeringssector (Univé, ZLM) en meer en meer ook bij nutsvoorzieningen zoals de energiesector. Coöperatieve wind- en zonneparken komen snel op. De coöperatie is een onderneming met een (betrokken) achterban, die de activiteiten zakelijk wil organiseren.

Bestuursstructuur (governance)

In de governance is een coöperatie georganiseerd als andere ondernemingen met een nv- of bv-structuur. De coöperatie kent van oudsher een directeur en een bestuur. In deze modaliteit heeft het bestuur een zwaardere, meer *executive* positie dan een raad van commissarissen. Hierdoor is het bestuur niet echt een toezichthouder, omdat ze te veel bemoeienis met het beleid heeft. Bij grote coöperaties (nu Cosun, voorheen ook de Rabobank) is er eveneens het model van directie (dagelijkse leiding), raad van beheer (*non-executive*, maar wel stevige taak) en raad van toezicht (houdt toezicht op directie/raad van beheer). Tegenwoordig worden coöperaties steeds meer georganiseerd als een nv: directeur-bestuurder (ook wel raad van bestuur genoemd) en een raad van commissarissen. In tegenstelling tot een nv heeft de coöperatie geen aandeelhoudersvergadering, maar een ledenvergadering. Omdat een grote ledenvergadering van soms honderden of duizenden leden lastig werkbaar is, zien we dat een deel van de formele taken van de algemene ledenvergadering (alv) is overgeheveld naar een ledenraad. De oorspronkelijke coöperatie kende een sterke collectieve verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. Dat betekende dat als één lid in de problemen kwam en met schulden achterbleef, alle leden aansprakelijk waren: wettelijke aansprakelijkheid (WA). Inmiddels hebben de meeste coöperaties de aansprakelijkheid beperkt (BA) of uitgesloten (UA).

Concluderend

De coöperatie is een fenomeen dat bepaalde karakteristieken heeft op juridisch, financieel, positionerings- én maatschappelijk gebied. Het raakt ondernemen en maatschappij.

Voor meer informatie, zie: Ruud C.J. Galle (red.), *Handboek coöperatie* (tweede druk). Dordrecht: Convoy, 2012. Ook is meer informatie te krijgen bij de Nationale Coöperatieve Raad (NCR), die codes voor coöperaties heeft ontwikkeld.

Oude en nieuwe coöperaties in het landelijk gebied

Coöperaties zijn al heel lang een bekend fenomeen in het landelijk gebied. Boeren en tuinders hadden en hebben goede redenen om een coöperatie op te richten en daarmee hun positie op de markt te versterken. De laatste jaren zijn er in het landelijk gebied veel nieuwe coöperaties opgericht, waarin agrarische ondernemers samenwerken met burgers of andere ondernemers. Denk aan gebiedscoöperaties, collectieven voor natuurbeheer en coöperaties ter promotie van streekproducten.

door Jos Bijman De auteur is universitair hoofddocent aan Wageningen University & Research.

Coöperaties bestaan in Nederland sinds 1872, toen de eerste coöperatiewet werd aangenomen. Ook daarvoor werkten boeren en tuinders al samen, maar voornamelijk in verenigingen, waarbij de nadruk vooral lag op belangenbehartiging en kennisuitwisseling en minder op het opzetten van een gezamenlijk bedrijf. De coöperatiewet leidde tot een enorme vlucht in het aantal nieuwe coöperaties. Echter, gedurende anderhalve eeuw is het aantal agrarische coöperaties flink afgenomen, voornamelijk door fusies van lokaal opererende coöperaties tot regionale en landelijke coöperaties. Voorbeelden van deze ‘oude’ coöperaties die nu landelijk en zelfs internationaal actief zijn, zijn FrieslandCampina (zuivel), Cosun (suiker), Agrifirm (veevoeder) en FloraHolland (bloemen en planten).

Maatschappelijke herwaardering van coöperaties

Sinds de eeuwwisseling zien we een enorme toename in het aantal nieuwe coöperaties in het landelijk gebied. Deze ontwikkeling is onderdeel van een grotere maatschappelijke herwaardering van alternatieve ondernemingsvormen zoals sociale ondernemingen en coöperaties. Vooral de financiële crisis van 2008 heeft veel mensen aan het denken gezet: het moet toch mogelijk zijn een onderneming op te zetten die niet alleen winst nastreeft, maar ook maatschappelijke doelen in haar strategie heeft opgenomen? De coöperatie is bij uitstek een voorbeeld van een missiegedreven onderneming.

De Nationale Coöperatieve Raad (NCR), kenniscentrum en belangenorganisatie voor alle Nederlandse coöperaties, heeft in 2020 een inventarisatie gemaakt van de groei van het aantal coöperaties in Nederland (in de periode 2016-2020).¹

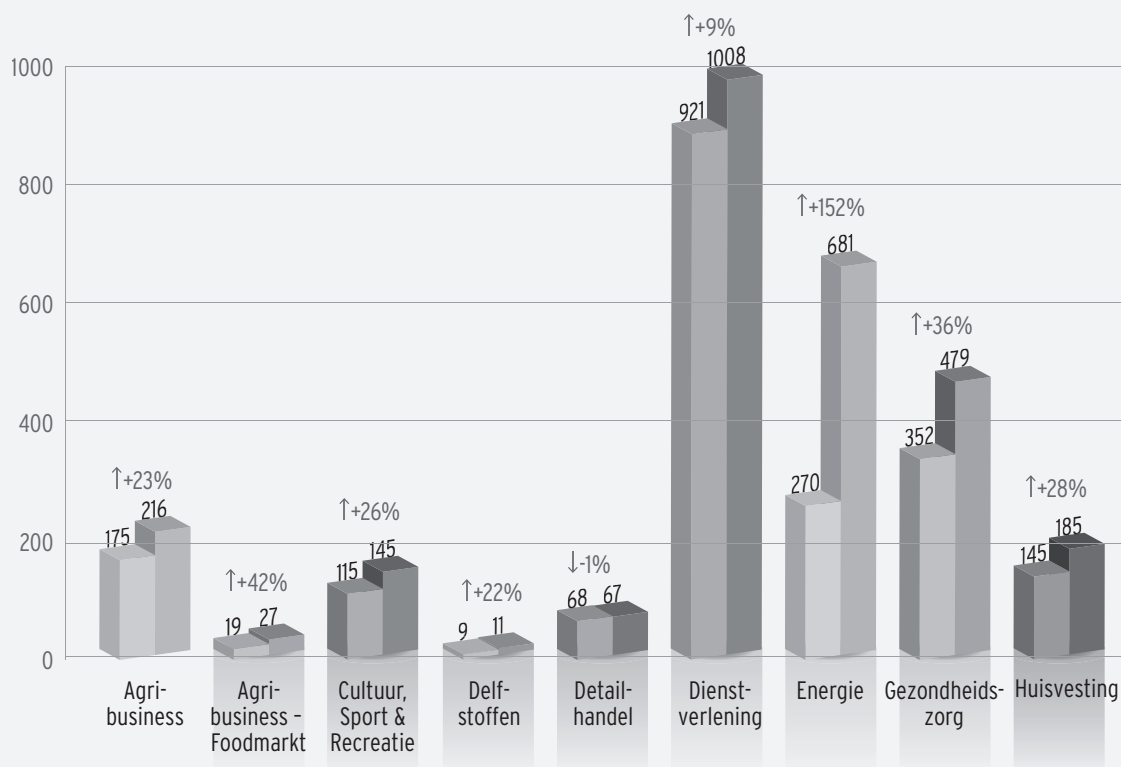
De coöperatieve samenleving

Zoals uit figuur 1 blijkt, zit de grootste groei in de energiecoöperaties. Terwijl er rond de eeuwwisseling nog maar honderd energiecoöperaties waren, lag dit aantal in 2020 op meer dan zeshonderd. Flinke groei is ook te zien bij coöperaties in de gezondheidszorg. Zorgverleners hebben de afgelopen twintig jaar de coöperatie ontdekt als een handige ondernemingsvorm voor gezamenlijke inkoop van medicijnen, of voor gezamenlijk administratie, ICT of kwaliteitszorg.

Marktdifferentiatie en transitie

Naast de maatschappelijke herwaardering voor coöperaties zijn er twee andere trends die aanleiding hebben gegeven tot het oprichten van nieuwe coöperaties in het landelijk gebied. Ten eerste de differentiatie in de markt voor voedselproducten en ten tweede de transitie naar een duurzamere samenleving.

Op het gebied van landbouw en voeding zijn er sinds 2016 bijna vijftig nieuwe coöperaties bijgekomen. Op een totaal van tweehonderdvijftig en na decennia van dalende aantallen is deze groei spectaculair te noemen. Op de markt voor voedingsmiddelen is al jaren een trend gaande naar verdere differentiatie en specialisatie. Voorheen kon die differentiatie binnen de 'oude' coöperaties

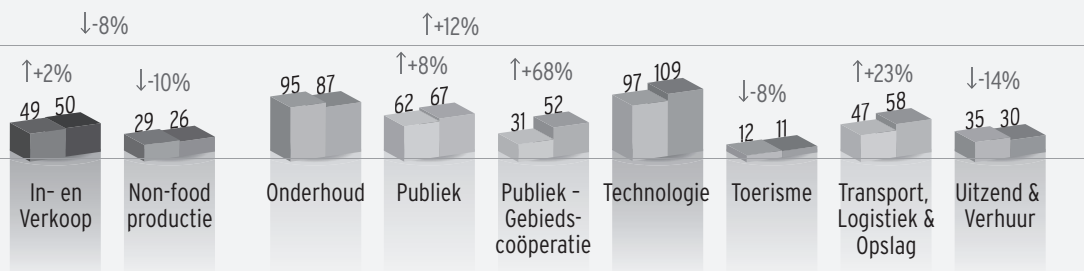
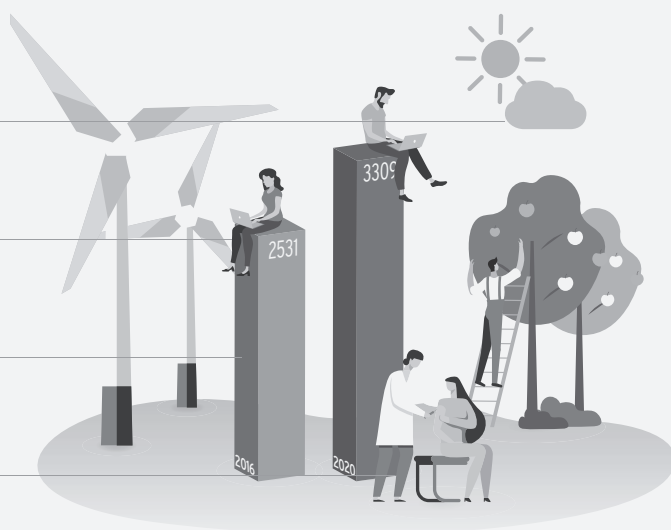

Figuur 1. Groei in aantal coöperaties (2016-2020) (bron: Luijendijk 2020)

worden bediend. Een voorbeeld is het grote aantal verschillende desserts dat FrieslandCampina op de markt heeft gebracht. De consument wil echter steeds meer producten waarbij ook de manier van produceren afwijkt van de standaard; denk aan biologische landbouw, natuurinclusieve landbouw, maar ook producten uit een geliefde streek of zelfs van een specifieke boerderij.

Deze differentiatie biedt mogelijkheden voor agrarische ondernemers om zich op de markt te onderscheiden, en daarmee een hoger inkomen te realiseren of ten minste een toekomst voor het bedrijf veilig te stellen. Sommige ondernemers doen dit alleen, maar de meeste realiseren zich dat ze individueel te klein zijn om de markt goed te bedienen. Schaalvoordelen en onderhandelingsmacht zijn ook belangrijk in de markt voor specialiteiten. Samen met andere agrarische ondernemers, of juist samen met ketenpartners

Op het gebied van landbouw en voeding zijn er sinds 2016 bijna vijftig nieuwe coöperaties bijgekomen

(handelaren, verwerkers, winkels), investeren boeren in de productie en promotie van streekproducten. Voorbeelden van dergelijke nieuwe coöperaties zijn De Limburgse Morel, Duinzuivel, Wrâldfrucht, Heibloem Eieren en Zeeuwse Vlegel.

Inmiddels is iedereen er wel van overtuigd dat de productie van voedsel op een duurzamere manier moet plaatsvinden. Duurzaam produceren betekent het in stand houden van een gezonde bodem, schoon water, een gezonde lucht en voldoende biodiversiteit op en in de bodem. Dit is niet alleen een maatschappelijke wens; dit is ook voor het agrarisch bedrijf zelf essentieel. Voor de meeste boeren, en vooral die in de grondgebonden landbouw, vallen de persoonlijke en maatschappelijke belangen voor duurzaamheid samen. De aandacht voor natuurinclusieve landbouw komt in verschillende soorten coöperaties tot uiting, zoals agrarische natuurverenigingen, agrarische collectieven en gebiedscoöperaties.

Agrarische natuurverenigingen bestaan al sinds het begin van de jaren negentig. In het begin werden ze nog milieucoöperaties genoemd. Bescherming van de vogelstand op agrarisch land was een belangrijke doelstelling van deze organisaties. Sommige verenigingen hadden alleen boeren als leden, andere brachten boeren en burgers samen. Rond 2015 waren er zo'n honderdzestig agrarische natuurverenigingen actief in Nederland.

Met de invoering van een nieuw subsidiestelsel voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb), in 2016, zijn veel agrarische natuurverenigingen gaan

samenwerken (of zijn ze volledig opgegaan) in de zogenoemde agrarische collectieven.²

Deze collectieven zijn wettelijk voorgeschreven voor de uitvoering van het subsidiestelsel.

Bijna 500 miljoen euro aan Europese subsidies (voor de periode 2016-2021) wordt verdeeld via provinciale subsidieregelingen, onder coördinatie van het Ministerie van

Er doen zo'n elfduizend boeren mee aan het Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer

LNV. De veertig agrarische collectieven hebben de rechtsvorm van vereniging of coöperatie.³

Volgens BoerenNatuur, de belangenbehartiger van de agrarische collectieven, doen zo'n elfduizend boeren mee aan het Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer. Samen beheren zij 110.000 hectare grasland, akkerland en water.⁴

Sommige agrarische collectieven houden zich voornamelijk bezig met de uitvoering van de ANLb, andere collectieven hebben een bredere ambitie en ontwikkelen zich tot gebiedscoöperaties die zich inzetten voor integrale gebiedsdoelen; denk aan gebiedsgerichte klimaatadaptatie, energietransitie en algemene verduurzaming van de landbouw. Agrarische natuurverenigingen en agrarische collectieven kunnen hierin complementaire taken vervullen, waarbij schaal, specialisatie en lokale inbedding belangrijke overwegingen zijn.

De agrarische natuurverenigingen en gebiedscoöperaties zijn voorbeelden van multistakeholdercoöperaties. Dit zijn coöperaties die niet vanuit het belang van één specifieke (economische) partij werken, zoals het geval is bij landbouwcoöperaties, maar vanuit het belang van de duurzame ontwikkeling of het in stand houden van de biodiversiteit van een gebied. Alle leden van de coöperatie, die dus een diverse achtergrond hebben, hebben het gezamenlijke doel

van het in stand houden van de biodiversiteit, de vogelrijkdom of het landschap. Het is dit gemeenschappelijke doel dat alle partijen, hoe verschillend ze ook zijn, bij elkaar brengt.

Multistakeholdercoöperaties zijn nodig voor grote maatschappelijke veranderingen zoals de energietransitie of duurzame landbouw. Schaal en legitimiteit spelen een belangrijke rol, en ook de mogelijkheid om met steun van de overheid verandering te initiëren.

De overheid kan het (wettelijk) kader zetten, terwijl de concrete invulling (bijvoorbeeld per gebied) wordt overgelaten aan de direct betrokken (semi) publieke en private partijen. Die gaan dan plannen ontwerpen waarvoor de provinciale of nationale overheid geld beschikbaar stelt.

Multistakeholdercoöperaties zien we vooral waar veel partijen nodig zijn om verandering door te voeren, waar informatie-uitwisseling en afstemming belangrijk zijn. Grote investeringen door de coöperatie zelf liggen minder voor de hand, omdat dan belangenconflicten kunnen ontstaan. Overigens is het niet onmogelijk om gezamenlijk te investeren in een multistakeholdercoöperatie, maar daarvoor moet dan wel een sterke overtuiging aanwezig zijn. De opkomst van korte ketens, waarin boeren en consumenten samenwerken, is een mooi voorbeeld van een sterke overtuiging die tot nieuwe verbindingen leidt.⁵

Uitdagingen

Hoewel het aantal coöperaties groeit, zijn er twee uitdagingen die aandacht vragen van beleidsmakers. Ten eerste vereisen de taken van de nieuwe coöperaties een grote inzet van menselijk kapitaal.

Ten opzichte van de 'oude' coöperaties, waar het ging om investeringen in fabrieken en opslagruimtes, gaat het bij de nieuwe coöperaties vooral om diensten. Terwijl er altijd wel enthousiaste initiatiefnemers en bestuurders te vinden zijn, vragen de nieuwe diensten, zeker in brede gebiedscoöperaties en multistakeholdercoöperaties, een relatief hoge inzet van professionals met kennis van het gebied en een breed netwerk van contacten. Deze kosten kunnen niet altijd eenvoudig terugverdiend worden. Subsidies, zoals bij de ANLb, kunnen dit probleem deels oplossen.

Een meer generieke uitdaging voor oude en nieuwe coöperaties is de beperkte kennis in de samenleving over coöperaties in het algemeen. Terwijl de coöperatie wordt gezien als een ondernemingsvorm die bij uitstek past in de transitie naar een ecologische en sociaal duurzame samenleving, is er opvallend weinig aandacht vanuit het publieke domein voor deze organisatievorm. Terwijl in bijna alle Europese landen onderzoeks- en onderwijsprogramma's bestaan ter versterking van kennis over coöperaties, is dat in Nederland bijna geheel afwezig. Hier ligt een uitdaging voor coöperaties en overheden gezamenlijk.

Er is opvallend weinig aandacht voor de coöperatie als ondernemingsvorm vanuit het publieke domein

Artikel in het kort:

- * Sinds de eeuwwisseling zien we een enorme toename in het aantal nieuwe coöperaties in het landelijk gebied, vooral op het terrein van energie, zorg en duurzaamheid
- * De wens om missiegedreven te ondernemen, de differentiatie in de markt voor voedselproducten en de transitie naar een duurzamere samenleving zijn belangrijke factoren in een herwaardering van coöperaties
- * De aandacht voor natuurinclusieve landbouw komt in verschillende soorten coöperaties tot uiting, zoals agrarische natuurverenigingen, agrarische collectieven en gebiedscoöperaties
- * De nieuwe coöperaties vragen een grote inzet van menselijk kapitaal die niet eenvoudig terugverdiend kunnen worden
- * Er zijn in Nederland, in afwijking van andere landen in Europa, amper onderzoeks- en onderwijsprogramma's ter versterking van kennis over coöperaties

1 Steijn Luijendijk, Het Nederlandse Coöperatieve Landschap – 2020. *Coöperatie* (2020), nr. 645 (december), pp. 12-15. Voor de figuur, zie: https://www.cooperatie.nl/wp-content/uploads/2020/12/Cooperatie_645_facts_en_figures_het_Nederlandse_cooperatieve_landschap.pdf

2 F.G. Boonstra e.a., *Stelselvernieuwing in uitvoering. Tussenevaluatie van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer*. Wageningen: Wageningen Environmental Research, maart 2021.
Zie: <https://edepot.wur.nl/541699>

3 Een coöperatie is een onderneming en kan daarom winst uitkeren aan de leden; een vereniging kan dat niet. Als onderneming heeft de coöperatie in vergelijking met een vereniging meer verplichtingen inzake administratie en belasting. Voor een agrarisch collectief is een vereniging het eenvoudigst, maar als het collectief aanvullende ambities heeft waarvoor investeringen nodig zijn, is een coöperatie een geschikte vorm.

4 Zie: www.boerennatuur.nl.

5 Zie bijvoorbeeld: www.voedselanders.nl/korte-ketens-kaart.

Duurzaam verbinden

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Het Klimaatakkoord van Parijs en de Sustainable Development Goals: een ver-van-mijn-bedshow? Nee, je kunt zelf meehelpen deze doelen vorm te geven. Dat is de gedachte achter ‘Duurzaam verbinden: samen bereiken we meer’. Een gesprek met Loek van Driel.

Loek van Driel (gemaakt bij de notaris bij de oprichting van de Katwijkse Energie Coöperatie)

‘Het beleid van de gemeente is om het merendeel van de elektriciteit te gaan opwekken met groene energie. Maar iémand moet ermee beginnen’, aldus Van Driel, voorzitter van de Katwijkse Energie Coöperatie | om. ‘De gemeente vindt het lastig, bedrijven geven nog niet thuis. Wij hebben gezegd: dan doen we het zelf maar.’

Hoe?

‘Wij willen mensen betrekken bij de energietransitie. Participatie is de kern. Je kunt zelf onderdeel zijn van de verandering die je wilt zien. Via het opwekken van groene energie kun je de klimaatdoelstellingen mee helpen bereiken.’

Wie zijn ‘wij’?

‘Midden in de coronacrisis hebben wij met vier mensen, een groep enthousiaste energie-ambassadeurs uit Katwijk, een energiecoöperatie opgericht. Tegen de klippen op, want vergaderen met leden bleek lastig of niet goed mogelijk. De allereerste hindernis was het vinden van een dak om de zonnepanelen op te plaatsen. Met hulp van de gemeente zijn we uitgekomen bij het gebouw van Schietsportvereniging Katwijk. Dat is het eerste coöperatieve zonne-energieproject in Katwijk.’

Hoe werkt het?

Voor tien euro per jaar ben je lid van de Katwijkse Energie Coöperatie. ‘Je kunt meedoen via een minimale investering van vijfhonderd euro, met een looptijd van vijftien jaar. Elk jaar krijg je een vijftiende van je investering terug, plus vier procent rendement in geld uitgekeerd. We

zitten nu op de helft van de benodigde inbreng voor zo’n twaalfhonderd vierkante meter dak. De stroom wordt verkocht aan om | nieuwe energie, een overkoepelende coöperatie van zestig energiecoöperaties. Deze koepelorganisatie ondersteunt de energiecoöperaties, zoals de onze in Katwijk. We zijn onderdeel van een groot collectief en hoeven het wiel niet opnieuw uit te vinden.’ Je kunt ervoor kiezen de 100% duurzame stroom af te nemen van om | nieuwe energie, dan is de jaarlijkse contributie van de Katwijkse Energie Coöperatie gratis.

Waar loopt u tegenaan?

‘Sommige mensen denken dat wij een nieuwe energiemaatschappij zijn met een slimme aanbieding. Dat is niet het geval. Je bent niet primair consument, maar participant. Dat idee moet duidelijk over de Bühne gebracht worden. Men moet weten dat de gemeente ons initiatief stimuleert en faciliteert. Daarnaast is het vinden van vrijwilligers een uitdaging. Wat extra handen erbij voor het bestuur zou geweldig zijn.’

Wat zijn uw wensen voor de toekomst?

‘De volgende stap is ondernemers en instellingen te interesseren om hun dak ter beschikking te stellen. De coöperatie ontzorgt het en zorgt in samenwerking met een ingenieursbureau voor aanleg en exploitatie van de zonnepanelen. We hopen dat het succes van het huidige project aanstekelijk zal werken voor een succesvol vervolg.’

Meer info: Zie www.katwijkkec.nl

Receptuur voor een coöperatieve samenleving

De Nederlandse coöperatieve traditie van bijna duizend jaar kan ons helpen bij het vormgeven van de coöperatieve samenleving van de toekomst. Tal van hedendaagse voorbeelden in Nederland en wereldwijd laten zien hoe krachtig de coöperatieve beweging in potentie is. Nu is het zaak dat deze vanuit de christelijk-sociale beweging nadrukkelijker ondersteund en erkend wordt.

door Onno van Bakkum De auteur is coöperatiedeskundige vanuit zijn bureau CO-OP Champions. Hij was kwartiermaker/bestuurder van Coöperatie Bommelerwaard, is bestuurder van De Coöperatieve Samenleving, lid van de bahaigemeenschap, en begeleidde de oprichting van Society 4.0.

Nederland is van oudsher een echt coöperatieland, met een rijke coöperatieve traditie van bijna duizend jaar. We waren en/of zijn coöperatief in: de strijd tegen het water (de waterschappen); het beheer van gronden voor landbouw en veeteelt (de marke, meent/gemeynt, waardschap); de ontwikkeling van het vakmanschap (de gilden); verzekering voor brand, schade, ziekte, pensioen en overlijden (De Onderlingen); de gezamenlijke inkoop, verwerking en vermarkting van land- en tuinbouwproducten (land- en tuinbouwcoöperaties; wettelijk sinds 1876); de toegang tot krediet en financiële diensten (Raiffeisenbank en Boerenleenbank); collectief verbruik en handel (consumenten- en inkoopcoöperaties); en – de laatste twee decennia – in tal van nieuwe verschijningsvormen samenhangend met burgerinitiatief (energie, zorg, voedsel, wonen enzovoort), samenwerkende zelfstandigen, organisaties met gedeelde backoffice-dienstverlening enzovoort.

Kan deze traditie ons helpen om de fundamenten te leggen van een nieuwe economie en samenleving, nu de einddagen van ons huidige kapitalistische stelsel lijken te naderen? Kan ‘coöperatie’ een antwoord bieden op het gecombineerde markt- én overheidsfalen, en op de grote vraagstukken van deze tijd?

Ingrediënten van het coöperatieve gedachtegoed

De coöperatie is een unieke organisatievorm, zowel binnen het economische als binnen het maatschappelijke domein. De Amerikaanse definitie van de coöperatie maakt nog steeds heel helder wat de unieke combinatie van relaties is die de coöperatie onderscheidt van alle andere organisatievormen: ‘a user-owned, user-controlled

business that distributes benefits on the basis of use'. Ten eerste de 'gebruikers' die centraal staan: de groep mensen met een gedeelde (materiële) behoefte die vanuit gedeeld belang samen een ledengemeenschap vormen, samen de eigenaar zijn van de coöperatie, en ook van de onderneming die zij drijft. En mogelijk met geïndividualiseerde vormen van financiering. Ten tweede: de gebruikers besturen de coöperatie, of houden ten minste toezicht op het bestuur van de onderneming. In principe heeft – ook bij de heel grote coöperaties die we nu kennen – niemand anders dan de leden 'iets' te zeggen over die coöperatie. Het efficiënt en effectief organiseren van de interne democratie is bij grotere coöperaties overigens soms nog wel een uitdaging, waar door schaalvergroting (fusies!) en 'verzakelijking' ('marktgerichtheid') de solidariteit en ledenbetrokkenheid in de oorspronkelijke beleving onder druk is komen te staan. En ten derde: gebruikers genieten de voordelen van de coöperatie, inclusief bestemming van het jaarlijkse resultaat, proportioneel naar rato van gebruik (en niet: van investering!). Dit laatste is van belang: het financieel belang dienend laten zijn aan behoeften, volgens het principe van *business at cost*, door coöperatiefinanciering te koppelen aan het volume van ledentransacties. Zo voorkom je dat (leden)transacties tot instrument worden, toch weer voor de verrijking van vermogende weinigen. Coöperatie, aldus gestructureerd, kan een belangrijke sleutel zijn tot de actuele wereldproblematiek als 'derde weg', aanvullend op overheids- en marktsturing.

Gebiedsgerichte coöperatie

Een beloftevolle eenentwintigste-eeuwse nieuwe loot aan de coöperatieve stam is de gebiedsgerichte coöperatie. Met het oog

op de ontwikkeling van een coöperatieve samenleving is deze van groot belang. Waar de traditionele land- en tuinbouwcoöperaties vaak sterk gesegmenteerd werden (verschillende coöperaties bijvoorbeeld voor zetmeel-, poot- of consumptieaardappelen), is de regio- of gebiedscoöperatie nadrukkelijk breed in haar doelstelling, of in ieder geval in haar activiteiten. Deze coöperatieve vorm bundelt niet producenten met één product/markt als 'verbinder', maar bundelt bewoners en ondernemers op basis van gezamenlijk gedeelde behoeften binnen één geografisch domein. In de omgeving waar we ons thuis voelen, waar we allemaal gelijklopende behoeften hebben aan goede en betaalbare huisvesting, energie, voedsel, gezondheidszorg, mobiliteit, onderwijs, ontspanning, natuur enzovoort. De definitie van 'gebied' is overigens niet heel hard; ze kent vaak verschillende 'lagen', van dorp/wijk tot regio, en die kunnen alle coöperatief verbonden zijn.

De ratio van behoeftesamenwerking krijgt in de maatschappelijke sfeer een extra dimensie. Neem bijvoorbeeld het energievraagstuk. We hebben als (particuliere en zakelijke) huishoudens allemaal volcontinu behoefte aan energie; dat is als consument. Maar maatschappelijk is de optelsom dat we een probleem hebben op het terrein van bijvoorbeeld milieuvervuiling, aardbeving, uitputting van grondstoffen, geopolitieke spanningen. Als we energie lokaal/regionaal allemaal

Het efficiënt en effectief organiseren van de interne democratie is bij grotere coöperaties een uitdaging

samen goed en betaalbaar kunnen organiseren, lossen we niet alleen een consumptief ‘probleem’ op, maar dragen we ook niet langer bij aan de maatschappelijke problemen. Daarmee nemen we ook een angel weg uit de weerstand tegen de energietransitie, want dan landen niet alleen de lasten, maar ook de lusten lokaal: behoud van economische waarde in het gebied. Met een prikkel om gezamenlijk de omvang van de consumptie en mogelijke besparing af te wegen tegen de landschappelijke impact van benodigde lokale energieopwekking. In de noodzaak en kracht van collectief handelen ligt de sleutel tot de opbouw van het nieuwe. En als we onszelf in het gebied kunnen organiseren voor onze energiebehoefte, kunnen we dezelfde organisatie vermoedelijk ook benutten voor andere behoeften, bijvoorbeeld die aan voedsel. Onder één verbonden democratisch-ondernemende structuur hangen dan diverse ondernemingen van, voor en door het gebied, mogelijk met één afrekenstelsel met een burger- en privacyvriendelijke ICT. In feite laat dit de *commons* in een eigentijds jasje herleven.

Casus 1: Coöperatie Bommelerwaard

Een voorbeeld van hoe het al werkt in de praktijk: Coöperatie Bommelerwaard. Deze coöperatie ontstond in 2016 in een groepje coöperaties binnen de regio Rivierenland. Een regionale coöperatieve energievoorzieningsorganisatie had al een inkoop-raamcontract met een energiebedrijf, waarbinnen Bommelerwaard doorverkoper zou worden naar eigen (te

werven) leden. Niet in meegaan, concludeerde men, want hoe zou je die leden dan later nog kunnen koppelen aan eigen productie? Bommelerwaard maakte eerst een eigen, nieuwe energieovereenkomst,

Een voorbeeld van hoe het al werkt in de praktijk is de Coöperatie Bommelerwaard

die de ‘stroom van buiten’ door eigen energie zou kunnen vervangen, bovendien tegen gunstige fiscale condities, en die leden in staat stelde zonder voorafgaande investering deel te nemen én eigendomsrechten op te bouwen naar rato van de energieafname. De coöperatie financiert projecten grotendeels middels leningen die met het verrekenen van hun toekomstige energiebelastingteruggave automatisch afgelost worden. Een bonus valt zo al tijdens het aflossingsproces toe aan de leden/deelnemers. Op deze manier worden allen – rijk en arm – naar rato van de energieafname coöperatief mede-eigenaar, en niet de één (met geld om te investeren) ten koste van de ander (met geldtekort, maar wel met een energiebehoefte op wiens transactie de één winst maakt). Een belangrijke oorzaak tot polarisatie kun je zo wegnemen. Bommelerwaard kent bovendien een solidariteitsfonds waarin ‘rijkeren’ een deel bonus beschikbaar kunnen stellen voor anderen met energiearmoede. Met een eigen windproject hoopt men stroom te kunnen leveren voor alle huishoudens van de gemeente en die binnen de coöperatie te verenigen.

Casus 2: De Coöperatieve Samenleving (DCS)

DCS is een landelijke coöperatie van en voor gebiedsgerichte coöperaties, opgericht in 2015; Bommelerwaard is een van haar leden. DCS ontwikkelde een juridisch-coöperatief construct op een tripartiet publiek-burgerlijk-privaat speelveld,

het Rijnlands Gebiedsarrangement. Statutair is zij verbonden aan ‘universele coöperatieve waarden’ van onder andere rechtvaardigheid en (mede)menselijkheid, en ze is gericht op het algemeen maatschappelijk (gebieds)belang. Europees-juridisch wordt de coöperatieve gebiedsontwikkeling verbonden aan het instrumentarium van het DG REGIO van de EU, en landelijk aan de naderende Omgevingswet, alsmede aan bestaande experimentwetgeving. Door brede gebiedsontwikkeling in het algemeen belang te definiëren in termen van het versterken van de sociale cohesie en economische structuurversterking, worden vrijstellingen verkregen die normaliter verleend worden aan overheden (staatssteun) en bedrijven (mededinging). Met een integrale gebiedsaanpak, coöperatief georganiseerde participatie van alle betrokkenen in het gebied, en evenwichtige belangenafweging en functietoedeling kan de Omgevingswet moeiteloos landen en structuur bieden. Door deze Rijnlandse gebiedsontwikkeling leerbaar te maken binnen een zesjarig programma met normjaartaken kan een couveuseomgeving worden ingericht die tijdige oplossingen kan bieden wanneer bestaande publiek-private benaderingen stokken. Horizontale governanceverbindingen worden zo gemaakt met publieke en private partijen aanwezig in en relevant voor het gebied.

Casus 3: Bahai

De bahaïgemeenschap werkt wereldwijd op alle schaalniveaus, maar vooral lokaal, aan processen die eenheid bevorderen. Ze doet dit vanuit de erkenning van de nobiliteit en uniciteit van de mens, van ieder mens, en vanuit het belang van het internaliseren van een hoge ethiek als grondslag voor het hogere doel van systemische transformatie. Enkele miljoenen deelnemers zijn daartoe in verschillende fasen betrokken binnen een modulair leerprogramma voor alle leeftijden. Bahais worden volgens het principe van eenheid in verscheidenheid geïnspireerd door de erkenning van het één-zijn van de mensheid, ongeacht etniciteit, religie, geslacht, taal en economische en sociale status, met wereldburgerschap als primaire identiteit. Men heeft een aanpak voor sociaal-economische ontwikkeling die in de geest sterk coöperatief is en waar, voortbouwend op inclusieve gemeenschappen, rechtvaardigheid, dienstbaarheid en samenwerking centraal staan. Coöperatieve samenwerkingsvormen sluiten hier heel natuurlijk op aan. Waar ontwikkeling in een steile leercurve tegen lokale financiële grenzen aan loopt, worden projecten mondiaal gefinancierd. Bahais dragen op basis van vrijwilligheid bij aan het algemeen goed middels een vast percentage van hun surplusinkomen boven hun noodzakelijke uitgaven, geheel naar eigen inschatting, maar vreugdevol. Rijkere huishoudens/regio's ondersteunen zo de ontwikkeling in regio's met tekorten. Zo bevordert men economische rechtvaardigheid vanuit ‘een nieuwe houding’ naar materiële middelen. Men kiest graag voor en draagt ook bij aan coöperatieve vormen.

Casus 4: Society 4.0

Society 4.0 is een groeiende beweging geïnspireerd door het gelijknamige boek van Bob de Wit, hoogleraar Strategisch Leiderschap aan Nyenrode Business Universiteit.¹ De argumentatielijn is dat actuele technologische ontwikkelingen dusdanig anders zijn dan de technologie die kenmerkend was voor het industriële tijdperk (‘samenleving 3.0’) dat dit tot een echt nieuwe organisatie van de samenleving

De coöperatieve samenleving

dwingt: 4.0 – met de covidcrisis als markeringspunt voor de overgang naar 4.0. Daarbij is implementatie volgens twee modellen mogelijk: (1) top-down door de mondiale (corporate) elite van de superrijken, of (2) als burgersamenleving regionaal coöperatief en met inzet van directe democratie, waartoe het boek oproept. Het belangrijke verschil tussen beide routes is: wie neemt de besluiten over de toepassing van nieuwe technologie, en vooral: vanuit welke ethiek? De preambule van de net in november opgerichte coöperatie Society 4.0 besteedt daarom expliciet aandacht aan de benodigde ontwikkeling die op het menselijke vlak nodig is, want zoals er in het boek staat: ‘Het is evident dat een “Samenleving 4.0” niet vorm zal krijgen door “Mens 3.0” (zie ook de sterkte-zwakteanalyse in onderstaande tabel 1).’

Tabel 1: Sterkte-zwakteanalyse van de coöperatieve samenleving

Sterkten (intern):	Kansen (omgeving):	Dromen (toekomst):
* Ruim honderdvijftig jaar Nederlandse ervaring met het organiseren in coöperaties, met traditioneel een goede balans van zakelijkheid en solidariteit. * Veel animo voor verbinding van bewoners, ondernemers en organisaties in het gebied binnen een gezamenlijke structuur en doelstelling. * Heel beweeglijke structuur in de governance. * Beschikbaarheid van velerlei talenten en (financiële) middelen binnen de regio die graag verbinden aan het gecombineerd persoonlijke én gemeenschappelijke belang. * Gezamenlijk adresseren van collectieve maatschappelijke vraagstukken door de optelsom van gezonde economische transacties.	* Nieuwe technologie voor deelplatformen en kleinschalige productie en diensten. * Toenemende belangstelling voor het coöperatieve denken in de samenleving, mede als gevolg van onvrede met het neoliberale kapitalisme. * EU-regionaal beleid en invoering Omgevingswet: samenwerking van het georganiseerde gebied binnen regionale publiek-burgerlijk-private beleidsagenda's. * Vanwege de covidgebeurtenissen een toenemende openheid en aandrang om samen ter plaatse aan een beter alternatief te werken. * Verbinding oude coöperaties aan nieuwe regiocoöperaties op regionale agenda's. * De recente brede omarming van digitale (video) communicatietechnologie.	* Een bloeiende regionale economie, in Nederland en wereldwijd. * Eén omgeving, in gezamenlijk burgereigendom, waarbinnen ‘alle’ (burger) initiatieven in het algemeen belang voor de oplossing(en) van tal van maatschappelijke uitdagingen kunnen landen, en die ontwikkelaars passend wederkerig beloont. * Regionale en mondiale deelplatformen in gezamenlijk coöperatief eigendom. * ‘Verenigde Regio’s van de Wereld’: verankering van een wereldomspannend netwerk van regionale democratische economieën binnen een mondiaal handvest. * Mondiale coöperatieve data- en privacybescherming. * Een mondiaal coöperatief solidair financieel deelsysteem voor regionale ontwikkeling en armoedebestrijding.

Het leerbaar maken van de nieuwe ‘Mens 4.0’ ziet men als een belangrijk onderdeel van de vernieuwing. Denk bijvoorbeeld aan leren samenwerken in plaats van concurreren als de natuurlijkste en meest logische optie.

Vanuit een verlangen naar ‘iets beters’ verenigen enthousiaste lezers van het boek zich inmiddels in Regiocoöperaties 4.0, gericht op activiteiten binnen een negental domeinen zoals beschreven in het boek en inmiddels ook in een ‘Gids Regio 4.0’.

Wie neemt de besluiten over de toepassing van nieuwe technologie, en vooral: vanuit welke ethiek?

Tabel 1: Sterkte-zwakteanalyse van de coöperatieve samenleving (vervolg)

Zwakten (intern):	Bedreigingen (omgeving):	Nachtmerries (toekomst):
* Ontbreken van één gemakkelijk financieel te waarderen kenmerk (winst/aandelenkoers) bemoeilijkt eenvoudige sturing. * Moeten meenemen van mogelijk onvoldoende geïnformeerde en/of onwelwillende deelnemers bij vitale besluitvorming. * Communityaspect vertraagt mogelijk een spoedige professionalisering. * Onpersoonlijkere communicatie bij groei van de coöperatie bemoeilijkt het hooghouden van de ledenbetrokkenheid. * Nieuwe (generaties) leden meenemen in de bedoeling vraagt veel aandacht. * Beperkte toegang tot extern kapitaal (zonder verlies van coöperatieve identiteit en zuiverheid van de doelstelling).	* Deelnemers (mogelijk ook op bestuurlijk niveau) die met een onvoldoende coöperatieve houding de opbouw vertragen. * Voortijdige aanwezigheid van dominante partijen (van buiten/met oud geld) die het participatieve, democratische gebiedsproces frustreren. * Eigenbelang en macht van gevestigde belangen van de oude orde die toch weer de overhand gaan voeren. * Voortduren van covidmaatregelen die het ontmoeten in groepen bemoeilijken. * Afdwalende oude en oneigenlijke coöperaties die de goede naam van de ‘coöperatie’ bezoedelen en juridisch/fiscaal benadelen.	* Bestendiging van de mondiale (corporate) elites van de superrijken die de overgang naar een coöperatieve gebiedseconomie en samenleving nog enkele decennia uitstelt. * Tweedeling in de samenleving door extreme polarisatie, gevolgd door chaos, burgeroorlog of revolutie. * Teloorgang van een voldoende veilig internet. * Verregaande aftakeling van Nederland als bewoonbare leef- en werkomgeving. * Nederland onder het juk van buitenlandse overheersing.

Is er een receptuur voor een coöperatieve samenleving?

1. Benut de actuele urgentiebeleving in de samenleving bij nieuwe, gezamenlijke oplossingen.
2. Blijkens de coöperatieve historie: de coöperatie is naar de letter en de geest – en onder die voorwaarde – een bruikbaar vehikel om een coöperatieve samenleving te kunnen structureren.
3. Een gestructureerd transformatief leerproces op de persoonlijke en gezamenlijke niveaus is nodig om zonder terugval samen te kunnen (voort)bouwen aan het nieuwe.
4. Bouw consequent vanuit de belangrijke lessen uit het verleden, vooral ten aanzien van eigendom en ledenfinanciering voor het behoud van de zuivere coöperatieve doelstelling.
5. De genoemde casussen zijn enkele van vele hoopgevende ontwikkelingen waarvan we kunnen leren en waarvan we de doelstellingen kunnen helpen realiseren.
6. Wees creatief met de reeds beschikbare juridische speelruimte om gebiedsprocessen bestendig te kunnen structureren en borgen.
7. Versterk de verbinding tussen gevestigde coöperaties, nieuwe coöperatieve (burger)initiatieven en andere organisaties met hetzelfde ‘DNA’ die (technologische) oplossingen beschikbaar hebben – dan kan het hard gaan!

Tot slot: sluit de maatschappelijke beweging om in coöperatieve vormen in eigen behoeften te voorzien in combinatie met het nemen van verantwoordelijkheid voor collectieve goederen niet precies aan bij de christelijk-sociale leer, en verdient die daarom niet ook vanuit deze hoek expliciete steun?

Artikel in het kort:

- * Coöperatie kan een antwoord bieden op het gecombineerde markt- én overheidsfalen en op de grote vraagstukken van deze tijd
- * De organisatievorm van de coöperatie kan helpen de coöperatieve samenleving verder vorm te geven
- * Zicht op de interne en externe kansen en bedreigingen is nodig om werk te kunnen maken van het coöperatieve gedachtegoed
- * Coöperatie is niet alleen een organisatievorm, maar vraagt in termen van levensstijl en houding ook iets van de deelnemende mens zelf
- * De coöperatieve samenleving past bij Nederland coöperatieland en bij het christelijk-sociale gedachtegoed

1 Bob de Wit, *Society 4.0. Resolving eight key issues to build a citizens society*. Zeist: Vakmedianet, 2020.

Het belang van bewonersinitiatieven voor gemeenten

Coöperaties vallen onder de reeks van burgerinitiatieven die gemeenten voor nieuwe uitdagingen stellen. Door creatief te zijn en buiten bestaande denkkaders te treden zal de lokale politiek beter kunnen inspelen op initiatieven die uit de samenleving opkomen en door de rijksoverheid ook gestimuleerd worden. Op deze manier bieden gemeenten meer ruimte aan de participatieve democratie.

door Mathilde van de Ven De auteur is senior beleidsadviseur lokale democratie bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Bewoners die zich organiseren rondom maatschappelijke problemen zijn niet meer weg te denken uit het lokale landschap. Of het nu gaat om het inrichten van openbaar groen of om het overnemen van leegstaand vastgoed met een grote waarde voor de buurt, al jaren worden door groepen burgers voorstellen ontwikkeld en vaak ook uitgevoerd die de publieke ruimte mooier en beter maken. En de rol van bewonersinitiatieven kan nog flink toenemen nu de landelijke wetgever de positie van inwoners in beleidsprocessen op verschillende terreinen flink heeft aangezet: in de Omgevingswet heeft bewonersparticipatie een grote rol, en in het Klimaatakkoord staat dat voor grootschalige opwek van hernieuwbare elektriciteit op land gestreefd wordt naar vijftig procent eigendom van de lokale omgeving. Op papier wordt dus ruimte gemaakt voor bewonersinitiatieven om gezamenlijk met de overheid, bedrijven en maatschappelijke instellingen maatschappelijke vraagstukken op te lossen.

Denken in mogelijkheden

Dat klinkt natuurlijk prachtig, dat overheid en gemeenschap schouder aan schouder optrekken en gebruikmaken van elkaars denk- en doekracht. Want zoals het bekende spreekwoord zegt: alleen ga je sneller, maar samen kom je verder.

En in de praktijk zie je ook prachtige resultaten: de zorgcoöperatie in Austerlitz (zie kader) is een bekend voorbeeld, net als het Wijkpaleis in Rotterdam, het Spoorpark in Tilburg en het Singelpark in Leiden. In Amstelveen sturen bewoners van het Stadsdorp Elsrijk de wijkcoach aan en kunnen daarmee voor hetzelfde budget twee keer zoveel welzijnszorg organiseren. In Groningen werken ze in een pilot met het omgekeerde uitdaagrecht: de gemeente geeft zelf aan welk budget gemoeid is met de uitvoering van

bepaalde taken in bepaalde buurten en daagt inwoners actief uit om zelf voorstellen te ontwikkelen voor een betere uitvoering en deze waar mogelijk ook over te nemen.

Austerlitz Zorgt

In 2012 heeft een groep bewoners van het Utrechtse dorp Austerlitz (gemeente Zeist) de coöperatie Austerlitz Zorgt opgericht. Door zorg- en welzijnsvoorzieningen aan te bieden voor en door bewoners, hopen zij dat mensen langer in hun eigen woning kunnen blijven wonen. In 2018 heeft de coöperatie ook een aantal zorgwoningen gerealiseerd voor mensen met een te zware zorgvraag. Om een gemeentelijke taak (deels) over te nemen (in dit geval gaat het om de Wmo) is een juridische entiteit nodig. Er wordt immers budget overgemaakt van gemeente naar initiatiefnemers. In Austerlitz gaat het om een coöperatie. Andere initiatiefnemers kiezen voor een stichting: Stichting Stadsdorp Elsrijk, Stichting Het Wijkpaleis. Soms kiest men een hybride vorm, waarbij de gemeente eigenaar blijft van een pand, maar het beheer en de activiteiten aangestuurd worden door bewoners, zoals bij de Haarlemmer Kweektuin.

Op al deze plekken zie je de mix van enthousiaste georganiseerde inwoners die echt wat willen (en kunnen) en een gemeentelijk bestuur dat met volle overtuiging ruimte wil geven aan de gemeenschap – een mix waarin het mogelijk is om vooral in kansen te denken. ‘We gaan het gewoon doen en lossen de problemen waar we tegenaan

lopen met elkaar op.’

Het is voor gemeenten echt zoeken hoe ze kunnen werken op een manier die afwijkt van de standaarden en protocollen

Die problemen zijn er zeker: het is voor gemeenten echt zoeken hoe ze kunnen werken op een manier die afwijkt van de standaarden en protocollen die ze gewend zijn. Want hoe doe je dat, iets loslaten als je door

de wet min of meer gedwongen bent om te werken met ingewikkelde aanbestedingen? Als je jarenlang geïnvesteerd hebt in het formuleren van strikte kwaliteitseisen die zijn toegesneden op professionele organisaties, terwijl je nu te maken hebt met een klein clubje enthousiaste vrijwilligers? Ben je als gemeente aansprakelijk voor incidenten die plaatsvinden in de publieke ruimte? En hoe staat de gemeenteraad hier eigenlijk in? Deze heeft toch het mandaat voor het formuleren van beleid?

Toch zijn wat betreft de voornoemde initiatieven in alle betrokken gemeenten oplossingen gevonden voor deze hobbels. Niet door de wet te overtreden, maar door slimme en vooral praktische oplossingen te zoeken die gericht zijn op het verbinden van mensen. Door met elkaar tot de kern te komen – Wat willen jullie bereiken?

Is het een plan dat maatschappelijke meerwaarde heeft en waar draagvlak voor is? Ondervinden anderen last van het plan? – maar ook door het verbinden van mensen in de gemeentelijke organisatie, die vaak erg verkokerd is en daarom soms moeilijk kan omgaan met plannen die ‘domeinoverstijgend’ zijn, zoals dat in jargon heet.

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) ziet al lang de potentie van bewonersinitiatieven. De commissie-Van de Donk formuleerde het in 2016 in het rapport *Op weg naar meervoudige democratie* als volgt: ‘We hebben bij de uitwerking van onze opdracht steeds vooropgesteld dat de overheid dienend is aan de samenleving. En dat de overheid de ontwikkelingen in de samenleving moet volgen en zich daaraan in werkwijze, cultuur en structuur moet aanpassen. Dat is de kern van echte democratie, van meervoudige democratie.’¹

Vanuit verschillende programma’s ondersteunt de VNG gemeenten om een nieuw evenwicht te zoeken tussen de representatieve en de maatschappelijke democratie. In de komende jaren zullen overheden (gemeenten, maar ook waterschappen, provincies en het rijk) zich samen met de gemeenschap moeten buigen over ingewikkelde vraagstukken: het bouwen van veel woningen, de energietransitie waardoor windmolens en zonnepanelen geplaatst moeten worden, maar ook sociale kwesties als de komst en de opvang van asielzoekers en het in goede banen leiden van de gevolgen van de coronapandemie.

Nieuwe kansen in 2022

Naast alle ellende heeft de corona-epidemie laten zien hoe groot het potentieel aan maatschappelijke denk- en doekracht is. Maar liefst 28.000 mensen hebben zich via coronahelpers.nl gemeld om zich vrijwillig in te zetten.² Het is niet langer de vraag óf bewoners met initiatieven komen en een rol willen spelen in het publieke domein. Het is vooral de vraag hoe we als gemeenten met hen samenwerken en alles organiseren. Welke rol hebben bewoners? Welke rol en taak hebben gemeenten? Welke andere partijen spelen een rol? (Denk bijvoorbeeld aan zorgverzekeraars en zorgaanbieders bij een initiatief op het gebied van zorg.) Hoe zit dit op het gebied van sport, wonen en de energietransitie? Wat betekent dit voor de democratische processen binnen de gemeente? Bewoners, overheid, bedrijven en maatschappelijke instellingen zijn samen aan zet om maatschappelijke vraagstukken duurzaam op te lossen. Ze moeten samen waarde creëren.

Het nieuwe kabinet zal naar verwachting een wetsvoorstel indienen dat gemeenten ertoe verplicht om de inspraak bij beleidsvorming te verbreden naar participatie op zowel beleidsvoorbereiding en uitvoering als evaluatie. In combinatie met de gemeenteraadsverkiezingen in 2022 geeft dat gemeenten de mogelijkheid om goed af te wegen hoe overheid, gemeenschap, bedrijven en maatschappelijke instellingen zich tot elkaar verhouden, en tevens om de spelregels vast te leggen in een participatieverordening.

Maar liefst 28.000 mensen hebben zich via coronahelpers.nl gemeld om zich vrijwillig in te zetten

En nee, de democratie is nooit af. Ongetwijfeld betekent dat voor overheden en daarmee ook voor de VNG dat de komende jaren nog flink geoefend en geëxperimenteerd zal worden met (nieuwe) vormen van bewoners- en overheidsparticipatie. Wij ondersteunen die mooie gesprekken waar mogelijk. Meervoudige democratie is niet alleen gebaat bij enthousiaste initiatiefnemers en lokale bestuurders en uitvoerders, maar ook bij wetten en regels die ruimte bieden aan maatschappelijk initiatief. De VNG zal het kabinet dan ook vragen om ruimte in de uitvoering en het ondersteunen van overheden op dit punt.

Artikel in het kort:

- * Op papier en ook in de praktijk trekken overheid en gemeenschap steeds vaker succesvol samen op:
- * Toch is niet eenvoudig burgerinitiatieven op een goede manier de ruimte te geven bij gebrek aan heldere spelregels
- * In komende jaren zal flink geoefend en geëxperimenteerd worden met (nieuwe) vormen van bewoners- en overheidsparticipatie
- * VNG zal het kabinet vragen om bij het maken van wet- en regelgeving ruimte te geven aan meervoudige democratie en bewonersinitiatief

1 Wim van de Donk e.a., *Op weg naar meervoudige democratie. Oproep van de Commissie Toekomstgericht lokaal bestuur*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, juni 2016, p. 42.

2 Kennisbank Openbaar Bestuur, *Staat van het Bestuur 2020*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, januari 2021, p. 153.

De individualisering samen voorbij

Ieder mens wil iets voor een ander betekenen. Ruimte geven aan deze kracht van onderlinge solidariteit en samenwerking kan ons verlossen van de kilte van de markt en een verstikkende overheid. De coöperatieve samenleving is er al. Nu komt het erop aan haar niet in de weg te zitten.

door Pieter Heerma De auteur is Tweede Kamerlid voor het CDA.

In de politiek gaat het vaak over de markt en over de overheid. De laatste jaren klinkt daarbij steeds vaker dat de overheid iets moet doen om de doorgeschoten macht van de markt te beteugelen: het tegengaan van de uitwassen van jarenlang neoliberal denken. Het is niet gek dat de pendule dan de andere kant op slingert. Toch is het een vergissing om alle heil dan maar van de overheid te verwachten. Een sterke overheid is tenslotte geen substituut voor een sterke samenleving. En juist die heeft geleden onder de jarenlange erosie van de individualisering.

Individualisering en staatsliberalisme

In de laatste decennia van de vorige eeuw werd het denken van John Rawls (1921-2002) dominant in zowel de politicologie als de politiek. Dit denken komt in de kern neer op een soort staatsliberalisme, dat moet leiden tot een rechtvaardige samenleving.¹ Ongelijkheid veroorzaakt door andere mensen of ongelukkige omstandigheden wordt door de overheid altijd weer rechtvaardig gemaakt. De mens is daardoor totaal vrij om individueel geluk na te jagen zonder enige wroeging of terughoudendheid.

Het streven naar een samenleving gebouwd op principes van rechtvaardigheid is zeer nobel. En het is een van de redenen waarom Rawls zo invloedrijk kon worden. Het probleem is echter dat dit theoretisch raamwerk in de echte wereld niet werkt. Ieder voor zich en de staat voor ons allen, daarop kun je geen samenleving bouwen. Het rechtvaardigt in ultimo individualisme en egoïstisch handelen. Het geweten kan op een laag pitje.² Het lukt een overheid in de complexe werkelijkheid niet om dit weer recht te trekken. Het antwoord dat de overheid wel kan geven is er een van complexe voorschriften, lange formuleren en eindeloze controles. Een verstikkende bureaucratie die misbruik zó hard moet voorkomen dat ze uitmondt in een toeslagenaffaire.

Daarnaast moest de overheid zelf ook bijna als marktpartij worden gerund. Groei, rendement en efficiency gingen als centrale criteria ook voor de overheid gelden. De burger werd gezien als een klant en een kostenpost. 'Daar waar spreadsheets de waarheid in pacht lijken te hebben, wordt het hoofd gebogen en stopt maar al te vaak het denken', schrijft voormalig Rijksbouwmeester Floris Alkemade terecht in zijn boek over de toekomst van Nederland.³ Hierin stelt hij dat Nederland geen bv is en dat ook niet moet zijn. 'De laatste

decennia heeft de overheid vooral de vrije markt aan het woord gelaten. Deze houding is ten koste gegaan van maatschappelijke waarden die evenzeer door de overheid bewaakt moeten worden', aldus Alkemade.

Markt en overheid horen ten dienste te staan aan de samenleving. Maar wat werd het in de praktijk? Kilde van de markt en bureaucratie van de overheid. Individualisering en neoliberal denken hebben bijgedragen aan de erosie van maatschappelijke samenhang en gemeenschapszin. De wal begint inmiddels het schip te keren, en steeds meer mensen voelen dat er iets niet in de haak is.

Hoe nu verder?

De Belgische schrijver Jonathan Holslag beschrijft in zijn nieuwste boek *Van muur tot muur. De wereldpolitiek sinds 1989* hoe de muren die we veertig jaar geleden afbraken weer worden opgebouwd. Niet alleen tussen landen, maar ook tussen groepen mensen in onze samenleving. Het is het gevolg van de misvatting van de jaren negentig van de vorige eeuw, toen werd gedacht dat met de overwinning van het liberalisme het einde van de geschiedenis was bereikt. Het is onze eigen schuld, zo stelt Holslag. 'We ontbeerden de wijsheid om maatschappelijke cohesie in stand te houden.'⁴

Holslag omschrijft hiermee wat mij betreft treffend de erfenis van enkele decennia individualisering, neoliberalisme en staatsdenken. Tegelijkertijd echoot hij hiermee de waarschuwing van de Spaanse filosoof Ortega y Gasset bijna een eeuw eerder.

Te vaak wordt aangenomen dat mensen zelf geen zin en tijd hebben om samen ergens de schouders onder te zetten

Als welvaart en vrijheid té vanzelfsprekend worden, gaan mensen vanzelf denken dat die welvaart en vrijheid even spontaan en natuurlijk zijn als een boom of het schijnen van de zon – in plaats van een moeizaam verworven historische

prestatie die alleen met bloed, zweet en tranen in stand te houden is.

Vandaag de dag zien we dus wel steeds vaker de schaduwkanten van individualisering en neoliberalisme: de bankencrisis, het hyperkapitalisme van machtige techbedrijven en roekeloze private-equityfondsen, de uitputting van de aarde en de verandering van het klimaat. Maar we zien het ook in de toenemende ongelijkheid op de arbeidsmarkt, in de crisis op de huizenmarkt, in het verlies van gemeenschapszin en in de toegenomen eenzaamheid. Grote vraagstukken die wachten op antwoorden. Maar zijn we hier nog wel toe in staat? In die zoektocht wordt meestal toch weer alleen naar de overheid gekeken als degene die alle problemen maar moet oplossen.

Willen en kunnen mensen dit wel?

Te vaak wordt hierbij voetstoots aangenomen dat mensen zelf geen zin en geen tijd meer hebben om samen de schouders ergens onder te zetten. Of nog cynischer: dat ze dat überhaupt niet kunnen. Hebben ze het niet al te druk met hun eigen leven? Vragen we niet te veel van ze? Wat mij betreft moeten we af van deze cynische gedachten. Enerzijds omdat het uiteindelijk een rechtvaardiging vormt om te blijven hangen in de individualisering die ons gebracht heeft waar we nu staan. Maar anderzijds, nog belangrijker, omdat de vernieuwing allang gaande is. Kijk om je heen en zie wat er al gebeurt. De kracht in onze samenleving is ongekend. Het is een misvatting

doordrenkt van individualisering en te veel marktdenken dat de mens niet meer verantwoordelijkheid kan of wil dragen voor iets wat groter is dan hijzelf.

Een tweede misvatting is dat meer ruimte voor de samenleving zou leiden tot meer ongelijkheid omdat alleen de happy few ervan zal weten gebruik te maken. Ofwel een groep mensen die toch al goed voor zichzelf weet te zorgen. Dit miskent echter het feit dat deze groep op dit moment juist het makkelijkst door alle reguleringen, procedures en beperkingen weet heen te breken die door onder andere overheden worden opgeworpen. Meer ruimte aan de samenleving verkleint dus de ongelijkheid die er door de barrières vanuit de overheid nu zijn ingebakken maar die slechts een kleine groep weet te overwinnen. Daarnaast moeten we ook niet overschatten hoe succesvol de overheid is met het bereiken van juist de mensen in een complexe kwetsbare situatie. Solidariteit die niet zozeer van de overheid komt maar van ons allemaal is, zal meer opleveren en meer op maat zijn.

Antwoord is de samenleving

Het kan de opletende lezer niet ontgaan zijn dat het antwoord op de uitdagingen van deze tijd wat mij betreft niet komt van markt of overheid, maar vanuit de kracht van de samenleving. Uiteindelijk draait het om de fundamentele vraag wie we zijn en wat ons bindt. Zijn wij als los zand dat zijn eigen weg zoekt, of zijn wij een gemeenschap van mensen die bij elkaar horen, met elkaar verbonden zijn en elkaar nodig hebben?

Ik geloof het laatste.

Vrijheid is niet doen wat je zelf wilt, maar een balans tussen autonomie en zelfbeperking. Vrijheid is geen afwezigheid van plichten naar elkaar, maar de vrijheid om goed te zorgen voor jezelf én anderen. Niet samen voor ons eigen, maar samen voor elkaar.

Gemeenschappelijke, zelforganiserende initiatieven zoals kinderen opvangen of energie opwekken zijn de toekomst

Juist die verbinding, in de vorm van wederkerigheid, verantwoordelijkheid en solidariteit, kan het vertrouwen herstellen dat we als één gemeenschap elke uitdaging aankunnen. Juist in een plurale, veelkleurige samenleving hebben we vaste grond nodig in gedeelde waarden en gemeenschappelijke instituties. Het plaatst de samenleving boven de overheid en de markt, en geeft burgers meer ruimte om met elkaar vorm te geven aan een goed leven.

Coöperatieve samenleving

Iedereen wordt er beter van als niemand zijn eigen belang laat gelden boven dat van anderen. We voelen hoe groot de behoefte is aan meer gemeenschapszin. Aan een tijdperk van minder 'ik' en veel meer 'wij'. Het is tijd voor een coöperatieve samenleving, waar mensen met elkaar aan de slag gaan met de grote vragen in onze samenleving. Gezond voedsel inkopen, kinderen opvangen, duurzame energie opwekken, voor elkaar zorgen of nieuwe woonprojecten uit de grond stampen. Deze gemeenschappelijke, zelforganiserende initiatieven zijn de toekomst. Zij vervullen dezelfde rol als de kerk, de vakbond en de ANWB altijd deden. Cement tussen de stenen. Netwerken waar mensen op kunnen terugvallen, waarin ze elkaar kunnen helpen, betekenis vinden en zich thuis voelen. Niet omdat het moet van de overheid, niet omdat je er via de markt voor betaalt,

maar omdat we als mensen elkaar nodig hebben. Het ware geheim van de coöperatieve samenleving? Mensen die met elkaar de schouders eronder zetten.

Maar de samenleving kan dit niet alleen. De overheid en de markt zullen hun steentje moeten bijdragen om datgene wat mensen samen doen, in zijn kracht te zetten. Dat vraagt enerzijds om bedrijven die niet slechts bezig zijn met zo veel mogelijk winst behalen, maar ook nadenken over hun eigen maatschappelijke taak; en anderzijds om een overheid die initiatieven uit de samenleving niet kapotregelt door eindeloze wetgeving en papierwerk, maar meedenkt in wat mogelijk is en de ruimte biedt waar dat kan.

Slot

Natuurlijk brengen we die verandering niet in één dag tot stand. Maar ik ben ervan overtuigd dat deze verandering al gaande is. We komen in een tijdperk die de individualisering voorbijgaat. Een samenleving die recht doet aan mensen en hun onderlinge relaties. Waar vrijheid en verantwoordelijkheid onlosmakelijk zijn verbonden. In een nieuwe balans tussen samenleving, markt en overheid. Met krachtige ondersteuning van de coöperatieve samenleving van verenigingen en het maatschappelijk midden.

Wie naar de toekomst van Nederland kijkt ziet geen land van individuen en een alles-moet-maar-kunnen-maatschappij, maar een coöperatieve samenleving. Energiecoöperaties, zorgcoöperaties, wooncoöperaties. In elk dorp, in elke stad, buurt of wijk ontdekken mensen de meerwaarde van verantwoordelijkheid nemen en samenwerken. Omdat we samen verantwoordelijk zijn voor Nederland.

Artikel in het kort:

- * Het staatsliberalisme van John Rawls heeft ervoor gezorgd dat we de solidariteit aan de overheid hebben uitbesteed, waardoor de mens vooral zijn eigen geluk kon nastreven
- * De overheid werd echter als een marktpartij georganiseerd, waardoor bureaucratie en verkillung de boventoon zijn gaan voeren
- * Inmiddels keert de wal het schip: overal in de samenleving ontstaan initiatieven van mensen die inzien dat ze samen veel beter hun (noodzakelijke) activiteiten kunnen ontplooiën
- * Dit gebeurt niet volledig buiten overheid en markt om, maar deze moeten wel weer in dienst van de *samenleving* komen en niet alleen zichzelf dienen

1 Zie Rawls' bekendste werk: John Rawls, *A theory of justice*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1971.

2 Zie Hans Hillen, *God vergeten. Gedachten over de mens in een tijdperk van technologie*. Amsterdam: Elsevier, 2015, pp. 29-31.

3 Floris Alkemade, *De toekomst van Nederland. De kunst van richting te veranderen*. Bussum: THOTH, 2020.

4 Jonathan Holslag, *Van muur tot muur. De wereld-politiek sinds 1989*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2021.

Terug naar het midden

Het CDA moet zich hardmaken voor een coöperatieve samenleving, waarin burgers weer het vertrouwen van overheden en professionals krijgen. Daarvoor is het cruciaal dat zij de informatie die bij de diverse overheden, het UWV, de zorg en het onderwijs over de burgers is opgeslagen, digitaal kunnen inzien of zelfs beheren. Alleen op die manier kan iedereen gelijk behandeld worden, wat voor een christendemocratische partij een wezenlijk uitgangspunt vormt.

door Peter Cuyvers De auteur is pedagoog en fellow van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Op het recente CDA-congres zijn diverse resoluties aangenomen met de strekking dat het CDA (weer) een authentieke christendemocratische partij moet worden, die een *middenkoers* moet varen. Midden in de samenleving, het midden tussen links en rechts, een partij van de *dialogo en harmonie*, zoals CDA-aartsvader Steenkamp het ooit heeft geformuleerd.

Het is goed om ons te realiseren dat in de duizenden jaren dat we als mensheid bestaan, conflicten vrijwel altijd werden opgelost met *machtsmiddelen*. Wie de beste en meeste wapens in het veld kon brengen (of beschikte over de slimste legerleiders) trok aan het langste einde en was voortaan de baas. De Romeinen kenden de leus *vae victis*: ‘wee de overwonnenen’, want zij zijn overgeleverd aan de winnaars. Net als vroeger is er nog steeds een breed gedeelte overtuiging dat voor het besturen van iets, of het nu een onderneming of een land is, heldere machtsverhoudingen nodig zijn. Om die reden zijn bijvoorbeeld de kiesstelsels van Engeland en de VS zo opgezet dat er altijd een heldere en eenduidige winnaar is, ook als die winnaar in de praktijk soms een minderheid van de stemmen heeft gekregen. Over dictaturen als Rusland en China hoeven we het uiteraard niet te hebben. Kortom, het aantal landen waarin wordt bestuurd op basis van samenwerking tussen meer machthebbers is schaars. En dan nog is in deze samenwerking toch altijd een machtsfactor aanwezig, bijvoorbeeld omdat een bepaalde partij de grootste is, of omdat een bepaalde samenwerkende groep de dienst uitmaakt. De term voor dit type macht is de ‘dictatuur van de meerderheid’: als je de meerderheid hebt, kun je de minderheid negeren of zelfs onderdrukken.

*Het aantal landen waarin
wordt bestuurd op basis van
samenwerking tussen meer
machthebbers is schaars*

Voorwaarde: machtsvrije communicatie

Nederland beroemt zich erop dat met het ‘poldermodel’ gestreefd wordt naar oplossingen waarin minderheden ook een stem houden en invloed kunnen uitoefenen. De Duitse filosoof Habermas heeft de theoretische grondslagen van een dergelijk overlegmodel uitgewerkt in zijn theorie van de ‘machtsvrije communicatie’. In de basis is zijn stelling vrij eenvoudig: besluiten ontleen hun geldigheid aan de mate waarin ze tot stand zijn gekomen zonder de uitoefening van macht van de onderlinge partijen. Een actuele toepassing van dit basisprincipe zien we in de zogenoemde burgerberaden, waarin bijvoorbeeld duizend at random gekozen burgers met elkaar in overleg gaan over een bepaald probleem. Het principe wordt echter ook al geregeld toegepast in het bedrijfsleven, door bijvoorbeeld een probleem te laten bespreken door een groep experts op verschillende terreinen, maar dan anoniem: alle bijdragen worden op een computer ingetikt en verschijnen anoniem op de andere schermen. Zo wordt voorkomen dat de mening van mensen met macht in een bedrijf, of prestige in wetenschap, gevolgd wordt door ondergeschikten.

Het is duidelijk dat deze machtsvrijheid op dit moment ontbreekt in de meeste ‘dialogen’. Zoals die tussen overheid en burger, die op zijn best aanwezig mag zijn op een inspraakavond over een besluit dat al vastligt. Of in de communicatie tussen ambtenaren onderling, of tussen ambtenaren en bewindspersonen. Recente analyses laten zelfs zien dat over de hele maatschappelijke linie heel veel dialogen

zijn verdwenen. Dit gebeurde in de transformatie van de verzorgingsstaat waarbij het middenveld is vervangen door door de overheid gefinancierde instellingen. Daardoor is zelfs de *informatiestroom* van beneden naar boven in tal van

Informatieverzoeken van burgers worden beantwoord met pakken papier waarop de tekst grotendeels is zwartgelakt

situaties letterlijk opgedroogd: er is geen feedback meer van de werkvloer naar het management, van de ambtelijke uitvoerenden naar de politiek verantwoordelijken. Andersom is de communicatie naar burgers toe vanuit de overheid in de afgelopen jaren volledig opgedroogd; deze bestaat hoogstens nog uit de intussen beruchte ‘inspraakmomenten’, die doorgaans plaatsvinden als alle besluiten feitelijk al zijn genomen. Omgekeerd worden de informatieverzoeken van burgers beantwoord met pakken papier waarop de tekst grotendeels is zwartgelakt (of sinds kort witgelakt, om het beeld wat te verzachten). Kortom, de dialoog tussen burger en overheid is volledig verbroken.

Van subsidiair naar subsidie

Het christendemocratische perspectief op de samenleving gaat uit van *samenwerking aan de basis*. Het zijn de burgers zelf die hun gemeenschappelijke belangen onderkennen en op grond daarvan samenwerken, en wel in de vorm van verenigingen op sociaal terrein en in die van coöperaties op economisch terrein. Het sleutelwoord daarbij is ‘subsidiair’: de dingen worden op het ‘laagst mogelijke niveau’ besproken en bestuurd, door mensen die dicht bij de praktijk zitten. Zoals de ooit fameuze kruisverenigingen waarin huisartsen en wijkzusters samen de primaire gezondheid voor hun rekening namen, dit weer in nauw contact met schoolhoofden,

en zo nodig politie en lokaal bestuur. Op grond van de verzamelde kennis van deze praktijkmensen kwamen er oplossingen voor lokale problemen op alle mogelijke terreinen.

Het contrast tussen de kruisverenigingen en hun opvolgers, de thuiszorginstellingen, kan niet groter zijn. In plaats van duizenden lokale zelfstandig opererende ‘units’ hebben we nu enkele tientallen megastichtingen die met diverse managementlagen laagbetaalde huishulpen in dienst hebben, personeel dat geen enkele ruimte meer heeft voor sociaal contact, laat staan voor dialoog met hun klanten of managers. En dit voorbeeld kan worden aangevuld uit vrijwel elk ander maatschappelijk terrein, waar de mensen in de praktijk al jaren aangeven dat ze zich niet (meer) gehoord voelen door hun superieuren, laat staan door bestuur en politiek. Dat geldt voor alle cruciale maatschappelijke sectoren: zorg, onderwijs, politie. De mensen in deze sectoren, de trouwste dienaars van de overheid, zijn in de afgelopen jaren allemaal de straat op gegaan.

Vertrouwen in burgers?

Uiteraard is het dan de opgave van de christendemocratie, van het CDA, om zich weer naar het midden van de samenleving te begeven, tussen de miljoenen ‘uitvoerders’, om de opgedroogde dialoog weer vloeiend te maken. Maar de absolute voorwaarde daarvoor is dat het vertrouwen in de burgers vanuit de politieke sector hersteld wordt. Immers, ook

het CDA is in belangrijke mate meegegaan met de gegroeide ‘antiburgersentimenten’ in Den Haag, waar termen als ‘egocentrische burger’, ‘calculerende burger’ en

‘Burger Nooitgenoeg’ al jaren gemeengoed zijn. Deze manier van denken over burgers heeft zowel een ideologische als een praktische oorzaak. Ideologisch gaat het om het liberale mensbeeld, waarin individuen vooral uit zijn op hun eigen belang. Praktisch gaat het om situaties waarin burgers zich steeds vaker effectief verzetten tegen overheidsbesluiten die effect hebben op hun situatie (‘not in my back yard’), waardoor het beleid dat ambtenaren van achter hun bureau hebben ontwikkeld wordt belemmerd. Het resultaat van deze beide invloeden is dus een politiek circuit dat de burger zelfs als vijandig gaat beschouwen. Met uiteraard als trieste dieptepunt de manier waarop burgers in de toeslagenaffaire zelfs actief worden verpletterd, zelfs door als ambtenaar de wet bewust te overtreden en mensen hun rechten te onthouden.

De politiek is een circuit geworden dat de burger als vijandig is gaan beschouwen

Als we ons niet realiseren hoe diep dit sentiment intussen is geworteld – en hoe terecht het gevoel van burgers dus is dat zij niet meer in tel zijn – is iedere vorm van christendemocratisch, subsidiair, dialooggestuurd beleid, waarin de burgers geen ‘doelgroep’ maar partners zijn, volstrekt onmogelijk. We hebben een gemiddeld zeer hoog opgeleide bevolking, waarin men als het gaat om werk, sport, buurt, hobby’s enzovoort ongelofelijk goed onderling communiceert. Een mooi voorbeeld ligt in de vele verenigingen van patiënten met specifieke ziekten (of ouders van kinderen met bepaalde ziekten). Iedere gespecialiseerde arts weet dat deze verenigingen beschikken over perfecte informatie uit alle delen van de wereld, en ziet ze dus als belangrijke

partners in het proces van bestrijding van de ziekten. De burgers van Nederland hebben in de afgelopen decennia bovendien overal energiecollectieven opgericht, en zelfs honderden lokale politieke partijen met een hoge organisatiegraad en enorm electoraal succes. En ten slotte zou onze samenleving verschrikkelijk veel slechter af zijn zonder de meer dan vier miljoen mantelzorgers, die overigens terecht wijzen op het totale gebrek aan steun dat zij van de overheid krijgen als het gaat om zaken als onkostenvergoedingen en vakantievervanging. Kortom, dit middenveld is er nog wel degelijk, maar moet het in de praktijk zelf uitzoeken.

Bottomline: de steeds meer in zichzelf opgesloten en top-down georganiseerde overheid heeft inderdaad de dialoog met de burgers in de afgelopen jaren niet alleen verwaarloosd, maar er zich zelfs totaal van afgekeerd. Daarom acht ik de titel van dit stuk, 'Terug naar het midden', ook als het ware een *contrarevolutionaire* oproep om deze fout te herstellen en om dus als christendemocratie weer echt midden tussen de mensen te gaan staan, naar ze te luisteren en vervolgens samen de door hen aangedragen oplossingen te realiseren. Dit als 'dienstbare overheid': een term die vaak wordt gebruikt, maar zelden wordt gerealiseerd.

De nieuwe coöperatieve basis voor interactie tussen overheid, instellingen en burgers

Er zijn globaal twee manieren waarop de informatie vanuit de basis ingebracht en benut kan worden: de 'interne' en de 'externe'. Intern gaat het vooral om de feedback die we in de uitvoering kunnen krijgen van de *echte* uitvoerders, dus van de mensen die aan het bed, voor de klas en letterlijk in de straat zelf staan: verpleegkundigen, onderwijzers, agenten. Ervaring

Probleem bij mediadebatten is dat er – omwille van de amusementswaarde – vooral aandacht is voor de extreme standpunten

waarvan zelden of nooit wordt gebruikgemaakt, zodat zij zich zoals velen ook tot de 'externe' route wenden: het publieke debat in de media. Probleem bij dit mediadebat is echter dat er – omwille van de 'amusementswaarde' – vooral aandacht is voor de extreme standpunten, en zelden voor die van de modale burgers. Ook de reacties van politici op de media zijn dus meestal gericht op de extremere groepen, die weer daarop acties ondernemen, zodat er een soort perpetuum mobile van de extreme beeldvorming ontstaat, ook nog behoorlijk versterkt door de sociale media.

Het laatste valt lastig te sturen, maar geeft wel een duidelijke opgave voor een middenpartij, namelijk het systematisch opsporen en voor het voetlicht brengen van deze stem van de 'zwijgende meerderheid'. Waarbij die stem zeker niet in het 'statistische midden' hoeft te liggen: wie tussen G2 en G3 moet kiezen, kan niet automatisch G2,5 invullen. Waar het om gaat is dat goede compromissen alleen ontstaan als alle partijen echt naar elkaar luisteren en begrip opbrengen voor het standpunt van de ander. En als het gaat om de stemmen van verpleegkundigen, onderwijzers en agenten, is daar absoluut een verbeterd intern proces voor te ontwikkelen, een proces waar hun inbreng actief wordt georganiseerd (vooraf, niet achteraf!) en ook systematisch wordt ingebracht in het vroegst mogelijke stadium.

Net zoals hun reacties op zaken in de praktijk. In dit proces moeten hun superieuren dan natuurlijk wel luisteren. Alleen als iedereen op de hoogte is van elkaars problemen, gevoelige punten, grenzen en mogelijkheden, kan men tot gezamenlijke oplossingen komen. Absolute voorwaarde aan de basis van iedere vorm van coöperatie is dus transparantie van informatie.

Basale digitale infrastructuur

De basale digitale infrastructuur van de Nederlandse overheid is uitstekend; de beschikking over en benutting van BSN en DigiD zijn behoorlijk dekkend en sluitend. Natuurlijk zijn en blijven er altijd burgers die niet kunnen (of willen) beschikken over internet, maar voor de overgrote meerderheid is inloggen op de digitale dienstverlening van bedrijven en overheden geen enkel probleem. De crux is echter dat te veel informatievoorziening nog hiërarchisch georganiseerd is en niet voor de burgers inzichtelijk.

Experts hebben dan ook al geregeld kritiek geuit op de manier waarop de overheid de uitwisseling van informatie wil aanpakken langs de ‘gecentraliseerde’ weg. Zie bijvoorbeeld de lange en onsuccesvolle lijdensweg om te komen tot een landelijk elektronisch patiëntendossier (epd), voor de uitwisseling van medische informatie. Dit terwijl in andere landen, zoals België, al jaren succesvol wordt gewerkt met een persoonsgebonden medisch dossier dat door de burgers zelf ter inzage kan worden gegeven aan

alle medische professionals. En we zien in Nederland dat in particuliere zorgsituaties, waarin familieleden samen voor hun ouders zorgen, de uitwisseling van informatie perfect loopt door het

eenvoudig gebruikmaken van de koppeling van documenten aan apps.

Het is dan ook zowel haalbaar als logisch dat alle burgers de dossiers die over hen bestaan zelf moeten kunnen inzien, of zelfs mede moeten kunnen beheren. Sterker nog, het is feitelijk een vorm van mensenrecht dat een burger kan zien en controleren wat een organisatie over hem of haar opslaat (en gebruikt voor besluiten over die burger). Als die mogelijkheid bestaat, wordt de overheid direct ook gedwongen tot een betere vorm van administratief beheer. Let wel, het schijnt op dit moment niet minder dan vijftig uur te kosten om alle gegevens bij elkaar te krijgen van een burger over wie een besluit genomen is in de toeslagenaffaire! Waardoor direct de vraag rijst hoe goed dat besluit kan zijn, als het bestaat uit deelbesluiten die genomen worden op basis van deelinformatie.

Het is haalbaar en logisch dat alle burgers de dossiers die over hen bestaan moeten kunnen inzien of zelfs beheren

Naar een Transparante Administratie voor Burgers (TAB)

We moeten het uitgangspunt volledig kantelen: het laatste wat we zouden willen is een overheid die alle informatie over een burger op een bepaalde plek combineert – iets wat volgens de AVG ook volstrekt laakbaar zou zijn. Gescheiden administraties voor belasting, zorg, huisvesting enzovoort zijn dus niet erg, als ze maar bij de burgers zelf bij elkaar komen. Ik stel daarom voor dat burgers via hun DigiD eenvoudig kunnen inloggen op hun TAB, de Transparante Administratie voor

Burgers. Dat kan een fiscale TAB zijn, een zorg-TAB van de medische professionals, een TAB van UWV of gemeente waar het uitkeringen en voorzieningen betreft. Burgers verkrijgen zo de controle over hun eigen relatie met overheden en instellingen. Ze worden op die manier ook partner van overheid of instelling, en beschikken over informatie die ambtenaar of professional kan helpen bij diagnoses en besluitvorming. Omgekeerd kunnen ambtenaren of professionals geen voor burgers nadelige acties als profileringen in dossiers zetten om tot bepaalde besluiten te komen.

Daarmee zijn we terug bij de basale theorie van de machtsvrije communicatie als basis voor een coöperatieve verhouding tussen alle 'spelers' in een moderne samenleving. Het staat de overheid volstrekt vrij om besluiten te nemen over burgers, maar de reden voor die besluiten moet minimaal voor de burgers zelf (en voor hun adviseurs, ondersteuners, mantelzorgers, advocaten) niet slechts inzichtelijk gemaakt worden, maar volledig openbaar en transparant zijn. Zodat ook de toch forse groep digibeten of zelfs analfabeten actief gesteund kan worden door de beschikbare sociale hulptroepen in hun familie, bij belangenorganisaties enzovoort. Dat is de opgave van solidariteit die onlosmakelijk verbonden is met coöperatief denken en handelen.

Transparantie is ook essentieel voor het betrouwbaar opereren van de overheid zelf. Op het moment dat degenen met de burgercontacten een probleem 'naar boven' melden, is dat geen lastig gedrag meer, maar noodzakelijk voor het goede functioneren van de organisatie. De ambtenaar is dan immers niet meer de enige die de informatie over het probleem in handen heeft; de burger zelf weet het ook, en kan bijvoorbeeld via consumentenfora nagaan of er nog meer mensen met hetzelfde probleem zijn.

Informatie-uitwisseling in een ontzuilde samenleving

Waar het op neerkomt is dat er in hoog tempo gewerkt moet worden aan deze basale digitale informatiestructuur die de kennis (en daarmee de macht) *bij de burgers aan de basis van de samenleving legt*. Ik ben ervan overtuigd dat de burgers zelf daarna langs digitale wegen via appgroepen, fora, doelgerichte sites enzovoort zullen gebruikmaken van deze informatie om – zowel horizontaal tussen burgers als verticaal met overheden – beter te communiceren. Het CDA is van oudsher de partij die het respect voor de burger als basis van de samenleving heeft uitgedragen.

Het is ook de partij die in het verleden heeft bewezen dat op basis van communicatie en coöperatie tegenstellingen weggenomen kunnen worden. Die toepassingen zijn echter al weer van een tijdje geleden, en waren toen

Ook burgers zelf moeten (weer) gaan geloven in de mogelijkheden die het coöperatief werken kan bieden

ook van andere aard. In de verzuilde samenleving had elke zuil immers juist wel de essentiële contacten met de basis, in kerken, verenigingen, vakbonden enzovoort. Uit die contacten kwamen de belangrijkste problemen naar 'boven', naar de top van de zuilen, waar vervolgens werd onderhandeld terwijl ieders basis apart bleef functioneren. Dat is achterhaald: burgers gaan tegenwoordig als individuen met elkaar om op basis van hun persoonlijke voorkeuren, levens, enzovoort. We sporten

niet meer op basis van ons geloof, we kiezen onze eigen media, we vormen onze eigen opinies. Feit is dat door deze ontwikkeling het onderlinge vertrouwen in elkaar langzaam is afgenomen: de meeste burgers komen onder invloed van de media die extremen benadrukken, tot het oordeel dat de samenleving ‘verloedert’, waar zij zelf nog wel degelijk goed en moreel bezig zijn. Ook op dit punt is verbetering van de communicatie zeer wenselijk: ook burgers zelf moeten (weer) gaan geloven in de mogelijkheden die het coöperatief werken kan bieden.

In die zin moet een coöperatieve koers van het CDA ook precies in het midden tussen overheden, instellingen en de burgers zelf liggen. Dit als de (midden)partij die het maken van die afspraken voor alle betrokkenen wil faciliteren. Een aanpak die wortelt in de overtuiging van (radicale) subsidiariteit als uitgangspunt voor het besturen van de samenleving. Een aanpak die is gebaseerd op het fundamentele vertrouwen in burgers, en op de (solidaire) ondersteuning van die burgers die het niet helemaal op eigen kracht kunnen redden. Een aanpak die ervan uitgaat dat samenwerking de essentie is van een succesvolle samenleving en dat je dus midden in die samenleving moet staan om je rol als christelijke politieke partij te kunnen waarmaken. Het is immers het christendom dat ons geleerd heeft dat alle mensen uniek en ongelijk zijn maar als onze naasten wel gelijk behandeld moeten worden, zowel rechtvaardig als barmhartig. Laten we op die basis met iedereen het gesprek aangaan.

Artikel in het kort:

- * Vanuit de opdracht van het congres dat het CDA een hernieuwde middenkoers moet varen, zal de partij de coöperatieve samenlevingsvorm opnieuw moeten doordenken en vormgeven
- * Hiertoe is het noodzakelijk dat er weer een echte dialoog komt tussen burgers, overheden, instellingen. Nu is die vaak beperkt tot de beruchte ‘inspraakavond’, hoewel de recente burgerberaden een hoopvol teken zijn
- * Vergeleken met de aloude kruisvereniging die zich kenmerkte door zorg en onderling gesprek, zijn de moderne thuiszorg en andere organisaties in het sociaal domein mega-instellingen waarin mensen aangeven zich niet meer door hun superieuren gehoord te voelen
- * Om het tij te keren moet de top-downbenadering van overheden en instellingen verlaten worden en de dialoog en invloed van onderop weer worden vormgegeven
- * Om deze dialoog en het vertrouwen tussen overheden, instellingen en burgers te bevorderen, is het nodig dat er een digitale Transparante Administratie voor Burgers (TAB) in het leven wordt geroepen. Burgers kunnen hierdoor zelf alle informatie over hen inzien en wellicht zelfs beheren

‘Zorg dragen voor elkaar is veel te ingewikkeld gemaakt’

door Jan Prij De auteur is redactiesecretaris van CDV.

Voor Froukje de Jonge, wethouder sociaal domein in de gemeente Almere, is zorgen voor elkaar een kernthema voor het CDA. Sterker nog: het is het fundament voor de samenlevingsvisie van de partij. Het probleem is alleen: ‘Wij hebben dat zorg dragen voor elkaar wel erg ingewikkeld gemaakt.’

Volgens Froukje de Jonge is de samenlevingsvisie van het CDA coöperatief, dus op samenwerking ingesteld. Dat strekt veel verder dan alleen het instrument van de coöperatie, waarnaar in deze CDV veel aandacht uitgaat. ‘Het moet wat mij betreft echt gaan over de visie op de samenleving. De coöperatieve structuur is een middel om die visie gestalte te geven, maar zeker niet het enige.’

Waarom is dat bredere perspectief belangrijk?

‘Als je het thema breder maakt, zie je meer. Het is van belang dit bredere verhaal te blijven vertellen, omdat dat bij uitstek de kern van het CDA is: een mens leeft niet voor zichzelf. Deze basishouding heeft consequenties voor onze visie op de economie, de samenleving en de politiek. En natuurlijk hebben we het dan ook over het maatschappelijk middenveld, waar we als CDA veel minder aandacht aan

besteden dan nodig. We dreigen het maatschappelijk middenveld wat kwijt te raken.’

Waar zit dat in?

‘Vanuit de gemeenten kunnen we goed zien hoe het maatschappelijk middenveld zich ontwikkelt. Er is zowel een vreemde afhankelijkheid van de staat ontstaan als ook een consumentistische houding van burgers, en die beide zaken dreigen het eigene van het maatschappelijk middenveld – mensen die zich voor elkaar willen inzetten – uit te hollen. Wat daarin bepaald niet meewerkt is het subsidie-instrument. Ik vind dat een zeer gemankeerd instrument met enorme nadelen. In het begin van mijn tijd als wethouder raakte ik er gewoon van in de war. Er kwamen tal van inwoners bij mij met schitterende plannen. Wat kent Almere toch betrokken, coöperatieve en inventieve inwoners, dacht ik. Helemaal waar natuurlijk, maar al gauw kwam er een aap uit de mouw: al die mooie

Froukje de Jonge

Interview in het kort:

- * De samenlevingsvisie van het CDA is coöperatief; de coöperatie is maar een bepaalde en beperkte vorm om daaraan gestalte te geven
- * Een mede door de overheid via subsidies gestimuleerde consumentische houding dreigt het maatschappelijk middenveld uit te hollen
- * Wij besteden in Almere inmiddels één miljoen euro aan de financiering van voedselbanken
- * Mensen moeten zich jarenlang door een bureaucratisch en financieel moeras heen vechten om woon-zorginitiatieven voor elkaar te krijgen
- * Hoog tijd voor een brede verkenning van vernieuwende vormen van samenwerking

initiatieven van burgers kosten geld, en dat werd ik geacht te betalen. Van de weeromstuit gaat de gemeente dan uiteraard eisen stellen aan hoe een en ander wordt aangepakt. Maar is dat echt wat we willen?’

Kunt u een voorbeeld noemen van waar dat toe kan leiden?

‘Neem de voedselbanken, een mooi maatschappelijk initiatief dat ineens van de overheid werd. Wij besteden in Almere inmiddels 1 miljoen euro aan de financiering van voedselbanken. Ik vind dat raar, want dit is wat mij betreft geen

overheidstaak. Dat geld zit nu vast bij een aantal voedselverstrekkers. Voor nieuwe toetreders is geen ruimte, of je moet besluiten om de helft van het armoedebudget aan voedselverstrekking uit te

geven. Maar dat zou van de gekke zijn. De maatschappij is toe aan een ander middel dan het subsidie-instrument. Welk? Dat weet ik niet goed. We zouden er in ieder geval voor moeten zorgen dat mensen zich, mede gestimuleerd door de overheid, minder als consument gaan opstellen.’

‘Als wij christendemocraten van de coöperatieve wij-samenleving willen zijn, dan

We moeten ervoor zorgen dat mensen zich minder als consument gaan opstellen

De coöperatieve samenleving

hebben we het bepaald niet makkelijk gemaakt voor de mensen om daar zelf handen en voeten aan te kunnen geven. Sterker nog: we hebben dat alleen maar moeilijker gemaakt.'

Hoezo?

'Neem het opzetten van verschillende woon-zorginitiatieven. Dat is enorm lastig om van de grond te krijgen. Ik heb op een rijtje gezet waarom dat ingewikkeld is. Al die knelpunten [zie kader] zijn onbedoelde effecten van beleid. In Almere kennen wij bijvoorbeeld AanMere, een project voor begeleid wonen met 45 volwassenen die een stoornis hebben in het autistisch spectrum en ieder in hun eigen studio wonen. Daarnaast is er behoefte aan gemeenschappelijke ruimtes en vormen van passende begeleiding. Het is een enorme klus om die gemeenschappelijke ruimtes gefinancierd te krijgen. In dit project is dat opgelost door deze ruimte overdag onder te verhuren aan een kok die kookt met mensen die een verstandelijke beperking hebben. Zij maken maaltijden die de mensen die er wonen kunnen bestellen. Het woon-zorginitiatief is heel gewild; er is inmiddels een wachtlijst van zeventig mensen. Maar de initiatiefnemers zijn er veertien jaar mee bezig geweest om dit voor elkaar te krijgen. Veertien jaar! Extra treurig is dat een van die kartrekkers na twaalf jaar is overleden, en zo niet meer heeft meegemaakt dat het gelukt is. En dat terwijl die mensen handen en voeten geven aan wat wij allemaal belangrijk vinden: zorg dragen voor elkaar.'

'Een ander, vergelijkbaar voorbeeld. We deden mee aan Who Cares, een nationale prijsvraag onder auspiciën van Rijksbouwmeester Floris Alkemade. Hieruit volgden voor Almere twee prijswinnende initiatieven, waaronder een wooncoöperatie die gezonde en minder gezonde mensen zorg laat dragen voor elkaar. Maar ook deze initiatiefnemers lopen tegen een bak ellende aan. We hebben het ontzettend moeilijk gemaakt

om dergelijke woon-zorginitiatieven van de grond te krijgen, terwijl die erg belangrijk zijn. Mensen moeten zich door een bureaucratisch en financieel moeras vechten om het een en ander voor elkaar te krijgen, zonder enige garantie op succes. Zo dreigt Who Cares uit te lopen op een anticlimax. Ook hier is de bottleneck vooral de financiële businesscase. Het is pas rond te krijgen als de gemeente een paar ton voor vierentwintig mensen gaat bijleggen.'

Verkenning van nieuwe vormen van betrokkenheid

Wat moet er gebeuren om hieruit te komen?

Moet de lokale overheid meer betrokken raken of juist meer op afstand gaan staan?

'Dat is dus een ingewikkelde vraag. Bezinning hierop is broodnodig; het antwoord is niet een-twee-drie te geven, en zeker niet in heel algemene

termen. Mijn punt betreft vooral de ouderwetsheid van het instrumentarium. Samenwerking van inwoners kan nu via stichtingen, verenigingen of de toekenning van subsidies gefaciliteerd

worden. Het is hoog tijd voor nieuwe vormen. Denk bijvoorbeeld aan het *right to challenge*, of aan het uitlenen van ambtelijke capaciteit in plaats van het verstrekken van een subsidie. Of aan vernieuwende vormen van publiek-privaat-particuliere samenwerking, zoals een regiobudget van de zorgverzekeraar met Wmo-geld van gemeente en inwoners, die daarmee dan preventie en zorg voor elkaar kunnen financieren, zodat problemen zoals eerder geschetst worden voorkomen. Het is daarom cruciaal dat er een brede verkenning met deskundigen komt om te onderzoeken hoe mensen al samenwerkend kunnen bijdragen aan de maatschappij en hoe dat versterkt kan worden. Welke verschillende vormen zijn er? Een van de mogelijke manieren van die samenwerking is de coöperatie, maar ook aan dat instrument zitten allerlei haken en ogen.'

*Het is enorm lastig om
woon-zorginitiatieven
van de grond te krijgen*

Knelpunten die Froukje de Jonge constateert bij de ontwikkeling van initiatieven op het snijvlak van wonen en zorg

1. Het vinden van een geschikte locatie.

Zorgpartijen, woningbouwcorporaties en (burger-)initiatiefnemers geven aan in Almere moeite te hebben om een (betaalbare) locatie te vinden om wonen met zorg te realiseren. In bestaande bestemmingsplannen zijn geen specifieke kavels aangewezen voor wonen met zorg. Daarnaast is het proces van afstemming van vraag en aanbod onvoldoende transparant. Zorgaanbieders en (burger-)initiatiefnemers zijn geen projectontwikkelaars. In de bestaande procedures waarin grond wordt uitgegeven leggen zij het af tegen professionelere bouwpartijen.

2. Onduidelijkheid over besluitvorming.

In de stedelijke programmering is wonen en zorg (nog niet) geprogrammeerd. De afgelopen jaren was er ook onvoldoende informatie om de juiste afwegingen te maken over welke initiatieven meer/minder gewenst zijn om te realiseren in de stad. Ook was lange tijd niet inzichtelijk hoeveel woningen er voor welke doelgroep nodig zijn in de stad. Inmiddels zijn deze inzichten er wel, maar blijft het onduidelijk wie er

besluiten kan nemen over de realisatie van initiatieven in het hier en nu.

3. Waar en bij wie moet je zijn?

Er zijn onduidelijkheden bij partijen over wat de routes zijn in het stadhuis om een plan van de grond te krijgen. Zij weten vaak niet waar ze terechtkunnen. Het komt voor dat plannen vertraging oplopen door wisseling van personeel. Er is geen duidelijk proces ingericht binnen de gemeente Almere om woon-zorginitiatieven te faciliteren bij daadwerkelijke realisatie.

4. Het rondkrijgen van de financiering.

Het is lastig voor zorgaanbieders, woningcorporaties en (burger) initiatieven om de financiële businesscase van wonen met zorg rond te krijgen. Kwetsbare doelgroepen hebben vaak behoefte aan gemeenschappelijke ruimtes voor de benodigde ondersteuning, ontmoeting en contact. Ook ligt de inkomensgrens voor de meeste doelgroepen onder de sociale aftoppingsgrens of kwaliteitskortingsgrens. De verwachte kosten van het pand zijn vaak hoger dan de verwachte huurinkomsten.

Christelijk-sociale partijen praktiseren de coöperatieve samenleving niet

Voor het werkelijk laten floreren van de coöperatieve samenleving is meer nodig dan een papieren lofzang. Een blik in de geschiedenis van wooncoöperaties leert dat CDA en ChristenUnie en hun politieke voorloper ARP deze coöperaties niet hebben gestimuleerd. Achtergrond is dat zij te weinig weerstand durven te bieden aan de utopische samenleving, waarin fouten maken uit den boze is. Pas wie onervaren coöperaties hun gang durft te laten gaan, kan de dreiging van een overactieve staat afwenden.

door Wouter Beekers De auteur is historicus en directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij promoveerde op het proefschrift *Het bewoonbare land*, waarin hij beschrijft hoe de volkshuisvesting langzaam maar zeker professionaliseerde, waardoor de coöperatieve gedachte een stille dood stierf.

Natuurlijk zou ik op deze plek graag een lofrede schrijven over de doorbraak van de coöperatieve gedachte in onze tijd. Helaas denk ik dat op dit moment iets heel anders nodig is. De coöperatieve gedachte breekt namelijk nauwelijks door, en juist de christelijk-sociale politiek moet zich deze vraag durven stellen: waarom eigenlijk niet? Pas als we erkennen waar de inzet op een coöperatieve samenleving vastloopt, ontstaat er ruimte voor het zoeken van een hoopvol perspectief.

Het ideaal van de coöperatieve samenleving raakt aan het hart van het christelijk-sociale denken, waarin relaties, gemeenschappen en samenwerking centraal staan. Toen er in 2013 een tamelijk digitale discussie ontstond over de kwestie of we nu meer verzorgingsstaat of meer participatiesamenleving nodig hadden, sloot ik mij graag aan bij denkers als Govert Buijs, die het interessante perspectief van de coöperatieve samenleving inbrachten, met aandacht voor de manier waarop overheid, markt en samenleving elkaar kunnen versterken.¹ Dit perspectief kon op een warme ontvangst rekenen. Met Gert-Jan Segers diende PvdA-leider Diederik Samsom in 2016 een initiatiefnota in onder de naam 'De herovering van de publieke samenleving, naar coöperatief overheidsbestuur'.² De Vereniging van Nederlandse Gemeenten publiceerde

een apart webdossier onder de noemer 'De coöperatieve samenleving'. En het is prachtig dat het woord 'coöperatie' tientallen keren voorkomt in de recente verkiezingsprogramma's van zowel het CDA als de ChristenUnie.

Maar het is mijn stelling dat politieke partijen die willen inzetten op een coöperatieve samenleving, eerst en vooral aan kritische zelfreflectie hebben te werken. Want steeds kunnen we de lofzangen lezen op al die coöperatieve initiatieven van onze tijd: maar zijn die cijfers nu echt zo indrukwekkend? Het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie spreekt van achthonderd 'zorgzame gemeenschappen', van informele netwerkjes tot coöperaties.³ Het lijkt me dat in een land van ruim zeventien miljoen inwoners zulke cijfers hooguit een begin van een ontwikkeling mogen heten.

Een nog beter voorbeeld vormen de alom geprezen energiecoöperaties. Mogelijk biedt de verduurzaming, per definitie een vernieuwingsoperatie, meer ruimte voor coöperatief initiatief. De *Lokale Energie Monitor 2020* spreekt echter van zeshonderd energiecoöperaties en een 'afvlakkende groei'. Bij deze coöperaties zijn zo'n honderdduizend mensen aangesloten, niet veel meer dan een procent van alle huishoudens.⁴ Cynisch uitgedrukt: slechts driemaal zoveel mensen zijn aangesloten bij een politieke partij, 2,4 procent van alle kiesgerechtigden, een cijfer waarover we ons al een halve eeuw grote zorgen maken.⁵

Recentelijk maakte de regering een internationale vergelijking op het gebied van de coöperaties op de woningmarkt. Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en de Scandinavische landen kennen een langere traditie van wooncoöperaties (hierna te onderscheiden van woningcorporaties). Deze coöperaties hebben 5 tot 25 procent van de totale nationale woningvoorraad in beheer. Geschat wordt dat Nederland duizend tot tweeduizend woningen kent in coöperatief bezit, oftewel niet meer dan 0,01 tot 0,02 procent van de totale woningvoorraad.⁶

Als er in verkiezingsprogramma's dus voor wordt gepleit om 'coöperaties ruim baan' te geven,⁷ dan is de volgende vraag gerechtvaardigd: welke coöperaties? Waarom zijn ze er nog nauwelijks?

Historisch onderzoek

Zelf mocht ik historisch onderzoek doen naar de volkshuisvesting, en wellicht kan die historische achtergrond veel verhelderen. Want als het gaat om de wooncoöperaties kent de Nederlandse geschiedenis een drama in drie bedrijven.

Het eerste drama was de invoering van de Woningwet in 1901. Deze wet is terecht veelgeprezen als het startpunt van een bloeiende volkshuisvesting met staatssteun door leningen en subsidies. De wet wordt gezien als een voorbeeld van hoe de overheid een maatschappelijk middenveld kan steunen. Maar laten we iets dieper graven in wat er rond 1901 gebeurde.

Aan het einde van de negentiende eeuw waren er enkele honderden niet-commerciële wooninitiatieven verantwoordelijk voor ongeveer tien procent van de woningproductie in die tijd. De helft van die initiatieven betrof coöperatieve verenigingen.⁸ Na 1901 bleef er maar weinig over van die coöperatieve beweging. Slechts drie of vier procent van alle initiatieven die werden erkend door de overheid kende een coöperatieve rechtsvorm. Rijksambtenaren voelden namelijk helemaal niets voor dat coöperatieve gedoe. Het was niet duidelijk of het markt- of maatschappelijke initiatieven betrof. Het woord 'coöperatie' rook naar

winstdeling, en publiek geld mocht onder geen enkel beding tot bevoordeling van particulieren leiden. Christelijk-sociale vrienden let op: de verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken in die jaren was onze Abraham Kuyper, en er is geen enkele aanwijzing dat hij ook maar iets ondernam om deze coöperaties wel te ondersteunen.⁹

Het tweede drama kan korter beschreven worden. Kuypers opvolgers, antirevolutionair minister-president Theo Heemskerk en christelijk-sociale voorman Syb Talma, ondernamen rond 1912 een nieuwe poging. Zij wilden coöperaties niet meer de officiële rijkserkenning geven, om zo juist ruimte te maken voor overheidssteun, zij het in bescheidener vorm. Van subsidies kon dan geen sprake zijn, maar van rijksleningen tegen markttrente zeker wel. Maar de regering kreeg enorme tegenstand uit liberale en socialistische hoek, waar men hechtte aan het publieke systeem en geen ruimte zag voor een uitzonderingspositie van de coöperaties. De weerstand was zo groot dat Heemskerk en Talma het voorstel niet eens in stemming durfden te brengen.¹⁰

Het duurde vervolgens wel een eeuw voordat een politicus een nieuwe poging deed om de wooncoöperaties serieus te nemen. Het derde drama speelt zich namelijk in onze eigen tijd af. Terwijl er in 2013 sterke pleidooien klonken voor de participatiesamenleving, werd de grootste bezuinigingsoperatie uit de geschiedenis van de sociale woningbouw ingezet. Met de verhuurderheffing werden honderden miljoenen aan de sector onttrokken. PvdA-senator Adri Duijvestein, die zich jarenlang lokaal had ingespannen voor nieuwe wooninitiatieven, had grote principiële bezwaren. Hij ging pas overstag toen de evaluatie van de verhuurderheffing bedongen werd én de wooncoöperatie wettelijk verankerd zou worden. Dat gebeurde inderdaad in de nieuwe Woningwet van 2015.¹¹ De wooncoöperatie werd daar genoemd, en in een algemene maatregel van

De geschiedenis van de wooncoöperaties is een drama in drie bedrijven

bestuur werden de rechten nader omschreven. Die rechten waren echter niet zo heel indrukwekkend. Zo mocht iedere wooncoöperatie voor de planontwikkeling vijfduizend euro declareren bij een betrokken woningcorporatie. Voor verdere financiering werden de coöperaties en hun bewoners naar de particuliere kapitaalmarkt verwezen.¹²

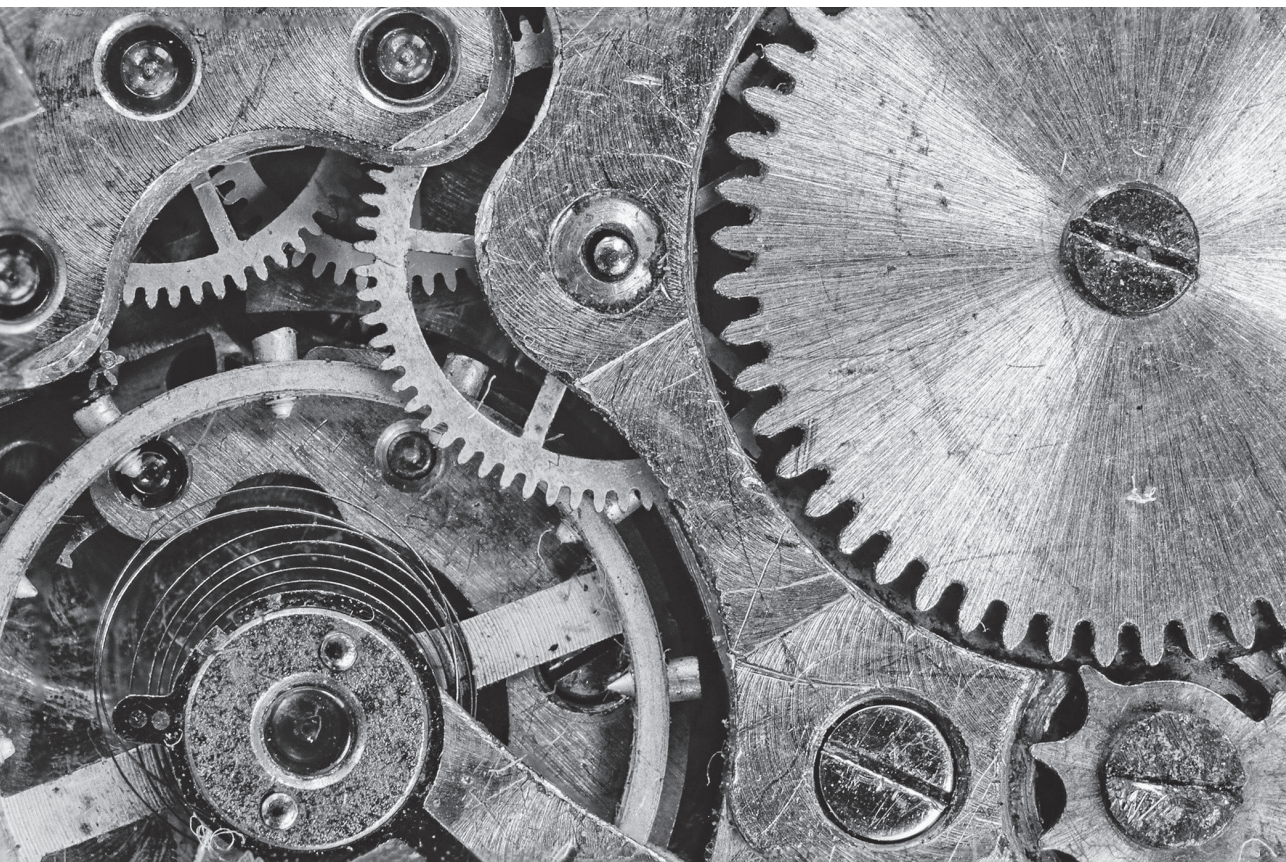
Het is ook niet zo verwonderlijk dat de wooncoöperaties, die in de volkshuisvesting staan naast geïnstitutionaliseerde woningcorporaties, met historisch gegroeid kapitaal en waarborgen van hun leningen door de rijksoverheid, niet als paddenstoelen uit de grond schieten. Ook ten tijde van een regering waarin CDA én ChristenUnie deelnamen is er geen begin van een oplossing van de financiering gekomen. Al jaren dragen kennisorganisaties als Platform31 zelf oplossingen aan, maar vooralsnog lijkt de politiek daarin weinig geïnteresseerd.¹³ Even leek het er zelfs op dat de coöperaties, anders dan particuliere starters op de koopmarkt, het hoge, commerciële tarief voor de overdrachtsbelasting moesten gaan betalen. Een amendement uit de Tweede Kamer van ChristenUnie, D66 en PvdA kon dit te elfder ure voorkomen.¹⁴

Afscheid van het maakbaarheidsdenken

De christelijk-sociale politiek belijdt de liefde voor de coöperatieve samenleving met de mond, maar daden laten nog op zich wachten. Graag eindig ik dit artikel met een analyse van hoe dat beter zou kunnen. Ik steek daarin een spa dieper en zie een connectie met de huidige discussie over de bestuurscultuur.

Toen Robert van Putten en ik in 2014 het boekje *Coöperatiemaatschappij* schreven,¹⁵ mochten we dit op het Christelijk-Sociaal Congres aanbieden aan de toenmalige leiders van het CDA en de ChristenUnie, Sybrand Buma en Arie Slob. In hun reactie reflecteerden zij openhartig op de maakbaarheidsreflex, die dieper en dieper in de politiek is geworteld. Als er een misstand is, staan journalisten klaar met aanklagende documentaires, en ondertussen mailen burgers de politici hun hartenkreten – blijf dan maar eens op je handen zitten als politicus. Alleen ontstaat zo langzamerhand een politieke cultuur van beheersing en controle, met als keerzijde: wantrouwen en afrekenen.

Een ondertussen verschrikkelijk voorbeeld is de behandeling van de zogenoemde Bulgarenfraude uit 2013. Zo'n achthonderd Bulgaren wisten voor ongeveer vier miljoen euro onterechte toeslagen te ontvangen. Die 'fraudeduivel' moest volgens het parlement worden uitgedreven. Een verharding in het toeslagensysteem werd

Bron: Pixabay

doorgevoerd, en het doorgeslagen wantrouwen dupeerde in de vijf jaar daarna tienduizenden ouders en kinderen. De persoonlijke, sociale en maatschappelijke schade van ziekte, psychische problematiek, scheidingen, uithuisplaatsingen en zelfs zelfmoord is gigantisch.¹⁶ Terecht ontstond er daarna een discussie over de ‘bestuurscultuur’.

Precies op deze cultuur heeft het christelijk-sociaal denken een tegengeluid willen laten horen. In deze denktraditie is er steeds voor gepleit om te leren omgaan met gebrokenheid, weg te blijven bij maakbaarheidsutopieën en te zoeken naar een overheid die het kwaad zo veel mogelijk indamt. De founding father van de christelijke politiek, G. Groen van Prinsterer, bekritiseerde het verlichte maakbaarheidsgeloof al in het midden van de negentiende eeuw. Gereformeerde neocalvinisten en katholieke neothomisten zochten naar een bescheiden rol van de overheid. Het subsidiariteitsbeginsel leert dat deze altijd aanvullend moet zijn aan de samenleving. Abraham Kuyper leerde in zijn idee van ‘sovereiniteit in eigen kring’ dat de overheid vooral moest dienen voor het beschermen van de ruimte van alle maatschappelijke kringen om verantwoordelijkheid te nemen.

Ondertussen is het de vraag of christelijk-sociale partijen zich in onze eigen tijd voldoende bewust zijn van de kracht van de maakbaarheidsdynamiek en het probleem daarvan. Een overheid die weinig ruimte laat aan fouten in de samenleving en herstel daarvan, biedt weinig ruimte voor het ontstaan van een coöperatieve samenleving. En bij gebrek aan ontwikkeling van een coöperatieve

samenleving, groeit het verantwoordelijkheidsgevoelen van de overheid meer en meer.¹⁷ Vanuit christelijk-sociale waarden mogen we dit gerust een negatieve spiraal noemen.

Als christelijk-sociale politici zich daadwerkelijk willen gaan inzetten voor de bloei van de coöperatieve samenleving, dan

zullen zij moeten leren andere vragen te gaan stellen. Vragen die niet altijd – of zelfs meestal niet, zo vrees ik – welgevallig zijn in de ogen van hun collega’s in parlement en regering. In de kern draait het daarbij niet om deze vraag: ‘Hoe kan de overheid problemen zo veel mogelijk voorkomen of anders zo snel mogelijk oplossen?’, maar om de volgende: ‘Hoe kan de overheid de ruimte voor een coöperatieve samenleving beschermen?’

Die tweede vraag is een wezenlijk andere vraag. Denk maar eens aan de woningmarkt. Geconfronteerd met de enorme woningnood zal een nieuwe regering wel oppassen energie te steken in financiële mogelijkheden voor wooncoöperaties, die hun waarde nog nauwelijks bewezen hebben. Maar politici die daadwerkelijk geloven in de kracht van een coöperatieve samenleving zouden zich de vraag moeten stellen waarom de overheid deze wooncoöperaties zozeer benadeelt ten opzichte van de grotere instituties. Zij zouden het langetermijnperspectief van een veerkrachtige, coöperatieve samenleving moeten durven inbrengen, met kracht, eigenzinnigheid en volharding. Als dat gebeurt, mag *Christen Democratische Verkenningen* gerust weer bij me aankloppen. Dan zal ik de loftrumpet steken.

De vraag is of christelijk-sociale partijen zich voldoende bewust zijn van de kracht van de maakbaarheidsdynamiek en het probleem daarvan

Artikel in het kort:

- * Alle mooie woorden over de coöperatieve samenleving ten spijt, zijn er in Nederland, zeker in vergelijking met andere landen in Europa, maar weinig coöperaties
- * De ARP heeft aan het begin van de twintigste eeuw wooncoöperaties actief tegengewerkt, maar ook CDA en ChristenUnie hebben recent weinig voor hen gedaan
- * Oorzaak hiervan is de angst om als overheid echt zaken aan de samenleving toe te vertrouwen
- * Juist deze maakbaarheidsreflex om fouten te vermijden heeft een bestuurscultuur gecreëerd waarin de toeslagenaffaire kon plaatsvinden
- * Politici moeten het lef hebben om coöperaties die hun waarde nog nauwelijks bewezen hebben, toch alle ruimte te gunnen

-
- 1 Govert Buijs, *De eeuw van de burger* (Mr. G. Groen van Prinstererlezing 2014). Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, Mr. G. Groen van Prinsterer Stichting, 2014; Robert van Putten en Wouter Beekers, *Coöperatiemaatschappij. Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn *Motief*, 2014.
 - 2 Initiatiefnota Samsom en Segers, 'De herovering van de publieke samenleving, naar coöperatief overheidsbestuur', *Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal* (2016-2017), 34 581 nr. 2.
 - 3 ChristenUnie, *Kiezen voor wat écht telt. Verkiezingsprogramma 2021-2025*. Den Haag: ChristenUnie, 2021, p. 38.
 - 4 Klimaatstichting HIER en RVO, *Lokale Energie Monitor 2020*. Utrecht: HIER/RVO, februari 2021, p. 5.
 - 5 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 'Ledentallen Nederlandse politieke partijen per 1 januari 2021' [persbericht], dnpp.nl, 18 februari 2021.
 - 6 Kajsa Ollongren, Kamerbrief 'Internationaal vergelijkend onderzoek naar wooncoöperaties', 21 juni 2021 (kenmerk 2021-0000295518), p. 4.
 - 7 ChristenUnie 2021, p. 98.
 - 8 Wouter Beekers, *Het bewoonbare land. Geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland*. Amsterdam: Boom, 2012, pp. 101-104.
 - 9 Beekers 2012, pp. 110-122.
 - 10 Beekers 2012, pp. 125-126.
 - 11 Herzieningswet toegelaten instellingen volkshuisvesting, 20 maart 2015, artikel 18a.
 - 12 'Besluit van 16 juni 2015, houdende nieuwe nadere regels betreffende toegelaten instellingen en dochtermaatschappijen en nadere regels betreffende wooncoöperaties (Besluit toegelaten instellingen volkshuisvesting 2015)', *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (2015), nr. 231, p. 88.
 - 13 Rein Bakker en Bernard Wouters, *Eigen kracht zoekt vreemd vermogen. Marktverkenning financiering wooncoöperaties* (Platform31; Den Haag 2016); Frank Wassenberg e.a., *Contourenschets Financieringsfaciliteit Wooncoöperaties. Concept. Stimuleringsfonds Volkshuisvesting/Platform31*, 7 juli 2021.
 - 14 Amendement van het lid Bruins c.s. op 'Wijziging van de Wet op belastingen van rechtsverkeer (Wet differentiatie overdrachtsbelasting)', *Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal* (2020-2021), 35 576 nr. 24 (11 november 2020).
 - 15 Van Putten en Beekers 2014.
 - 16 Jesse Frederik, 'Tienduizenden gedupeerden, maar geen daders: zo ontstond de tragedie achter de toeslagenaffaire', *De Correspondent*, 13 november 2020.
 - 17 Robert van Putten, *De ban van beheersing. Naar een reflexieve bestuurskunst*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2020.
-

Boek & Cultuur

Je ziet het pas als je het doorhebt

door Jan Prijj Prij is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Filantropie vormt het kloppend hart van de maatschappij, is het structurerend beginsel dat ons samenleven mogelijk maakt. Dat is kort gezegd de kernboodschap van *Filantropie. Hoe maatschappelijke betrokkenheid ons helpt te overleven*, het recente boek van Theo Schuyt. Daarmee is het tegelijkertijd een verfrissend boek dat dwars tegen de cynische tijdgeest ingaat.

Tegen het cynisme

Een cynicus is, naar de uitspraak van Oscar Wilde, iemand die de prijs van alles kent, maar van niets de waarde. Binnen dit cynische wereldbeeld is iedereen alleen maar bezig met het behartigen van zijn eigenbelang en is iemand die vrijgevig is eenvoudigweg een dief van zijn eigen portemonnee. Het spreekt vanzelf dat filantropie daarmee bij voorbaat een verdachte zaak is. Het is een speeltje van de superrijken die zich hiermee populair trachten te maken, ongeoorloofde macht willen uitoefenen of op schimmige wijze belasting trachten te ontduiken. Kortom: 'Hoed u voor liefdadigen', zoals de Amerikaanse socioloog Randall Collins, een van de vileinste critici van liefdadigheid, het eens puntig uitdrukte.

De verdienste van dit boek is dat het dit cynisme ontmaskert. Ja, in filantropenland is niet alles rozegeur en maneschijn, maar de rotte appels in de mand zijn eerder uitzondering dan

regel. En ja, filantropie wordt inderdaad voorgesteld als een exclusieve activiteit van de superrijken van deze wereld, vooral van in dit tijdsgewricht bij voorbaat verdachte rijke Amerikanen, zoals Bill Gates, maar deze voorstelling van zaken versluiert dat in werkelijkheid filantropie 'een zaak is van alle mensen', 'een universeel sociaal arrangement van Europese origine'. Schuyt ontmaskert daarmee en passant de hardnekkige opvatting dat Europa filantropie van de Verenigde Staten heeft afgekeken en heeft overgenomen.

Theo Schuyt is sinds 2001 hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam en verwierf onder meer bekendheid met zijn onderzoek 'Geven in Nederland'. In *Geven in Nederland 2020* wordt becijferd dat in Nederland en Europa de huishoudens het grootste deel van de filantropische bijdragen leveren. Zo gaven Nederlanders in 2020 in totaal 5,7 miljard (dat is 0,8% van het bbp) aan goede doelen. Huishoudens

Theo Schuyt

Filantropie. Hoe maatschappelijke betrokkenheid ons helpt te overleven

Boom | 2021 | 254 pp. | € 24,90 |

ISBN 9789024432431

(43%) en bedrijven (33%) zijn samen verantwoordelijk voor bijna 80% van de bijdragen aan goede doelen.¹

In percentages van het bbp doen deze aantallen wellicht niet zo schokkend aan, maar dat wordt anders als je beseft dat veel vrijwilligerswerk en huishoudelijke arbeid sowieso niet in de bbp-statistieken verschijnen omdat ze geen prijs hebben en dus van generlei waarde zouden zijn. Als we dit cynisme afleggen en ook waarde toekennen aan wat geen prijs heeft, zien wij pas goed dat onze betaalde economie rust op de gaven die miljoenen mensen via onbetaald werk in het huishouden of via een vereniging voor elkaar verrichten. Dan zien we dat 40% van de Nederlanders aan vrijwilligerswerk doet, om van totale

onbetaalde werkzaamheden die binnen huishoudens worden verricht nog maar te zwijgen. In uren is deze inzet minstens zo groot als de betaalde economie.

Anders kijken

Het boek *Filantropie* van Schuyt is vooral van belang omdat het ons anders leert kijken naar hoe de samenleving in elkaar zit. Je leert inzien dat filantropie, maatschappelijke betrokkenheid, niet slechts aan de randen van onze samenleving bestaat, maar het kloppende hart ervan is. Op basis van dit boek besef je dat zonder mensen die zich onbaatzuchtig voor elkaar inzetten, de huidige samenleving niet kan functioneren. Maar 'je ziet het pas als je het doorhebt', om met Johan Cruijff

te spreken. Het boek biedt inzicht in de doorwerking van filantropie in de samenleving via korte bijdragen getiteld 'Filantropie in de praktijk' over bijvoorbeeld Het Kansfonds, de Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij, de Rotterdamse Stichting Droom & Daad of de bloedbank Sanquin. Door middel van deze bijdragen wordt de maatschappelijke systeemfunctie van filantropie zichtbaar gemaakt. Heel duidelijk wordt dat de publieke zaak niet primair een zaak van de overheid is, maar van burgers die zich via particulier initiatief voor elkaar inzetten. Vaak weten we dat niet meer. Zo is de KNRM, als omvangrijke particuliere non-profitorganisatie, een maatschappelijk initiatief met ruim 100.000 donateurs, volledig gefinancierd uit filantropische bijdragen: donaties en schenkingen van particulieren, het bedrijfsleven en nalatenschappen.

Zonder vrijwilligers komt Nederland tot stilstand, schrijft Schuyt. Een conservatieve schatting is dat Nederland alleen al zo'n 200.000 stichtingen en verenigingen met een maatschappelijk doel telt. En daarbij is – denk ik dan – de bijdrage die mensen leveren via kerken nog niet eens meegerekend.

De problematische focus op tekort

Hoe komt het dat er zo weinig aandacht is voor de civiele kracht van wat christendemocraten vanouds het maatschappelijk middenveld of de

burgersamenleving noemen? Schuyt meent dat dit komt doordat overheden in het algemeen vooral geïnteresseerd zijn in sociale *problemen*. De tekorten in de maatschappelijke participatie van bepaalde bevolkingsgroepen trekken de aandacht, niet de maatschappelijke constructieve bijdragen die door andere groepen geleverd worden. Sociale cohesie is enkel een thema als ze ontbreekt, niet als ze bestaat of ontwikkeld wordt. Door deze perverse prikkel dreigt filantropie als de inzet voor anderen helemaal over het hoofd te worden gezien. Ze gaat namelijk niet over sociale problemen, over wat ons verdeelt; ze gaat niet uit van macht en eigenbelang, maar vertrekt vanuit het gemeenschappelijke. Wat mensen verenigt is het gemeenschapsbelang, een zoektocht naar mogelijke oplossingen, *the common good*, gevoed door de betrokkenheid bij de gemeenschap. Volgens Schuyt is het absoluut noodzakelijk om deze perverse situatie te keren. Het begin van herstel is het weer herkennen en herwaarderen door de overheid van de essentiële waarde van maatschappelijk initiatief, zonder welke de huidige samenleving, markt, staat en familie op geen enkele manier kunnen functioneren. Als we ons alleen maar richten op de sociale problemen, dreigen we in een cynische levensvisie te worden meegezogen. Dan zien we slechts een steeds meer polariserende wereld van onderlinge strijd, en niet meer hoezeer de dagelijkse inzet voor andermans belang onze samenleving bij elkaar houdt.

1 René Bekkers, Barbara Gouwenberg en Theo Schuyt (red.), *Geven in Nederland 2020. Huishoudens, nalatenschappen, fondsen, bedrijven, goededoelenloterijen en vrijwilligers*. Amsterdam:

Stichting Lenthe/VU Amsterdam, 2020, pp. 8-10. In het boek van Schuyt zijn deze gegevens samengevat op pp. 67-69.

De rechtsstaat bekeken vanuit de bestuurskunde

door Maurits Potappel De auteur is jurist en is als fellow verbonden aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hij is co-redacteur van de essaybundel *Geloof in de democratische rechtsstaat*.¹

In *De resonante rechtsstaat* geeft Stavros Zouridis vanuit bestuurskundig perspectief een analyse van de opbouw van de rechtsstaat en van wat hij de institutionele crisis van de rechtsstaat noemt. Hij legt uit op welke manier de rechtsstaat in crisis is en wijst een weg om daar weer uit te komen. Helaas mist het boek een uitwerking van het beloofde rechtsstatelijk ethos waarin de sleutel ligt om de rechtsstatelijke crisis te lijf te gaan.

De laatste jaren verschijnen er in rap tempo bespiegelingen over de democratische rechtsstaat. Sybe Schaap schreef bijvoorbeeld in 2016 het boek *Rechtsstaat in verval*, Ferdinand Grapperhaus publiceerde in 2017 *Rafels aan de rechtsstaat*, en van de hand van Geert Corstens en Reindert Kuiper verscheen in 2020 het boek *De rechter grijpt de macht*. Stavros Zouridis, hoogleraar bestuurskunde aan Tilburg University, publiceerde recent twee boeken over de democratische rechtsstaat: *De institutionele crisis van de rechtsstaat*. *Over de binnenkant van rechtsstatelijk bestuur* uit 2019 werd in 2021 gevolgd door *De resonante rechtsstaat*. De tweede titel is een grondig herziene versie van de eerste.

De rechtsstaat in crisis?

Zouridis stelt dat het eerstgenoemde boek in 2019 met scepsis werd ontvangen. Ondertussen ‘schudt de rechtsstaat op zijn grondvesten’ (p. 5). In de Verenigde Staten heeft de rechtsstaat een ultieme stresstest doorgemaakt met de bestorming van het Capitool op 6 januari 2021. Europees is hij in crisis doordat Polen en Hongarije de Europese rechtsorde ondermijnen. In Nederland is de rechtsstaat in crisis geraakt nadat duidelijk werd wat de omvang was van de toeslagenaffaire. Waar in Nederland de wet ‘te veel’ tot zijn recht kwam, kwam in de Verenigde Staten de wet ‘te weinig’ tot zijn recht (p. 15). Bovendien wordt de rechtsstaat ingezet als politiek middel

Stavros Zouridis

De resonante rechtsstaat. Over de institutionele crisis van de rechtsstaat en hoe er weer uit te komen

Boom bestuurskunde | 2021 | 373 pp. |
€ 48,00 | ISBN 9789462361904

om partijen als ‘onrechtsstatelijk’ weg te zetten. Dit gebeurde in het verleden bijvoorbeeld met de PVV.² Niet duidelijk is wat politieke partijen over en weer bedoelen als ze spreken over de rechtsstaat. Een polemisch politiek gebruik ervan draagt niet bij aan de verbindende kracht die van de rechtsstaat zou moeten uitgaan.

In *De resonante rechtsstaat* geeft Zouridis daarom een vervolg op en, zoals gezegd, een ‘grondig herziene versie’ van zijn eerdere boek. De centrale stelling is dat de rechtsstaat in een institutionele crisis is terechtgekomen en daar weer uit kan komen door hem weer resonant te maken. Met ‘resonant’

verwijst Zouridis naar het werk van de Duitse socioloog Hartmut Rosa, die stelt dat we leven in een tijd van maatschappelijke versnelling, waardoor mensen vervreemd raken van instituties, en waardoor ervaringen minder snel beklijven. Rosa pleit voor resonantie, waarmee hij doelt op instituties die werkelijk betekenis hebben.³ Behalve in het nawoord (p. 350) is er echter in Zouridis’ hele boek geen spoor van Rosa te bekennen. Laatstgenoemde lijkt er vooral bijgehaald om de materie van een nieuw jasje te voorzien.

Het prisma van de rechtsstaat en andere metaforen

Zouridis wil in de kakofonie aan geluiden helderheid verschaffen en een uniek bestuurswetenschappelijk perspectief aanreiken om de juridische benadering uit te breiden. Zijn boek is ingedeeld in drie delen. In het eerste deel (hoofdstuk 1-3) wordt de geschiedenis van de rechtsstaat behandeld, alsmede zijn nut en doel. In het tweede deel (hoofdstuk 4-8) worden drie benaderingen besproken, het zogenoemde prisma van de rechtsstaat. Dit deel vormt volgens Zouridis de kern van het boek. Het derde deel (hoofdstuk 9-11) behandelt de institutionele crisis van de rechtsstaat en geeft een aantal bouwstenen om uit de crisis te geraken.

Wat opvalt is dat het boek bol staat van de metaforen. Zo gebruikt Zouridis het beeld van het prisma, het huis, het menselijk lichaam en de microscoop om de rechtsstaat of een perspectief erop te omschrijven. Deze metaforen zijn nodig, want het boek heeft een hoog abstractieniveau, waardoor de lezer soms de weg kwijtraakt. Zouridis strooit rijkelijk met bestuurskundige literatuur en somt veel lijstjes op. Vooral hoofdstuk 2 leest erg lastig, omdat de schrijver hier een sociologisch debat weergeeft over de verhouding tussen de rechtsstatelijkheid van naties en de welvaart in diezelfde naties. Hoewel er sprake is van correlatie, nuanceert Zouridis de stelling dat rechtsstatelijkheid automatisch bijdraagt aan welvaart. Doordat hij veel literatuur gebruikt om dit genuanceerde debat weer te geven, is er een overkill aan informatie in dit hoofdstuk.

Deze overkill is een terugkerend punt in het eerste deel van het boek. Zouridis wil in dit deel expliciet een

macroperspectief geven en betreft daar erg veel vragen bij, waarbij hij vaak aangeeft zelf nog zoekende te zijn in de beantwoording hiervan. Hoofdstuk 3 geeft een uitgebreide geschiedenis en analyse van de verschillende mogelijke rechtsstaatsbegrippen, vanuit de vaststelling dat er veel onduidelijkheid bestaat over de definiëring van de rechtsstaat. Zouridis sluit het eerste deel af met een enge definitie van rechtsstaat: legaliteit + rechtszekerheid + rechtsgelijkheid.

De drie kleuren van de rechtsstaat

Vanuit deze enge definiëring van de rechtsstaat reikt Zouridis een unieke

Resonantie is erbij gehaald om de materie van een nieuw jasje te voorzien

benadering aan, die hij het rechtsstatelijk prisma noemt. Hij kiest voor de metafoer van een prisma omdat die laat zien dat de lichtbundel van de rechtsstaat uit verschillende hoofdkleuren bestaat. Omgekeerd zorgt het samenvoegen van deze kleuren weer voor de oorspronkelijke lichtbundel.

Zouridis onderscheidt drie hoofdkleuren van de rechtsstaat: de rechtsstaat als juridisch bouwwerk; de rechtsstaat als routines van uitvoering, handhaving en toezicht; en de rechtsstaat als een set van maatschappelijke gewoonten. Vanuit het perspectief van de rechtsstaat als juridisch bouwwerk is deze vooral een systeem van regels, rechten, procedures en structuren. Door deze bril gezien functioneert een rechtsstaat zolang

het systeem draaiende wordt gehouden, zolang procedures worden gevolgd en regels nageleefd. Als geheel van de routines van uitvoering, handhaving en toezicht functioneert de rechtsstaat zolang de routines van ambtenaren en de inrichting van overheidsorganisaties effectief zijn. Bij deze twee hoofdkleuren schuilt het gevaar van systeemgedrag. De neiging zou kunnen ontstaan om op een bepaalde manier te handelen vanuit de logica van het systeem, waarbij regels, procedures, normen, rechten en juridische instituties als doel in zichzelf worden gezien. Deze eerste twee hoofdkleuren moeten daarom aangevuld worden met de derde hoofdkleur, namelijk

De rechtsstaat is volgens Zouridis in crisis doordat er sprake is van juridisering, instrumentalisering en regelzucht

die van de rechtsstaat als een set van maatschappelijke gewoonten.

Spanningen tussen de verschillende kleuren

In feite is deze theorie van de drie hoofdkleuren een herhaling van zijn eerdere boek *De institutionele crisis van de rechtsstaat*. Aangezien Zouridis deze theorie als de kern van *De resonante rechtsstaat* presenteert, vraagt de lezer zich af wat er nu daadwerkelijk nieuw is aan dit boek. Bovendien is de wijze waarop de drie hoofdkleuren worden omschreven erg conceptueel en soms wat hypothetisch. Dit komt bijvoorbeeld

tot uitdrukking in de problematisering die Zouridis aanbrengt in zijn theorie van de drie hoofdkleuren. Hij noemt drie spanningen die kunnen ontstaan door botsingen van de verschillende hoofdkleuren. De eerste behelst een verankeringstekort: de rechtsstaat is te weinig of zelfs niet meer verankerd in de normatieve institutionele orde in de samenleving. Als tweede noemt Zouridis het uitvoeringstekort, waarmee hij de spanning aanduidt tussen de juridische en de bestuurswetenschappelijke hoofdkleur. Hier doelt hij op het probleem van een juridische rechtsstaat die in theorie in orde is, maar in de praktijk niet werkt door bijvoorbeeld corruptie. Ten derde signaleert hij het handhavingstekort dat kan ontstaan bij discrepantie tussen de bestuurswetenschappelijke en de sociaalwetenschappelijke hoofdkleur. Hij noemt hier als voorbeeld dat belastingontduiking als sociaal fenomeen breed geaccepteerd kan zijn. In de praktijk levert dit een handhavingstekort op bij de belastingautoriteiten om dit probleem op te lossen.

Ligt de oplossing van de rechtsstatelijke crisis in minder regels?

De rechtsstaat is volgens Zouridis in crisis doordat er sprake is van juridisering, instrumentalisering en regelzucht. Het accent ligt hierbij op een teveel aan regels en beheersingszucht. Zouridis reikt aan het eind van zijn boek een aantal concrete maatregelen aan om deze institutionele crisis te keren. Hier begint het echter te wringen.

De auteur stapt in de valkuil door voornamelijk institutionele oplossingen aan te dragen die passen in een formeel

rechtsstaatbegrip. Vanuit zijn analyse is het logisch dat hij overregulering wil aanpakken. Maar waar de lezer verwacht dat hij een stap verder zet, blijven de oplossingen steken op 'investeren in de capaciteit bij uitvoerings- en handavingsorganisaties, uitvoering en toezicht slimmer maken en uitvoering en handhaving versterken door meer samenwerking' (p. 335). Dit zijn natuurlijk maatregelen waar bijna iedereen het mee eens is. Maar gaan deze daadwerkelijk helpen om de rechtsstaat *resonant* te maken? Zouridis voelt zelf al aan dat er meer nodig is, en sluit zijn boek af met uitgesproken twijfel.

Een gemiste kans

Er ontbreekt vooral een gedegen uitwerking van het beloofde ethos van de rechtsstaat, zoals Zouridis aankondigde in het 'Woord vooraf' (p. 5). Het is een gemiste kans dat dit rechtsstatelijk ethos niet wordt uitgewerkt. Want zijn naast externe checks-and-balances geen interne checks nodig bij burgers en bestuurders in een rechtsstaat? Wat te denken van vorming, scholing en de inleiding in verschillende (deugd) ethische tradities? Wil een rechtsstaat daadwerkelijk beklijven, dan zal deze toegankelijk moeten worden via rechtsstatelijke deugden. In de Verenigde Staten bestaat een lange traditie waarbij de burger zich verantwoordelijk opstelt en deze er al vanaf het begin van bewust

wordt gemaakt dat er een appel op hem wordt gedaan om de rechtsstaat en de democratie te behoeden en ze door te geven aan de volgende generatie. Zouridis had kunnen verwijzen naar het werk van Tocqueville, die op zoek gaat naar het democratisch ethos in de Verenigde Staten, of naar dat van de filosofe Martha Nussbaum, die het belang van rechtsstatelijke deugden uitwerkt.

Het ontbreken van een uitwerking van het rechtsstatelijk ethos toont wat mij betreft aan dat de voorgestelde benadering van Zouridis te mager is. Zouridis' prisma is interessant en nuttig omdat het naast het juridisch perspectief ook een bestuurskundig perspectief op

Alleen door de verinnerlijking van het rechtsstatelijk ethos kan een rechtsstaat resoneren

de rechtsstaat aanreikt. Maar het moet aangevuld worden met een filosofisch perspectief waarin rechtsstatelijke deugden een plek krijgen. Alleen door de verinnerlijking van het rechtsstatelijk ethos kan een rechtsstaat resoneren. Het wachten is op een boek waarin Zouridis dit ethos uitwerkt, zodat de rechtsstaat daadwerkelijk beklijft.

-
- 1 Maurits Potappel, Jacob van de Beeten en Carina van Os (red.), *Geloof in de democratische rechtsstaat*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2021.
 - 2 Redactie Mr., 'Zeven politieke partijen hebben "onrechtsstatelijke" plannen', Mr. Online, 10 maart

2021. Zie: www.mr-online.nl/zeven-partijen-hebben-onrechtstatelijke-plannen

- 3 Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*. Amsterdam: Boom, 2016.

Europa evolueert door crises heen

door **Marc Janssens** De auteur is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

‘Events, dear boy, events’, antwoordde de naoorlogse Britse premier Harold Macmillan toen hem eens gevraagd werd wat de grootste uitdagingen voor een politicus zijn. ‘Gebeurtenissen.’ Aan deze uitspraak moest ik denken bij het lezen van het actuele, vlot geschreven en tegelijk diepgaande boek van Luuk van Middelaar. De auteur beschrijft en analyseert in *Een Europees pandemonium* de afgelopen jaren waarin de Europese politiek langzaam maar zeker evolueerde van ‘regelpolitiek’ naar ‘gebeurtenissenpolitiek’. De eerste kenmerkt zich door bureaucratie, voorspelbaarheid en bestuur of governance; de tweede door koortsachtig overleg, een antwoord op onverwachte gebeurtenissen en politiek van publieke verantwoording ofwel government.

Er wordt vaak gezegd dat er geen Europese ruimte is waarin een bovennationaal publiek reageert op en debatteert over datgene wat zich voordoet. Zijn we immers niet gefocust op ons eigen land en volk, waarvan we de taal spreken en de nationale politici kennen? In zekere mate is dat zo: veel Nederlanders kijken vooral naar de nationale televisie en lezen nationale of zelfs regionale kranten. Maar Van

Middelaar laat overtuigend zien dat de panelen aan het verschuiven zijn. De EU is zich aan het hervormen, wat vooral het gevolg is van een reeks gebeurtenissen of liever crises die zich sinds 2008 hebben voorgedaan: de banken- en eurocrises (2008-2012), de Oekraïne-crisis (2014-2015), de migrantencrisis (2015-2016) en de Atlantische crisis van brexit en Trump (2016-2020). En ten slotte de coronacrisis, die zich sinds 2020 op ongekende wijze laat voelen.

Europese solidariteit

Deze hervorming van de EU is nog niet eens zozeer zichtbaar via objectieve wijzigingen in de wijze waarop de Unie met haar diversiteit aan instellingen is georganiseerd. Ze toont zich vooral in de manier waarop er door politici wordt opgetreden of gehandeld en in hoe door het publiek wordt gereageerd. De genoemde crises – Van Middelaar zoomt vooral in op de laatste, de coronacrisis¹ – laten zien dat er een Europese sfeer is ontstaan waarin publiek en politiek zich uiten via gevoelens van teleurstelling, boosheid, angst, vervreemding en solidariteit. Kenmerkte de EU zich voorheen door depolitisering, technische oplossingen, het uitruilen van belangen en vaak

Luuk van Middelaar

Een Europees pandemonium.

Kwetsbaarheid en politieke kracht

Historische Uitgeverij | 2021 | 204 pp. |

€ 24,50 | ISBN 9789065541031

minder relevante onderwerpen als ‘geitenkaas, grasmaaiers of graanprijzen’, de laatste jaren gaat het over omvallende banken, drommen vluchtelingen aan de buitengrenzen en urgente zuurstofapparatuur, vaccins en mondkapjes, en minstens zo noodzakelijke financiële (corona) steun. Allemaal zaken van leven en dood, waarbij het uitblijven van eerste hulp uit Europa aan het door corona zwaar getroffen Italië diepe wonden heeft geslagen. ‘Als op dit uur van de waarheid steun uitblijft, zijn we buiten de Unie beter af’, zo formuleert Van Middelaar de diepe teleurstelling in de ‘laars van Europa’ begin 2020.

Voeg daarbij de ongelukkige oproep van de Nederlandse minister van Financiën Hoekstra om te onderzoeken waarom sommige EU-lidstaten over onvoldoende ‘financiële buffers’ beschikten, en publiek én politiek in Zuid-Europa begonnen te morren en in opstand te komen, onder andere tegen de, in de ogen van de Portugese premier Costa, ‘walgelijke’ woorden van de Nederlander.

Van Middelaar beschrijft het allemaal spannend en boeiend. Hoe de aanvankelijk nationale reflex in de coronacrisis toch in Europese solidariteit uitmondde. Hoe Duitsland het voortouw nam in deze financiële

solidariteit, omdat het land onder leiding van Merkel begreep dat het nooit sterk kan blijven als Europa zwak wordt. Hoe het besef doordrong dat schuld en boete de Europese geest niet meer mogen beheersen, zoals het Verdrag van Versailles in 1919 eens mede tot de gruwelijkheden van de Tweede Wereldoorlog had geleid. Hoe er binnen Europa allerlei gelegenheidscoalities ontstonden: de Vrekkige Vier, de Baltische Bubbel, de Visegrad Vier, maar ook de oude oprichters van de EU, Duitsland, Italië, Frankrijk en Nederland, die de handen ineensloegen om vaccins te bemachtigen. Hoe de

Het besef drong door dat schuld en boete de Europese geest niet meer mogen beheersen

coronapolitiek verweven raakte met historische gevoelens, bijvoorbeeld ten aanzien van de grens tussen Ierland en Noord-Ierland, maar ook met culturele identiteit en soms tergende eigenzinnigheid, zoals in Polen en Hongarije.

Derde fase

De Europese Unie bevindt zich in haar derde fase, wil Van Middelaar maar zeggen. De eerste twee werden gevormd door twee grote 'gebeurtenissen' uit de vorige eeuw: de Tweede Wereldoorlog, die de oprichting van de Europese (Economische) Gemeenschap bracht, en de val van de Berlijnse Muur, die

tot de Europese Unie leidde met haar deels gezamenlijke munt. De reeks crises en gebeurtenissen sinds 2008 vormt het begin van een nieuwe fase. Europa, dat dacht dat besmettelijke ziektes 'geschiedenis' waren (pest en Spaanse griep) of 'exotisch' (lepra, ebola, SARS) zag zich opeens zelf met een levensbedreigende ziekte geconfronteerd. De Europese Unie, die stiekem verwachtte dat haar naleving van de democratische rechtsstaat en haar hameren op mensenrechten in de wereld navolging zouden vinden, is tot de ontdekking gekomen dat autocratie steeds meer terrein wint en dat niet iedereen meer bij de geliefde club wil horen of zich naar de afgesproken regels schikt. Van Middelaar weet zijn beschouwingen over de euro- en coronacrisis te verbinden met de brexit en de Trump-revolutie in de VS, die met de verkiezing van Biden nog niet voorbij is. Beide Atlantische gebeurtenissen hebben minstens zoveel invloed op de derde fase van de EU, omdat Europa met een eenzame positie in de wereld wordt geconfronteerd, en daarmee ook met de volgende, indringende vraag: wat is Europa's identiteit en welke rol kan Europa in de wereld nog vervullen?

Het is deze geopolitieke positie die, sterk verweven met Europa's interne ontwikkelingen, aan het slot van het boek nog eens indringend aan bod komt. Vóór Trump waande Europa zich veilig onder de militaire paraplu van de VS en hield het zijn zelfbeeld als weldoener en mensenrechtenverdediger in de wereld hoog. Corona, maar ook de opstelling van de VS, waarvan de

contouren zich al in de periode vóór Trump aandienend, laten zien dat de VS hun blikveld naar de Pacific hebben gewend en dat China met steeds meer gretigheid en assertiviteit de rol van weldoener in de wereld op zich neemt. Het nadrukkelijke vertoon waarmee Chinese vliegtuigen in Italië de coronahulp afzetten, geeft goed aan dat het China niet alleen om macht te doen is, maar ook om imago.

Macht

Hoe de EU zich te midden van deze geopolitieke ontwikkelingen zal opstellen, is sterk afhankelijk van de vraag of zich steeds meer een gezamenlijke Europese politieke wil zal ontwikkelen. In sommige opzichten staat de EU op achterstand van China omdat het haar ontbreekt aan een krachtige centrale regie en een geïntegreerde visie voor de lange termijn. Ten dele hangt dat samen met de democratie en pluriformiteit die we in Europa juist zo graag koesteren. Waar in China staat en bedrijven veel sneller en eensgezinder kunnen opereren, hechten wij Europeanen aan overleg en de onderscheiden rollen van bedrijven, rechters en overheden. Dat moeten we niet opgeven. Maar terecht haalt Van Middelaar een uitspraak van Angela Merkel uit 2017 aan. Zij zei toen: ‘Wij Europeanen moeten ons lot in eigen handen nemen.’

De impact van de diverse crises, die Van Middelaar kundig en pakkend beschrijft, laat zien dat enkel de nadruk op waarden en zogenoemde *soft politics* Europa een eenzame positie oplevert, waardoor het wellicht te gemakkelijk

De EU staat op achterstand van China omdat het haar ontbreekt aan een krachtige centrale regie en een geïntegreerde visie voor de lange termijn

een prooi wordt voor de kat. Wie als antwoord op de gebeurtenissen van de afgelopen jaren daadkrachtig wil optreden ten behoeve van de eigen burgers, maar ook wat te zeggen wil hebben in de wereld, ontkomt niet aan krachtige vormen van macht en gezamenlijkheid in combinatie met een geïntegreerde strategische langetermijnvisie. Voor het debat over de vraag hoever dit alles moet reiken, geeft Van Middelaars boek heldere informatie en analyses die politici, beleidsmakers en burgers slechts tot hun schade kunnen negeren. We kunnen er niet omheen, want – om met een geliefde uitdrukking van de auteur te eindigen – de geschiedenis klopt aan de deur.

1 In zijn boek *Improvisatie & Oppositie. De nieuwe politiek van Europa* uit 2019 beschrijft Luuk van Middelaar de ontwikkeling van Europese ‘regelpolitiek’ naar ‘gebeurtenissenpolitiek’ aan de hand van de eerste crises sinds 2008.

Een tegengeluid tijdens het eenstemmige lied van de coronacrisis

door Gerard Adelaar De auteur is politicoloog, adviseur in de zorg en fellow bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

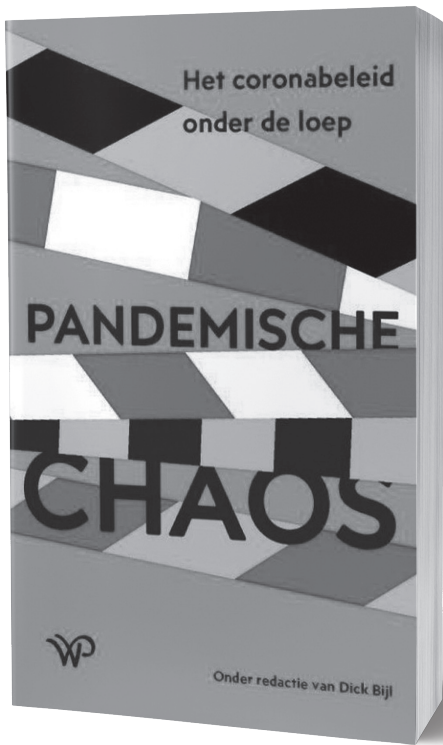
Te midden van de coronacrisis verscheen de bundel *Pandemische chaos*, onder redactie van Dick Bijl. Daarin staan behartigenswaardige kanttekeningen bij de corona-aanpak.

Bijl is epidemioloog en voormalig huisarts. Hij staat bekend als criticaster van de farmaceutische industrie en schreef onder andere het boek *Het pillenprobleem. Waarom we zoveel medicijnen gebruiken die niet werken en niet helpen*. Ook is Bijl kritisch op de aanpak van de Mexicaanse griep in 2009-2010. Wie hem dus een beetje kent, weet dat hij meer van plan is dan 'het coronabeleid van de overheid onder de loep nemen', zoals hij zijn doel omschrijft in 'Aanleiding en dankwoord'.

Daarbij is Bijl het geluk ten deel gevallen dat de bijdrage van Ad Verbrugge van hoge kwaliteit is. Deze bijdrage, 'De weg van de minste weerstand', is pas verderop in de bundel opgenomen, maar kan als overkoepelende beschouwing dienen voor het gros van de andere bijdragen. Volgens Verbrugge hebben we te maken met 'een schijnvertoning, een nabootsing zonder origineel, het doen alsof je met

een pest te maken hebt, terwijl er geen pest is en je ook niet meer beseft wat die inhoudt'. Verbrugge schrijft dat hij het aantal doden niet wil bagatelliseren, maar dat de ernst van corona 'in schril contrast' staat met de Spaanse griep, ebola of de middeleeuwse pest. Corona is min of meer een ouderdomsziekte, en zou vroeger 'waarschijnlijk nauwelijks zijn opgemerkt'.

Dit wordt onderschreven door Mattias Desmet en Ronald Meester in hun bijdragen. Volgens Desmet zijn we 'goed op weg naar een maatschappij die primair geleid wordt op basis van cijfers'. Maar welke cijfers? Welk sterfgeval wordt toegeschreven aan corona en welk niet? Meester relateert de cijfers en noemt een aantal andere oorzaken die gevaarlijker zijn dan een corona-infectie: roken, diabetes, verkeer, bijwerkingen van medicijnen en medicatiefouten, luchtverontreiniging. 'Pandemie' is hierbij ook maar een begrip, zo noteren verschillende auteurs: de definitie werd enkele maanden voor de uitbraak van de Mexicaanse griep flink verruimd.

Dick Bijl (redactie)

Pandemische chaos. Het coronabeleid onder de loep

Walburg Pers | 2021 | 220 pp. | € 24,99

| ISBN 9789462498068

Media als superverspreiders

Volgens Verbrugge is in de 'tweevoudige pandemie' die van maatschappelijke angst besmettelijker en ernstiger dan die van corona zelf. Met schrikbeelden van grootschalige uitbraken zoals die uit Bergamo is het gevaar van corona uitvergroot. In angst ontstaat de behoefte aan 'het men' en aan de oplossing als hedendaagse verlossing. Het grote eenduidige verhaal helpt mensen af van hun individuele verantwoordelijkheid. In de besmettelijkheid van de angst hebben media als 'superverspreiders' een kwalijke rol gespeeld. De vrije journalistiek heeft zich bewogen 'in

de richting van propaganda'. Experts (al dan niet met belangen) doen veelvuldig hun zegje in de media. De massa wordt op haar wenken bediend: er ontstaat één verhaal (bepaald geen pandemische chaos) waarin geen plaats is voor tegengeluiden. Angstige mensen sluiten zich af voor de redelijkheid van andermans opvatting. Ze zetten andersdenkenden onder druk of verlagen hen tot 'wappie'.

Toeschouwers in eigen levensdrama

In onze massaconsumptiecultuur was volgens Verbrugge al sprake van een ongezonde leefstijl die de weerstand

verzwakt. De coronasituatie maakt ons nog eens extra tot toeschouwers in ons eigen levensdrama: ons eigen handelingsvermogen wordt uitgeschakeld, wat angst bevordert en de weerstand verzwakt. Sterker, onze manieren om weerbaar te zijn werden in lockdowns geblokkeerd en allesbehalve gestimuleerd, zoals Michaëla Schippers uitwerkt in haar bijdrage. Te denken valt aan gezond eten, ondersteuning zoeken, ontspanningsoefeningen doen.

In deze sfeer van lijdelijkheid en angst ontstaat een kinderlijke behoefte aan bescherming, aldus Verbrugge. Gegrepen door dat kinderlijke sentiment lijkt acute veiligheid veel belangrijker dan bijvoorbeeld het minder indringende effect van coronamaatregelen op kinderen en jeugdigen. Over deze effecten gaat ook de bijdrage van Hans Koppies, met de titel 'Kinderen van de coronarekening'. Hij beschrijft bijvoorbeeld hoe gemakkelijk de scholen werden gesloten, zonder onderbouwing.

In de collectieve angst is moed als kardinale deugd kennelijk vergeten en gaan mensen hun welzijn en masse van de overheid verwachten. Hierin schuilt mogelijk een groter gevaar 'dan in het virus waarvan we nu zo massaal in de ban zijn', zo besluit Verbrugge zijn vertoog.

Welkom tegengeluid

In de bundel ontbreken alternatieven voor de corona-aanpak. Een fundamentele kijk op de ic was ook een aardige toevoeging geweest. Op de praktijk daarvan blijven immers veel abstracte beschouwingen stuklopen. Wat is de ic eigenlijk voor bepalende

plek in de crisis, waar een deel van de patiënten de dood vindt en nog een deel zwaar gehavend vandaan komt?

Bij gebrek aan een duidelijke doelstelling en structuur en een brij aan critici ontkomt de bundel zelf niet geheel aan pandemische chaos. Het siert Bijl en de scribenten niettemin dat zij hun gedachten naar buiten brachten toen het stof nog niet was neergedaald. Dit soort pogingen is welkom bij het uit de 'wappiesfeer' halen van kritische reflectie wanneer één beleidsrichting dominant is. Niet denkbeeldig is dat we in de toekomst concluderen dat het gebrek aan tegengeluid en daarnaar luisterende oren grote gezondheidsschade hebben veroorzaakt. Wat dat betreft draagt een verantwoord tegengeluid bij aan de bejubelde tegenmacht.

Bron: iStock

Uit de kunst

De feministische strijd in de kunsten

door Rien Fraanje De auteur is oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In deze rubriek belicht hij de politieke actualiteit vanuit de kunsten.

In alle maatschappelijke sectoren eisen vrouwen de plek op die hun rechtmatig toekomt. Vele eeuwen van structurele en systematische achterstelling in de politiek, het bedrijfsleven, de sport en het maatschappelijk leven moeten eindelijk worden rechtgezet. Ook in de kunsten is sprake van een consequente achterstelling die het voor vrouwen bijvoorbeeld veel moeilijker maakt om als vrouw naam te maken als kunstenaar. Testje: kunt u drie vrouwelijke schilders noemen? En vijf mannelijke?

En nee, het is niet dat ze er niet zijn. En het is ook echt niet zo dat vrouwen minder talent hebben. Geen sprake van. Veertig(!) jaar geleden herschreven Rozsika Parker en Griselda Pollock met het standaardwerk *Old mistresses. Women, art and ideology* de kunstgeschiedenis. Daarbij slaan ze Vincent van Gogh en Pablo Picasso over. In plaats daarvan bespreken ze de Italiaanse Artemisia Gentileschi (1593-ca. 1656) of de Nederlandse Rachel Ruysch (1664-1750).

De Volkskrant interviewde afgelopen oktober Pollock over de positie van vrouwen in de kunst.¹ De feministische kunsthistorica is de 70 voorbij maar toont zich onverminderd strijdbaar. 'Musea en kunsthistorici hebben het bestaan van vrouwelijke kunstenaars ontkend door hen niet aan te kopen, niet

te laten zien en niet over hen te schrijven.' Dat is erg, omdat we de wereld dan alleen maar te zien krijgen door de ogen van mannen: 'Als we nooit de kans krijgen om de wereld te zien door de ogen en ervaringen van mensen die zwart zijn, queer, uit de arbeidersklasse zijn of een beperking hebben, krijgen we een vertekend beeld, en dat voedt racisme en ongelijkheid.'

Nederlandse musea proberen een inhaalslag te maken. In verschillende musea zijn exposities te zien waarin een vrouwelijke kunstenaar of een vrouw als thema centraal staat. Museum Catharijneconvent in Utrecht heeft een tentoonstelling gebouwd rond Maria Magdalena. De expositie is eigenlijk een soort ontdekkingstocht naar wie deze voor Jezus zo belangrijke vrouw eigenlijk was: een zondige prostituee, een onderdanige vrouw die Jezus volgde, of een sterke autonome vrouw die haar eigen weg koos?

In de tentoongestelde werken zien we die uitersten terug. De schilder Marlene Dumas beeldt Maria Magdalena wat schuchter af. Zeker, ze trekt haar rok omhoog, waarmee ook Dumas speelt met de suggestie dat ze een prostituee was, maar haar blik verradt verlegenheid. Bij de foto's van de Amerikaanse fotograaf David LaChapelle is van schuchterheid geen sprake. Hij maakte een foto waar

een mooie blonde vrouw met rode lingerie de voeten wast van een man. Maria trekt op de afbeelding veel meer aandacht dan deze Jezus.

Rijksmuseum Twenthe in Enschede pakt uit met de expositie *Artemisia. Vrouw & Macht*. Artemisia Gentileschi werd pas tijdens de tweede feministische golf herontdekt als een geweldige representant van de Italiaanse barok. In haar schilderijen zet ze vrouwen als sterke persoonlijkheden neer; zijzelf moet dat ook zijn geweest. Op haar zeventiende was ze slachtoffer van seksueel geweld. Ze weigerde zich daarbij neer te leggen en klaagde – met steun van haar vader – de dader aan. De documenten van die rechtszaak in de zeventiende eeuw bestaan nog steeds; Artemisia als vroeg icoon van de MeToobeweging.

Het Drents Museum heeft onder de titel *Viva la Frida!* een grote overzichtstentoonstelling over leven en werk van de Mexicaanse kunstenares Frida Kahlo (1907-1954). In Assen zijn naast bekende kunstwerken ook foto's, kledingstukken en sieraden van haar te zien. Kahlo verwierf niet alleen bekendheid vanwege haar werk als uitgesproken kunstenares, maar ook door haar dramatische levensloop, met een lichaam dat haar in steek liet waardoor ze in haar vrij korte leven veel pijn heeft moeten verdragen.

Griselda Pollock kan niet erg enthousiast worden van de wijze waarop de Nederlandse musea aandacht besteden aan vrouwen. Jurken en beschilderde korsetten als onderdeel van een tentoonstelling van Frida Kahlo? 'Het is tragisch dat we eerder aan Frida Kahlo's

kleding denken, dan aan het feit dat ze een briljante politiek denker en een radicaal vernieuwende kunstenaar was', foetert ze tegen *de Volkskrant*.

Een andere ergernis: 'Wat ik zorgwekkend vind is dat mensen het hebben over Frida of Artemisia. Ze zouden het nooit zomaar hebben over Pablo, Henri of Piet. Dat is zo veelzeggend! Dat we vrouwen infantiliseren door hen bij hun voornaam te noemen.'

Ik kijk naar de titels van de tentoonstellingen en weet dat ze gelijk heeft. We zijn er nog lang niet: de feministische strijd is nog niet gestreden.

Viva la Frida! is tot en met 27 maart te zien in het Drents Museum, *Artemisia. Vrouw & Macht* tot en met 23 januari in Rijksmuseum Twenthe, en *Maria Magdalena* tot en met 9 januari in Museum Catharijneconvent.

Gezien bij
Tentoonstelling
*Artemisia.
Vrouw & Macht*
Artemisia Gentileschi
(Rome 1593 - Napels
1652/53)
Jaël en Sisera, 1620,
Olieverf op doek
86 x 125 cm
Szépművészeti
Múzeum/ Museum of
Fine Arts, Boedapest

1 Anna van Leeuwen, "'De kunstgeschiedenis klopt van geen kant.'" Interview met Griselda Pollock, *de Volkskrant*, 8 oktober 2021.

Twee Tweede Kamers

door **Jan Schinkelshoek** De auteur is directeur van een communicatiebureau in Den Haag en oud-Tweede Kamerlid voor het CDA.

‘s Kijken hoe de vlag er vandaag bij hangt.’

Jan de Koning, minister van ongeveer alles in de periode van Ruud Lubbers, had een onderkoelde manier van omgaan met de Tweede Kamer. Als doorgewinterd ex-parlementariër – hij zat in de Eerste Kamer, de Tweede Kamer en het Europees Parlement – wist hij hoe grillig het parlement was. De ene dag sloegen de golven hoog tegen de dijken op, de andere dag kabbelden debatten oeverloos voort. Wat soms een leeuwenkuil is, is een paar dagen later een hok makke schapen.

Die stemmingswisseling is meer dan een kwestie van humeur. Ongetwijfeld zal de Kamer de ene dag met een beter been uit bed zijn gestapt dan de andere dag. Het heeft ook te maken met de vraag wie of wat de Kamer, met name de Tweede Kamer, wil zijn. Is het een Hoog College van Staat dat zich er vooral op toelegt om, in overleg met de regering, de zaken gaande te houden? Of moet het vooral een politiek debatcentrum zijn, een platform waarin iedereen de kans krijgt te roepen wat hij of zij ervan vindt?

Vanaf het prille begin heeft het parlement die twee gezichten gehad. Er zijn twee Tweede Kamers: eentje die nog het meest lijkt op een bezadigde negentiende-eeuwse herensociëteit, en eentje die niet onderdoet voor een politiek café. Dat loopt door elkaar. Steeds weer wordt de serene rust verstoord door partijen en lieden die vanaf het kathedraal hun ongenoegen uiten. In de beginjaren gold iemand als Abraham Kuiper als onruststoker. En hij is maar eentje uit de lange rij van politici die het feestje kwamen verstoren – van Boer Koekoek tot Pim Fortuyn.

Dat is niet alleen verfrissend; het is ook nuttig als kussens van tijd tot tijd worden opgeschud. Je kunt zeggen: daar is de Tweede Kamer voor. Als ergens onvrede en ontevredenheid moeten doorklinken, is het wel op het forum van de volksvertegenwoordiging. Maar het kan ook doorschieten. Wie de Tweede Kamer na de maartverkiezingen een beetje volgt, wordt geregeld ondergedompeld in een heksenketel. Nee, ik heb het niet alleen over het gooi-en-smijtwerk tijdens coronadebatten. Luister naar een willekeurige begrotingsbehandeling – hoogtepunt van het parlementaire budgetrecht – en verwonder je over alles wat er wordt bijgesleept. En let op al die proefballonnen.

Als Theater van Staat is het nog wel amusant. Maar langzamerhand lijkt het erop dat de ene Tweede Kamer de andere Tweede Kamer helemaal verdrongen heeft. Een beetje spektakel mag wel; het was heel lang heel saai. Maar het wordt te dol als het serieuze wetgevende werk eronder gaat lijden, als parlementaire controle verpolitiekt, en als de regering te weinig tegenspel krijgt.

Nee, de vlag hangt er niet goed bij.

In het volgende nummer

.....

Democratie of autocratie?

De autocratie of dictatuur lijkt wereldwijd aan een stevige opmars bezig. Dachten we rond de eeuwwisseling nog dat de liberale democratie steeds meer voet aan de grond kreeg, inmiddels hangt de vlag er anders bij. Kijk naar China, Turkije en veel landen waar de Arabische Lente even aanbrak: bijna overal nemen vrijheid en pluriformiteit eerder toe dan af. Ook Afghanistan is weer terug bij af, en zelfs binnen de EU zijn autocratische tendensen zichtbaar. Wat betekent dit voor de universaliteit van democratische waarden, voor de Nederlandse buitenlandse politiek en voor de geopolitieke rol die Europa nog kan spelen? Neemt de macht het over van de moraal?

De coöperatieve samenleving

Coöperatieve krachten hebben al sinds de middeleeuwen economieën en maatschappijen in Europa gevormd. De recente opkomst van burgerinitiatieven en coöperaties zijn bevestigingen hiervan en laten de veerkracht van de civil society en van een op samenwerking gerichte economie zien. Nu komt het erop aan dat politici en bestuurders het belang van de coöperatieve werkwijze onderkennen en haar actief de kans geven om te groeien in kracht.

.....

Het vreemde is: de politiek ziet de burgercollectieven niet, misschien wel omdat ze voor een deel overheidsfalen weerspiegelen

- Tine De Moor [op pagina 51]

.....

Het is tijd voor een coöperatieve samenleving, een samenleving waarin mensen met elkaar aan de slag gaan met de grote vragen

- Pieter Heerma [op pagina 93]

.....

De christelijk-sociale politiek belijdt de liefde voor de coöperatieve samenleving met de mond, maar daden laten nog op zich wachten

- Wouter Beekers [op pagina 109]